

Magyarország a királyság megalapításáig

**IRTÁK FRÖHLICH RÓBERT, KUZSINSZKY
BÁLINT, NAGY GÉZA ÉS MARCZALI
HENRIK**

**A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE
ELSŐ KÖTET**

*

**VASZARY KOLOS BEVEZETÉSÉVEL
MÁSODIK (VÁLTOZATLAN) KIADÁS**

*

**BUDAPEST
KIADJA AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT
1895**

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE A HONFOGLALÁSIG

Előszó

A kőkor. A fémek használata. Eleinte a réz versenyez a kővel. A bronzkor. A kelták bevándorlása. A La-Tène izlés. A római uralom. Küzdelmei a barbár népekkel. A hunnok. A népvándorlás többi népei

ŐSRÉGI EMLÉKEK tanúsága szerint évezredekkel azelőtt, hogy hazánkról történeti följegyzéseink vannak, emberek laktak annak területét.

Még nem dönthető el, hogy az őslakosság ugyanazon ősfajból sarjadzott-e, az uralaltájiból, mely történeti időkben itt oly nagy jelentőségre jutott? Azt sem tudhatjuk még, hogy az őslakók a morvaországi, belgiumi és sommevölgyi barlangtelepeseknek voltak-e kortársai? Néhány régibb kőkori szerszám Miskolc vidékéről még eddig magában álló megfajtatlan jelenség és nem támogatja eléggé azt a föltevést, hogy a Kárpátokat borító jég kora előtt a síkföldet szegélyező hegységek oldalán az ember az ősi vastagbőrű néglábasoknak vetélytársa volt.

A haligóczy, baráthegyi és biharhegységi barlanglakók nem érnek föl a rénszarvas korába, de oly környezetben s oly műveltségi fokon állottak, melyet a régiségtudomány az újabb kőkor elnevezésével illetett.

Hazánk sok vidékét lakhatta már az ember e fejlődési fokon, erről tanúskodik az emlékek nagy tömege, melyet mindenünnen gyűjthettünk. Életrendjében a környező természet volt a döntő tényező, ezt mutatja az emlékek különfélesége a hegyes vidékeken s a síkságon. A hegyek körétegei adták a hegyi lakónak azt az anyagot, melyből szerszámait és fegyvereit gyártotta, az alföldön pedig leginkább a leölt vadállatok csontjait használták e célokra.

A hol tűzkő, obszidián vagy más keményebb kőanyag akadt, ipari góczpontok keletkeztek, melyek nyílhegyeket és késpengéket gyártottak közeli s távolabbi vidékek számára. Ez őslakosság alkalmas helyeken meg volt telepedve, reánk hagyta sánczos földvárait, áldozati helyeit hegyek ormain, agyagos tapaszú gunyhóinak maradványait s egy-egy kulturrétegben, hamuval s cserepekkel vegyesen, szerszámainak sokaságát.

Fölmerültek tanújelek arra is, hogy messze érő összeköttetések éjszakra s délre, keletre s nyugatra eső távoli vidékekhez fűzték a kőkori lakosságot.

A lengyeli és tordosi telep s a tökölyi temető cserepeinek ékítő mustráit Svédorszáig és Trójáig kísérhetjük, elvértve akad egy kis jadeit szekercze, melynek anyagát a távoli keletről hozhatta a kereskedés és egy-egy sírból olyan ékszernek használt kagylók átlukasztott héja kerül ki, melyeknek a vörös tenger a szülőhelye.

Nincs módunkban megmondani, hogy mely népeké volt hazánk földje az újabb kőkorban, de indokolt föltevés, hogy Krisztus előtt a második évezredet megelőzőleg, mielőtt a két déli félsziget felé indult az indogermánság néhány törzse, itt laktak tájainkon. Olasz tudós Tószegen ugyanazt az építkezési módot lelte, melylyel az italicusok az éjszakolaszországi sikon szárazföldi czölöpös falvaikat – a terramarekat – építették. Tájainkon az italicusok s a görögök őseinek elvonulását az illyr s thrák törzsek megtelepedése követhette, és valószínű, hogy a lassú átmenet a kőkorból a fémek használatának műveltségére már ez utóbbi népekhez fűződik.

Az átmenetet hazánk rézbősége jelentékenyen könnyítette. A réz mellett az arany volt a legrégebbi használt fém, előbbi a szerszámok, utóbbi az ékszerek készítésében játszott a főszerepet.

E szereplésök a régi műveltség ősi góczpontjain, Ázsiában és Afrikában, jóval a második évezred előtt kezdődött: vidékünk valamivel később jutott e fokra. Rézszerszámaink néhány jellemző idomával cyprusi sírokban és Trója legalsó rétegeiben találkozunk.

A réz sokáig versenyzett a kővel a nélkül, hogy valaha teljesen kiszoríthatta volna, azért szólunk a réz tehetetlenségéről. Csak az a fontos találmány, mely ön hozzákeverésével a

bronzot létesítette, szüntette meg e tehetetlenségét és ez az új keverékfém volt az az anyag, mely három földrészre terjedő útjában tájainkra is eljutván, új, magasabb műveltségre képesítette földünk népeit, mert a háztartás, a gazdaság és a fegyverzet szükségleteinek sokkal tökéletesebb módon felelt meg, mint bármely más anyag, melyet előbb használtak.

Hazánkba alig jutott el korábban a bronz ismerete, mint a második évezred közepe táján; de annál tovább tartott uralma, mikor meg volt honosítva, mert hazánk rézbősége folyton ellátta a bronzművesek műhelyeit és mert hazánk távol esvén a nagy világ forgalmától, a tengerparti vidékek kulturális áramlatainak tartósabban állott ellen.

A bronz több százados uralmát tájainkon semmi sem tanúsítja szembetűnőbben, mint az őskori bronzok nagy tömege, mely egyes elvétett példányokban, elásott nagy kincsekben, régi öntőműhelyeken és elhagyott telepeken fennmaradt.

Bronzműveseink nemzedékek hosszú során át saját ízlésük szerint idomították és díszítették készítményeiket. Ez ízlés annyira más, mint a többi európai vidékekről ismert bronzművek stílusa, hogy a szaktudomány méltán külön kiváló helyet juttat a magyar bronz-regiónak, melynek idomai csak szórványosan tűnnek föl a Kárpátoktól éjszakra eső tájakon s a Duna völgyének felső és alsó területén.

E stilisticus egység, mely több százados ipari gyakorlat következménye, a legerősebb bizonyítékát adja annak a ténynek, melyet történeti följegyzések híján más módon nem birnánk megállapítani, nevezetesen, hogy a bronzkorban hazánk vidékein a praehistoricus nagy népmozgalmaknak meg kellett szakadniuk, mert országos jellegű helyi ipar nagy néphullámzások közepette nem keletkezhetett volna.

Valószínűleg délnyugati szomszédaik révén, legelőbb a Krisztus előtti tizenkettedik század körül ismerkedtek meg vidékeink lakói a vas használatával, de századok multak el a nélkül, hogy az a műveltségi áramlat, melyet a híres hallstatti temető után szokás elnevezni, itt teljesen meghonosult volna.

Csak a történeti kor kezdetén szakad vége az ősi bronzműveltségnek, mikor a kelták mint hódítók lepték el a Duna vidékét és az illyrek és thrák törzsek mellett, mint harmadik államalkotó elem, állandóan megtelepedtek.

Ettől kezdve a kelta városokból szerte terjedt az országban a kelták nemzeti ízlése, a la-tenei híres lelőhelyről elkeresztelt stílus, s ez annyira meggyökerezett, hogy magát a nemzetet is túlélte, mely megteremtette.

A kelták megtelepedése óta már írott emlékeink vannak, s görög és római történetirők olykor-olykor a közép Duna tájaira is vetik figyelmüket, de csak akkor oszlik meg a történeti félhomály, mikor vidékünk a római világhatalom érdekkörébe lép.

Ettől kezdve nem pusztán a népek ipari termékeinek véletlenül hozzánk került maradványaira vagyunk utalva, de hitelt érdemlő följegyzésekből ismerjük azt az ezer éves kort, mely ezután a honalapító magyarság megtelepedésével lejár.

Mikor időszámításunk kezdetén a római hatalom vidékeinken megállapodik, már nagyon tarka népkeverék lakja hazánkat. Nyugati germánok birják a felső vidéket a Dunáig, az alföld nagy része sarmaták kezén van, Erdélyben a géták birodalma virágzik, a nyugaton pedig a kelták zöme és az illyrek egyes ágai tanyáznak.

Ez utóbbi népeken, mert legközelebb érték, legelőbb győzedelmeskednek a rómaiak, egy századdal utóbb megdöntik Daciát. A második század közepétől kezdve a germán és sarmata népekkel mérik össze erejüket, de ezeket nem bírják meghódítani. Századokon át e népekkel való birkózás képezi vidékünk történetének foglalatját.

A római birodalom ereje a századok folyamában fogy, a germánoké folyton gyarapodik. Mind újabb, meg újabb germán népek áramlata éri észak felől tájainkat. Megjelennek a gótok, majd a longobárdok, a vandálok, utóbb a gepidák gyarapítják a római birodalom ellenségeit.

Dacia e harczok első áldozata, a gótok hatalmukba kerítik s ezután e fellegvárból kirohanva, minduntalan reá törnek a rómaiak aldunai határára. S ugyanakkor Pannóniában mind több és több germán telepes kap földet: már Claudius, utóbb Marcus császár hoz be quadokat; vandalokat ismételten nagyobb tömegekben telepítenek, majd gótokat, alánokat és húnokat. A rómaiak seregében mindinkább túlsúlyra jutnak a barbárok és a negyedik századtól kezdve nemcsak hadvezérek, de fejedelmek is kerülnek ki a germánok sorából.

Fontos mozzanat a húnok megjelenése, és az ötödik század eleje óta szlávok is indulnak a hódítók nyomaiba. E században először történik, hogy egy kézben egyesül az egész ország uralma, de ez az uralom rövid tartamú, mert csupán Attila nagy egyéniségéhez fűződik. Halála után óriási birodalma megdől és a fejedelemségek egész hosszú sora felszabadul. A Morva völgyét herulok birják, skirek laknak a kivándorolt quadok helyein, Erdélyt s az alföld jó részét továbbra is a gepidák tartják megszállva, a Dunántúlon a gótok hármass birodalmára oszlik a régi Pannonia, és mindez országokban szlávok, húnok s egyéb ural-altáji törzsek, hol mint alattvalók, hol független csapatokban ütik fel sátraikat.

Az egykori római hatalmat már csak egynehány város: Carnuntum, Sirmium, Siscia, Sabaria és néhány kisebb község képviseli és a régi Pannonia neve is túléli a barbárság korát.

Egy századdal utóbb a longobárdok már megdöntötték a herulok országát, a gepidák és longobárdok közt is ki van küzdve a halálos tusa: háromszáz éves főnállása után dicstelenül bomlik meg a gepida birodalom a mikor a longobárdok is kivándorolnak, akkor nincs hatalom, mely megállítsa az avarok s nyomukban a szlávok hódító bevonulását.

Ekkor másodszor történik, hogy ázsiai nép egyesíti az egész ország uralmát. Két századnál tovább erősen áll az avarok hatalma – addig, míg szomszédaik gyöngék; de megdől, mert megmaradnak nomádoknak, mialatt a nyugati germánság folyton művelődik és a frank törzs alatt erős állami egységre tömörülván, meg nem tűri tovább keleti határain a rabló államot.

És mikor az avar birodalom meg van törve, ismét darabokra szakad az ország. A keleten szlávok és bolgárok, a nyugaton germánok és szlávok osztozkodnak. Békés fejlődés időszaka látszik megindulni, a régi római civilisatio főnmaradt fészkein újabb műveltségi gócpontok támadnak és már-már új államalakulások lépnek a régiek helyébe: ekkor pusztító viharként harmadszor is erős ázsiai nép borítja el az országot, halomra dönti a fejedelemségeket, meghódítja a népeket és ismét egységes birodalmat létesít.

Ez a hódítás tartós volt. Mi okozta, hogy megállott ezer év viszontagságai közepette: erre megfelel a magyar nép ezeréves története.

I. KÖNYV

MAGYARORSZÁG TERÜLETE A RÓMAI HÓDÍTÁS ELŐTT

I. FEJEZET.

A legelső földrajzi tudósítások.

Görög kereskedők értesülései az Al-Dunáról. Hekataios. Hesiodos. Pindaros. Aischylos. Rhodosi Apollonius. A Duna bifurcatiója. Herodotos. A Duna és mellékfolyói. A népek. Thukydides. III. Fülöp dunai hadjárata. Nagy Sándor. Skylax Periplusa

HOGY HAZÁNK FÖLDRAJZI VISZONYAI az ókor művelt népei előtt elejétől fogva a római uralom végéig nem voltak kellőleg tisztázva, azt bővebben nem kell magyaráznunk; mindazonáltal nem végeznünk felesleges munkát, ha mind azt, a mit az ókorban első sorban a görögök, azután a rómaiak hazánk földrajzáról tudtak, összegyűjtjük és mint hazai történetünk egy részét, bemutatjuk az olvasónak.

A görögöket első sorban kereskedelmök hozta az Al-Duna vidékével s ezzel együtt hazánk délkeleti részeivel érintkezésbe és pedig szárazföldi és tengeri uton. A szárazföldi ut az, a mely a Morava völgyét követve délfelé halad és a Balkán nyugati kiágazásain keresztül hatolva, egyrészt a Maricza folyót kísérve Konstantinápoly felé, másrészt pedig a Vardar folyó mentén Saloniki felé törekszik. Ezen ut azonban, mivel számos műveletlen thrák és illyriai törzs területét érintette, melyeknél a kereskedő személyi és vagyonbiztonsága, mint azt Makedonia folytonos fosztogatása mutatja, nem igen részesült kellő oltalomban, a régebbi időben korántsem birt azzal a fontossággal, mely azt természete szerint megillette volna. Ezért a tengeri ut az, melyről az ókori közlekedési viszonyok tekintetbe vételével azt kell feltételezni, hogy a görögöket vezette hazánk határai felé. Tudva van, hogy e nép egyes városai, s ezek között különösen a kis-ázsiai Miletos, már a Krisztus előtti VII. században a fekete tenger (Pontos Euxeinos) partvidéke felé fordították figyelmüket, a hol egyrészt saját gyármányaikat kellőleg értékesíthették, másrészt pedig rájuk nézve igen becses nyersterményeket szerezhettek be. Miletos ezen kereskedelem biztosítására a Hellespontos (Dardanellák) partján, a Hypanis (Bug) torkolatánál és a Duna torkolati vidékén több várost alapított s későbbben a gyarmatosítást folytatva, a folyó középső torkolati ágával szemben lévő Leuke-t (a kigyók szigetét) foglalta el, továbbá a Tyras (Dnyeszter) limanja mellett Ophiussa (vagy Tyras) városát, Istroszhoz délre pedig Tomoiót építette, mely utóbbin, mint tudva van, Ovidius költő száműzetése alatt tartzkodott. Az európai görögök, kik a folyóhoz aránylag mégis közelebb laktak, mint a kis-ázsiaiak, aránylag keveset tudtak az Istros folyóról, de magában Miletosban sem akadunk annak nyomára, hogy valami tüzetesebb ismeretekkel bírtak volna az Istros vidékét illetőleg. Csak Hekataiosnál, ki mint a görög történetírók elseje, *περίοδος γης* című művében, földrajzzal is foglalkozott, találjuk annak nyomát, hogy az ő korában. (520–500 körül Krisztus előtt) az Istrost nem pusztán neve után ismerték, hanem annak partvidékéről is pontosabb adatokkal rendelkeztek.¹ Hekataios említi a krobyzokat, egy thrák törzset, mely a folyóhoz délre lakik és a trizokat, kik szerinte a folyó jobb partján voltak megtelepedve, de ismer egy várost is – vajjon a folyó jobb vagy bal partján, azt nem lehet eldönteni, – melynek neve Orgalema.²

Hekataios ezen kevés, de megbízható adataival szemben az európai görögöknél csak költői, tehát csekélyebb értékű vonatkozásokkal találkozunk, melyek arról tanuskodnak, hogy Attika, sőt Boiotia lakossága már hallott a mi nagy folyónkról. Hesiodos, a boiotiai költő az első, a ki általában Dunánkat ismeri, de csak hiréből; szerinte az Istros a Nilussal, Alpheiossal, Eridanossal (Po) stb. együtt Tethysnek és Okeanosnak gyermekei.³

Hesiodos földije, a thebaei eredetű Pindaros, az ötödik század végén már többet hallhatott az Istrosról. Szerinte Herakles az olajfát, melynek ágaival az olympiai verseny nyerteseit ki szokták tüntetni, az Istros árnyékos forrásaitól hozta és pedig akként, hogy a

hyperboreusok népének, mely Apollot tisztelte, kilátásba helyezte, hogy az olajág-koszorúk jutalmul fognak adni az olympiai győzőknek.⁴

Más költőnél, a ki Pindaros kortársa volt, Aischylosnál is találkozunk azon felfogással, hogy az Istros a hyperboreusoknál fakad és pedig a Rhipaia hegyekből.⁵ E hegységet az ó-kori írók sűrűn említik; eleinte úgy, mint messze északon levő, csak nevéről ismert hegységet, mely körül vagy melyen, a hyperboreusok, vagy mások szerint a skythák laknak; későbbben, midőn a földrajzi ismeretek terjedésével a Dunától északra levő középeurópai hegységekkel, különösen Hercynia hegységével (Schwarzwald) megismerkedtek, az azovi tenger és a sarmata occeán között képzelték, vagy a Kaukázussal, sőt az Alpesekkel azonosították. Látni való, hogy Aischylos sem tudott többet a Duna vidékéről, mint Pindaros. Ugyanazt mondhatjuk annak fiatalabb kortársáról, Sophoklesről, mert ez az Istrost, a távoli keleten lévő Phasisal együtt, mint nagy folyót említi.⁶

A folyó eredetére vonatkozó, most fejtegetett téves felfogás, melyet a költők mintegy szentesítettek, megmaradt még azon időben is, a mikor arra nézve pontos és biztos adatok állottak az írók rendelkezésére. Így áll a dolog a rhodosi Apolloniusnál, a ki a harmadik században Krisztus előtt, mint a híres alexandriai könyvtár gondozója, „Argonautika” című eposában határozottan a régi költők álláspontjára helyezkedve szól az Istrosról. Szerinte az argonauták Aeából, illetőleg Kolchisból hazatérve Thessaliába, a Fekete-tengerbe ömlő Istroszhoz érnek, mely a költő leírása szerint az Okeanosnak legmagasabb szarva, széles, mély és teherhajók szállítására alkalmas; forrásai pedig a Boreas (északi szél) fuvalmán túl vannak, a Rhipaia hegyekben.⁷ A költő tehát tudja, hogy az Istroson, ép úgy mint a Niluson, nagy hajók járhatnak, a mi arra mutat, hogy sokkal pontosabban ismeri a folyót, mint az V. századbéli költők. De ő még ennél is tovább megy, a midőn azt állítja, hogy a folyó, a midőn Thrákia és Skythia határához jut, kétfelé oszlik, az egyik ága a Fekete-tengerbe ömlik, a másik pedig az Adriába.⁸ Természetes, hogy Apollonios ezt a sajátságos felfogást az Istros kétfelé szakadásáról, nem találta fel maga, hanem régebbi íróból merítette és pedig Timagetosnak a kikötőkről irt művéből, melyről csak annyit tudunk, hogy az Argonautika előtt, tehát okvetlenül a harmadik században készült.

E munka töredékes adataiból látjuk, hogy a bifurcatióra vonatkozó téves felfogás Apollonios előtt legalább kétszáz évvel ismeretes volt a görögöknél, hogy a hatodik század közepén már tudtak az Istros középfolysáról, a Vaskapun felül. Minden tévedés daczára van azokban a tudósításokban legalább egy mákszemnyi igazság. Görögország folyóinak egy része csakugyan olyan természetű, hogy a bifurcatio elfogadására igen könnyen juthattak a görögök: ama folyók egy része föld alatt teszi meg útját, ép úgy, mint a Karst folyói s az ilyen földalatti folyó útját pontosan követni s megállapítani, hogy a Katavothrában eltűnt víz hol jut ki a földalatti barlangjából, vagy megfordítva, egy ilyen földből előtörő folyóról meghatározni, hogy tulajdonképen hol hagyta el a napvilágot, – ez ama régi időben nem tartozott a görög tudományos kutatás körébe. Igen könnyen összetéveszthették az egymáshoz tartozó, illetőleg egymással össze nem függő vízfolyásokat és feltehették azt, hogy különböző helyen felbukkanó folyók tulajdonképen egy közös mederből valók s épen úgy képzelhették azt is, hogy a föld színén is egy folyó két nagy ágra szakad és két különböző tengerbe ömlik.

Herodotos az első görög író, kinek adatai kiváló figyelmünkre érdemesek. Az ő leírása messzire túlhaladja mindazt, a mit eddig a görög írók nyomán az Istrosról és vidékéről közölhettünk; az író gonddal összegyűjtött mindent, a mit azon időben a folyóról tudtak, és pedig azzal a világos szándékkal, hogy az eddig elterjedt hézagos és helytelen adatokat kipótolja és esetleg helyreigazítsa.

Herodotos leírása szerint az Istros olyan folyással bír Európában, mint a Nilus Libyában; mindkét folyó nyugaton ered és az Istros párhuzamosan a Nilussal kelet felé folyik. Forrásai a kelták földjén vannak, Pyrene városánál, ama kelták pedig a heraklesi oszlopokon túl vannak nyugat felé és határosak a kynesioi nevű néppel, mely Európa nyugati szélén van

megtelepedve. Innen folyik tehát az Istros Európa közepén a Pontos Euxeinosig, a hol a miletosiaknak Istria nevű gyarmata van. Miután emberektől lakott területen folyik végig, sokan ismerik is, a mit a Nilusról nem lehet mondani. A torkolata pedig, mely ötágu, a Nilus torkolatával szemben fekszik észak felé, a mennyiben ez utóbbi a hegyes Kilikiával van átellenben, innen pedig egy jó gyalogos öt nap alatt végezheti az utat észak felé Sinope városáig, mely a Pontos Euxeinos déli partján fekszik az Istros torkolatával szemben.⁹ Az Istros az összes ismert folyók között a legnagyobb és télen-nyáron mindig egyforma; a Skythia nyugati részén folyó folyamok között első és legnagyobb is azért, mert több folyó ömlik bele és pedig skytha földön öt: a Pyretos, melyet a skythák Poratának neveznek, Tiarantos, azután az Araros, a Naparis és Ordessos. A Haimos hegységről pedig más három folyó, észak felé haladván, egyesül vele: az Atlas, az Auras és a Tibisis; Thrákián, illetőleg a thrák krobyzok földjén keresztül folyik az Athrys, a Noes és az Artanes; a paionok földjéről s a Rhodope hegységről a Skios folyó torkollik az Istrosba; az illyrek földjén keresztül pedig az Angros folyó északi irányba veszi útját s a triballok síkságát érintve ömlik a Brongosba, a Brongos pedig az Istrosba. Azon felül pedig az ombrikosok földjéről a Karpis folyó és az Alpis észak felé folynak és így egyesülnek azzal. Ekként egész Európán keresztül folyva, a skytha földet oldalt érinti.

A terület őslakosai felől, melyen e nagy folyam keresztül folyik, szintén tőle kapjuk az első elfogadható tudósításokat. Szerinte az Istroson túl felfelé Skythia határán először az agathyrsok laknak, azután a neurok, továbbá az androphagok és végre a melanchlainok. Ezen nyugoti része Skythiának a tengertől a melanchlainokig húsz napi ut, minden napra 200 stadiumot számítva, összesen tehát 4000 stadium ama határnak hossza,¹⁰ a mi a mi számításunk szerint 100 földrajzi mérföldet, vagy 750 kmt tesz ki. Ezzel azt kell kapcsolatba hozni, a mit az író az Istros skytha eredetű mellékfolyóiról mond; a legnyugotibb az Ordessus, melyet az Ardzissal azonosítottak, s ennél fogva Skythia határát az agathyrsok felé e folyón túl kell keresnünk, úgy hogy tulajdonképpen a folyó torkolatától felfelé menve találnók ezt a négy néptörzset, melyről az ímént megemlékeztünk. Az író azonban határozottan azt állítja, hogy a tengertől felfelé menve, 4000 stadium távolságban laknak a melanchlainok, s így nyilvánvaló, hogy nem a határvonalat jelöli meg az író ezen hosszúságban, hanem a nevezett nép lakhelyének távolságát a tengertől. Az agathyrseket ennél fogva nem szabad a tenger mellett keresnünk, hanem az Ordessoson túl. Miután pedig e néptörzs területéről jön a Maris, az a kérdés volna megfeytendő, hogy a Tisza vagy a Maros mellékét kell-e az agathyrsek földje alatt érteni. Erre a kérdésre annyiban adhatunk határozott választ, a mennyiben Herodotos Maris alatt, a Tiszát érti, s tény, hogy a Tisza alsó folyását legjobban ismerték az ókorban, az agathyrsek pedig a Tisza mellett, legalább is a Maros torkolatáig laktak, valószínűleg még jóval feljebb, de minden bizonyynal tisztán hazánk területén.

E négy néptörzs közül minket első sorban az agathyrsek érdekelnek, miután a Maris, e kétségtelenül hazai folyó, az ő területükön ered. E nép ősatyja Herodotosnál Agathyrsos, Herakles és Achidnának fia és testvére Gelonosnak és Skythesnek, kiktől a gelonok és a skythák erednek. A három fiu között Skythes volt a legfiatalabb, de egyszersmind a legerősebb is; a ki tudott atyjának ívével bánni és annak övét a derekára kötni, a miért is ő maradt ura ennek a földnek, melyen az anyja lakott. Az agathyrsekről Herodotos azt mondja, hogy általában a thrák szokásokat követik, de abban eltérnek azoktól, hogy nőközségben élnek, mi által, mint egymás testvérei, sem irigységgel, sem gyűlölettel nem viseltetnek egymás iránt; különben igen elpuhult émberek és igen bőven hordanak aranydísz.¹¹ Az ókornak egyik nevezetes eseményével, Darius perzsa király skytha hadjáratával is kapcsolatba hozza őket az író, elmondván, hogy a skythák kezdeményezése folytán királyuk tanácskozássra gyűlt össze a szomszéd népek királyaival, és ez alkalommal a skythák arra kérték fel szomszédjaikat, hogy ne engedjék őket elpusztulni. A királyok egy része hajlandó volt a skythák kérelmét teljesíteni és őket a perzsák ellen megvédeni, de a másik rész, és ezek között

az agathyrsek királya is, azt hozták elő, hogy a skythák a háborúra okot szolgáltatnak, a midőn a perzsák földjére törtek, holott ezek nem vétettek nekik semmit, végezzék tehát most magok a dolgaikat a perzsákkal; ha majd ezek a skythák szomszédjait is meg fogják támadni, akkor majd védekeznek ellenök. A hadjárat eredménye meg is felelt ezen önző elhatározásnak; a skythák kénytelenek voltak a perzsák elől visszavonulni és először a melanchlainok földjére menekültek, azután a perzsák üldözését kerülve, az androphagok, továbbá a neurok földjére, de ide is követték őket a perzsák, úgy hogy végre az agathyrsek területére akartak visszavonulni. Ennek hallatára követeket küldöttek a skythákhoz és megtiltották ezeknek az agathyrs földre való menekülést, sőt ki is vonultak határuk védelmére, minek következtében a skythák másfelé vették útjukat, az agathyrseket pedig a perzsák nem bántották.¹²

Az agathyrsek mellett Herodotos még egy más letelepült néptörzsről is tesz említést. Tudakozódott ugyanis az iránt, miféle emberek laknak a folyón túl, de azt az értesítést vette, hogy ez a vidék pusztaság; csak egy törzsről hallott, mely itt le van telepedve, a sigynnekről, kiknek lakhelye nyugat felé egészen a venetek földjéig terjed. A sigynnek méd ruházatban járnak s azt tartják róluk, hogy a médeknek gyarmatosai, Herodotos ezt nem igen tartja lehetségesnek, de megjegyzi, hogy hosszú idő alatt sok mindenféle megtörténhetik, tehát Mediából is jöhetnek emberek az Istros mellékre.

Herodotos fiatalabb kortársa, a legelső görög történetíró, Thukydides, kiben már nagy mértékben megvolt a kritikai érzék, igen sok megbecsülhetetlen adatot gyűjthetett volna az Istrosról, ha figyelmét nem kötötték volna le a peloponnesusi háború eseményei; különösen akkor, a mikor kénytelen volt Athéntől távol maradni és Skapte Hylében tartózkodni, bő alkalma lett volna kutatásait az Al-Dunára kiterjeszteni, amit azonban nem tett. Csak annyit említ, hogy a Haimos hegység északi lejtőjén több más néppel együtt a geták laktak az Istrosig s idáig terjedt Sitalkesnek, a thrák odrysok királyának az uralma.¹³

Thukydides után a görög írók jó darabig hallgatnak az Istros mellékéről; csak midőn már a görög függetlenség vége felé járt és az ezt fenyegető III. Fülöp makedon király szerepelt, értesülünk ismét egyik-másik tekintetben ama vidékről. Már maga azon körülmény, hogy a király nemcsak sikeresen visszaverte a szomszéd thrákok és illyrek betöréseit, hanem mindkét irányban mint hódító lépett fel, felkeltette a görögök figyelmét ama népek iránt, melyek a Duna közelében laktak. A király, mint tudva van, a paionokat leigázva, ezeknek területét Makedoniához csatolta és ez által megnyitotta magának az utat a Száva vidéke felé, habár e folyóig nem nyomult előre. Ennél még fontosabb volt a királynak dunai hadjárata. Azon időben ugyanis, midőn Byzantion ostromával foglalkozott (239. Kr. e.), megjelent nála Atheas skytha királytól egy követség, mely arra kérte őt, hogy nyújtson a skytha fejedelemlennek segínyt az istrianusok ellen s a segélyért azt ígérte Atheas, hogy királyságát Fülöpre fogja hagyni. De miután az istrianusok királya éppen ezen időben meghalt, a skythák már nem kívánták Fülöpnek beavatkozását az ő ügyökbe; ez azonban kijelentette, hogy kárpótlást követel azokért a harci készülődésekért, melyeket Atheas felszólítása következtében tett. Atheas népe szegénységét hozván fel ürügyül és arra hivatkozván, hogy az vitézsége, de nem gazdagsága által válik ki, visszautasította Fülöp követelését. Ez félbeszakítván Byzantion ostromát – a mire nem annyira a skythák tagadó válasza, mint inkább az athéneiek megjelenése Byzantion alatt kényszerítette, – Atheas ellen indult, de előre megüzente ennek, hogy nem mint ellensége, hanem mint barátja a skytháknak jön hozzájuk, azon szándékkal, hogy az Istros torkolatánál Heraklesnek szobrot állítson, melyet Byzantion ostromakor fogadalom alatt ígért. Atheas ennek hallatára maga vállalkozott arra, hogy Fülöp nevében felállítja a szobrot, s fenyegetőleg kijelentette, hogy ha Fülöp az ő beleegyezése nélkül a skythák földjére nyomul s itt a szobrot felállítja, ő azt annak eltávolítása után meg fogja semmisíteni s ennek anyagából nyílhegyeket fog készíttetni. Ilyen fenyegetőzés után csatára került a dolog, melyben Fülöp ravaszsága által legyőzte a skythákat, kik különben vitézül viselték magukat. Midőn Fülöp e hadjáratból visszatérőben volt, a triballok földjén akart

keresztül menni, ezek azonban ezt nem akarták megengedni, hacsak Fülöp a zsákmány egy részét nekik nem adja; a király természetesen vonakodott ebbe beleegyezni, minek következtében a triballok megtámadták a makedon sereget, s magát Fülöpöt megsebesítették, úgy hogy övéi már azt gondolták, hogy meghalt s az ebből eredő zavarban a zsákmány mind oda veszett. Fülöp felgyógyulása után a görög ügyekkel foglalkozván nem jutott hozzá, hogy a triballokon bosszút álljon.

Ekként adja elő Justinus¹⁴ a makedon király hadjáratát s ezen tökéletlen előadásból is kitűnik, hogy a Krisztus előtti negyedik század második felében a triballok a skythák mellett már a történelemben szerepelnek, s hogy Atheas király, s valószínűleg már elődjei is, a lótenyésztéssel különösen foglalkoztak. Arról azonban, hogy a skythákon és triballokon kívül miféle népek laktak az Al-Duna körül, csak Fülöp fiának, Nagy-Sándornak dunai hadjárata alkalmából értesülünk.

A fiatal király közvetlenül trónra lépte után (335) indított nagy hadjáratot az északi népek ellen egyrészt, hogy az azoknál mutatkozó ellenszegülést elfojtsa, másrészt azért, hogy őket békességre és engedelmességre szoktassa azon időre, a mikor a perzsa birodalom elleni harczban lesz elfoglalva. Az akkori Makedonia, keleti határát képező Nestos (ma Meszta) folyó mellett észak felé haladva, eljutott a Haimos (Balkán) hegységhez, a melyen a független thrákok útját állották, de legyőzettek s innen a triballok ellen fordult. A triballok akkori királya, Nagy-Sándor szándékáról értesülvén, a nőket és gyermekeket egy dunai szigetre, melynek neve Peuke volt, átvitette, a hova különben Syrmos, családjával együtt, valamint a thrákok egy része is menekült. Nagy-Sándor ezen útjában a Lyginos folyóhoz jutott, mely az Istroshoz három napi utra volt s midőn innen a nagy folyóhoz folytatta útját, a triballok innen, valószínűleg azért, hogy a makedon sereget hátulról megkerülhessék, visszavonultak a Lyginos felé, a hová Nagy-Sándor is követte őket. Az itt kifejlődött ütközetben a makedon taktika könnyen győzedelmeskedett a triballok felett, kik közül az ütközetben háromezren elesetek s néhányan elfogattak. A többi az éj közeledtével a Lyginos körül lévő sűrű erdőbe menekült.

Harmadnapra ezen ütközet után Nagy-Sándor eljutott az Istroshoz, ahol a Byzantionból ide rendelt hajókat találta. Ezeket megrakja legénységgel és megtámadja azt a szigetet, melyre a triballok és thrákok menekültek, de siker nélkül; a hajó kevés volt, a rajtuk lévő legénység szintén, s ehez járult még az is, hogy a sziget partja meredek volt, a folyó vize pedig a keskeny mederben sebes folyása által megnehezítette a kikötést a szigeten. E miatt Nagy-Sándor félbe hagyta a sziget ostromát s elhatározta, hogy a folyón túl lakó géták ellen kísérti meg a támadást, annál inkább, mert ezek nagy számmal (több mint 10,000 gyalogos és 4000 lovas) gyűltek össze a folyó partján, hogy esetleg a makedonokat az átkelésben meggátolják. Nagy-Sándor maga hajóra szállt, miután a környéken található összes csónakokat, melyek egy-egy darab fából faragvák, összeszedette s ezenkívül a bőröket, melyek alatt katonái sátoroztak, megtömte szénával. Az ekként átkelésre készült seregből körülbelül 4000 gyalogost és 1500 lovast vitt magával és pedig éjszakának idején s oly helyen, hol a sűrű vetés is eltakarta a balpartra szálló makedon csapatokat. Ez a vakmerő átkelés megrémítette a gétákat, de még inkább a makedon sereg felállítása, úgy hogy sietve visszavonultak városukba, mely a folyóhoz egy parasangos (körülbelül 5700 méter) távolságra volt; de városuk védelmére sem mertek vállalkozni; midőn a makedon sereg felvonulását látták, elmenekültek onnan gyermekeikkel és népeikkel s visszavonultak a sivatagba. A géták városát Nagy-Sándor ekként elfoglalta és földig lerombolta, s az egész, itt talált hadizsákmányt Meleagros és Philippos vezérek gondjaira bízta.

Igy adja elő Nagy-Sándornak dunai hadjáratát Arrianos,¹⁵ ki, mint maga említi, különösen két íróat használt fel kutforrásul: Ptolemaioszt és Aristobuloszt; s ezek között az elsőt meg is nevezi. Ptolemaios, Lagos fia, későbbben, mint tudva van, Egyiptom királya lett; műve annál inkább hitelre méltó, mert Nagy-Sándor hadjárataiban személyesen részt vett és e

szerint ő az első görög író, a ki az Al-Dunáról nem mások, hanem saját személyes tapasztalata alapján írt és ez adja meg ide tartozó adatainak azt a fontosságot és megbízhatóságot, melyet eddig egy görög írónak sem tulajdoníthattunk.

Körülbelül azon időben; midőn Nagy-Sándor hosszas hadjáratai folytak s a király dél felől jutott hazánk határához, nyugat felől is kezdett a görög világ ezzel megismerkedni. A Skylax neve alatt ismert Periplus – körülhajózás, – mely a negyedik század második felében íratott, a magyar-horvát tengeremlékekről is megemlékezik. Istria, illetőleg az istrosiak után, ugymond, következik a liburnok népe és ennek a területén a tenger mellett a következő városok vannak: Lias, Idassa, Attienites, Dyyrta, Alupsoi, Olsoi, Pedetai, Hemionoi. Ezek a liburnok nők által kormányoztatnak s ezek a nők szabad férfiaknak feleségei, de egybekelnek szolgálkával is, valamint azokkal is, kik férjeikkel szomszédok. E partvidék előtt vannak azon szigetek, melyeknek neveit szerző ismeri: Istris, mely 310 stadium hosszú, 120 stadium széles, Elektrides, Mentorides. Azután van a Katarbates folyó. A hajózás a liburniai part mellett két napig tart.

Feltűnő, hogy Skylax még nem ismeri Liburniában a keltákat; s ezen annál is inkább megütközhetünk, mivel tudjuk, hogy már Nagy-Sándor korában a fiumei öböl körül laktak. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az ókor írói, különösen a földrajzi dolgokban, sokszor egészen hasznavehetetlen dolgokat jegyeztek fel akkor, mikor azokat a valóság már régen megczáfolta; egyáltalában szerettek régi, elavult anyagot is felhasználni. Így tett Skylax is; régebbi iratokat és adatokat használt fel akkor, mikor már újabbak és megbízhatóbbak állottak rendelkezésére. Ez azonban nem csökkent adatainak értékét, hanem inkább emeli, mert a negyedik század második felénél legalább egy félszázaddal régebbiek, s e szerint ezek a legrégebbi pontos adatok, melyek az ókorból reánk maradtak.

-
1. Kiadta Müller K., *Fragmenta historicorum Graecorum*, I. k.
  2. Müller, i. h. 10.
  3. Hes. Theog. 337–339.
  4. Pind. Olymp. III. 24.
  5. Schol. Apoll. Rhod. VI. 248.
  6. Soph. Oid. Tyr. 1227.
  7. Apoll. Rhod. Argon. IV. 286.
  8. U. o.
  9. Herod. II. 33. IV. 49.
  10. Her. IV, 100. 101.
  11. Her. IV. 104.
  12. Her. IV. 123–125.
  13. Thuk. II. 96.
  14. Just. IX. 2. 3.
  15. Arrian. Anab. I. 1–4.

II. FEJEZET.

Strabo és az első század többi írói.

Augustus emlékiratai. Belőlök merítette adatait Strabo. A folyók, hegyek és népek leírása. Velleius Paterculus, ki szintén Augustusszal egykorú író. Későbbben írtak Dio Cassius és Appianus. Agrippa Chorographiája. Kiegészítette Plinius. Ismeretei Pannonia folyóiról, hegységeiről, néptörzseiről. Tacitus adatai Germaniájában. Felső-Magyarország népvizonyairól

A rómaiak legelőször a Krisztus előtti második század derekán tettek kísérletet, hogy az általuk 182-ben alapított Aquileiából hatalmukat a Száva vidékére is kiterjesszék, de e kísérlet eredménytelen maradt. Csak az első század második felében, Augustus hadjáratai oszlatták el azt a homályt, mely hazánk viszonyait a rómaiak szeméi előtt eltakarta. Az ezen hadjáratok által nyert felvilágosítás első sorban Augustus emlékirataiból indult ki, melyekből kortársa, Strabo, az ókori geographusok legnagyobbjainak egyike, merítette adatait.

A hercyniai sűrű erdő, mondja Strabo, nagy kör alakú tért foglal el, melynek közepe lakásra, illetőleg művelésre igen alkalmas földterület s ennek közelében van az Istrosnak forrása és a Rajnáé is, a kettő között pedig egy tó és a Rajnával összefüggő mocsarak. Ez a vidék délre esik az Istros forrásaitól, úgy hogyha valaki a kelták földjéről a hercyniai erdőbe akar átmenni, annak először a tavon kell keresztül menni, azután az Istrosra, azután már könnyebben járható vidékre s dombos tájakra jut; a tótól az Istros forrásáig egy napi út van, melyet Tiberius megtett, midőn az Istros forrásait meg akarta nézni.¹ A folyó maga a legnagyobb Európában s eleinte délfelé, azután nyugatról kelet felé folyik, s nem messze a Tyras és Borysthenes torkolatától, kissé észak felé kanyarodva, végre a Pontusba ömlik. A folyó torkolatánál van egy nagy sziget, melynek Peuke a neve s ezt bírják a bastarnok, kik peucinus melléknevet is viselnek. E szigeten kívül vannak más, sokkal kisebb szigetek, részint e felett, részint a tengerben. Hét ágban ömlik a folyó a tengerbe, a melyek között az a legnagyobb, melynek „szent” a neve; ezen keresztül Peuke szigetéig 120 stadiumnyi hajózás van s ennek a szigetnek alsó részén hidalta át Dárius perzsa király a folyót. Ez a torkolat az első (délről számítva), ha az ember a tengeren Tyras felé hajózik. A hetedik torkolati ág ehhez 300 stádium távolságban van; a szent ág után következő három ág kicsiny, a többi ezeknél nagyobb, amannál pedig kisebb.² A folyó neve a felső részén a kataraktokig Danubius, az alsó részen pedig a torkolatig Istros. A mellékfolyókról szólva – mellőzzük azokat, melyekről Strabo is tudja, hogy nem tartoznak Pannonia vidékére – elmondja az író, hogy Nauportushoz (Ober-Laybach) közel van a Korkoras folyó, ez a Savusba ömlik, a Savus a Dravusba, a Dravus a Noarusba Segestikenél; innen a Noarus, miután az Albion hegységből az iapodok földjén keresztül folyó Kolapissal (Kulpa) egyesült, a Danubiusba ömlik a skordiskok területén. Ezeken a folyókon a hajózás többnyire észak felé van. Említi, hogy Pamportus (Nauportus) mellett egy Illyrisből jövő folyó folyik, mely hajózható – nevét nem mondja – s a Savusba ömlik, ez pedig Segestike felé, a pannonok és tauristákhoz visz; Segestikénél a Kolapis egyesül vele, mely szintén az Alpeseokról jön le.³ Ugyancsak a skordiskok földje táján más folyó ömlik a Danubiusba, a Margos vagy Bargos, mint mások nevezik, s ez egyszersmind határ a kis és nagy skordiskok között.⁴ Épen olyan határfolyó a balparti, a Parisos, mely a boiokat és tauriskokat különíti el a dákoktól;⁵ a géták földjén pedig a Marisos folyik a Danubiusba, a melyen a rómaiak a háborúhoz szükséges dolgokat szállították.

Az Istros körül az író két nagy hegységet ismer: észak felé a Hercynia erdőséget, mely messzire terjed a folyó forrásától kelet felé, és még ezen alól egy másik nagy erdős hegységet, a Gabretát, mindkettőt a suevek lakják. A suevek földjével pedig határos a géták földje, mely eleinte, azaz nyugat felé keskeny és az Istros mellett huzódik, észak felé pedig a Hercynia erdő aljáig ér, sőt ennek egy részét is magába foglalja, utóbb azonban kiszélesedik észak felé

egészen a tyragétáig. A Danubiushoz délre hozódik az alpesi hegység, mely ott kezdődik, a hol az Apennin hegység, Genua vidékén a sabatok gázlójánál, s terjed kelet felé az iapodok földjéig; legalacsonyabb része itt az Odra hegység, melyen keresztül a rómaiak a Savus és Istros völgyeivel közlekedtek. Az alpesek alján van Segestike városa, melynél több hajózható folyó összehálik; az Alpesek ugyanis az iapodokig terjednek s itt újra tetemesen emelkednek s Albia nevet viselnek.⁶ Ezen hegyekkel kapcsolatban van az iapod partvidék, – Parapulus, mint az író nevezi – mely ezer stadium hosszú. Az iapodok ugyanis az Albion hegységben laknak, mely az alpeseknek végága és igen magas, s egyik felől az Adriáig terjednek, másik felől a pannonokkal határosak; azoknak városai Metulon, Arupinoi, Monetion, Vendon; a vidék szegényes, többnyire kölessel élnek, fegyverzetük pedig kelta s náluk is szokásban van a tetoválás.⁷

A többi, e területen lakó népekről azt tudja Strabo, hogy a suevekkal szomszédos géták vannak itt letelepedve, a gétákkal pedig határosak a dákok, és pedig akként, hogy a géták inkább a Fekete-tenger felé terjednek, a dákok pedig Germania és az Istros forrásai felé. A dákok szomszédjai észak felé a boiok és tauriskok, a kiktől a Parisos folyó választja el; a pannonok pedig az Istroszhoz délre laktak s velük kelet felé határosak a skordiskok. A pannonok egyes törzseit szintén felsorolja az író, ezek a breukok, andizetek, ditionok, pirusták, maraeusok, daesidiatok, és más kevésbé fontos törzsek, melyek dél felé Dalmatiáig és az ardiaeusok földjéig terjednek, s hozzáteszi, hogy az Adria partvidéke a legbelső öböltől az ardiaeusok lakhelyéig és a rhisoni öbölíig, a tenger és a pannonok között fekszik.⁸ A pannonok területét még az illyriai parttal kapcsolatban említi, elmondva, hogy az e felett fekvő vidék egészen hegyes, hideg és havas, különösen északi része, úgy hogy ritkán van szőlő mind a magasabb, mind az alacsonyabb vidéken. Ezen hegyes vidéket lakják a pannonok dél felé a dalmátokig és az ardiaeusok is, észak felé az Istrosig, keleten pedig a skordiskokig.

Az ardiaeusok felől azon értesítésünk van, hogy a Naron folyó (Narenta) körül, eleinte torkolata vidékén tanyáztak, de későbbben a rómaiak által befelé szorítottak. Lakhelyöket azon adatból lehet pontosan megállapítani, hogy a szomszéd auteriatákkal ismételve harciba keveredtek és pedig azon sós források miatt, melyek a mai Konjica táján vannak; az ardiaeusok tehát itt voltak megtelepedve, s e szerint a pannonok is legalább idáig terjedtek. De még lejjebb mehetünk a pannon határral, ha Strabo azon feljebb említett adatát vesszük tekintetbe, mely szerint a rhisoni öbölíig terjedő hegység a pannonokat a tenger parttól elválasztja; ez azt jelenti, hogy a pannonok a Bocche di Cattaronál végződő hegylánczok keleti lejtőin laktak,⁹ lefelé a mai Hercegovina déli határáig. Kelet felé pedig, mint már szintén láttuk, a skordiskokkal voltak határosak, s miután ugyancsak Strabo mondja, hogy a Száva a skordiskoknál ömlik az Istrosba, feltehetjük, hogy körülbelül idáig, vagy majdnem idáig terjedtek a pannonok kelet felé. Ezzel egyezik körülbelül az is, a mit a ditionok és daesidiatok lakhelyéről tudunk. Egy dalmatiai római felirat ugyanis arról értesít, hogy a ditionok Salonaéhoz (Spalato) 176 római mérföld távolságban vannak letelepedve;¹⁰ egy másik felirat pedig azt tanúsítja, hogy a daesidiatok ugyancsak Salonaéhoz 156 római mérföldnyire castellummal bírtak, melyhez Tiberius uralkodása alatt, (19–20. Krisztus után) ut is készült. Ezen utóbbi adat szerint Bosznia s Szerbia határáig, a Drina folyóhoz, Baina Bašta tájára jutunk és pedig egyenes irányban számítva az utat: az első adat még tovább vezet, majdnem a Drina torkolatához. De tudva van, hogy e hegyes vidéken az utak nagy kerülőkkel vezettek minden irányba, a mint azt a legújabb kutatások is kiderítették,¹¹ melyek azonban annyira még nem haladtak, hogy Salona és keleti Bosznia között közvetlen összeköttetést tudnának kimutatni; ezért az egyenes irányt rövidebbnek véve, a ditionokat Tuzla vidékén, a daesidiatokat pedig Szarajevo táján fogjuk keresni. Ekként azonban nemcsak a pannon föld keleti határát, hanem egyszersmind két pannon törzs lakhelyét is meghatároztuk. Egy harmadik törzs, a pirustáké, ezeknek szomszédságában keresendő. Már a feljebb említett adat

szerint a pannon törzsek a mai dalmát tengerparttól befelé le a Bocche di Cattaroig laktak, s ezzel egyezik Ptolemaeus is, kinek adataiból tudják, hogy a pirustákat az észak-albániai hegység déli lejtőin, Skodrához (Skutari) keletre a Drilon (Drin) körül kell keresni.¹² A negyedik törzsre nézve csak hozzávetőleg, de mégis némi valószínűséggel állíthatjuk, hogy az Una, Szanna és Verbász folyók völgyeit bírták a köztük fekvő hegységekkel együtt, lefelé egészen a Narenta folyó tájáig.¹³ A pannon törzsek közül a breukokat és andizeteket most már biztosan észak felé kereshetjük, és pedig, ha csak Strabora támaszkodunk, az Istros mellett, mert szerinte a pannonok idáig terjednek, tehát a mai Horvátországban és Szlavóniában, valamint a dunántúli vidéken. Kevésbé biztos adataink vannak az andizetekre nézve, kiket Plinius „Andizetes”-nek, Ptolemaeus pedig „Andiantes”-nak nevez. Meglehet, de talán valószínű, hogy a három név egy néptörzsre vonatkozik, s ha ezt feltesszük, akkor hozzávetőleg akként határozhatjuk meg lakhelyüket, hogy a mai Varasd-Topliczához keletre, a Dráva mellett, azaz ahhoz délre tanyáztak,¹⁴ habár Ptolemaeus szerint a breukokhoz északra tartózkodtak.

Az eddig megemlített pannon törzsek – hogy az egészet összefoglaljuk – körülbelől a mai Boszniában és Hercegovinában voltak megtelepedve. E két tartomány határán túl esik dél felé a pirusták törzse, a későbbi Dalmatia területére, észak felé pedig az andizetek a mai Horvátországba talán a Dráváig, de tovább semmi esetre sem; Horvátország keleti része s Szlavónia már nem tartozhatott a pannonok területéhez.

Mielőtt az Istros balpartján lakó törzsekről szólnánk, a pannonokkal határos iapodokról és földjükről: a magyar-horvát tenger mellékről is meg kell emlékeznünk. Itt lakott, az író szerint, az Albion hegység, a Kis- és Nagy-Kapella mind keleti, mind nyugati lejtőjén az iapodok törzse és pedig 25 mérföld hosszú partvidéken, azaz lefelé körülbelől Zara Vecchiaig. Keleti határukat körülbelől az Una folyó képezte, melyen túl már a Kis- és Nagy-Kapella kiágazásai emelkednek. Az ekként körülírt terület teljesen hegyvidék.

Az Istros balpartján lakó törzsek között első sorban a dákokat említjük és szomszédjaikat a getákat. Az író szavaiból azonban alig lehet a hét nép közötti határt megállapítani, mert ő csak annyit mond, hogy a géták inkább kelet felé, a dákok nyugat felé vannak megtelepedve. Annyi bizonyos, hogy a Tisza vidéke, illetőleg a Maros a géták területéhez tartozott s e szerint a géták a Duna és Tisza közének legalább keleti részét bírták, s az sem valószínűtlen, hogy a Duna balpartja jó messzire, talán a folyó nagy kanyarulatáig, Vác és Esztergom vidékéig, a dákoké volt. Ezt következtethetni az író azon szavaiból, hogy a dákok az Istros forrásai felé terjedtek, e forrásvidéket pedig sokkal közelebbnek képzelte a trieszti öbölhöz, mint a hogyan az valósággal van. Ezzel egyezik azon körülmény is, hogy a iazygok vagy sarmaták abban az időben még nem foglalták el a Duna-Tisza közét, tehát ez még a dákok birtokában volt, mert más népet nem ismerünk ezen a vidéken; de még az sincsen kizárva, hogy a dákok hatalma a dunántúli vidékre is kiterjedt, habár a nép zöme nem lakott ottan; az író ugyanis azt mondja, hogy az alpesek keleti végén – melyet ő egészen pontosan megkülönböztet a délkeleti végágaktól, Ocra és Altiontól – lakó boiok és tauriskokkal a dákok háborút folytattak, a miből kitűnik, hogy az író felfogása szerint a két hadakozó fél egymással határos volt, habár, mint feljebb láttuk, abban téved, hogy az ismeretlen Parisos folyót tartja határnak. Ha a dákok a dunántúli vidékre is ki tudták terjeszteni hatalmukat, akkor igen nagy annak valószínűsége, hogy a folyó balpartját is bírták.

E felfogás azzal is egyezik, a mit már feljebb a géták lakhelyére nézve mondtunk, hogy ezek t. i. a mai Temes, Torontál és Bács megyék déli részeiben laktak, de kevésbé van összhangzásban azzal, a mit Strabo különben a gétákról állít, nevezetesen, hogy ezek a suevekkal határosak; ha ugyanis a dákok a Duna balpartját bírták, úgy a mint azt most vázoltuk, akkor ezen a területen a géták a suevekkal nem érintkeztek, de még kevésbé akkor, ha a dákok kelet felé az erdélyi felföldig terjedtek; ezen esetben a géták és suevek közé szorultak s a két nép, úgy látszik, nem volt egymással határos, legalább nem úgy, amint azt

Strabo gondolta, a Duna vidékén. Csak egy mód van ezen nehézség eltávolítására, ha ugyanis feltesszük, hogy a geták az alsó Dunától észak és észak-nyugat felé annyira terjedtek, hogy a dákok felett érintkeztek a suevekkal, illetőleg a quadokkal, kik az író felfogása szerint még a hercyniai erdőben laknak.

Ennyit találunk Strabo művében hazánk földrajzára vonatkozólag. Arra a kérdésre, hogy az ő korában nem tudtak-e mégis többet a rómaiak hazánk egyik-másik vidékéről, azon történetírók felelhetnek, kik az itt viselt háborúk történetével foglalkoznak. Ezek között első sorban említendő Velleius Paterculus, ki személyesen részt vett a pannoniai és dalmatiai háborúkban, sőt még ki is lett tüntetve Tiberius, a későbbi császár, által. Bárha műve földrajzi, de még történeti tekintetben is alig érdemel figyelmet, egy dolgot mégis megtudunk tőle, hogy t. i. Carnuntum, hol a római sereg a nagy markomann háborúra összegyűlt, s mely később Pannoniához tartozott, még az író idejében a noricum királysághoz számított. Ebből kitetszik, hogy a Carnuntumhoz keletre eső terület egy része, tehát a dunántúli vidéknek nyugoti széle szintén Noricumhoz tartozhatott.

Ezen, Augustussal egykoru író mellett, a későbbiek közül kettő foglalkozik különösen ama háborúkkal, melyek a pannonok és szomszédjaik ellen ama fejedelem idejében folytak; az első Dio Cassius, Pannonfa volt helytartója (155–220 körül Krisztus után élt), ki terjedelmes római történetében kiváló figyelmet fordított a hadi eseményekre s Augustus korára nézve jó és megbízható forrásokból, rövid, nem mindig világos kivonatokat közölt. Dionak fiatalabb kortársa, Appianus, római története egyes részeiben nem járt ugyan el kellő kritikával, de épen a bennünket leginkább érdeklő 23. könyvben, melynek Illyrika a czime, sokkal bővebb kivonatban közli az Illyricumra vonatkozó adatokat, mint Dio Cassius, s miután műve említett szakaszában bizonyosan Augustus emlékiratait használta fel, épen azért hazánk ókori földrajzára nézve inkább az ő műve mérvadó. Még egy íróról kell megemlékeznünk, ki Augustusnak nemcsak kortársa, hanem hatalmának egyik főtámasza is volt, de mindazonáltal a legszorosabb földrajzi kutatással foglalkozott: ez M. Vipsanius Agrippa. Ennek ide vonatkozó műve a Ghorographia, melyet leginkább Plinius és Strabo idéz és ezáltal legalább egynehány töredéket mentett meg az enyészettől. Ezen mű alapjául szolgáltak azon pontos mérések, melyeket Agrippa, vagy bizonytalan hagyomány szerint Augustus maga eszközöltetett, folytatván az egész földnek Caesar által megkezdett felmérését¹⁵ s így természetesen Pannonia is fel lett volna mérve. Az ezen térképhez való magyarázat (Commentarii) szerint Illyricumnak szélessége, a hol legnagyobb, 325 római mértföld, hossza az Arsia folyótól a Drinius folyóig 530, a Driniustói az akrokerauni hegyfokig 175 római mértföld; az egész itáliai öböl és Illyricum területe 17,000 római mértföld. Hogy ezen méreteken az akkori Pannonia is befoglaltatik, az bizonyos, mert azon időben, de még később is, Illyricum alatt Dalmatiát és Pannoniát értették.

Agrippa művét kiegészítette és kibővítette Plinius, ki a rendelkezésére álló művek nagy számát felhasználva, földrajzi munkát is készített, melyben hazánk területéről több fontos adatot közöl. Pannonia az ő korában már a Száván túl egészen a Dunáig terjedt s így ő már a dunántúli vidéket is ismerhette. A Duna forrásairól is jobban volt, tájékozva, mint elődjei; tudja, hogy az Abnoba hegység, a mai Schwarzwald, a folyó forrásvidéke, s ő egyszersmind az első, a ki ezen hegységet ismeri. A folyó irányáról ugyan nem szól, de azt ki lehet magyarázni szavaiból, hogy általában nyugotnak tartja, tehát nem tud arról, hogy déli, illetőleg északi irányt is követ; de annál határozottabb a folyó hosszasága tekintetében; azt ugyan nem mondja pontosan, hogy hány mérföld hosszú a folyó, de mégis annyit olvasunk róla, hogy ezer mérföldnyi utat tesz és számtalan törzs területén folyik keresztül; ezzel Strabo ellen is polemizál, a ki, mint láttuk, a folyó forrásait csak 1000 stadium, 124 római mérföld távolságban keresi a triesti öböltől. A mellékfolyókat is sokkal részletesebben ismeri, mert ezeknek számát 60-ra teszi, a mi szintén határozott haladás azon kevés mellékfolyóhoz képest, melyeket Strabo ismer. Ugyanazt mondhatni a folyó torkolati vidékére nézve. Strabo

hét ágat ismer, Plinius hatot, s ezenfelül azt is tudja, hogy a Peuke torkolat körül két tó vagy mocsár van. A mellékfolyók közül megnevezi a gyorsan folyó Drávát és a lassu Szávát, s egyszersmind megjegyzi, hogy melyik hol ered, s hogy a kettő között 120 római mérföld a köz, a mi körülbelül 80 km.-nek felel meg, valamint a valóságnak is, de csak Barcs és Gradiska táján, mert feljebb nagyobb és lejjebb kisebb a két folyó közötti távolság. Ismeri a Száva mellékfolyói között a Colapist és tudja, hogy Sisciánál egyesül azzal a Bacuntius (Bosut), a mely mellett Sirmium városa fekszik, a mi azonban nem felel meg a valóságnak, mert a mai Mitrovica 9 km., tehát 6 római mérföldnyire van a Bosut torkolatához. Nem egészen helyes a másik állítása sem, hogy a Száva torkolata, illetőleg Taurunum (Zimony) 45 római mérföldnyire van Sirmiumhoz; a távolság egyenes irányban 48 római mérföld. Továbbá ismeri az író a Valdasust (Boszna) és az Vrpanust (Verbász). Egy szigetet is említ, a Metabarrist, melyről határozottan nem tudhatjuk, hogy melyik, valószínűleg azon területet kell ez alatt érteni, mely a Száva és Bosut között fekszik; ez ugyan a mai felfogás szerint nem sziget, hanem csak folyóköz, de a régiek az ilyent is szigetnek nevezték. A balparti folyók között megnevezi a Marust, mely a mai Morvának felel meg és a Duriát, mely ugy látszik vagy azonos a Marussal, vagy esetleg az író nem tudta határozottan, hogy melyik képezte a határt a suebek vagy svévek és dákok között; lejjebb pedig ismeri a Pathissus folyót, mely a dákok és iazygok között képezi a határt s mely minden valószínűséggel a Tiszának felel meg.

A folyókon kívül Plinius a Peiso tavat is ismeri, melyről azt mondja, hogy a noricusokkal áll összefüggésben, ép úgy mint a boiok pusztasága, vagy talán a mi felfogásunk szerint kifejezve e dolgot, a Peiso tava a boiok pusztaságában van. E szerint más nem lehet, mint a Fertő tava, mert ez még elég közel van Noricumhoz, holott a Balaton vidéke Noricumhoz annyira távol esik, hogy sem a boiok pusztasága, sem pedig a vele összefüggő Peiso fel nem tételezhető akkora távolságban Noricumhoz. Döntő azonban a kérdésben Pliniusnak azon megjegyzése, hogy habár a boiok pusztasága van is itt, mindazonáltal már városok is épültek e vidéken, és pedig Sabaria (Szombathely) és Scarabantia (Sopron).

Az e folyókkal összefüggő hegységről is sokkal tisztább fogalma van Pliniusnak, mint Strabonak. Ismeri az Alpesek nyugoti lejtőit, melyek szerinte déli irányban ereszkednek le olyan formán, hogy déli lejtői a tulajdonképeni Illyricumhoz, azaz Dalmatiához tartoznak, északi lejtői pedig Pannoniához; megnevezi a Mons Claudius, mely okvetlenül a Dráva és Száva között keresendő, miután a skordiskok a Szávához északra és torkolata körül laknak, s így az a Mons Claudius nemcsak a Fruska-Gora hegység, mert ezen tauriskok nem laktak, hanem a horvátországi hegyek általában, a melyek a Pannoniával határos Noricumba is áthúzódtak. A felső-magyarországi hegységeket Plinius a Hercynia erdőhez számítja, de ismeri az alattuk elterjedő síkságot, mint az iazygok lakhelyét.

A megtelepedett törzsek közül Plinius sokkal többet ismer, mint Strabo, de nem határozza meg pontosan ezeknek lakhelyét, csak egy részéről mondja, hogy a Dráva, illetőleg a Száva mentén laktak. Az általa megnevezett törzsek között kettőt, már Strabonál találtunk, az andizeteket és a breukokat, s mindkettőről kimutattuk, hogy a régi Pannonia északi részében, a Száva körül, illetőleg a Száva és Dráva között voltak megtelepedve. A többire nézve most kísértjük meg a lakhely megállapítását. Az iasokról tudjuk, hogy a mai Varasd-Toplicza táján tanyáztak, mert ennek forrásai egy római feliratban¹⁶ Aquae Jasae-nek neveztetnek; a colapianusokról pedig könnyű megállapítani, hogy a Colapis körül tartózkodtak; de már a serretek és serapillokról bizonyosan azt sem tudhatjuk még, ha vajjon pannoniai törzsek-e, vagy a szomszéd Noricumhoz tartoztak; de mégis azt vagyunk kénytelenek állítani, hogy Pannoniához tartoztak, mivel az író azokat a főtörzsekhez – populorum capita – számítja, ez pedig azt mutatja, hogy a pannoniai elsőrangú civitások közé sorozandók. Lakhelyöket csak általánosságban határozhatjuk meg; mivel az iasok előtt vannak megnevezve, fel kell tennünk, hogy azok felett, a Dráva vidékén laktak, körülbelül

Pettautól Varasdig. A többi kisebb törzsekről most még egyáltalában nem szólunk, hanem lejjebb, a mikor azokat illetőleg más földrajzi forrásból bővebb adatokat meríthetünk.

A Duna jobbpartjára nézve már azon nagy változásról tanuskodik Plinius, melyet az iazygok betelepődése idézett elő; ezek ugyanis a dákokat elűzték lakhelyükről és a hegyes vidékre szorították, a határ a két nép törzs között a feljebb említett Pathissus folyó. Ez azzal egyezik, a mit feljebb Strabo adatai alapján a dákokról állítottunk; hogy azok a Duna és Tisza között laktak; ezen a síkságon találjuk most már az iazygokat, a dákokat, a Tiszán túl, a kikkel Plinius a velők egybeolvadt gétákat azonosítja, úgy hogy ezen túl politikailag csak egy népet képeznek. Nehezen magyarázható az író szavaiból, hogy meddig terjedtek észak-nyugat felé a dákok; szerinte ugyanis Carnuntumig (Petronell) és az itteni germaniai határig laktak a dákok és az iazygok, ez utóbbiak a síkságon, amazok a hegységen egészen a Morváig; másrészt pedig azt állítja Plinius, hogy az iazygok a dákokat a Pathissuson túl űzték, úgy hogy ez a határfolyó. Ezen szavakból csak azt lehet kimagyarázni, hogy a dákok nemcsak a Tiszán túl és az erdélyi felföldön, hanem a Duna balparti vidékén, Nógrád, Esztergom, Hont megyék déli részeiben is laktak. Ez azonban nem felel meg a valóságnak. Hazánk e részén Vannius királysága terjedt ki, melyhez a Plinius által meg sem nevezett quadok is tartoztak s az író kortársa, Tacitus, szintén e vidékre helyezi el a quadokat. Tévedett tehát Plinius, midőn azt állította, hogy a dákok és suevek közötti határt, a Morva folyó képezi.

Plinius után röviden Tacitussal is kell foglalkoznunk, ki nemcsak két nagyobb történeti művében közöl több fontos adatot az észak-nyugati vidéken mutatkozott történeti eseményekről, hanem ezen kívül Germaniá-jában épen föld- és néprajzi szempontból foglalkozik ama területtel, mely mint tudva van, akkor is még Germaniához számított. Az író ugyanis nyugotról, illetőleg észak-nyugatról indulva sorolja fel a germán törzseket, és miután a hermundurokat ismertette, kik az Elba folyó körül laktak, megnevezi szomszédjaikat, a varistokat, markomannokat és quadokat; a markomannok, ugymond, a boiok elűzetésével nyertek magoknak lakhelyet s ez a vidék mintegy Germania eleje, a mennyiben a Danuvius határolja.¹⁷ A markomannok háta mögött vannak a marsignok, cotinok, osok, burok, a kik közül a marsignok és burok nyelvők és szokásaik szerint suevek, a cotinok nyelve gallus és az osoké pannon, s e két törzs adózik is részben a sarmatáknak, részben a quadoknak, a mi a cotinokra nézve annál szégyenletesebb, mivel náluk vashányák vannak. A most nevezett törzsek csak kis részben laknak síkságon, legnagyobb részök erdős hegységeken és magas hegyeken vannak megtelepedve. Sueviát ugyanis elválasztja és elkülöníti egy szakadatlan hegyerincz, melyen túl sok néptörzs lakik. Más irányban, délkelet felé szintén hegység választja el Germaniát a dákoktól és sarmatáktól. Az osokról pedig még külön megjegyzi, hogy a Pannoniában lakó eraviskokkal ugyanazon nyelvet beszélnek s hogy ugyanazon szokásaik és intézményeik vannak, úgy hogy nem tudja eldönteni, vajjon az osok jöttek-e Pannoniába vagy az eraviskok Pannoniából Germaniába.

Látni való, hogy Tacitus Felső-Magyarországról s a vele határos területről rövid, de határozott adatokat közöl, melyeknek kellő értékesítése ama vidékre fontos felvilágosítással szolgálhat. Annyit tudunk bizonyosan, hogy a Danubius képezte e népek déli határát, de egyebet semmit; igaz, hogy az író magas hegyerinczről beszél, mely Suéviát kétfelé hasítja, és ha biztosan tudnók, hogy miféle hegyerinczet ért alatta az író, akkor talán könnyebben tudnánk szavain eligazodni. Legegyszerűbbnek látszik, ha a Kárpátokat értjük ama hegyerincek alatt, s nincs arra ok, hogy miért magyarázzák legujabban a Sudetekre és az u. n. Óriáshegységre. Okvetlenül a Kárpátokra is kell vonatkoztatni az író szavait, mert maga azt mondja, hogy az e vidéken lakó osok és cotinok részben a quadoknak, kikről biztosan tudjuk, hogy a Kárpátokon innen laktak és részben a sarmatáknak adóznak, már pedig a sarmaták a Kárpátokon túl lakó népre nem róhattak adót. Legalább annyit kell határozottan állítanunk, hogy a most nevezett két néptörzs a Kárpátokon és pedig déli lejtőin laktak és hogy a burok is erre voltak megtelepedve, azt abból tudjuk meg, hogy Marcus Aurelius a burok ellen is viselt

háborút, pedig azt csak nem fogja senki sem állítani, hogy a császár a Kárpátokon túl ment. Ezekre támaszkodva azt állíthatjuk, hogy a burok is a Kárpátokon innen tanyáztak és hogy a marsignok is itt tartózkodtak valahol, mint azoknak szomszédjai, az szintén nagyon valószínű. Arra is talán vállalkozhatunk, hogy pontosan megjelölhetjük ezeknek lakóhelyét és pedig azon az alapon, hogy az író azon sorrendben sorolja fel őket, a mint a quadok és markomannok után egymás után következtek, s ezt annál is inkább feltehetjük, mivel Tacitus, a mint azt ujabban kimutatták, nem önállóan dolgozott, hanem elődjei műveit használta fel, s mint már Herodotosnál, Pliniusnál is láttuk és későbbben is még lesz alkalmunk kimutatni, a néptörzseket a geographusok azon sorrendben szokták megnevezni, a mint egymás után laknak. Így tehát Tacitus szerint is a markomannok és quadok után következtek kelet felé a marsignok, azután a cotinok, ezekre az osok s ezekhez csatlakoztak, mint legkeletebbiek, a burok.

Ennyit tudunk meg a Germaniából; de ezen, adatok, mint feljebb említettük, régebbi íróktól vannak merítve s azért régebbi időre, talán az első század közepére vonatkoznak. Mindazonáltal nincsen kétség az iránt, hogy még a második század elején Felső-Magyarországon ugyanazon néprajzi viszonyok állottak fenn, melyeket a Germania feltételez s így Tacitus földrajzi tekintetben Pliniussal együtt vagy közvetlenül utána említendő.

---

16. Geographica VII. 1. 5.

17. U. o. VII. 3. 15.

18. Str. VII. 5. 2.

19. STR. VII. 5. 12.

20. Str. 5. 2.

21. Str. VII. 5. 2.

22. Str. VII. 5. 4.

23. Str. VII. 5. 3.

24. A hegylánczok neveit egyenként I. Egyet. Phil. Közlöny, 1881. 462.

25. C. I. L. III. 3198.

26. L. Ballif, Römische Strassen in Bosnien u. der Herzegovina.

27. Egyet. Phil. K. i. h. 463.

28. U. o. 465.

29. Plin. III. 25.

30. L. Cosmographia Julii Caesaris. Geographi Latini minores, kiad. Riese, 1887. 21.

31. C. I. L. III. 4121.

32. Tac. Germ. 42.

III. FEJEZET.

Ptolemaeus adatai.

Cl. Ptolemaeus műve, a Geographia, astronomiai alapon nyugszik. Hazánkra vonatkozó térképei. A Duna és mellékfolyói. A hegységek. Felső- és Alsó-Pannonia, Dacia határai. A néptörzsek, melyek hazánk területét lakták. Az útvonalak

Claudius Ptolemaeusról tudjuk, hogy körülbelül a második század közepe táján élt Alexandriában, hol az ottani könyvtárban és tudományos intézetben ama kornak minden segédeszközei rendelkezésére állottak. De ő tulajdonképpen nem is volt geographus a szó mai értelmében, hanem csillagász és legfontosabb műve a csillagászatra vonatkozó almagest. Földrajzi műve, mely bennünket első sorban érdekel, geographia címet visel és Marinus műve alapján készült, de teljesen astronomiai alapon. Már Eratosthenes (a III. században Krisztus előtt) alkalmazta a földrajzban a szélességi és hosszúsági fokokat, de csak a fontosabb helyek meghatározásánál, tehát tulajdonképpen rendszer nélkül és Marinus is, úgylátszik, ezt az eljárást követte, melynek jogosultságát azon kor tudományos viszonyai igazolták; hiszen a szélességi és hosszúsági fokok meghatározása csak igen kevés helyre nézve történt meg tényleg, és ahol meg is történt, ott sem volt meg a kellő pontosság. Ptolemaeus ebben következetes akart lenni és földrajzában, vagy helyesebben mondva térképein, következetesen alkalmazta a hosszúsági és szélességi fokokat, tehát térképein hálózatot alkalmazott, a mint azt most szokták tenni. A fokokra nézve Ptolemaeus is beismeri, hogy csak kevés helyre nézve bírja a pontos szélességi és hosszúsági meghatározást, de a hiányzó adatokat akként egészítette ki, hogy a római mérföldekben vagy stadiumokban kitett távolságot az egyes helyek között átváltoztatta, illetőleg átszámította fokokra.

Hazánkra Ptolemaeusnál a következő térképek vonatkoznak: 1. Európa térképéből a 4-ik, mely Germania Magnát foglalja magában, miután ennek déli része a Dunáig terjedt; 2. ugyancsak Európa térképéből az ötödik tábla, mely Pannonia Superiort adja folytatólag, 3. Pannonia Inferior, mely ugyanazon térképhez tartozik; 4. Európa térképéből a 9-ik lap, mely a metanasta iazygok területét foglalja magába; 5. az ugyanazon térképre tartozó Dacia; 6. az Európa 8-ik térképére tartozó Sarmatia Europaea, a mennyiben déli határa az iazygok földjével és Daciával érintkezik.

A Duna forrásait Ptolemaeus délnyugati Germaniában helyezi el, igen közel a Rajna forrásaihoz. Folyása eleinte keleti, de nem egészen egyenes irányban, a mennyiben több kanyarulata van; az első egy északról jövő folyó torkolatánál, a második az Ainos (Inn) torkolatánál, a hol délkeletnek fordul, a 36. foknál ismét egy névtelen folyó szakad bele és innen a 39. fokon túl kelet-északkelet felé halad, s azután következik két nagy kanyarulata, az első Brigetio körül hajlik erősen észak felé, a másik a Karpisnál éri el a 48. szélességi fokot. Innen hirtelen délnek fordul egy kis keleti elhajlással, Cornacumon túl ismét három nagy kanyarulata van Egetáig; ezen túl keleti, majd északkeleti irányt követ Axiopolisig, a hol ismét északnak fordul, de úgy, hogy Dinogetiánál erősen nyugatnak tér el, végre északkelet és kelet felé folyván, ömlik a tengerbe. Pannonia területén megnevezi az Arabont, a Savariast, a Darost, a Savust. Az Arabon nyilván a Rába folyó, melyből azonban nem ismer többet, mint a torkolatát s ezt is hibásan Brigetio mellett keresi, a mai Ó-Szőny táján. A Savarias és a Daros Ketion hegységben fakad és Karrhodunumnál egyesül, vagyis mint az író mondja, válik el egymástól; ezek között a Savarias az északi, a Daros a déli ágat képezi, s miután a Daros nyilván a Dráva, a Savarias sem lehet más, mint a Mura. Nagyon feltűnő, hogy e folyó neve csaknem azonos Savaria (Szombathely) nevével: mert rendesen úgy szokott lenni, hogy oly városok, melyek valamely folyóval közös nevet viselnek, e folyó partján állottak s ezért azt lehetne gondolni, hogy a Savarias a Gyöngyös folyó, mely Szombathely mellett folyik és ez

nagyon is valószínű; az író azonban tévedésből a Savarias nevét a Murára alkalmazta. Az egyesült folyó torkolatát éppen Teutoburgiumnál keresi az író, mely helység a mai Dályának felel meg s ebben körülbelül igaza van, mert a Dráva torkolata elég közel esik Dályához. A Száváról nem említi Ptolemaeus, honnan ered, de nagyon valószínű, hogy a Cetium hegység alsó végén képzelte annak forrásait; torkolata Taurunum (Zimony) mellett van, a mi egészen helyes. Dacia területén megnevezi a Tibiscust, a Rhabont, az Alutat, a Hierasost és mint határfolyót, északkelet felé a Tyrast. A Tibiscusról azt mondja Ptolemaeus, hogy kelet felé kanyarodik és a Karpates hegy alatt szűnik meg, azaz a nevezett hegységben fakad és pedig közel Dacia északi határához, eleinte nyugatnak, azután dél felé folyik; ez nyilván a Tisza, habár, mint feljebb láttuk, Plinius ezt Pathissusnak nevezi; a Temes már csak azért sem lehet, mert ennek neve is előfordul Ptolemaeusnál Tibiscum városa nevében, ez pedig csak a hasonló nevű folyó mellett kereshető, a mai Zsuppa helyén, Karánsebes közelében. A Tibiscus torkolata Ptolemaeus szerint éppen Tricorniummal szemben van, a mi nem felel meg a valóságnak, mert a Tisza torkolata feljebb van, Zalánkeménynyel szemben, Titel mellett s ezenkívül az a hiba is mutatkozik ezen meghatározásban, hogy itt is a Tisza a Temessel van összetévesztve; mert, mint tudva van, a Temes egyesül a Dunával Singidunumon alól, nem pedig a Tisza. Hozzávehetjük még azt is, hogy a Tibiscus Ptolemaeus szerint Dacia nyugoti határa az iazygok felé, határfolyónak pedig csak úgy mondhatta, ha északról jövőnek képzelte, a mi ismét a Tiszára és nem a Temesre illik. Végre pedig e zűrzavart tetézi az író azzal, hogy a feljebb említett Tibiscum városán kívül ehhez keletre legalább 80 km. távolságban egy Tibiscum nevű várost is ismer, mely létezését nyilván csak egy elkopott B betűnek köszönheti, melyet az író vagy talán már Marinus R-nek nézett. A következő daciai folyó a Rhabon, mely a legnagyobb valószínűséggel tévedésből került Daciába; az író nyilván azt a folyót akarta megnevezni, melynek torkolata körül a Dunának egyik nagy kanyarulata van, és pedig azon kanyarulat, mely a Ciabrus folyó torkolatán felől van; az a Cserna lehet, mely Orsova mellett ömlik a Dunába. De tekintettel arra, hogy az általa Rhabonnak nevezett folyó Ratiaria, azaz Arcer-Palankával szemben szögellik az Istrosba, azt kell következtetni, hogy habár e helységgel szemben nem létezik említésre méltó folyó, hanem csak azon alól a Zsil, ez esetleg a Rhabonnal azonosítható; az író tehát, úgy látszik, a kanyarulat dolgában téved. Ezzel azonban nem azt akarjuk mondani, hogy a Zsil régi neve Rhabon volt, habár nem képzelhető, hogy mi úton jutott e név az Al-Dunához. A Rhabon folyó után említi Ptolemaeus az Alutát, mely nevét mai napi megtartotta, de torkolata körül nincsen az a nevezetesebb kanyarodása a Dunának, melyet Ptolemaeus itt is, mint az előző folyónál feltételez. A többi dunai mellékfolyókról, melyek Magyarország határán túl vannak, ezen helyen nem szólunk.

A nevezett folyók körül emelkedő hegységekről szintén megemlékezik Ptolemaeus, de többnyire annyiban, a mennyiben azok határokul szolgálnak. Egyáltalában, és ezt e helyen különösen ki kell emelni, nincsen helyes fogalma a folyó és hegység közötti viszonyról, legalább nem adja a hegységek irányát akként, hogy valamely folyó irányával egyeznék s legkülönösebb az, hogy a hegységeknek csak a két végét határozza meg, minek következtében azok csak egyenes irányuaknak képzelhetők, vagy csak egy pontot határoz meg: úgy, hogy az irányról képzelete sem lehet az embernek. A Magyarországgal, illetőleg a két Pannoniával összefüggő hegységek között először említi a Ketion hegységet, mely Vindobonánál kezdődik s eleinte egyenes déli irányban terjed, fél foknyi, tehát 250 stadiúm távolságára, azután délnyugatra hajlik egészen Emonáig (Laybach), éppen másfél fok hosszában, tehát 750 stadiumra és attól nyugatra emelkedik a Karavankas hegység, anélkül, hogy – az író szerint – a Ketionnal összefüggene. E szerint a Ketion hegység volna a Kahlenberg a Wiener Walddal, a Semmeringgel és a stájerországi Alpesek nyugati ágai; a Karavankas pedig nem azon hegység, mely mai nap ezen nevet viseli, hanem a Triglav a vele összefüggő karínthiai Alpesekkel. Látni való, hogy az író a Ketion hegység alatt ugyan egy összefüggő hegységet értett, melynek iránya észak-déli, de ilyen hegység az általa kijelölt helyen nem létezik, habár

csakugyan hegységek szegélyezik Felső-Pannonia nyugati szélét. Pannonia déli határán pedig két hegységet ismer: nyugat felé van az Albanon hegység, mely más írónál nem is említették, holott viszont ő nem nevezi meg az Albia hegységet, melyet Strabo is ismert. Azért valószínűnek tartjuk, hogy az Albanon megfelel az Albia hegységnek, annál is inkább, mivel Pannonia délnyugat felé csakugyan a Nagy- és Kis-Kapelláig terjedt. A második hegységnek, a Bebiának csak egy pontját határozza meg a Száva jobb partján, és pedig mint Alsó- és Felső-Pannonia déli határpontját, mely egyszersmind határ Dalmatia felé. Ezt a hegységet, vagy inkább a nevét más ókori író nem ismeri és ezért csak Ptolemaeus után indulva, annyit mondhatunk róla, hogy a Száva-jobbparti, tehát a boszniai hegység északi részét kell alatta érteni. A többi pannoniai hegységről, a Mons Claudiusról, az Almus hegységről, melyet már régebben ismertek a rómaiak, nem tud semmit. Ellenben ismeri Felső-Magyarország hegyei között a Kárpátokat, melyeket különben a görög írók között még csak egy, Marcianus említ, kiről tudva van, hogy Ptolemaeus művét használta forrásul, és a rómaiaknál csak a Tabula Peutingeriana. De habár Ptolemaeus nagyhegységnek gondolta a Kárpátokat, csak annyit említ róluk, hogy Daciának és az iazygok földjének északi és az európai Sarmatiának déli határa, és mindössze egy pontot határoz meg belőle, a 46° h. és 48° 30' sz. alatt, mely épen északra esik a Tibisos torkolatához. Ezen pont nem messze esik Dacia északnyugati végéhez, Rukkonionhoz, és egyáltalában csak félfokkal esik északra Dokidava, Porolissum és Arkobadara daciai városokhoz. Miután Porolissum fekvését biztosan tudjuk, a mennyiben ez a mai Mojgradnak felel meg (Szilágy-Somlyó közelében), azt sejthetjük, hogy az író a Kárpátoknak csak északkeleti részét ismerte és nevezte Kárpátoknak, a nagy hegység nyugati részét pedig nem tartotta hozzá tartozónak.

Pannonia Superiornak nyugati határa a Ketion hegység és részben a Karavankas, délfelé Istria és Illyrisnek azon része, – mely a nyugati határtól az Albanon hegységen keresztül a Bebius hegységig, illetőleg Alsó-Pannónia délnyugoti határpontjáig terjed, mely 41° 30' h. és 45° 20' sz. alatt fekszik; észak felé határolja Noricum széle és a Danubius azon része, mely a Ketion hegységtől egészen az Arabo folyó torkolatáig terjed, melynek fekvése 41° h., 47° 40' sz. alatt van.¹ Pannonia Inferior nyugati határa a Pannonia Superiornak most leírt határszéle; a déli határ Illyrisnek azon része, mely a Bebius hegységtől a Száva torkolatáig terjed; északról és kelet felől a Danubius azon része által határoltatik, mely az Arabo folyó torkolatától a Savus folyó torkolatáig húzódik.

Pannonia Inferior-hoz csatlakozik kelet felé a metanasta iazygok földje, melynek északi határa az európai Sarmatia azon része, mely a sarmat hegység déli végétől a Carpates hegységig terjed, nyugat és délfelé egy rész Germaniából, mely a sarmat hegység déli végétől a Danubiusnak Carpis melletti hajlásáig, innen pedig a Danubius által Carpistól a Tibiscus torkolatáig terjed, mely 46° h., 44° 15' sz. alatt van; keleten határolja Iazygiát Dacia a Tibiscus folyó mentén, a mely a Carpates hegységben ered.² Az iazygokhoz csatlakozik keleten Dacia; ezt határolja északon az európai Sarmatia azon része, mely a Carpates hegységtől a Tyras folyó hajlásáig 53° h. és 48° 30' sz.-ig terjed; nyugaton a metanasta iazygok földje a Tibiscus folyó mentén, délen a Danubius a Tibiscus torkolatától Axiopolis városáig, a honnan a folyó Isternek neveztetik; a keleti határ az Ister folyó Axiopolistól a Dinogatia melletti kanyarulatig, azután a Hierasus folyó, mely észak-keletre jövén Dinogatia mellett ömlik az Istrosba.³

Látni való, hogy Daciában Magyarország észak-keleti vidéke majdnem egészen benfoglaltatik, mert az író felfogása szerint e tartomány egészen a Tyras (Dnyeszter) folyóig terjed; de hazánk észak-nyugati vidéke, mint láttuk, Germaniához tartozott, melyről csak annyit kívánunk említeni az író nyomán, hogy déli, illetőleg délkeleti határa a Danubius, úgy a mint azt feljebb leírtuk, és a sarmat hegyek.

A mi pedig végül a magyar-horvát tenger melléket illeti, Ptolemaeus ezt Illyrishez számítja, melyet szerinte északon mindkét Pannonia, nyugatról Istria és az Adria határol.

Az eddig leírt területen a következő lakosságot ismeri a geographus:

1. Pannonia Superiorban laknak az északi vidéken nyugat felé az *azalok*, kelet felé a *cydnusok*, délen Noricum alatt, azaz nyugat felé a *latobikok* és kelet felé a *varcianok*; középen nyugotról a *boiok*, alattuk a *colaetianok*, kelet felé az *iassok* s ezek alatt az *oseriatok*.⁴

2. Pannonia Inferior népei a nyugati részeken az *amantinok*, észak felé, ezek alatt a *hercuniatok*, azután az *andizetek*, végre a *breukok*; a keleti részeken északon az *araviskok*, délen a *skordiskok*.

3. Az iazygok földjén más törzset nem nevez az író.

4. Daciában laknak északon nyugat-keleti sorrendben az *anartok*, a *teuriskok* és a *kostobokok*; ezek alatt a *predavensek*, a *rhatacensek* és *caucoensek*; ezek alatt ugyanazon sorrendben a *biephok*, *buridavensek* és *cotensek*; ezek alatt az *alvocensek*, *potulatensek* és *sensek*, ezek alatt délen a *saldensek*, a *ciagisok* és *piephigek*.⁵

5. Germaniában a Duna keleti része körül a *baemok*, a *rhakatriak* és *rhakatak*.⁶

6. *Illyris* törzsei közül ide tartoznak a liburniai tengerparton lakó *iapydek* és ezekhez nyugotra a *maesaeusok*.⁷

Ptolemaeus ezen népcsoportjai a feljebb említett írónál csak részben fordulnak elő, másik részök új és ezek a következők: a *cydnusok*, *latobikok*, a *varcianok*, a *colaetianok*, az *oseriatok*, a *hercuniatok* a két Pannoniában, az összes daciai törzsek és a germaniaiak. Ptolemaeus lajstromai azonban abban különböznek a Strabo és Pliniusnál előforduló csoportoktól, hogy a geographus térképén legalább mindenik törzsnek lakhelye meg van határozva, s miután csak kivételesen mutathatók ki hibák a törzsek elhelyezésében, amaz adatok képezik alapját hazánk ethnographiai térképének az ókorban. Természetes, hogy ott a hol hibát találunk és pedig más írónak kétségbevonhatlan adatai alapján, ott el kell térnünk Ptolemaeustól. E hibákkal, illetőleg tévedésekkel kell első sorban foglalkoznunk.

Alsó-Pannonia népei között találjuk Ptolemaeusnál az *amantinokat*, kiket már Plinius ismert a Száva alsó folyása körül, holott Ptolemaeus felfogása szerint a provincia északnyugoti részében laktak. Miután más adat is Plinius mellett szól, inkább ezt fogjuk elfogadni, s ennek következtében a nevezett terület lakóiról egyelőre nem is szólhatunk. A daciai törzsek között a *sensek* gyanusak, s nem annyira egy törzsnek teljes nevét látjuk ezen szóban, mint inkább csak annak töredékét, a mely csak akként kerülhetett ily alakban Ptolemaeus térképébe, hogy az író által használt forrásban a névnek az eleje olvashatatlan volt, ... senses tehát nem egyéb, mint egy előttünk ismeretlen latin elnevezésnek vége.

A daciai néptörzsek elhelyezése, a mennyire megítélhetjük, helyesnek látszik; az *anartok* és *kostobokok*ról más, alább említendő forrásból tudjuk, hogy a provincia északi részén laktak, s épen úgy mondhatjuk a *buridavensekről*, hogy lakhelyök nem is épen Dacia kellő közepén, mégis körülbelül arrafelé volt. A *rhatacensekre* nézve azon valószínűség forog fenn, hogy a déli Germaniában, a Danubius mellett lakó *Rhakata*ival azonosak és csakugyan nagyon feltűnő, hogy Daciában *Rhatacenses*, déli Germaniában *Rhakatriai* és *Rhakatai* nevű törzsek fordulnak elő. Itt nyilván tollhiba mutatható ki, mert alig hihető, hogy körülbelül ugyanazon szélességi fok alatt (48°) három különböző, de hasonló nevű néptörzs lakott volna oly közel egymáshoz. De még kevésbé érthető a dolog, ha ezzel kapcsolatban akarunk egyáltalában déli Germania ide tartozó törzseiről tájékozódni.

Azt láttuk feljebb, hogy Plinius és Tacitus megbízható adatai szerint Felső-Magyarország nyugati részén a *markomannok*, *quadok*, *cotinok*, *osok*, *marsignok* és *burok* laktak és ezzel egyezik a történetírók felfogása is, különösen a *quad* és *markomann* határookra vonatkozó adatok, úgy hogy a nevezett népek lakhelyei egészen a Dunáig terjeszkedtek. Ezzel szemben Ptolemaeus térképén azt látjuk, hogy a Danubius balpartján másképpen vannak a törzsek elhelyezve; a *Gabreta* erdőség alatt, – mely a 49 sz. fok alatt húzódik nyugatról keletre, úgy hogy a keleti vége épen azon hosszúsági fok alá esik, a mely alatt *Rarnus* (*Carnuntum*) fekszik, – laknak a *markomannok*, azután a *sudinok*, s ezek alatt a Duna mellett

az adrabaekampok. Ehhez keletre csatlakozik egy másik népcsoport: a szélesség 50-ik foka alatt van a kelet-nyugati irányú Orkynios erdős hegység – nyilván a hercyniai erdő – épen a Duna két nagy kanyarulatához északra; az alatt laknak a quadok, azután következik a Luna erdőség, melyben a Tacitusnál is említett vasbányák vannak, tehát a cotinok lakhelye; továbbá a baemok egészen le a Danubiusig, végre pedig a folyó mellett találjuk nyugatra a Rhakatriai, keletre a Rhakatai nevű törzseket. A most említett elhelyezést és a Plinius-Tacitus-félt lehetetlen egymással összeegyeztetni; nem állíthatja senki, hogy a Ptolemaeusnál említett első nyugati csoport együttvéve teszi a markomannok népét, mert egyáltalában nem ismerjük sem a sudinokat, sem az adrabaekampokat, hanem csak a markomannokat; a keleti csoportnál sem lehet eligazodni, mert az egyáltalában nem áll, hogy a quadok egy hegységen (Luna = Manhartsberg?) túl laktak; nem kevésbé hibás azon állítás, hogy a baemok a Dunáig terjedtek, úgy, hogy Carnuntumtól Esztergomig három néptörzs tanyázott volna és ezeken kívül még a quadok, valamint a Tacitustól ismert négy törzs. A baemok, mint tudva van, a mai Csehországban voltak megtelepedve, a quadokat és markomannokat pedig az író azért helyezi el észak felé, mert a Visztula forrásvidékét s a hozzá tartozó hegységeket szintén kelletténél feljebb viszi északnak. Ha most már e hibákat helyreigazítva Plinius, Tacitus és a többi későbbben említendő írók álláspontjára helyezkedünk, akkor a markomannok alatti sudinokat és adrabaekampokat, valamint a quadok alatt lévő baemokat innen el kell távolítani, valamint a Rhakatriai és Rhakatai neveket is, s e két utóbbiról azt kell állítani, hogy dittographiából – kettes írásból – keletkeztek, tehát, hogy eredetileg csak egy volt, akár Rhakatriai, akár Rhakatai, s hogy ez az egy eredeti alak a daciai térképről csúszott be ide, valami tollhiba következtében, a hol már más törzs le volt telepedve. Ekként azon eredményre jutunk, hogy a daciai *Rhatacenses* az eredeti alak.

Még csak egy megjegyzésünk van Magyarország régi lakosságára nézve, s ez az, hogy a magyar-horvát tengerparton, mint különben is tudjuk, Ptolemaeus szerint az iapydok laktak, de a macraeusok nem nyugatra, hanem keletre voltak megtelepedve, s ezek nyilván a Strabónál a pannon törzsek között felsorolt mazaesusok.

Nagy fontosságunk Ptolemaeus topographiai adatai, melyek világos képét adják a Magyarországon keresztül vonuló utaknak. Az első és legtermészetesebb út az, mely Felső-Pannonia nyugati határától a Danubius jobb partján egészen a folyó torkolatáig Vindobonától Singidunumig húzódott. A második útvonal Emonát (Laybach) Vindobonával köti össze. A harmadik útvonal Poetovio (Pettau) és Teutoburgium (Dálya). Ebbe az útvonalba esik Andautonia, mely Poetovio és Siscia között fekszik, továbbá Cibalis, mely Certissát Mursával köti össze.

Az iazygek földjén Partiscumtól északnyugat felé egy negyedik út húzódott; ennek kiinduló pontja valamelyik daciai város volt, valószínűleg Tibiscum, (Kavaran, Karánsebes közelében.)⁸

Sokkal nehezebb a daciai területen levő úthálózatra nézve azon adatok alapján tisztába jönni, melyeket Ptolemaeus említ, mivel a Duna mellett közvetlenül fekvő városok helyét hibásan jelölte ki az író. Későbbi forrásokból tudjuk, hogy a jobb parti moesiait három ponton ment át a folyón, Zeugmanál, Diernánál és Drubetisnél, az az Ó-Palánka, Orsova és Thurn-Szeverin táján, mely utóbbi helyen, mint látni fogjuk, Traianus hídját épült. Ez a három pont tehát meghatározható, de a hozzájuk csatlakozó utakra nézve Ptolemaeus nyomán nem lehet eligazodni. Az még nem volna nagy baj, hogy a moesiait Viminacium (Kosztolac) és Zeugma között nem nevez több helységet, mert nem várhatjuk mindenütt a helységek pontos felsorolását, de annál nagyobb baj az, hogy Zeugma közvetlen szomszédságában helyezi el Tibiscum helységét, holott, mint tudva van, Tibiscum jó messzire van Ó-Palánkához. Továbbá az is nagy hiba, hogy – Tibiscum mellett a Temes, illetőleg a Duna közvetlen szomszédságáról lévén szó – Ptolemaeus szerint a Temes torkolatát is Ó-Palánka vidékén kell keresnünk, a mi merő képtelenség. A kérdés nincs megoldva, ha Tiriscumot nézzük az igazi

Tibiscumnak és azt tételezzük fel, hogy a név tévesen íratott kétszer és jutott a Duna közelébe; Tiriscum is nem úgy fekszik a térképen, mint ahogyan valósággal volt, nyugatra Sarmizegethusához (Várhely), hanem keletre hozzá. Itt a nehézség eltávolítására azonban elegendő a két hely fekvését egymással felcserélni, illetőleg oda írni „Sarmizegethusa”-t a hol Tibiscum áll és megfordítva, és Tiriscumot egyelőre egészen elhagyni. Ha ezt tesszük, akkor két útvonalat lehet megállapítani, melyek egyike Zeugmából kiindulva Porolissumig, másik a Diernából Ruconiumig haladt.

---

33. Ptol. Geogr. I. 253.

34. Ptol. III. 14.

35. Ptol. III. 8. 1. 2.

36. Ptol. III. 14. 2.

37. Ptol. III. 8. 3.

38. Ptol. II. 11.

39. Ptol. II. 16. 5.

40. Ptol. I. 4. 4.

IV. FEJEZET.

Magyarország legrégibb ismert lakói.

Az Al-Duna vidékén lakó géták. Augustus idejében a dákokkal egyesülve már államot alkotnak. Eredetük. Műveltségük. Vallási fogalmaik. Dromichaites, a birodalom megalapítója. Lysimachos thrák király hadjárata. A kelták háromféle elnevezése. Legrégibb hazájuk. Vándorlásaik. Előzőnlik Italiát. Ugyanekkor más törzsek a Balkán-félszigetig nyomulnak. Az iapodok és skordiskok megtelepedése. Változások a többi néptörzsek elhelyezkedésében. Az araviscusok

Magyarországban az Al-Duna vidékét a géták fogták el s e nép ezen vidéken a rómaiak, vagy helyesebben mondva Augustus idejében, a dákokkal egyesülve, már mint állam állott szemben a római birodalommal. Mindkét nép az árja népcsaládhoz tartozott, s ősi hazáját elhagyva, utjában Közép-Ázsia fensíkjairól először a Duna balpartjához érkezett és csak később, ezen átkelven, telepedtek meg a jobbparti vidéken. E megtelepedés korán történt, s a géták már régtől fogva voltak hazánk lakosai; s ha sem Herodotos, sem pedig Thukydides nem tudtak róla, akkor ez csak azt bizonyítja, hogy a Duna-balparti viszonyokat nem ismerték, a mi Thukydides hallgatásából és Herodotos mesészerű ismertetéséből is kitetszik.

Hogy a géták hosszú időn át tartózkodtak hazánk területén, arról legjobban tanuskodik az a körülmény, hogy gabona-termeléssel foglalkoztak; ezen foglalkozás csak hosszú telepedésnek lehet eredménye, a mi jele annak is, hogy a géták a műveltség magasabb fokán állottak, mint más thrák törzsek. Műveltségük különben sajátos vallási fogalmaikban mutatkozik. A többi thrákokról tudjuk, hogy több istenséget tiszteltek, melyeket a görögök Aressel, Artemissal és Dionysossal azonosítottak, a géták pedig azt tartották, hogy csak az ő istenük az igazi isten és ez az ég (Uranos), a mi szintén az ősi árja hittel áll összeköttetésben, mely már a Rigvédában Varuna tiszteletében mutatkozik. A felőlük szóló tudósítások Zalmoxisnak vagy Gebeleizisnek nevezik ez istenséget, kivel akként szoktak érintkezni, hogy minden ötödik évben követet vagy híradót küldenek hozzá és pedig akként, hogy sorsvetés útján egy embert megjelölnek és ennek megmondják, hogy ki mit kíván az istenségtől, s aztán három embert állítanak fel, kiknek kezében felfelé szegzett dárda van; a követnek rendelt embert kezénél és lábánál fogva feldobják, úgy hogy a dárdákra kell neki esni: ha azonnal meghal a szerencsétlen, akkor ezt úgy fogják fel, hogy az isten jóindulatu irántuk; ha pedig nem hal meg, akkor vádakkal illetik őt, hogy gonosz ember és mást választanak a követségre.

Herodotos és Strabo szerint azonban Zalmoxis nem volt géta istenség, hanem papi, a ki a görögöknél és talán az egyiptomiaknál szerzett tudományát földieinél, királyok érdekében annyira tudta értékesíteni, hogy ezek is elismerték tekintélyét és törvényeit, intézkedéseit elfogadták, a minthogy egy régi író egyenesen törvényalkotónak nevezi, a ki Hestia istennő segítségével, mint Numa Pompilius Egeria támogatása, mellett, megadta népének a törvényeket.¹ A papi hivatal, melyet Zalmoxis alapított, fenmaradt egészen Augustus idejéig, tehát a hatodik század elejétől a mi időszámításunk kezdetéig. Sajnos, hogy ezen intézményről csak annyit tudunk, hogy a géták politikai és társadalmi életére igen nagy befolyással volt, annyira, hogy még a királyok is kénytelenek voltak tekintélye előtt meghajolni. S ez annál érdekesebb, mert bizonyos, hogy nem a Balkán-hegységen tartózkodott az a főpapi személy, hanem az erdélyi hegységben vagy az ezzel összefüggő bányái hegyekben.

Aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy a Zalmoxis által megalapított ezen szigorú papi fegyelem következtében következett be a géta birodalom alakulása. Nagy-Sándor után Minos Lysimachos, Thrákia királya, a Duna bal partján akarván terjeszteni uralmát, itt erős és szervezett géta birodalomra akadt, mely ellent állott a terjeszkedési kísérletnek. E birodalom

alapítója, Dromichaites volt. Lysimachos, addig míg saját birodalma megszilárdításával volt elfoglalva, nem nagy erőt fejthetett ki Dromichaitessel szemben; fiát Agathoklest küldé ellene sereggel, de ez nemcsak szerencsétlenül harczolt ellenük, hanem fogságba is jutott s csak a géták nagylelkűségének köszönhetette kiszabadulását. Lysimachost nem hatotta meg az ellenfél nagylelkűsége; mihelyt a körülmények megengedték, elindult ellene, valószínűleg nagy hadi erővel. A Dunáig minden baj nélkül tudott eljutni; amint azonban innen akarta útját folytatni, megjelent nála Skuthes géta vezér, és arra vállalkozott, hogy elvezeti Lysimachost és seregét oda, a hova kívánják. Lysimachos hitt szavának, de a ravasz géta pusztaságba vezette őt seregével együtt, a hol étlen és szomjan kellett barangolniuk, mialatt a géták mindenünnen folyton zaklatták a kimerült sereget és annyi veszteséget okoztak neki, hogy mintegy tízezer embert vesztett. Lysimachos a géták fogságába esett, de ezek kiméletesen bántak vele s a két fél között béke és szövetség jött létre, mely a két birodalom között a Dunát jelölte ki határvonalul.

A kelták az ókori íróknál három név alatt említetnek; ők magukat keltáknak nevezték, mely nevet egyrészt „fenséges”-nek, másrészt „harcos”-nak magyaráztak, a nélkül azonban, hogy akármelyik magyarázatot helyesnek fogadhatnánk el; a rómaiak galloknak nevezték, a görögök pedig a keletre nyomuló s későbbben Kis-Ázsiában megtelepedett törzseket galaták elnevezése alatt foglalták össze. Tény az, hogy mind a három elnevezés egy népre vonatkozik, melynek lakhelye, a mióta a történetírás ismeri, a mai Franciaország volt.

Herodotos már az V. században Krisztus előtt ismeri a keltákat a Duna forrásai körüli mint Európa legnyugatibb lakóit, s a későbbi írók, kik már jobban voltak tájékozva nyugati Európa iránt, ugyanezen véleményt nyilvánították. Csakhogy pontosan egyik sem határolja körül a kelták lakhelyét, pedig nagyon valószínű, hogy abban az időben nem az egész Gallia volt a kelták hatalmában; az első, a ki pontosan leírja e nép határait, Caesar volt, a ki épen hadjáratai következtében jól ismerte Gallia néptörzseit.

A kelták vándorlásai tulajdonképen már is a nagy népvándorlások kezdetét képezik, csak hogy a középkor kezdetén a germán törzsek, a Krisztus előtti évszázadokban pedig első sorban a kelták indultak el új haza keresésére és elfoglalására. Azt azonban nem tudjuk, hogy tulajdonképen mi indította a keltákat arra, hogy szép hazájuknak jó termő földjét elhagyják; annyi bizonyos, hogy belső szervezetők, vagy helyesebben mondva, ily szervezet hiánya, nagy mértékben könnyítette, vagy talán elő is mozdította a költözködés vágyának teljesítését. Az a nagy nép ugyanis nem képezett politikailag egy összefoglalható és összetartó egészet, egy államot, hanem különböző törzsekre volt osztva, melyek politikailag egymástól függetlenek voltak, kivéve, ha egyik vagy másik rövid időre felül tudott kerekedni s szomszédjaival hatalmát éreztette. Minden törzsnek megvolt a maga területe s főhelye, megvolt a választott fejedelme vagy hatósága, de a felségi jogot a népgyűlés gyakorolta, mely a fejedelem felett is ítéletet mondhatott. Hogy egyesültek-e ezen törzsek valaha bizonyos politikai cél elérésére, vagy sem, azt nem tudjuk; annyit látunk Caesar emlékirataiból, hogy folytonos torzszalkodás zavarta meg a kelták nyugalma s hogy egyik törzs a másik ellen, ha nem birt vele, még idegen segítségre támaszkodni, idegen fejedelmek segítségét kikérni sem tartotta szégyenletes dolognak. Ezen belső egyenetlenkedéshez hozzájárult még a keltákkal vele született hajlam a költözködésre, melyet majdnem könnyelműségnek lehet nevezni, s azon önbizalom és vakmerőség, melylyel mindenöket, életöket, családjaikat, szabadságukat kockára tudták vetni, midőn az otthoni állapotok nem feleltek meg kívánságaiknak. Ezen költözködési vágy mellett tagadhatatlanul harczvágyuk is vitte őket arra, hogy szűk hazájuk helyett, hol talán mindnyájan már meg sem tudtak élni, karddal szerezzenek új, szebb és tágasabb hazát, amint hogy nemcsak ilyen vándorlások alatt mutatták ki harczias jellemöket, hanem abban is, hogy egészen idegen államoknak szolgálatába állottak, melyeknek érdeke éppen nem függött össze saját érdekekkel s hogy véreket ontották egyaránt a függetlenségéért küzdő Karthagóért, mint a polgártársait leigázó Dionysiusért.

A mi a vándorlások idejét illeti, ezt pontosan meghatározni nem lehet; közönségesen úgy fogják fél a dolgot, hogy már a Krisztus előtti VI. században indultak meg a kelta törzsek Galliából s a Rajna mellékéről a nyugati Alpesekeken keresztül s Felső-Itáliát el is foglalták. Liviusnak ide vonatkozó adatait azonban az idő tekintetében kétségbe vonják s az a nézet kezd a tudományos világban elterjedni, hogy a kelták először Kr. e. az V. században indultak vándorútra és pedig nem nyugat felé, az Alpesekeken keresztül, hanem délnek, a pyrenaei hegységen keresztül Hispaniába, a hol az iberekkel egybeolvadva a celtiberek neve alatt szerepeltek. A második nagyobb szabású költözködés a Krisztus előtti IV. században ment végbe; ekkor keltek át az Alpesekeken azon törzsek, melyek nagyobb részt Felső-Itáliát, Gallia Citeriort foglalták el, az insubrok, cenomanok, lingonok, senonok, kikhez még a gaesatok is csatlakoztak. Ezen eredménnyel azonban még nem érték be a kelták, hanem Közép- és Dél-Itália felé is fordították nemcsak figyelmüket, hanem fegyvereiket is, és hogy minő sikerrel, azt nem szükséges magyaráznunk. Tudva van, hogy a kelták, kiket, mint feljebb említettük, a rómaiak gallokknak neveztek, a római államot a legnagyobb veszélybe döntötték, hogy Itáliát egész hosszában pusztították s magát Rómát is, miután a római sereget az Allia mellett megverték, elfoglalták és felégették; későbbben azonban a zsákmánnyal megelégedve, visszavonultak Felső-Itáliába, melyet azután a rómaiak közvetlenül a második pún háború előtt elfoglaltak s a háború befejezése után birodalmukba beleolvasztottak.

Ugyanakkor, a mikor a gallok Gallia Cisalpinában megtelepedtek, más kelta törzseknek kellett útjokat kelet felé folytatni, mely őket a triesti öböl vidékére, Istria északi részébe, Liburniába, a Balkán-félsziget észak-nyugoti részébe, valamint a Duna vidékére le egészen a thrákok határszélig vezette. Ezen terjeszkedés történeti lefolyását nem ismerjük s korát is csak abból határozhatjuk meg, hogy kapcsolatba hozzuk a nagy kelta vándorlással, melynek az csak folytatása és következménye lehet, másrészt pedig, hogy olyan adataink nincsenek, melyek a nevezett területen való kelta telepedést későbbi időre határoznák meg, de van olyan, mely azt mutatja, hogy a IV. században az adriai tenger északi partvidéke s a magyar-horvát tengeremellék is már a kelták által el volt foglalva. Legjobban vagyunk tájékoztatva az iapodok iránt, kevésbé pontosan az adriai tenger északi partja, tehát a mai triesti öböl, illetőleg a Quarnero között telepedett keltákról. Strabo, a ki legtüzetesebben ismeri az iapodokat Augustus emlékiratai alapján, akként írja körül e népnek lakhelyét, hogy az Odra hegységéből indul ki, s e hegység szerinte azon Alpeseke legalacsonyabb része, a melyek Raetiától az iapodok földjéig terjednek,² de azért azt az alacsony hegységet nem számítja hozzá, hanem csak annyit mond, hogy közel van azokhoz.³

Az iapodokkal egyidejűleg egy másik kelta törzs is telepedett Illyria északi részében: a skordiskok. A bevándorlás idejére nézve semmi kétség nem foroghat fenn. Justinus ugyanis úgy adja elő a dolgot, hogy a gallok háromszázezer embert küldöttek új haza keresésére; ezek közül egy rész Itáliában telepedett meg, az, a mely Rómát is felégette; egy másik Illyriába hatolt be, madarak által vezéreltetve, útközben sok barbárt leölt és végre Pannoniában telepedett meg, innen pedig a szomszéd törzseket folytonosan zaklatta.⁴ Arra nézve semmi kétség sem lehet, hogy a skordiskok kelták voltak; nemcsak a nevek szólnak e mellett, hanem az ókori írók, különösen Strabo határozott állítása is. Az tudva van, hogy a névnek képzője: *-isk* a keltáknál többször fordul elő; csak hazánkban és a határos területeken találjuk az eraviskokat és tauriskokat, máshol a viviskokat; de épen oly bizonyos, hogy ezek az elnevezések, tehát a skordiskok neve is, valamint hasonlóan képzett ISK végű törzsnevek sem Galliában, sem Felső-Itáliában, hanem csak a keleti, bevándorolt törzseknél fordulnak elő. Világos tehát, hogy ezek a nevek nem lehettek az illető törzsek eredeti nevei, hanem vándorlás közben, vagy az új hazában való megtelepedés után szerzett nevek. Ezért a skordiskok nevét már a görögök is σκωρδοϋς – foghagyma – szótól származtatták, a mi tréfának elég jó, de a valóságnak alig felel meg. Ujabban ezt a nevet a Skardus hegység elnevezésével hozzák összeköttetésbe, s miután tudva van, hogy a nép nemcsak a Duna

mellett, hanem dél felé egészen a régi Dardaniáig, tehát a Sar-Dagh-ig terjeszkedtek, nagyon valószínűnek tartják, hogy csakugyan a Skardustól vette a nép a nevét. Ezt a nézetet azonban egyszerűen elfogadni kissé kényes dolog. Nem is szólva arról, hogy ama törzsnek, mielőtt a Rajna mellől elindult, okvetlenül volt neve, ezt pedig egykönnyen mással fel nem cserélhette, azon igen fontos körülményt is tekintetbe kell venni, hogy a hegység nevétől csak skardiskoknak, de nem skordiskoknak nevezhették el őket; továbbá azt sem lehet tagadni, hogy a skordiskok hosszas hadakozás s mint látni fogjuk, az antariata néptörzs leveretése után jutottak a Skardushoz, tehát e hegységtől csak későn, a Duna mellett való letelepedés után bizonyos idő múlva nyerhették volna nevüket, s így előbb, azaz a letelepedéskor más nevet kellett viselniük, a miről egyáltalában nem tudunk semmit s a mi teljesen lehetetlen.

A skordiskok évszázadokon keresztül politikailag nagy szerepet játszottak Illyria és Thrakia északi részében. Már letelepedésük is nagy változást idézett elő. A triballok által lakott területen, a Morva körül szállottak meg, a mi a triballoknak vagy elűzetésével, vagy leigázásával járt. Miután biztosan tudjuk, hogy a triballok későbbben az Isker folyó körül laktak, a melynek torkolatánál Oescus Triballorum nevű városuk állott, csak arról lehet szó, hogy e nép a hódító skordiskoknak nem tudván ellentállni, visszavonult kelet felé az Iskerhez. 376-ban érezték a triballok a skordiskok közeledését, mert ebben az évben családjikkal együtt, éhségtől kényszerítve, elhagyták lakhelyüket és előnyomultak az aegaeumi tenger partjáiig, Abder a városáig.⁵ Alig hihető, hogy csupán csak éhinség indította a triballokat e kiránduláshoz annyira hasonló portyázó hadjáratra: aligha nem a skordiskok támadásai voltak ennek okai. Hogy mégis visszatértek hazájukba, dacára annak, hogy a kelták egyre terjeszkedtek szomszédságukban, az abból magyarázható meg, hogy Chabrias, a jeles athenei hadvezér, megverte és visszatérésre kényszerítette őket.

Valamint a triballokkal, úgy a többi szomszéd törzsekkel is éreztették hatalmukat; hadjárataikat és hódításaikat egyenkint nem ismerjük, de minden esetre igen messzire terjedtek. Ez abból következik, hogy mind illyrekkel, mind thrákokkal keverve laktak, a mi csak messzire ható fegyveres terjeszkedésnek lehetett eredménye; tudjuk, hogy a paeonok, agrianok, dardanok és az antariaták kénytelenek voltak nekik meghódolni, úgy hogy uralmuk a Dunától dél felé a bolgár Morava és a Vardar forrásvidékéig terjedt. Ezen keveredésnek természetesen az volt a következménye, hogy a skordiskok thrák és illyr elemeket is olvasztottak magokba s így sokkal nagyobb politikai egységet képeztek, mint a minőt mint tiszta kelta faj képezhettek volna. Azonban nagyon valószínű az is, hogy a skordiskok mellett más és pedig hatalmas kelta törzs vett részt ezen birodalom alapításában; ez abból tűnik ki, hogy a harmadik század elejétől kezdve kelet és délkelet felé nagy számu kelta hadak törtek, melyeknek kiinduló pontja csak a skordiskok területe lehetett, nem pedig északi Itália, sőt talán nem tévedünk, ha egyenesen azt állítjuk, hogy azon törzsek között, melyeknek viselt dolgaik lejjebb fogjuk előadni, első helyen a skordiskok állottak. Ezeknek fegyverei tartották rettegésben az egész görög világot, a mi nem csak az események pragmaticus összefüggéséből következik, hanem abból is, hogy a későbbben megnevezendő vezérek egyike csapatjával együtt ilyen hadjáratból Pannoniába tér vissza. Sőt Strabo adatai szerint még egy rész kelta törzs is vonult Pannoniába és pedig a tektosagok; Strabo ugyanis elmondja, hogy a voltráknál, kiknek egy részét tektosagoknak, másik részét arekomikoknak mondják, egyenetlenkedés keletkezett, minek következtében a népnek nagy része a Garonne mellett levő hazáját elhagyta s a Rajnán keresztül Germaniába vonult, innen pedig, miután egy részök itt a Hercynia erdőben megtelepedett, tovább mentek Pannoniába és Illyriába. Itt ezután részt vettek ama portyázó hadjáratban, mely Delphi ellen is volt intézve, de az isten haragja addig sujtotta őket, mígnem a zsákmányt az istennek feláldozták. Galliából későbbben ismét visszatértek Pannoniába és itt meg is telepedtek. Kivülök más törzsekkel is találkozunk a Duna vidékén, melyekről azonban nem tudjuk, hogy mikor és mily körülményen között jutottak ide; ezek a trokmok, tolistoboiok, teutobodiakok, voturok és ambituok.⁶ Ekként meg lehet magyarázni

azon tüneményt, hogy oly nagy hadakkal indulhattak a kelták különösen Görögország ellen, s hogy ezen hadjáratok kiinduló pontja épen a Száva torkolati vidéke volt.

Ezen hadjáratok azonban másrészt folyton új meg új csapatokat vittek el innen, s így ezen gyorsan alapított s gyorsan felvirágzott birodalom hadi erejének legnagyobb részét egynehány évtized alatt elvesztette. Mindazonáltal nem találunk semmiféle említést arról, hogy a skordiskok tekintélye vagy hatalma csorbát szenvedett volna. Sőt inkább bizonyos, hogy akkor, a mikor Akichorios Görögországot pusztította és később is, fenntartották úgy délen a Sar-Dagh körül, mint északon a Duna mentén hatalmukat s pedig annyira, hogy 114-ben Krisztus előtt sikerrel meg merték tenni Akichorios merész vállalatát: előzönlötték Görögországot és elfoglalván Delphit, ennek kincseit, a menynyiben akkor még megvoltak, magokkal vitték⁷ Pannoniába.⁸ Meglehet, sőt valószínű, hogy ezen rabló támadás miatt ragadtak fegyvert a rómaiak a skordiskok ellen. Abban az időben, mint tudva van, Görögország már a római birodalomhoz volt csatolva s így magától értetődik, hogy a skordiskok rablását büntetlenül nem hagyhatták. De C. Porcius Catót, ki a skordiskokat saját területükön megtámadta, nemcsak megverték, hanem egész serege oda veszett. Ez a kudarc azonban még inkább ösztönözte a rómaiakat a háború folytatására, s M. Drusus, valamint M. Minucius meg is törték a skordisok hatalmát, úgy hogy délfelé a Sar-Dagh körül a skordiskok birodalma felbomlott,⁹ a Duna mellett azonban megmaradt még egy ideig, mig nem itt is a rómaiaknak sikerült hatalmukat megtörni. Itt csak annyit említhetünk, hogy a nép elvesztette ugyan függetlenségét, de nem lett megsemmisítve.

A skordiskok népe, habár sokáig bírta a Száva körüli vidéket, alig hagyott magáról emléket. Csak egy felirat van, melyben egy idegen eredetű lovas neve *Terso* és atyja neve *Precio* skordisk, nem római eredetet mutatnak.¹⁰

A skordiskok szomszédjai észak felé az eraviskok vagy avariskok voltak, kik Ptolemaeus szerint, mint láttuk, Alsó-Pannonia keleti részén voltak megtelepedve s kik, nevök után ítélve, szintén, keltáknak tarthatók, ép úgy mint a skordiskok. Csakhogy a két nép között eredetre nézve az a különbség, hogy az elsőt az ó-kori írók egybehangzó adatai alapján tarthatjuk és tartjuk keltának, a másikat pedig csak közvetve.

Annyit biztosan lehet állítani, hogy az eraviskok között számos kelta elem volt, de az sem valószínűtlen, hogy az egész törzs kelta, Ez ellentétben van Tacitus azon nézetével, hogy az eraviskok nyelve pannoniai, és csak némileg lehet a római író ezen nézetét azzal egyeztetni, a mit mi ebben a kérdésben helyesnek tartunk. Tudva van, hogy a kelta nyelv sem képez egy nagy egységet, hanem hogy legalább is két nagy ágra oszlik, a *goidel* ágra, mely Írországból és Skóciában, és a *brittani*-ra, mely a Bretagneban, Walesben és Cornwalesben volt elterjedve. Okvetlenül nagy változáson kellett a nyelvnek keresztül menni, midőn az egyes törzsek nem csak eredeti hazájuktól elszakadva messze földre vándoroltak idegen törzseken keresztül, hanem midőn végre idegen törzsek között megtelepedtek, ezekkel nemcsak érintkeztek, hanem talán össze is olvadtak. Az eraviskok is illyr törzsek közé kerültek, ezekkel együtt éltek és így okvetlenül be kellett következni a kölcsönhatásnak, melynek következtében az eraviskok nyelve az illyrek nyelvéhez alkalmazkodott és elváltozott, úgy hogy Tacitus korában az összehasonlító nyelvészettel nem foglalkozó rómaiak nem ismerték el gall nyelvnek.

De tekintetbe kell venni e kérdésben az eravisk nevet is; ezt közönségesen az Arabo (Rába) folyó nevével hozzák kapcsolatba¹¹ s azt magyarázzák a két név hasonlóságából, hogy e nép a folyó körül lakott és attól vette nevét. Annyi tény, hogy Ptolemaeus, mint már több ízben említettük, az eraviskokat az alsó-pannoniai Duna mellékére helyezi el és e nép írásbeli emlékei a folyó mentén és befelé Bicske és Csókvár vidékéig fordulnak elő; viszont Felső-Pannoniában, melyhez a Rába vidéke tartozott, más törzseket említ. Ha tehát az eraviskok csakugyan valamikor a Rába mellett laktak, akkor innét kellett nekik tovább kelet felé, vagy is inkább délkelet felé vándorolni és e vándorlás után jöhettek más lakosok a helyökre. Ezen

kelet felé vándorlás ellen semmi kifogás sem lehet, mert az a keltáknak már vérökben volt; nagyobb nehézséget okozhat azon körülmény, hogy az a kelta törzs vagy név nélkül jött ide a Rába vidékére, vagy elváltoztatta eredeti nevét, valamint az is tekintetbe veendő, hogy az osok elszakadása *után* kellett az eraviskoknak a nevöket felvenni, különben az *osok* is az eravisk nevet viselték volna. A névváltozás pedig egy egész népnél nem volt olyan könnyű dolog; a kelta törzsek rendszerint megtartják régi nevöket akkor is, ha messze földre vándorolnak; trokmok, tolistoboiok és tektosagok még Kis-Ázsiában is ezen neveket viselték, s a boiok, tauriskok és latovikok is, kik Pannoniában találtak új hazát, szintén megtartották régi neveiket. Mi oknál fogva tehetjük föl tehát az eraviskokról, hogy ők itt kapták nevöket? Mert ha az Arabo folyó nevétől származnék is e néptörzs neve, akkor nem Aravisci, hanem Arabisci lett volna az új név. Hivatalos neve e törzsnek eravisk volt, a mint azt több fennmaradt emlék tanúsítja s így ismét a származtatott névnek új változását kellene feltételezni, a mi ugyan magában véve nem lehetetlen, de nem is valószínű. Sokkal egyszerűbben fejthető meg a kérdés azzal, hogy az eraviskok mint eraviskok jöttek be Pannoniába úgy, mint a tauriskok, boiok és latovikok.

---

41. Diod. Sic. I. 94. 2.

42. Str. VII. 5. 2.

43. Str. IV. 6. 10.

44. Just. 24. 4.

45. Diod. 15. 36.

46. Strabo, XII. Liv. 38. 16. Polyb. 5. 53. 77. 78.

47. App. Illyr. 5.

48. De nem Bathanatius vezérlete alatt, mint azt Athenaeos állítja VI. 234.

49. Florus 3. 4. Liv. Ep. 63. 65.

50. [T]erso Precionis f(ilius) Scordisc(us) eques alae Fro(ntonianae), tur(ma) Lobarini. C. I. L. III. 3400.

51. L. Ortway, Magyarország régi vizrajza, Rába a.

II. KÖNYV

PANNONIA ÉS DACIA

I. FEJEZET.

A római foglalás.

Octavianus hadjárata a fellázadt iapodok ellen. Siscia meghódítása. Illyricum. Tiberius küldetése Pannoniába. Illyricum császári provincia. A dalmaták újabb lázadása Kr. e. 9-ben. Pannonia kiterjedése. Maroboduus. A nagy pannon-dalmata felkelés Kr. u. 6-ban. Augustus Germanicust küldi Tiberius mellé. A pannonok meghódolása. A dalmaták folytatják az ellentállást. Leigázásuk. Illyricum ketté osztatik. A pannoniai csapatok száma Augustus halálakor. Maroboduus bukása. Catualda. Claudius intézkedései a határvidékek biztosítása érdekében. Carnuntum legióállomás lesz. Domitianus svév-sarmata háborúja. Nerva. Traianus a Dunánál. Az egész Dunántúl megszállása. A dák hatalom Boerebistes idejében. Cotiso. M. Crassus hadjárata. Decebalus. Domitianus dák háborúja. Traianus dák háborúinak oka. A római sereg két vonalon nyomul Daciába. Decebalus követsége. A tapaei ütközet. Decebalus kegyelemért könyörög. A béke föltételei. A dunai hid. Decebalus megszegi a békét. A hadüzenet. Decebalus kétségbeesett védekezése. Öngyilkossága. Dacia császári tartomány. Traianus oszlopa és foruma. Pannonia ketté osztása

MÁR CAESARNAK az volt a terve, hogy Daciát meghódítsa.¹ De nemcsak hogy e szándékát meg nem valósíthatta, hanem midőn 44-ben elvérzett, Illyricum tengerparti része is alig volt a rómaiak hatalmában. 48-ban megverték a dalmaták Caesarnak egy hadosztályát, melyet a liburnok kérésére ellenök küldött, a polgárháború kitörése előtt pedig Gabiniusnak 15 cohorsát semmisítették meg. Az igaz, hogy a midőn a polgárháború befejezése után Caesar rögtön a dákok ellen akart indulni, készek voltak meghódolni, sőt adót fizetni. Caesar Vatiniust küldé három legióval és nagyszámu lovassággal, hogy az országot megszállja. Alig hogy azonban az illyrek Caesar meggyilkoltatásáról értesültek, megtagadták az engedelmességet, s midőn Vatinius erőszakhoz nyult, 5 cohorsát Baebius vezérlete alatt leölték. Vatinius seregének maradékával Epidamnusba vonult vissza.

A brundisiumi egyezség értelmében 40-ben Octavianus kapta Illyricumot, Antonius Makedóniát. Octavianusra várt tehát a feladat, hogy nemcsak rendet teremtsen Illyricumban, hanem hogy örökbe fogadó atyja terveit, politikáját is megvalósítsa. A dalmaták mindjobban szorongatták a kikötővárosokat, sőt Salonát elfoglalták. Égető szükség volt a beavatkozásra. Octavianus mégsem tehetett egyelőre semmit. Azokat a csapatokat is, melyeket a misenumi szerződés megkötése után (39) azonnal Illyricumba küldött, kénytelen volt már a következő évben Italiába visszahívni. Csak a sicíliai rabszolgalázadás leveretése után, 35-ben, láthatott erélyesen hozzá a háborúhoz. Szándéka volt ugyan előbb még Afrikában is a rendet helyreállítani, de az iapodok fellázadása visszatérésre birta. E néptörzsek ugyanis nemcsak arra használták fel távollétét, hogy az adót megtagadták, hanem még Itáliába is betörték és raboltak. A legtöbb nehézséggel járt az iapodok megfűkezése. Mig a többi néptörzseket egyes alvezérek győzték le, ezek ellen Octavianus személyesen indult. Hadjáratáról Caesar példájára kommentárokat írt, melyeknek kivonatát megőrizte számunkra Appianus,² ki maga is részt vett a harcokban. Octavianus szárazföldön vezette seregét, még pedig minden valószínűség szerint Aquileiából Nauportuson át. Az iapodok az Albia-hegy (Kis- és Nagy-Kapella) két oldalán laktak. A hegyen innen, vagyis a tengerpart felé lakókkal könnyen végzett. A moentinek és a vendeatok megjelenésekor azonnal meghódoltak. Az arupinok ellenben, az iapodok közt a legszámosabb és legharcziasabb néptörzs, falvaikról a városba költöztek, Octavianus közeledére pedig az erdőkbe vonultak vissza. Octavianus elfoglalta városukat, Arupiumot (a mai Ottochac közelében feküdt), de nem gyújtotta fel, azon reményben, hogy megadják magukat. Miután ez tényleg megtörtént, ismét visszaköltözhetnek oda.

Annyival nagyobb ellentállást fejtettek ki a hegyen túl lakók. Maga az út járhatatlan erdőségeken át, meredek hegyoldalakon vezetett. Az ellenség még jobban megnehezítette az által, hogy a fákat ledöntötte. Midőn Octavianus ezen nehézségek dacára felhatolt, az

iapodok elmenekültek s lesbe álltak. Octavianust megmentette elővigyázata. Mihelyt reá törtek, a hegyek ormára előre küldött csapata hátulról megtámadta s levágta őket. A megmaradtak az erdők sűrűjébe vonultak s Terponos városukat, mely Ogulin táján lehetett, cserben hagyták. Octavianus ezt se gyújtatta fel, mert remélte, hogy a nép meghódol. Tényleg úgy is történt.

Octavianus most az iapodok fővárosa, Metulum ellen vonult, mely város az újabb felfogás szerint Möttling helyén, nem messze Károlyvárostól feküdt. Appiánus szerint két, keskeny völgytorok által elválasztott dombon emelkedett. Háromezer emberből álló őrsége minden fáradság nélkül verte vissza a rómaiakat. A sánczot, melynek építésébe ezek belefogtak éjjel-nappal támadta. Végre azonban Metulum várfala is kezdett inogni, úgy hogy egy második, belső falat kellett építeni. A rómaiak elfoglalták a külsőt s felgyújtották. Az új fal ellen aztán két sánczot emeltek s négy hidat vertek a falig. Octavianus egyúttal egy csapatot a város tulsó részére küldött, hogy a metulumiak védőképességét megossza. Ő maga egy magas toronyból nézte seregének előnyomulását. De amint a két első, s nemsokára a harmadik hid is az ellenség támadása következtében összedőlt, oly félelem szállotta meg a rómaiakat, hogy a negyedikekre nem mertek lépni.

Hiába szállt le Octavianus a toronyról s buzdította katonáit. Nem maradt egyéb hátra, mint hogy maga paizsot ragadjon s kevesed magával a hidra rohanjon. A szégyen aztán nyomába kergette a sereg zömét. Ennek következtében azonban akkora lett a kid terhe, hogy összeroskadt. Maga Octavianus is lezuhant s jobb lábán s mindkét karján megsérült. Mindazonáltal talpra állott, a hadvezéri jelvénnyel kezében fölszállott a toronyra, hogy megmutassa, hogy él. S hogy az ellenség se higgye, hogy visszavonulása vereséget jelent, új hidak építését rendelte el.

Ez a merész, nem várt fellépés annyira megdöbbenetette a metulumiakat, hogy másnap követeket küldöttek Octavianushoz s ötven túszt ajánlottak fel, egyúttal készeknek nyilatkoztak, hogy a magasabban fekvő dombra római őrséget fogadnak el. De a felvonuló őrség láttára újra felébredt bennök az elkeseredés. A nőket és gyermekeket a község házába zárták s meghagyták az elébe állított öröknek, hogy szükség esetén gyűjtsák fel. Majd a legelkeseredettebb támadást intézték a rómaiak ellen. Ezeknek könnyű dolguk volt, mert a magasról verték vissza a támadást. A község háza lángba borult, sok nő gyermekét s önmagát ölte meg. Mások karjukon még élő csecsemőikkel a tűzbe ugrottak. Metulum egész fegyverfogható ifjúsága elpusztult. Maga a város a tűz martalékává lett, úgy hogy nyoma sem maradt.

Metulum elestének hírére a többi megrémült iapodok is önként meghódoltak. Appianus szerint ekkor került volna először az iapodoknak az Alpeseken túl fekvő földje római uralom alá.

A római fegyvereken ejtett sérelem ezzel megtoroltatott volna. Illyricum a réginél nagyobb kiterjedésben ismét a rómaiak kezében volt. Octavianus nyugodtan visszatérhetett volna Italiába. Még sem tette. Tovább haladt keletnek a pannonok területére, hogy Segestát, az egyetlen erődített várost bevegye. Dio szerint e lépésre nem lehetett oka, mert a pannonok nem bántották.³ Ha mégis megtette, csak az a szándék vezérelhette, hogy katonái a harci élettől el ne szokjanak s őket idegen földön élelmeztethesse.

Annyi igaz, hogy míg a döntés órája közte s Antonius között nem ütött, hadseregét nem ereszhette szélnek s arról is gondoskodni tartozott, ahogy a fegyelem meg ne lazuljon benne.

Octavianusnak azonban kétségkívül más, fontosabb okai is voltak e hadjáratra. Appianusból tudjuk, hogy a rómaiak előbb már kétszer behatoltak a segestaiak területére, a nélkül, hogy kézzelfogható eredményt értek volna el. A Száva vidéke nem lehetett tehát érdek nélkül reájuk, és pedig kettős okból. A legrövidebb szárazföldi út, mely a Balkánfélszigetet Italiával összeköti, a Száva mentén vezetett. Az Aquileiából, Nauportusból (Ober-Laibach) jövő római

kereskedők erre szállították portékáikat.⁴ Igen természetes, hogy, míg e vidék a barbárok kezében van, folytonos támadásoknak, kifosztásoknak voltak kitéve. A rómaiak nem tűrhették ezt az állapotot.

De talán még fontosabb lehetett a másik ok Octavianus szemében. A dákok ellen csak úgy remélhetett sikeresen hadakozni, ha Segesta a kezében van, a honnan seregét eleséggel elláthatja. Midőn a segestaiak kérdezték megjelenésekor a város előtt, hogy mit akar, válasza a következő volt: „Római őrseget tartoznak elfogadni, száz túszt kiállítani, hogy városuk biztos készlet tára legyen a dákokkal szemben.”⁵

A pannonok az iapodok szomszédai voltak, területük a Száván túl terjedt a dardanokig, azaz magában foglalta Bosznia északi és keleti részét is. Appianus erdősnek, Dio terméketlennek írja le, melyen a lakosok a legnyomorultabban tengetik életüket. Városaik nem voltak, hanem szétszórtnak fálvakban laktak. A fegyverfoghatók száma körülbelül százezerre rúgott. Hiányozván azonban közös vezérük, nem mertek nyíltan szembe szállani Octavianus katonáival.

Az erdőkbe vonultak vissza, úgy hogy Octavianus néptelen fálvakon haladt keresztül. Azt remélve, hogy önként meghódolnak, kezdetben nem bántotta házaikat, de midőn látta, hogy nem mutatkoznak, gyújtogatott, fosztogatott jobbra-balra. Nyolcz napi járás után jutott el végre Segestáig.

Ez a város, melynek később a rómaiak Siscia nevet adtak (a mai Sziszek) a Száva és a Kulpa összefolyásánál feküdt. Egyrészt a Száva, másrészt a Kulpa védte. Azonkívül erős falai voltak.

Octavianus előbb megkísérlette békés meghódolásra bírni a lakosokat. A tekintélyesebb polgárok készek nyilatkoztak, hogy a kívánt túszoikat kiszolgáltatják. A római megszálló csapatok láttára azonban a tömeg fellázadt, úgy hogy a rómaiak zárt kapukra találtak. Bizva a vár erősségében, a segestaiak el voltak határozva a végső ellentállásra. Octavianus a szomszédos szövetségesektől kért hajókat, melyeket a Dunából a Száván felhozatott s megkezdte a támadást szárazon és vizen. A folyón át hidat veretett s minden oldalon sánczokat és árkokat készíttetett. Az ellenség mindent megkísérlett, hogy ezen védőműveket hatalmába kerítse. Látva, hogy nem boldogul s egyetlen fatörzsből készült csónakaival még kevésbé érhet célra, minden reményét a többi pannonok segítségébe helyezte. Ezek részéről jött is egy felmentő sereg. Octavianus azonban lesbe csalta. Egy része a csatatéren maradt, a másik része megfutott.

Segesta most már többé nem védhette magát, az ostrom harminczadik napján Octavianus kezébe került. Példáját követte egész Pannonia.⁶

Octavianus tisztelni tudta a segestaiak bátorságát s megkegyelmezett nekik. A várost nem dúlatta fel, hanem ketté osztotta s miután egyik felét fallal megerősítette, abban Fufius Geminus vezérlete alatt 25 cohors katonaságot helyezett el. Nem valószínű, hogy ekkora nagy számú katonaság – 2 1/2 legió – egyetlen helyen összpontosított volna. A régi írók ugyani nem tudnak róla semmit, azonban több mint bizonyos, hogy ugyanakkor Sirmiumot is (a mai Mitrovicz vagy Száva-Szent-Demeter helyén) római csapatok szállották meg, szóval az egész Száva vonala római fenhatóság alá került. Egyelőre azonban még nem nyert külön provinciai szervezetet, hanem Illyricumhoz csatoltatott.

Octavianus visszatérve Rómába, egyelőre nem fogadta el a diadalmenetet. Tényleg korai is lett volna. Alig hogy a tél beköszöntött, híre jött, hogy a segestaiak felláztak s a megszálló csapatokat leölték. Octavianus ismét maga indult meg ellenök. A hír ugyan túlzott volt; annyi mégis igaz volt, hogy a segestaiak váratlanul körülzárták az őrseget s abból sokan életüket vesztették. Geminusnak azonban már másnap sikerült a lázadókat megfékezni.⁷

Octavianusnak tehát nem maradt semmi dolga, ezért az illyrek földjére ment át s ezekkel igyekezett végezni. Ujra megsebesülván, kénytelen volt Rómába visszatérni s Statilius Taurust hagyta vissza maga után, ki aztán Illyricum meghódítását befejezte.

Ugyanezen időben (Kr. e. 34.) M. Valerius Messala Corvinus Italiát más oldalról biztosította, legyőzván a Dora Baltea völgyében lakó salassokat.⁸

A viszony Octavianus s Antonius között akkor már annyira feszült volt, hogy Octavianus egyelőre nem gondolhatott a dák hadjáratra. Cotiso dák király mindkettőnek felajánlotta segítségét, de csak Antonius fogadta el. A dákok a bastarnákkal szövetkezve egészen Makedoniáig törtek. Octavianus ezt nem hagyhatta boszulatlanul, midőn az actiumi győzelem (Kr. e. 31.) kezébe juttatta a hatalmat. A hadjárat vezetésével megbizta Marcus Crassust, ki aztán oly szerencsésen harczolt, hogy Moesia, azaz Thrakiától a Dunáig terjedő terület római fenhatóság alá került. A dákoktól nem kellett félni, a belső egyenetlenségek eléggé megtörték erejüket.

Miután így a nyugalom helyreállott, 28-ban megülte Octavianus a diadalmenetet Egyptom s ezzel kapcsolatban a pannonok, dalmaták, iapodok s ezek szomszédai felett.⁹

Úgy látszik, Octavianus a szerzett határokat északkelet felé nem szándékozott átlépni. A provinciák felosztásánál Illyricumot és Makedoniát a senatus kapta, természetesen a nélkül, hogy e két tartományból egyúttal a katonaságot is eltávolították volna. Ha azonban Octavianus azt remélte, hogy a béke állandó lesz e vidéken, csalódnia kellett. Mintegy másfél évtizedig tényleg megvolt a nyugalom, de már K. e. 16-ban újabb hadjáratok szüksége állott elő. Az Alpesek néptörzsei még mindig be-betörtek Itáliába s az illyrek és pannonok is megbizhatatlan alattvalóknak bizonyultak. A nevezett évben a camunnok és venosták, két alpesi néptörzs, ragadtak fegyvert, de Publius Silius legyőzte és leigázta őket. A pannonok a noricumiakkal szövetkezve Istriaiba nyomultak. Ezeket is Silius verte meg, mely győzelemnek az volt a következménye, hogy Noricum minden nehézség nélkül a római birodalomba kebelezetett.¹⁰

Mínt hogy Octavianus a pannonok újabb lázadásától tartott, 13-ban magát Agrippát, a vejét küldte Pannoniába oly hatalommal, mely őt a helytartók fölé helyezte. Jóllehet a tél küszöbön volt, Agrippa útra kelt. Pusztá közeledése annyira megrémítette a pannonokat, hogy önként lecsendesültek s Agrippának nem maradt egyéb hátra, mint hogy visszatérjen Campaniába, a hol megbetegedett s meg is halt 12. márczius havában.¹¹

Agrippa halálának hire elég volt, hogy a pannonok újra felkeljenek. Octavianus most már mostoha fiát, Tiberiust küldte ellenök. Tiberius keményen lépett fel. Az országot pusztította, a lázadókkal szemben könyörtelen volt. A lázadók keményen bűnhődtek merészségükért. Tiberius elszedte fegyvereiket s az ifjuság legnagyobb részét idegen földre rabszolgának adta el. Nagy segítségére voltak vállalatában a Száva torkolata körül lakó scordiskok, a mennyiben ugyanoly fegyverekkel küzdöttek, mint a pannonok. A senatus Tiberiusnak ugyan diadalmenetet szavazott meg, Octavianus azonban csak a diadalmi jelvényekkel való kitüntetést engedte meg.¹²

Daczára e kemény rendszabályoknak, a pannonok tovább forrongtak. A római hadsereg nagy részének távollétét felhasználva, a dalmatákkal együtt 11-ben ismételtén fegyvert fogtak. Tiberius egy időben harczolt mindkét néppel és sikerült mindkettőt engedelmességre szorítani. Okulva a tapasztaltakon, Octavianus most már nem tehetett mást, mint hogy Dalmatiát Pannoniával és Moesiával együtt Illyricum neve alatt császári kormányzás alá helyezze.¹³ Ezen időtől fogva császári helytartók (*legati Augusti pro praetore*) állottak a provincia élén.

A római fegyverek azért még mindig nem nyugodhattak. A dákok ugyanis felhasználva a 10–11 évi kemény telet, átkeltek a Duna jegén és zsákmánnyal megrakodva hagyták oda Pannoniát. Ugyanakkor a dalmaták is, elkeseredve az adó behajtásán, fegyverhez nyultak. Tiberius akkor Galliában tartózkodott, Octavianus azonban legott a Száva vidékére küldte, hogy a békét helyreállítsa.¹⁴ A Monumentum Ancyranum szerint ekkor a római sereg átkelt a Dunán s a dákokat megverte, úgy hogy ezek kénytelenek voltak a római nép fenhatóságát elismerni.¹⁵

A teljes csend csak Kr. e. 9-ben állott helyre. Tiberius legyőzvén a dalmatákat és pannonokat, ez évben diadalmenetben részesült.¹⁶

Tiberius ezen győzelmeire vonatkoznak Octavianusnak a Monumentum Ancyranumba följegyzett következő sorai: „Miután a pannon népeket, melyekhez uralkodásom előtt római hadsereg el nem jutott, Tiberius Nero, ki akkor még mostoha fiam és hadvezérem volt, legyőzte, alávettem a római nép uralmának s Illyricum határait a Duna folyam partjáig toltam elő.”¹⁷

Az ugyan tévedés hogy a rómaiak Octavianus alatt léptek volna először a pannonok földjére.¹⁸ Hogy mindazonáltal miért állította Octavianus, nem tudjuk. Fontosabb reánk nézve a másik adat, mely szerint Illyricum, s ezzel együtt Pannonia határát a Duna képezte. Régebben az a felfogás uralkodott, hogy már ekkor került az egész Dunántúl a rómaiak tényleges uralma alá. Mommsen volt az, ki ezzel szemben aztán bebizonyította, hogy a Dunának csak Eszéktől Zimonyig terjedő része lehetett Pannonia határa, még pedig nemcsak Tiberius hadjáratai idejében, hanem az egész első századon át, míg Traianus meg nem hódítja Daciát. Észak felé a Dráva határolta Pannoniát. Állításának igazolására felhossa, hogy a későbbi nagy illyr-pannon háború csak a déli Pannoniára, a Dráva-Száva közére terjedt, a legióknak semmi nyoma a Duna középfolyása mentén, hanem Poetovioban (mai Pettau) és Sisciában volt állomásuk, s végre, hogy a római emlékek Pannonia északkeleti részében nagyon későn jelentkeznek.¹⁹

Legujabban Fröhlich Róbert még tovább ment.²⁰ Miután bebizonyította, hogy a II. segédlegio sohasem állomásozhatott Acumincumban (Slankamen), hanem még Domitianus idejében is Sirmiumban volt a tábora, a pannoniai limes vonalául a Szávát állapítja meg, Poetovio, Siscia és Sirmium táborhelyekkel. A Száván túl északra fekvő vidék a római birodalommal állhatott szövetséges viszonyban, de nem volt a római birodalomba mint provincia bekebelezve. Pannonia inkább délre terjedett, a Száván túl s magába foglalta Bosznia nagy részét.

Ha mindjárt Tiberius győzelmes hadjáratai a római birodalom határát a Száva vidékén tetemesen nem is bővítették, legalább évek sorára helyreállították a külső békét. A római csapatokkal való érintkezés megismertette egész Pannoniában a katonai szervezetet s meghonosította a római nyelvet. Sőt sok helyen az emberek az irodalommal kezdtek foglalkozni, a kölcsönös érintkezésben pedig nemesebb érzület kapott lábra.²¹

Maga a római uralom mindazonáltal csak tűrt volt. A szabadsághoz és függetlenséghez szokott dalmaták és pannonok nem tudtak abba beletörődni. Az elégületlenség – bár lappangva – évről évre terjedt. A dalmaták elkeseredve az adók szigorú behajtásán, már egyszer, mint láttuk, fegyverhez nyultak. Még jobban elkeseríthette az a látvány, hogy ifjúságuk színe-javát a rómaiak katonának viszik. Mindenek fölött pedig a helytartók rablási vágya s önkénykedése lázította fel az alattvalókat. Midőn Tiberius a lázadás leveretése után azt kérdezte Batótól, hogy miért pártoltak el s folytattak oly hosszas harcot, a következő választ kapta: „Ti vagytok az oka, ti küldtetek nyájaitok őrizésére nem kutyákat, nem pásztorkat, hanem – farkasokat.”²²

A rómaiak, úgy látszik, nem igen bírhattak alapos tudomással a forrongásról. Az elégületlenek ellenben csak az alkalomra vártak, hogy nyíltan fellépjenek. Ezt az alkalmat maguk a rómaiak nyújtották Kr. u. 6-ban. Raetia és Vindelicia elfoglalásával a Duna forrásainak vidéke sem lehetett többé biztos a rómaiak megtámadtatásától. A markomannok, kik ott laktak, veszélyeztetve érezték magokat; fölkerelkedtek tehát és kelet felé indultak, A Fichtel hegységen átkelve, Boiohoemumban (a mai Csehországban) telepedtek le. Vezérük, Maroboduus Rómában nevekedvén fel, értette, miként teremtsen aztán itt az augustusi monarchia mintájára egységes birodalmat. Alávetvén a szomszédos népeket is uralmának, tényleg oly hatalmat egyesített kezében, minővel addig germán fejedelem nem rendelkezett. Hatalmának alapját római módon fegyelmezett hadserege képezte, mely 70,000 gyalogost és

4000 lovast számlált. Ez a haderő magában véve veszélyes lehetett Rómára. Még félelmesebbé tette közelsége. Balra Germania, jobbra Pannonia, hátul Noricum feküdt, mely tartományokat bármikor együttesen megtámadhatta. Róma nem nézhette tehát egykedvűen Maroboduus hatalmának további növekedését. A római birodalom biztonsága megkövetelte, hogy hatalma megtöressék.²³ Okot a háborúra ilyen esetben a római politika nem igen keresett. Ellenkezőleg a halogatás lett volna hiba. Augustus elhatározta, hogy megelőzi Maroboduust szándékaiban és saját országában támadja meg.

Tiberiusra várt a feladat, hogy Maroboduust dél felől támadja meg míg C. Sentius Saturninusnak nyugat felől, a Rajna vidékéről hozott legiókkal kellett előnyomulni. Tiberius már elhagyta Carnuntumot, hol téli szálláson volt, átkelt a Dunán s még öt napi út választotta el az ellenség előőrseitől; ugyanannyira volt távol Saturninus attól a ponttól, hol Tiberius seregével találkozni kellett, midőn híre jött, hogy az egész Száva vidéke, a szomszédos népekkel szövetkezve, fellázadt. Alkalmul a nyílt fellépésre az szolgált, hogy Tiberius az illyricumi megszálló csapatok legnagyobb részét magával vitte a markomannok ellen. Valószínűleg Maroboduus biztatása sem hiányzott.

A felkelés megdöbbenő arányokat öltött. 20,000 gyalogos és 9000 lovas állott fegyverben. Két Bato, az egyik dalmát, a másik breukus, s a boiok részéről Pinnetus szervezte és vezette a felkelést. A felkelők egy része elárasztotta Makedoniát, egy másik résznek Itáliába kellett volna törni, míg a harmadik rész az ország védelméről gondoskodott.²⁴

A felkelés hírére óriási félelem szállotta meg Rómát. Maga Augustus azzal a kijelentéssel lépett a senatus elé, hogy ha mindent el nem követnek, tíz nap múlva az ellenség Róma előtt állhat.²⁵ Ehhez képest új csapatok felállítását rendelte el. Legalább is három új legio szerveztetett ekkor és pedig a legnagyobb nehézségek és pénzzavarok közepette.²⁶

A veteranusok újra behívtak szolgálatra s férfiak és nők egyaránt köteleztettek, hogy vagyonukhoz mérten még szabadosokat is állítsanak elő.²⁷

A hadjárat vezetését pedig Tiberiusra bízta Augustus s meghagyta, hogy seregével siessen Italia megmentésére. A rómaiak még örülhettek, hogy Maroboduus egyenlő feltételek alatt fegyverszünetet kötött.²⁸

Időközben a felkelők megtámadták a római polgárokat, a kereskedőket agyonütötték s a található őrségeket lemészárolták.²⁹ A breukok Bato vezetése alatt Sirmium elé vonultak s ostrom alá fogták az őrséget, de siker nélkül. A felmentésére érkezett Caecina Severus, Moesia helytartója, csatában megverte őket. A másik Bato ellenben Salonát készült ostromolni, miután azonban megsebesült, személyesen nem tehetett egyelőre semmit, mindazonáltal vezérei az egész tengerpartot Apolloniáig fosztogatták s végre egy római sereget megverték.³⁰

Tiberius Messalinust küldte előre. A dalmát Bato még nem épült fel, mégis szembe mert vele szállni. Messalinus azonban a nem teljes XX. legioval diadalmaskodott az ellenségnek mintegy 20,000 emberből álló seregén s a diadalmenet kitüntető jelvényeiben részesült.³¹ Batonak nem maradt egyéb hátra, mint hogy a breukus Batoval egyesüljön. A Sirmiumtól északi a fekvő „Mons Almus”-on (Vrdnika gora) foglaltak állást. Caecina Severus a thrák szövetséges Rhymetalcest küldte ellenök, kinek kedvezett ugyan a szerencse, de maga Caecina kénytelen volt meghátrálni. Minthogy a dákok és sarmaták Moesiába betörtek, teljesen el kellett hagyni a csatát, hogy saját tartományának védelmére siessen.³²

Megérkezvén Tiberius, Messalinussal együtt megszállotta Sisciát. Az ellenséggel szemben azonban ő sem mehetett sokra. Ez került a nyílt harcra, könnyen fölfegyverkezve s ismerve a vidéket, kisebb csapatokban portyázott ide s tova, minduntalan megtámadva a római csapatokat, mihelyt pedig komoly veszély fenyegette, a hegyek közé vonult vissza. Tiberius a „Mons Claudiusra” (varasdi hegység) szorította, hol sánczokkal bástyázta magát körül.

A nyárnak (Kr. u. 6.) már vége volt, midőn a lázadás leverésére rendelt egész sereg együtt volt. Jöttek csapatok tengerentúli tartományokból. M. Plautius Silvanus Syriából hozott segítséget.³³ Velleius Paterculus szerint, ki maga is tevékeny részt vett a hadjáratban, Tiberius rendelkezésére 10 legio, több mint 70 cohors, 14 lovasosztály, 10,000 nél több veteranus, továbbá az önkéntesek nagy sokasága és a hűbéri fejedelmek szép számú lovassága állott. Ekkora hadsereg a polgárháborúk óta nem volt együtt. Tiberius úgy találta, hogy ez inkább terhére van, mint előnyére. A javát tartotta meg csak tehát, a többi pedig visszaküldötte, a honnan jött. A rendkívül kemény tél beálltával, míg maga Sisciába vonult vissza, csapatait külön legatusok alatt megosztott téli szállásokon helyezte el.³⁴

Augustusban az a gyanú ébredt fel, hogy Tiberius szándékosan húzza-halasztja a háborút, csak hogy mennél tovább megmaradhasson hadvezéri állásában. Melléje küldte tehát Germanicust újabb csapatokkal.

A 7. év eseményeiről csak hiányosan vagyunk értesülve. Úgy kell lenni, hogy a rómaiak a kisebb csapatokban portyázó ellenséggel szemben a legjobb akarattal sem érhettek el nagyobb eredményt. A római hadsereget kisebb részekre kellett osztani, melyek aztán az országot minden irányban bejárták. Maga Tiberius mintha nem tett volna semmit. Germanicus megveri a mazaesusokat Dalmatiában. Caecina Severust, ki Moesiából visszatért, a volcaei mocsaroknál (Eszék és Vinkovce között) fekvő táborában a két Bato váratlanul megtámadja. A szerencse kezdetben kedvez nekik, végre azonban mégis a római sasok győznek. Minthogy a következő évben a daesidiata Batót ismét Dalmatiában találjuk, e győzelem nem lehetett jelentéktelen. Megtörte az ellenség egységét.

8-ban már úgy a dalmaták, mint a pannonok kezdtek a meghódolás gondolatával megbarátkozni. A dalmaták részéről mégsem került a dolog komoly tárgyalásokra, mert azok, kik nem reméltek kegyelmet, meg tudták azt hiusítani.³⁵ Szerencsésebb volt Tiberius a pannonokkal. A breukus Bato nemcsak meghódolt, hanem még Pinnetust is, a boiok fejedelmét, kiszolgáltatatta. Hálából a breukok fölött megtarthatta főnökségét, természetesen római fenhatóság alatt. Honfitársai nem igen lehettek megelégedve e lépésével; de ő sem igen bízott bennök. Midőn tehát a várakat végig járva, túszoakat akart szedni, általános felháborodás támadt. A másik Bato elősietett Dalmatiából s rá lesve, csatában legyőzte. A breukus Bato egy erősségben volt kénytelen védelmet keresni, az ostromlottak azonban kiszolgáltatták s a dalmát Bato kivégeztette. Most már a pannonok ismét tömegesen fellázadtak. Plautius Silvanus vonult ellenök. A breukokat legyőzte, mire a többiek önként, fegyveres erőszak nélkül hódoltak meg. Ez a győzelem lehet az, melyet Velleius szerint a rómaiak a Bathinus folyónál (ma Bednya, Varasd mellett folyik el s a Szávába ömlik) nyertek.³⁶ Az ország erőszakos pusztítása aztán végkép lecsendesítette a pannonokat.

A dalmát Bato nem remélhette tovább, hogy a pannonok visszaszerezhetik önállóságukat; visszatért tehát hazájába, Dalmatiába, hogy az ellenszegülést ott folytassa.

Tiberius látva, hogy Pannonia csendes, szintén elhagyta a háború színterét s Rómába ment, maga helyett hagyva Marcus Aemilius Lepidust, ki a legiókat a téli szállásokba vezette.

Dalmatiában még az egész következő évben folyt a háború, míg Illyricum ezen része is lecsendesített. Fárasztó munkája volt a római csapatoknak. A harczok főleg egyes várak körül folytak, melyeket fekvésük hozzáférhetlenné tett. Legrészletesebben vagyunk értesülve Germanicus viselt dolgairól. Ő volt az, kit kietlen s a legjárhatatlanabb vidékekre küldtek előre. Bátorságának nagy tanújeleit adta.³⁷ Az első várak egyike, melyeket bevett, Splaunium vagy Splonum volt, mely később municipiumi rangot nyert. Hogy hol feküdt, nem egészen bizonyos. Tomaschek³⁸ Boszniában, a Stari-Majdan vidékén keresi, Hirschfeld³⁹ inkább Arupium közelében gondolja.

Germanicus sem a gépekkel, sem semmiféle támadással nem ért célzt. A véletlen segített rajta. Egy római kő úgy találta a város falát, hogy orma megrendült s a hozzá támaszkodó katonával a mélységbe zuhant. Az őrség, bár nagy számmal volt, erre ijedtében a

fellegvárba menekült, később azonban azt is átadta.⁴⁰ Innen a rómaiak Rhaetinum elé vonultak melyet Tomaszek a boszniai Bihács közelébe helyez. E helyütt azonban csalódtak.

Az ellenség, nem bizva erejében, a fellegvárba vonult vissza. Előbb azonban a város fala táján s a szomszédos házakban lappangó tüzet rakott. A rómaiak mitsem sejtve előtörtek, azon hiszemben, hogy a várat könnyű szerrel beveszik. Már átlépték a falakat, midőn a lángok váratlanul felcsaptak. Borzasztó volt a helyzetük. A magasból az ellenség lövegei érték, maguk körül pedig a tűz dühöngött. Ha amazoktól igyekeztek megmenekülni, a tűz martalékává lettek. Mindenképen a halál fiai voltak. Így járt azok többsége, kik a városba behatoltak. A kevesek, kik megszabadultak, a holt testeket a tűzbe vetették s azokon át, mint valami hidon, kerestek menekvést. A hőség oly borzasztó volt, hogy maga az ellenség a fellegvárban sem állhatta ki. Éjnek idején elhagyta a várost s föld alatti rejtekekben vonta meg magát.⁴¹

Szerencsésebbek voltak a rómaiak más városokkal, egyebek között Seretiummal, mely Hirschfeld szerint szintén a boszniai Bihács közelében keresendő.

A háború mindazonáltal hosszadalmasnak ígérkezett. Italiában drágaság ütött ki. A katonák is kezdtek lázongni s bármikép véget akartak vetni a hadjárat fáradságainak. Augustus ismét Tiberiust küldte Dalmatiába.⁴²

Lepidus a nyár elején elhagyta a téli szállásokat, hogy vele egyesüljön. Útja az ellenség vad, daczos tömegei, a vidék ezer nehézségei közepette vezetett. A mezőket pusztította, a házakat felgyújtotta s az ellenséget jobbra-balra verte, végre mégis győztesen és zsákmánnyal megrakva eljutott Tiberiushoz.⁴³

Ez a háborúnak véget vetendő, három részre osztotta a csapatokat. Az egyiknek élére Silvanust, a másikéra Marcus Lepidust állította, maga pedig Germanicussal Bato ellen indult. A két első vezér könnyen végzett. A szembeszálló ellenséget legyőzték s meghódították.

Bato, miután sokáig bolyongott s mindenfelé szerencsét próbált, a Salona közelében (Muè tájékán) fekvő Anderium várában keresett menedéket. Tiberius ostrom alá vette, a város azonban annyira hozzáférhetetlen sziklán épült s az őrsége is annyira el volt látva élelmi szerekkel, hogy Tiberiust a legnagyobb válság fenyegette. Katonái fellázadtak s oly zajt csaptak, hogy a fellegvár alján táborozó ellenség megrémült s megszaladt. Bár Tiberius megörült a fordulatnak, tartózkodóan viselte magát, míg Bato, kétségbeesve a további ellenállás sikerén, békét ajánlott. Népének többi vezetőit hasonló lépésre igyekezett ugyan bírni, de mert ez nem sikerült, teljesen visszavonult. Tiberius most már azt remélte, hogy minden vérontás nélkül hatalmába keríti a várat. Egyenesen a fellegvárnak tartott. Látva azonban, hogy a lejtősség nehézségeivel meg nem küzd s az ellenség nem hajlandó a meghódításra, egy magaslaton foglalt helyet, hogy onnan támadó csapatait átláthassa s buzdithassa. A rómaiak törhetetlen bátorsággal kezdték meg a támadást. Elkeseredett küzdelem támadt. Az ellenség egy a fellegváron kívül fekvő magaslatról kövekkel, nyilakkal fogadta az ostromlókat.

A rómaiak vesztenek is, ha Tiberius minduntalan újabb csapatokat nem küld az ostromlók segítségére, másrészt az ellenséget kerülő úton más oldalról rettegésbe nem ejti. A magaslaton levők többé nem érhetik el a várat, hanem kétségbeesésükben eldobják fegyvereiket, hogy megfuthassanak s az erdőbe jussanak. A római csapatok nyomukban vannak, felkutatják rejtekeikben s mint a vadállatokat ölik le. A vár őrsége erre megadja magát, bizonyos feltételek mellett, melyeket Tiberius betartott.⁴⁴

Még egy városnak, az ismeretlen fekvésű Ardubának ostromáról értesülünk, mely Germanicus nevéhez fűződik. Germanicus bevette ugyan, de az nem volt annyira csapatainak érdeme. A vár igen védett helyen emelkedett, körös-körül víz fogta körül. Germanicus szerencséjére azonban maga az őrség között kiütközött az egyenetlenség. Míg a benszülöttek a békét akarták, a szökevények a végső küzdelemre készek voltak. Az utóbbiak pártjára állottak a nők is. A dolog tettelegességre, sőt utóbb véres harcra került melyben a szökevények lettek a

vesztesek. A nők azonban még akkor sem engedtek. Ölbe kapva gyermekeiket, a lángok között, vagy a folyóban kerestek önkéntes halált. Arduba bevétele után aztán a környék is megadta magát Germanicusnak.⁴⁵

A római csapatok északról délnek haladva végezték a pacificatio művét. A Serajevo és a Drina között lakott desidiatok s az Epirus határán tartózkodó pirusták legyőzése már a hadjárat végét jelzi. Tiberius hadvezéri tehetsége e két néptörzsszel szemben nem ért sokat. A legdurvább erőszakhoz kellett nyulnia. Legyőzések majdnem egyértelmű volt kiirtásukkal.⁴⁶

Az ország meghódítását befejezte Vibius Postumius, ki akkor Dalmatia helytartója volt. Társa, Lucius Apronius, szintén nagy érdemeket szerzett e hadjáratban, viselt dolgairól részletesebben azonban nem vagyunk értesülve.⁴⁷

Bato fiát, Skenast küldte Tiberiushoz s a kegyelem fejében felajánlotta a maga és övéi meghódolását. Biztató választ nyervén, éjjel a római táborba jött, s másnap Tiberius színe elé került, felajánlva életét, csak népe nyerjen győzelmet. Tiberius Kr. u. 12. január 16-án fényes diadalmenettel ülte meg győzelmét a pannonok felett.⁴⁸ Ezen diadalt ábrázolja a bécsi onyx camea, melynek rajzát a könyv fejen és záró sorai után közöljük.

A rómaiak a hadjárat vége felé semmiféle eszköztől sem riadtak vissza, csak hogy a lázadást elfojtsák. Pannonia, Dalmatia azóta nyugodt is maradt. A felkelők ezrei életüket vesztették, még többen rabszolgaságba jutottak, a fiatalság megmaradt része pedig római katonának soroztatott be. Legsúlyosabban bűnhődtek a breukok, kikből 8 cohort alakítottak. A dalmaták csak kettőhöz szolgáltattak embereket.

Hogy a római birodalom ezen hosszas hadjárat következtében területileg is gyarapodott volna, nem valószínű. Semmiesetre sem lépték át a rómaiak a Drávát. A háború színhelye annak első felében a Dráva-Száva köze; a harc Sirmium és Siscia körül folyt. A rómaiak fellépésének célja a megtorlás lévén, minduntalan olvassuk, hogy mily erőszakosan bántak el a lázadókkal, de újabb tervszerű hódításról nincsen szó. Még a legiók állomásait sem tolják előre északnak, a Drávaig. Siscia és Sirmium már az Agrippa-Tiberius-féle hadjáratban legiók állomásai s Kr. u. 9 után is azok maradnak. Megmaradnak pedig azért, mert a rómaiaknak első sorban a Száva vidékének biztosítása állott érdekében. Arra vezetett a legrövidebb út, mely a Balkán-félszigetet Italiával összekötötte. Többé azonban Illyricum nem képez egységes provinciát. Két részre osztatott: az egyiknek neve, mint azt egy feliratról⁴⁹ tudjuk, *Illyricum superius* volt. Velleius⁵⁰ úgy emlékezik meg Vibius Postumiusról, mint Dalmatia helytartójáról. Pannoniának hivatalos neve azonban még Nero alatt 60-ban is Illyricum, jóllehet már Velleius, Augustus kortársa, ismeri a Pannonia nevet.

Magyarország dunántúli részébe nyugat felől nyomult előre a rómaiság, és pedig még Augustus idejében. Mint láttuk, Tiberius Carnuntumot választotta Maroboduus ellen viselendő hadjáratának kiinduló pontjául. Sokkal fontosabb volt e hely, sem hogy a rómaiak utóbb elejtették volna. Egyelőre Noricumhoz tartozott, a tőle keletre eső vidékkel együtt. Hogy a rómaiak ezen irányban mennyire hatoltak, bizonyítja Scarbantia (Sopron), mely alapítását Augustusnak köszöni. Plinius (III. 146) ugyanis a iuliai melléknévvel említi, melyet a *gens Julia* után, a melyből Augustus származott, kapott. Carnuntum és vidéke azonban nem maradhatott elszigetelve. Az összekötő vonal a Dráva-Száva vidékével Poetovion (Pettau) keresztül vezetett, mely város akkor még szintén Noricumhoz számított. Carnuntumban ugyan nem voltak római csapatok, de voltak Poetovióban. A sisciai és sirmiumi legiók sokkal távolabb estek, hogy sem a markomannok esetleges betörésénél azonnal kéznél lehettek volna. Maroboduus még élt.

Midőn Augustus Kr. u. 14-ben meghal és Tiberius lép trónra, Pannoniában 3 legio állomásozik Junius Blaesus vezérlete alatt.⁵¹ Nauportus (Ober-Laibach) körül együtt vannak nyári táborokban. Sehogy sincsenek megelégedve helyzetükkal. Azt követelik, hogy zsoldjukat emeljék fel, 16 évnél tovább ne legyenek kénytelenek szolgálni, elbocsáttatásukkor pedig pénzben kapják a végkielégítést. Az elégedetlenség nyílt lázadásban tör ki. Tiberius fiát,

Drusust küldi lecsendesítésükre. Egy véletlen holdfogyatkozás előmozdítja Drusus feladatát, a legiók lecsendesednek, de csak úgy, ha kívánságaik teljesíttetnek. Elsőnek a VIII., azután a XV. s végre a IX. legio tér vissza téli szállására.⁵² Hogy Siscia és Sirmium legiók állomásai voltak, nem szenved kétséget. Az első Tiberius azzal erősíti még meg jobban, hogy köröskörül vízzel veszi körül.⁵³ Csak a harmadik legio állandó tartózkodó helyét nem tudjuk. Nyilván Poetovio volt az.

Tiberiusnak az volt a politikája a szomszédos barbárokkal szemben, hogy nem támadja meg, hanem nézi, mint marakodnak egymás között. Azok viszálykodása magok között a legnagyobb biztosíték Rómára, hogy békében lehet. S Tiberius nem csalódott.

Maroboduus egyeduralkodói institúciói sehogységek alatti valójában. Gyűlölték a király nevet. Ellenben lelkesedtek Arminiusért, a cheruskok vezéréért, a szabadságért harcolót látva benne. A semnonok és longobárdok el is pártoltak Maroboduustól s Arminiusnál kerestek s találtak védelmet. Maroboduus nem nézhetett egykedvűen, mint bomlik fel birodalmának egysége s azért mihelyt látta, hogy a rómaiak részéről semmitől sem kell félnie, még ha országa egységének megszilárdítása érdekében is fog fegyvert, harczra készült, hogy az elpártoltakat ismét uralma alá hajtsa. Arminius ereje nagyobb lett volna, ha nagybátyja, Inguiomerus, csak azért, mert méltatlannak találta magához, hogy unokaöccsének engedelmeskedjék, clienseinek sokaságával Maroboduushoz nem pártol át. Mindkét fél a legnagyobb elszántsággal száll sikra. Mindegyik a legtüzesebb beszédekkel izgatja övéit bátorságra. Az ütközet azonban eredménytelen maradt. Maroboduusnak ez is elég volt, hogy Arminiustól komolyan féltse országát. Tiberiustól kért tehát segílyt. Azt a választ kapta, hogy jogtalanul teszi ezt, mivel ő sem segítette a rómaiakat ugyanazon ellenség ellen. Tiberius mindazonáltal fiát Drusust elküldte Illyricumba, hogy a békét biztosítsa.⁵⁴ Drusus három évig (17–20) maradt ott.

Maroboduus tekintélye csak egyszer szenvedett csorbát, de ez is elég volt, hogy erőszakra épített állása megrendüljön. Mihelyt a vas marok, mely összetartotta alatti valóját, meggyengült, birodalma is összedőlt. Hogy ez bekövetkezzék, nem kellett több, mint hogy egy Catualda nevű svév, hit Maroboduus erőszakossága a gothonokhoz (cotinok?) kergetett, 19-ben gothon csapattal betörjön. Az előkelőket sikerülven megvesztegetnie, a királyi házat s a mellette fekvő várat könnyen bevette.

Maroboduus mindenfelől elhagyatva, Tiberiusnál keresett menedéket. Átkelt a Dunán s Noricumba jött. Tiberius azt a választ küldte, hogy szívesen fogadja s Italiában jelöl ki biztos tartózkodási helyet számára. Különben bármikor szabadon távozhatik. Maroboduus azonban nem hagyta el többé Italiát, huszonnégy évig élt még Ravennában.

Ugyanaz a sors érte Catualdát. Nem sokára őt is elkergették alatti valói a hermundurok segítségével s a rómaiak befogadták, Forum Juliumot (Frejus, Dél-Franciaországban) jelölve meg, hol letelepedhetik. Mindkét királyt nagy számmal követték alatti valói. Nehogy ezek a csendes provinciákat zavarják, Tiberius a Duna balpartján, a Vág és March (*Cusus* és *Marus*) között telepítette le, s egyúttal Vannius személyében királyt adott nekik.⁵⁵

Drusus visszatérve Illyricumból, a senatustól ovatioiban részesült.⁵⁶

Arminius sem élhette sokáig túl vetélytársa, Maroboduus bukását. A sok siker elvégre őt is gyűlöltté tette a féltékeny előkelők szemében. Saját hozzátartozói tették el láb alól Kr. u. 21-ben.⁵⁷

Maroboduus és Arminius bukásával Róma két legfélelmetesebb ellenségétől szabadult meg. Pannonia ugyan még mindig ki volt téve a barbárok betöréseinek. Tudomásunk van, hogy a sarmaták Tiberius alatt (Kr. u. 14–37-ben) berontottak Pannoniába.⁵⁸ Komolyabb veszélytől azonban már csak azért sem kellett tartani, mert a Duna balpartján alakított hűbérállam, a főnnebb említett quád királyság, az első támadásokat felfogta, sőt sikerrel vissza is verhetette.

Hogy a biztonság érzete mennyire eltöltötte a rómaiakat, elégséges bizonyíték rá, hogy Maroboduus bukása után egy évvel, Kr. u. 20-ban már csak két legio védi Pannoniát. Ugyancsak két legio van Moesiában s ugyanannyi tartózkodik Dalmatiában. Ezek feladata, hogy a két pannoniai legiónak hátát védjék, és ha Itália hirtelen segílyre szorul, kéznél legyenek.

Tacitus, kinél ezen adatokat olvassuk,⁵⁹ a két pannoniai legiót a Duna partjára helyezi. Világos, hogy anachronismussal van dolgunk. Saját kora viszonyait tartotta szem előtt, midőn e följegyzést írta. Carnuntumban még nincsen legio, a Dunának az a része pedig, mely a Dráva és Száva torkolatait összeköti, sokkal rövidebb, sem hogy mentén két legio tanyázhathatott volna. Elég volt ott egy is, Sirmiumban, a másik Poetovioban lehetett. A legio, melylyel Pannonia őrsége megfogyatkozott, a IX. Hispana volt. Tiberius előbb Rómába, majd a fellázadó numidák ellen Afrikába rendelte. Négy évig volt oda, 27-ben újra visszatért Pannoniába⁶⁰ s itt maradt, míg Claudius császár (43–44) Britanniába nem szólitotta. Ugyanakkor, midőn a IX. legio Afrikából visszatér, küldetett valószínűleg a XV. Apollinaris Felső-Germaniába, úgy hogy Pannonia őrizetére 24 után is csak két legio maradt.⁶¹

Claudius uralkodásáig (41–54) tényleg csend uralkodott a Duna mentén. Vannius szerették alattvalói, de csak uralkodása kezdetén, utóbb gőgje miatt meggyűlölték. 50-ben hatalma ellen saját rokonai, testvére gyermekei. Vangio és Sido s a hermundurok vezére, Vibilius esküdnek össze. Vannius a sarmát és iazyg lovasok támogatják ugyan, mindazonáltal jónak látja, hogy Claudiushoz segílyért folyamodják. A rómaiak nem hajlandók a viszályba beavatkozni, annyit azonban megígér Claudius neki, hogy ha elűzetnék, nála menedéket talál. Együttal értesíti tehát a császár Palpellius Histert, Pannonia helytartóját, hogy egy legióval s a tartományban szedett segédcsoportokkal a Duna partján foglaljon állást. Már csak azért is szükség volt ezen intézkedésre, nehogy Vannius ellenséges népe, melylyel a mai Sziléziában lakott lugiusok is szövetkeztek, esetleges győzelem esetén a római provinciába betörjön. Az a körülmény, hogy Claudius a Duna partjára legiót rendel, eléggé mutatja, hogy a Dunának Carnuntum körül folyó része még nem volt katonailag megszállva.

Vannius nem bizva erejében, csapatait a várakba vonja össze s onnan igyekszik védekezni. De rosszul számított. A iazyg lovasok, a nyílt harcához lévén szokva, kényszerítik, hogy elhagyja védett helyét. A csatát elveszti, még meg is sebesül s a Dunán várakozó római hajókra menekül. Alattvalói, kik követik, Pannoniában nyernek földeket. Vangio és Sido pedig, miután a királyságon megosztzkodtak, hűséget esküsznek a rómaiaknak.⁶²

Vannius esete alkalmat adott Claudiusnak, hogy a dunamelléki tartományok, nevezetesen Noricum viszonyait rendezze. Noricum ez ideig a rómaiak szövetségese volt, megtartva királyság címét. Most Claudius mint provinciát kebelezi be a római birodalomba, mindazonáltal nem helyez élére helytartót, hanem tekintettel a tartomány közgazdasági jelentőségére, procuratort. Egyidejűleg a városok egész sorának veti meg alapját. Hazánk területén Savaria (Szombathely) egyszerre a colonia rangját nyeri el.⁶³ Már régi telepítvény lehetett, valószínűleg a szomszédos Scarbantiával egy időből való. Jóllehet a vidéket, melyen Savaria és a szomszédos Scarbantia emelkedtek, még Plinius a boiok pusztasága (*deserta Boiorum*) alatt ismeri, őslakosságát a dákok Burevista alatt teljesen még sem irthatták ki. Legio ugyan még nem állomásozott Carnuntumban vagy vidékén, de már akkor római hajóhadnak kellett czirkálni a Dunán, melynek állomása, ha valahol, legvalószínűbben Carnuntumban keresendő. Mint láttuk, Vannius római hajókon talált menedéket.

A IX. legiot ugyan Claudius elvonja Pannoniából, mert britanniai hadjáratában (43–51) szüksége van rá, valószínűleg azonban már uralkodása alatt került hozzánk Germaniából a XIII. ikerlegio. Nero 54-ben a VIII. legiot Moesiába s onnan állandó tartózkodásra Felső-Germaniába küldi. 69 óta a XIII. ikerlegio székel Poetovioban. Miután 63-ban a XV. legio (Apollinaris) keletre megy, hiányát a VII. ikerlegio pótolja. Pannonia őrségét e szerint a Claudiusok haláláig a XIII. és VII. ikerlegiók képezik.⁶⁴

Claudius főnnebb előadott intézkedéseinek célja a határvidékek biztosítása volt. S e tekintetben Claudius nemcsak hazánk vidékére szorítkozott. Hasonló körülményekkel járt el a Közép- és Alsó-Rajna és Neckar vidékén. Köln és Trier alapítása az ő nevéhez fűződik.

A mi Magyarországot illeti, a határvédelem érdekében még tovább ment Vespasianus (69–79). Egy 60-ból való katonai okmányon, melyben Nero a segédszolgálat katonáinak polgárjogot adományoz, még mindig Illyricumról van szó. De már egy 71-ben keltezett hasonló diplomában⁶⁵ azt olvassuk, hogy a ravennai hajóhadnál Lucilius Bassus alatt szolgált veteránusok Pannoniában nyernek földet. Pannonia ekkor jelenik meg először hivatalosan e név alatt.

Pannoniának mint olyannak éles elkülönítése Illyricumtól szorosan összefügg a legiók áthelyezésével a Duna partjára, a mi Vespasianus alatt történt. Csak a mióta a legiók közvetlen a Duna partján nyerik székhelyüket, mondható a középső Duna folyása igazán biztosított. Vespasianus egyrészt a XIII. legiót Poetovióból Vindobonába (Bécs), másrészt a XV. legiót, mely 71-ben a iudaeai háborúból győzelmesen visszatér, Carnuntumba helyezi. E két város lesz tehát most a határvédelem legfontosabb támpontja a középső Dunánál, s hogy fontosságuk még inkább növeltesék, új hajóhad, a *classis Flavia Pannonica*, helyeztetett el a Dunán. Az elsőbbség Carnuntumé, az a tartomány helytartójának székhelye.

Vespasianusig, mint láttuk, Carnuntum, nemkülönben az, a mi a Dunántúl nyugoti részéből római fenhatóság alá került, Noricumhoz számított. ⁶⁶ A legiók helyváltoztatásának az volt most a következménye, hogy ezek a részek elszakítottak Noricumtól s Illyricummal, helyesebben Pannoniával egyesítettek. Carnuntum és vidéke már csak azért sem tartozhatott többé Noricumhoz, mert ennek élén procurator állott, ki legiókkal nem rendelkezhetett.

Pannonia nyugoti határa ezentul nem változott. Az maradt lényegében mindvégig, úgy amint azt a mellékelt térképen látjuk. Bécs alatt a Mons Cetius (Wiener Wald) képezte, lejjebb Savaria, a hol az illyricumi: vámállomás volt; Poetovio sem tartozott többé Noricumhoz. Neviodunumon (Dernovo) felül a határ nyugotnak kanyarodott, úgy hogy Nauportust és Emonát belefoglalva, a Száva egész felső folyása Pannonia részét képezte. ⁶⁷

Bajos volna azonban megmondani, mi volt Vespasianus alatt Pannonia keleti határa. Esetleg a Balaton képezhette, semmi esetre sem volt azonban a tőle keletre eső rész még ekkor megszállva.

Ismerve a két legiót, melyek ez időben Pannonia őrségét képezték, nem különben azt, hogy hol voltak megtelepedve, Siscia és Sirmium szükségképen – az utóbbi legalább egy ideig – nem lehettek tovább is legióállomások. Kárpótlásul a császár colonia rangra emelte mindkettőt. Csak az a különös, hogy Poetovio, miután onnan a XIII. legio elmozdított, szintén nem kapta meg ugyanezt a kitüntetést.

Sem a Száva-Dráva köze, sem Poetovio vidéke nem szorult őrségre. Vespasianusig valószínűleg nem egy ízben telepítették le e részeken veteránusok, az itáliai bevándorlók száma is bizonyára egyre gyarapodott, másrészt a legiók hosszas állomásozása következtében a rómaiság annyira gyökeret verhetett a pannon benszülöttek között, hogy a római kormánynak nem kellett többé újabb zendüléstől tartani. De nemcsak e részek, hanem a Balatontól keletre eső vidék a Dunáig szintén meg lehetett már nyerve a rómaiságnak.

Ha egyes községek római városjogot nyernek, az mindig annak jele hogy a római műveltséget elsajátították. Ez a magyarázata, hogy Siscián és Sirmiumon kívül még Neviodunum (Dernovo) s Scarbantia⁶⁸ római városok – *municipia* – lesznek. Az utóbbi, mint láttuk, igen régi telepítvény volt.

Vespasianus óta a pannoniai legiók feladata kizárólag a határvédelem. Az a körülmény, hogy 85-ben egyszerre 6 alából és 15 cohorsból történtek szabadságolások, azt látszik mutatni, hogy Domitianus nyugodtan nézett a jövő elé. ⁶⁹ Midőn azonban 86-ban a dákok vitéz királyuk, Decebalus alatt betörnek Moesiába s a helytartót, C. Oppius Sabinust agyonverik s majd nemsokára a svév-sarmata háború kitör, Domitianus félelmében

Sirmiumba ismét legiót helyez el, még pedig a II. segédlegiót. A legújabb időig az a felfogás volt uralkodó, hogy a II. segédlegio, mielőtt Aquincumba került, Acumincumban (Slankamen) állomásozott. Fröhlich Róbert⁷⁰ mutatta ki, hogy ott már a terület természeti viszonyainál fogva sem lehetett egy legio tábora, hanem Ptolemaeus adata, mely ama felfogásnak alapul szolgált, tévedésen nyugszik, amennyiben elnézésből jegyezte Acumincum melé a legiót, a helyett, hogy Sirmium mellé tette volna. Hogy a II. segédlegio még Domitianus után is Sirmiumban állomásozott, kitűnik egyebek közt egy feliratból, mely Mitrovitzban került napfényre s Domitianusnak dáki háborúban kitüntetett egyik centuriója emlékét örökíti meg.⁷¹ Résztvett különben a II. segédlegio s vele együtt a XII. gemma a svév-sarmát háborúban is.⁷²

Dio szerint⁷³ ez utóbbi háborúra az adott okot, hogy Domitianus a lugiusoknak, midőn ezek a svévekkel háborúba elegyedtek s tőle segílyt kértek, 100 lovast küldött. Ezen felbőszülve, egyesültek a svévek a sarmatákkal s megtagadták Domitianusnak a segílyt a dákok ellen.⁷⁴ Több mint valószínű, hogy a svévek Decebalus buzdítására lázadtak fel. A rómaiak részéről Julianus éppen legyőzi a dákokat Tapaenál, midőn Domitianusnak a svévek és sarmaták ellen kell indulnia. De szerencsétlenül jár. Egy egész legio, valószínűleg a XXI. Rapax, tönkre megy.⁷⁵ Domitianusnak nem marad egyéb hátra, mint hogy Decebalusszal egyezsége lépjen. A svév-sarmát háború, mely az első és második dáki háború között, illetve a második alatt folyt, csak 92-ben ér véget, midőn Domitianus a XXII. hadvezéri üdvözlésben részesül.

Valami tartós sikert azonban nem igen érthettek el a rómaiak. A Morva mellékén lakó svévek Nerva (96–98) alatt ismét fegyvert fognak s betörnek Pannoniába. A háború részleteit nem ismerjük. Mindössze egy feliratból⁷⁶ értesülünk róla, mely az I. segédlegio egyik tribunusáról emlékezik meg, kit Nerva a svév háborúban tanúsított bátorságáért kitüntetett. Az I. segédlegio Hispaniából jött Germanián át hozzánk s többé el nem hagyott. A győztes neve ismeretlen előttünk. 97 október vagy november havában, épp azon a napon, midőn Nerva Traianust fiává fogadja, érkezik a győzelem híre, melynek következtében Nerva s Traianus, – az utóbbi *iure adoptionis* – a *Germanicus* melléknevet fölveszik.⁷⁷ Egyidejűleg a győztes pannoniai sereg babérkoszorút küld, mely szokás szerint a capitoliumi Jupiternek szenteltetett.⁷⁸

Minden valószínűség szerint ezen háborúval függ össze, hogy Traianus Nerva halála után (98 január 27.) nem megy azonnal Rómába, hanem a telet 98–99-ben a Dunán túl tölti.⁷⁹ Bár tehette, nem lépett fel támadólag.⁸⁰ Az volt célja, hogy a helyi viszonyokkal megismerkedjék s mindazokat az intézkedéseket tegye, melyek hasonló betöréseket lehetetlenné tesznek.

A háborúnak színhelye úgy Domitianus, mint Nerva alatt a Duna balpartján volt. Domitianus is csak úgy hadakozhatott, ha a legiókkal a Dunáig vonul fel. Vajjon már az ő uralkodása alatt szállották-e meg a rómaiak a Dunának Brigetiótól Eszékig terjedő részét, még eddig minden kétségen kívül ki nem mutatható. Ha ez az eset forogna fenn, talán nem ronthatnak be a svévek Nerva alatt újra Pannoniába, minden esetre meg történt azonban az Traianus alatt és pedig trónraléptének első évében a Rajna vidékén tett védelmi intézkedései feljogosítanak arra a feltevésre, hogy a Dunánál sem töltötte tétlenül idejét. Sőt a Duna egész vonalának megszállása részéről annyival inkább mellőzhetetlenné vált, mert már akkor tisztában kellett lennie, hogy a dákokkal végre-valahára komolyan számolni kell.

A megszállás minden ellentállás nélkül történt. Az azalok, kik Komárom megyét lakták s az eraviskok, kik Ó-Budától Tolna megyéig voltak megtelepedve, már rég megbarátkoztak a rómaisággal, sőt minden valószínűség szerint a rómaiakkal régtől fogva szövetséges viszonyban is állottak.

Traianus a legiókat Vindobonából és Carnuntumból nem mozditja el hanem új táborhelyeket épít és pedig az egyiket Brigetióban (Ó-Szőny), a hol az I. segédlegiót helyezi

el, a másikat Aquincumban (Ó-Buda). Ez utóbb helyről a X. ikerlegió több emlékét ismerjük, melyek szükségkép azon időből valók, midőn ott a II. segédlegió még nem állomásozott. A II. segédlegió megmarad a Száva alsó vidékén s onnan indul Traianus dák háborúiba.

Mintegy másfél század mult s Julius Caesar terve, a dákok megtörése még mindig nem valósult meg. A római birodalomba ismételten betörtek a dákok, a rómaiak győzelme azonban soha sem volt olyan, mely a szomszédos tartományoknak állandó békét biztosíthatott volna.

A dák hatalom első ízben Julius Caesar idejében vált veszedelmessé a rómaiakra. Boerebistes (Burvista) királynak, az istenített főpap Dekeanus támogatásával sikerült népét, mely a szétzúllás útjára lépett, újra a mértékletességre és tartós munkára szoktatni. A dák nép addig nem birt hatalomra tett szert. 200,000 fegyverest állíthatott ki. A legtöbb szomszédos nép meghódolt a dák fegyvereknek, melyek nyugaton az Alpeseig nyomultak elő s a boiokat és tauriskokat leigázták. Délen átlépte Boerebistes a Dunát s Makedoniáig és Illyricumig hatolva sanyargatta az ott lakó keltákat.⁸¹ Az illyricumi legiók már a hadjáratra készen állottak, midőn az összeesküdtek törei Caesar életét kioltották. De Boerebistes sem élt sokkal tovább. Egy összeesküvésnek lett áldozatává. Halálával a dák egység felbomlott s a birodalmat utódai maguk között több részre osztották.

Cotiso, ki az egységet nemsokára reá ismét helyreállította, távolról sem oly félelmetes ellenség, mint Boerebistes. A Dunántúl felszabadult a dák uralom alól.

Augustus, midőn Sisciát elfoglalja, tulajdonképen Caesar tervét készült megvalósítani. De nem hajtotta végre. Ellenkezőleg Cotisonak békét és szövetséget ajánlott fel, sőt állítólag leányát Juliát, kit elébb Antonius fiának eljegyzett volt, Cotisonak ígérte oda, a maga számára pedig Cotiso leányát kérte nőül. Cotisonak csakhamar azonban át kellett látni, hogy mindez hitegetés s csak arra való, hogy Antoniustól elvonja. Azért is vele egyesült.

Az actiumi ütközetet követő esztendőben (30) a bastarnák és dákok betörtek a későbbi Moesiába. Midőn már a Haemust (Balkán) is átlépték s a rómaiak szövetségeseit, a dentheleteket megtámadták, M. Crassus, Makedonia és Achaia helytartója, útjokat állotta, a bastarnákat kiverte még Moesiából is, és Deldon nevű királyukat megölte. A hadjáratban Rholes, a dákok királya, nyilván mert nem tudott megférti királytársával, Cotisoval, Crassus oldalán harczolt.

A tél beálltával Crassus visszavonult tartományába. Ezt az alkalmat felhasználva, a bastarnák újra betörtek Moesiába, de Crassus hamar elősietett s megverte őket. Időközben a dákok egy másik királya, Dapyx, megtámadta Rholest, ki a rómaiakhoz folyamodott segélyért. Crassus egy szerencsés ütközetben legyőzte Dapyx seregét s a várat, a hová Dapyxnak menekülni sikerült, csellel bevette. A dákok nagy része s maga Dapyx is az ostromban életüket vesztették. Mivel a dákok még mindig nem akartak meghódolni, Crassus a háborút folytatta. A dákok a rómaiak előtt egy nagy kiterjedésű barlangban kerestek menedéket, melynek Keiris volt a neve. A rómaiak befalazták a barlang bejáratát, mire a dákok között kiütött az éhség s ez megadásra készítette őket. Az utolsó ellenszegülőket a Duna mellett épült Genucla nevű várban győzte le Crassus.⁸² A hosszas harczoknak az volt az eredménye, hogy a Dunától délre eső terület, mely későbbben Moesia neve alatt a római birodalomhoz csatoltatott, a rómaiak kezébe jutott. Crassus győzelmei következtében 17 július 4-én diadalmenetben részesült.

A belvillongások s a rómaiak annyira megtörték a dák hatalmat, hogy 40,000 katonánál több nem állott rendelkezésre. Cotiso maga valamely ütközetben elesett.⁸³ Azért a dákok még mindig nem vesztették el portyázási kedvüket, Kr. e. 10-ben a Duna befagyott jegén át Pannoniába csapnak be. Tiberius, kit Augustus ellenük küldött, visszaüzi és megveri őket.⁸⁴ Cn. Lentulus hadjárata minden valószínűség szerint még a nagy pannon-dalmata háborút (Kr. u. 6) megelőző időre esik. Az alkalmat a dákok újabb betörése Moesiába szolgáltatta. Lentulus is sikerrel harczol, az ellenséget visszakergeti a Dunán s a jobb partot várakkal erősíti meg.⁸⁵ A pannon lázadás kitörése azonban újra bátorságot önt a dákokba.

Caecina Severus kénytelen odahagyni Sirmiumot, melynek felmentésére sietett, hogy a tartományába, Moesiába betört dákokat és sarmatákat kiverje. Aelius Catusról csak az a följegyzés maradt reánk, hogy 50,000 dákot Moesiában telepített le. Ez az esemény nyilván azokban az esztendőben történt, midőn Pannoniában nagyszámu csapatok voltak, – a pannon-dalmata háború folyamán vagy rövid időre reá.

Tiberius uralkodása utolsó éveiben ismétlődni kellett a betöréseknek, mert Svetonius azzal a szemrehányással illeti, hogy a birodalom szégyenére és kárára tétlenül nézte, mint pusztítják a dákok és sarmaták Moesiát.⁸⁶

Nero haláláig csend van. Nemsokára rá ismét jó alkalom kínálkozik a betörésre. A moesiai csapatok nagy része Itáliába megy, hogy Vespasianus ügyét diadalra segítse. A dákok ezalatt megrohanják a segédcsapatok táborait. Felmentésükre Mucianus a VI. legiot rendelte Moesiába. Vespasianus kellőleg gondoskodván Moesia védelméről, a dákok sem alatta, sem fia, Titus uralkodása idejében nem mernek nyugtalankodni. Pedig már ekkor készülő félben volt azon férfi uralma a dákok között, aki valamennyi elődjét tehetségre és különösen szívósságra nézve fölülmulta, – a Decebalusé.

Duras, a dákok királya, állítólag önként mondott volna le méltóságáról Decebalus javára. Decebalus hadászati tehetségéről maguk a rómaiak elismeréssel szóltak. A támadásban ügyes volt, a visszavonulásban gondos, cselekben furfangos, csatában erélyes s győzelmét ép úgy fel tudta használni, mint vereség esetén helyesen intézkedett.⁸⁷ Pártolta a római műveltséget s előnyeit a maga javára igyekezett fordítani. Nagy számmal fogadott be országába római mesterembereket s más foglalkozásu művelt embereket. A barátságos viszonyról fogva, a melyben Rómával kezdetben állania kellett, a római kormány megengedte az áttelepedéseket.

Midőn Domitianus trónra lépett, Decebalus több ízben felajánlotta a szövetséget, de Domitianus visszautasította. Decebalus megérthette ebből, hogy a császár tulajdonképen ellenségének tekinti. S kellett is, hogy annak tartsa. A római birodalom biztonsága szempontjából nem lehetett az közönyös, hogy szomszédságában egy folyton terjeszkedő barbár állam álljon fenn. Tényleg Decebalus már a sarmaták területének egy részét elfoglalta. A közvetlen okot, mely Domitianust a háború megindítására bírta, nem ismerjük.

Forrásaink Domitianusnak két dák háborujáról emlékeznek meg.⁸⁸ Sajnos, egyiknek az idejét sem tudjuk pontosan, sem lefolyásuk részleteit nem ismerjük.

Domitianus személyesen részt akarván venni a háborúban, el is ment Moesiába, de a háboru vezetését hadvezéreire bízta. Daczára a tetemes haderőnek, mely rendelkezésére állott, Oppius Sabinus, Moesia Inferior helytartója szerencsétlenül járt, mert dákok megverték s megölték. Utódja minden valószínűséggel Funisulanus Vettonianus lett. Domitianus 86-ban háromszor kapta meg az imperatori czimet, a mi legalább három győzelmet tételez fel. A háboru egyelőre 87-ben véget ért, de a nélkül, hogy a dákok teljes vereséget szenvedtek volna. Midőn Decebalus békeajánlatára azzal válaszol Domitianus, hogy Cornelius Fuscus, a gárda parancsnokát, nagy sereggel a dák király ellen küldi, ez azt üzeni a római fővezérnek, hogy most már csak akkor köt békét, ha minden római évenként két obolust fizet adó fejében. Ezen második háború azonban szintén szerencsétlenül kezdődött a rómaiakra nézve. Fuscus a csatatéren marad, a dákok még egy római zászlót is kezükbe kerítenek. Domitianus a háboru folytatását Julianusra bízta, ki a katonák neveit, valamint a századét, melyhez az illetők tartoztak, pajzsaikra iratta.⁸⁹ Ezen intézkedés nemcsak azt tette lehetővé, hogy az elesettek azonossága meg volt állapítható, hanem azokat is meg lehetett ismerni és büntetni, a kik gyávaságból pajzsukat eldobták. Julianus ügyes és tapasztalt katona lévén, szerencsésebb volt elődjénél. A dákokat ismételten megverte, különösen a Bánságban levő Tapae mellett, úgy hogy Domitianus 89-ben ötször vette fel az imperatori czímet. Az egyidejűleg szerencsétlenül viselt svév-sarmata háború volt az oka, ha az ismételt győzelmek daczára Domitianus békét ajánlott Decebalusnak. Minden szorult helyzete mellett is azonban Decebalus megalázónak

tartotta, hogy személyesen megjelenjen Domitianus előtt. Fivérét, Diegist küldte maga helyett. Domitianus, mintegy annak jelképéül, hogy a dákoknak királyt ad, Diegis homlokára diademet rakott.⁹⁰ Tényleg azonban megvásárolta a nyugalmat. Decebalus pénzt s embereket kapott, kik úgy a béke, mint a háború műveiben ügyesek voltak. Azonkívül Domitianus évi adó fizetésére kötelezte magát. Igen természetes, hogy Rómában az ily békét lealáznál tartották.⁹¹

Maga Decebalus legjobban érezte, hogy ez a viszony közte s Róma között csak ideiglenes lehet. Nem is maradt tétlen. A rómaiaktól nyert emberekkel várait kijavíttatta s újakat építtetett, hogy bármely pillanatban készen álljon a netáni támadás visszaverésére.⁹² Másrészt Róma előtt is világosnak kellett lenni, hogy a határok mindaddig nincsenek biztonságban, míg a dák uralom nincs megtörve. Midőn Traianus 98–99-ben felkeresi a Duna vidékét Pannoniában, már tisztában volt a reá váró feladattal. S ő sem rettent vissza, ellenkezőleg az volt legforróbb vágya, hogy a római névnek, melynek érdekében az egész első században vajmi kevés történt, újabb dicsőséget, fényt szerezzen.

Nem lehet eléggé sajnálni, hogy oly hézagosan ismerjük Traianus történetét. Commentárai, melyekben dák hadjáratait megírta, elvesztek. Életirata sincs. Dio Cassiusnak 68. könyvét, mely Traianus korát, háboruit tárgyalta, csak a XI. században élt Xiphilinus kivonatában birjuk. Úgyszólván ez az egyetlen történeti forrásunk. Ifjabb Pliniusnak Traianusról szóló dicsőítő iratában hiába kutatunk a részletek után. Annál megbecsülhetetlenebbek a feliratok, érmek s egyéb emlékek. Főleg Traianus oszlopának domborművei, melyek a dák háború eseményeit örökítik meg, érdemelnek kiváló figyelmet. Hiányozván azonban hozzájuk a magyarázó szöveg, a császár commentárai, inkább a szemet gyönyörködtetik. A legtöbb esetben nem tudjuk, mikor és hol játszódtak le az egyes jelenetek.

Dio Cassius szerint Traianus azért indítja meg a háborút a dákok ellen, mert zokon vette sokféle felfurcsaságukat, s hogy a pénzből, melyre évről-évre igényt tartottak, hadi erejüket növelték s gögösen viselkedtek.⁹³ Az utóbbit bizonyára legkevésbé tűrhette el Traianus. Az adó fizetésének megtagadása inkább ürügy volt a háború megízenésére.

Amennyire azonban Traianus tisztában volt azzal, hogy a dák háború a római államra nézve elodáztatlan szükséglet képez, annyira bizonytalanságban volt arra nézve vajjon, ha Decebalust legyőzi, egyúttal birodalmát végkép megsemmisíti s a római birodalomba mint tartományt bekebelezi-e? Úgy látszik, hogy ez az elhatározás csak később fogamzott meg agyában.⁹⁴ Traianus két hadjáratot visel Decebalus ellen. Az első (101–102) végén beérte azzal, hogy Decebalusszal elismertette a római főnhatóságot. Csak a második (105–106) végződött a dák birodalom megsemmisítésével.

A nagy támadásnak Moesia felől kellett történnie, mely tartomány Domitianus óta két részre volt osztva. Moesia Superior a Ciabrus folyón innen feküdt s a mai Szerbiát foglalta magában, Moesia Inferior azon folyótól keletre esett.⁹⁵

Moesiából vezetett a legrövidebb út nyugot felől a dák birodalom szívébe, mely fővárosával s erődítményeivel az erdélyi hegységek között Hunyadmegyében s a Maros mentén feküdt. Ha Traianus a Zsil mentén, a Vulkán szoroson vagy az Aluta mentén, a vöröstoronyi szoroson át (mindkét út a dák főváros felé vezetett) igyekszik Erdélybe törni, úgy a dákok könnyen elvághatják útját a nyugattal, ahonnan pedig legkönnyebben számíthatott utócsapatokra.

Traianus az időt, míg az előkészületek megtörténtek, Rómában tölti. Mindenekelőtt könnyű közlekedésről kellett gondoskodni. Már Tiberius megkezdte a Duna szerb partján egy út építését a 33. vagy 34. évben. Kozlomareval szemben, a szerb Horum falunál egy sziklafelirat olvasható, melyből megtudjuk, hogy ezen uralkodó alatt a IV. Scythica és V. Macedonica legiók az út építésén fáradoztak.⁹⁶ Ugyanez a felirat, 1 1/2 órányira lefelé ismétlődik.⁹⁷ Traianus folytatta az út építését kelet felé s lehetővé tette, hogy a Fekete-tengertől egész Galliáig könnyen el lehetett jutni.⁹⁸ Legalább az útnak nagyobb része már 100-ban elkészült. Ezen évből való az Ogradenával szemben, a szerb Tactalia falunál sziklába

véssett úgynevezett Traianus-tábla, azon a ponton, hol a Duna a legszűkebb. A két genius által tartott tábla utolsó sorai Mommsen olvasása szerint:

MONTIBUS EXCISIS, AMNIBUS SUPERATIS, VIAM FECIT.⁹⁹

Traianus e szerint a hegyeket kivágatta, a folyó nehézségeit legyőzte s úgy nyitott utat. Az út még ma is megvan. Egy 1 1/2 méter mély bevágásban vezet néhány láb magasságban a Duna legmagasabb vízállása fölött. Eredetileg azonban szélesebb volt: a sziklafalba illesztett gerendák segélyével szélességét megkétszerezték.

Nagyobbmértvű csapatösszevonás egyelőre fölöslegesnek látszott. Moesia és Pannonia helyőrsége elégséges volt. Moesiában 4 legio állomásozott: a VII. Claudia Viminaciumban (Kostolac), a IV. Flavia Singidunumban (Belgrád), a I. Italica Durosturumban (Szilisztria) s a V. Macedonica Troesmisben. Pannonia helyőrsége, mint láttuk, Traianus uralkodása elején a következő legiókból állott: Vindobonában székel a XIII. gemina, Carnuntumban a XV. Apollinaris s talán már ekkor a I. adiutrix Brigetióban. A II. adiutrix állomása Sirmiumban vagy annak környékén keresendő. Aquincumban is kellett legiónak lenni, de hogy melyik volt az, még ma bizonytalan. Traianusnak még ezekre a csapatokra sem volt szüksége. Már azért sem alkalmazhatta valamennyit, mert különben a Duna vonala teljesen védtelen maradt volna. Feliratok tanúbizonysága szerint az I. dák háborúban 3 moesiai legio vett részt: a I. Italica, VII. Claudia s IV. Flavia; a V. Macedonica megmaradt helyén az alsó Duna védelmére.¹⁰⁰ A pannoniai legiók közül ott találjuk a XIII. geminát, melynek helyébe utóbb a X. gemina kerül Vindobonába, továbbá a II. adiutrix legiót. Ez utóbbi legiónak részvételét két felirat 3 bizonyítja. Egyik sem lévén azonban keltezve, kérdés, vajjon legiónk már az első háborúban fordult-e meg Dáciában. Így is öt legio részvétele minden kétségen felül áll, melyek 30.000 emberből álló hadsereget tettek ki. Nem sokkal kevesebbre rúghatott a segédcsapatok legénységének száma, úgy hogy Traianus legalább 50.000 emberrel rendelkezett. Germánokkal ismételten találkozunk Traianus oszlopán, kik buzogánnyal és parittyával segítik a római legiókat. A sarmatakon és mauretaniai lovasokon kívül a többi segédcsapatok eredete azonban nehezen ismerhető fel.

Traianus 101 március 25-én hagyja el Rómát s a tengeri utat választja. A legiók bizonyára már korábban indulnak útnak s rendeltetési helyükön várják a császárt. A pannoniai sereget Q. Glitius Atilius Agricola helytartó vezeti, a moesiai legiókat M. Laberius Maximus, szintén helytartó. Traianus környezetében voltak még L. Licinius Sura, a császár főhadsegéde, minden határozott parancsnokság nélkül, továbbá L. Minucius Natalis, ki 107 évben consul volt, s Claudius Livianus, a császári testőrség feje.¹⁰¹

Traianus két ponton hatolt be a volt Bánságba. A csapatok zöme a legio VII. Claudia állomáshelyén Viminaciumban gyűlt össze s onnan indult meg Traianus személyes vezérlete alatt, hogy a nem messze fekvő Rámánál, melylyel szemben Lederata (Uj-Palánka) feküdt, hajóhídon átlépje a Dunát. Az út, mint az Traianus commentárainak fenmaradt egyetlen sorából kitűnik.¹⁰² Berzobiz és Aizi helyeken át vezetett. Mindkettő feltalálható a Peutinger-féle táblán (Berzovia és Ahihis) azon útvonalon, mely Lederatát összeköti a Temes és Bisztra összefolyásánál fekvő Tibiscummal (Zsuppa). Tibiscum volt a góczpont, ahol Traianusnak a római csapatok kisebb részével találkoznia kellett.

Ez nyilván egyedül a Durosturumból jövő legio I. Italicából állván, Laberius Maximus vezérlete alatt, Kolumbinánál, a regi Taliatis helyén kelt át a Dunán, Orsováig a Duna balpartján, majd a Cserna völgyében haladt északnak Tibiscum felé.

Decebalus nem siet a római csapatok elé, hanem engedi, hogy mennél mélyebben nyomuljanak országába. Szeretné, hogy a háborút elkerülje. Előbb úgy akar Traianusra hatni, hogy a búrok egy követségét meneszti hozzá egy nagy gombával. A felirat rajta, mely latin nyelven szólt, Decebalus szövetséges népeinek ama figyelmeztetését tartalmazta, hogy vonuljon vissza s hagyjon nekik békét. Látna Decebalus, hogy az intésnek nincs semmi

foganatja, Traianus pedig egyre előre nyomul, saját népéből küld követeket békeajánlatokkal. A követség tagjai azonban nem tartoznak az előkelők osztályához. Fedetlen fővel jelennek meg. Lehetetlen, hogy Traianus észre ne vette volna a sértést, mely Decebalus ezen eljárásában rejtett. Igen természetes, hogy a békét elutasította.

Froehner mind a két mozzanatot felismerni véli az oszlop jelenetei között.¹⁰³ Az egyik jelenet egy germánt ábrázol, ki Traianus láttára lebukik öszvéréről.¹⁰⁴ Az állat oldalán látható kerek, lyukacsos tárgy volna a gomba. Igen helyesen jegyzi meg azonban Dirauer, hogy az inkább paizs, mint gomba.¹⁰⁵ Valószínűbb a másik jelenet értelmezése.¹⁰⁶ Itt tényleg öt dákot látunk Traianus előtt, kik rojtos köpenyt hordanak s fejük fedetlen.

Ez a követség Dio Cassius¹⁰⁷ szerint akkor kereste fel Traianust, mielőtt az első véres összetűzés megtörtént volna. Decebalus Tapaenál várta seregével Traianust.

Az oszlop jelenetei szerint Traianus, amint a Dunát átlépte, haditanácsra hívta össze parancsnokait s áldozott. Tovább indulás előtt buzdító beszédet tartott katonáihoz. Lassan, óvatosan haladt előre. Nem tett egy lépést előre anélkül, hogy maga mögött az elfoglalt területet meg ne erősítette volna. Katonái az egyik tábornak a másik után építik. Hasonló körülményekkel, mindenestre azonban több nehézség között nyomult a Cserna és Temes völgyeiben északra Laberius Maximus. Vajjon a táborok közül egyik-másik, melyekkel később találkozunk, – egyrészt azon a vonalon, hol Traianus haladt, t. i. Arcidava (Varadia), Cent(um) Putea (Szurdok), másrészt Laberius útja mentén Tierna (Ó-Orsova), Praetorium (Plugova) s végül a találkozás helyén Tibiscum (Zsuppa) – már ez alkalommal épült volna, biztosan ugyan meg nem állapítható, de valószínű.

Komolyabb összetűzésekre nem került a sor. Egyetlen heves összecsapást látunk az oszlopon, mely azonban semmi esetre sem lehet még, mint azt Froehner értelmezi, a véres tapaei ütközet. Traianus bizonyára beérte azzal, hogy a hadjárat első évében eljuthatott Tibiscumig s egyesülhetett Laberiuszal, egyszersmind megteremtve az erődök hosszú sorát, melyek jövőbeli hadműveleteihez biztos alapul szolgálnak.

Beállván a tél, Traianus elhelyezi csapatait a táborokban, s csak maga vonul vissza Moesia valamely városába, valószínűleg Viminaciumba. A dákok, mihielyt értesültek a császár távollétéről, megtámadják a táborokat. Az oszlop egyik jelenete épp azt a pillanatot ábrázolja, amint a jég a dákok alatt beszakad, midőn egy római erőd ostromlására indulnak s azt tényleg ostrom alá veszik.

A tél alkalmat adott Traianusnak, hogy a 102-ik évben teljes erővel folytatandó hadjáratához szükséges készletekkel ellássa seregét. Bizonyára már kora tavasszal elhagyja téli tartózkodási helyét, a készleteket, melyeket Sisciából szerzett be, kisebb hajókra rakatja s a Dunán haladva, közvetlenül ellenséges területen köt ki. Ezúttal haladéktalanul tör előre. Lovasai a dákok király segédsapataihoz tartozó sarmatákkal találkoznak s megverik. Majd két véres ütközet következik egymás után. Ezek egyikének kell a Tapaenál vívottnak lenni, mely dákok erőssége valahol a Tibiscumtól Erdélybe vezető útvonalon feküdt. Valószínűleg még a Vaskapunak nevezett hágón innen. Ugyanaz a hely, hol a dákokat 12 évvel ezelőtt Domitianus vezére, Julianus megverte. Az összeütközés igen heves volt. A római katonák közül számosan sebesültek meg. Végre mégis Traianus győzött. Nem lévén elegendő vászon a sebek bekötözésére, saját ruháját tépette e célból darabokra. Az elesettek emlékére pedig oltárt állított az ütközet helyén.¹⁰⁸

Az oszlopon sehol se látunk elesett rómaiakat, mindenütt csak a dákok vesztenek. Egyetlen jelenet van, hol sebesültekkel találkozunk, kik ápolásban részesülnek. Nyilván, mert e jelenetből a rómaiak győzelme ki nem tűnik elég kétségtelenül, kellett Traianusnak egy további második csatát megvívni, melyben teljes győzelmet arat.

A tapaei ütközet lévén az első, hol Traianus Deceballal állott szemközt, több, mint bizonyos, hogy a katonák ez után üdvözlük császárukat a dákok háborúban először imperatorként. Traianus tényleg az oszlop következő jeleneteiben allocutiót tart katonáihoz s

megajándékozza őket. Egy felirat tanúsága szerint ez az üdvözlés (IMP. II.) a 102. évre esett.¹⁰⁹

Traianus most már feltartóztatlanul megy előre a dák főváros felé. Folyvást felfelé halad, veszélyek közepette foglalja el az egyik magaslatot a másik után, míg végre a „Vaskapu” hágót átlépi.¹¹⁰

Időközben megérkezik Traianus segítségére Lusius Quietus egy mauretaniai lovascsapattal. Afrikából jött, hol fejedelem volt, de mert valamit elkövetett, elvesztette méltóságát s becstelenné nyilvánított. Midőn később a dák háború kitört és segédcsapatokra volt szükség, hivatlanul jelent meg. Fényes hadi tettei újra visszaszerezték a császár kegyét, úgy hogy consul s utóbb Palaestina helytartójává lett.¹¹¹

Dio világosan mondja, hogy Lusius más oldalról támadta meg Decebalust és katonái közül sokakat ölt le, még többet hurczolt fogságba.¹¹² E szerint csak a Zsil völgyében, a Vulkan szoroson át törhetett be.

Decebalus látva, hogy két tűz közé szorult, s mi több, Traianus már a vaskapui szorost is hatalmába kerítette, szóval ügye veszve van, kérésre fogta a dolgot, ezúttal komolyabban, mint először. A legelőkelőbbeket, kik süveget hordanak,¹¹³ küldi Traianushoz. Ezek eldobják fegyvereiket, a földre borulnak s úgy kérik a császárt, engedje meg Decebalusnak, hogy megjelenhessék előtte, miután kész a béke fejében bármily feltételeket elfogadni.¹¹⁴ Az oszlop jelenetei között találunk egyet, mely ezen eseményt látszik megörökíteni. Egy előkelő dák térdel Traianus előtt, fején süveg, paizsa maga előtt a földön hever.

Nem tudni mi okból, Traianus nem fogadja Decebalust, hanem Surat és Claudius Livianust küldi hozzá. Úgy látszik azonban, hogy Decebalus utóbb meggondolta magát, mert a küldöttekkel nem ereszkedett szóba.

A háború már ennek előtte mindkét részről a legnagyobb elkeseredéssel folyt. Különösen a dákok kegyetlenek, legalább az oszlop tanúsága szerint. A kocsik kerekéhez kötik a római katonákat, az asszonyok pedig meztelenre vetköztetve, fáklyákkal égetik testüket.

Traianus, miután a Vaskapun áttört, újra áldozatot mutat be s katonáit bátorítja. Nem érvén czélt Decebalus követsége, a császár kiadja a parancsot az előnyomulásra. Az oszlop négy nagyobb ütközetet s egy erődítmény ostromát örökíti meg. Dio szerint Traianus beveszi a megerődített hegyeket s a várakban a sok fegyvert, gépet, hadi foglyot s a Fuscustól elvett legio-jelvényt megtalálja.¹¹⁵ E sikerek, melyekhez hozzájárult, hogy egyidejűleg Maximus elfogta a király nővérét, s az elvesztette egyik legerősebb várát,¹¹⁶ mely valószínűleg már a főváros közvetlen biztosítására szolgált, arra birták Decebalust, hogy a béke bármely feltételeit elfogadja. Nyilván meg akarta kimélni fővárosát a feldulatástól.

A béke feltételei, melyeket Traianus Decebalus követségével közölt,¹¹⁷ a következők voltak: Decebalus kötelezi magát, hogy fegyvereit, hadi gépeit s ezek készítőit, nemkülönben a szökevényeket kiszolgáltatja, vártait lerombolja, a rómaiaktól elvett területeket visszaadja, rómaiakat nem fogad országába, még kevésbé alkalmaz hadseregében. Különben, a ki a római birodalomnak barátja vagy ellensége, azt ugyanannak tekinti magára nézve is.¹¹⁸

Decebalus nemsokára rá személyesen jelenik meg Traianus előtt, hogy hódoljon. Fegyvereit eldobja magától és térdre borul előtte. Az oszlop domborművei között ott találjuk ezen jelenet képét. A császár magas emelvényen ül, előtte több előkelő dák környezetében térdre hullva látjuk a dák királyt, a mint kegyelemért emeli föl kezeit.

Traianust katonái ismételten, ezúttal a dák háborúban harmadszor (IMP. IIII.) üdvözlík imperatornak. Másodszor valószínűleg akkor kapta legióitól az imperatori czimet, midőn a vaskapui szorost átlépve, a ma Erdély területén vívta az első győzedelmes csatát. Traianus már 103-ban Rómában van s január 1-én átveszi Laberius Maximus, a moesiaí csapatok parancsnokának társaságában a consulságot. Mielőtt elhagyja Daciát, a fővárost, Sarmizegetusát s a többi városokat római őrcsapatokkal rakja meg. A békét tulajdonképen a

senatusnak kellett jóváhagyni. Meg is jelent e célból egy dák követség Rómában, hol mint hadi foglyok, fegyvertelenül léptek a senatus elé és kezüket mellükön összekulcsolva, siralmas előadásban kérték a békét. A senatus megadta, egyúttal a követek visszakapták fegyvereiket.¹¹⁹ Traianust pedig azzal tüntette ki a senatus, hogy a Dacicus melléknévvel ruházta fel. E megtisztelő nevet Traianus már a 102. évből való érmeken használja.¹²⁰

Nagy volt az öröm Rómában. Traianus mindent elkövetett, hogy a nép lássa, mekkora a római legiók győzelme. Fényes diadalmenetet ült, mely alkalomból a színházban gladiatori játékokat rendeztetett s egyszersmind megengedte, hogy a színpadon újra pantomimusok játszhassanak.

Hadvezéreiről sem feledkezett meg. M'. Laberius Maximus és Q. Glitius Atilius Agricola még a 103. évben consulokká lesznek.

Decebalus nem vette őszintén a békekötést; fegyverszünetnek tekintette, melylyel időt nyer, hogy veszteségeit kipótolja.¹²¹ De Traianus sem bizhatott nagyon szavában. Attól tartott, hogy alkalomadtán az ott hagyott őrségeket megrohanja és felkonczolja. S még segítséget sem küldhet, ha az tél idején történik, mikor a Duna jege zajlik. Ennek csak úgy vehette elejét, ha Erdélyt Moesiával a Dunán át állandó hiddal köti össze.¹²² A hid Orsován alól néhány mérföldnyire az oláh Turn-Severin és a szerb Fetislan falu között épült. Nem eshetett messzire Felső-Moesiától, mely már az első dák háborúban a hadjárat kiinduló pontjául szolgált s a honnan Erdély legrövidebb uton volt hozzáférhető. 1858-ban, midőn rendkívül alacsony volt a víz állása, a középső pillér kivételével, melyet a folyam közepén levő sziget homokja takart, a többiek világosan láthatók voltak.¹²³ Dio annyit mond, hogy Traianus örvényes vízben s agyagos talajon építtette.¹²⁴ Jóllehet már romjaiban láthatta, mint csodát bámulta meg. 20 pilléren nyugodott, melyeknek külső burkolatát faragott kőakat képezte. Az egyes oszlopok 60 láb szélesek voltak s 110 lábnyi távolságban emelkedtek egymástól. Az ívek faszerkezetűek voltak. A hid építője a híres damaskusi Apollodoros volt,¹²⁵ ugyanaz, kinek koncepciója szerint Rómában Traianus oszlopa készült.

Ott látjuk rajta a hid képét is s az semmi kétséget sem enged a faszerkezet iránt. Kétségtől nem egy legió dolgozott rajta. Az akkori idők technikai képzettsége mellett úgy segítettek magukon, hogy előbb a Duna balpartjából beugró földnyelven építettek néhány oszlopot, majd ezek között csatornát ástak, melybe a Duna vizét bevezették, úgy, hogy a tulajdonképeni meder szárazon maradt és a többi oszlopok építése elé nem gördített semmi nehézséget.

A hid építéséhez nemsokára a békekötés után, valószínűleg már 103–4 telén fogtak hozzá. Decebalus átláthatta, hogy Traianusnak, midőn ily nagyszabású művet létesít, koránt sincs szándéka Erdélyben nyert posztóiról egyhamar lemondani. Bátran kihívásnak vehette. Csakhogy Decebalus sem volt az, ki országa függetlenségének feláldozásába bele tudott volna nyugodni. A békefeltételek megszegésével felel Traianusnak. Ellentállásra készül, az erődítményeket ismét jó karba helyezi, a szomszédos népekhez követeket küld, a római szökevényeket újból befogadja országába, sőt mi több, a rómaiakkal barátságos viszonyban álló iazygok területéből egy részt hatalméba kerít.¹²⁶

Mindezeknek hire, igen természetesen, hamar eljutott Rómába. Traianusnak döntenie kellett. A senatus tényleg megizeni Decebalusnak a háborút s Traianus ismét maga veszi fel a harcot, ezúttal azzal az eltökéléssel, hogy a dák népet teljesen megsemmisíti s országát, mint provinciát csatolja a római birodalomhoz.¹²⁷

104 őszén hagyja el Rómát s a telet Moesiában tölti. Sorba látogatja a városokat s a legmesszebb menő intézkedéseket teszi meg. Az első dák háborúban résztvevő legiókat ezúttal is valószínűleg mind magához rendeli; a siker nagyobb biztosítása kedvéért azonban serege számát még 3 újabb legióval szaporítja. Troesmisből megjelenik a legio V. Macedonica, Pannoniából a legio I. adiutrix s végül ott terem Germaniából Hadrianus parancsnoksága¹²⁸ alatt a legio I. Minervia.

Ezen nagyszabású előkészületek láttára maguk a dákok közül sokan átpártolnak Traianushoz. A sarmaták a második háborúban már a rómaiak oldalán harcolnak. Mint az első dák háború alkalmával, Decebalus most is, a hadjárat megkezdése előtt békét kér Traianustól; a válasz, igen természetesen, nem lehetett más, mint hogy teljesen, minden feltétel nélkül adja meg magát.¹²⁹ Ha már szép szerével nem érhetett célzt, a leggaládabb eszközökkel reméli a catastrophát elkerülhetni. Szökevényeket küld Moesiába, hogy öljék meg Traianust. Az orgyilkosság azonban nem sikerült, a felbéreltek egyike elfogatott s a kinpadon bevallott mindent.¹³⁰ Decebalus egy másik csselfogása a következő volt. A római hadvezérek egyikét, Traianus barátját, Longinust magához kérte, hogy tanácskozzék vele. Nem kapván meg azonban Traianus terveiről a kért felvilágosításokat, foglyul tartotta Longinust, egyúttal megizente Traianusnak, hogy csak azon feltétel alatt bocsátja szabadon, ha országának a Dunáig terjedő részét visszaadja s az első háborúért kárpótlást fizet. Longinus úgy szabadította meg urát a kényes helyzetből, hogy életének méreggel vetett végét.¹³¹

Végre be kellett Decebalusnak látni, hogy a háborút semmikép sem kerülheti el. Kettőzött buzgalommal látott tehát hozzá hadi erejének összegyűjtéséhez. Segítségül hívta a szomszédos néptörzseket. Lelkökre igyekezett kötni, hogy ha cserben hagyják, maguk kerülnek veszedelembe. Könnyebben vivhatják ki az ő szövetségében függetlenségüket. Ellenben ha közönyösen nézik pusztulását, később minden támogatás hiányában annál bizonyosabban leigáztatnak.¹³² Annyira ment, hogy még a parthusok királyát, Pacorust is meg akarta ügynének nyerni.¹³³

Megjövén a tavasz (105), Traianus megkezdte a hadjáratot. Hadseregének egyik része most is kétségkívül a volt Bánság felől, mely római táborokkal lévén megrakva, a felvonulást biztosította, a Vaskapu-szoroson át nyomult Erdélybe. A többi részek délről a vulkáni és vöröstoronyi¹³⁴ szorosokon hatoltak be.

A rómaiak mindenütt nem várt akadályokra találtak. Az oszlop domborművei sejtetni engedik azon erődítményeket, melyekkel a dákok a szorosok bejáratait eltorlaszolták. Még egyik legszebb városukat is felgyújtják csak hogy az ellenség előnyomulását megzavarják. A hadjárat részleteit, nem ismerjük. Dio azon megjegyzéséből azonban, hogy Traianus több körültekintéssel, mint gyorsasággal hódította meg Daciát,¹³⁵ méltán következtethetünk a nehézségekre.

Decebalus tisztában volt azzal, hogy ezúttal országának léte forog kockán. A legvégső erőmegfeszítéssel és kétségbeeséssel száll szembe a rómaiakkal. A legióknak számtalan alkalmuk nyílik, hogy hősiességükről bizonyosságot tegyenek. Maga Traianus személyes bátorságával ad példát katonáinak. Egy megsebesült lovagot azon reményben szállítanak a sátorba, hogy felgyógyulhat. Midőn ez azonban látja, hogy menthetetlen, azzal az erővel, melylyel még rendelkezik, felugrik, a csatasorba áll s ott rogy össze élettelenül.¹³⁶

Hiába a dákok minden erőmegfeszítése. Egyik veszteség a másik után éri. A legelőkelőbbek kétségbeesésükben mérget isznak. Maga Decebalus is csak úgy kerülheti el a megalázó fogságot, hogy testébe kardot márt. Fejét Rómába viszik s mint diadaljelt hordozzák körül. Traianus még a szerencsétlen király kincseit is megkeríti, melyeket az a Sargetia (Sztrigy) folyó medrében s a hegyek barlangjaiban rejtett volt el.¹³⁷ Az életben maradottak önkéntes számkivetésbe mennek. A dák nép Erdély szívéből kipusztul. Traianus a világ minden részéből kénytelen gyarmatosokat összetoborzani, hogy a meghódított földet újra benépesítse.¹³⁸ Az egykor oly félelmetes dák birodalomból római provincia lesz, melynek kormányzását Traianus praetori rangú helytartóra bizza.

A császár az új provinciát saját fenhatósága alatt tartja meg. Sokkal nagyobb volt a fontossága, sem hogy a senatusnak engedhette volna át. Az első érme DACIA AVGUSTA körirattal azonban csak a 112. évből valók.

Sarmizegetusa továbbra is megmarad fővárosnak. Traianus római jogu várossá emeli, s mint szokás, saját nevét fűzi a régi a névhez. Neve ezentul: *Colonia Ulpia Traiana Augusta*

Dacica Sarmizegetusa. A gyarmatosítás műve D. Terentius Scaurianus, a legio V. Macedonica parancsnokának nevéhez van kötve, ki 110-ben a tartománynak valószínűleg első helytartója volt.¹³⁹ Dierna (Ó-Orsova) alighanem már az első dák háború alkalmával lett coloniává.¹⁴⁰

A provinciát eleinte 3 legio őrzi: a V. Macedonica, a I. adiutrix és a XIII. gemina. Ezek közül az első nemsokára visszamegy, a honnan jött, alsó Moesiába, a második pedig Pannoniába, Brigetióba (Ó-Szőny) kerül állandó tartózkodásra. Csak a legio XIII. gemina marad meg; 142 óta állandó táborozási helye a Maros mentén fekvő Apulum (Gyulafehérvár).

Dacia legrégibb feliratos emléke, melynek korát ismerjük, egy mérföldkö 109–110 évből, mely Ajtón, Potaissa (Torda) és Napoca (Kolozsvár) között került napfényre.¹⁴¹ A római csapatok e szerint már a foglalás éveiben megszállották a Marostól északra fekvő vidéket is, sőt fölhatoltak egészen Erdély északnyugati széléig. A porolissumi (Mojgrád, Szilágymegyében) amphitheatrum már Antoninus Pius alatt, 157-ben javításra szorult.¹⁴² A keleti részek csak később kapcsolódtak a tartományhoz.

Az Érczhegység aranybányái hamar magukra vonták a hódítók figyelmét. Egy nagyenyedi felirat Traianus idejéből a bányászok testületéről tesz említést.¹⁴³

A második háború még 106-ban is tart. Ezen évben Hadrianus praetor s ugyancsak a legio I. Minervia legatusa. De már 107-ben be kellett fejeznie, mert Sura, ki mindkét dák háborúban részt vett s a kit érdemei elismerésül Traianus a legnagyobb kitüntetésekkel halmozta el, ezen évben már rendes consul.¹⁴⁴

A katonák Traianust a második háború folyamán ugyan csak egyszer üdvözölték imperatornak (IMP. V.), s ennek sem maradt nyoma az emlékeken; mihielyt azonban a császár Rómába visszatért, győzelmét oly diadalmenettel ülte meg, melyhez foghatót az örök város még nem látott.¹⁴⁵ Még Indiából is jöttek követek, hogy lássák a fogoly dákok felvonulását. A királyok követei a senatorok helyeiről nézhették az amphitheatrumban a játékokat, melyek 123 napig tartottak. 10,000 gladiator küzdött ezen napokban s 11,000 vad és szelid állat vérzett el.¹⁴⁶ A birodalom legtávolabb lakó népei az érmeik révén nyertek tudomást a nagy vállalat sikeres befejezéséről. Az érmeik ábrázolásai többféle változatban hirdetik a császár győzelmét a dákok felett. Kétségtől egész irodalom keletkezett, mely prózában és versben a dák háborúk történetét tárgyalta. Plinius a következőképp bátorítja Caniniust, ki a hadjáratok eseményeit versben készült megörökíteni: „Van-e tárgy, mely annyira új, gazdag és terjedelmes volna? Van-e, mely végre annyira költői s a legszigorúbb igazságosság dacára annyira kalandos volna?”¹⁴⁷

Reánk a dák háborúk legimpozánsabb emléke az a hatalmas dór oszlop, melyet Rómában a senatus és nép 113-ban Traianus tiszteletére az általa létesített forumon dedikált. Méltó alkotás az épületek ama sorozatában, melyek e forumot képezték. Hogy Traianus helyet nyerjen számukra, lehordatta azon hegynyeret, mely a Capitoliumot a Quirinalisszal összekötötte s ezzel megnyitotta a közlekedést a Forum Romanumról a Mars-mezőre. Az oszlop 100 lábnyi magassága jelzi a lehordott hegynyereg magasságát. A diadalív, mely bejáratul szolgált, a szó szorosabb értelmében vett forum, a két könyvtár, melyek között az oszlopot állították fel s az északnyugati végén Hadrianus által Traianus emlékére épített templom elpusztultak, csak az oszlop előtt emelkedő öthajós bazilika maradt meg, az is romjaiban; kolosszális oszlopdarabjai fogalmat nyújthatnak arról a nagyszerűségről és fényről, mely ezen épületeket jellemezte.

Az oszlop 5 méter magas talapzaton áll, melynek három oldalát tropaeumok domborművei borítják. A törzset 23 márványtömbből építették fel, belseje üres, úgy hogy csigalépcsőn tetejére lehet jutni. Eredetileg Traianus szobra koronázta, melyet 1587 óta Szent-Péter apostol alakja helyettesít. A dák háborúk jeleneteit ábrázoló domborművek csavarvonalat képező szalagban futnak az oszlop körül. E domborművek nemcsak tárgyuknál fogva, hanem művészi szempontból is mindenkor figyelemre méltók maradnak.

A dák háborúkkal kapcsolatban áll Pannonia ketté osztása. Q. Glitius Agricola, kivel az első dák háborúban találkoztunk, mielőtt 103-ban consullá lett, még az egységes Pannoniát kormányozta. A 105 január 12-éről keltezett ó-szőnyi diploma szintén még csak Pannoniát említi.¹⁴⁸ De már Hadrianus 107-ben, praetorsága után, Pannonia Inferior kormányzóságát kapja.¹⁴⁹ A kettéosztásnak e szerint a 105–107 évek között kellett megtörténni.

Traianus uralkodásának a dák háborúkat követő évei a béke évei voltak úgy Daciára, mint Pannoniára nézve. Életének vége felé azonban ismét nyugtalanságok fenyegetik a birodalmat, még pedig több ponton. A sarmaták a Duna vidékét zaklatják.¹⁵⁰ A császár újra háborúra készül, de Selinusban (Sicilia) váratlanul utóléri a halál 117 augusztus havában.

-
52. App. Civ. II. 110.
  53. Illyr. 15. 28. V. ö. Dio, 49. 35.
  54. 49. 36.
  55. Strabo, 7. 5. 1.
  56. App. Illyr. 9. 23. V. ö. Str. 7. 5. 1.
  57. Dio, 49. 37.
  58. App. Illyr. 9. 24.
  59. Dio, 49. 38.
  60. Dio, 51. 21.
  61. Dio, 54. 20.
  62. Dio, 54. 28.
  63. Dio, 54. 31.
  64. Dio, 54. 34.
  65. Dio, 54. 36.
  66. Mon. Ancyr. V. 47.
  67. Dio, 55. 2.
  68. Mon. Ancyr. V. 44–47.
  69. App. Illyr. 9. 22.
  70. C. I. L. III. 415. 1.
  71. Acumincum vidéke és a régi pannoniai limes. Arch. Ért. 1892, 125. 1.
  72. Vell. Pat. 2. 110, 5.
  73. Dio, 56. 16.
  74. Vell. II. 109.
  75. Vell. II. 110.
  76. Vell. II. 111.
  77. H. Schiller, Geschichte fer röm. Kaiserzeit, I. 226. 1. jegyzet.
  78. Dio, 55. 31. Macrobi. I. 11. 32.
  79. Tac. Ann. II. 26. 46.
  80. Vell. II. 110.
  81. Dio, 55. 29.
  82. Vell. II. 112.
  83. Dio, 55. 30.
  84. Wilmanns, 1121.
  85. Vell. II. 113.
  86. Dio, 55. 32. V. ö. Vell. II. 112.
  87. Vell. II. 114. Kenner, Pannonien u. Noricum 10.
  88. Vell. Pat. II. 116.
  89. Mitth. der k. k. geogr. Gesellsech. 23. 508. 1.
  90. Hermes, 25. 354. 1.
  91. Dio, 56. 11.
  92. Dio, 56. 11.
  93. Dio, 56. 12.
  94. Vell. Pat. II. 115.
  95. Dio, 56. 13. és 14.
  96. Dio, 56. 15.
  97. Vell. Pat. II. 115.
  98. Dio, 56. 15. Vell. Pat. 2, 116.
  99. Fast. Praen.: *Ti. Caes. ex Pannoniis triumphavit.* C. I. L. I. 385. 1.

- 100.C I. L. III. 1741.
- 101.II. 116.
- 102.Tac. Ann. I. 16.
- 103.Tac. Ann. I. 30.
- 104.Dio, 49. 37.
- 105.Tac. Ann. II. 44–46.
- 106.Tac. Ann. II. 62–63.
- 107.Tac. Ann. III. 11.
- 108.Tac. Ann. II. 88.
- 109.Aur. Victor de vita et morib. impp. 2.
- 110.Ann. IV. 5.
- 111.Tac. Ann. III. 9. IV. 23.
- 112.Kenner, Pannonien u. Noricum, 12. 1.
- 113.Tac. Ann. XII. 29. 30.
- 114.Plin. Hist. nat. III. 24. 27.
- 115.A legiók ezen változásait némi eltérésekkel Mommsen C. I. L. III. 482. 1. után adom elő.
- 116.C. I. L. III. S. Dip. VII.
- 117.Plinius (3, 24, 27.) szerint a *lacus Peiso* (Fertő tava) s a *deserta Boiorum* még, Noricumhoz tartoznak.
- 118.V. ö. Ptol. II. 14.
- 119.C. I. L. III. 4243.
- 120.C. I. L. III. Dip. XII.
- 121.Acumincum vidéke, id. h. 34–44.
- 122.C. I. L. III. S. 10224.
- 123.Henzen, 6766. és 6912. V. ö. Mommsen, zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius. Hermes III. 115.
- 124.67. 5.
- 125.Dio, 76. 7.
- 126.Svet. Dom. 6. és Tac. Agr. 41. V. ö. Schiller, Geschichte der Röm. Kaiserzeit I. 531. 1. 1. jegyzet.
- 127.Henzen 5439.
- 128.Mommsen, id. h. 119.
- 129.Plin. Paneg. 8.
- 130.Plin. u. o.
- 131.Plin. i. m. 16.
- 132.Strabo, 7, 3. és 5.
- 133.Dio, 51. 23–26.
- 134.„Occidit Daci Cotisonis agmen.” Hor. Od. 3. 8. 18.
- 135.„Quod Dacorum transgressus exercitus meis auspiciis profligatus victusque est.” Mon. Ancy. 5. 49.
- 136.„Misso igitur Lentulo ultra ulteriorem reppulit ripam: citra praesidia consituta.” Florus 2. 28.
- 137.„Moesiam a Dacis Sarmatisque ... vastari neglexit: magno dedecore imperii, nec minore discrimine.” Tib. 41.
- 138.Dio, 67. 6.
- 139.„Expeditiones suscepit in Dacis duas.” Svet. Domit. 6.
- 140.Dio, 67. 10.
- 141.Dio, 67. 7.
- 142.Plinius, Paneg. 11. és 12. V. ö. Tac. Agr. 41. „Tot exercitus in Moesia Daciaque et Germania ac Pannonia temeritate aut per ignaviam ducum amissi, tot militares viri cum tot exercitibus expugnati et capti; nec iam de limite imperii et ripa, sed de hibernis legionum et possessione dubitatum.”
- 143.V. ö. Dirauer, Beiträge zu einer kritischen Geschichte Traians. Büdinger, Untersuchungen zur röm. Kaisergeschichte. I. 69.
- 144.68. 6.
- 145.V. ö. Dirauer, id. m. 71.
- 146.*A provinciae inferiores* mindig azok, melyek Itáliától távolabb esnek.
- 147.C. I. L. III. 1598.
- 148.Arnhth, Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wiss. Bd. XV. 358.
- 149.Aur. Vict. Caes. 13. 3.
- 150.C. I. L. III. 1699.
- 151.L. Dirauer, id. m. 77. 1. jegyzet.
- 152.L. Dirauer, id. m. 80. 1.
- 153.Prisciani Institutionum Grammaticarum Lib. VI. 13. Hertz kiad. 205. „Traianus in I. Dacorum: inde Berzobin, deinde Aizi processimus.”

154. La colonne Trajane, d'après le moulage exécuté à Rome en 1861–1862, reproduite en phototypographie par Gustave Arosa. Paris 1872–85.
155. Froehner, kis kiadás 79.
156. Dirauer, id. m. 83. 2. jegyzet.
157. Froehner, 94.
158. 68. 8.
159. Dio, 68. 8.
160. Orelli, 783.
161. Ἐς αὐτὰ τὰ ἀκρὰ ἐπεχειρήσεν ἀναβῆναι, λοφους ἐκ λοφῶν μετὰ κινδύνων καταλαμβάνων.
Dio, 68. 8.
162. Dio, 68. 32.
163. Dio, 68. 8. Lusius már lovasaival csak később (Tab. 47.) találkozunk az oszlopon.
164. Dio id. h. πῖλοφοροι, Jordanes de reb. Getic. *pileati*.
165. Dio, 68. 9.
166. 68. 9.
167. Καὶ χωρίον τι εἶχεν. Dio, id. h.
168. V. ö. Excerpta e Petr. Patric. Hist. 5. 123.
169. Dio, 68. 9.
170. Dio, 68. 20.
171. Cohen, II. 352. 353.
172. Dio, 68. 9.
173. Dio, 68. 13.
174. V. ö. Aschbach, Über Traians steinerne Donaubrücke.
175. Dio, u. o.
176. Procop. De aedific. IV. 6.
177. Dio, 68. 10.
178. „Traianus fertur eliquoties iurando dicta consuesse firmare: Sic in provinciarum speciem reductam videam Daciam.” Ammian. Marcell. 29. 3.
179. „Secunda expeditione Dacica Traianus eum primae legioni Minerviae praeposuit. secumque duxit.”
Spartianus, Vita Hadriani. 3.
180. Dio, 68. 11.
181. Dio, id. h.
182. Dio, 68. 12.
183. Dio, 68. 11.
184. V. ö. Plin. Epist. Lib. X. 16.
185. A legio I. Minervia egyik katonája *ad Alutum flumen secus mont(em) Caucasi* állít fogadalmi oltárt (Henzen, 5930).
186. συν χρόνῳ καὶ ἐκρατήσε τῶν Δακῶν. Dio, 58. 14.
187. Dio, 68. 14.
188. Dio, 68. 14.
189. „Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtu lerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Deceballi viris fuerat exhausta.” Eutrop. 8. 6.
190. C. I. L. III. 1443.
191. Ulpianus, Lib. I. de censibus (Dig. 50, 15. 1, 8, 9.).
192. C. I. L. III. 1627.
193. C. I. L. III. 836.
194. C. I. L. III. 941. és 178. 1.
195. V. ö. Dirauer, id. m. a 102. 1. jegyzetét.
196. *ob triumphos belli Dacici*. Wilm. 1585.
197. Dio, 68. 15.
198. Epist. 8. 4.
199. Arch. Ért. 1893. 811. 1.
200. Spartianus, Vita Hadriani, 3.
201. Vita Hadriani, 5.

II. FEJEZET.

A második és harmadik század.

Hadrianus állítólag leszedeti Traianus dunai hidját. Tartózkodása Daciában és Pannoniában. A római jog kiterjesztése. L. Aelius, Pannonia helytartója. Antoninus Pius; Marcus Aurelius. A markomann háborúk kitörése. A Garam melléki ütközet. A barbárok meghódolása. A tervezett Sarmatia, Marcomannia tartományok. Újabb lázadás; Marcus halála. Commodus békeföltételei. A pannoniái serei Septimius Severust kiáltja ki császárrá. Caracalla, Alexander Severus; Maximinus Thrax erőyes föllépése. III. Gordianus, Philippus. A gótok betörése. Decius megmenti Daciát. Gallienus. Dacia elveszése. Claudius megveri a gótokat. Aurelianus. Dacia Ripensis. Probus, Carus. Diocletianus legyőzi Carinust

Traianus alatt a római birodalom oly kiterjedést nyert, minővel sem azelőtt, sem azután nem birt. Dacia meghódítása a római fegyverek utolsó, nagy jelentőségű ténye volt. Hadrianusnak (117–138), bár jeles katona volt, mindazonáltal be kellett látnia, hogy az óriási birodalom határai csak úgy védhetők meg sikerrel, ha a hadsereget szaporítja. Már pedig erre nem volt pénz. Ha már költeni kell, fontosabbnak tartotta a közigazgatás javítását. Inkább kész volt egyes tartományokról lemondani, semhogy mások megtartását, hol a római élet már mély gyökeret vert, kockáztassa.

Tényleg lemondott az Euphratesen túl fekvő vidékekről s Armeniáról. Daciát illetőleg is hasonló szándékáról értesülünk. Ha Dio Cassiusnak¹ hihetünk, úgy Hadrianus a hidat, melyet Traianus Turn-Severinnél a Dunán át veretett, felső részeiben leszedette. Attól tartott, hogy az ellenség, meglepve az őrséget, könnyebben hatolhat be a hidon át Moesiába, mint különben. A hír magának Daciának feladásáról azonban csak következtetés volt, azok után, mik keleten történtek, s aligha felelt meg Hadrianus tényleges szándékának. Inkább az ellenkezőt vagyunk hajlandók hinni. Lehetetlen, hogy Hadrianus fel ne ismerte volna Dacia fontosságát a többi dunai tartományok fentartása szempontjából.

Hadrianus csak szükségből, vonakodva viselt háborút. Már néhány hónapra azután, hogy Antiochiában 117 augusztus 11-én adoptálásáról értesült s a sereg imperatornak üdvözölte, a hirre, hogy a sarmata roxolánok nyugtalankodnak, elhagyja Syriát. A csapatokat előre küldi, maga pedig utánok megy Moesiába. Nyilván Daciába törtek be a roxolánok.²

Hadrianus november végén érkezett meg a Dunához. A háború nem folyhatott sokáig. Az volt a vége, hogy a roxolánok királya ugyan visszanyerte a teljes anyagi támaszt, egyúttal azonban római polgárjoggal ruháztatván fel, hűbéri viszonyba került Rómához. Nehogy pedig újabb meglepetésektől kelljen tartani, Hadrianus egyik legderekabb hadvezérét, Marcus Turbót, mint helytartót rendkívüli hatalommal Dacia s mindkét Pannonia élére állította.³ Turbo parancsnokságának kiterjesztése Pannoniára arra enged következtetni, hogy e tartomány biztossága sem állott minden kétségen felül.

Annak emlékére, hogy Hadrianus Moesiában és Daciában tartózkodott, érmek készültek. Nyilván e látogatása szolgáltatott arra is alkalmat, hogy Dacia fővárosa, Sarmizegetusa 118-ban a császár tiszteletére emlékkövet állított.⁴ Hadrianus arra használta fel ottlétét, hogy a tartományok állapotáról személyesen meggyőződjék. Valószínűleg ekkor kapta Drobeta⁵ Daciában s több moesia-i helység városi szervezetét. Mindennél fontosabbak voltak intézkedései, melyekkel Daciát külső támadásokkal szemben biztosítani igyekezett.⁶

Hogy Turbo rendkívüli parancsnoksága csak ideiglenes volt, kitűnik egy 129 évben kelt diplomából, melyben azon segédszereplők legénysége kap polgárjogot, mely Dacia Inferiorban állomásozik. Mig Turbo áll Dacia élén, a provincia kettéosztásának nem igen lehetett értelme.

Hadrianus útja Róma felé Pannonián át vezetett. Mint Pannonia volt helytartója, eléggé ismerhette ugyan ennek viszonyait, mégis valószínű, hogy itt megszakította útját s a

csapatok felett szemlét tartott. Ránk maradt egy verses sírfelirat,⁷ melyben az elhunyt, ki batáv volt, eldicsekszik, hogy Hadrianus szemeláttára teljes fegyverzetben átúsztotta a Dunát.

A felirat lelhelye ugyan ismeretlen, sokkal valószínűbb azonban, hogy oly tényről örökít meg; melynek Hadrianus ez alkalommal volt tanúja, mint akkor, midőn Pannoniát, mint császár másodszor kereste fel. Dio Cassius szintén megemlékezik a batáv lovasok ezen ügyességéről.⁸

Valamint Daciában s másutt, hol Hadrianus megfordult, úgy Pannoniában is személyes látogatásával hozható kapcsolatba egyes városoknak szervezése római városok mintájára. Mursát (Eszék) talán már ekkor emeli colonia rangra.⁹ Nem valószínű, hogy Hadrianus ezen alkalommal Pannonia északi részét is felkereste volna. A 118. év közepe táján már Rómában van. Sietnie kellett, mert hírt vette, hogy a római társadalomhoz tartozó legelőkelőbbek élete ellen összeszküdtek.

121 április végéig Rómában marad. Ekkor kél első útjára. Bejárja Galliát, onnan Felső-Germaniát keresi fel, majd a Duna mentén halad tovább keletnek, meglátogatva Raetiát, Noricumot s talán Pannonia északi részét.¹⁰ Ez utóbbi tartományban ezúttal való tartózkodása nem annyira bizonyos, mint akkor tett látogatása, mikor Moesiából vette útját Rómába. Ittlétét ezúttal sem örökíti meg semmiféle érem, ahogy az raetiai s noricum-i tartózkodása alkalmával történik. A lehetőség még sincs kizárva. Legalább az a körülmény, hogy a Pannonia északi részében fekvő Carnuntum, Aquincum s Solva az ő uralkodása alatt nyernek római jogot, a feltevést igazolni látszik.

A városok, melyeket Hadrianus ajándékoz meg római joggal, az Aelia nevet, gensének nevét, a melyhez tartozott, viselik mint praedicatumiót. Carnuntum és Mursa polgársága azonfelül ugyanazon tribusba, a tribus Sergiába sorakozik, melynek maga a császár tagja volt.

Traianus egyetlen egy esetben, Veterával tette meg, hogy a városnak római jogot adományozott a nélkül, hogy a legiót onnan elmozdította volna. Hadrianus óta a legio állomásozása többé nem zárja ki, hogy az állomási hely városi jogot nyerjen. Mikép is távolíthatta volna el Hadrianus a legiókat két oly fontos helyről, minő a Duna védelme szempontjából Carnuntum és Aquincum voltak?

Másrészt meg azonban sokkal jobban szívében feküdt a provinciák sorsa, semhogy a méltányos igények előtt szemet húnyt volna. A mily mértékben vert gyökeret egyes községekben a rómaiság, azonkép állott elő a szükség, hogy római városok mintájára szerveztessenek.

A római jogot nemcsak egyes helységek kapták meg, hanem megkapták a hazánk területével szomszédos karnok is, kik Aquileiától és Triesttől északra laktak. Hálából Hadrianusnak emlékkövet¹¹ emelnek, mely a Neviodunum (Dernovo) területéhez tartozó Straschában került napfényre. A lelhely elegendő bizonyíték arra, hogy ugyanakkor maga Neviodunum is ugyanabban a kitüntetésben részesült. Miután a karnok mindenha Itáliához tartoztak, szükségkép Neviodunum vidékének is ez alkalomból Itáliához kellett csatoltatni. A IV. században Savia nagyobb része egész Sisciáig tényleg Itáliához tartozott.¹²

A provincialisokkal szemben jóakarátának más irányban is jelét adta Hadrianus. Hogy az igazságszolgáltatást javítsa, a iuridici intézményét kiterjesztette – ha mindjárt rendkívüli módon – a tartományokra is. Mint egy székesfehérvári feliratból¹³ tudjuk, mindkét Pannoniának közös iuridicusa volt T. Statilius Maximus személyében propraetori ranggal. Statilius később Pannonia Inferior helytartója lett, 144-ben pedig consul.¹⁴

Szóval elég okuk volt a tartományoknak, hogy Hadrianus uralkodását áldják. Különösen a városok sokat köszönhetek neki. Mursában a II. segédlegióval a 133 évben valamely középületet emeltet vagy javíttat ki.¹⁵ Hálás volt Hadrianus iránt polgár és katona egyaránt. Daciában a legio XIII.¹⁶ s a cohors II. Flavia Commagenorum¹⁷ állítanak tiszteletére emlékköveket. Aquincumban a vicus Basoretensis¹⁸ készített ilyet.

Nem lévén Hadriusnak gyermeke, úgy akart utódról gondoskodni, hogy L. Ceionus Commodus Verus adoptálta L. Aelius Caesar néven s egyelőre mindkét Pannónia kelytartóságát reá ruházta, a mi eléggé mutatja tartományunk jelentőségét.¹⁹ Minthogy L. Verus még Hadrianus életében halt meg, újabb adoptióhoz kellett folyamodnia; így lett utódjává Antoninus Pius a császári trónon.

Hadrianusnak a határvédelem érdekében tett intézkedései megtermették gyümölcsüket. A britanniai védőművek felépítése, a germaniai limes befejezése, a pannóniai városoknak, mint katonai fontosságú helyeknek előtérbe tolása, a daciai várak létesítése, melyekkel a tartományba keletről vezető utakat elzárta, lehetővé tették, hogy a birodalom legalább néhány évtizedig a békét élvezhesse. Bizonyára lényegesen közreműködött e tekintetben a hadsereg fegyelmezettsége is, melyre Hadrianus kiváló súlyt fektetett.

Hadrianus mozgalmas uralkodásával szemben éles ellentétben áll Antoninus Pius (138–161) csendes, egyhangú kormányzása. Minden törekvése oda irányul, hogy a fennálló állapotokat megtartsa s mindenkinek nyugalmat, jólétet biztosítson. Alattvalói szerették, az idegenek tisztelték.²⁰ Akkora tekintélye volt a külföld szemében, hogy a hűbér államok azt fogadták el királyul, kit ő akart. Királyokat adott a lazoknak, armeniaiaknak, s a mi minket legközelebb érdekel, a Duna balpartján, Felső-Magyarországban lakó quádoknak.²¹

Ha történtek is a birodalom határain zavarok, azokat hadvezérei könnyű szerrel lecsendesítették. Tudomásunk van róla, hogy többek között a germánokat és dákokat is megverte.²² Az utóbbiak alatt nyilván azok értendők, kik Traianus alatt elhagyták hazájukat s most Erdélybe betörték. Általában azonban béke uralkodott. Katonai mozgósítások nem igen történtek. Így például Felső Pannoniában ugyanazon segédc csapatok állomásoznak 154-ben, mint 148-ban.²³

Hadrianus és Antoninus Pius uralkodása alatt a provinciáknak jó dolguk volt. Marcus Aureliusszal (161–180) beköszönt a hanyatlás kora. Maga a császár a legbékeszeretőbb emberek egyike volt, s ha tőle függött volna, a birodalom nyugalma nem háborítja semmi. A csend a birodalom határai mentén lakó barbárok között azonban csak látszólagos volt. Antoninus Pius lanyha politikája nem vetett számot az elégtelenséggel, mely mindinkább elharapódzott köztük, mióta tétlen életmódra voltak kárhóztatva. A legcsekélyebb külső indok elegendő volt, hogy megmozduljanak s annál erőszakosabban lépjenek fel.

A veszély előjelei valószínűleg már Antoninus Pius alatt mutatkoztak. Úgy kell lenni, hogy a keleti tenger s az alsó Visztula mellékén lakó gótok délre fordultak s a római birodalom határára lakó különböző néptörzseket lakóhelyeikből kiszorítani igyekeztek. Ezek nem tehettek mást, mint hogy a római birodalomban keressenek új hazát. A mozgalom óriási mérveket öltött. Az összes népek Illyricum határáról Galliáig feltámadtak.²⁴ Kölcsönös megállapodásról nem igen lehet szó. A közös szükség folytán azonban ugyanaz az érdeke, célja volt az egyiknek, mint a másiknak.²⁵ A nagy hadjáratban – Marcus életírója szerint – 18 nép vett részt.²⁶ Első sorban említendők a markomannok, ugyanazok, kikkel a rómaiaknak Maroboduus királyuk alatt meggyült a baja. Velök szöveterkeztek a quádok s példájukat követték nyugaton a nariskok és hermundorok, keleten a sarmata iazygok. A történetírók közönségesen a markomann háborúkról beszélnek, a hadjárat hivatalos neve azonban *bellum Germanicum et Sarmaticum* volt, minthogy előbb a germánok, később a sarmaták ellen irányult.

A népekre bátorítólag hatott, hogy a dunai csapatok egy része a keleti háborúban el volt foglalva. Valószínűleg minden egyes legio küldött oda csapatokat.

Marcusnak tudomással kellett birni a mozgalomról, de nem tesz semmit; be akarja várni a keleti háború végét.²⁷ A késedelmezés iszonyúan megbosszulta magát. Eddig a rómaiak támadtak, most első ízben a római birodalom volt a megtámadott. A lakóhelyeikből kizavart népek bebocsáttatást követelnek, különben fegyveresen törnek be.²⁸

Még mielőtt Marcus rászánja magát a háborúra, a barbárok előzönlík Daciát. Verespatakon (Alburnus maior) a megrémült bányászok a vész közeledtére eltorlaszolják az aknákat, – legalább 167 utáni időből nem ismerünk e helyről viaszostáblákat, – Sarmisegetusa csak ügygyel-bajjal menekül meg a veszély elől.²⁹

A főtámadás azonban Pannonián át Italia ellen irányul. A barbár tömegek eljutnak Aquileiáig s ostrom alá fogják, Opitergium-ot (Oderzo) földig rombolják. Mindez még 166-ban történik, mely évre Avidius Cassiusnak Ázsia helytartójává való kinevezése esik.³⁰ Marcus csak 167-ben indul meg Rómából. Bár nem szívesen tette, rá kellett szánnia magát, oly borzasztó volt az ijedelem a tartományokban.

Furius Victorinus, a gárda praefectusa ment előre, a császár Lucius Verus társaságában követte. A hirre, hogy Victorinus elesett és serege elpusztult, Verus visszatérésre nógatta testvérét. Úgy látszik vissza is fordultak, legalább a 167–169 évekből való érmek FORTUNA REDUX³¹ körirattal erre engednek következtetni. 168 végén azonban újra elhagyják Rómát s eljutnak Aquileiáig. A császárok fellépésére meghátrálnak a barbárok. Sőt mi több, a quádok csak úgy nyugodnak meg, ha előbb az, ki elveszett királyuk helyébe megválasztott, megnyeri a császárok tetszését. Verus látva, hogy a legtöbb nép követeket küld, kik az elpártolásért bocsánatot kérnek, újból visszatérésre akarja Marcust beszélni. De ez nem bizik a követek ígérétében, hanem átlépi az Alpéseket s csak miután mindent megtett Illyricum és Italia biztosítására, fordul vissza. Altinumnál Verust gutaütés érte.³²

Marcus kétségkívül már ez alkalommal eljutott a Dunáig, úgy hogy Pannoniát s a szomszédos tartományokat az ellenségtől megtisztítva hagyta vissza. Minthogy a meglevő hadsereg a veszélyeztetett vidékek jövődi biztosítására nem volt elegendő, Noricum és Raetia védelmére két új legiót (legio II. Pia és III. Concordia) szervezett. A II. legio számára Lauriacumban (Lorch) hatalmas tábor épült. Erődtímenyekkel biztosítottak a Duna mellékfolyóinak torkolatai egészen Passauig. A carnuntum-vindobonai legiótáborokat hasonlóképp jobbra-balra a kisebb castellumok hosszú sora támogatta. A Dunán három ponton, Lauriacumban, Arlapában (Noricum) s Carnuntumban hadihajók állomásoztak. Az alsó Duna védelmére a gétákkal szemben pedig Troesmisben a legio I. Italica és V. Macedonica egyesítették.³³

Dalmatia és Italia biztossága is kétséges lévén, Marcus megerősíteti Salonae és Aquileia falait. Alatta lesz Dacia consularis provinciává³⁴ s három részre osztatott fel.

Ezen intézkedések aligha hajtottak mind végre, midőn Marcus 169 vége előtt ujjalag kénytelen a Duna vidékére sietni, ezúttal egyedül. Nyilván újabb betörések tették szükségessé jelenlétét. Nem volt elég, hogy a barbárok ezrével hurczolták magukkal a Dunán át a foglyokat, a dögvész, melyet Verus csapatai keletről hoztak, még jobban megtizedelte a katonaságot. Óriási lehetett a hiány legénységben. Marcus a legvégső eszközökhöz nyúl. Miként a pún háború alkalmával történt, fegyvert ad a szolgák kezébe, felfegyverzi a gladiatorokat s a diocmitáknak nevezett községi öröket, még Dalmatia és Dardania tolvajaiból is állít katonákat. Végre megvásárolja magukat a germanokat, hogy a germanok ellen harczoljanak. A hiányzó pénzre pedig úgy tesz szert, hogy Traianus forumán eladatja a császári ház ruháit, poharait, aranyedényeit s nagy művészek szobrait és képeit.³⁵

Egyszersmind – igen természetesen – a honnan csak teheti, csapatokat von el. Így került Afrikából a legio III. Augusta egy vexillatiója (zászlóalj) ez alkalommal hozzánk.³⁶

A háború színtere azonban sokkal nagyobb kiterjedésű volt – a Marchtól a Duna torkolatáig nyúlt – semhogy Marcus egyetlen hadtesttel operálhatott volna. Három részre osztotta tehát. Maga kezdetben Carnuntumban a harczok tűzpontján állapodik meg s onnan vezérli a hadsereg középső részét. A bal szárny élén Castra Regina (Regensburg) főhadiszállással Helvius Pertinax, a későbbi császár és Claudius Pompeianus,³⁷ a császár veje, állanak. A jobb szárny, mely mind a három Dacia és Felső Moesia őrseregeit egyesíti, M. Claudius Fronto kezében van.³⁸

Sajnos, a hadjárat egyes mozzanatairól nincsenek sem topographiai sem chronologiai biztos adataink.

Marcusnak már 170-ben kellett győznie, ekkor kiáltják ki ugyanis hatodszor imperatorrá. A markomannokat semmisítette meg, még pedig ép akkor, midőn a Dunán átkeltek.³⁹

A *Germanicus* címet csak 172-ben veszi fel, a mi újabb győzelmet jelent. Valószínűleg az a győzelem ez, melyet a jobb szárny vezérei Pertinax és Pompeianus a chattok fölött arattak,⁴⁰ kik Raetiába és Noricumba törtek be s ott sokáig fosztogattak. Annál szerencsétlenebbül jár Claudius Fronto Daciában. A germanok és iazygok együttes támadását ismételten szerencsésen visszaveri ugyan, végre azonban ott találja halálát a csatatéren.⁴¹ Utódja Cornelius Clemens.⁴²

A quádok ellen viselt háborúnak csak egyetlen részletét ismerjük. A rómaiak közel álltak a pusztuláshoz, egyedül a véletlennek köszönhatték végre a győzelmet. A quádok oly helyen ereszkedtek csatába, hol a rómaiakat körülzárhatták. Arra számítottak, hogy a forróság és szomjuság minden további erőmegfeszítés nélkül kezeikbe szolgáltatja őket. A rómaiak nem tehettek semmit, sebeik, a nap heve s szomjuk miatt nagy szorongásba jutván, képtelenek voltak tovább folytatni a harcot, midőn egyszerre sűrű felhők gyűltek össze s isteni rendelésből hűsítő esőt bocsátottak alá.⁴³

A rómaiak az eső megeredtekor – folytatja Dio – égre tekintettek s a cseppeket szájukkal fel fogták. Némelyek paizsaikat, mások sisakjukat tartották alá s nemcsak maguk ittak mohón, hanem lovaikat is megittatták. Midőn az ellenség reájuk tört, egyszerre ittak s harcoltak, egyes sebesültek pedig a vízzel együtt a sisakba omló vérüket szürcsölték. A támadás igen veszélyes lehetett volna, ha villám és heves jégeső nem sujtja az ellenséget. Látni lehetett, hogy hull az égből egyszerre víz és tűz. Míg az eső egyeseket felüditett, mások a villámtól találva meghaltak. A tűz a rómaiakat is érte ugyan, de itt rögtön kialudt. Az ellenségnek semmit sem használt az eső, sőt inkább olajként táplálta a tüzet. Náluk is esett s mégis víz után vágytak. Némelyek sebet ütöttek testükön, hogy vérrel eloltsák a tüzet, mások a rómaiakra rontottak, mintha csak náluk volna található a mindent megmentő víz. Még Marcus is megsajnálta őket.⁴⁴

Antoninus oszlopán, Rómában a piazza Colonnán, melyen Commodus a Traianus oszlopa példájára, apja markomann háborúit megörökíté, megvan a leírt jelenet: Jupiter kinyújtja karjait, jobb felén vannak a vizet gyűjtő rómaiak, a baloldalon a villám által sujtott quádok.

Maga Marcus serege megmentését s a győzelmet égiek közreműködésének tulajdonítá. Rendkívüli eseményt látott a váratlan esőben, bár tikkasztó nyár idején nincs abban semmi különös. A pogányok úgy magyarázták, hogy a Marcus kíséretében levő egyiptomi varázsló, Arnuphis eszközölte ki az esőt Hermestől. Másképp értelmezték idővel a keresztények. Szerintük volt a császárnak egy legiója, mely melitenei katonákból állott, kik mindnyájan Krisztus hívei voltak. A kétségbeesés órájában a gárda parancsnoka azzal a kijelentéssel lépett a császár elé, hogy a keresztények mindent kieszközölhetnek imáikkal. E hirre Marcus felszólítja a legiót, hogy imádkozzék Istenéhez. Az ima meghallgattatott s az Isten az ellenséget villámokkal sújtja le, a rómaiakat pedig esővel enyhíti meg. Marcus csodálatában a keresztények javára rendeletet bocsátott ki s a legiót a „villámszóró”-nak (fulminatrix) nevezte el. A katonák viszont hetedszer üdvözlik imperatornak.⁴⁵

A császár följegyzései szerint az ütközet a Gnanua (Garam) mellékén, 173-ban történt. Ezen évből ismerünk érmekeket: GERM(ANIA) SUBACTA körirattal,⁴⁶ mi világos jelölül szolgál annak, hogy a harctér nyugoti részében a béke ezen évben már helyre volt állítva.

A Pannoniában időző császárhoz egyik követség a másik után jó s felajánlják a népek hódolatát. Marcusra a legnagyobb jelentőséggel birt a quádok meghódolása és pedig hazájuk geographiai helyzeténél fogva. A markomannok és iazygok között lakván, ha meghódolnak, e

két hatalmas s még mindig fegyverben álló nép egyesülését akadályozzák meg, Marcus elfogadja a békejobbot azzal a feltétellel, hogy a markomannokat és iazygokat sem országukba be nem fogadják, sem azon át nem eresztik. Egyúttal kiköti, hogy vásárokra el ne járjanak, és pedig egyszerűen azon okból, mert különben a szomszéd barbárok könnyen közéjük vegyülhetnek, a római területet kikémlelhetik s a szükségesekkel elláthatják magukat. Miután a quádok még lovak és marhák szállítására is kötelezik magukat, továbbá 13,000 foglyot és szökevényt szolgáltatnak ki, Marcus azokat, kik római területen akarnak megtelepedni, befogadja, a hazájukban maradtaknak pedig Furtius személyében királyt ad.⁴⁷ A quádokkal számos más néptörzs is talál új hazát a római birodalomban. Részben katonai szolgálatba lépnek s távoleső provinciákba küldetnek, részint pedig Daciában, Pannoniában, Moesiában, Germaniában, sőt Italiában is nyernek új lakóhelyeket. A mióta azonban a telepítvényesek azon része, mely Ravenna körül lakott, lázongani kezdett, s a várost is hatalmába kerítette, barbárok többé nem kerültek Italiába.⁴⁸

Marcus 175 elején megkapja a *Sarmaticus* czimet.⁴⁹ A sarmaták azonban kétségkívül már előbb kértek békét Marcustól, de ez elutasította őket, mint hitszegő népet. Bizonyára nem felejtette el Daciába történt betörésüket, mely alkalommal egyik legjelesebb tábornoka, Fronto, elesett. Talán neki személyesen is kellett már e néppel a Duna jegén megküzdeni a nélkül, hogy számbavehető sikert ért volna el.⁵⁰ A visszautasítás legfőbb oka azonban alighanem az volt, hogy a markomannokkal egyetértve, a quádokat újra lázadásra sarkalták, még pedig nem minden eredmény nélkül. Ezek tényleg elűzték Furtiust, s önhatalmulag Ariogaesust helyezték a trónra. A iazygok támogatták harcaikban, a markomannokat pedig, midőn a rómaiak megszalasztották, befogadták országukba. A feltételeket sem tartották meg. Így még a foglyokat sem szolgáltatták ki mind. Legfőlebb azokat adták vissza a rómaiaknak, kiket vagy el nem adhattak, vagy munkára nem alkalmazhattak.

Marcus annyira megharagudott Ariogaesusra, hogy annak, ki élve állítja eléje, 1000, annak pedig, ki fejét hozza, 500 aranyat ígért. Hiába kérték a quádok a béke megújítását, 50,000 fogoly kiszolgáltatását ajánlva fel. A császár új hadjáratra határozta el magát. Ennek lefolyásáról nincsenek részletes adataink. Csak annyit tudunk, hogy Ariogaesus végre Marcus kezébe kerül, ki őt Alexandriába számkiveti.⁵¹

A markomannokkal szemben a rómaiak eleinte a cotinusok segítségét vették igénybe, kik lakhelyek fejében készek voltak ellenök indulni s a római Tarruntenius Paternust elfogadták vezérökül. Csakhogy a rómaiak csalódtak bennök. A háború általános kitörésének hírére a cotinusok Paternus ellen fordultak. Később ezért Marcus kiirtotta őket.⁵²

A markomannok csak a quádok legyőzésének hírére hódolnak meg. Követeik nem szívesen fogadják el a béke föltételeit. Marcus átengedi ugyan nekik a szomszédok földjének felét, de kiköti, hogy a Dunától 38 stadiumnyi távolságban (7,02 km.) lakjanak, más népekkel közös vásárokra ne járjanak s túszaikat újakkal cseréljék ki.

Még csak a iazygok meghódolása volt hátra. Marcus az ellenök folytatott harcok alatt Carnuntumtól keletre, talán Aquincumban tartózkodott. El volt tökéelve, hogy teljesen kiirtja őket. De Cassius fellázadása Syriában 175-ben megghusította e szándékát s arra birta, hogy elfogadja a iazygok békéjét. Banadaspus királyt nemrég, midőn békekövetséget küldött Marcushoz, népe lánczra verte. Most a legelőkelőbbek, élükön Zanticus királyukkal, jelentek meg a császár előtt s kötötték meg a békét. A feltételek ugyanazok voltak, melyek a quádokkal és markomannokkal kötött békében foglaltattak, azzal a megszorítással, hogy a iazygok a Dunától kétszer oly távol tartoznak lakni. Marcus nem hiába félt szomszédságuktól. Ezt egyebek között az is bizonyítja, hogy ez alkalommal, bár már sokakat eladtak vagy futni engedtek, még mindig 100,000 foglyot szolgáltattak ki s azonnal 8000 lovasból álló segédcsapatot állítottak ki, kik közül 5000-et Marcus Britanniába küldött.⁵³

Talán még arra az időre, midőn a béketárgyalások folytak – 175-re – esik a kostobokoknak nevezett dák vagy sarmata rabló néptörzs betörése Görögországba, melyről

Pausanias értesít.⁵⁴ Az astingok által hazájukból kiszorítva, a kostobokok keletnek veszik útjokat s eljutnak Phokisba, hol azonban Elateia előtt Mnesibulos, polgártársai élén, visszaveri őket. A római kormány csak 176-ban küld segítséget. Az eléjük küldött Julianus Achaián és Makedonián át visszaüzi a rablókat s fejedelmöket Rómába viszi.⁵⁵

A mi az astingokat illeti, ezek Rhaus és Raptus vezérlete alatt Daciába nyomultak, azon reményben, hogy földet és pénzt kapnak. Clemens, a helytartó, mindkettőt megtagadja tőlük, ők mindazonáltal reá bizzák feleségeiket és gyermekeiket s elindulnak, hogy a kostobokok földjét elfoglalják. Tényleg győznek is, de Daciát még sem hagyják békében. A dacringok attól tartva, hogy őket is hasonló sors éri a kostobokokéhoz, váratlanul az astingokra törnek s annyira megverik, hogy ezek többé nem merik Róma határait háborgatni. Ellenkezőleg alázatos kéréssel fordultak Marcushoz pénzért és földért, megígérve, hogy szembeszállanak ellenfeleivel. Igéretüket némileg be is váltották.⁵⁶

A béke ekkép végrevalahára helyre volt állítva a Közép-Duna mentén. Ha meggondoljuk, hogy a folyton tartó betörések alatt 200,000 embernél több esett a barbárok kezébe, bizonyára nem találjuk túlzottnak Capitolinus megjegyzését, hogy Marcus Pannoniát a rabszolgaságtól szabadította meg.⁵⁷

Marcus még tovább akart menni; egyszer s mindenkorra biztosítani akarván a dunai tartományok békéjét, a meghódolt területekből két új tartományt: Sarmatiát és Marcomanniát szándékozott alakítani. Tényleg a római birodalom ezen a részen csak akkor lett volna biztosítva, ha határait, Csehországot is belefoglalva, a legtermészetesebb védő vonal, a Kárpátok hegylánca képezi. Marcusnak azonban Cassius ellen kellett készülnie.⁵⁸

Mihelyt a barbárok a kényszerhelyzetről értesültek, melybe Cassius trónkövetelése sodorta Marcust, ők is minden áron hasznot akartak abból húzni. Különösen a iazygok kérték a békefeltételek enyhítését. Marcus sok tekintetben teljesítette kívánságaikat. Ezúttal nyilván bennök látta a legmegbízhatóbb támaszt a markomannok és quádok ellen. Azt továbbra is kikötötte azonban, hogy közös gyülekezetekre, vásárokra össze nem jöhetnek, nem lehetnek saját hajóik s a Duna szigeteitől távol maradnak. Egyedül a roxolánokkal érintkezhetnek Dácián át, ha a helytartó megengedi.⁵⁹ Másrészt azonban a iazygok és burok csak úgy voltak hajlandók szövetséges csapatokat állítani, ha Marcus megígéri, hogy a quádokkal folytatja a háborút. Úgy kell lenni, hogy a quádok és markomannok, miután a rómaiak részéről békében voltak, most már a iazygok ellen fordultak.⁶⁰

Kisebb-nagyobb engedményekben a többi néptörzsek is részesültek. A szerint a mint megérdemelték, megkapták a római polgárjogot vagy az adó engedtetett el, még pedig egyszersmindenkorra, vagy csak bizonyos időre, vagy gabonával láttattak el.⁶¹

Cassius 175 őszén megöletett, még mielőtt harczra került volna a dolog közte és Marcus között. Marcus mindazonáltal 176-ban fölkeresi keletet, de még ugyanezen év november 27-én fiával, Commodusszal diadalt ül Rómában a barbárok legyőzéséért. A legiók nyolczadizben üdvözlík imperatornak. A senatus diadalkaput emel és pedig, mint a rajta állott felirat hirdette: *quod omnes omnium ante se maximorum imperatorum glorias supergressus, bellicosissimis gentibus deletis aut subactis...*⁶² Az elégületlenség jelei talán már akkor mutatkoztak a Közép-Dunától északra eső területeken, midőn Marcus még Pannoniában tartózkodott. A quádok és markomannok békefeltételeihez tartozott, hogy a rómaiak területükön várakat építhetnek s azokat helyőrségekkel láthatják el. Marcus 20,000 embert helyezett el ilyenformán idegen területen. A meghódoltak talán belenyugodnak sorsukba, ha a megszálló csapatok nem bántalmazzák. Ezek azonban, a nélkül, hogy szükség lett volna rá, lépten-nyomon akadályozták a lakosokat munkájukban, a földmívelésben ép úgy, mint bármely más foglalkozásuk közepette. A szökevényeket befogadták s igen sokakat rabszolgaságba adtak el. Látva a quádok, hogy kérelmüket a császár meg nem hallgatja, készek voltak feleségestől, gyermekestől a semnonok területére kivándorolni. Marcus

azonban útjokat állotta, nyilván mert attól tartott, hogy kiköltözésük újabb népmozgalmakat idézhet elő, melyek a birodalomra veszélyesek lehetnek.⁶³

Marcus távozása s talán a Pannoniában addig állomásozott hadtestek egy részének elvonása alkalmat szolgáltatott arra, hogy a markomannok, hermundurok, sarmaták és quádok újra fellázadjanak.⁶⁴ Pannonia helytartói, a két Quintilius, bár belátó, bátor és tapasztalt férfiak, gyöngék arra, hogy a támadásokat visszaverjék. Marcus nem tehetett mást, mint hogy ismét maga személyesen jelenjék meg a harctéren. Sietve összeházasítja fiát, Commodust, Crispinával s a senatustól pénzt szerez a háborúra. Miután Bellona templomából egy vérbe mártott lándzsát az ellenséges terület irányába dobott, Commodusszal elhagyta Rómát 178 augusztus 5-én.

Tarruntenius Paternus tekintélyes haderővel megelőzi őket s valószínű, hogy még mielőtt a két császár a háború színhelyén megjelent, szívós ellentállás után győz. Marcust katonái tizedszer üdvözlik imperatornak. A támadások azonban ezuttal is több oldalról történtek, egyetlen győzelem még nem fojthatta el tehát a felkelést. Marcus a Duna partján marad egészen haláláig (180 márczius) s még akkor sem válhatott meg az élettől azzal a tudattal, hogy a Közép-Duna vidékét teljes nyugalomban hagyhatja fiára. Ha még egy évig él tovább, a felkelők területéből provinciákat alakít.⁶⁵ A halálos ágyán kérve kéri fiát a háború befejezésére.⁶⁶

A 19 éves Commodust (180–192), míg atyja tanácsadói veszik körül, büszkeséggel tölti el a gondolat, hogy a birodalom határait az oceánig kibővítheti. Sokkal gyöngébb jellem volt azonban, hogy sem a csábitgatásoknak, melyek Rómába csalogatták, sokáig ellentállani tudott volna. „Meddig akarod még, uram – így szóltak udvaroncjai – a befagyott kútvizet inni, mikor mások a meleg forrásokot s hűs folyókat, a kellemes illatokat élvezik s oly levegőt, minőt csak Italia nyújthat bőven?” Hasztalan tartóztatták vissza a hadsereg főbb emberei. Még az sem használt, hogy gyávaságot vetettek a szemére. Commodus nem szólt semmit, hanem megtette az előkészületeket a hazatérésre. Ott, hol lehetett s amennyire az idő engedte, egyes kedvencz hadvezérei fegyverrel állították helyre a nyugalmat.⁶⁷ Moesiában és Daciában Helvius Pertinax csinált rendet.⁶⁸

Commodusnak könnyű lett volna igen rövid idő alatt végezni a barbárokkal. Néhány sikeres támadás teljesen leigázhatta volna ezeket. A hosszas háborúk következtében a markomannok fegyverfogható népe kipusztult, földjeik parlagon heverték. Annyira megfogytak, hogy csak két előkelő és két alacsony sorsú férfit küldhettek hozzá békéért. A burok is már teljesen ki voltak merülve. Mig Commodus látta, hogy ellentállásra képesek, megtagadta a békét. Végre megadta azzal a feltétellel, hogy a foglyokat visszaadják s megesküsznek, hogy a területet Dacia mentén 40 stadiumra sem nem lakják, sem legelőnek nem használják.⁶⁹

A föltételek, melyek mellett a markomannok és quádok békét nyertek, talán még szigorúbbak voltak, s ha Commodus gondoskodik megtartásukról, nincs semmi baj. Mindenekelőtt arra köteleztettek, hogy az időközben szerzett szőkevényeket és foglyokat kiszolgáltassák. Kikötötte továbbá a császár, hogy segédcsapatokat állítanak (a quádok 13,000 embert) s terményeik egy részét évenként oda adják adó fejében. Egyszersmind megtiltotta, hogy gyakran s több helyütt összejöjjenek. Csak egyszer gyűlhetnek össze havonként s akkor is egy római centurio jelenlétében. Végre nem volt szabad a iazygokkal, burokkal és vandalokkal szemben ellenségesen fellépniök.

Commodus erre visszavonta seregeit a Duna balpartjáról, a várak ismét visszajutottak a barbárok kezébe. Rómában a császár diadalmenettel ünnepelte nagy sikereit. A barbárok örvendhettek, hogy nyugalmat nyertek, a nélkül, hogy függetlenségüket elvesztették volna. Még jobban meg lehetett elégedve Commodus, hogy Rómában háborítatlanul élvezhette az élet gyönyöreit. Nem sokat törődött azzal, hogy a segédcsapatok kiállítása elmaradt s az adó be nem szállított. Csak hogy nyugodtan maradhasson, még ő fizette meg egyes fejedelmek

hűségét.⁷⁰ Az itt-ott felmerülő zavarokat hadvezérei csendesítették le, így többi közt Daciában, hol maguk a provincialisok szegültek uralma ellen.⁷¹

Igy ért véget az u. n. markomann háború, mely kevés megszakítással 15 évig tartott. Marcus, beteg ember létére s bár a háborúskodásnak ellensége volt, uralkodásának legnagyobb részét mégis a táborban volt kénytelen eltölteni. A harczok zajában „Önvallomásainak” írásában keresett vigaszt és szórakozást.

Arra már Augustus uralkodása alatt volt eset, hogy barbár népek a birodalomban lakóhelyeket nyertek. Ez azonban oly nagy mértékben mint Marcus alatt, még nem történt meg. Egész népek, mint a iazygok helyet változtattak. Commodus alatt Sabinianus 12,000 dákot telepített le Daciában, kik miután hazájukból valószínűleg Traianus alatt kiűzettek, most Daciába betörték.⁷²

Ezen áttelepitések megfeleltek a barbárok kívánságának s azért könnyen beletörődtek sorsukba, mely idővel reájuk nehezedett. Földet nyertek s szabadok maradtak, viszont azonban katonai szolgáltatokat tartoztak teljesíteni. Reájuk bízott a birodalom határainak megvédése, melyek mentén földjeik feküdtek.

Föltehető, hogy eredetileg azok, kik földjeiket elhagyták, újakat másutt nem kaptak. Idővel azonban, a mint az összes institutiók mindinkább megmerevedtek, egyáltalában megtiltatott a szabad költözködés. Röghöz kötött jobbágyokká lettek, úgy, hogy az apa sorsában utódainak is osztozkodni kellett.⁷³ A római jog *coloni* vagy *inquilini* néven ismeri őket. Legelőször Marcus egyik rescriptumában találkozunk velök.

Egyrészt a colonatus intézménye, másrészt az a körülmény, hogy a barbárok száma a római csapatokban egyre nőtt, mindinkább kiegyenlítette az ellentéteket a rómaiak és barbárok között. Annál jobban kiélesedett az Róma városa és a provinciák között. A markomann háborúk óta tudatára jöttek a legiók, hogy ők képezik a birodalom támaszát. A birodalom súlypontja a Duna-melléki legiókra szállt át s az ő magatartásuktól függött első sorban a birodalom jóléte. Az alkalom nem késett sokáig, hogy befolyásukat magának a császári trón betöltésének kérdésében is érvényesítsék.

Commodust 192 december 31-én meggyilkolták; ezúttal még az lett utódja, kit a praetori csapatok Rómában császárrá kiáltanak ki. A választás Marcus egyik kipróbált hadvezérére: P. Helvius Pertinaxra esett. A legiók szerették, a barbárok félték tőle. Az utóbbiak nem mernek zúgolódni, midőn az adót, melylyel Commodus a békét megvásárolta, megtagadja.⁷⁴ De másrészt maguknak a praetorianusoknak is csakhamar tapasztalniok kellett, hogy a Commodus alatt élvezett arany napok reájuk nézve letűntek. Sokkal jobban el voltak kényeztetve, semhogy sorsukba bele tudtak volna nyugodni s azért Pertinaxnak alig három havi uralkodása után pusztulni kellett, hogy helyet adjon M. Didius Julianusnak, kiben a praetorianusok mindenben inyökre való uralkodót kaptak volna.

Erre már megmozdultak a legiók. Egyidőben kiáltják ki keleten Pescennius Nigert, Britanniában Clodius Albinust, a Dunánál pedig Felső-Pannonia helytartóját, L. Septimius Severust császárokká. A győztes az lett kinek serege a legerősebb s legközelebb volt Rómához. Az pedig a pannoniai sereg volt. Ezzel győzte le Severus aztán előbb keleti ellenfelét, Pescennius Nigert, majd Clodius Albinust is. Egy aquincumi felirat tanúsága szerint a II. segédlegio egyik katonájának hamvait Perinthusból hozták haza.

Mint egyeduralkodónak, Severusnak csak a parthusokkal volt hosszabb háborúja. A dunai tartományok békességet élveztek. Ha volt viszály, az maguk a germánok között dúlt. Aistomodiusnak, a germánok valamelyik királyának testvérei Carnuntumban állítanak siremléket.⁷⁵ Nem az első eset ez, hogy barbár fejedelem római területen talál menedéket s egyúttal megkapja, mint azt családi neve – Septimius – mutatja, a polgári jogot.

Jutalmul ezentúl a legiók katonáiból egészítettnek ki a praetori csapatok s különösen sok pannoniai katonával találkozunk köztük. Azzal is megtisztelni vélte a császár a legiókat, hogy nevökkel pénzt veretett. A tiszteletére dedicált számos felirat eléggé bizonyítja,

menyire hálások voltak a provinciák eme fordulatért. Severus máskülönben is érdemessé tette magát a hálára. A barbárok támadásának már fekvésénél fogva is legexponáltabb tartomány, Dacia helyőrségét megkettőzteti. Eddig csak egy legio állomásozott Daciában, a legio XIII. gemina, Severus most áthozza a V. Macedonicát Alsó-Moesiából s a XIII. legio parancsnoka, Tib. Claudius Claudianus által 195-ben Potaissában (Torda) épített táborban helyezi el.⁷⁶

Pannoniáról sem feledkezhetett meg. Utjában Syriából Róma felé megvizsgálja a moesia és pannoniai csapatokat⁷⁷ s mint az uralkodása idejéből fennmaradt számos mérföldkő mutatja, első sorban a katonai céloknak szolgáló utak jókarban tartásáról intézkedik.⁷⁸ Bizonyára a táborhelyeket is újból megerősítette.⁷⁹ A csapatok szaporításának szüksége nem forgott fenn, miután ez idő szerint a markomannok és quádok, úgy látszik, barátságos viszonyban állottak Rómával.⁸⁰ Nem értjük tehát, mi indította mégis arra, hogy a két Pannonia helytartóságát egy kézben, Tib. Claudius Claudianuséban egyesítette (194–7).⁸¹

Máskülönben is megtett Severus mindent, hogy az oly soká sanyargatott provinciákban a jólétet emelje. Egyes városok, nevezetesen azok, melyek legiók állomásai voltak, megkapják a colonia rangot. Így Pannoniában Carnuntum, hol császárrá kiáltatott ki s Aquincum, Daciában Potaissa. Siscia már birta e jogot, Severus újra megajándékozza vele.

Caracalla nyugodt viszonyok között veszi át (211) a trónt s nagyobb zavarok uralkodása alatt sem történnek. Az évi járulékok biztosítják a birodalomnak a békét. A helyett a szomszédos barbár törzsek maguk között torzsalkodnak. Caracalla 214-ben a Dunához jön, hogy közlőrl szemlélje a markomannok és vandálok közt dúló harczokat, melyeknek felidézésében része volt. A quádok és iazygok sem lehettek csendesek, komoly bajt azonban nem okoztak. A császár még azt is megtette, hogy Gaiobomarust, a quádok királyát, kit nála bevádoltak, kivégeztette.⁸² A iazygokkal talán tényleg hadakozott, legalább a mellett szól *Sarmaticus* mellékneve, melylyel egyedül Spartianusnál találkozunk.

Útjában kelet felé Caracalla megállapodott Daciában s a szabad dákokat, kik a tartományt zaklatták, halomra ölette. Mihelyt azonban túszoikat kapott, nem törődött tovább velük.⁸³

Pannonia kormányzásában az a fontos változás történt Caracalla alatt, hogy Pannonia Superior helyőrsége három legióról kettőre szállított le. A Brigetioban állomásozó legio I. adiutrix ezentúl Alsó-Pannoniához tartozik, úgy hogy mindkét tartományban 2–2 legio táborozik. Alsó-Pannonia ennek következtében consularis helytartót kapott.⁸⁴

Macrinus alatt (217–218) a dacringok, kikkel már Caracallának dolga volt, újra betörnek Daciába. Komoly összetűzésre azonban aligha került a dolog. A dacringok visszakapják túszaikat, a mi békés megegyezésre enged következtetni.⁸⁵ Egyébként csend van s a béke még oly tehetetlen uralkodó alatt, minő Elagabalus (218–222) volt, sem zavartatott meg. Valamint Caracalla, úgy Macrinus uralkodása idejében is sok történik a tartományok biztosítása érdekében. Különösen az útrendszer kifejlesztésére fektetnek súlyt a helytartók.

Alexander Severus (222–235) e tekintetben elődeinek nyomdokain halad. A provinciák máskülönben azonban alatta is csak szerencsájüknek tulajdonithatták, hogy a barbárok csendesén viselték magukat. A milyen erélytelen uralkodó Alexander volt, borzasztó csapásokat mérhettek volna rájuk. A fegyelem a hadseregben teljesen felbomlott. Minden erélyesebb fellépés – mint azt Dio esete mutatja – kegyetlen visszatöréssel találkozott.

Midőn Alexander uralkodása utolsó idejében arról értesül, hogy a germanok átlépték a Rajnát és Dunát s a táborhelyeket, városokat, falvakat pusztítják, a Rajnához siet ugyan és háborúra készül; mielőtt azonban megindítaná, alkudozásokkal próbálja magától azt elhárítani. Kész mindent megtenni, a mit óhajtanak. Pénzt, földet ígér, csak ne kelljen hadakoznia. Ez a gyáva magaviselet végig sértette a legiókat, különösen a pannoniakat, melyeknek családait, mialatt Alexanderrel keleten harczoltak, a barbárok megtizedelték.⁸⁶

A legfőbb ideje volt, hogy valahára ismét egy kemény katonaember foglalja el a trónt. C. Julius Verus Maximinus (235–238) az volt. Mint thrák parasztember fia, közlegényből küzdötte fel magát császárrá. A katonáknak nem kellett attól tartania, hogy diplomatiái tekintetekkel kijátszsza a birodalom érdekét. Előbb a Rajnánál állította helyre a nyugalmat. Együtt harczolt katonáival s mindenütt a legnagyobb bátorságot tanusította. Gazdag zsákmánnyal megrakodva s temérdek fogoly kíséretében hagyta el a Rajnát, hogy a Duna vidékére siessen. A telet (236–7) Sirmiumban töltötte, onnan készült tavasszal megindítani a hadjáratot. Nem csekélyebb szándéka volt, mint hogy az összes germán törzseket az oceánig kiirtja vagy leigázza.⁸⁷ Semmi kétség, hogy úgy a sarmatákkal, mint a dákokkal a legszerencsésebben harczolt. A küzdelemben résztvettek az I. és II. segédlegiók s a Marcus óta Noricumban állomásozó legio II. Italica.⁸⁸ Igen gyakoriak nálunk a feliratok, melyekben úgy ő, mint fia, Maximus a *Germanius maximus*, *Sarmaticus maximus*, *Dacicus maximus* czimeket⁸⁹ viselik. Magyarország területén túl azonban aligha lépett. Ezen szándékát nem valósíthatta meg. Alexandert gyávasága buktatta meg, Maximinust katonáival szemben tanusított túlszigorúsága.⁹⁰

Maximinus 238-ban meggyilkoltatván, az uralom a senatuspárti Pupienusra és Balbinusra szállott. Minthogy a Duna mentén a carpok s valószínűleg a gótok is újból mozgolódni kezdenek, Balbinus háborúra készül ellenök.⁹¹ A senatus tanácstalanul áll, a hadsereget korholja, mely azzal válaszol, hogy mindkét császárt meggyilkolja.

A gárda a 13–14 éves III. Gordianust (238–244) emeli a császári trónra. Apósának Timesitheusnak első gondja, hogy a fegyelmet a hadseregben helyreállítsa, a mire annyival égetőbb szükség volt, mert az alsó Dunánál a carpok és gótok mind félelmetesebben lépnek föl. Moesia már előzőleg igen sokat szenvedett. Nem lévén azonban elegendő pénz a háború viselésére, Timesitheus legfőlebb a védelemről gondoskodhatott. Az utakat kijavíttatta,⁹² a várakat megerősítette.

Ezen intézkedések természetesen nem akadályozták meg a barbárokat abban, hogy ha kedvük kerekedett, át ne törjék a védelmi vonalakat. E pillanatban azonban nagyobb veszély fenyegeti a birodalmat a perzsák részéről. III. Gordianus a Duna völgyén át siet Ázsiába. Rövid időre megállapodik a Dunánál, mert a sarmaták, gótok és alánok betörték Moesiába. Gordianus Philippopolisnál véres vereséget szenved ugyan, végre mégis sikerül a betörők szervezetlen csapatait a birodalom területéről kivennie.⁹³ Sírfeliratában, melyet életrajzában⁹⁴ olvasunk, *victor Gothorum*, *victor Sarmatarum*, *victor Germanorum* czimeket viseli. Ugyanazon alkalommal megerősíti Viminaciumot, colonia rangra emeli s a 240. évi aerával pénzverdét állít fel benne. Dacia örülhetett, hogy ez alkalommal még megszabadult a barbár hordák, nevezetesen a gótok előzőnlésétől. Az egész provincia,⁹⁵ nemkülönben Sarmizegetusa metropolis⁹⁶ s Napoca decurioi⁹⁷ emlékköveket állítanak Gordianus tiszteletére.

243 meghalt Timesitheus s Gordianus az arab M. Julius Philippust nevezi ki a gárda praefectusává. De ezzel csak bukását idézte elő. A katonák nem akarván sorsukat egy gyenge, tehetetlen uralkodóra bízni, követelik, tegye meg Philippust társává. Látván vonakodását, 244 elején Zaithánál megölik.

Philippus, midőn a carpok az alsó Dunán Daciába és Moesiába betörnek, személyesen indul ellenök.⁹⁸ A hadjárat szerencsés befejezésének (247) emlékére VICTORIA CARPICA körirattal érmekeket veret, maga pedig fölveszi a *Germanicus maximus*, *Carpicus maximus* czimeket.⁹⁹

Gordianus példájára Philippus Daciában állított föl pénzverdét. Az érmeke PROVINIA DACIA köriratot viselnek s a tartomány geniusának oldalán az oroszlánt s a sast, a két Daciában állomásozó legió jelképeit mutatják. A nő által tartott vexillumok egyikén az V szám a legio Macedonica száma, a másikon a XIII pedig a legio gemina-é. Sorozatuk a 246 évvel kezdődik.

Philippus uralkodása alatt veszi kezdetét a gótok betöréseinek hosszú sora, melyek ugyan nem irányultak egyenes Daciára, de minden valószínűség szerint azon vezettek keresztül.

A gótokat, kik a markomann háborúk idejében kerekednek fel a keleti tenger partjainál, 200 körül a Pontusnál találjuk. 215-ig elfoglalták a Duna torkolatainak vidékét, úgy hogy a Prúthtól keletre eső vidék már ekkor elveszett Rómára nézve. Daciát egy ideig még védik a közbe szorult carpok, valahányszor azonban a gótok megmozdulnak, a carpok csak úgy engedhetnek, ha mint láttuk, Daciába nyomulnak. C. Valerius Serapis apulomi lakos hálából, hogy családjával a carpoktól megszabadult, Jupiternek oltárkövet szentelt.¹⁰⁰ Lactantiusnál pedig olvassuk, hogy Galeriusnak, a későbbi császárnak anyja a carpok támadása elől a Dunán át, délre volt kénytelen menekülni.¹⁰¹

Nagy szerencse volt Rómára, hogy a gótoknak nem volt egységes szervezetük. Ők, a kik előtt meghódoltak a vandalogok, kik a markomannokat adófizetőiké tették, kik a quádok fejedelmeit legyőzték,¹⁰² a dunai tartományokra korábban válhattak volna végzetesekké. Így azonban a rómaiaknak évi díj fejében esetről esetre sikerült a békét helyreállítani.¹⁰³ A carpok 238–240 között követséget küldenek Moesia helytartójához, Menophilushoz, hogy ők is kapjanak segílyt, miután különbek, mint a gótok.¹⁰⁴ A barátságos viszonyra, mely az Al-Dunán a gótok és rómaiak között fennállott, következtetni enged Maximinus példája, ki midőn még mint magánember Macrinus alatt Thraciában lakott (217–218), kereskedelmi összeköttetésben állott velök. A gótok s az alánok úgy szerették mint polgártársukat s kicserélték vele ajándékaikat.¹⁰⁵

A betörésre Philippus alatt az szolgáltatott okot, hogy a császár az évi díjakat beszüntette. Talán azt hitte, hogy a carpok és vandalogok legyőzése intő példaul fog szolgálni nekik. Pedig csalódott. A gótok Ostrogotha királyuk vezetése alatt átlépik a Dunát s elárasztják Moesiát és Thraciát. Philippus Dacia helytartóját, C. Messius Quintus Traianus Deciust küldi ellenök, ki fegyelmetlen seregével azonban fel nem tartóztathatja az áradatot s csatát veszít. Decius elbocsátással bünteti katonáit, de az elbocsátottak a gótok szolgálatába lépnek.

Ostrogotha 249-ben megújítja a támadást: ezúttal a taifalok, astingok s más törzsek, köztük a carpok is, résztvesznek a betörésben. A betörők kétségkívül Erdélyen át nyomulnak dél felé, áthaladnak a Dunán s elfoglalják Marcianopolist.¹⁰⁶ De a hirre, hogy törzsrokonaiknak, a gepidáknak királya, Fastida azt követeli tőlük, hogy területeket engedjék át neki, vagy legalább fegyverrel segítsék őket egy új haza megszerzésében, visszavonulnak. Gallis városánál, az Auha folyónál kerül döntésre a dolog; a vesztesek a gepidák.¹⁰⁷ Ostrogotha nemsokára meghal, de utódja, Kniva még veszedelmesebb ellenfélnek ígérkezik. Reményt a dunai hadak csak abban látnak, ha külön uralkodójuk van s kikiáltják parancsnokukat, Deciust császárrá. Az ellene vonuló Philippus 248-ban Veronánál leli halálát.

Decius Sirmium mellett Bubalia nevű faluban született. A trónra kizárólag hadi érdemei emelték.

Azon néhány hét alatt, melyet Decius Rómában tölt, a barbárok, felhasználva a csapatok távollétét, újra elárasztják Daciát és Moesiát.

150-ben Apulum, mely ekkor talán új városi szerkezetet nyert (*colonia nova Apulensis*), úgy ünnepli Deciust, mint Dacia helyreállítóját (*Restitutor Daciarum*).¹⁰⁸ Az érmeiken DACIA FELIX körirattal találkozunk. Dacia e szerint megmentetett volna, de annál többet szenvedtek nemsokára reá a Dunától délre eső tartományok.

Kniva 70,000 emberből álló sereggel beront Alsó-Moesiába és ostrom alá veszi Novaet, de Trebonianus Gallus, ki akkor Moesia katonai parancsnoka (*dux*) volt, visszaveri. Decius császár Nikopolisnál váratlanul meglepi, mire Kniva a Balkán hegységbe vonul s azon át Philippopolisnak tart. Decius nyomon követi, el is éri szerencsésen a Philippopolistól 60 római mérföldre fekvő Beroeát, midőn Kniva hirtelen, mint a villám, reá csap s megszalasztja.

Decius nagy nehezen jut el Novaeig, hol Gallus nagy hadsereg élén őrizte a határt. Oescusban újra talpra igyekszik állítani seregét a következő harczokra. Időközben Philippopolis L. Priscus árulása következtében a barbárok kezébe kerül. A gótok visszavonulásuk közben a Dobrudsában találkoznak Deciuszal, ki útjokat akarta állani. Gallus árulása folytán azonban Abrittusnál, 251 nyarán, a csatával együtt életét veszti.¹⁰⁹ Még holttestét sem találták meg.

A legiók nyomban kikiáltják az áruló Gallust császárukká, a ki hogy mielőbb Rómában lehessen, a barbárokkal békét köt, az évi díjakat újra megadja, sőt a foglyokat sem követeli vissza.

Midőn Kniva újra betör Moesiába, M. Aemilius Aemilianus helytartó megveri s magához ragadja az uralmat.¹¹⁰ Gallus a maga biztosítására Raetia és Noricum seregeit, melyeknek élén Valerianus állott, Italiába rendeli. Aemilianus elébe megy, 253 végén csatára kerül a dolog s Gallus fiával együtt halálát leli. Aemilianust, mivel senatusi uralmat helyezett kilátásba, nem egész négy havi uralkodás után, katonái fojtják meg Spoletonál.

Valerianus uton volt Italia felé, midőn értesül, hogy Gallust megölték. Megelőzőleg a katonák Valerianust Raetiában megtették császárrá. Jóakarattal eltelve, az új császár nem tudott határozott állást foglalni a senatus és katonaság között. 63 éves lévén, nagy fáradságokat el nem birt. Pedig a kor mozgékony, erős uralkodót követelt meg, ki a katonaságnál a fegyelmet s a császári név tekintélyét képes helyreállítani.

A parthusok, markomannok, alamannok és frankok a védtelen tartományokra törtek. Valerianus (253–260) úgy akar magán segíteni, hogy fiát, Gallienust megteszi társává és segédjévé, a mi elég szerencsétlen választás volt. Miután keleten nagyobb veszély fenyegetett, fiára bizta a nyugatot. A germánok időről időre betörték a Rajnán. Különösen a Rajna közép és alsó folyásánál a frankok s a felsőnél az alamannok voltak félelmetesek. Az utóbbiakat 256–257-ben Gallienus visszaszorítja. A markomannokkal szövetségre lép, átengedve nekik Felső-Pannonia egy részét. A béke nagyobb biztosítása kedvéért a markomannok királyának leányát, Pipát ágyasává teszi.¹¹¹

Egyidejűleg vagy nemsokára rá sanyargatták a sarmaták Illyricumot, a gótok az Al-Dunát. A részleteket nem ismerjük. Csak a későbbi császárok életrajzaiból értesülünk, hogy ezen háborúk alkalmával, mint hadvezérek kitüntették magukat: így Probusról azt olvassuk, hogy már mint tribunus vitézül harczolt a sarmata háborúban.¹¹² II. Claudius mint *dux totius Illyrici* kezében egyesítette a thrák, moesia, dalmát, pannon és dák hadseregek vezényletét, a mi minden esetre válságos állapotra enged következtetni.¹¹³ Valerianus egyik iratában, melyet 256-ban a városi praefectushoz intézett, Aurelianus Illyricum felszabadítójának nevezi.

Minden jel arra mutat, hogy Dacia már Gallienus alatt elveszett a rómaiságra nézve. Az írók határozottan állítják, így Sextus Rufus¹¹⁴ és Orosius.¹¹⁵ Mommsen elvesztését a 256 évben folytatott háborúkkal hozza összeköttetésbe.¹¹⁶ A daciai érmek tényleg a 265 évvel szűnnek meg. Ezen évig szakadatlan sorozatban verték. Az utolsó érmek Gallienuséi AN. XI. jeggyel. A legkésőbbi feliratok szintén Gallienus uralkodása idejéből valók. Ezek egy tordai felirat a 253–260 évekből,¹¹⁷ két mehadijai, melyek egyike a 257–260 években készült;¹¹⁸ a másik még későbbi, már Valerianus halála utáni időkből (260–268) származik.¹¹⁹ Ugyanerre az eredményre vezetnek az éremleletek. Az emberek a zavaros időkben féltve vagyonukat, elássák pénzüket, kétségkívül azon reményben, hogy jobbra változván a viszonyok, újra magukhoz veszik majd. De az, mint az ezen időkből származó számos éremlelet bizonyítja, a legtöbb esetben nem következett be.

A mehadijai és kis-sinkai éremleletekben az érmek Alexander Severusszal, a segesvári és vizaknai leletek Gordianusszal végződnek, a Torma által az alsó-ilosvai táborban összegyűjtött sorozat legutolsó darabjai Philippiustól valók. Ugyanezen császár érmei az utolsók a szebenmegyei kistoronyi leletben s azon érmek között, melyeket Gooss Apulumban 1867-ben a vasút építése alkalmával látott. A bogsáni leletben Deciusénál nincs későbbi érem,

a Kemény József gróf által Tordában összegyűjtött 542 darab között pedig az utolsó 254-ből való. Végül azok közé, melyeket Ackner Szent-Erzsébeten és környékén gyűjtött össze, csak véletlenségből kerülhetett egy Aurelianus.¹²⁰

A szomszédos tartományok elkeseredve nézhették Dacia elveszését. Méltán tarthattak attól, hogy hasonló sors vár rájuk is. A legiók, az általános bomlás közepette, midőn majdnem minden tartomány külön császárt állít föl, csak magukban bízhattak. A provincialisok e tekintetben egyetértettek velük.

Ezen időben Ingenuus kormányozta a két Pannoniát, ki jeles katona hírében állott. A katonák jobb kezekre nem bízhatták volna érdekeiket. Midőn tehát a sarmaták ismét fenyegetőleg léptek fel, 258-ban, a moesiai csapatok kikiáltják császárukká,¹²¹ míg Galliában Postumus ragadja magához a főhatalmat. De pórul járnak. Gallienus, mihielyt az alamannokkal befejezte a harcokat, Pannoniába vezeti csapatait s Mursánál (Eszék) megveri Ingenuust.¹²²

Mialatt Aureolus Postumus ellen küzd, 261-ben a nagyrészt védtelenül hagyott határokon át a gótok és sarmaták betörnek a birodalomba. Elfoglalják Thráciát s pusztítva nyomulnak előre egészen Thessalonikeig, melyet ostrom alá fognak. A harcok színtere a Balkán-félsziget. Daciáról nincs szó; a rómaiak meg se kísérlék, hogy onnan a gótokat kiverjék.

A moesiai legiók nem tudták elfelejteni a vérengzést, melylyel Gallienus előbbi elpártolásukat büntette, s felhasználva a császár elfoglaltságát a keleten, Illyricum katonai parancsnokát, Regalianust kiáltották ki császárrá.¹²³ Azt tartották róla, hogy Decebalustól származik. Különbben jeles katona volt, ki visszahódította a sarmatáktól Illyricumot. Neki sincs azonban szerencséje. Maguk a provincialisok ölik meg, nem akarva alkalmat adni Gallienusnak újabb vérontásra.

267-ben Gallienust Illyricumban találjuk, honnan a gótokat kiveri,¹²⁴ majd Italiában, hol a Raetiában ellencsászárrá kikiáltott Victorinust győzi le. Ugyanott 268 március havában tábornokai összeesküvésének áldozatául esik.

A trónt a legkiválóbb és legtapasztaltabb hadvezér, M. Aurelius Claudius (268–270) nyeri el. Nevéhez fűződik az a páratlan fényes győzelem, melylyel Naissusnál (Niš) 269-ben a gótok hordáit hosszú időkre tönkretette. Ha valaki a *Gothicus* kitüntető címet méltán megérdemelte, úgy ő volt az. 50,000 gót teteme fedte ekkor a csatateret. Csak kevesen jutottak vissza hazájukba. A foglyok legnagyobb része mint colonus telepítettet le a dunai tartományokban a földek mivélésére. Sajnos, a dögvész, melyet a barbárok magukkal hurczoltak be a birodalomba, hamar elragadta a derék császárt. Férfi kora delén meg kellett halnia Sirmiumban.

A győztes sereg Claudius legünnepelebb tábornokát, L. Domitius Aurelianus emeli trónra. Aurelianus (270–275) alatt, ki sirmiumi születésű volt, a birodalom ismét visszanyerte egységét és biztonságát. Midőn kikiáltják császárrá, új vihar várt Pannoniára. A támadást a jitungok kezdték meg kik egészen Felső-Olaszországig elkalandoztak, de Aurelianus 270 elején Sirmiumból, hol seregeit összpontosította volt, a Dunán visszakergette őket. Alig ért Rómába, a vandálok betöréséről értesül. Jóllehet teljes diadalt aratott fölöttük, békés megegyezés jó létre, úgy hogy a barbárok ismét visszavonulhatnak régi helyökre. Zenobia ellen készülvén, mindenképpen biztosítani akarja a dunai tartományok határait. Dacia tényleg úgy is el volt veszve, a védelmére ott állomásozott legiókat, miután egyideig a Bánságban tartózkodtak már 260 után Moesiában találjuk, hol Claudius parancsnoksága alatt mint *militēs Dacisciani* állanak.¹²⁵ Ha azt olvassuk az íróknál,¹²⁶ hogy Aurelianus elvitte Daciából a csapatokat s lakóit kitelepítette, annak csak annyi értelme lehet, hogy akkor a Duna nehány balparti táborában még visszamaradt katonák is elvonulnak. Aurelianus legfőlebb formailag is elismerte a ténylegesen fennálló állapotot s igen természetesen kikötötte, hogy a római lakosok, – kik nem költözhetek ki egyszerre mind – szabadon távozhassanak. A hivatalos lajstromokban azért tovább ott szerepel Dacia, de ez már új tartomány – Dacia Ripensis – a

Duna jobb partján, a hol a legiók és a lakosok új hazát találtak. Erre vonatkoznak Aurelianus érmei, melyeket DACIA FELIX körirattal veretett.

A gótok és rómaiak között a viszony barátságosabbá fejlődik, mióta a Duna képezi a birodalom határát. Rómát az ú. n. Aurelianus-féle fal volt hivatva a barbárok további támadásaitól megóvni.

Hogy a nyugalom teljesen helyreállt volna azonban, arról szó sincs. Aurelianus, a mint Zenobia ellen indul, kénytelen utközből megállapodni. Illyricumban és Thraciában több nagy ütközetben megveri a vele szembeszálló barbárokat, sőt a gótok Cannabauda nevű vezérét 5000 emberével a Duna innenső partjain megöli.¹²⁷

Aurelianus erőszakos halállal mult ki 275 szeptember havában. Saját tisztjei tették el láb alól, kiket a császár egyik irnoka személyes indokokból, galád módon félrevezetett volt. A katonák megbánva tettüket, a senatustól kérnek császárt. Az illetlenül az agg M. Claudius Tacitust jelöli ki a trónra.

Tacitust 6 hónap múlva megölik a katonák s a syriai sereg helyébe a sirmiumi származású M. Aurelius Probus kiáltják ki császárrá. Azt a rövid időt is, míg Probus uralkodott, háborúk töltötték be. 278-ban megfordult Raetiában, Illyricumban és Moesiában, hogy az alamannok, gótok, burgundok, vandálok és sarmaták ellen küzdjön. Vannak érmei, melyeken RESTITUTOR ILLYRICI – Illyricum helyreállítója – címet visel. A béke kevés napjait arra használta föl, hogy a provinciák, nevezetesen szülőföldje jólétéről gondoskodjék. Katonáival Pannoniában szőlőt ültetett. Midőn Raetiában Carus személyében ellencsászár támad, nem siet ellene, hanem Sirmium körül árkokat ásat a mocsaras vidék kiszáraitására.¹²⁸ A katonák ezen felbőszülve, 282 október havában megölik s nyomban az illyr M. Aurelius Carust ismerik el császárukul.

Ismerve Probus békeszeretét, a quádok és sarmaták már életében egyre rakoncátlanabbakká lettek; halálakor vakmerőségük annyira ment, hogy nemcsak Illyricumot, hanem Thraciát, sőt Italiát is fenyegették. Carus még 282-ben, midőn útja keletre vezet, néhány nap alatt helyreállítja a nyugalmat Pannoniában, 17,000 sarmatát leöl s huszezeret – férfiakat és nőket vegyesen – fogságba hurczol.¹²⁹

Carus 283 december havában katonai összeesküvésnek esik áldozatul, Numerianus nevű fiát pedig valószínűleg a gárda praefectusa, Arrius Aper emészti el. Míg másik fia Carinus szerencsésen harczol Britanniában, a tisztek tanácsa egyik társukat, G. Aurelius Valerius Diocletianust választja Chalkedonban császárrá. Carinus e hirre azonnal odahagyja nyugatot és Moesiába siet, hol seregeit összegyűjti. Utját állja M. Aurelius Julianus, Venetia correctora, ki időközben Pannoniában a hatalmat magához ragadta; de Carinus megöli őt.¹³⁰ Diocletianus és Carinus között a Margus (Morava) folyónál kerül döntésre a dolog. Már úgy volt, hogy Carinus lesz a győztes, az utolsó pillanatban fordult meg a háború kockája s Carinust egy tribunus magánboszúból leszurja. Diocletianusszal egy újabb korszak nyílik meg a római történetben.

202.68. 13.

203.Dürr, Die Reisen des Kaisers Hadrian, 16. 1. 46. jegyzet.

204.Spartianus, Vita Hadriani, 6 és 7.

205.C. I. L. III. 1445.

206.C. I. L. III. 1581.

207.Gooss, Arch.-Epigr. Mitth. I. 30. V. ö. H. Schiller, Geschichte der röm. Kaiserzeit, I. 607.

208.C. I. L. III. 3279.

209.69. 9.

210.Divo Hadriano Mursenses conditori. C. I. L. 3279.

211.V. ö. Dürr. id. m. 18–20. és 35.

212.C. I. L. III. 3915.

213.V. ö. C. I. L. III. 446. 1.

214.C. I. L. III. S. 10336.

215.V. ö. Arch. Ep. Mitth. I. 169.

- 216.C. I. L. III. 3280.
- 217.C. I. L. III. 952. (Hévizről.)
- 218.C. I. L. III. 1371. (Veczelről.)
- 219.C. I. L. III. 3673.
- 220.Spartianus, Vita Aelii Veri, 3.
- 221.Capitolinus, Antoninus Pius, 9.
- 222.Capitolinus, 9. és Cohen, 758–760.
- 223.Capitolinus, 5.
- 224.Hampel, Adalék Pannonia történetéhez. Akad. Értek. 15. 1.
- 225.Capit. 22.
- 226.„Unum spirando vesania gentium dissonarum.” Amm. Marc. 35. 5. 13.
- 227.Vita, 22.
- 228.Vita, 12.
- 229.„Gentibus quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur, bellum inferentibus” Capitolinus, Vita, 14.
- 230.[co]lonia Ulp(ia) Traian(a) Aug(usta) Dac(ica) ancipiti periculo virtutib(us) restituta. C. I. L. III. S. 7969.
- 231.V. ö. Schiller, id. m. 644. l. l. jegyzet.
- 232.Cohen, 79. 80. 82. 83.
- 233.Vita, 14.
- 234.Schiller, id. m. I. 645.
- 235.V. ö. Vita, 22.
- 236.Vita, 21.
- 237.C. I. L. VIII. 619.
- 238.Dio, 71. 3.
- 239.C. I. L. III. 1457.
- 240.Vita, 21.
- 241.Dio, 71. 3.
- 242.... *Huic senatus ... quod post aliquot secunda proelia adversum Germanos et Jazyges ad postremum pro r(e) p(ublica) fortiter pugnans ceciderit, armatam statua[m] in foro divi Traiani pecunia publica cen[suit ponendam]*. C. J. L. VI. 1377. V. ö. C. J. L. III. 1457.
- 243.V. ö. Heberdey, Der Einfall der Kostoboker, Arch.-Ep. Mitth. 1890, 188.
- 244.Dio, 71. 8.
- 245.Dio, 71. 10.
- 246.Dio, 71. 9.
- 247.Cohen, 488. 494.
- 248.Dio, 71. 13.
- 249.„Accepitque in deditionem Marcomannos plurimis Italiam traductis.” Dio, 71, 11. és V. ö. Vita, 22.
- 250.Cohen, 455–460.
- 251.V. ö. Dio, 71. 7.
- 252.Dio, 71. 13. és 14.
- 253.Dio, 71. 12.
- 254.Dio, 71. 16.
- 255.X. 34. 5.
- 256.L. Heberdey id. érkezését 189–190.
- 257.Dio, 71. 12.
- 258.„Pannonias ergo, Marcomannis, Sarmatis, Vandalis, simul etiam Quadis extinctis, servitio liberavit.” Vita, 17.
- 259.„Voluit Marcomanniam provinciam, voluit etiam Sarmatiam facere. Et fecisset, ni is Avidius Cassius rebelasset sub eodem in oriente.” Vita, 24.
- 260.Dio, 71. 19.
- 261.Dio, 71. 18.
- 262.Dio, 71. 19.
- 263.C. I. L. VI. 1014
- 264.Dio, 71. 20.
- 265.„Triennis bellum postea cum Marcomannis, Hermunduris, Sarmatis, Quadis etiam egit.” Vita, 27.
- 266.„Et si anno uno superfuisset, provincias ex his fecisset.” Vita, 27. V. ö. Dio, 71. 32.
- 267.„Ne videtur rempublicam prodere.” Vita, 28.
- 268.Herodianus, Commodus, I. 6.
- 269.Capitolinus, vita Pert. 2.

- 270.Dio, 72. 3.
271.Herod. I. 6.
272.Lampr. Vita, 13.
273.Dio, 72. 3.
274.Lampridius (58.) a következöket mondja Alexander Severusról: „Sola, quae de hostibus capta sunt, limitaneis ducibus et militibus donavit ita, ut eorum essent, si heredes eorum militarent; nec umquam ad privatos pertinerent, dicens, attentius eos militaturos, si etiam sua rura defenderent. Addit sane his et animalia et servos, ut possent colere, quod acceperant, ne per inopiam hominum vel per senectutem possidentium desererentur rura vicina barbariae.”
275.Dio, 73. 6.
276.C. I. L. III. 4453.
277.V. ö. C. I. L. III. 436. 1.
278.Herod. III. 10.
279.C. I. L. III. 4621–4624. 4638. 4642. 4650. 4654.
280.V. ö. C. I. L. III. 3387.
281.V. ö. Dio, 77. 20.
282.Renier, 2165. és 2750.
283.Dio, 77. 20.
284.Spartianus, Vita, 5.
285.Domaszewski, Zur Geschichte der röm. Provinzialverwaltung. Rhein. Museum. XLV. 207.
286.Dio, 77. 16.
287.Herod. 6. 7.
288.Herod. 7. 2. és Vita, 13.
289.C. I. L. III. 2660. 3336. 4857. és 5218.
290.C. I. L. III. 3708. 3722. 3730. 3732. 3735. 3736. 3740. 4630.
291.Vida, id. h.
292.Vita Max. et Balb. 13. és 46.
293.C. I. L. III. 3701.
294.Vita Gordiani, III. 26.
295.Vita, 34.
296.C. I. L. III. 1454. (241-ből).
297.U. O. 1175 (239-ből).
298.U. o. 858.
299.Αυτος επι Καρπους εστρατευεν, ηδη τα περι τον Ιστρον ληισαμενους. Zosimus, 1. 20.
300.248. évből való érmeken. Cohen, 4. 5.
301.C. I. L. III. 1054.
302.De mort. persec. 9.
303.Jordanes, de Getarum sive Gothorum origine, 16
304.„Nam quamvis remoti sub regibus viverent suis, reipublicae tamen Romanae foederati erant et annua munera percipiebant.” Jord. u. o.
305.Petr. Patr. fragm. 8.
306.„Semper cum Gothis commercia exercuit. Amatus est autem unice a Getis, quasi eorum civis. Alani quicumque ad ripam venerunt amicum eum donis vicissim recurrentibus adprobabant.” Capit. Maximini. 4.
307.Jord. id. m. 16.
308.Jord. u. o. 17.
309.C. I. L. III. 1176.
310.Jord. 18.
311.Jord. 19.
312.„Et concubinae, quam per pactionem, concessa parte superioris Pannoniae, a patre Marcomannorum rege, matrimonii specie suscepit, Pipam nomine.” Aurel. Vict. Ep. 33. 1.
313.„Cum bello Sarmatico iam tribunus transmisso Danubio multa fortiter fecisset.” Vita Probi, 5.
314.Vita Claudii, 15.
315.„Sub Gallieno imperatore amissa est.” VIII.
316.„Graecia Macedonia Pontus Asia Gothorum inundatione deleta, nam Dacia trans Danubium in perpetuum aufertur.” VIII. 22. V. ö. Aur. Vict. 33. „Amissa trans Istrum, quae Traianus quaesierat.”
317.C. I. L. III. 161. 1.
318.C. I. L. III. 875.
319.U. o. 1577.
320.U. o. 1560.

321. Gooss, Studien zur Geografie und Geschichte des Trajanischen Daciens, a segesvári gymnasium 1873/4 évi értésítőjében. 72–73.
322. „Ingeuus, qui Pannonias tunc regebat, a Moesiaticis legionibus imperator est dictus ceteris Pannoniarum volentibus, neque in quoquam melius consultum rei publicae a militibus videbatur, quam quod instantibus Sarmatis creatus est imperator, qui fessis rebus mederi sua virtute potuisset.” Triginta tyranni, VIII.
323. Aurel. Vict. 33.
324. „Regalianus denique in Illyrico ducatum gerens imperator est factus auctoribus imperii Moesis, qui cum Ingenuo fuerant ante superati, in quorum parentes graviter Gallienus saevierat.” Trig. tyr. VIII.
325. Vita, 13.
326. Vita Claud. 17.
327. „Cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam Transdanuvianam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu adductosque ex ea populos in Moesia conlocavit appellavitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit.” Vita, 39. „Translatis exinde Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae factae sunt.” Sext. Rufus, 8.
328. „Multa in itinere ac magna bellorum genera confecit, nam in Thraciis et in Illyrico occurrentes barbaros vicit, Gothorum quin etiam ducem Cannabum sive Cannabauden cum quinque milibus hominum trans Danuvium interemit.” Vita, 22.
329. Ipse Almam montem in Illyrico circa Sirmium militari manu fossam lecta vite consevit.” Vita 18. „Nam cum Sirmium venisset ac solum patrium effecundari cuperet et dilatari, ad siccandam quandam paludem multa simul milia militum posuit ingentem parans fossam, quae deiectis in salum naribus loca Sirmiensibus profutura siccaret.” U. o. 11.
330. „Sarmatas adeo morte Probi feroces, ut invasuros non solum Illyricum sed Thracias quoque Italiamque minarentur, ita inter bella patiundo contudit, ut paucissimis diebus Pannonias securitate donaverit, occisis Sarmatarum sedecim milibus, captis diversi sexus viginti milibus.” Vita, 9.
331. Aurel. Vict. 39. 10. 11.

III. FEJEZET.

A tartományok kormányzása.

A helytartó. Pannonia kettéosztása. A katonai és polgári hatalom szétválasztása. Pannonia további feldarabolása Diocletianus idejében. Alsó- és Felső-Dacia. Marcus három részre osztja Daciát. A tartománygyűlések. A provinciák berendezése. A városok fontossága. A census. A pannoniai civitasok. Az adók kezelése. A vám. A pénzügyigazgatóságok. A koronaadalmat. A bányák. A daciai aranybányászat. A pénzverőhelyek

Midőn Augustus Kr. e. 27-ben a senatussal megosztzkodott a provinciákon, inkább a méltányosság volt a döntő, mint az a későbbi elv, hogy az oly tartományt, hol legiók állomásoznak, a császár tartja meg magának. Illyricumot a senatus kapta s proconsullal kormányoztatta. Az ismételt harcok azonban, melyeknek színtere Illyricum volt, már 11-ben arra birták a császárt, hogy a senatustól elvegye e tartomány kormányát.

A Száva vidéke Tiberius második nagy pannon-dalmata háborújának befejezéséig (Kr. u. 9) Illyricum részét képezte, a következő évtől külön tartomány, külön helytartóval az élén. Miután Pannoniában azon időtájt három legio állomásozott, Augustus consularis férfit, vagyis olyat nevezett ki helytartónak, ki megelőzőleg már consul volt. Kisebb jelentőségű provinciák praetori helytartót kaptak, vagyis olyat, a ki addig csak a praetori tisztséget viselte. Egyébként mindkét rangú helytartónak *legatus Augusti pro praetore* volt a neve.

Pannoniában épügy, mint bármely más császári tartományban, a helytartó a császár tekintélyét képviselte; kezében egyesítette a legfőbb katonai és polgári hatalmat. Oly visszaélések mindazonáltal távolról sem fordulhattak elő a császárság korában, a minők a köztársaság idejében, a senatus uralma alatt napirenden voltak, midőn a helytartók nem ismertek más célt, mint a provincialisok kifosztását. A provinciák a leggyűlöltebb uralkodók alatt is, minő Tiberius volt, jól érezték magukat, annyira szigorú volt az ellenőrzés. Calvisius Sabinus, Pannonia helytartója és felesége Cornelia, kit a miatt fogtak vád alá, hogy az őrállomásokat fölkereste s a katonai gyakorlatoknál megjelent, nem várták be az ítéletet, hanem öngyilkosságot követtek el (39).¹ Hogy a helytartók a provinciát ne zsarolhassák, évi fizetést huztak; a köztársaság alatt tudvalevőleg a proconsulok ingyen szolgáltak az államnak. Maguk a császárok pedig úgy biztosították velük szemben állásukat, hogy 3–5 évi időközökben változtatták őket. Igen természetesen arra is volt gondjuk, hogy egy helytartó se legyen tulságos nagy katonai hatalom birtokában. Azért, mihelyt vagy a tartomány területe megnövekedett, vagy a csapatok szaporításának szüksége állott elő, a fennálló tartományt részekre osztották s mindegyik rész élére külön helytartót állítottak. Csak rendkívüli esetekben történt, hogy több provinciának csapatai rendeltettek egy hadvezér parancsnoksága alá.

Pannonia addig maradhatott egységes tartomány, míg a Dunántúlt meg nem szállották a rómaiak. Kettéosztása Traianus uralkodására, a 105–107 évekre esik. A határ, mely Alsó-Pannoniát Felső-Pannoniától elválasztotta, északról délnek vonult. Ptolemaeus² szerint az Arabo (Rába) folyó torkolatánál kezdődött s a Verbász folyó torkolata közelében levő Bebii hegységnél végződött. A valóságban azonban odább keletre huzódott. Brigetio (Ó Szőny) s még azon túl egy jó darab terület egészen Csévig Felső-Pannoniához tartozott. A Száva vidékén Sirmium Alsó-Pannonia Siscia Felső-Pannonia területén feküdt.

A fontosabb rész Caracalla uralkodásáig Felső-Pannonia volt. Három legio állomásozott benne s ugyanazért consularis rangú helytartó állott az élén. Caracalla óta³ Alsó-Pannonia is consularis helytartó alatt áll. Addig praetori rangú igazgatta, nem lévén több legio a tartományban annál az egynél, mely Aquincumban lakott. E változás összefügg azzal az intézkedéssel mely ekkor Brigetiót s az ott székelő legiót Alsó-Pannoniához csatolta. Az első consularis helytartó Svetrius Sabinus volt 214-ben. Septimius Severus jól tudta, hogy trónját

első sorban annak a szerencsés körülménynek köszönhetette, hogy 3 legio parancsnoka volt s ép azért félhetett, hogy más valaki hasonló helyzetben ép oly könnyedén lehet császárrá, mint ő. Sokkal hálásabb volt azonban Felső-Pannonia iránt, mint hogy szervezetét maga megbontotta volna. Caracalla megtehetette, ő már nem tartozott Felső-Pannoniának semmivel.

Alsó-Pannonia már volt egy izben consularis tartomány; de ez csak átmeneti állapot volt. Marcus Aurelius alatt fordult elő ez az eset, és pedig a markomann háborúkra való tekintetből. A consularis helytartó ekkor M. Pontius Laelianus volt, kevéssel 163 után, mely évben a consulatust viselte.⁴

A mióta Pannonia határát a Duna egész középfolyása képezte, Felső-Pannonia helytartója Carnuntumban székel, Alsó-Pannoniáé pedig Aquincumban. Az egységes Pannonia idejében a helytartó túlnyomó részben minden valószínűség szerint Poetovióban tartózkodott.⁵

A katonai és polgári hatalom szétválasztása, melynek kezdeteivel Augustus, később Hadrianus⁶ uralkodásai alatt találkozunk, mind határozottabb formát öltött a III. században. A számos usurpator példája eléggé mutatta, mily veszedelmes lehet az egységes imperium valamely helytartó kezében. Másrészt a szüntelen háborúk is megkövetelték, hogy azok vezetése polgári teendők által meg ne zavartassék. Alexander Severus óta a polgári joghatóságot a *praeses* gyakorolja, míg a határok védelme a *dux limitis* feladata. Gallienus a senatorokat kirekesztette a hadiszolgálatból s ennek folytán a helytartói állásokból is. A *praesides*, kik helyökbe léptek, rendszerint lovagrendűek voltak. Azonban még 283-ban is találkozunk consularis helytartóval Aquincumban, ki *vir clarissimus* s a régi *legatus Augusti pro praetore* czimet viseli. Megelőzőleg Hispania Citerior *praesese* volt.⁷ A három Daciának már 254-ben van *praesese* Simonius Julianus személyében, a ki azonban *vir consularis* volt.⁸ Hogy Valerius Catullinus, ki egy toplicei (Horvátország) felirat⁹ tanúsága szerint Felső-Pannonia *praesese* volt, mikor élt, nem tudjuk.

Diocletianus volt az, ki aztán ezen újítást egész következetességgel keresztülvitte. Összefüggenek azzal e császár azon intézkedései melyeket a birodalom közigazgatásának javítása érdekében életbeléptetett, s a melyek tökéletesbitésén utódai, különösen Nagy Constantinus fáradoztak. A cél az volt, hogy a jogszolgáltatás mennél gyorsabb, a közigazgatás mennél gondosabb legyen. Nyilvánvaló, hogy e cél csak úgy volt elérhető, ha egyrészt a provinciák feldaraboltatnak, másrészt a helytartók működésének ellenőrzése szigorittatik.

Mint a legtöbb tartományt, a két Pannoniát is újból felosztották.¹⁰ Alsó-Pannonia ezentúl két részre oszlik; az északi rész Diocletianus leányáról, Galerius feleségéről, Valeria nevet kap. A *dux* Aquincumban székel, hol a II. segédlegio volt állomáson. A *praeses* székhelye Sopianae¹¹ (Pécs). A déli rész, melynek fővárosa Sirmium volt, Pannonia Secunda nevet viselt. A *dux* mellett volt consularis helytartója is.¹² Ugyanakkor szakítottak el Poetovio vidéke Felső-Pannoniától s az így megkisebbitett tartomány ugyancsak két részre daraboltatik. Az északi részt elnevezték Pannonia Prima-nak, s a *praeses* Savariában (Szombathely), a *dux* pedig Carnuntumban lakott. Végre a déli rész, Savia vagy Pannonia Ripariensis fővárosa Siscia lett, kivételesen azonban nem *praeses* állítottott az élére, hanem *corrector*, minők csak Italiában alkalmaztattak.¹³

A helytartók megszűntek a tartományok korlátlan urai lenni. Tekintélyök már a III. században alászállott, rendszerint lovagrendű *procuratorok* helyettesítik. Míg azelőtt csak a császárnak tartoztak felelősséggel, ezentúl a közvetlen ellenőrzést a *vicarii* teljesítik, ezek fölött pedig a *praefectus praetoriók* ügyelnek fel. Ilyen *praefectus* négy volt. Mindegyik *praefectura* ismét több *diocesis*t foglalt magában. A *Pannoniae* nevű *diocesis*t alkották Pannonia Inferior, Pannonia Savensis, Dalmatia, Valeria, Pannonia Superior, Noricus Ripariensis és Mediterranea. E *diocesis* Afrikával és Italiával együtt aztán az itáliai *praefectus*nak volt alárendelve, ki Milanóban tartózkodott.

A Sirmiumban székelő *praefectus per Illyricum* a moesiai dioecesis, Dacia és Macedonia fölött állott.

Dacia már 129-ben két részre van osztva. Egy azon évből kelt katonai diploma¹⁴ egy ala és négy cohors nevét sorolja fel, melyek Dacia Inferiorban állomásoznak. Dacia Superior létezéséről egy turn-severini kő¹⁵ tanuskodik, melyből egyuttal az is kitűnik, hogy Sarmizegetusa – természetesen – Felső-Daciához tartozott. Nem lévén azonban Daciában egynél több legio állomáson, mindkét tartománynak csak egy helytartója volt, még pedig praetori rangú.

Marcus Aurelius uralkodása idejében Dacia újra felosztott. A két provincia helyét három foglalta el. T. Desticius Severus még 166 előtt néhány évvel Dacia Superior procurator volt. Az első helytartó, ki a három Dacia (*III Daciae*), nemkülönben Felső-Moesia élén állott, M. Claudius Fronto 168-ban.¹⁶ Fronto csak consulságának letelte után foglalja el a helytartói állást, vagyis Dacia ezen időtől fogva lesz consularis provincia. A három tartomány a következő: 1. provincia Porolissensis, 2. provincia Apulensis és 3. provincia Malvensis. A másodikat ismételtelen említik a feliratok. A provincia Porolissensisről megemlékezik egy nagy-osztrói felirat,¹⁷ mely még azért is nevezetes, hogy hibás olvasására támaszkodva, sokáig azt hitték, hogy a harmadik tartomány neve Auraria. A provincia Dacia Malvensis egyetlen egy feliratról, egy Róma városiból ismeretes.¹⁸

Nevüket a tartományok azon várostól nyerték, mely székhelyüket képezte. Az Apulensis Apulumtól, mely a mai Gyulafehérvár helyén feküdt, a Porolissensis Porolissumtól, mely, miként Torma kimutatta, Erdély északnyugoti határán, a mai Mojgrád helyén keresendő. Azt, hogy a provincia Malvensis fővárosa, colonia Malvese hol feküdt, nem tudjuk, minden valószínűség szerint valahol keleten vagy délkeleten kellett lennie.

A három Daciának, jóllehet külön tartományoknak tekintettek,¹⁹ úgy mint annak előtte, csak egy helytartója volt. A helytartók megjelölésénél vegyesen fordulnak elő a *III Daciae* s provincia Dacia kifejezések. A III. századbeli érmeken következetesen *PROVINCIA DACIA* felirat olvasható.

Dacia, úgy látszik, főképp a pénzügyigazgatás szempontjából osztott részekre. Mindegyik tartomány élén külön procurator áll. A porolissumi procurator később, midőn Napoca (Kolozsvár) felvirágzott, ide tette át székhelyét. Az apulumi mindvégig Gyulafehérvárott maradt. A provincia Malvensis procuratorait nem ismerjük. Hogy a felosztásnak katonailag mi jelentősége volt, még ma meg nem állapítható. Egy helytartó lévén a három tartományban, annak kezében kellett a fővezérletnek lenni. Hogy értelmezzük azonban akkor azt a kolozsvári téglát,²⁰ melyen a következő bélyeg olvasható: *ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*?

A helytartó kezdetben kétségkívül Sarmizegetusában székel, de miután a tartomány katonai központja Apulum lett, ide kellett áttelepednie. Kérdés, vajjon, a midőn Sarmizegetusa 238 metropolissá lesz, újra visszatette-e székhelyét oda? Mindenesetre gyakran kellett a jogszolgáltatás kedvéért megfordulnia Sarmizegetusában, nemkülönben Potaissában (Torda), a mióta a legio V. Macedonica oda költözött.²¹

A hármass felosztás érvényben maradt mindvégig. Az a Dacia, mely a provinciáknak Diocletianus által létesített beosztásában mint a moesiai dioecesis része szerepel, tudvalevőleg már nem egyéb, mint az Aurelianus által a Duna jobbpartján szervezett tartomány.

Valamint Pannoniában, úgy Daciában is a III. század folyamán lassanként praeserek váltják fel a császár régi legatusait. Helyettesítőik ugyancsak itt is igen gyakran a procuratorok.²²

A helytartóval szemben állottak a tartománygyűlések (*concilia*), mint független testületek. A császárok minden törekvése oda irányulván, hogy a provinciákban igazságos legyen a kormányzás, nem elégedtek meg azzal, hogy a helytartók működését a legszigorubban ellenőrizték, hanem alkalmat adtak magoknak az alattvalóknak is, hogy

óhajaiknak, panaszaiknak kifejezést adjanak. A conciliumok más tekintetben is figyelemre méltó institutói voltak az ókornak. Az első eset, midőn nem valamennyi polgár jelenik meg a gyűlésen, hanem a városok és kerületek képviselőket küldenek oda.

Görögországban, Galliában már a római kort megelőző időkben szokás volt, hogy az előkelőbbek valamely helyen összejöttek, s miután közös ünnepet ültek, megbeszélték a mindnyájukat érdeklő ügyeket. Sacralis jellegűeket a tartománygyűlések később is megtartották, csak hogy most mindnyájuknak egy és ugyanazon cultusuk volt: Róma és a császár cultusa. A gyülekezet élén állónak neve *sacerdos arae Augusti* volt.

A három Gallia képviselői Lugdunumban (Lyon) találkoztak a császár temploma körül. A gyűlés Augustusnak köszönhette újra szervezését, ki azzal a joggal is felruházta, hogy a római senatus példájára rézérmekeket verethessen. Idővel a tartománygyűlések intézménye általános lett az összes tartományokban.

Tevékenységeikről a legrészletesebb információkat a galliai gyűlés szolgáltatta. Így tudjuk, hogy a kiküldöttek évről-évre szabadon választhatták meg a császári ház papját, ki a gyűlésnek elnöke volt. Rendesen a provincia leggazdagabb és legtekintélyesebb polgárainak egyikét érte e kitüntetés. Az elnök kezelte a pénzeket, melyekből a templomokat és oltárokat fentartották. A játékok költségeit a magáéból fedezte. A gyűlésnek jogában állott, hogy férfiaknak, különösen a helytartóknak, kik arra érdemeket szereztek, hálát és köszönetet szavazzon, szobrokat állíttson, sőt ügyeket Rómában a császárok pártfogásába ajánlja. Másrészt azonban panaszt is emelhetett a vétkes helytartók ellen, még pedig nem minden eredmény nélkül. A deputációk megjelennek Rómában s a senatus ügyök védelmére a legjobb szónokok egyikét rendeli. Tacitus 22 ilyenmű panaszról emlékezik meg, melyek közül 17 a vádlottak elítélését vonta maga után.

Mennyiben voltak a tartománygyűlések nálunk kifejlődve, bajos volna megmondani; annyi bizonyos, hogy megvoltak.

Alsó-Pannoniában ismételten találkozunk feliratokon²³ a császár vagy – a mi egyértelmű – a provincia papjaival. Az összejövetel helye nem volt ugyan Aquincum, a tartomány székvárosa, de nem esett attól messzire. Székesfehérvárott, illetve környékén (Sár-Pentelén) akadtak feliratokra, melyek egyikének tanúsága szerint Severus és Caracalla templomot építettek, egy másik az istenné avatott Marcus templomának papjáról emlékezik meg, végül egy harmadikat az egész tartomány papjai készítették Jupiter Dolichenus tiszteletére.²⁴

Felső-Pannoniában minden valószínűség szerint Savaria volt a gyülekezeti hely. Mi értelme lett volna különben, hogy Scarbantia, Siscia s az egész tartomány nevében felállított emlékkövekkel találkozunk Szombathelyen?²⁵ Ugyancsak egy savariai kő említi Felső-Pannonia tartomány védő-szellemének testületét, végül Szombathelyen kezelték a *calendarium Septimianum*-ot, mely alatt valószínűleg valamely Severus által tett alapítvány értendő.²⁶ Felső-Pannonia papjáról csak egy horvátországi felirat (lelhelye Dogoj a Kulpánál) szól.²⁷

Gallia példájára a három Daciának közös tartománygyűlése volt. A mióta Sarmizegetusa hivatalosan a *metropolis* címet viseli, vagyis 238 óta,²⁸ kétségkívül Sarmizegetusa a *concilium* helye.²⁹ Ismerünk azonban már a 161-ik évből egy kis-kaláni feliratot, melyben a provincia hálát és köszönetet mond P. Furius Saturninus helytartónak, a miért megérkezésétől távozásáig jósággal bánt mindenkivel s a terheket, megkönnyítette.³⁰ Még korábbi időből való egy mehadiai felirat, melyből megtudjuk, hogy a midőn Severianus, Dacia volt helytartója, 150-ben a consulságot megkapta, Daciából Rómában követség jelent meg.³¹

A császári oltár papjairól ismételten megemlékeznek a várhelyi feliratok, az egyiken neve: *coronatus Daciarum trium*.³²

Valamely barbár földterület meghódítása még nem jelentette azt, hogy az a római birodalom provinciája. Marcus Aurelius a markomann háborúk idején ugyan az egész Felső-Magyarországot hatalmába kerítette s megrakta táborhelyekkel, szándékát azonban, hogy mint tartományt a birodalomba bekebelezze, nem valósíthatta meg, mert a halál idejekorán elragadta. Csak ott ment az könnyen, hol a győző civilizált országokat hódította meg. A rómaiaknak mi sem állott útjában, hogy, a mikor Kr. u. 9-ben a nagy Pannon-dalmát lázadást levertek, uralmukat az egész Dunántúlra kiterjesszék. Nem tették, mert nem tudtak volna egyelőre mit tenni az erdős, gyéren lakott területtel. Valószínűleg ugyanezen okból nem csatolták végleg a nagy magyar alföldet a Tisza mindkét partján a birodalomhoz.³³ Megelégedtek, ha a iazygok időről-időre hűbéri viszonyba léptek velük.

Traianus, miután Erdély egy része a második háborúban majdnem néptelenné vált, úgy segített magán, hogy az egész birodalomból csődített oda össze gyarmatosokat. Igaz, a római civilisatio ennek következtében elég gyorsan vert ott gyökeret, mégis csak átplántált virág maradt, mely nem volt képes dacolni nehezebb idők viszontagságaival. Sokkal lassabban ment végbe Pannoniának, különösen annak dunántúli részének beolvasztása. Ha történtek gyarmatosítások, azok jórészt a Dráva-Száva közére szorítkoztak, hol Tiberius hadjáratai ugyancsak megtizedelték a benszülött lakosságot. Tényleg csakis itt találunk nagyobb számmal városokat. Annál ritkábbak a Dunán túl s azok is, melyek keletkeztek, első sorban a katonaság közreműködésének köszönhetőek létüket.

Már pedig a római kormányra igen fontos kérdés volt az, vannak-e és mily számmal valamely tartományban városok. Szemében nemcsak a római műveltség hordozói voltak azok, hanem egyúttal a közigazgatás lényeges eszközei. Kettős oka volt tehát, hogy a már létezőket istápolja, a hol pedig hiányoztak, újakat teremtsen.

A római közjog úgy tekintett minden provinciális földet, mint a római nép tulajdonát (*praedium populi Romani*). A meghódítottak, amennyiben meghagyattak birtokaikban, jövőben csak haszonélvezői lehettek s adót tartoztak fizetni utánuk, melytől az itáliai föld ment volt. A különbség e tekintetben Italia s a provinciák között oly éles volt, hogy még a római polgár is adót fizetett olyan földje után, melyet valamely tartományban szerzett. Csupán igen kevés város részesült abban a kiváltságban, hogy adómentességet élvezett. Mindazonáltal távol volt a császárságtól, hogy a provinciákban rablógazdaságot üzzön, mint azt a köztársaság tette. A tartományok jövedelme úgy szólván a kincstár egyetlen bevételét képezvén, melyből az udvar, a hadsereg kiadásait fedezte, érdekében állott, hogy a provinciálisok adóképesége ki ne merüljön, ellenkezőleg növeltesék. E végből az adókezelés a tartományokban szilárd szervezetet igényelt, mely azonnal a tartomány berendezése alkalmával állapított meg.

Mindenekelőtt igazságos alapra volt szükség, melyet egyedül a census nyújthatott. Augustus óta minden új tartomány szervezésénél a fődolog a census foganatosítása volt, melynél nemcsak kinek-kinek vagyona összeíratott, hanem egyúttal népszámlálás eszközöltetett, melyre az ujonczállításhoz szükség volt. Az első censust rendszerint a hódító hadvezér maga végezteti egy bizottság élén. Daciában Traianus alatt ment végbe.³⁴

Állítólag már Julius Caesar elrendelte volna az egész birodalom fölmérését. Augustus alatt tényleg dolgoztak rajta, Traianus idejében valószínűleg már elkészült s ezzel együtt megtörtént a földek megbecslése. A holdak száma mellett följegyezték a föld különböző mineműségét s annak jövedelmezőségéhez képest vettették ki aztán az adó. Pannoniában, mint az a Traianus korabeli Hyginus mérnök följegyzéséből kitűnik, öt osztályát különböztették meg.³⁵ Volt 1. első osztályú szántóföld (*arvum primum*), 2. második osztályú szántóföld (*arvum secundum*), 3. rét (*pratium*), 4. makktermő erdő (*silva glandifera*) és 5. közönséges erdő favágásra és legelőül (*silva vulgaris pascuae*). A bevállásnál (*professio*) oly szigorúan jártak el, hogy még a gyümölcsfák és szőlőtőkék számát is be kellett jelenteni.

Nem volt elég azonban, hogy a tartományok fizettek adót, még behajtásáról is gondoskodniok kellett.

A közigazgatás alapját a városi községek képezték. A hol ilyenek elegendő számmal voltak, a tartományt mindjárt szervezése alkalmával úgy darabolták fel a rómaiak, hogy mindegyik városhoz kisebb-nagyobb területet csatoltak. Minden egyes tartomány ilyenformán bizonyos meghatározott számú városi járásra oszlott. Az attribuált falvakban (*vici*) és tanyákon (*pagi*) az adminisztrációt a központul szolgáló város teljesítette. Ily városok voltak a municipiumok és coloniák. A hozzájuk csatolt terület kiterjedéséről legfőlebb az szolgáltatathat utmutatást, mily távolságban találkozunk az illető város hivatalnokainak emlékeivel. Ha egy ó-budai felirat³⁶ értelmezése helyes, úgy Hadrianusnak 10 falu állit emlékkövet, melyek minden valószínűség szerint Aquincum territoriumában feküdtek. Két falut, melyek ugyancsak Aquincumnak voltak attribuálva, név szerint ismerünk. Az egyik a *vicus Basoretensis*, melyről azonban, sajnos, nem tudjuk, hogy hol feküdt.³⁷ Békásmegyeren a *possessores vici Vindoniani* állitanak oltárt.³⁸ Daciában Potaissa, míg városi jogot nem nyert, Naposához tartozott, Micia (Veczel) Sarmizegetusához.

Igazságszolgáltatás dolgában a járás falvai a központ alá voltak vetve, viszont ennek tisztviselőire, illetve képviselőtestületére az a kötelezettség hármlott, hogy az ujonczokat az egész járásból előállítsák s a mi legterhesebb volt, az adót behajtsák. A kormány csak az adóösszeg nagyságát állapította meg, a többivel nem törődött. A decuriók kötelessége volt, hogy azt a census-listák szerint a földbirtokosok (*possessores*) között szétosztásák. Az egyes tételek pontos beszolgáltatásáért vagyonukkal feleltek.

Idővel ez a viszony az állam és a városok között oly türhetetlenné vált, hogy a községi életet megölte. A III. században szívesen lemondtak volna a polgárok arról a megtiszteltetésről, hogy városukban tanácsosok legyenek, csak hogy a teljes anyagi tönkremenést elkerüljék. Míg azonban ez be nem állott, nem volt menekvés.

A *fundi tributarii* jegyzéke a városi tisztviselőknél feküdt. Revideálása öt évenként történt. Ugyanakkor vétetett számba a lakosok minden egyéb ingósága és ingatlana is. Alburnus Maiorban (Verespatak) egy fél ház vevője kiköti, hogy az új census bekövetkezéséig az egész adót az eladó fizesse.³⁹ A két legfőbb városi tisztviselő (*II-viri* vagy *III-viri*) azon években, melyekre a census revisiója esett, a *quinquennales* címet viselik. Feliratokon ismételve találkozunk velök. A IV. század óta csak 15 évi időközökben ismétlődik a census. Egészen más volt ez, mint az, amely Romában divott. Még az évek sem vágtak össze.

A felügyeletet a helytartó gyakorolta, a kinek a procuratorok segédkeztek. A helytartó vagy procurator, midőn ezen functióban eljárnak, fölveszik az *ad census accipiendos* címet. Ily procuratort ismerünk Felső-Pannoniában Hadrianus idejéből egy krajnai feliratból,⁴⁰ s egy helytartót, kinek a *municipium Latobicorum* (Treffen) emléket emel.⁴¹ Az átrevideált censuslistákat a város irattárában (*tabularium*) helyezik el, másolatait pedig elküldik Rómába, miután egyedül a császárt illette meg a végleges döntés joga.

Városok, melyek a római kormánynak a közigazgatás terén szolgálatára állottak, csak Keleten akadtak kellő számmal. Nyugaton vagy nagyon gyéren voltak, vagy teljesen hiányoztak.

Midőn Caesar Galliát meghódítja, lakossága néptörzsekre oszlott, ezek pedig tanyákra, minőt három vagy négyszázat számított össze. Hasonlók voltak a viszonyok Hispaniában, Dalmatiában, nemkülönben Pannoniában s talán Daciában is.

A kelta vidékeken ezen néptörzseknek *civitates* volt a nevök. Minden egyes néptörzset annyiban mondhatunk szervezett egységnek, hogy volt központja, hol a törzs tagjai nemcsak háboru esetén, hanem az egészet érdeklő ügyek megbeszélése végett is összegyűltek.

Ptolemaeus⁴² minden jelző nélkül sorolja fel a két Pannoniát lakó néptörzseket, melyeket a rómaiak legyőztek. Plinius megjegyzi, hogy *populi*, kettőről, a Sirmiensesről és Amantiniről pedig világosan megmondja, hogy együtt véve egy civitast alkotnak.⁴³ A boiok és azalok civitasai már régóta ismeretesek egy Fermóból való feliratból.⁴⁴ Legújabbban pedig egy gellérthegyi feliraton⁴⁵ az eraviscusok civitasa constataltatott. Ezek után nem lehet kétség a

felől, hogy a *populus egyértelmű a civitással*, s másrészt, hogy Pannonia többi néptörzsei, melyekről idevágó adatunk még nincs, szintén civitasokat képeztek. Ptolemaeus és Plinius adatait összefoglalva, e szerint Pannoniában a következő néptörzsek civitásai állottak fenn: 1. Andizetes. 2. Arvates. 3. Azali. 4. Amantini. 5. Belgites. 6. Boii. 7. Breuci. 8. Catari. 9. Colapiani. 10. Cornacates. 11. Cytni. 12. Eravisci. 13. Hercuniates. 14. Jasi. 15. Latovici. 16. Oseriates. 17. Scordisci. 18. Taurisci. 19. Varciani.

Eutropius följegyzése szerint Traianus kiirtotta a dák népet; hogy azt teljesen megsemmisítette volna, mégsem áll. A volt Bánságban és Erdélyben a Maros völgye mentén, a hol csak előnyomult, mindenesetre kevés dák maradt meg; vagy elvérzettek a háborúkban vagy elköltöztek. Az utóbbiak legnagyobb része Erdély határán keresett új hazát s később bizony elég dolgot adott a római fegyvereknek. Másrészt azonban magában Erdélyben is igen sokan visszamaradtak, nevezetesen északon és a keleti hegységekben, hová a római fegyverek Traianus alatt el nem jutottak. E részeken később sem vert mély gyökeret a római élet, legföllebb kisebb táborhelyekkel találkozunk ott.

Ptolemaeus 15 dák törzset sorol föl, melyek a provinciában laknak.⁴⁶ Ennyi még sem lehetett 150 körül, midőn Ptolemaeus élt. Sem Traianus hadjáratai alkalmával, sem később nem értesülünk róluk. Világos, hogy Ptolemaeus régebbi idők viszonyait ecsetelte művében. Nyomuk azért teljesen nem veszett ki. Dák nevekkkel ismételt találkozunk római feliratokon, még pedig a provincia minden részében. A dák néptörzsek azonban már kezdettől fogva sokkal félelmetesebbek voltak a rómaiak szemében, hogysem politikai egységeiket meghagyhatták volna, úgy miként az Pannoniában történt. A mit Pannoniában általánosnak mondhatunk, az Daciában legföllebb kivételes eset lehetett. Határozott tudomásunk csak egy néptörzs létezéséről van, az anartok törzséről, mely Ptolemaeus néptörzsei között is szerepel. Egy római mérőföldkö 236 évből a távolságot a *R..ul vico Anar(torum)* számítja.⁴⁷ A kő Almáson került napfényre, a hely pedig, ahonnan a számítás történt, körülbelül Sebesvára tájékára (Torma szerint Resculum) esik, Erdély észak-nyugati részében, vagyis arra a vidékre, a hol az anartok Ptolemaeus szerint tényleg laktak. Miután a mérőföldket a római ezen helységtől számította, úgy látszik, ez volt az anartok főhelye.

Daciában a pannoniai civitasnak *regio* felel meg. E megjelöléssel egyetlen egyszer találkozunk, egy alsó-kosályi feliraton. Ha e felirat olvasása helyes, annak egyik szavában *Ans...* egy másik néptörzs hiányos nevére bukkanunk.⁴⁸

Ott, hol a városok voltak, az egyes néptörzseket az illető városokba kebeleztek s ezzel azok közjogi jelentősége megszűnt. A hol városok még igen csekély számmal voltak, vagy éppen hiányoztak, miként ez az eset Pannoniában s bizonyos fokig Daciában volt, a néptörzsek fennálló egységei, a *civitas*, illetve *regio* pótolta a városi intézményt, s úgy a katonaszedés, mint az adó behajtása ezek szerint eszközöltetett. Csak is így érthetjük, hogy a *civitas Eraviscorum* még a III. században fennáll, valamint a *regio Ans*. . . Daciában Gordianus uralkodása alatt. Idővel, a mint a városok száma gyarapodott, a civitasoké azon arányban – igen természetesen – fogyott. Galliában központjaikból nőttek ki a nevezetesebb városok. Az eraviskok központja minden valószínűség szerint Aquincum volt s talán még később is az maradt, midőn már e telep municipiumi, illetve coloniai rangot nyert s ennek következtében egy városi territorium főhelyévé lett.

Jóllehet a civitasok sem lehettek előljárók nélkül, azt azonban még sem tette meg a római kormány, hogy a közigazgatás és jogszolgáltatás teendőit meghagyta volna kezökben, mint ez a városokban történt. Közvetlenül a helytartótól függöttek, a ki, minthogy személyesen a jogszolgáltatást nem teljesíthette s még kevésbé láthatta el a közigazgatást, maga helyett a szükséghez képest tisztjei közül praefectusokat nevezett ki. A fönnebb idézett felirat⁴⁹ tanúsága szerint az azaloknak és boioknak közös praefectusuk volt L. Volcatius Primus személyében, kinek jogköre a Duna partvidékének egy részére is kiterjedt. Volcatius azelőtt Pannoniában a *cohors I. Noricorum praefectura* volt.

Az állam fő bevételét természetesen a földadó (*tributum*) képezte, melyet a földbirtokosok (*possessores*) pénzben vagy természetben (*in natura*) is fizethettek. De adót tartoztak fizetni, – még pedig jövedelmi adót – a tartományokban az iparosok is (*negotiatores*) s e célból a census alkalmával minden ingó és ingatlan vagyonaikat összeírták. A jobbágyok (*coloni*), kik uraik földjének tartozékát képezték s a földet művelték, a nélkül, hogy azt valaha elhagyhatták volna, fejadót fizettek. Tulajdonképpen uraik fizették meg s azután behajtották rajtok.

A tartomány berendezése alkalmával korántsem ment az egész föld a provinciálisok birtokába. Annak egy részét mindenütt megtartotta az állam a maga szükségleteire, *ager publicus* czimén. Ezen épültek a táborok, s az utak is állami tulajdont képeztek. Minden táborhelyhez azonkívül még egy terület tartozott (*territorium legionis*),⁵⁰ mely esetleg legelőket is foglalt magában.

Állami területen telepítették le később a határ őrizetével megbízott katonák, az ú. n. *limitanei*, kik fenntartásukra ingyen kaptak földet. Magától értetődik, hogy ezen célokra igen sok földterület igényeltetett. Még mindig maradt elég, – szántóföldek, legelők, bányák – a mivel az állam rendelkezhetett. A köztársaság korában az állam censorai által bérbe adatta e birtokait. A császárság idejében a császár rendelkezik velők, tetszés szerint el is adhatja.⁵¹ Jövedelmök nem az aerariumba, hanem a fiscusba folyt be.

Az adók a tartományokban a helytartó hatáskörébe tartoznak ugyan, tényleg azonban a procuratorok végzik az összes pénzügyi teendőket. E *procuratores provinciae* vagy *Augusti*, kik lovagrendűek, adják egyszersmind bérbe az állam javait és szedik be a bérletet. P. Aelius, apulumi polgár, a legelőt, a sóbányákat és kereskedelmet bérelte.⁵² Előkelő társadalmi állása – az *ara Augusti* papja, II-vir, augur, decurio volt – eléggé mutatja, hogy a bérlet révén még mindig meg lehetett gazdagodni. Ugyancsak a legelő és sóbányák egy hasonló nevű bérlőjéről emlékezik meg egy vezeli felirat.⁵³

Egyes különös bevételek kezelése külön procuratorokra volt bízva. Ilyen bevételt képezett a *caduca*, vagyis a vagyon, mely jogszerű örökös hiányában az államra szállott. Daciából ismerünk egy ilyen procuratort (*a caducis*), ki császári szabados volt.⁵⁴ Hasonlókép az állam bevételeit gyarapította azon 5 százalék (*vigesima hereditatium*), melyet a római polgár minden esedékes örökség átvételekor fizetni tartozott. Mindkét Pannonia e célból külön adóterületet alkotott, mint azt egy poetovioi feliratról következtethetjük, mely ezen örökségi adó behajtását eszközölő rabszolgáról emlékezik meg.⁵⁵

Más bevételektől eltekintve, a vám is külön igazgatás alatt állott. A birodalom határainak biztosítását ugyanaz tette első sorban szükségessé, hogy a tartományok s közvetve maga Italia a barbárok betöréseitől megóva maradjanak. De nemcsak az volt a limesek feladata, hogy a közlekedést a barbárok és a rómaiak közt lehetőleg gátolják, hanem hogy egyúttal lehetővé tegyék azon áruk ellenőrzését, melyek akár a birodalomból kiszállíttatnak, akár oda bevitetnek. Bizonyos cikkek, így a vas, fegyverek, bor, olaj, gabona, só és arany kivitele egyáltalában tiltva volt. Ellenben minden behozott áruért vámot kellett fizetni. A római kormány e célból bizonyos meghatározott helyeken vámállomásokat (*stationes*) állított föl s a forgalom kétségkívül egyedül ezeken keresztül volt megengedve. Ezen intézmény eredetileg valószínűen csak azon vonalakra szorítkozott, melyek egyszersmind a birodalmat a barbárok felől határolták. Idővel azonban egyik tartományból a másikba is csak elvámolás mellett lehetett árukat szállítani.

Sem Pannonia, sem pedig Dacia nem képezett külön vámterületet.⁵⁶ *Illyricum* neve alatt egybe voltak foglalva Moesiával, a thrák partvidékkel, Dalmatiával, Noricummal s Raetiával. Dél felé a határt a következő állomások jelezték: Tomi (Küsztenze), Tyra (Akkerman), Durostorum (Silistria), Nikopolis, Oescus (Gigen), Celei, Ostrovo, Almus (Lom), Ratiaria (Arier), Tsierna (Ó-Orsova) és Margum (Orasje). Sirmiumból Atransig, mely

Noricum és Italia határán feküdt, csak a sisciai állomás állapítható meg.⁵⁷ Atranson túl kettős vámállomások választották el Noricumot és Raetiát Italiától.

Ezen a nagy területen belül Alsó-Moesia és a három Dacia ismét szűkebb vámterületet alkottak.⁵⁸ Hasonlóképp össze lehetett kapcsolva Pannonia Felső-Moesiával. Végre léteztek vámállomások az egyes provinciák között is. Dacia és Alsó-Moesia között a határt az Aluta (Olt) folyó szabta meg, melynek torkolatánál a celeii állomásul találkozunk. Dacia nyugoti határán a vámállomások: Tsierna,⁵⁹ ad Mediam (Mehadia),⁶⁰ Pons Augusti,⁶¹ Sarmizegetusa (Várhely),⁶² Micia (Veczel),⁶³ Ampelum (Zalatna).⁶⁴ Végül Pannonia nyugoti határán feküdtek a savariai (Szombathely)⁶⁵ és poetovioi (Pettau)⁶⁶ állomások. A barbárok felé a vámvonal összeesett a birodalmi határral. Nyomai a Duna mentén Duna-Pentelén,⁶⁷ Mohácson⁶⁸ s ha az aquincumi amphitheatrum egyik köpadján a felirat BOI VIL kiegészítése *Boi vil(ici)*-re helyes, úgy Aquincumban is föllelhetők. Dacia északnyugoti határáról e tekintetben még nincs semmi adatunk. Ezen utóbbi vonalakon, mint könnyű belátni, az ellenőrzés csak úgy lehetett sikeres, ha katonai segítség áll rendelkezésre, mint egy battai s két vele teljesen egybehangzó duna-pentelei feliratból⁶⁹ kitűnik, a Duna egész vonalán Commodus a csempészet meggátolására alkalmas helyeken őrtornyokat építtetett.

Vám fejében az illyricumi tartományokban az áruk értékének 2 1/2 százalékát (*quadragesima*) kellett fizetni. A jövedelem a fiscusé volt. Commodusig a bérlok hajtották be s neve addig *publicum portorii Illyrici et ripae Thraciae* volt. Mint Julius Capito conductor példája mutatja,⁷⁰ az egész területre a bérletet egy ember is megkaphatta. 182-ből való az első adat, mely bizonyítja, hogy a vámot az állam, helyesebben a császár kezeli. Ezentúl úgy hívják, hogy *publicum portorii vectigalis Illyrici*. Beszedése császári rabszolgákra volt bízva; a bérlo is rabszolgákkal szedette be. A feliratokon *servi vilici* megjelöléssel fordulnak elő. Az ellenőrzést a procuratorok⁷¹ gyakorolták, kik a provincia procuratoraitól, kikről fennebb volt szó megkülönböztetendők.

A *fiscus Gallicius provinciae Lugdunensis* mintájára mindenesetre úgy Pannoniának, mint Daciának külön tartományi pénztára volt. A mennyiben egyes bevételek különös rendeltetéssel nem bírtak – a *vigesima hereditatium s manumissionum* a katonai pénztár (*aerarium militare*) javára szedettek – ezen pénztárba kerültek előbb. A helytartó csak a katonaság s a hivatalnokok kifizetése után fenmaradt fölösleget küldte Rómába. A pénztárral kapcsolatos központi hivatalban a főprocuratornak könnyen érthetőleg nagy számú segédszemélyzet állott rendelkezésre, mely a császár rabszolgáiból és szabadosaiból került ki.

Daciában a központi pénzügyigazgatóság székhelye minden valószínűség szerint Sarmizegetusa volt.⁷² A censuslajstromokat, mint az az odavaló feliratokból kitűnik, a *librarius ab instrumentis censualibus* egészítette ki, kinek az *adiutores tabulariorum* segédkeztek, míg a főkönyvet a *librarius a rationibus* vezette.

A mi Felső-Pannoniát illeti, minden jel arra mutat, hogy itt Poetovio volt a pénzügyi központ.⁷³ Innen is szép számmal ismeretesek feliratok, melyek a segédszemélyzetről emlékeznek meg. Találkozunk könyvvivőkkel (*tabularii*) s azok segédeivel (*adiutores tabulariorum*), az okmánytár őrével (*custos tabularum*), pénztárnokkal (*dispensator rationis provinciae Pannoniae arcae*) stb.

Alsó-Pannoniában talán Mursa⁷⁴ volt a procurator székhelye.

A fiscussal a császárok ugyan tetszésük szerint rendelkezhettek, magánjövedelmüknek (*patrimonium Caesaris*) azonban csak azt tekinthették, mit a koronauradalmak gyümölcsoztek. Ezek legjelentékenyebb részét a provinciákban a bányák képezték. Pannoniában voltak ezüstabányák és vasművek, Daciában a vas-, só- és kőbányák mellett mindenkifölött az aranybányák említendők. A császár is ép úgy, mint bármely magánember, procuratoraival igazgatta uradalmait, kiket rabszolgái vagy szabadosai közül választott ki. A procuratorok az üzemet kivételesen bérbe is adhatják, mint az a pannon és dalmát ezüstabányákkal történt.⁷⁵ A daciai aranybányák sem állottak mind házi kezelésben. Nagyobb

bérletről lévén szó, mint az egy verespataki viasztáblából kitűnik, a bérelő a bányát magáénak (*operae suae*) mondhatta s tovább adhatta albérletbe.

Bárminő volt a kezelés, a procurator nagyszámu segédszeméllyel rendelkezett. A pannoniai vasbányákat⁷⁶ Sisciából igazgatták,⁷⁷ a daciai aranybányászat vezetése pedig az Érczhegység kellő közepében, az Ompoly folyó partján fekvő Ampelumból (Zalatna) történt. Nyilván a bányák jelentősége magyarázza meg, hogy idővel a szabadosokat szabad születésű procuratorok váltották fel. M. Ulpius Hermias, kinek tetemét Rómába szállították, szabados volt,⁷⁸ de már egy 161-ik évből kelt felirat azt bizonyítja, hogy a procuratornak beneficiariusai (segédek) vannak, a minők csak szabadszületésűeket – centuriótól kezdve – illettek meg. A procuratort helyettesíti a subprocurator, milyennel egy apulumi kövön⁷⁹ találkozunk. A hivatali személyezetbe tartozó könyvelők (*tabularii*) ezek segédei (*adiutores*) a szabadosok osztályából kerültek ki, a fizetőmester (*dispensator*) s az irattár gondnoka (*ab instrumentis tabulariorum*) rabszolgák voltak. Az egész személyzet, melyhez a számos aranygyűjtő is (*leguli aurariarum*) számíttatott,⁸⁰ a 161–167 években Annia Lucilla császárnő tiszteletére oltárt állít.

A bányamunkások vagy rabszolgák, vagy felfogadott szabad emberek és katonák, vannak köztük gonosztevők is, elítélt keresztények, mint a sirmiumi márványbányák példája mutatja. A felügyeletet, legalább Sirmiumban, a katonaság gyakorolja. Az őrség élén egy *tribunus militum* áll. A művezetők neve *philosophi*. Diocletianus, látva a keresztény munkások ügyességét, Asklepios szobrát rendeli meg. De azok készebbek martyrhálált szenvedni, hogysem pogány bálványszobrot faragjanak. Vonakodásukat négyen csakugyan életükkel fizették meg.⁸¹

Hogy Pannoniában az ezüstabányák és a vasművek hol, merre feküdtek, tudtommal még máig sincs megállapítva.

Daciában már a római kort megelőzőleg virágzott az aranybányászat. A halvány arany eléggé elárulja, hogy azon számos lelet tárgyai, melyek a római kor előtti időkből valók s úgy az erdélyi felföldön, mint a Kárpátok alatt eddig napfényre kerültek, azon aranyból készültek, melyet az Érczhegység szolgáltatott. A rómaiak a legtöbb helyen csak folytatták a munkát ott, hol elődeik, a dákok abbanhagyták. Legfőlebb hozzáértő emberekről kellett gondoskodni. Traianus pirustákat telepített át nagy számmal Dalmatiából, kik híres bányászok voltak. Alburnus Maior (Verespatak) egy 159-ik évből való viasztáblán *vicus Pirustarum* nevet viseli.⁸²

A lakótelepek maradványai, a sirok s egyéb ingóságok, melyek a római bányászok tartózkodását az Érczhegységben bizonyítják, egyuttal a legbiztosabb utmutatásul szolgálnak arra, mely bányákat műveltek már a rómaiak. Eddig a következő római bányacsoportok mutathatók ki:⁸³

Dévától északnak haladva, a legközelebbi központ Boicza volt; lakói szilárd kőházakban laktak. Közelében Kis-Kaján és Trestia őrizték meg a római kéz nyomát s két órai távolságban találjuk a Mzreis hegy alatt a mai Ruda helyén ütött bányászatot, mely már a Fehér-Körös völgyében fekszik. Itt a góczpont Körösbánya volt. A bányászat nyomai constatálhatók továbbá Brádon, Czebén s a karácsi Magurán. Körösbányáról valók a dévai muzeumnak állítólagos római bányásszobrai. A Gyógy és Fehér-Körös forrásait elválasztó hegygerinczen a fericsel-magurai és a magyar-igeni bányák feküdtek. A hegyek lejtőin kisebbszerű épületek maradványaival találkozunk. Igen számos külvájat észlelhető Nagy-Almás körül, a nélkül hogy valamire való telep romjai felfedezhetők volnának. Maga Zalatna nem birt ugyan bányákkal, azonban az Ompoly folyását északnyugatnak követve találjuk a Korabia hegyet, mely a legterjedelmesebb bányaművek képét nyújtja. E helyütt két sirmezőre akadtak; ezek kétségkívül az elhunyt bányászok temetkezési helyei. A tetemeteket elégették s a hamvak fölé dombokat hánytak, melyek kerülete átlag 6 méter. A sirokból felszínre került tárgyakat a tűz erősen megviselte.

A botesi hegyháton túl, az Abrud völgyében, fekszik Verespatak két óriási hegykupjával (Csetate mare és mike); az előbbin magán öt különböző nagyságu krater tátong elénk. Részben ezekben, részben a szomszédos üregekben voltak eltemetve azok a viaszos lapok (a töredékekkel együtt 25 darab), melyek az Érczhegység bányászainak reánk nézve legértékesebb emlékeit képezik. Egész sorát a helymegjelöléseknek olvassuk rajtok, minők Deusara, Immenosum Maius, Cerneum, Kaviepetium stb., melyekről talán soha sem sikerül megállapítani, mely bányatelepek elnevezései voltak.

Az Aranyos völgyében ott találjuk végül Offenbányát, melynek szomszédságában a vörösbányái s az Arina hegyen látható vájatok kétségkívül a rómaiak művei. Régebben számos római bányászateszközre – kapákra, vésőkre, kalapácsokra, mosóteknőre, lámpára – akadtak itt, de azok nyomtalanul elkallódtak.

Az aknákat a rómaiak rendszeren a szilárd kőzetbe vájták kalapács és véső segélyével. Átmetszetök csonka prizma alakú. Az oldalfalak simák. Az 5–6 láb magas folyosók lépcsőzetesen ereszkednek a mélységbe; helyenként azonban oly alacsonyok, hogy csak mászva mehettek rajtok végig.

Az üzem lényegében azonos lehetett azzal, melyet a régi írók (Strabo, Plinius, Diodorus) leírnak s a mely szerint Egyiptomban és Hispaniában az aranyat bányászták s előállították.

Az aranybányászat mellett kiváló szerepe jutott az aranymosásnak is. A Marostól délre az Oláh-Pian patak völgyében, északra az Aranyos mentén s annak mellékvölgyeiben Lupsa, Bistra, Topánfalva és Vidra tájain találkozunk nyomaival.

Hogy a rómaiaknak vasműveik voltak Erdélyben, az részint feliratilag bebizonyítható, részint arra vallanak azok a tetemek, érmek és bányász eszközök, melyekre a gyalári elhagyott tárnákban bukkantak.⁸⁴

Igen természetes, hogy a római, egy építő anyagban oly gazdag tartományban, minő Dacia, a követ, márványt a közvetlen közelségből igyekezett beszerezni. Főleg két helyen találkozunk a római kőfejtés maradványaival Hunyadmegyében. Az egyik a Várhely közelében fekvő bukovai márványbánya, a másik a trachyt-porphyr-fejtés Dévától félórai távolságra délnek. A félig elkészült oltárok, sarcophagok, építészeti részletek, melyekre a helyszínén akadtak, mindkét helyen eléggé bizonyítják a római kéz munkáját.

Salinae (a mai Felvincz) neve semmi kétséget sem enged a felől, hogy a rómaiaknak Daciában sóbányáik is voltak. A hely közelségénél fogva első sorban a maros-ujvári sóbányákról lehet csak szó, hol egyrészt a római sóaknázás nyomai tényleg feltalálhatók, másrészt számos római érem és szerszám került napfényre. Ackner még Kolocznál a sóbányászat biztos, Széknél valószínű nyomaira vélt ráismerni.

A daciai pénzverde, a honnan a PROVINCIA DACIA köriratu érmek kerültek ki, csak rézpénzeket produkált. Midőn Pannoniában a sirmiumi és sisciai pénzverdék felállítottak, Dacia már nem volt a rómaiak kezében. Nem is mutatható ki, hogy e két pénzverdében erdélyi aranyat dolgoztak volna fel. Az aranyrudak, melyekre Háromszék megyében, Krasznán bukkantak, kereskedés útján, vagy mint a nyugoti gótoknak adott évi ajándék kerültek Erdélybe; a IV. századból – minden valószínűség szerint Valens, Valentinianus és Gratianus (367–375) idejéből – valók. Ötféle bélyeggel találkozunk rajtuk. A legtöbbször előforduló ülő nő – Sirmium czimere – azt bizonyítja, hogy a sirmiumi pénzverdéből kerültek ki. Miután a IV. században az állam a fizetéseket csak nyers aranyban fogadta el, valamely magános tulajdonát képezhették, ki pénzét rudakba olvasztatá át s egyuttal az arany finomságát igazoltatta, vagy pedig maga az állam öntötte át rudakká az adó fejében beszolgáltatott aranypénzeket. Az ismételt bélyeg *Fl. Flavianus pro(curator)* kétségkívül a sirmiumi pénzverde procuratoráé volt. Lucianus bélyege az összes darabokon fordulván elő, azt kell hinnünk, hogy az öntést Lucianus eszközölte s azért elsőnek alkalmazta a maga bélyegét. Quirillus és Dionisus a procurator segéd tisztjei lehettek.⁸⁵

A sirmiumi pénzverőben már Valens alatt megszűntek érmekeket verni. Az első nagy Constantinus idejéből valók.

Hamarább kezdett a sisciai pénzverő érmelni. Az első aranyak Probustól valók; ezüst- és rézpénzek már Salonina, Gallienus (253–268) felesége nevével ismeretesek. Az utolsó arany- és ezüst darabok Aelia Flaccillától, Theodosius (379–395) nejétől erednek, rezeit még II. Theodosius (408–450) veretett Sisciában.

A Notitia Dignitatum már csak a sisciai érmelede procuratorát (*procurator monetae, Siscianae*) idézi, ki közvetlenül a Rómában székelő *comes sacrarum largitionum* hivatalának volt alá rendelve. Ugyanazon forrás szerint Sisciában székelte akkor *praepositus thesaurorum, Siscianorum Saviae* címmel Savia tartomány sisciai kincstárának felügyelője.

332.Dio, 59. 18.

333.II. 14. 1.

334.Domaszewski, Zur Geschichte der röm. Provinzialverwaltung. Rhein. Museum, XLV. 203–208.

335.C. I. L. VI. 1497.

336.Pannonia helytartóinak névsorát Liebenam, Forschungen zur Verwaltungs-Geschichte, I. után a következőkben közlöm:

I. A kettéválasztás idejéig:

1. M. Valerius Corvinus Messala. Kr. u. 6.

2. A. Junius Blaesus. 14.

3. Calvisius Sabinus. 35-ig.

4. Sex. Palpellius P. f. Hister. 50.

5. L. Salvidienus Salvianus Rufus. 60.

6. Tampius Flavianus. 68/69.

7. C. Calpetanus Rautius Quirinalis Valerius P. f. Festus, (V. ö. C. I. L. III. S. 11194-6.)

8. M. Annius Africanus. Vespasianus idejében.

9. T. Atilius Rufus. 80.

10. L. Funisulanus L. f. Vettonianus. 84/85.

11. L. Appius Maximus Norbanus. 88.

12. Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus. 98.

13. C. Julius Ursus Severianus. 98/99–101.

14. Q. Glitius P. f. Atilius Agricola. 101/102.

15. L. Neratius Priscus. 103/104.

II. A kettéválasztás után, mindkét Pannonia közös helytartói:

16. Ti. Claudius Ti. fil. Ouartinus. 115.

17. L. Neratius L. f. Priscus.

18. L. Septimius Severus. 193.

19. Tib. Claudius Claudianus. 197/198.

20. Cassius Dio Cocceianus. 227.

21. M. Nonius M. f. Macrinus. 190-192 körül.

III. Alsó-Pannoniában:

22. P. Aelius Hadrianus. 106–108.

23. P. Afranius Flavianus. 113/114.

24. L. Minicius ... fil. Natalis. 117.

25. P. Haterius Saturninus. 140 körül.

26. P. Cosinius Felix.

27. T. Statilius Maximus. 140 körül.

28. C. Julius Geminus Capellianus. 145–160 között.

29. L. Ulpianus Marcellus. 158.

30. Tib. Claudius Pompeianus. 167.

31. M. Jallius M. f. Bassus Fabius Valerianus. 179 körül.

32. Claudius Claudianus. 197/198.

33. L. Baebius Caecilianus. 199.

34. C. Julius Castinus. 215 körül.

35. C. Valerius Pudens. III. század. (C. I. L. III. S. 10396.)

36. L. Cassius Marcellinus. III. század. (C. I. L. III. S. 10470.)

37. C. Octavius Appianus Svetrius Sabinus. 217.

38. ... Triccianus. 217.

39. *Q. Caecilius Rufinus Crepereianus*. III. század. (C. I. L. III. 10407.)
40. ...*us Antianus*.
41. *Flavius Marcianus*. Alexander Severus idejében.
42. *Flavius Aelianus*. 228.
43. *Pomponius*... III. század.
44. *M. Aurelius Valentinianus*. 283.
45. *Pontius Pontianus*. III. század
46. *C. Julius Commodus Orfitianus*. (C. I. L. III. S. 10595.)
- IV. *Felső-Pannoniában*:
47. *L. Attius Macro*. 130 körül.
48. *T. Haterius Nepos*. 138.
49. *M. Pontius M. f. Laelianus Larcius Sabinus*. 148. (az aszári diplomán).
50. *Claudius Maximus*. 154.
51. *L. Dasumius P. f. Tullius Tuscus*. 161–169 között.
52. *L. Septimius Severus*. 193.
53. *Tib. Claudius Claudianus*. 197/198.
54. *L. Fabius M. f. Cilo Septiminus Catinius Acilianus Lepidus Fuleinianus*. 198–220.
55. *L. Egnatius Victor Lollianus*. 207.
56. *C. Vettius Gratus Sabinianus*. 223 körül.
- 337.E császár a két Pannonia élére ideiglenesen iuridicust állított.
- 338.C. J. L. III. 3418.
- 339.C. I. L. III. 1573.
- 340.C. I. L. III. 4121.
- 341.Marquardt, Röm. Staatsverwaltung, II. 140.
- 342.V. ö. Ammian. 28. I. 5.
- 343.Henzen, 6916.
- 344.C. I. L. III. 496. 1.
- 345.C. I. L. III. D. DXXXIII.
- 346.C. I. L. III. 753.
- 347.C. I. L. III. 1457.
- 348.C. I. L. III. 1457.
- 349.Grut. 433. 5.
- 350.„Quibusdam praesidibus, ut multis provinciis interdicere possint, indultum est, ut praesidibus Syriarum et Daciarum.” Dig. 48. 22. 7.
- 351.V. ö. C. I. L. III. S. 1375. 1.
- 352.Dacia helytartói voltak (V. ö. Liebenam id. m. 135–150.):
1. *D. Terentius Scaurianus*. 110.
2. *Terentius Gentianus*. 118 körül.
3. *Sex. Vinicius Faustinus C. (?) Julius C. f. Severus*. 127 előtt.
4. *Plautius Caesianus*. 129.
5. *Cn. Papirius Aelianus*. 132/133.
6. *Q. Aburnius Caedicianus*. Hadrianus idejében.
7. *C. Curtius Proculus*. Antoninus Pius idejében.
8. *M. Sedatius Severianus*. 150 körül.
9. *Julius Bassus*. 155 körül.
10. *L. Annius Fabianus*. Antoninus Pius idejében.
11. *L. Aemilius L. f. Karus*. Antoninus Pius idejében.
12. *[P.] Calpurnius Proculus*. II. század közepe táján.
13. *M. Statius Priscus Licinius Italicus*. 157/158.
14. *P. Furius Saturninus*. 160.
15. *M. Claudius Fronto*. 168.
16. *Clemens*. 173 körül.
17. *P. Helvius Pertinax*. 178 körül.
18. *Sabinianus*. 180.
19. *Vespronius Candidus*. 183–185.
20. *C. Pescennius Niger Justus*. 183 körül.
21. *[Ti.] Manilius Fuscus*.
22. *Polus Terentianus*. 193.
23. *P. Septimius Geta*. 195.
24. *C. Iulius Maximinus*. 198–211 között.

25. *C. Julius Gallus*. 198–211 között.
26. *Mevius Surus* 193–211 között. (V. ö. C. I. L. III. S. 7641.)
27. *L. Octavius Julianus*. 200–210.
28. *L. Pomponius Liberalis*. 198–211 között.
29. *L. Marius Perpetuus*. 210 után.
30. *C. Julius Castinus*. 216.
31. *Marcus Agrippa*.
32. *Jasdius Domitianus*. 222–236.
33. *D. Simonius Julianus*. III. század.
34. *M. Valerius Maximianus*.
35. *Sex. Cornelias Sex. f. Clemens*. III. század.
36. *Tib. Julius Flaccinus*. (V. ö. C. I. L. III. S. 7768.)
37. *Tiro*.
38. *Marc[ius] Veracilius Verus*.
353. C. I. L. III. 1456. 1464. 1625.
354. C. I. L. III. 3485. 6452. és S. 10305. 10496.
355. C. I. L. III. 3342. 3345. 3343.
356. C. I. L. III. 4192. 4193. 4170.
357. I. L. III. 4168. 4152.
358. C. I. L. III. 3936. S. 10820.
359. Egy 241 évből való várhelyi felirat egészen határozottan említi. C. I. L. III. 1454.
360. C. I. L. III. 1456.
361. C. I. L. III. 1412. S. 7902: quod a primo adventu suo P. F(urius) S(aturinus) legatus Augusto[r(um)] donec provincia deceder(et) ita singulos un[i]versosq(ue) benign[us]tate sua tractarit, oneribus etiam rel[e]vaver[it], n(omini) felicissim(o) et praeci[p]uis virtutib(us) eius obs[er]vata simul et de[v]ota proviucia.
362. C. I. L. III. 1562.
363. C. I. L. III. 1209. 1433. 1509. 1513.
364. V. ö. Salamon, Budapest története, I. 177.
365. „Quia parentes eius censui subiugati fuerant, quem Traianus Dacis assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit.” Lactant. De mort. Persec. 23.
366. De limit. Const. 205.
367. C. I. L. III. 3431.
368. C. I. L. III. 3673.
369. C. I. L. III. S. 10570.
370. C. I. L. III. C. VIII.
371. Proc(uratori) im(peratoris) Caesaris Traiani Hadriani Augusti ad census accipiendos. C. I. L. III. 3925.
372. C. I. L. III. S. 10804. (Neviodunumból).
373. II. 14. 1. és 2.
374. Hist. Nat. 3. 25. 145.
375. C. I. L. IX. 5362.
376. C. I. L. III. S. 10418.
377. 3. 8. 3.
378. C. I. L. III. S. 8060.
379. *Samum cum reg(ione) Ans...* C. I. L. III. S. 7633.
380. *L. Volcatio Q(uinti) filio) Vel(ina) Primo praef(ecto) coh(ortis) I Noricor(um) in Pann(onia), praef(ecto) ripae Danuvi et civitatium duar(um) Boior(um) et Azalior(um) etc.* C. I. L. III. IX. 5363.
381. Egy ó-budai felirat (C. I. L. III. S. 10480.) Alexander Severus idejéből a II. segédlegio territoriumán épült fürdőről emlékezik meg.
382. „Res enim fiscales quasi propriae et privatae principis sunt.” Ulp. Dig. 43. 8. 2 §. 4.
383. *Conduc(tori) pascui, salinarum et commercior(um)*. C. I. L. III. 1209.
384. C. I. L. III. 1363.
385. C. I. L. III. 1622.
386. *Aug(ustorum) n(ostrorum duorum) verna vil(icus) XX hered(itatium) utrarumque Pan(noniarum)*. C. I. L. III. 4065.
387. V. ö. Domasewski, Studien zur Geschichte der Donauprovinzen, I. Arch.-Epigr. Mittheilungen, 1889. 139–144.
388. C. I. L. III. 3953.
389. *Proc(urator) Illyrici per Moesiam inf(eriorem) et Dacias (tres.)* C. I. L. III. 6675.
390. C. I. L. III. 1568.

- 391.U. o. 1565.
392.U. o. S. 7853.
393.U. o. 753.
394.U. o. S. 7853.
395.U. o. S. 7837.
396.C. I. L. III. 4161.
397.U. o. 4015. 4017. 4024.
398.C. I. L. III. S. 10301 és 10308.
399.V. ö. Domaszewski, id. ért. 139. 1.
400.C. I. L. III. S. 10312 és 10313.
401.C. I. L. III. 753.
402.C. I. L. III. 752. 1565. 1647. 4024.
403.C. I. L. III. 229. 1.
404.C. I. L. III. 510. 1.
405.C. I. L. III. 423. 1.
406.*Proc(urator) argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*. C. I. L. III. 6675.
407.„Metallum Ulpianum Pann.” Eckhel D. N. 6. 446.
408.*Proc(urator) Aug(usti) n(ostri), praepos(itus) splendidissim(i) vect(igalis) fer(ariarum) per Asclepiadem ark(arium) stat(ionis) Sisc(ianae)*. C. I. L. III. 3953.
409.*Proc(urator) aurariarum*. C. I. L. III. 1312.
410.C. I. L. III. 1088.
411.*Lib(erti) et familia et leguli aurariar(um)*. C. I. L. III. 1607. V. ö. Gooss, Beiträge, 115.
412.Passio Sanctorum IV Coronatorum. Wattenbach kiadása. Büdinger, Untersuchungen zur röm. Kaisergeschichte. III. 324–338.
413.C. I. L. III. C. VIII.
414.Gooss, Beiträge. 151. s köv. 1. V. ö. Téglás, A római bányászat Erdélyben. Az orsz. rég. és embert. társulat évkönyve. 1879–1885. 132–143.
415.C. I. L. III. 1128.
416.Mommsen, Goldbarren aus Sirmium. Zeitschr. f. Numismatik. 1889. 351–358.

IV. FEJEZET.

Hadi viszonyok.

A legiók. A segédc csapatok. Változásaik. Dacia legióinak segédc csapatai. A határvédelem. A legió-állomások Pannoniában. A táborok maradványai. A segédc csapatok állomásai. Tabula Peutingeriana. Az Itinerarium Antonini Augusti. Az útrendszer Pannoniában. A IV. század hadszervezete. A balparti erődítmények. A hajóhad. A bácskai ú. n. római sánczok. Dacia védelmi rendszere. Az erdélyi és délmagyarországi sánczok. Az egyes várövek. A segédc csapatok elhelyezése. Az alsó-ilosvai tábor. Az őrtornyok. Az utak. Dacia keleti határa. A segédc csapatok összeállítása. A katonai elbocsátó okmányok

Az első században Pannoniában ismételten változnak a csapatok. A változásokat egyrészt külső háborúk indokolták: majd a Rajna mellett, majd keleten kellett háborút viselni s a római kormány onnan rendelte elő a csapatokat, a hol leginkább nélkülözhetők voltak. Másrészt Pannoniának az egész első században észak felé nem volt végleges határvonala. Egyideig a Száva, majd a Dráva képezte azt, Vespasianus uralkodása idejében már a Dunántul nyugoti része is meg volt szállva. A római uralom egyre terjeszkedik, míg az egész Közép-Duna vidékét el nem éri. A terjeszkedést jelzik a legiók előnyomulásai. Augustus alatt Siscia és Sirmium a táborhelyek. Nemsokára reá Poetovio lesz a főhadiszállás. Vespasianus a legiót innen Vindobonába helyezi s ugyanakkor kap legiót a szomszédos Carnuntum is, mely a barbárokkal szemben már régebben a hadjáratok kiinduló pontjául szolgált. Domitianus dák háborúi megkövetelték, hogy Sirmium tájékára legio kerüljön. Nyomaival még Traianus idejében a Dráva torkolata körül találkozunk. Végre az is Aquincumban végleges tartózkodási helyet nyer. Az utolsó nagyobbmérvű változásokat a legiók elhelyezésében Traianus eszközli, kapcsolatban dák háborúival. Carnuntum és Vindobona a régi legiók helyébe újakat kapnak. Brigetioiban minden valószínűség szerint már Domitianus, de mindenesetre Traianus helyezett el legiót. A II. század óta többé a pannoniai legiókban nem történik változás; megmaradnak helyükön a római uralom végéig. A legiók, melyeknek őrizetére ilyenformán Pannonia évszázadokon át bizva volt, a következők: 1. legio X. gemina, 2. legio XIV. gemina Martia victrix, 3. legio I. adiutrix, 4. legio II. adiutrix.

A három első Felső-Pannonia helytartója alatt állott, míg Alsó-Pannoniának helytartója csak egy legióval rendelkezett. De ez csak Caracalla uralkodásáig tartott így. Azóta az alsó- és felső-pannoniai sereg két-két legióból áll. Találkozunk ugyan a felsoroltakon kívül még más legiók nyomaival is. Ezek azonban részben még a végleges megállapodás előtt fordultak meg Pannoniában, így a legio VIII. Poetovioiban, a legio XV. Apollinaris Carnuntumban, a legio XIII. gemma Vindobonában s a legio X. gemina Aquincumban, részben pedig csak ideiglenesen – nyilván egyik vagy másik nagyobb háború alkalmával – tartózkodhattak nálunk.¹

A legiókon kívül minden egyes tartomány hadserege² még a nagy számu, római polgárjoggal föl nem ruházott nemzetiségekből ujonczozott segédc csapatokat (*auxilia*) s a Dunán állomásozó hajóhadat foglalta magában. A legio átlag 6000 embert számlált, ugyanoly erősek vagy még erősebbek voltak a segédc csapatok, melyek az egyes legiókhoz be voltak osztva. A segédc csapatok vagy gyalog- (*cohortes*) vagy lovasosztályokat (*alae*) képeztek. Ha a cohors lovassággal is el volt látva, *equitata* nevet viselt. Rendszerint úgy a cohors, mint az ala 500 katonából állott. Gyakran azonban ezer embert foglalt magában s ekkor *miliaria* jelzője van. A Pannoniában állomásozó segédc csapatokról a katonai diplomák, téglák és felírtos köemlékek kellő felvilágosítást nyújtanak. Különösen fontos forrásul szolgálnak a diplomák, mert keltezve lévén, egyúttal a segédc csapatok elhelyezésében időről időre bekövetkezett változásokat is feltűntetik.³

A 105. évig, mely után nemsokára Pannonia Superior és Inferior különböztetnek meg, a dunántúli leletek között 9 katonai diploma ismeretes. A 74. évből keltezett sikátori okmány a Germaniában tartózkodó csapatokat sorolja fel; a tábla úgy került hozzánk, hogy Veturius, Teutomus fia, pannon létére szabadságolása után visszatért hazájába. A zágrábi 71-ből és az ó-szőnyi 105-ből való töredékek. A többiek sem tartalmazzák valamennyi cohors és ala nevét, melyek azon évben, melyből egy-egy diploma származik, a tartományban tartózkodtak. Csak azokét olvassuk, melyekből szabadságolások történtek. A legtöbb ala és cohors névvel a 85-ből való belegi (Somogy m.) okmányon találkozunk. A felsorolt 6 ala és 15 cohors (köztük 2 cohors miliaria) összes legénysége azonban csak 11500 embert számlál, a mi éppen két legiónak felel meg. Pedig ekkor, Domitianus uralkodása idejében, már 4 legio volt tartományunkban állomáson. Mindazonáltal ezen okmányok elég érthetően adják tudtunkra, hogy a csapatok száma a római uralom terjeszkedésével karöltve nőtt. A 60. évből származó okmány csak 7 cohorst említ, 80-ból a klosterneuburgi diploma már 4 alát és 13 cohorsot sorol fel, a 84. évi canuntumi táblán az alák száma 5, míg végre az említett belegi okmányon 6 ala és 16 cohors van megnevezve. A 80–85 évi időközben az alák (I. Arvacorum, I. civium Romanorum, II. Arvacorum és Frontoniana) nem változtak. Azon cohorsok közül, melyek a 60. és 80. években nálunk vannak, többen (I. Alpinorum, I. Lusitanorum, II. Alpinorum, II. Hispanorum, V. Callaecorum Lucensium, I. Montanorum, I. Augusta Ituraeorum és I. Britannica miliaria) később is megtartják helyüket.

Traianus háborúi nagy változásokat idéztek elő a csapatok elhelyezésében. A felső-pannoniai segédcapatokról 6, az alsó-pannoniaiokról 5 okmány nyújt felvilágosítást. Az előbbi tartomány alái között (ötöt ismerünk névszerint) egy sincs, mely már régebben szolgált volna Pannoniában. Mind újak. A 10 cohors között csak kettő (II. Alpinorum és V. Callicorum Lucensium) a régi. Az bizonyos, hogy úgy az alák, mint a cohorsok Traianus óta aztán, legalább 154-ig, mely évből a legkésőbbi eskői (Veszprém m.) diploma való, ugyanazok maradnak. Alsó-Pannoniában 8 ala constatálható az oklevelekből; azok között, melyeknek neve kétségtelen, csak kettő van olyan (Frontoniana és I. Augusta Ituraeorum), melyek már az I. században a Dunán túl tartózkodtak. A 17 cohorsból is csak 6 (I. Alpinorum, I. Lusitanorum, I. Montanorum, I. Noricorum, II. Asturum et Callaecorum s VII. Breucorum) nem hagyta el a Dunántúlt. Nagyobb mérvű változások azonban később Alsó-Pannonia segédcapatai között sem mutathatók ki. A legkésőbbi okmány Ó-Budáról, mely az auxilia terjedelmes lajstromát (3 ala s 11 cohors) tartalmazza, 167-ből származik. A 216–247(?) évi időközben keltezett adonyi diploma sajnos, csak töredékben jutott reánk.

Csak miután Traianus látta, hogy Dacia teljesen nyugodt s zavaroktól nem kell tartani, vont ki a legiókat, melyek a leigázást végrehajtották. Sarmizegetusa a legio V. Macedonica segítségével gyarmatosított s Apulumban is még 105 után egyideig az I. segédlegiónak kellett tartózkodni. Majdnem száz éven át egyetlen legio, a legio XIII. gemina képezte a daciai helyőrség magvát. Traianus Vindobonából rendelte dák háborúhoz Erdélybe; Hadrianus uralkodása alatt még Hévizen épít,⁴ 142 ben azonban már Apulum a végleges állomása.

A markomann háborúk csapásai, melyek Daciát sújtották, érthetővé tették, hogy a tartomány megvédésére, daczára természeti erődtítményeinek, egyetlen legio kevés. Septimius Severus végre egy második legiót, a legio V. Macedonicat helyezi el benne, Potaissát (Torda) jelölve ki állomási helyéül.

A legio I. Italica csak Tordán hagyott nyomot. Gyakrabban találkozunk a legio VII. Claudia s különösen a IV. Flavia emlékeivel, ezek azonban jórészt az egykori Bánságban láttak napvilágot, mely terület a legújabb időkig ugyan Daciához számított, de mint alább látni fogjuk, inkább Moesia Superior részének tekinthető. Az említett két legio tudvalevőleg Felső-Moesia helyőrségét képezte.

Eddigi ismereteink szerint Daciában nem kevesebb mint 9 ala és 32 cohors fordult meg,⁵ melyek együttesen 20,000 embernél többet számláltak s legalább 3 legiónak felelnek meg. Világos, hogy ugyanazon időben ily nagyszámu segédhad nem tartózkodhatott Daciában. A katonai okmányok, melyek közül eddig 5 vonatkozik a daciai segédcsoportokra, tényleg a legnagyobb változásokat mutatják. Mindegyik diploma – egy-két csapat kivételével – ugyszólván egészen más csapatokat sorol fel. A legnagyobb változások a 157–161 években állottak be s a markomann háborúkkal állanak kapcsolatban.

A két ala közül, melyeket Traianus a dák háborúk alkalmával Pannoniából Daciába parancsolt, úgy látszik, csak egy (I. civium Romanorum) maradt meg végleg Daciában. A másikat (I. Augusta Ituraeorum) 167-ben ismét Alsó-Pannoniában találjuk. Az ala Frontoniana 114-ben Alsó-Pannoniában tartózkodik, daciai okmányokon nem lévén róla szó, legvalószínűbben csak a II. század végén foglalta el alsó-ilosvai táborát. A cohorsok közül a dák háborúban több olyan vett részt, melyek előzőleg Pannoniában táboroztak. Huzamosabb ideig csak egy maradt Daciában, feltéve, hogy a I. Ituraeorum és I. Augusta Ituraeorum azonosak. Ezzel a 158-ból való maros-keresztúri diplomán találkozunk. A I. Thracum civium Romanorum és a I. Hispanorum nevű cohorsok ismét visszakerültek Pannoniába, az utóbbi azonban csak egy időre, mert a 145–161-ik években ismét Daciában találjuk.

A provinciák biztosítása az alattvalókkal szemben magában véve kevés fejtörést okozott a rómaiaknak. Mihelyt a római civilisatio gyökeret vert, nem kellett többé attól tartani, hogy igazságos kormányzás mellett bármely néptörzs függetlenségének visszavívására fegyvert fogjon. A provincialisok minden törekvése ellenkezőleg oda irányult, hogy mihamarabb ők is római polgároknak vallhassák magukat. A netán itt-ott keletkezett belső zavarok elfojtására másodrendű csapatok is elégségesek voltak. Legiókra csak ott volt szükség, hol háborút kellett folytatni, ezzel az eshetőséggel pedig egyedül a birodalom határain kellett számolni.

A császárság korában a határvédelem képezi a hadügyi politika egyetlen feladatát. A tartományok belsejében rendszerint nincsenek csapatok, annál sűrűbben találjuk velök azokat a vonalakat megszállva, melyek a római birodalmat a barbár területektől elválasztják. A hol természetes akadályok nincsenek, a római mesterséges alkotással igyekszik a határt biztosítani.

Hadrianus akként védi meg a limes Britannicust a skótoktól, hogy Angliát északon az atlanti ocean és az északi tenger között földtöltéssel, kőfallal, őrtornyokkal zárja el. A limes Germanicust az északi tengertől Kölnig a Rajna képezte, innen kezdve pedig részben árok által szegett föld-, részben úttöltés, majd kőfal, vagy végül zárt védőművek láncolata húzódott a Dunáig, hol a határ Kelheim táján végződött.

Pannonia azon tartományok közé tartozott, melyet, mint láttuk ugyancsak biztosítani kellett a barbár invasiókkal szemben és pedig nemcsak önmagáért, hanem különösen Italia biztossága kedvéért. A rómaiak, ha átlépték is a Dunát, nem vethették meg állandóan lábukat Észak-Magyarországon. Természetes határnak a Duna maradt, mely pedig eléggé tekintélyes akadály magában, úgy hogy földtöltésekre, árkokra, kőfalra nem volt szükség. Csak arról kellett gondoskodni, hogy a csapatok a folyam hosszában mennél célirányosabban legyenek elhelyezve. A merről a legnagyobb veszély fenyegetett, azon vidéken kellett a haderő zömét összpontosítani. Az események igazolták, hogy mindenkor a Dunának Béctől Ó-Budáig terjedő része volt a veszélyeknek leginkább kitéve. Az Eszéktől Zimonyig nyúló Dunaparthoz a felső-moesiai legiók elég közel estek, Pannonia e része tehát el lehetett első rangú csapatok nélkül.

A Duna középfolyását Béctől Ó-Budáig a jobb parton nem kevesebb, mint 4 legio védte. Magának Felső-Pannoniának biztosítására 3 legio volt szükséges. A hadműveletek központját Carnuntum képezte, hol a legio XIV. Martia victrix állomásozott, a bal szárnyon Vindobonában a legio X. gemina, a jobbon Brigetióban a legio I. adiutrix állott résen. A Duna

déli kanyarodásától nem messze, Aquincumban a legio II. adiutrix, sokáig Alsó-Pannónia egyetlen legiója, önállóan is működhetett.

Jóllehet a legiók állandó táborhelyekhez (*castra stativa*) voltak kötve, egyes részeik ideiglenesen a tábortól olykor igen messze fekvő helyiségekben is megfordultak. A II. segédlegio emlékeivel például a Duna mentén Batinán, Baracson, Duna-Pentelén, Adonyban, Ercsin, Battán, Tétényben találkozunk. A buda-esztergomi utban Vörösvárott, P.-Szántón, Solymáron, Pilis-Csabán, a bicskei utban Buda-Örsön akadtak nyomaira. Hasonlóképp megtaláljuk a többi legiók nyomait a velük szomszédos területeken.

A táborok helyéül a katonai mérnökök (*gromatici*) síkságot, illetve mérsékelt magaslatokat választottak. A vindobonai tábor romjain Bécs belvárosának északi része épült föl. A véletlennek tulajdonítható, ha egyes részeire itt-ott reá bukkannak. A carnuntumi, brigetioi és aquincumi táborok oly helyeken emelkedtek, melyek még ma is parlagon hevervén, a kutatásoknak szabad teret nyitnak.

Még legtöbb történet ez ideig a Petronell és Német-Óvár között fekvő carnuntumi tábor felderítése érdekében.⁶ Árok szegte falai négyszögű tért zártak körül, melynek hossza 400 méter, szélessége 350 méter. Minthogy ép úgy, mint a brigetioi, közvetlenül a Duna partján épült, északi része a Duna hullámainak áldozatául esett. Két főut, a *via principalis* és a *via decumana* szelte keresztben, a kijáratokat tornyok védték. Az épületek közül, melyek a belső területet elfoglalták, napfényre került a *forum*, vagyis azon szabad, kőlapokkal borított térség, hol a tábor főépületében, a *praetoriumban* lakó parancsnok a katonaságot maga köré gyűjtötte, továbbá a tábori szentély s egy nagyobb szabású épület, mely minden valószínűség szerint raktárul szolgált. A falmaradványok igénytelenek ugyan, feltűnők mindazonáltal helyenként az utólagos átalakítások, toldások. Mint egy 73-ból való felirat bizonyítja, a legio XV. Apollinaris már Vespasianus korában eszközölt a táboron módosításokat.

A brigetioi tábor egyes részeinek megállapítását, Ó-Szőny keleti határában, főleg a budapest-újszönyi vasút építésének (1885) köszönhetjük.⁷

Az aquincumi tábor Ó-Budától északra, 20 percznyi távolságban feküdt. Feltűnő, hogy a Duna partjától jó távol építették. Keleti határát a mai szent-endrei országot jelzi. Nem egészen szabályos négyszöget képez, melynek hossza átlag 381 méter, szélessége 290 méter. A délkeleti sarkon torony emelkedett, az északkeleti sarok ellenben félkörben záródott. Szerencse, hogy legalább e két pontot ismerjük, a további kutatásoknak, sajnos, első sorban az ó-budai gazdák szűkkeblősége állja útját.

Mint könnyű belátni, az egyes táborok, így például a brigetioi s aquincumi között, sokkal nagyobb a távolság, semhogy váratlan betörés esetén, mely két-két tábor között éri a tartományt, a legiók akárminő csekély része azonnal kéznél lehetett volna. A barbárok – zsákmánynyal megrakodva – bizvást elhagyhatták volna már pusztításuk helyét, mire az egyik vagy másik legio állomásáról segély érkezik. A római úgy gondoskodott ezen közbeeső vonalak védelméről, hogy kisebb méretű táborokkal rakta meg s azokban a segédcsapatokat helyezte el. Már eddigelé is az ily másodrendű táborok egész sorát sikerült a Duna mentén megállapítani s nem szenved kétséget, hogy, ha majd a pannoniai limesnek Fröhlich által megkezdett átkutatását folytatják, még további táborhelyek fölfödözését várhatjuk. A legionaris táborok példájára a segédcsapatokéi is a Duna közvetlen mentén, síkföldön épültek; kivételt egyedül a pilismaróthi képez, mely dombon állott s a többiektől eltérőleg, bizonyos közökben alkalmazott rondellák által könnyítette meg a várfalak védelmét.⁸

Legsűrűbben fordulnak elő a kisebb táborhelyek Zimonytól Aquincumig s innen Brigetióig, ezek a vonalak lévén Római azok, melyeknek biztosítására a távoleső legiók legkevésbé voltak elegendők. Táborhelyek constatálhatók ugyanis Szurdokon, Uj-Banovcén, Dályán (Teutoburgium), Bánon (Antiana), Batinán, Bölskén, Kömlődön (Lussonium), Duna-Pentelén (Intercisa), Adonyban (Vetus Salina), Battán (Matrica), Tétényben (Campona), Aquincumon felül Szent-Endrén (Ulcisia castra), Pilis-Maróthon, Nyerges-Ujfalun

(Crumerum). E táborokról kevés kivétellel, a bélyeges téglák s feliratos köemlékek alapján egyttal az is kimutatható, melyik segédcapatok lakták. Uj-Banovcén a cohors I. Thracum Germanica civium Romanorum, Dályán az ala I. civium Romanorum, az ala II. Arvacorum és a cohors II. Augusta Dacorum veterana, Bánon a cohors III. Alpinorum, Batinán a cohors II. Asturum, Kömlődön a cohors I. Thracum peditata és a cohors I. Alpinorum equitata, Duna-Pentelén a cohors miliaria Hemesenorum sagittariorum equitata civium Romanorum, Adonyban a cohors III. Batavorum, Battán a cohors miliaria Maurorum, Tétényben a III. század óta az ala I. Thracum veterana, Szent-Endrén a cohors miliaria nova Severiana Surorum sagittariorum, Nyerges-Ujfalun a cohors V. Callaecorum Lucensium nyomai lelhetők föl. Ó-Szőny körül tanyázott az ala III. Augusta Thracum sagittariorum, Győr környéken pedig (különösen Ebersdorfbán, Gyalokán) ismételten kerültek napfényre az ala I. Ulpia contariorum miliaria civium Romanorum, az ala I. Augusta Ituraeorum s az ala Pannoniorum emlékei. Bajosan állapítható meg a cohors VII. Breucorum tartózkodási helye; bélyeges tégláival ugyanis majdnem az egész Dunaparton végig (Mitroviczon, Eszéken, Batinán, Szekcsőn, Pakson, Duna-Pentelén, Ó-Budán, Ó-Szőnyön) találkozunk. Hasonlókép szétszórva leljük a cohors I. Ulpia Pannoniorum emlékeit Ó-Budán, Székes-Fehérvárott, Esztergomban (Solva), Csákvárott.

A táborhelyek minden sűrűsége dacára is hiányos lett volna a védelmi rendszer, ha nincs arról gondoskodva, hogy a csapatok az egyik helyről a másikra mennél gyorsabban eljussanak. Azért az utak építése kezdettől fogva a legszorosabb összeköttetésben állott a táborhelyekkel. Valamint a táborokat, úgy az utakat is, miután első sorban hadászati jelentőségük volt, a katonaság építette.

Ha utépítésről volt szó, a római nem ismert akadályokat. A legegyszerűsebb vonalakat választotta. Nemcsak a laza földeken vezette keresztül, hanem süppedékes posványokon is, és mint a Mátyás királynak tulajdonított kikerítői töltésnél látjuk Palota előtt (Fejér m.), a rómaiaknak semmi akadálytól vissza nem ijedő erélyéről tanuskodnak ez útvonalról fenmaradt óriási faragott kődúcok, melyek minden ragasz hiánya mellett századok óta daczolnak a rombolással.⁹

A római kormánynak még a legváltásosabb időkben is mindenkor egyik legfőbb gondját képezte, hogy az utak jó karban legyenek. Tanubizonyságot tehetnek erről a mérföldkövek, melyek az utak ismételt javításáról emlékeznek meg. Tulajdonképen az volt a rendeltetésük, hogy a távolságot jelezzék. Minden római mérföldnyi távolságban állott egy-egy kőoszlop, jelezve, hány mérföld van attól a ponttól, a honnan a számítás történt. Azt azonban már nem mondták meg, milyen állomások következnek s azok mily távolságban vannak egymástól. Már pedig az az utasra nézve nem lehetett mellékes.

A mi a római topographiát illeti, két megbecsülhetetlen emlék maradt reánk az ókorból, melyeket közönségesen utikalauzoknak tekintenek. Az egyik egy térkép, mely egykori tulajdonosa, a nürnbergi geographus Peutinger után TABULA PEUTINGERIANA név alatt ismeretes. A másolat, mert csak arról lehet szó, a XIII. században Mainzban készült s ma a bécsi császári könyvtárban őrzik. Rajta lévén Dacia utjai és városai, valamint a IV. század első évtizedeiben épült Constantinopolis, az eredeti a IV. század előtt nem fejeztetett be. Alapul minden valószínűség szerint az Agrippa-féle térkép szolgált, mely, tekintve az oszlopcsarnok falát, a melyre rajzolva volt, a birodalmat hosszukás szalag alakjában ábrázolta. A Peutinger-féle táblának is az a hibája, hogy magassága csak 22-ed része a hosszának. Egyébként fölleljük rajta még a folyókat, tavakat, tengereket, az ezekben levő szigeteket, hegységeket s erdőségeket is. De leginkább szembetűnők az utak, melyeket vörös vonalak jelölnek. Az utakat pedig a távolság megjelölésével, az egyes helységek szakítják meg. A fontosabb helyeket kettős őrház-forma rajzok tüntetik ki.

A másik emlék sok tekintetben hasonlít a Tabulához s azt lényegesen kiegészíti. AZ ITINERARIUM ANTONINI AUGUSTI című utikönyvet értem alatta, mely csakugyan azon

gyakorlati célból készült, hogy az utazó kezében útmutatóul szolgáljon a római birodalom területén belül és ezért kisebb szakaszokra osztva az utakat, ezeknek egyes állomásait, illetőleg ezeknek egymástól való távolságát közli, úgy hogy az utazó a birodalom akármelyik provinciájában igen könnyen eligazodhatott útja irányára és esetleg arra nézve is, hogy hol keres majd éjjeli szállást. Ámbár az utakra nézve még mindig Róma a központ, mégsem szerkeszthették Diocletianus előtt, miután egyes legiók a Jovia és Herculia mellékneveket viselik. Mindazonáltal az Itinerarium bővebb, mint a Tabula; az utóbbiból számos oly utvonallal – így például az Aquincumtól a Duna mentén Szent-Endrén át vezető út – hiányzik, melyek amabban megvannak. Ugy kell lenni, hogy a Tabulában felhasznált anyag régebbi, mint az, melylyel az Itinerarium szerzője rendelkezett.

Mielőtt még a Száva vidéke római kézbe került, a római kereskedők már a Száván szállították portékáikat. A foglalás alkalmával mi lehetett fontosabb, mint hogy a sisciai tábornok szárazföldi út is kösse össze Sirmiummal. A kiinduló pont a 183-ban Kr. e. alapított Aquileia volt, az út innen Nauportuson át (Ober-Laibach) Emonába vezetett, a Gurk völgyében folytatódott s Sisciától kezdve a jobb-parton haladt Sirmiumig, a hol a balpartra lépett át s úgy érte el Taurunumot (Zimony). A katonai forrongás 14-ben Kr. u. Nauportusban akkor tör ki a legiók között, midőn éppen utak és hidak építése foglalkoztatja őket.¹⁰

Minden valószínűség szerint ezen Száva-melléki útra vonatkozik az a Mitrovitzban talált mérföldkö is 354-ből Kr. u., mely a távolságot Noricum határától, Atranstól Illyricumon át a Száva torkolatáig 346 mérföldre teszi.¹¹

Eredetileg az Emonából elágazó s Celeián (Cilli), Poetovion, Savarián át Carnuntumig vezető út is kereskedelmi jelentőséggel bírt. Nero idejében a borostyánkereskedők a távolságot az északi tengerig Carnuntumtól számították.¹² Hadászati szempontból akkor nyert első rangú jelentőséget, midőn a legiók a Duna partján foglaltak állást. A legrövidebb s legkényelmesebb összeköttetést szolgáltatta Italia és a Közép-Duna között. A Poetoviából kiinduló s a Dráva mentén Mursáig haladó út – miként a vonalában fekvő csekély számú és igénytelen telepek is tanúsítják – nem igen jöhetett számba. A keletet a nyugattal összekötő legrövidebb út Mursától kezdve Sopianaen (Pécs) át, Mogentianánál (Keszthely), a Balaton déli partját érintve, Scarbantia (Sopron) felé tartott s Carnuntumnál végződött.

A mióta a Duna egész középfolyását Carnuntumtól Zimonyig megszállották a rómaiak, a legfontosabb hadi út a dunamelléki lett. Legrégibb szakasza a Száva és Dráva torkolatait kötötte össze. A góczpont Malata (Bánostor) volt, a honnan a távolságot a Duna mentén egyrészt Péterváradig (Cusum), másrészt Illokig (Cucci), számították. A legrégibb mérföldkö Nerva idejéből Péterváradon került napfényre, mely Malatától 16 római mérföldre feküdt.¹³ Ezen a részen a mérföldek számítása, még a III. században is Malatától történt. De már ekkor csak szárnyvonal volt. A fővonalon, mely a Duna partját Nestin falu táján hagyta el s a ma Fruska Gorának nevezett hegységen át Sirmiumig nyult, a távolságszámítás kezdőpontjául Aquincum szolgált. Egy Ladjaraknál (Sirmiumhoz közel) talált mérföldkö szerint Aquincum 225 római mérföld távolságra esett onnan.¹⁴

Meglepő azon mérföldkövek száma, melyek eddigelé Ó-Budától délre a Dunapart mentén napfényre kerültek, a mi a legvilágosabb bizonyíték arra, mekkora súlyt fektettek a császárok minden időben ez ut jókarban tartására. Aquincumból Brigetio két uton volt elérhető. A régibb a vörösvári völgyön át ment, a másik a Duna partján haladt s az előbbivel Crumerumban (Nyerges-Ujfalu) találkozott. A távolságokat Alsó-Pannonia határain belől, Aquincumtól, azontúl Brigetiótól számították. A Duna partján Carnuntumig tovább haladó úttal Brigetióban a Sopianaeból jövő, Arrabonában egy másik ugyanonnan kiinduló út találkozott; Arrabona össze volt továbbá még kötve Savariával s Vindobona Scarbantiával. Ugy ezek, valamint a Dráva és Száva közelében a Mursát Sisciával s Aqua vivat (Varasd) Andautonián (Scitarjevo) át ugyancsak Siciával összekötő vonalak legfőlegb kiegészítették a pannoniai útrendszert: nagyobb fontosságuk nem volt.

A mióta a barbárok egyre nagyobb tömegekben nyertek új hazát a római birodalom területén, a hadi szervezet lényeges átalakuláson ment keresztül. A IV. században már kétféle katonaságot különböztetünk meg. Az u. n. *praesentales* vagy *comitatenses* megfelelnek a régi polgári csapatoknak s képviselik a mozgó hadsereget, mely szükség esetén bárhol gyorsan a veszély helyén terem. A határok védelme a *limitanei* nevű csapatokra volt bízva. Túlnyomó részben betelepített barbárokból állván, egyuttal a földeket, hol lakhelyeket nyertek, művelni is tartoztak. Parancsnokaik a *duces limitum*. A *Notitia Dignitatum*, ezen az V. század elején készült állami schematismus szerint, mely az akkori római birodalom katonai és közigazgatási hivatalait tárgyalja, egy-egy dux alá vannak rendelve Pannonia Secunda, Valeria Ripensis és Pannonia Prima.

E nevezetes emlékekben leljük föl utoljára a pannoniai őrcsapatok jegyzékét. A régi legiók külön praefectusok alatt több részre elkülönítve táboroznak. Pannonia Secundában a legio VI. Herculeát s a V. Joviát találjuk (az első Maximianustól, a másik Diocletianustól kapta melléknevét), Valeriában az I. és II. segédlegiók osztályait, Pannonia Primában pedig a X. gemina és XIV. gemina legiókat. A két utóbbi tartományban e szerint még mindig a régi legiók vannak. A segédcsapatok túlnyomó részben a dalmát lovasokból kerültek ki.

A mi az állomások számát illeti, az meglepő nagy s a mi feltűnőbb, egyes pontokon a balpartot is megszállva találjuk. Az Augustensia nevű segédcsapatot említve, a *Notitia* megjegyzi, hogy az *contra Bononiam in barbarico in castello Onagrino* van állomáson, az *auxilia vigilum contra Acinco in barbarico*, az *equites sagittarii Altino, nunc in burgo contra Florentiam* tanyáznak, végre a II. segédlegió egyik osztályának székhelye *in castello contra Tautantum* van. Két táborról határozottan állítja, hogy barbár területen feküdtek. A castrum Onagrinum Malatával (Bánostor) szemben, mely később Bononia nevet nyert, a mai Begecs falu helyén keresendő,¹⁵ a másik burgus a későbbben Florentiának elnevezett Lugióval (Szekcső) szemben, Contraaquincum pedig, mint neve elárulja, Aquincummal szemközt létezett. A Tautantummal szemben állott tábor helye még máig ismeretlen.

E várak Diocletianusnak köszönhetőek keletkezésüket. A császárnak 293 november 5-iki kelettel ellátott rendeletei Lugióban láttak napvilágot. Nyilván csak azért kereste fel Sirmumból Lugiót, hogy a Duna balpartján épülő burgus építkezését megfigyélje. Az Aquincummal és Bononiával szemközt fekvő várak a következő évben épültek. Diocletianus Sirmiumból, a hol szeptember haváig tartózkodott, személyesen ellenőrizhette a castellum Onagrinum körüli munkákat.¹⁶ I. Valentinianus a IV. században a quádok területén épített várakat.

Egyes táborhelyekhez lévén kötve a csapatok, hiányos lett volna a védelmi rendszer, ha maga a Duna nincs szemmel tartva, a melyen át, minden szélessége dacára, a barbárok nagyobb nehézségek nélkül betörhettek. A pannoniai hajóhadat (*classis Flavia Pannonica*)¹⁷ már Vespasianus vagy fiai szervezték s idővel egyes részeivel a Duna mellékfolyóin is találkozunk. Dunai állomásai Carnuntumban, Mursában és Taurunumban (Zimony) voltak, a Száván, a *Notitia* szerint, Siscia, Servitium (Gradiska) s Sirmium az állomások.

Ha tekintetbe vesszük, hogy rendszerint minden római mérföldnyi távolságban egy-egy szilárdan épített vár védte a limest,¹⁸ melyet Pannoniára nézve a Duna alkotott, mi értelme lehetett volna, hogy a rómaiak azon átlépve, még sánczokkal is biztosítsák a határt? Egyébként az ugynevezett bácskai kis és nagy sánczokat már azért sem tekinthetjük római alkotásoknak, mert eltekintve attól, hogy a limes a lehető legrövidebb vonalt követi, a szokásos castellumok hiányzanak oldalukon. Az árok is hol a bal, hol a jobb oldalon fut. Fröhlich,¹⁹ ki e sánczokat átkutatta, a *Limigantes Sarmatae* művének tekinti a IV. századból. Védelmet nyújtottak egyrészt uraikkal, a szabad sarmatákkal szemben, másrészt a rómaiak ellenében.

Ha fölteszszük is, hogy Traianus csak azért igázta le a dák népet, hogy a birodalom egy veszélyes ellenségtől szabaduljon meg, el nem tagadható Erdély hadászati fontossága a

dunai tartományok, Moesia és Pannonia védelme szempontjából. Mihelyt a rómaiság megvetette lábát bércei között a leghatalmasabb várat nyerte meg, a honnan az északról történő támadásoknak a legkönnyebben útját vághatta. Azért a Duna és Tisza közé szorult sarmata-iazygok távolról sem lehettek oly veszedelmesek, mint a quádok és markomannok, kiket egyik oldalról sem tarthatott Róma sakkban.

Erdély határhegységei minden oldalról oly hatalmas védelmi vonalat képeznek, hogy Dacia nem szorult mesterséges erődítményekre, melyek körülzárják. Legalább keleten és északon sehol árok szegte sánczok vagy falak nyomai nem fedezhetők fel. Egyedül az északnyugati határon, Tihótól Kis-Sebesig mutatta ki Torma²⁰ a germaniai limes hasonlatosságára alkotott védőművek létezését. E részen sem vonul végig a földtöltés, a Meszes hegység meredek völgyein képtelenség lett volna is a töltést le- és felvezetni. Torma szerint elégségesek voltak a látótávolságban egymástól a hegy gerinczein épült őrtornyok (*propugnacula*). A castrumok az alatta fekvő Egregy, Almás és Körös völgyeiben feküdtek.

Torma egy alsó-kosályi feliratot idéz, mely olvasása szerint a mesterséges limes létezése iránt semmi kétséget sem enged, meg lévén határozottan említve benne a *vallum* szó. Több mint valószínű azonban, hogy ezen olvasás félreértésen alapul.²¹ Mindenesetre sajátságos, hogy a római a határ ép azon szakaszát biztosította volna mesterségesen, mely természeti viszonyainál fogva leginkább el lehetett a mesterséges határvonal nélkül. Miért nem találjuk nyomát odább délre, a hol Erdély a három Körös völgyeire át sokkal könnyebben hozzáférhető? De ha ilyformán a tihó-kissebesi limes római voltához kétség férhet, még indokoltabb az azon három,²² párhuzamosan haladó sánczra nézve, melyek észak-déli irányban a Maros északi partján kezdődőleg a Dunáig huzódnak. Már csak azért sem jelölhetők a határt Dacia és az iazygok között, mert minden ok nélkül meg-megszakadnak s az árok keletre esik. A táborok, melyek a volt Bánságban esetleg kimutathatók (Arcidava, Centum putea), korántsem tartoztak a sánczok védelméhez, hanem azon utvonalon feküdtek, mely Lederatától Tibiscumig vezetett. Különben oly igénytelenek voltak s annyira távol feküdtek egymástól, hogy erős várvonallról szó sem lehet. Vajjon hol keresendő akkor Dacia nyugoti határa, helyesebben hol volt a vonal, mely a rómaiságot a barbár iazyg területtől elválasztotta?

A határprovinciákban, már pedig Dacia nagyon is az volt, a legiókat rendszerint a végpontokon találjuk, nemkülönben a segédcsapatokat. Mit látunk azonban Daciában? Mind a két legio a tartomány belsejében tanyázott. A legio XIII. geminának a Maros partján Apulumban, a góczponton volt állomása, a hová az utak minden irányból összefutottak. Táborhelyének fekvése tudtommal még nincs körvonaloza, annyi bizonyos azonban, hogy a mai várdombon emelkedett.

A míg a tartomány védelme egyedül a XIII. legiótól függött, igen természetesen az fedezte az északi vidékeket is. Téglabélyegeivel tényleg találkozunk Potaissán, Nikházán, Szucságon s a legészaknyugatibb ponton, Porolissumban. Septimius Severus óta, ki a legio V. Macedonicát ugyancsak Dacia szívében, Potaissában (Torda) helyezi el, hol táborra a Leányvár nevű hegyháton emelkedett, az északi részek védelme ezen legióra szállott át. Előretolt állomásai Felvincz, Várfalva és Szucság voltak. A XIII. legio figyelme ezentúl első sorban a délre irányult. Nyomai nyugat felé a Maros mentén Alvinczen, Csigmón (Germisara), Veczelen (Micia) lelhetők föl. Legszélsőbb állomása Német-Csanádon, nem messze a Maros torkolatától feküdt s a legfontosabb kereskedelmi utat védte, mely az iazygok földjén át Pannoniába vezetett.. Egyes részeinek továbbá délen Vajda-Hunyadon, Várhelyen és Alsó-Városvizen, keleten pedig Szászvároson és Gált-Hévízen kellett tartózkodnia.

Erdélyt minden oldalról hegységek zárván körül, a veszélyes pontok, a hol könnyen betörhetett az ellenség, a szorosok voltak. Első sorban ezeket el kellett zárni. Ugy is történt. Vöröstorony felől a bejárást Castra Traiana, a Vulkán felől bumbestii, a bodzai szoros felől a pietraosszai, az ojtozi felől a bereczki táborok védték meg. Nyugaton a Körös partján Nagy-

Várad, a Maros völgyében Német-Csanád, Bulcs stb. voltak a legszélső megerősített pontok. Végül a Vaskapu-szorost biztosította Tibiscum s a teregovai kulcsot Plugovánál Praetorio.

A második megerősített vonal Erdély bércein belül vonult. Északon a Szamos mentén az Almás patak torkolatánál Tihó, a Kosály pataknál Alsó-Kosály, az Ilosva patak beömlésénél Alsó-Ilosva, továbbá a Sajó patak forrásainál Várhely s ezek háta mögött, a Kis-Szamos völgyében, a szamosujvári tábor képezték egyes láncszemeit. Keleten az Erdély közepe felé irányuló majdnem valamennyi vízi-ut el volt zárva. A Maros felső folyásánál ott találjuk Vécset, a Görgény patak völgyében Görgény-Szent-Imrét, a Nyárad mentén Mikházát, a Kis-Küküllő kezdetén Sóvárado, a Nagy-Küküllő partján Udvarhelyt, a kettő között Enlakát, a Nagy-Homród völgyében Szent-Pált, az Olttal való egyesülésénél Hévizet s végül nem messze onnan, hol a Fekete-Ügy az Oltba szakad, Komollót. Különösen nagy gond fordított az észak-nyugati határ biztosítására. Romlot (Certia), Szent-Péterfalva, Vármező és Kis-Sebes mind táborhelyek voltak, melyekre beljebb Zutor (Largiana), Magyar-Gorbó (Optatiana) és Szucság következtek. A Maros nyugati kifolyásánál Veczel (Micia) és Déva táborai emelkedtek.

A legbelső váröv végül a két legio-állomást fogta körül. A táborok a mai Várfalva, Székely-Földvár, Maros-Ujvár, Csikmó (Germisara), Arany (Petris), Alsó-Városvize, Szászváros és Kis-Sink helyén épültek.²³ Inkább merném azt állítani, hogy kifelé az összeköttetést voltak hivatva föntartani, mint azt, hogy az Érczhegység aranybányáinak védelme szolgált indító okul elhelyezésöknél.

A felsorolt táborhelyek őrségét tulnyomó részben a segédc csapatok szolgáltatták. A gyakori változáson, melyeket azok körében tapasztaltunk, kizárják, hogy bármely csapat hosszabb ideig megmaradhatott volna ugyanazon az állomáson. Eddig körülbelül a következő segédc csapatokról tudjuk, mely helyen voltak megszállva: Alsó Kosályon a cohors I. Britannica miliaria civium Romanorum, Alsó-Ilosván Septimius Severus óta az ala I. Tungrorum Frontoniana, Szamos-Ujvárott az ala II. Pannoniorum, Romlonton a cohors II. Britannica miliaria, Magyar-Egriyén a cohors I. Aelia Gallorum és a cohors II. Hispanorum, Vármezőn a cohors II. Flavia Numidarum, Sebes-Váralján a cohors I. Aelia Gallorum s a cohors II. Hispanorum, Várhelyen a cohors IV. Hispanorum, Sóvárado-Mikházán a cohors I. Alpinorum, Maros-Kereszturon az ala I. Bosporanorum, SzékelyFöldváron az ala Batavorum miliaria, Udvarhelyen a cohors I. Ubiorum, Bereczken 134 óta a cohors I. Bracarum Augustanorum, Gált-Hévizen az ala Asturum, Veczelen az ala I. Hispanorum Campagonum és ugyanott, továbbá Déván a cohors II. Flavia Commagenorum állomásozott hosszabb rövidebb ideig.

Az auxiliaris táborhelyek legtanulságosabb példáját Daciában az alsó-ilosvai nyújtja, melynek átkutatását az Erdély római emlékeinek felderítése körül oly sok érdemet szerzett Torma Károlynak köszönhetjük.²⁴ Helyéül a rómaiak az Ilosva és Szamos összefolyása által képezett fűlsziget fensikjét választották. Alakja szabályos négyszög, melynek oldalai 182 méter hosszúak. A falak 1,26 méter vastagok. A sarkokon belül négyszögű bástyák (E, F, G, H) emelkedtek. A legépebben megmaradt porta principalis (B) kettős bejáratlalt volt ellátva s mindkét oldalát egy-egy kiugró bástya védte, melyek benseje őrszobácul szolgálhatott. Hasonlóképpen voltak a többi oldalak kapui (A, C, D) biztosítva. A tábor belsejében észlelhető épület (I), melynek egyharmadát Torma felásta, a praetorium lehetett. A többi épületek, így a fürdők, melyekkel rendszerint a táborokon belül találkoznak, a falakon kívül feküdtek. Septimius Severus óta maguk a katonák is a táboron kívül lakhattak.

Szó volt az őrtornyokról, minőket a rómaiak főkép a hegységek ormain építettek és pedig rendszerint az egyiket a másiktól csak akkora távolságban, hogy az őrségek jelekkel egymást megérthették. Két ily őrtorony tekintélyes maradványai láthatók még Daciában. Az egyik Hunyadmegyében (Krivádián), kerek épület 13.3 méter átmérővel, a másikat Karánsebes mellett, Ovidius tornya²⁵ név alatt ismeri a nép.

Az Itinerarium nem tartalmazza Dacia utvonalait. Egyetlen főforrásunk e tekintetben a Tabula Peutingeriana. A három ut, melyek föl vannak rajta jegyezve, mind Viminaciumból indul ki. A nyugoti az, melyen először nyomult Traianus Daciába, Lederatánál (Uj-Palánka) kezdődik a Duna balpartján s Tibiscumnál ér véget. A főut Tiernánál (Ó-Orsova) lép át a Olt-partra, Tibiscumnál egyesül az előbbivel s innen Sarmizegetusába vezet majd északkeletnek fordul s Kis-Kalánon (Ad aquas) át Aranyig (Petris) folytatódik, a honnan kezdve a Maros jobb partján – Germisarát (Csikmó) és Blandianát (Karna) érintve – Apulumig halad, majd Nagy-Enyeden (Brucla), Felvinczen (Salinae) át Potaissába (Torda) s onnan Napocába (Kolozsvár) megy, s Porolissumban (Mojgrád) végződik. A keleti vonal Taliatánál ágazik el az előbbitől, Drobetánál a jobb partot éri s a mai Oláhországban le a Dunáig (Oescus) vezet, innen azonban ismét északnak fordul s az Olt mentén a vöröstoronyi szoroson át jut Erdélybe, a hol végső állomását Apulum képezi.

A Tabula Peutingeriana ugyan nem mutatja, de magától értetődik, hogy a határok mentén fekvő táborokat is utak kapcsolták össze legalább a központi legionáris állomásokkal. Nyomaikat helyenként tényleg megtalálták. Az Olt völgyében az ut a jobb parton haladt Gált-Hévizig, honnan egy ága tovább Komollón át Bereczkig vezetett; Galtnál az Olt vizébe ömlő Homoród völgyébe ment át s Homoród-Szent-Mártonnál nyugatra fordulva, Székely-Udvarhelyen egyesült a Nagy-Küküllő mentén Apulumból kiinduló vonallal. Felvincztől kezdve, hol az elágazásnál Székely-Földvár és Maros-Ujvár táborai védték a Maros két partját, a Maros völgyében az ut a vécsi táborig vonult. Napocánál az ut ketté ágazott. A mellékvonal a Kis-Szamos völgyében Szamos-Ujváron át Alsó-Kosályig, majd a Nagy-Szamos völgyében Csicsó-Kereszturig vezetett, a hol a Sajó völgyébe lépett s egyrészt Beszterczének, másrészt Várhelynek tartott. A fővonalból nyugat felé mellékutak ágaztak a Maros völgyében Német-Csanádig, az Ompoly mentén Apulumnál Verespatakig, Potaissánál Várfalváig, Largianánál Sebesváraljáig s Certiánál Vármezőig.

Valóban meglepő a mérföldkövek csekély száma Erdélyben. Eddig csupán hármat ismerünk. Az egyik még Traianus uralkodása idejéből, 109/110 évekből való s a távolságot Ajtonig, hol találták, Potaissától, mely akkor még Napocához tartozó falu volt, 10 mérföldnyire teszi.²⁶ Trebonianus Gallus idejéből való a veczeli mértföldkö, szerinte a távolság Apulumtól 45 mértföld.²⁷ Legujabban Nagy-Almásan került napfényre egy mérföldkö, mely Maximinus idejéből, 236-ból származik.²⁸ Ez az anarti néptörzs *R...ul* (Resculum = Sebesváralja) telepétől számítja a 16 mérföldnyi távolságot.

Daciát a várak láncolata tulajdonképpen egyik oldalon sem védte oly értelemben, a mint azt a Duna mentén láttuk. Ép azért a határt is bajos megállapítani, a meddig a római uralom terjedt. Annyi bizonyos, hogy a határhegységeken túl fekvő terület is még Róamához tartozott. Keleten a Dobrudsza közigazgatási tekintetben Alsó-Moesia részét képezte. Határozott limes hiányában nyugat felé még nehezebb a határt biztosan megvonni. Az egykori Bánság kétségkívül még Róma kezében volt s a legujabb időkig Dacia részének tekintették.

De ha, mint Domaszewski tette, több figyelemmel nézzük a vámállomásokat, melyek vonala összeesik a provinciák határaival, továbbá számba vesszük, hogy a Bánságot a felső-moesiai hadsereg látta el őrséggel, mind több és több valószínűséget nyer a feltevés, hogy Dacia nyugat felé Ó-Orsován, Mehadián, Várhelyen, Veczelen, Zalatnán túl, melyek mind vámállomások voltak, nem terjedhetett messzire. Hasonló okból nem számíthatjuk a mai Romániának azon részét sem Daciához, mely az Olttól keletre esik.²⁹

Nem tartozik ide, hogy a legiók szervezetéről, tisztí karáról szóljak. Csak annyit jegyzek meg, hogy legénységek kizárólag római polgárokból kerültek össze. A köztársaság korában Italia népe is elég volt, de a mióta a polgárháborúk megtizedelték, a provinciákra került a sor, hogy a legiókat is ellássák katonával. Csak kezdetben okozhatott az nehézséget. A császárok azonban egyre bőkezűbbek lettek a polgári jog adományozásával, nemcsak egyik község a másik után kapta meg a városi szervezetet, hanem egész néptörzsek is elnyerhették –

mint az a karnokkal történt – a római polgárjogot s ezzel a jogosítványt, hogy tagjaik a legiókban szolgálhassanak. A III. században még a barbár népeket is érthette ez a kitüntetés. Okunk van hinni, hogy az a tömérdek legionaris katona, kiknek sírkövei nem említik szülőföldjüket, abban a provinciában született, a hol legiójuk állomásozott. Másrészt nem kerülheti el figyelmünket, hogy ugyanazon legióban a birodalom minden részéből való egyénekekkel találkozunk.

A kiváltságos helyzet, melyet a legiók katonái élveztek – a 20 évi szolgálati idő, elbocsáttatás után a nyugodt élet biztosítása – anynyira vonzó volt, hogy a szükséges létszámot mindenkor könnyen ki lehetett önkéntesekből egészíteni. Ellenben a segédcsapatokat annak rendje és módja szerint ujonczozták a meghódított, római joggal nem bíró provincialisok közül. A provinciákat az adófizetés és ujonczállítás kötelezettségei különböztették meg Italiától. Az egyes néptörzsek a fiatalság számarányában s alkalmazhatóságukhoz mérten több vagy kevesebb segédcsapatokat tartoztak kiállítani. Rendszerint megmondja a nevök, melyik néptörzs szolgáltatta a continenst. Pannoniában és Daciában a legkülönbözőbb nemzetiségek segédcsapatáival találkozunk. Képviselve vannak a legtávolabb fekvő népek. Hispaniából került Pannoniába 3 cohors Lusitanorum (I., II., VII.), Daciába ugyancsak 3 cohors Hispanorum (I., II., IV.), Pannoniába 2 cohors Asturum et Callaecorum (I., II.), ugyanoda egy cohors Callaecorum Lucensium (V.) s két ala Arvacorum (I., II.), Galliából 4 cohors Gallorum (I., II., III., V.), s az ala Frontoniana Tungrorum Daciába; Britanniából a cohors I. Brittonum ugyanoda; a Rajna vidékéről 3 cohors Batavorum Pannoniába s az ala I. Batavorum Daciába; az Alpesek vidékéről a cohors I. Vindellicorum Daciába, egy cohors Raetorum (VIII.), egy cohors Noricorum (I.), egy cohors Montanorum (I.) s 3 cohors Alpinorum (I., II., III.) Pannoniába; a Balkán-félszigetről 4 cohors és egy ala Thracum (III.) Pannoniába, egy cohors Bessorum (II.) Daciába, keletről a cohors I. Ituraeorum és az ala I. Ituraeorum (Ituraea Palestinában feküdt s lakosai a zsidóknak meghódolt arabok voltak) Daciába, egy cohors Hemesenorum (Hemesa syriai város arab lakosokkal) Pannoniába, a cohors I. Commagenorum Daciába, Afrikából a cohors Mauroru a Pannoniába stb.

A római kormány ugyan arra törekedett, hogy a segédcsapatok mennél távolabbra kerüljenek el hazájuktól, idővel azonban, midőn kiegészítésök rendesen azon tartományban történt, hol állomáson voltak, az egyes osztályok néprajzi megjelölése elvesztette értelmét, s nem csodálkozhatunk, ha egyes segédcsapatokat azon tartományban találunk, ahol szerveztettek. A pannoniai néptörzsek közül egyedül a breukok azok, melyek saját nevök alatt alkotnak csapatokat, még pedig nem kevesebbet, mint nyolczat. Ezek közül két cohors (V., VII.) Pannoniában tanyázott. A többi néptörzsek a pannonok neve alá foglalva szolgáltak. Ismeretes 3 cohors Pannoniorum, ezek közül az I. és III. hazájában tartózkodott, míg a II. cohors Britanniában élt. Ugyancsak Britanniában találjuk az I. pannoniai alát, ellenben a II. ala Daciában feküdt.

A daciai csapatok egytől-egyig a tartományon kívül lelhetők fel. A cohors I. Dacorum, mely szervezője, Hadrianus után az Aelia nevet viselte, azonnal Britanniába került, a cohors II. Augusta Dacorum veterana Pannoniában (Teutoburgium) állomásozott, a cohors III. Dacorum pedig egy macedon feliraton³⁰ említették. Végül az ala I. Dacorum, melyet, mint Ulpia mellékneve mutatja, Traianus szervezett, Noricumban birta táborát.

A segédcsapatok nagy része azon fegyverzetet tartotta meg, melyhez függetlensége idejében hozzászokott. A nálunk előfordulók között vannak sagittarii (nyilasok), contarii (dárdavető) s a cohors II. Hispana scutata, mely mellékneve után ítélve, nagy négyszögű paizszsal volt ellátva.

A pannonokat Tacitus mint kitűnő lovasokat dicséri.³¹ A dákok főfoglalkozása sem lehetett egyéb, mint háború. Traianus oszlopán erős fűzőcipőkben a bokán összeköthető nadrágban, rövid ujjú kabátban és nehéz köpenyben jelennek meg. Jellemző fegyverök a

görbe kard, melyet Decius óta a daciai érmeken még a Genius kezében is látunk. A jelvény, mely alatt a csatába indulnak, a sárkány, melynek teste duzzadtan gyűrűdik a levegőben, sárkány formája van a hadi trombitának is.

A segédc csapatokban ugyan 25 évig kellett szolgálni, könnyebb lévén azonban a szolgálat, római polgárok sem tartották azt magukra nézve lealázónak. Ha a nép, melyből a segédc csapat ujonczoztatott, már birta a polgárjogot vagy azt a csapat legénysége szolgálatközben kapta meg, a cohorsok és alák *civium Romanorum* jelzővel különböztették meg magukat.

Rendszerint azonban csak a szolgálati évek leteltével részesültek a segédc csapatokban szolgáló nem rómaiak abban a kedvezményben, hogy akár szolgáltak tovább, akár elbocsáttattak, elnyerték, a polgárjogot, házasságuk nem római nővel elismertetett, gyermekeik törvényesítették. A császár rendelettel adományozta e jogokat. Az eredeti után, mely Rómában a Capitoliumon vagy Forumon közszemlére ki volt függesztve, másolatok készültek. Minden egyes érdekelt kapott egyet. Eddig 96 ily okmányt ismerünk. A két négyszögű bronzlap (*diptychon*), mely az egyik hosszoldalon s középpütt 2–2 lyukon át bronzszalaggal egymáshoz volt fűzve, kívül a teljes szöveget s a hét tanú nevét tartalmazza, belül felületesebb írással a szöveg kivonatát. Megbecsülhetetlen emlékek, már csak azért is, mert keltezve vannak s másrészt minden egyes okmány mindazon segédc csapatokat felsorolja, melyek legénységéből valamely tartományban egyidejűleg szabadságolások történtek.

---

417. Ezt igazolja azon körülmény, hogy Vindobonában a legio XXX., Aquincumban a legio IV. Flavia, a Dráva-Száva közében a legio I. Italica (Vinkovce), a legio II. Italica (Dállya), a legio VII. Claudia (Mitrovicz) s különösen a legio VI. Herculia (Cserevics, Banostor, Begecs, Eszék) téglái vagy feliratos köemlékei kerülnek napfényre

418. Az *exer(citus) Pan(noniae) imf(erioris)* tégláira Ó-Budán, Kömlődön, Battán, Adonyban akadtak. C. I. L. 3794.

419. Pannoniában a következő segédc csapatok mutathatók ki:

I. A tartomány kettéosztása előtt

Alák:

1. I. *civium Romanorum*
2. *Frontoniana*
3. I. *Arvacorum*
4. II. *Arvacorum*
5. I. *Agdusta Ituraeorum*
6. *Praetoria*
7. *Siliana civium Romanorum*.

Cohorsok:

1. I. *Alpinorum*
2. II. *Alpinorum*
3. I. *Asturum et Callaecorum*
4. II. *Asturum et Callaecorum*.
5. I. *Batavorum miliaria pia fidelis*
6. II. *Batavorum miliaria*
7. V. *Breucorum*
8. VII. *Breucorum*
9. I. *Britannica miliaria*
10. *Brittonum miliaria*
11. V. *Callaecorum Lucensium*
12. V. *Gallorum*
13. I. *Hispanorum*
14. II. *Hispanorum*
15. I. *Augusta Ituraeorum sagittariorum*
16. I. *Lepidiana*
17. I. *Lucensium*
18. I. *Lusitanorum*
19. I. *Montanorum civium Romanorum*

20. I. Noricorum
21. VIII. Raetorum
22. III. Thracum
23. VI. Thracum.

A kettéosztás után a legtöbb segédcsoport megmarad Pannoniában, legfőlebb helyet cserél; de jönnek újak is.

II. Felső-Pannoniában

Alák:

1. I. Cannenefatium
2. I. Ulpia contabularium miliaria
3. I. Hispanorum Arvacorum
4. I. Augusta Ituraeorum
5. Pannoniorum
6. I. Thracum civium Romanorum victrix
7. III. Augusta Thracum sagittariorum.

Cohorsok:

1. I. Aelia Caes(ariensis ?) M(aurorum ?) sagittariorum, melylyel azonos a I. Aelia sagittariorum és I. Aelia miliaria sagittariorum.
2. II. Alpinorum
3. V. Callaecorum Lucensium
4. I. Cannenefatium
5. I. Hispanorum civium Romanorum
6. Ulpia Pannoniorum civium Romanorum, melylyel azonos a I. Ulpia Pannoniorum miliaria.
7. I. Thracum civium Romanorum
8. III. voluntariorum civium Romanorum.
9. XVIII. voluntariorum civium Roma

III. Alsó-Pannoniában

Alák:

1. II. Arvacorum
2. I. Flavia Augusta Britannica miliaria civium Romanorum
3. Augusta civium Romanorum
4. I. veterana civium Romanorum
5. Frontoniana
6. I. Flavia Gaetulorum
7. I. Augusta Ituraeorum
8. I. Thracum veterana.

Cohorsok:

1. I. Alpinorum, később equitata
2. III. Alpinorum
3. II. Asturum et Callaecorum
4. II. Augusta
5. III. Batavorum
6. VII. Breucorum
7. I. campestris voluntariorum civium Romanorum
8. I. veterana civium Romanorum
9. I. Hemesenorum miliaria
10. I. Lusitanorum
11. III. Lusitanorum
12. VII. Lusitanorum
13. Maurorum miliaria
14. I. Montanorum
15. I. Noricorum
16. II. Augusta Nervia Pacensis miliaria Brittonum
17. I. Thracum
18. I. Augusta Thracum u... r...
19. I. Thracum equitata
20. I. Thracum Germanica civium Romanorum
21. II. Augusta Thracum.

421. A Daciában kimutatható segédcsoportok:

Alák:

1. Asturum
2. I. Batavorum miliaria
3. I. Gallorum et Bosporanorum
4. [I?] Gallorum et Pannoniorum
5. I. Hispanorum
6. I. Hispanorum Campagonum
7. I. Augusta Ituraeorum
8. II. Pannoniorum
9. I. Tungrorum Frontoniana.

Cohorsok:

1. I. Alpinorum
  2. I. Augusta...
  3. Flavia Bessorum
  4. I. Bracarum Augustanorum
  5. I. Britannica miliaria civium Romanorum
  6. I. Ulpia Brittonum miliaria
  7. II. Britannica miliaria
  8. III. campestris civium Romanorum
  9. I. Flavia Commagenorum
  10. II. Flavia Commagenorum
  11. IV. Cypria civium Romanorum
  12. III. Delmatarum (equitata?) civium Romanorum, inkább Felső Moesiához számítható,
  13. I. Gallorum Dacica, azonos vele a I. Aelia Gallorum,
  14. II. Gallorum Macedonica
  15. III. Gallorum
  16. I. Hispanorum pia fidelis
  17. I. Hispanorum veterana
  18. I. Flavia Ulpia Hispanorum miliaria civium Romanorum
  19. II. Hispanorum scutata Cyrenaica, talán azonos vele a II. Hispanorum
  20. IV. Hispanorum
  21. I. Ituraeorum
  22. I. Augusta Ituraeorum sagittariorum
  23. V. Lingonum Antoniniana
  24. II. Flavia Numidarum
  25. I. Augusta Nerv...
  26. VIII. Raetorum
  27. I. Thracum civium Romanorum
  28. I. Thracum sagittariorum
  29. VI. Thracum
  30. I. Vindellicorum
  31. I. Ubiorum
  32. I. Ulpia...
422. V. ö. Kubitschek u. Frankfurter, Führer durch Carnuntum, III. kiadás. 83–88.
423. V. ö. Berkovics, Ásatásom az ó-szőnyi római táborban. Arch. Ért. 1886. 392–397.
424. Fröhlich, A pilis-maróthi római tábor. Arch. Ért. 1893. 45.
425. Römer, Műrégészeti Kalauz. I. 83.
426. Tac. Ann. I. 20.
427. C. I. L. III. 3705.
428. Plin. 37. 3. 45.
429. C. I. L. III. 3700.
430. C. I. L. III. S. 10652.
431. Fröhlich, Castellum Onagrinum, Arch. Ért. 1889. 101.
432. V. ö. Fröhlich, Römische Inschriften. Arch-Epigr. Mitth. XIV. 51.
433. L. Cornelius Restitutus Praef(ectus) classis Flaviae Pannonicae. Renier, 2165.
434. „Ita ut millenis interiectis passibus, stabili muro et firmissimis turribus erigantur.” Anonymus De rebus bellicis.
435. A bácskai ú. n. Római sánczok. Arch. Ért. 1887. 306–309.
436. C. I. L. III. 827. S. 7633.

437. Rómer térképén hármát látok. Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie. 1878.
438. V. ö. Fröhlich, Dacia nyugoti határa és a római sánczok. Arch. Ért. 1891. 425.
439. V. ö. Gooss, Beiträge, 156–166.
440. Az alsó-ilosvai római állótábor s műemlékei. Az erdélyi muzeum-egylet évkönyvei. III. 1. füzet.
441. Halavács Gyula, kinek ismételt alkalma volt az építményt megvizsgálni, határozottan középkorinak tartja.
442. C. I. L. III. S. 8060.
443. C. I. L. III. 1627.
444. C. I. L. III. S. 8061.
445. V. ö. Domaszewski, Die Grenzen von Moesia superior und der illyrische Grenzoll. Arch.-Epigr. Mitth. 1889. 143.
446. C. I. L. III. 600.
447. Ann. XV. 10.

V. FEJEZET.

A városok.

Fontosságuk. Gyarmatok letelepítése. Régi szabású coloniák. Claudius alapításai. Siscia és Sirmium. Traianus és Hadrianus coloniái. Municipiumok Pannoniában. Legió-állomások városi szervezete. Canabák. Apulum. A canabák és a polgári telep közötti viszony. A ius Italicum. A városok alkotmánya. A decuriók testülete. A hatóságok; II- és IV-vírek; aedilisek, quaestorok. A papi méltóságok. Az augustalisok. A különböző collegiumok. Római városok maradványai. Az utcák. Az építkezés jellemzése. Az épületek pusztulása. A római építkezés egyöntetűsége. A mulatóhelyek. Az amphitheatrumok. A vízvezeték. A fürdők. Egyéb középületek. Az aquincumi vásárpiaç. A lakóházak. A belső kiállítás

A legtöbb város idegen hangzású neve magában véve elég bizonyíték arra, hogy a rómaiak, midőn Magyarország területét elfoglalták, kész községeket találtak. Másrészt azonban az is bizonyos, hogy ezek egy-kettő kivételével messze állottak még attól hogy város számba mehettek volna. Alig lehettek egyebek, mint az egyes néptörzsek politikai központjai, melyek a tanyákban szétszórt lakosok gyülekező helyeiül szolgáltak. Azt sem szabad felednünk, hogy a hosszas háborúk a különben is gyér lakosságot még jobban megapasztották. Pannoniának az a része, mely a Drávától északra esett, később sem juthatott sűrű lakossághoz, Daciának közepét meg Traianus tette majdnem egészen néptelenné.

Már pedig a római kormánynak semmi sem állott annyira érdekében, mint az, hogy városi központokat teremtsen, melyek, míg egyrészt a közigazgatás alapjául szolgálnak, másrészt a római civilizációnak biztos otthont nyújtanak. A városalapításnak legegyszerűbb módja az lett volna, hogy kiszolgált katonákat és római polgárokat telepítsen a kormány a már meglevő helységekre. Csakhogy Italia népe a polgárháborúk következtében már Augustus korában annyira megcsappant, hogy a parlagon maradt földek száma magában Itáliában egyre növekedett.

Mindazonáltal már Augustus megtett mindent, a mit tehetett. A legiók veteránusait meghagyta továbbra is a tartományban, hol szolgáltak, vagy annak közelében, az egyes községekben jelölven ki számukra lakóhelyet.

Augustus példáját követték utódai. Vespasianusnak 71 április havában kelt első diplomája a flottalegénységnek, mely Ravennában Lucilius Bassus parancsnoksága alatt szolgált, ugyancsak Pannoniában jelöl ki lakóhelyet,¹ és pedig, egy másik diploma² lelhelyéből (Bród) gyaníthatólag, a Száva mellékén. Traianusról biztos tudomásunk van, hogy Pannóniába gyarmatosokat vezényelt.³ Egy poetovioi felirat⁴ a II. segédlegio egyik veteránusáról emlékezik meg, ki dertonai (italiai) származású volt s a második deductio alkalmával került Poetovióba. Mindenek fölött azonban arra volt gondja Traianusnak, hogy az őslakossága nagy részétől megfosztott Dacia új elemekkel benépesíttessék. A régi írók ide vonatkozó följegyzéseit igazolják a daciai feliratok. Különösen nagyszámu telepest találunk keletről, továbbá Dalmátiából.

Traianus után a régi értelemben vett telepítésnek semmi nyoma sincs nálunk. A háborúk által megfogyott provincialisokat a későbbi császárok a birodalom határain túl lakó barbárokkal pótolják.

A köztársaság korában a gyarmatosítást a senatus határozatából kiküldött bizottság hajtja végre. A császárok imperiumuk alapján önhatalmulag rendelik el s helytartóikkal helyettesítetik magukat. A colonisták azon a földterületen telepednek meg, melyet a hódítók a községektől elvesznek. Mikor Augustus Sisciát elfoglalta, a várost két részre választotta; az egyiket a maga számára római módon erősítette meg s abban helyezte el az őrséget.

Ha a colonisták csekély számmal vannak, a község, hol megszállanak, legfőlebb területének egy részét vesztí el, politikai állapota azonban nem szenved változást. A gyarmatosok magukban külön községet alkotnak.

Tulajdonképeni gyarmatosításról csak akkor lehet szó, ha a colonisták beköltözése következtében a fennálló községi szervezet eltöröltetik s helyébe a római városok mintájára alkotott új község, úgynevezett *colonia* lép. Ez esetben külön törvény – *lex coloniae* – állapítja meg a jövevények és bennszülöttek viszonyát egymáshoz. Maga a colonia-alapítás ténye pedig a következő formásokkal jár: A gyarmatosok a gyarmatosítással megbízott császári felhatalmazott vezetése mellett katonai rendben hadijelvények alatt vonulnak be. Előbb áldozatot mutatnak be, majd a vezető fejére huzza a cinctus Gabinus nevű tógát s kezébe fogja az ekét melyet jobb oldalt bika, balfelől tehén húz. A fölszántott barázda jelöli az új város területét. A kiemelt göröngyöknek befelé kellett esni. A kapuk helyén az ekét fölemelte; a barázda nyomán épült a város fala.⁵

A colonisták, kik római polgárok, elégséges biztosítékot nyújtván arra, hogy a bennszülöttek, a kiknek körében letelepedtek, nyugodtan maradnak, semmi értelme sem lett volna annak, hogy ugyanakkor az illető helyet legio vagy bármely más activ katonaság szállja meg.

Pannoniában ily régi szabásu colonia valószínűleg csak az egy Savaria (Szombathely) volt. Plinius *colonia Divi Claudii* jelzővel említi.⁶ Hogy már Claudius előtt bárminő községi formát nyert volna, semmi tudomásunk. Épp úgy hiányzik annak nyoma, hogy akár előbb, akár utóbb katonaság tartózkodott volna benne. Csak az az egy lehetőség állhat fenn tehát, hogy alapítói tényleg oda vezényelt veteránusok voltak, kiket Claudius azért telepített le ezen a *deserta Boiorum* neve alatt ismert területen, hogy azt a római uralom számára biztosítsák.

Ugyancsak Claudius császárnak köszönhetette Emona (Laibach), hogy colonia lett. Savariával még sem eshetik egy szempont alá, mert már a Juliusok (minden bizonynyal még Augustus) megvetették községi szervezetének alapját.⁷ Egyelőre azonban csak annyi történt, hogy a gyarmatosok a bennszülöttek községe mellett letelepedtek s testületet alkotva éltek. A colonia lakói csak római polgárok lehetvén, kik tribusokba voltak osztva, Claudius, midőn Savariának és Emonának a colonia rangot adományozza, a két várost egyidejűleg ugyanazon tribusba, a *tribus Claudia*-ba veszi föl,⁸ melynek maga is tagja volt.

Dáciában két oly várost ismerünk, melyeket Traianus a gyarmatosok megtelepítésével egyidejűleg mint coloniákat szervez. Az egyik Decebalus királyi székhelye, Sarmizegetusa (Várhely), a másik Tierna (Ó-Orsova). Az utóbbiról egyetlen forrás, a Caracalla idejében élt jogász Ulpianus⁹ emlékezik meg, mint oly coloniáról, melyet Traianus deductioval alapított. Sarmizegetusát ellenben a feliratok hosszú sora *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica* név alatt idézi.

A gyarmatosítás művét a császár megbízásából Scaurianus helytartó 110-ben hajtotta végre. A feliratból, mely e tényt megörökíti, egyszersmind az is kitűnik, hogy az a legio V. Macedonica közreműködésével történt.¹⁰ Ez azonban még korántsem jelenti, hogy e legio Sarmizegetusában állandó táborhelylyel bírt volna. A közcéloknak szolgáló épületeket rendszerint a katonaság emelte, kétségkívül ugyanez az eset volt Sarmizegetusában is; legvalószínűbben a város falát tekinthetjük művének.¹¹ Később sem volt Sarmizegetusának állandó őrsége;¹² a Várhelyen talált kevés számú katonai felirat könnyen megmagyarázható az apulumi táborhely közelségéből. Tiernában nincs semmi nyoma a katonaság tartózkodásának. Traianus a *tribus Papiria*-hoz tartozván, igen természetes; hogy a többi császárok példájára Sarmizegetusát is, mint alkotását, ugyanazon tribusba iktatta.¹³

Pannoniában Siscia (Siszek) és Sirmium (Mitrovicz) is azonnal coloniák lesznek és pedig még az első században. Flavia melléknevek elárulja, hogy ezen állásukat Vespasianusnak vagy valamely fiának (valószínűleg Domitianusnak) köszönhatték. A mi keletkezésüket illeti, még sem tehetők párhuzamba sem Savariával, sem Sarmizegetusával.

Siscia már Krisztus előtt 35-ben lett táborhelylyé, nemsokára reá Sirmium is. Hogy a rómaiság e két helyen mégfészkelje magát, nem volt szükség colonistákra, a legiók legénysége elég hatalmas tényező volt, hogy a bennszülöttek beolvasztását a rómaiságba előmozdítsa. Midőn a legiók a Flaviusok idejében távoznak, már egyrészt a katonaság nyomában önként letelepülő római polgárok száma elég nagy volt, másrészt a bennszülöttek sem idegenek többé, úgy hogy kárpótlásul a legiók elvesztéseért maguk a Flaviusok szervezik római értelemben vett városokká, vagyis coloniákká, mindkettőt a *tribus Quirinába* fogadván fel, melyhez maguk is tartoztak.¹⁴

Domitianus idejében ugyan ismét azt látjuk, hogy Sirmium a II. segédlegió állomása. Igen valószínű, hogy még mielőtt újra táborhelylyé lett volna, már megkapta a colonia rangot. Domitianus csak kénytelenségből, a dák háborukra való tekintettel helyezhette el benne a legiót. Azt – igen természetesen – nem tehette többé, hogy megfossza városi jogaitól.

Nem egészen azonos, de mégis hasonló körülmények között, mint Siscia és Sirmium, nyerte el a colonia rangot Poetovio. Vespasianusig a XIII. ikerlegió táborhelye. Ugy kellett volna, hogy mielőtt megszűnik az lenni, Siscia és Sirmium példájára Vespasianus a városi joggal kárpótolja. Ez azonban csak Traianus uralkodása idejében következett be. Az alkalmat erre minden valószínűség szerint a fönnebb érintett deductio szolgáltatta. Neve ezentúl *colonia Ulpia Traiana* s a *tribus Papiriába* tartozik, mint maga Traianus.¹⁵

Utolsó helyen emlitem Mursát (Eszék), mely még szintén a nélkül részesült a coloniai jog adományában, hogy megelőzőleg városi szervezete lett volna. Alapítója Hadrianus, a kinek *Aelia* családi nevét viseli s vele egy tribusba (*Sergia*) tartozik.¹⁶ Ha a II. segédlegió tényleg ott állomásozott, mielőtt Aquincumba került s Mursa a colonia rangot csak távozása után nyerte el, úgy keletkezése Sisciáéval és Sirmiuméval azonos. Különben deductiót kell feltételeznünk, de annak ez idő szerint semmi nyomát sem ismerjük.

A római közjog a polgári joggal bíró városok két fajtát ismeri, az egyiket a municipium, a másikat a colonia névvel ruházták fel a rómaiak. A köztársaság korában a *municipium* mindig nagyobb tekintélynek örvend a coloniánál. Eredetileg független államot képező községből fejlődve, a birt autonomia tiszteleti elsőbbséget biztosított számára. A coloniák Róma által alapítottván, soha sem alkottak önálló államokat. Ezen megkülönböztetés azonban az idők folyamában mindinkább elhomályosul. Sőt mi több, a császárság katonai uralma alatt ellenkezőleg valamely városra nézve a colonia rangja meggy nagyobb kitüntetés számba, mint a municipiumé.¹⁷

Szemben a felsorolt városokkal, melyek egyszerre megkapták a colonia rangot, a városok egy másik osztálya áll, mely a municipiumi rangnál nem vitte tovább. Pannoniában e városok nagyrésze, mint Scarbantia (Sopron), Neviodunum (Dernovo), Andautonia (Scitarjevo), municipium Latobicorum (Treffen), még az első század folyamán lettek municipiumokká.¹⁸

Sem ezek, sem a többiek, mint Cibalis (Vinkovce), Mursa Minor vagy Mursella, Mogentianae (Keszthely),¹⁹ melyekről nem tudjuk határozottan, mely időből való municipiumi joguk, jelentékenyebb szerepet nem játszottak. Legiók sohasem állomásoztak bennök, legfőlegb egyik-másik segédcsapat. Kétségkívül az *auxilia* is a római civilisatio terjesztésének figyelemre méltó tényezői voltak, de e részben távolról sem vetélkedhettek a legiókkal. E mellett a legénység nem bírván a római polgárjogot, közte és a bennszülöttek között jogi különbség nem létezett. A közéjük telepedett veteránusok csekély számuknál fogva nem lehettek hivatva arra, hogy a bennszülöttek fölött az uralkodói szerepet vigyék. Szóval a hangadók megmaradtak a meghódítottak. De ugyanazért másfelől be kellett érniök azzal, hogy midőn a kormány látta, hogy a római műveltségben kellőképp előhaladtak, a másodrangu municipiumi szervezetet adja községeiknek.

Ha Plinius Scarbantiát oppidum Julium-nak nevezi, megjegyzésének csak az lehet az értelme, hogy már Claudius előtt megtelepedtek római polgárok vagy veteránusok a

benszülöttek között s a község városforma szervezetet öltött. Római jogu várossá municipium néven csak Vespasianus emelte, mint az *Flavium* melléknevéből kitetszik. Mogentianae kivételével a felsorolt többi municipium a Dráva-Száva közében feküdt, vagyis azon a területen, hol a rómaiak legkorábban megvetették lábukat. A római elem gyorsan hódíthatott, mert legalább Neviodunumról, Andautoniáról s a latobikok központját képező községről biztos tudomásunk van, hogy ugyancsak Vespasianusnak köszönhető a municipiumi jogot. Neviodunum a *Flavium* melléknevet viseli, Andautonia s a municipium Latobicorum pedig a Flaviusok tribusába (*Quirina*) tartozott.²⁰

Mint Sirmium példája mutatja, a colonia és táborhely megférhettek egymás mellett. Az első esetet arra nézve, hogy valamely legio állomáshelye a legio eltávozása nélkül római jogu várossá legyen, Traianus uralkodása idejéből Vetera (Xanten) nyújtja.

Pannoniában az első esetekkel e tekintetben Hadrianus uralkodása alatt találkozunk. Carnuntum (Német-Óvár) és Aquincum (Ó-Buda) azok a helyek, vagyis ugyanazok, melyek ekkor már a két Pannonia legfontosabb legioállomásai. Mindkettő az *Aelia* melléknevet viseli s Hadrianus tribusába²¹ (*Sergia*) tartozik. Az időt ugyan nem tudjuk, talán az előbbiekkal egyidejűleg történt, de mindenesetre hasonló viszonyok között nyert Pannonia másik két legio-állomása: Vindobona (Bécs) és Brigetio (Ó-Szőny) városi szervezetet. Sokkal későbbi időből származó, de analog példák Daciában Apulum (Gyulafehérvár) és Potaissa (Torda): ugyancsak legio-állomások.

A római sereget, midőn utra kelt, a kereskedők, markotányosok tömege követte. Ha táborba szállt, e népség, a katonaságra lévén egész léte utalva, annak közvetlen szomszédságban ütött tanyát. Sátrait, bódéit, melyekben áruit eladta, a tábori nyelv *canabae* néven ismeri. Mennél tovább marad meg a legio egy helyen, annál szorosabbra fűződött a viszony a tábor s a canabák között. A kiszolgált katonák szívesebben maradtak bajtársaik környezetében, mintsem hogy hazájukba visszamenjenek, a hol időközben új nemzedék nőtt fel, a viszonyok megváltoztak. Megtelepedések a tábor szomszédságában növelte a canabák tekintélyét.

Kétségtől minden tábor mellett keletkezett ily telep. Feliratok révén ez ideig azonban csak kettőről van biztos tudomásunk. Az egyik az aquincumi, a másik az apulumi. A canabák népsége (*Canabenses*) nem tekinthetvén magát sehol állandó lakosnak – ép úgy mint a legio sem – ha a hely megjelöléséről volt szó, a *canabae* szót használta e célra, egyuttal azonban hozzá fűzte, melyik legio oldalán él.²² De ha nem is alkothattak községet, minden szervezet híján még sem voltak. Annyi önkormányzati joguk mindenesetre volt, mint a benszülöttek telepeinek addig, míg municipiumokká lettek vagy az egyes városokhoz beosztott falvaknak.²³ Talán a szervezkedés első fokát jelzi az, midőn a falvak példájára választott *magistri* vezetik az ügyeket.²⁴

A további fejlődés folyamán ép úgy találkozunk a canabákban decuriókkal, mint a municipiumokban vagy coloniákban.²⁵

Mommsen szerint a carnuntumi, aquincumi, apulumi stb. városi községek ezen canabákból keletkeztek.²⁶ Nem lehet tagadni, hogy e telepek a római polgárvárosok kifejlődésére, ha idő van rá, kellő alapot szolgáltatnak, sőt némi szervezkedéssel is bírtak, de mégsem valószínű, hogy a midőn Carnuntum vagy Aquincum Hadrianustól municipiumi jogot kap, az kizárólag a canabák telepére vonatkozhatott volna. A császárság katonai szellemében inkább helyén lett volna ez esetben a coloniai rang adományozása. Már maga az a körülmény, hogy e városok előbb lesznek municipiumokká, gyaníttatja, hogy a benszülöttek telepe, a melynek szomszédságában állottak rendszerint a táborok, játszott tulajdonképpen a főszerepet. A pusztá feltevésnél azonban tovább is mehetünk. Apulum, mint a feliratokból kitűnik, egyidőben mint municipium s mint colonia is szerepel. A legrégebbi keltezett felirat, hol neve municipium Aurelium, 180-ból való. Severus, mint a további feliratok bizonyítják, ezen Marcustól nyert jogát megerősíti, a minek emlékére a feliratok municipium Septimium

neve alatt emlegetik. S még Gordianus uralkodása idejében is (238) municipium. De másrészt a colonia Aurelia Apulum név, ahogy a feliraton olvassuk, semmi kétséget sem enged az iránt, hogy ugyancsak Marcus emelte colonia rangra.²⁷ Colóniának mondja Ulpianus is, ki Caracalla idejében (211–217) élt. Arról, hogy a megjelöléseket egyszerűen felcserélték s ugyanarra a községre majd az egyik, majd a másik címet alkalmazták, szó sem lehet. Külön tisztviselői vannak mindkettőnek. A colonia élén *II-viri*, a municipiumén pedig *IV-viri* állanak. S hogy a legcsekélyebb kétség is elnémuljon, P. Aelius Rufinusra hivatkozunk, ki a municipium decuriója s egyuttal a coloniában a kézművesek testületének patronusa volt.²⁸

E sajátos jelenségnek csak azon egyetlen magyarázata lehet, hogy, míg a canabenses megkapták a colonia rangot, a polgári telepesen, kik a tábortól távolabb laktak, a municipiumi jogban részesültek. A két község ilyenformán sokáig állott fenn egymás mellett, míg a III. század derekán egybe nem olvadt colonia nova Apulensis néven, a hogy egy 250-ben Deciusnak ajánlott kő az új várost nevezi.²⁹

A mi a többi városokat illeti, csak az a kérdés, vajjon akkor, midőn a benszülöttek községei municipiumokká emeltetnek, mi történik a canabákkal? Hajlandók volnánk feltenni, hogy önállóságuk megszűnt s a két telep jövőben egy községet képez. Miután Aquincumot Hadrianus tette meg municipiummá, az említett feliratnak, mely canabáiról megemlékezik, e császár halála előtti időből valónak kellene lenni. Legújabbban azonban Székesfehérvárott akadtak egy feliratra, melyet a canabensisek Antoninus Pius uralkodása idejében készítetttek.³⁰ Tekintve, hogy Székesfehérvár Aquincumnak attribúált fala volt, több mint valószínű, hogy az illetők Aquincum canabáihoz tartoztak. Mindenesetre megszűnt azonban a canabák különállása, mihelyt a municipiumot az a kitüntetés érte, hogy elsőrangú várossá, coloniává lesz. Aquincumnak Septimia mellékneve elég bizonyosság, hogy abban Severus részesítette. Carnuntumot ugyancsak coloniának nevezik III. századbeli feliratok.³¹ Egy késő kori feliraton Brigetio szintén mint colonia fordul elő.³² Csak Vindobona maradt hátra, nyilván, mivel a közel fekvő Carnuntum jelentősége mindinkább előtérbe lépett. Ugyanazon okból maradt meg valószínűleg Daciában Porolissum (Mojgrád) is mindvégig municipiumnak.³³ Ezt Napoca (Kolozsvár) szárnyalta túl, mely jöllehet sohasem volt táborhely, már 139–161 municipium, mely joggal, Aelia mellékneve után következtetve, Hadrianus ruházta fel, 185–192 pedig colonia, Aurelia melléknévvel, melyet Commodustól nyerhetett.³⁴ Potaissa (Torda) Traianus idejében Napocához tartozó falu³⁵ volt s az maradt az egész második századon át, míg Severus oda nem telepíti a legio V. Macedonicát. Severus gyors egymásutánban municipiummá, majd coloniává emeli.³⁶ Mint municipium, a feliratokon Septimium melléknévvel fordul elő.³⁷

Daciában városi joggal birtak még Drobeta (Turn-Severin), Romula (Reèka, a mai Oláhországban), mindkettő előbb municipium, később colonia lett. Az ismeretlen fekvésű Malveről csak annyit tudunk, hogy colonia volt.³⁸ Tibiscumot (Zsuppa) egy Gallienus korából való felirat municipiumnak nevezi.³⁹ Pannoniában Bassianae (Dobrinca) említendő, mely a feliratok tanúsága szerint a III. század elején lett coloniává, a nélkül, hogy tudunkkal megelőzőleg a municipiumi rangot bírta volna.⁴⁰ Legújabbban a pécsi székesegyházból egy felirat vált ismeretessé, melyet *Cibalist* (Vinkovce) is coloniának nevezi.⁴¹

Az I. században s még a II. elején a colonia jog adományozásának legalább annyi értelme volt, hogy a városok keletkezésére vetett világot. Az idők későbbi folyamában azonban már csak kitüntetés számba ment. A császár különös kegyének jele volt, midőn, mint Siscia példája mutatja, a már meglevő jogot újra megerősíti. Haszna valamely városnak csak úgy lehetett, ha az itáliai jogot (*ius Italicum*) nyeri meg. E jog ugyanis azt a kedvezményt nyújtotta, hogy birtokosai akár csak Itáliában éltek volna, nem fizettek földadót. Míg Daciában Tierna, Sarmizegetusa, Napoca, Apulum, Potaissa, szóval valamennyi colonia, élvezte az adómentességet,⁴² a pannoniai coloniák egyikéről sem mondhatjuk azt.

Az itáliai városok között, a mennyiben a polgári jog birtokában voltak, már a *lex Julia* Krisztus előtt 90-ben megszüntetett minden különbséget. A municipiumok és coloniák alkotmánya azóta lényegében megegyezett. A mintaképet Róma városának alkotmánya szolgáltatta.

A *res publica* cím – mint városaink példája is mutatja – egyaránt megillette a községek mindkét nemét. Semmi kétség, hogy a tisztviselőket régi időben a polgárok gyűlése választotta. A mióta azonban a tisztviselőkre háramlott terhek miatt, melyek egyre nyomasztóbbak lettek, a jelöltek száma annyira megcsappant, hogy annyian sem jelentkeztek, a hány hely betöltendő vala, a népgyűlések jelentősége teljesen megszűnt s a II. században már nyomukat sem találjuk.

Rómában a népgyűlések hatásköre a senatusra szállott át, a municipiumokban és coloniákban a *decuriók* (tanácsosok) testületére, melynek neve *ordo* vala. Hogy valaki decurio lehessen, meghatározott censustól függött. A volt tisztviselők állásuknál fogva kerültek be a tanácsba. Különböző tagjai közé tartozott minden előkelőbb állású egyén, római lovag, kiszolgált katona, császári hivatalnok stb. Majdnem valamennyi pannoniai és daciai városból ismerünk decuriókat, több feliraton az ordo névvel is találkozunk.

Az első helyet mindig a *patroni* foglalják el. Minden község érdekében állott, hogy Rómában szószólói legyenek. Az mellékes volt, hogy a védnök nem lakott a községben. Az illem kívánta meg, hogy a tanácsosok sorába felvétessék. Ez ideig tudomásunk van Sarmizegetusa,⁴³ Apulum és Napoca⁴⁴ patronusairól. Apulumban a patronus egyúttal a colonia decuriója.⁴⁵

Valamely község tanácsosának lenni, sok ideig a vidéki városok polgárait büszkeséggel töltötte el. Más eszközök hiányában a tanács úgy hálálhatta meg az érdemeket, hogy legalább a decuriori jelvényeket adományozta. Sarmizegetusában három ilyen példát ismerünk.⁴⁶ Az érdeklődés azonban szükségkép elveszett, mihelyt a városoknak az lett egyetlen hivatásuk, hogy az állam terheit viseljék. Senki sem kereste többé a kitüntetést; azt, a kinek megvolt a senatusi census, akarva, nem akarva, fölvették az ordo-ba. A tisztviselők is már csak a decuriók sorából teltek ki.

A legfőbb hatóságot – a római consulok példájára – a *II-viri* képviselték. Municipiumokban két aedilisszel négyes testületet képeznek; az előbbieket *IV-viri iure dicundo*, az utóbbiak *IV-viri aediles* név alatt fordulnak elő. A legtanulságosabb példa rá Apulum, hol a colonia élén duovirek, a municipiumén pedig quattuorvirek állanak.⁴⁷ Quattuorvirekről még csak egy carnuntumi, egy drobetai s egy poetovioi felirat emlékezik meg.⁴⁸ A carnuntumi felirat még a város municipiumi korából való; annál feltűnőbb, hogy Poetoviónak, mely tudtunkkal nem volt municipium, quattuorvirje van. Következetesség e részben aligha volt. Mert másrészt meg azt látjuk, hogy három ízben az aquincumi s egy ízben a brigetói municipium duovirjeiről van szó.⁴⁹ Ugyancsak duovirjei voltak a municipium Latobiorumnak s Vindobonának, mint municipiumnak.⁵⁰

Különös jelentőséggel bírt a duoviri állás azon években, a melyekre a census esett. Mint ennek végrehajtói, a duovirek a quinquennalis jelzöt használják, melylyel a feliratokon ismételten találkozunk. Semmi esetre sem lehetett kis dolog valamely provincialis római jogú város főhivatalnokának lenni. Mit szóljunk hozzá, ha azt látjuk, hogy még császárok sem restelték e kitüntetést elfogadni, Sarmizegetusa egy ízben megválasztotta Antoninus Piust polgármesterévé s a császár M. Cominius Quintus praefectus által helyettesítette magát.⁵¹ Egy más esetben Q. Januarius lovag valamelyik császár helyettese e tisztségben.⁵²

Apulum, mint municipium, csak Septimus Severus óta választhatott évenként quattuorvireket, addig csak rendkívüli esetekben tehette azt meg. Napoca ügyeit mindvégig aedilisek intézték. Ez esetek azonban csak kivételek lehettek.

Az *aedilisek* rangra rendszerint a duovirek után következnek. A középületek és utak fentartásáról gondoskodnak s a vásárterekre ügyelnek föl, különösen a mértékeket tartoznak

ellenőrizni. Aedilisekkel találkozunk Aquincumban ismételtén, Savariában, Poetovióban, Scarbantiában, továbbá Apulumban, Sarmizegetusában.

A pénztárt a *quaestorok* kezelték s rangban a harmadik helyet foglalták el. Quaestorok kimutathatók Sirmiumban, Sisciában, Savariában, Poetovióban, Scarbantiában *quaestor p(ecuniae) p(ublicae)*,⁵³ Daciában, Apulumban, Drobetában és Sarmizegetusában.

Míg e három rendes hivatal, melyek a városi hatóságot alkották, évenként betöltötték, a *pontifexek*, *flamenek*, *augurok* és *haruspexek* papi méltóságai élethossziglanra szóltak.

A római jog értelmében senki sem lehetett egyszerre két község polgára. Ha valaki idegen városban letelepedett, az nem mentette föl szülővárosa terhei alól. De azért egyszerű lakos (*incola*) létére is megválaszthatták az idegen városban tisztviselővé, úgy, hogy két község terheiben osztozkodott. Az oly példák, mint C. Titius Antoniusé,⁵⁴ ki Aquincumban s Singidunumban decurio volt, nem ritkák. P. Aelius Strenuus meg éppen három községben viselt tisztséget: Sarmizegetusában augur és II-vir, Apulumban augur s Drobetában decurio volt.⁵⁵

Az *Augustalisok* testülete, a decuriók s a nép (*populus*) között állva, mintegy a római lovag osztálynak felelt meg. Számosan lévén olyanok, kik, bár polgárok voltak, de születésüknél vagy keresetüknél fogva az állami papi méltóságokat nem nyerhették el, Augustus az utcásarkokon álló *Lares* cultusát bizta reájuk, melynek központja azonban mindenkor a császár személye volt.⁵⁶ Különösen a szabadon bocsátottakat találjuk nagy számmal az Augustalisok között képviselve. Céljuk tulajdonképpen az, hogy mihamarább a decuriók testületébe juthassanak. C. Cornelius Corinthus annak öröme, hogy Augustalissá lett, Aquincumban egy templomot a legfényesebben restauráltatott.⁵⁷ M. Julius Justus pedig Sarmizegetusában egy tér körül oszlopocsarnokot építtetett.⁵⁸ Ugy látszik, hogy a vagyoni helyzetet magában véve még nem tekintették elegendő qualificatióknak.

A feliratokon igen gyakran találkozunk az Augustalisokkal; valószínűleg egyetlen városban sem hiányoztak. Mint egy aquincumi felirat mutatja, testületet (*collegium*) alkottak, melynek élén praefectus állott.⁵⁹ A *VI-viri* úgy tűnnek fel, mint a *collegium* évenként választott tisztviselői. Sarmizegetusában az Augustalisoknak külön házuk (*aedes*) volt.⁶⁰

A lakosság utolsó osztálya a *plebs*, mely kereskedőkből, mesteremberekből stb. állott.

A közös foglalkozás, közös érdek szövetkezésre vezette az embereket. Minden testületnek (*collegium*) megvolt a maga istensége, melynek cultusa a tagokat egymáshoz fűzte. Határozott istenség hiányában a testület *geniusa* képezte az összekötő kapcsot. A III. századtól fogva minden mesterember tartozott valamely czéhnek tagjává lenni, melyet csak úgy hagyhatott el, ha helyettest állított.

A feliratok ismételtén megemlékeznek a *collegiumokról*. A *collegium fabrum* kötelékébe általában mindazok tartoztak, kik szilárd anyagból dolgoztak: kovácsok, ácsok, lakatosok, asztalosok, kőfaragók. Nyomaival találkozunk Apulumban, Sarmizegetusában, Tibiscumban, Aquincumban, Carnuntumban, Emonában. Külön czéhet alkottak a *centonariusok*, azaz a gyapjuszövők; *collegiumaikk*ról szó van apulumi, sisciai, aquincumi, carnuntumi feliratokon. Aquincumban a faberekkel közös *collegiumot* is alkottak.⁶¹ Egy apulumi kövön említetik a *collegium nautarum*, egy emonain pedig a *collegium naviculariorum*, mindkét esetben a hajósok testületeiről van szó, kik a Maroson, illetve a Száván a szállítást eszközölték.⁶² Rokon velök a *collegium utriculariorum*, melyet egy mikházai s egy margai (*Pons Augusti* a Maros mentén) felirat említ.⁶³ Az *utriculariusok* minden valószínűség szerint azok voltak, kik tömlők segítségével az utasokat egyik partról a másikra szállították. Egy apulumi felirat a fabereket és *dendrophorok*at együtt említi;⁶⁴ közös *collegiumuk* érthető, ha föl tesszük, hogy az utóbbiak a hadigépek és épületek előállítására szükséges szálfákat állították elő. A *dendrophorok* *collegiumát* még egy sisciai és egy iggi felirat is megnevezi. Szorosan a katonasághoz tartozott Aquincumban a *collegium*

armaturarum, melynek tagjai a különféle fegyverdarabokat gyártották.⁶⁵ A Notitiából tudjuk, hogy a IV. században Aquincumban volt egy pajzsgyár.

A mesteremberek példáját követték a kereskedők. Legalább Aquincumban volt egy collegium negotiantium és valószínű, hogy Daciában is a negatiatores, kiket egy apulumi kő említ, szövetkeztek volt.⁶⁶ Végül még megemlítendő Aquincumban a collegium scaenicorum, a színészek czéhe s Sarmizegetusában a collegium lecticariorum, azaz azoké, kik viteldíj fejében hordozható székeken az embereket szállították.⁶⁷

Minden collegium a legtekintélyesebb polgárok sorából védnököt (patronus) választott. Olykor szó van a collegium anyjáról (mater). Az ügyvitelt valószínűleg a praefectusok vezették, míg a quaestorok a tagsági díjakat szedték be és kezelték. A magisterek az ünnepélyekről gondoskodtak.

Apulumban a faberek czéhének nevében a választmány határozza el, hogy a védnök tiszteletére emlékkövet állít. Tagjai magukat decurio és principalis nevekkel különböztették meg.⁶⁸ Nagyobb collegiumok kisebb alosztályokra (decuriae) oszoltak. A faberek collegiuma Apulomban tizenegy, Sarmizegetusában tizenhárom decuriát számlált.⁶⁹

A mesteremberek czéhei első sorban a munka védelmére alakultak. Lehettek azonban más czélok is, melyek a szövetkezésnél irányadók voltak. A collegium Galatarum megalakításánál Napocában alighanem a nemzeti érzés ápolása lebegett szem előtt. Legtöbbször az a gyakorlati cél forgott fenn, hogy a collegium egyes tagjai tisztességes temetésben részesüljenek. A collegiumok, melyek általában istenségek nevét használták címül, így a collegium Jovis Cerneni, collegium Isidis, collegium Cereris, collegium Genii provinciae Pannoniae superioris, collegium magnum Larum et imaginum domini nostri Caesaris s esetleg a collegium Juventutis is, valószínűleg mind ily természetűek voltak.⁷⁰

A collegium Jovis Cerneni Verespatakon kénytelen volt feloszlani, minthogy tagjainak száma 54-ről 17-re apadt s ezek sem fizették tagsági díjukat. A tisztviselők kijelentik, hogy senki se higgye, hogy elhalálozás esetén temetésén a collegium megjelenik, vagy hogy valakinek joga van, hogy közkölségen temessék el.

Mint egy másik viasztáblából kitűnik,⁷¹ a collegiumok főadatával nagyon is megfért, hogy egyuttal az élet örömeinek áldozzanak. A tábla egyik oldalán azon kiadásokat olvassuk, melyekbe a május elsejének előestéjén rendezett lakoma került. Az összejöveletek, lakomák céljából valószínűleg minden collegium hivatalos helyiséggel (schola) rendelkezett.

Még mielőtt a colonisták serege megérkezett volna, a helyet, hol a letelepedés történt, a mérnökök fölmérték s beosztották. E tekintetben ugyanazokat az irányelveket követték, melyek a táborhely kitűzésénél voltak irányadók. Két egymást derékszögben metsző vonal képezte az alapot. Az egyik északról délnek futott (*cardo maximus*), a másik keletről nyugotra (*decumanus maximus*). Az egyes részek határvonalain vezettek az utcák.

Ezen beosztás teljes következetességgel azonban csak abban az esetben volt keresztülvihető, ha a város sík területen épült, vagy a hol egy már létező telepre nem kellett tekintettel lenni. Már pedig a legtöbb helyen ép az utóbbi eset forgott fenn.

Mai városaink legnagyobb részt a régi római telepek romjain épültek fel. Ugyanazért a kutatások, még ha a kellő anyagi eszközök rendelkezésre állanak is, a legnagyobb nehézségekbe ütköznek. Alig van néhány pont provinciánk területén, hol ez ideig a római topographia érdekében számbavehető ásatások történhettek volna. Ezek között kétségtelenül első helyen Carnuntum és Aquincum állanak. Emitt Budapest áldozatkésztségének köszönhető az elért eredmények, amott a Carnuntum-egylet buzgólkodásának. Erdélyben Sarmizegetusa érdekében a hunyadmegyei, Apulum érdekében pedig az alsó-fejérmegyei történeti és régészeti egyletek követnek el minden lehetőt.

Sajnos azonban, még ezen helyeken sem mehettek annyira, hogy ama részekbe, hol a polgári város (*municipium*) emelkedett, kellő bepillantást nyerhessünk. Aquincumban és Carnuntumban főképp a táborok környékére szorítkoznak a kutatások. A kiterjedt romok Ó-

Budán, a szent-endrei országút keleti oldalán, ama városrész maradványai, mely a canabákat képezte. Ugy itt, mint Carnuntumban azt találjuk, hogy az épületek elhelyezkedése lehetőleg a táborok vonalaihoz alkalmazkodik. A keletelésben ugyanazon eltéréseket tapasztaljuk, melyeket a táborok mutatnak. Egyébként a derékszögű vonalakat szem előtt tartották. A római építkezés egyáltalában kerülte a hegyes vagy tompa szögeket.

Ama két, kelet-nyugoti irányban haladó utca, melyek ez ideig a papföldi (Ó-Buda) ásatások színhelyén napfényre kerültek, kétségkívül a castrum két főútja folytatásának tekintendő. A többiek ezekbe derékszögben torkollanak.

A római utcák rendszerint igen szűkek voltak, úgy hogy a kocsiközlekedést el kellett tiltani. Méltán meglephet azért Ó-Budán egyik-másik utca szélessége. Az említett két főutca egyike, az, mely északnak esik, 15–16 méter széles. Jóllehet a reá északról jövő utca keskenyebb, a nagy, szabálytalan alakú, mészkőlapokból álló kövezetben látható nyomok arra vallanak, hogy azon kocsik jártak végig. A kocsi-ut nyerges, úgy hogy a víz jobbra balra lefolyhatott. Csatorna egyetlen utcában sem hiányzik. A szélesebbekben rendszerint mindkét oldalon fut egy-egy végig.

Némely főutcának egyik jellemző kiegészítését képezték az oszlopos tornáczok, melyek a járó-kelőket a nap sugaraitól s az esőtől megóvták. Háttérökben a boltok sora emelkedett. C. Aemilius Homulinus, mursai decurio, midőn a flameni méltóságot elnyerte, 50 boltot s azok előtt dupla oszlopos csarnokot építtetett a maga pénzén.⁷² A localis patriotismusnak ilyen s hasonló példái a községi élet szabadabb napjaiban épenséggel nem lehettek ritkák.

A római építkezés sajátja, hogy a mai nagy városok mintájára egyik épület a másiknak tövében emelkedett. Csak a nagyobbyszerű középületek, amphitheatrumok, templomok emelkedtek szabad téren. Még a közfürdőket is igen gyakran találjuk más épületek közé ékelve.

Katonai jellegű városokban, minő Aquincum, Carnuntum, Apulum voltak, legalább a középületek egy részét minden bizonynyal a katonaság építette. A befalazott bélyeges téglák tömege, melyekre mindenütt, hol táborhely feküdt, akadnak, semmi kétséget sem enged ez iránt. Ritkábbak azok a téglák, melyek magánemberek gyárából kerültek ki. Császári bélyeggel ellátott téglák eddig csak Scarbantiában és Mursában láttak napvilágot.

A római téglajóság dolgában felülmúlja a mai gyártmányokat. Viszonyaink között azonban nagyon költséges lett volna, ha kizárólag abból építenek. Pannoniában az uralkodó építőanyag a mészkő, Daciában gyakori a márvány. Mindkettőt a lehető legközelebbi bányákból szerezték be a rómaiak.

Faragott alakban a követ csak helyenként alkalmazták; quader-rakat legfőlebb a szegleteken tűnik szembe. Ellenben az oszlopok, küszöbök, ajtó-felek és borítók kivétel nélkül kőből készültek. A falakhoz elég jónak tartották a követ azon alakban, a mint a bányákban fejtették, legfőlebb kisebb darabokra tördelték.

Az összerakásnál (*opus incertum*) mindössze arra fektettek gondot, hogy a fal külső felülete legyen sima s a kődarabok lehetőleg vízszintes rétegeket képezzenek. Ritkán fordul elő, de annnyival jellemzőbb az u. n. *opus spicatum*, midőn az egyes köveket élökre állítva, oly formán helyezték el, hogy elhelyezéseket látva, a kalász szemeire gondolunk.

A mi a falaknak szilárdságot kölcsönzött, az a vakolat volt. E tekintetben a rómaiak nem fukarkodtak. S amellet ez annyira kitűnő volt, hogy ma, bár a feltárt falak évek óta az időjárás viszontagságainak ki vannak téve, előbb reped meg a kő, de a vakolat nem mállik szét.

Ma korántsem építenénk oly vastag falakat, mint a rómaiak. Soha se felejtjük azonban, hogy a kik az akkori építkezéseket nálunk vezették, legjobb esetben mesteremberek voltak, kik a tervszerű számítással vajmi keveset törődtek.

Valóban számalomra méltó látvány, a hogy az ásatások a római épületmaradványokat napfényre hozzák. Oly állapotban, amint Olasz- és Franciaországban s másutt a római kor építészeti emlékeit szemlélhetjük, se Pannoniában, se Dáciában nem maradt fenn épület. A carnuntumi u. n. Pogány kapu, Dáciában Ovidius tornya és a krivádiai őrtorony össze nem hasonlíthatók amazokkal. A legjobb esetben be kell érünk 1–2 m. magas falakkal, rendszerint csak az alapfalak kerülnek napfényre. Kétségkívül az idő végezte a legnagyobb pusztításokat; de a rombolást az emberi kéz fejezte be. Kiméletlenül neki ment a még fennálló maradványoknak, hogy a készen talált anyagot újabb lakótelepek építésére használja fel.

Szerencsénkre a római nagyjában csak úgy épített nálunk, mint akár Italiában. Az alapformákat megtartotta. Különösen a középületekre nézve áll ez. A legtöbb esetben azért elegendő, ha valamely épület alaprajzát tisztán sikerül fölismerünk. Még mindig elég nagy marad az oly épületmaradványok száma, melyek rendeltetése előttünk bizonytalan, s e kérdéssel szemközt legfőlebb gyanításokra vagyunk utalva.

A római civilisatio elterjedésével mindenütt, a hol a római megvetette lábát, karöltve járt a római szokások, kedvtelések meghonosodása. A kényelem, multság örömei legbiztosabban hódítanak. A *panem et circenses* kiáltást csak úgy hangoztatta a provincialis, mint az örök város lakosa. Kenyeret ugyan nem adott a római kormány, de legalább szórakoztatásról igyekezett gondoskodni.

Azt nem lehet állítani, hogy a római katona ne ismerte volna hivatását. Kétségkívül a béke napjait is hasznosabban töltötte, mint az ma szokás. Utakat épített, épületeket emelt. Ugyanakkor azonban nem zárkózott el az akkori felfogás élvezeteitől. Az igaz, hogy azok finomabb formái nem igen vonzották. A drámai előadásoknál többre becsülte az amphitheatrum vérengző játékait, az egyszerű tarsalgásnál a fürdők érzéki gyönyöreit. A polgári elem, a mennyiben még nem ismerte e szórakozásokat, gyorsan nyomába lépett.

Tényleg fel vagyunk jogosítva arra a feltevésre, hogy majdnem mindenütt a táborokkal egyidejűleg épülnek a fürdők s a fontosabb helyeken az amphitheatrumok. A feliratok ismételten megemlékeznek a katonaság fürdőiről. Magából Aquincumból ismerünk két feliratot,⁷³ melyek egyike a II. segédlegio nagyobb fürdőtelepét, a másik egy kisebb fürdőjét említi. Carnuntumban az amphitheatrum már Vespasianus idejében, 73-ban áll. A porolissumi néhány évtized múlva a foglalás után alapos helyreállításra szorult. Az aquincuminak is már 164-ben állania kellett.

Különösen szembeszökő az a szoros viszony mely az amphitheatrumokat a táborokhoz fűzte. A két legio-állomás helyén, Carnuntumban és Aquincumban, melyeknek amphitheatrumai fel vannak takarva, a táborok közvetlen szomszédságában találjuk. Több mint bizonyos, hogy a katonaság művei voltak. Építkezésükön is meglátszik, hogy nem szakértő építészek tervezték. Méltán úgy tekinthetők, mint a legbarbárabb provincialis építkezés példái. Mekkora különbség van köztük s azok között, melyek olasz és francia földön általános bámolat tárgyát képezik. Már a sarmizegetusai amphitheatrum a conceptio magasabb fokát árulja el.

Az alaprajz természetesen valamennyi amphitheatrumnál egy és ugyanaz. Az elliptikus alakú épület közepét az ugyancsak körded küzdőtér (*arena*) foglalja el. Ennek fővénnyel behintett talaján folytak a játékok, melyek nálunk kétfélék voltak. Vagy élet-halálharcra elszánt gladiatorok harcoltak egymással párosával vagy csoportokban, vagy pedig vadállatokat bocsátottak a porondra, melyekkel embereket állítottak szembe, olykor halálra ítélt bűnösöket, nem ritkán azonban vértanuságra ítélt keresztényeket is. A rómainak csak úgy telt öröme e játékban, ha vér folyt.

Aquincumban az arena nem oly lapos ellipsis, mint Carnuntumban. Hossztengelye 53,4, keresztengelye 45,5 méter. Ellenben Carnuntumban a hosszengely 72,2 méter, a keresztengely pedig csak 44,3 méter. Sarmizegetusában az előbbi 68,3, az utóbbi 47,2 méter. Megjegyzendő, hogy az itáliai amphitheatrumok arenáinak térfogata sem sokkal nagyobb.

A két főkapu a hossz tengely vonalában feküdt. Előadás alkalmával, miként a még helyükön látható küszöbkövek mutatják, el voltak zárhatók. Carnuntumban és Aquincumban a keleti kapu két corridorra oszlott. A keskenyebb valószínűleg arra szolgált, hogy az előadások folyamán rajta újabb szereplők juthattak az arenába.

A nézőtér (*cavea*) gyűrűalakban fogta körül az arenát. Carnuntumban a mellfal, mely az arenát körülzárta, még ma 2,5 méter magas, Aquincumban helyenként szintén 2 méterig rug. Befelé mindkét helyen szabályosan összeillesztett quader-rakat burkolta, mely be volt festve, Carnuntumban vörösre.

Aquincumban úgy az északi oldalon, mint a délin 3–3 ajtó nyílott a mellfalban, mindegyik egy-egy kisebb méretű helyiségbe vezetett. Semmi kétség, hogy ezekben a vadállatokat tartották elzárva. Kivételt csak az északon fekvő középső kamra képezett. Hátsó falában az ajtó arra enged következtetni, hogy ezen át szállították ki az elesett gladiátorokat s az elvérzett állatokat. Carnuntumban a nézőtér alatt egy folyosó szolgált e célra. A ketreczeknek azonban semmi nyoma. Sarmizegetusában ugyan egy-két helyen szintén áttörve látjuk az arena mellfalát, csak hogy bajosan constatálható, mily összefüggésben vannak azok a nyílások a nézőtér alatt fekvő falazatokkal.

A nézőtéren, melynek szélessége Carnuntumban 12,73 és 15,5 méter között változik, Aquincumban 16, Sarmizegetusában 11,4 méter, az ülőhelyek köröskörül fokozatosan emelkedtek. Aquincumban hiányzik minden támpont, mely beosztásukra világot vetne. Carnuntumban a mellfallal párhuzamosan félméter távolságban vonuló falazat jelzi a *podium* szélességét, vagyis azon emelvényét, hol a mozgó padok elhelyezhetők voltak. Sajnos, hogy egyetlen ülőhely sem maradt reánk. Ugyanez az eset Sarmizegetusában is. A podiumot fölfelé határoló fal maradványai köröskörül fennállanak. Itt már számos márványpad került napfényre oroszlán-lábakkal. További részében a nézőtér úgy Carnuntumban, mint Sarmizegetusában két övre oszlott. Az utóbbi helyen kétségtelen ez a beosztás. A válaszvonal mentén egy második belső körfal fut. Carnuntumban legfőlebb a mellfalat a külső körfallal a délnyugati részen összekötő falak szakadásai sejtetik egy másik emelet létezését.

A nézőtér mindkét helyen, épp úgy mint Aquincumban, teljesen elpusztult. A fenmaradt padok nem találtattak eredeti helyükön, hanem a törmelékben. Aquincumban meglepő számmal kerültek napfényre faragatlan kőhasábok. Sohase ismernők fel rendeltetésüket, ha a bevésített feliratok el nem árulnák, hogy valamikor azok ültek rajtok, kiknek neveit a feliratok tartalmazzák. Egyiken e szavak olvashatók: *Val(erii) Juliani et Ael(ii) Quinti*, a felirat tehát e két egyén ülőhelyét jelezte.

A mi a nézőtérből fenmaradt, az tulajdonképpen csak az alépitménynek része, melyen az ülőhelyek nyugodtak. Aquincumban első tekintetre úgy tűnik föl, mintha azok a falazatok, melyek a külső körfalból mint küllők nyulnak be, arra szolgáltak volna, hogy a nézőteret sorban, egymásra következő páholyokra oszszák. Csak hogy ez tévedés. Igenis volt egy páholy Carnuntumban, a kereszt tengely déli végén s Sarmizegetusában egy-egy annak mindkét végén, honnan a helytartó, s esetleg a császár, a játékot nézte, de Aquincumban semmi nyoma az ily berendezésnek. E falaknak épp úgy, mint a külső körfalhoz kívül támaszkodó falpilléreknek, nem volt egyéb feladatuk, mint hogy a külső körfalnak támaszul szolgáljanak. Egyedül így érthető azon szabálytalanság, mely e falsarkantyuk egymástól való távolságában mutatkozik. Az egyenletes elosztásnak semmi nyoma, de nem is törekedett rá amphitheatrumunk építész, hisz úgy sem láthatta senki, minő az alépitmény s annak elrendezése. Az ásatások alkalmával a közöket agyag töltötte ki, melyben állítólag a törmeléknek semmi nyoma nem volt fölfedezhető. Világos, hogy maguktól a rómaiaktól eredt, a kik ilyen formán állították elő az ülőhelyek alapját. Carnuntumban még rendetlenebb lévén a falsarkantyuk elosztása, még kevésbé lehetett az másképp. Ellenben Sarmizegetusában feltűnő az alaprajz szabályossága. Arról azonban itt sem lehet szó, hogy az ülőhelyek boltozatokon nyugodtak volna. De a közök, miután a legtöbbből kijárási vezet a szabadba,

betemetve sem lehettek. Csak egy lehetőség képzelhető s ez az, hogy a nézőhelyet gerendák tartották. Különben ez maga is, legalább felsőbb részeiben, mind a három amphitheatrumunknál bizonyára fából állott.

Még leghomályosabb az a kérdés, hogyan juthatott el a közönség ülőhelyeire. Carnuntumban e tekintetben hiányzik minden adat, Sarmizegetusában legfőlebb sejtelmekre vagyunk utalva. Meglehet ugyanis, hogy, a mint az itáliai amphitheatrumokban látjuk, a nézőtér alatt alkalmazott lépcsők – természetesen fából – vezettek fel. Aquincumban egyrészt a kapuk oldalfalaiban fedezhetők fel a lépcsők némi maradványai, de azok kétségkívül elégtelenek voltak. Több mint valószínű, hogy a pompeii amphitheatrum mintájára nálunk is a külső kőfal kiugrásai a kapuk közelében lépcsők elhelyezésére szolgálnak, melyek segítségével a közönség kívülről mászott fel.

A római és más olaszországi amphitheatrumokról tudjuk, hogy nemcsak az arena, hanem a nézőtér is felül fedetlen volt. Legfőlebb vászonleplet vontak az utóbbi fölé, hogy a közönséget a nap sugarai ellen megóvják. Nálunk ezek ellen kevésbé kellett védekezni. A mulatságot gyakrabban megronthatta az idő viszontagsága: szél, eső stb. Valami tartósabb intézkedésre volt tehát szükség. Aquincumban az ásatások alkalmával az arenában nagymennyiségű lapos cseréptégla került napfényre, világos bizonyítékaul annak, hogy a nézőtér felett egykoron szilárd tetőzet emelkedett. Carnuntumban ez az eset nem fordult elő, vajjon Sarmizegetusában sem, arról nincsen tudomásom.

A római embernek, különösen a császári korban, a fürdőzés épp oly életszükségletét képezte, mint akár a kenyér. A mióta a közügyek iránti érdeklődése megcsappant, napja nagyobb részét nem a piacon (*forum*), hanem a fürdőkben töltötte. Nemcsak hogy napjában többször megfürdött, megtalálta ő azokban egyuttal mindazon élvezeteket, melyeket nekünk a kávéház, kaszinó stb. nyújtanak.

A legtöbb gyógyhatású hely Magyarország területén már a római korban ismeretes volt. Daciában Aquae (Kis-Kalán), Germisara (Gyógy), ad Mediam (Mehadia), Pannoniában Daruvár, Varasdín-Toplice, a Balaton északi részén Kékkut, Ó-Szőny alatt Kis-Igmánd, Aquincum (Ó-Buda). Mindezen helyeken feliratok kerültek napfényre, melyek hálával emlékeznek meg a *Nymphae salutare*s jótékony hatásáról. A hálaadók rendszerint a társadalom legelőkelőbb osztályához tartoznak.

Ott is épített azonban a római fürdőt, a hol a közvetlen szomszédságban nem talált gyógyerejű forrásokat. Annyi gondja mégis volt, hogy legalább tiszta forrásvízzel lássa el. Arra valók voltak a vízvezetékek, hogy a legtávolabbi helyről beszerezze. Még nincs kiderítve, vajjon Aquincumban felhasználták-e a császárfürdői forrásokat a rómaiak? A vízvezeték pillérei az Ó-Buda északi határában fekvő, ma ugynevezett Római-fürdő forrásánál kezdődnek s az országot mentén délnek követhetők. A tulnyomó számban csupán alapépítményökben fenmaradt pillérek között helyenként egy-egy, a földből magasan kiemelkedő kötömb akad szemünkbe. Mint a többi, ezek is eredetileg a vízvezeték négyyszögű pillérei voltak; csak hogy az említett forrásvíz méisztartalma, a vízvezeték elomlása következtében, köpenyszerű réteggel vonta be azokat. Érdekesebb, hogy a maradványok egynémelyikén még ott látjuk az ivezetek kezdeteit, a mely ivezetek a pilléreket felül összekötötték egymással s így alapjául szolgáltak a csatornának, a melyen át a víz folyt. E csatornának azonban sehol semmi nyoma nem maradt.

Aquincumban ez idő szerint hét római fürdőről van tudomásunk. A Florián-térít Schönvisner fedezte fel még Mária Terézia idejében. A hajógyár-szigetít az 50-es években a bécsi műemlékek bizottsága ásatta fel. 1890-ben a régi ó-budai vám környékén magam constatáltam egy házépítés alkalmával egyet. A papföldi ásatásoknak négynek ismeretét köszönhetjük, melyek egyike magánházhoz tartozott.

Ó-Budának gyógyhatású forrásokban való gazdagsága azonban korántsem magyarázza meg a fürdők e nagy számát. Még ahol eddig római építészeti maradványok napfényre

kerültek (pl. Battán, Alsó-Ilosván), azok között a szakértők mindenütt felismerték a fürdők maradványait. Az amphitheatrumok mellett tényleg a fürdők képezték a provincialis helyiségekben a legjelentékenyebb épületeket.

A fürdési szenvedély elharapózásával együtt járt, hogy a fürdők ugyanazon beosztással és elrendezéssel épültek nálunk is, mint Italiában, a mi magyarázatukat rendkívül megkönnyíti.

Csak a nagyobb fürdőtelepeknél volt rá eset, hogy oly helyiségekkel bővültek, melyek kizárólag a szórakozás céljainak szolgáltak. Különben beérték a leglényegesebb alkatrészekkel, de azok aztán nem hiányozhattak sehol. E részek a következők: *a)* a váróterem (*apodyterium*), mely egyrészt *b)* a hideg fürdőhelyiséggel (*frigidarium*), másrészt *c)* a langyos fürdővel (*tepidarium*) állott összeköttetésben. Az utóbbinak mérsékelt hőmérsékletű levegőjében készültek elő a fürdőzők *d)* a meleg fürdő (*caldarium*) használatára, mely a száraz gőzhelyiség mellett külön kádat forró vízzel s egy másikat hideggel foglalt magában. Csak kivételesen fordul elő az ugynevezett *laconicum*, melynek rendkívül magas hőmérséklete volt s ugyanazért, a kik fölkeresték, a fürdő többi helyiségeit mellőzték.

Mint a legtanulságosabb példát arra, minő volt egy római fürdő berendezése, az egyik aquincumit idézem. A mellékelt rajzhoz a szükséges leírást a következőkben adom:

A fürdőtelep a canabák helyén fekszik; északról, nyugatról, keletről utcák határolják, délre szabad tér terül. A nagy széles bejárat, melynek küszöbköve ugyancsak le van koptatva, közvetlenül a nagy váróterembe (B) nyílt. Ennek padozatát eredetileg piskótáinkhoz hasonló téglákból összerakott mozaik fedte. Az ajtónyílás jobbra (b) az ugynevezett *frigidariumba* (D) vezet, hol az egyik végen a hideg vízzel telt medence állott rendelkezésre. A félkörű medence talaja az előtér szintjénél valamivel mélyebben fekszik s ezért lépcsők vezettek le. Oldalait jórészt még az eredeti, többszörös mészrétegből gondosan készült burkolat fedi.

A római a *frigidariumot* rendszerint közvetlenül az öltözködés előtt kereste fel, hogy testét lehűtse. A meleg fürdőhelyiségekhez a C és E szobákon át eljuthatunk a nélkül, hogy a *frigidariumon* át kellene haladnunk. A *tepidarium* (F), nemkülönben a G előtér padozata eredetileg egy magasságban feküdt a megelőző helyiségekével. Az épület összeomlása alkalmával azonban darabokra tört, úgy hogy ma annak képe tárul szemünk elé, minő volt a padozat alatt elterülő fűtési berendezés. A téglák s trachyoszlopok hosszú sorai még eredeti helyükön állanak. Mig egyrészt a padozatot támasztották, azt is lehetővé tették, hogy a meleg levegő a G helyiség egyik sarkában (δ) elhelyezett kemenczéből jöve, a padozat alatt szabadon elterjedhetett s azon át a helyiséget melegítette. Maga a *tepidarium* (F) egyrészt az említett előtér, másrészt a tőle délnek fekvő H helyiség *hypocaustumából* (így nevezték a padozat alatt elterülő teret) ivezetes nyílásokon kapta. Nem lévén közvetlen összeköttetésben kemenczével, hőmérsékletének – igen természetesen – langyosnak kellett lenni.

Annál magasabb foku volt a hozzá délnek csatlakozó második fűthető helyiség, a *caldarium* (H) temperatarája. Körülbelül az volt a rendeltetése, mint a mi gőzfürdőké: a látogatók a terem száraz levegőjét a test megizzasztása kedvéért keresték föl. A két kemence a helyiség déli oldalán elosztva (δ és ϵ) közvetlenül lövette a trachyoszlopokon nyugvó padozat alá a meleget. A padozat azonban sokkal vastagabb volt, hogy sem a római az ezen átszivárgó meleget a *caldarium* fölhevítésére elégségesnek tarthatta volna. Hogy az oldalfalak felől is meleget kapjon, a falak oldalához a padozat alatti részbe benyúló téglacsövek egész sorát tapasztotta, melyeken át aztán a melegség a mennyezetig fölhatolhatott.

A déli oldalon odább elhelyezett I, J és K helyiségek ugyan szintén fürdői czelokra szolgáltak, de már nem képezték fürdőtelepünk lényeges alkatrészeit. Meglehet, hogy a *laconicum* maradványaival van dolgunk.

A felsorolt részek rendszerint egyszer fordulnak elő. Kevésbé gyakoriak az oly fürdőépületek, melyekben kétszer találkozunk velök. Az ilyen esetekben a fürdő egyik része képezi a férfi-, a másik a női osztályt. Az aquincumi canabák helyén erre is van példa.

A fűthető helyiségek egy nagy négyszögű medencze köré vannak csoportosítva. A kemencze közös, a meleg levegő közvetlenül a tőle jobbra-balra fekvő caldariumokba s azokból ivezetes nyílásokon át a további helyiségekbe hatolt. A medenczéhez fölvezető lépcsők két oldalán egy-egy kisebb fürdőkád állott azok rendelkezésére, kik a közös medenczében nem akartak megfürödni. A bejáratok úgy a férfi-, mint a női osztályhoz az ezen fürdőkádak előtt fekvő előtérből nyilottak. Közös volt a váróterem is.

Oly világos beosztást, mint e két fürdő, kevés más hasonló épület mutathat fel.

A nagy terjedelmű maradványokban, melyeket a legujabban Apulum helyén föltártak, általában fürdőt vélnek fölismerni. Minden igyekezet dacára sem mutatható ki azonban, hogy egy fürdőtelepet alkottak volna. A carnuntumi fürdőről, melyet különben ez idő szerint ismét a föld takar, elégséges megemlékeznünk.

Nagyobb városokban a fürdők mellett igen természetesen más középületek sem hiányozhattak. Ezek egy része is azonban jórészt a szórakoztatás szolgálatában állott. Ilyen épületek voltak Aquincumban, a canabák helyén, egy nagy oszlopos csarnok (*basilica*) s vele szemben az utca tulsó oldalán fekvő tornaépület (*palaestra*).

Ez utóbbira nézve jellemző, hogy a nagy, mészkőlapokkal kövezett, fedetlen udvar mellett hosszú, fűthető folyosó feküdt, hol a testgyakorlatokat zord időjárás esetén is folytathatták.

A gyakorlati élet szükségleteit tartotta szem előtt a római, midőn vásári czélokra alkalmas épületeket emelt. Nem valószínű, hogy annál az egy vásártérnél, mely a canabák helyén napfényre került, több ne lett volna Aquincumban.

A hosszukás négyszögű tér mind a négy oldalát boltok szegélyezik. A legépebben megmaradt keleti oldalon öt négyszögű helyiség sorakozik egymás mellé. Kicsinységek meglepő; tudnunk kell azonban, hogy a római, ép úgy, mint az még ma is keleten szokás, nem ment be a boltba, hogy vásároljon. Minden egyes bolthelyiség egész szélességében nyitott volt; mintegy négyötöd részét elfoglalta az állvány, a melyen az árus a kívül álló vevő közönség elé kirakta portékáját. A fenmaradt rész, mint ezt a fenmaradt küszöb-köveken igen szépen látni, egyszárnyú ajtóval volt elzárható. Ezen járt ki s be a kereskedő. Éjjelre természetesen a boltot egész szélességében el kellett zárni. E czélra szolgált a küszöbkövekben látható hosszú csatorna, a melynek az ajtóborítóban egy másik felelt meg. Az elzárás úgy történt, hogy a csatornák közé deszkalapokat csusztattak s a legutolsót az ajtóhoz erősítették. Ugyanilyen szerkezetűek a boltok, melyek Aquincum egyik utcájában a dupla oszlopos tornácz háttérében föltalálhatók. Piaczunkon is a boltok előtt mind a négy oldalon oszlopos csarnok huzódott. A mészkőlapokkal fedett térre csupán keskeny ajtók nyilnak. Közepén egy kerek épület alapfala tűnik szembe. Eredetileg oszlopok állottak rajta, melyek kupolatetőt tartottak. Ehez hasonló építménnyel találkozunk a pompeii forum egyik mellékterén. De képe előfordul több római császárkori érmen is, a hol a körirat *macellumnak* nevezi. E névvel, miként más forrásokból tudjuk, a rómaiak a húslárusító csarnokokat jelölték. Alig tévedünk tehát, ha azt tartjuk, hogy piacunk is első sorban élelmi szerek elárusítására szolgált.

Lakóházakra, melyek kétségkívül azoknak tarthatók, szintén csak Aquincumban akadtak eddig. Azt már nem várhatjuk, hogy ezek ép olyanok legyenek, minők Pompeii házai. A klíma s az egyéni igények sokféleképp módosíthatták az egységes építkezést.

Megelégedhetünk, ha ráismerünk azokra a részekre, melyek a római háznak jellemző vonásai. Ezek is azonban csak a nagyobb telepeknél találhatók fel.

Az aquincumi romok között négy lakóház maradványai kerültek napfényre. Csak az egyikről mondhatjuk el, hogy jobb módu emberé volt. Még a külön fürdő sem hiányzik, mely az épület hátsó része egyik sarkán épült. A lényeges részek, minden kicsinysége mellett, fölismerhetők benne.

Érdeklődésünket főleg a hideg fürdőmedencze előtti helyiség mozaikpadozata köti le. A maeander-kereten belül fehér alapon három emberi alak tűnik szembe. Kettő egymással birkózik; a fekete alak már fölemelve tartja a szürkét, hogy minden ellenszegülése daczára a következő pillanatban földre terítse. A palaestra életéből vett jelenettel van dolgunk. A birkózók ugyanis athleták; legjellemzőbb ismertető jelök meztelenségükön kívül fejükön a csomóba kötött haj (*cirrus*). A harmadik guggoló alak a felügyelő, kezében pálczával. A képet jobbfelől a pálmaág, a győzelem e jelvénye, fölötté három, tartón lógó vakarókés (*strigilis*), melyekkel a küzdők testöket a reá kent olajtól megtisztítani szokták, másik oldalon egy olajtartó edény s végül alatta egy gyámon nyugvó csésze, – egytől-egyig a testgyakorlőhelyek szokásos berendezéséhez tartozó tárgyak, – egészítik ki.

A kapu a ház gazdasági udvarára vezetett. A mészkőlapok alatt, melyek az udvar talaját fedik, csatorna vonul. Ebbe gyűlt össze a szomszédos tetők vize. E négyszögű s még jelenleg is a csatorna felett nyugvó kőlap fogta fel s négy rózsaalakban kivágott nyíláson eresztette a csatornába.

Ezen udvarra nyílt a ház egyik legérdekesebb helyiségének ajtaja. A hatalmas négyszögű terem közepén még eredeti helyén áll a két pillérláb, rajtok négyszögű pillérek emelkedtek, a melyeken a keresztboltozat nyugodott. Annyi bizonyos, hogy az egész házban ez volt a legdiszesebb helyiség. Falait növénymotívumokkal ékitett freskók fedték, talaja különböző márványlapokkal volt kirakva. Nem lehetett más rendeltetése, mint a mi a császári korban az itáliai házak *atriumáé* volt; a házi gazda elfogadó terméül szolgált. Mély fekvése a külső talajalakulathoz való alkalmazásban leli magyarázatát. Mennél beljebb hatolunk ugyanis, a talaj annál jobban emelkedik. Meglepő széles küszöbkövön át jutunk a ház hátsó részébe. Közepét tágas udvar foglalja el. E köré csoportosulnak a lakószobák, a melyekbe a bejáratok az udvart mind a négy oldalról körülzáró csarnokból (*peristylum*) nyíltak. Az egyes lakosztályok világosságukat az ajtónyílásokon át első sorban az udvarról kapták. Az ajtók ugyanazért helyenként meglepő arányokat mutatnak.

Itáliában semmi nyoma annak, hogy a házakat, úgymint nálunk, fűtötték volna. A fűtési berendezés lényegében ugyanaz, a melylyel a fürdőkben találkozunk. Legtöbb helyen beérték azonban azzal, hogy csak a padló egy része alatt terült el hypocaustum. Főleg e szempontból érdekesek a többi házmaradványok.

Nem elég, hogy a római szilárd kőépületeket emelt, arra is nézett, hogy mennél kellemesebb otthont teremtsen magának. Házát nem azért építtette, hogy a külvilág gyönyörködjék benne. A homlokzat rendszerint egészen sima. Ha voltak ablakok, azok inkább keskeny réseknek mondhatók. Másrészt azonban nálunk még nem ismert sem földes padozatot, sem meszelt falakat.

A legközönségesebb talajburkolat az u. n. *terrazzo* volt. Finomsága attól függött, hogy mily apróra tört tégladarabokat keverték a mészbe. A csiszolás következtében gránitszerű külsőt nyert. Nagy négyszögű téglalapokat csak a középületekben, pl. fürdőkben használtak. Ellenben kis négy-, hat- és nyolcszögű hasábok, továbbá kisebb-nagyobb piskoták alakjában a téglák is alkalmas elég csinos padozatok előállítására. A legköltségesebb, de egyúttal legizlésebb fajtáját a kőmozaik képezte. A különböző nagyságu és színű kövecskék lehetővé tették, hogy a padozat ne csak ornamentális, hanem figurális dísz is nyerjen. A padozatnak márványlapokkal való kirakása kivételes lehetett.

A falvakolat mindenütt színes festést mutat. A színeket közönségesen még akkor rakták fel, míg a vakolat megőrizte nedvességét (*al fresco*). Különösen kedvelt szín volt az ú.n. pompeii vörös. A falfestmények többnyire apró töredékekben maradván reánk, a falfelületek stilistikai oldalát nem igen ítéldhetjük meg. A vízszintes hármas beosztás bizonyára nálunk is uralkodott. Egyes függélyes vonalak és sávok további mezőkre osztották. Figurális díszítésnek Aquincumban még eddig nem akadtak nyomára. Ellenben növényi motívumokkal

ismételten találkozunk. Legszívesebben mégis a különböző márványfajokat utánózták, magától értetődik, hogy a legtöbb esetben nem a leghivebben.

A falfelületet fölül rendszerint stucco-párkány szegte. Szébbnél szebb mintákat láthatunk a muzeumokban. Maga az aquincumi muzeum mintegy harminczfélét őriz.

-
- 448.C. I. L. III. Dipl. VII.
449.U. o. Dipl. VIII.
450.Hyginus gromaticus Lachmannál, 121.
451.C. I. L. III. 4057.
452.Varro, De 1. L. 5. 143.
453.Hirst. nat. 3. 24. 146.
454.Orellinél 71. *Julia Emona*. Plinius (3. 25. 147.) coloniának mondja.
455.Savariát illetőleg 1. C. I. L. III. S. 11047. Emonát illetőleg C. I. L. III. 3846.
456.„In Dacia Zernensium colonia a divo Traiano deducta” etc. Lib. I. de censibus (Dig. 50. 15. 8. 9.)
457.C. I. L. III. 1443.
458.V. ö. C. I. L. III. S. 8031 feliratot, melyben arról van szó, hogy Philippus pater, fia és felesége [*t]otius ob tutelam civit(at)is coloniae suae Romul(ae)* (Reëka, Oláhországban) *circuitum muri manu militari a solo fecerunt*.
459.Királyi Pál Dacia czimü művében. (I. 407.) leírja a várhelyi castrumot. Nem valószínűbb-e, hogy a város falának maradványaival van dolgunk?
460.C. I. L. III. 1497.
461.Sisciát illetőleg 1. C. I. L. III. S. 10820. Sirmiumot illetőleg C. I. L. III. 3685. 4491.
462.C. I. L. III. 4071. VI. 1057.
463.C. I. L. III. 3288.
464.„Existumamus meliore condicione esse colonias quam municipia.” Gellius 16. 13. 3.
465.C. I. L. III. 4192. 4243. 3919. 4008. 3925.
466.C. I. L. III. 3267. 10243. 11043.
467.C. I. L. III. 3679. 2925.
468.Carnuntumra nézve 1. C. I. L. III. 4495. Aquincumra nézve u. o. S. 10495.
469.*Aci(um) kanab(is) leg(ionis) XIII g(eminae)* mondja, egyik viaszos tábla. (C. I. L. III. VII.) s egy ó-budai kövön olvassuk (U. o. 3505.): *vet(erani) et R(omani) cos(istentes) ad leg(ionem) II ad(iutricem)*.
470.Tac. Hist. 4.22 ugyanazt mondja a Vetera mellett fentartott canabákról: „*haud procul castris in modum municipii extructa*,” mint Naupurtusról (Ann. 1.20) „*quod municipi instar erat*.”
471.Az idézett ó-budai feliratban: *curum agent[i]b(us) Val(erio) Respecto et Utedio Max[i]m[i]no ma[g]istris]]* s C. I. L. III. 1008 *magistra(n)s primus in Can(abis)*.
472.C. I. L. III. 1093. 1100. 1214. V. ö. A brigetioi feliratot (U. o. 4298.), hol egy desuióról az van mondva: *qui magistrat*.
473.Di römischen Lagerstädte. Hermes, VII. 299–326.
474.C. I. L. III. 1132. 976. 985. 1082. 1433. 7773.
475.C. I. L. III. 975.
476.C. I. L. III. 1176.
477.C. I. L. III. S. 10336.
478.C. I. L. III. 4236. 4539. 4567.
479.U. o. 4335.
480.C. I. L. III. 1486. 1495.
481.C. I. L. III. 860. 1100. VIII. 3031. III. 865. 1141. U. o. S. 7726.
482.C. I. L. III. 1627.
483.C. I. L. III. 1030.
484.U. o. S. 7689.
485.*Col(onia) Malvese ex Dacia*. Dipl. LI.
486.C. I. L. III. 1550. v. ö. S. 7997.
487.A legrégibb Caracalla idejéből való. C. I. L. III. S. 10147. V. ö. u. o. S. 10203. 10204.
488.Arch. Ért. 1894. 390.
489.„In Dacia Zernensium colonia a divo Traiano deducta iuris Italici est, Sarmizegethusa quoque eiusdem iuris est, item Napocensis colonia et Apulensis et Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit.” Ulpianus lib. I. de censibus (Dig. 50. 15. 1. 8. 9.).
490.C. I. L. III. 1457. 1458.
491.U. o. 865.
492.C. I. L. III. S. 7795.

493.C. I. L. III. 753. 1425. 1426.
494.C. I. L. III. S. 7739. 7773. III. 985. 1083. 1132.
495.C. I. L. III. 4554. 1559. 4028.
496.C. I. L. III. 3347. és S. 10305. 10334. 11044.
497.U. o. 3925. 4557.
498.C. I. L. III. 1497.
499.U. o. 1503.
500.C. I. L. III. 4243.
501.C. I. L. III. S. 10495.
502.C. I. L. III. 1209.
503.Porphyrion megjegyzése Horat. Sat. 2. 3. 281. sorához.
504.C. I. L. III. 3578.
505.C. I. L. III. S. 7983.
506.C. I. L. III. 3487.
507.C. I. L. III. 1270.
508.C. I. L. III. S. 10519.
509.C. I. L. III. 1209., u. o. S. 10771.
510.C. I. L. III. 944. 1547.
511.C. I. L. III. 1217.
512.C. I. L. III. S. 10435.
513.C. I. L. III. S. 10430. és III. 500.
514.C. I. L. III. 3423. 1438.
515.C. I. L. III. 1210.
516.C. I. L. III. S. 7905.
517.C. I. L. III. C. I. III. 882. III. S. 10511. III. 4168. 4038. 4045. 4272.
518.C. I. L. III. C. XV.
519.C. I. L. III. 3288.
520.C. I. L. III. S. 10492. 10489.

VI. FEJEZET.

Nemzetiségi és vallási viszonyok.

A benszülöttek és rómaiak közötti viszony. Az itáliai elem. A pannoniai néptörzsek. Az araviscusok. Temetkezésük. Viseletük. A dák elem. A jövevények. Dacia nem rómaiiasodhatott el teljesen. Augustus felkarolja a hanyatló római vallást. Barbár istenségek. A görög-római istenek. A keleti vallások. Nyomai Daciában. Jupiter Dolichenus. A carnuntumi Dolichenum. A Mithras-cultus. Elterjedtsége. A fenmaradt mithraeumok. Az aquincumi Mithras-templom. A cultus eltörlése

Róma mindenesetre elérte azt, hogy a tartományokban meghonosította saját állami intézményeit, a régi szokások helyébe újak léptek, szóval, hogy saját civilisatiója idegen földön többé-kevésbbé gyökeret vert, de még ha akarta volna, sem állt módjában, hogy az ethnographiai viszonyokat alapján megváltoztassa. Különösen áll ez tartományainkra, Pannoniára és Daciára nézve. Teljesen ki kellett volna irtania a meghódoltakat, de akkor kikkel pótolja helyüket? A dák háborúk Erdélyben az autochthonokat bizonyos fokig megsemmisítették vagy elköltöztetésre kényszerítették, de a kik helyöket elfoglalták, korántsem voltak a latinság képviselői, hanem idegenek, kik jóllehet a latin nyelvet elsajátították, nem szüntek meg egymás közt anyanyelvükön beszélni.

Pannonia nagy részében a meghódoltak a bevándorlottak felett mindvégig túlsúlyban maradtak; Daciában ugyan a jövevények kerekedtek felül, de azok meg nem voltak latinok. Ha Pannoniában mégis általánosabb volt a latin nyelv, az csak a leigázott kelták könnyebb assimilálódó képességére vall, de nem egyszersmind arra is, hogy Pannonia lakossága, azon értelemben, a hogy Hispaniában, Galliában történt, teljesen románná lett volna. A mi Daciát illeti, minden jel arra mutat, hogy a latin nyelv mellett az idegenek anyanyelve szabadon érvényesülhetett.

A számos latin tulajdonnév, melyekkel a feliratokon találkozunk, ne vezessen félre. Azon mértékben nőtt számuk, a mily mértékben a római polgárjog terjedt. Büszke volt rá minden alattvaló, ha e jogot elnyerhette, s hogy polgári voltának külsőleg is kifejezést adjon, szívesen vett fel egy jó hangzású római nevet. A lépten-nyomon előforduló *Aurelii* Pannoniában, Daciában az *Aelii* nem eredeti nevek, hanem Marcus Aurelius, illetve Hadrianus bőkezűségét hirdetik a római polgárjog adományozásában.

Italia lakossága már a polgárháborúk alatt annyira megcsappant, hogy a császárság elején sem volt elég a provinciák benépesítésére. Sem Pannonia, sem Dacia nem látott nagy számmal tősgyökeres itáliaiakat. Legfőlebb a hadseregnél a főbb tisztek, továbbá a magasabb állami tisztviselők voltak ilyenek, de ezek ma ezen, holnap azon tartományban fordultak meg.

Még a hadsereg képviselte aránylag legnagyobb mértékben a római elemet. Nem azért, mintha a legénységet itáliaiak szolgáltatták volna, hanem mert a 20, illetve 25 évi szolgálat elég hosszú idő, hogy valaki azt a nyelvet, melynek légkörében oly sokáig élt, teljesen eltanulja. De a nevek még később is elárulták az idegen származást. Dunapentelei feliratokon, hol a cohors miliaria Hemesenorum tanyázott, a syriai nevek, minők Barsemis Abbei, Malchias, Deisan, Salumas stb. elég gyakoriak. A névszerint kimutatható görögök egy része is kétségtelenül a katonasággal került Pannoniába, másik részét a kereskedelem csábította ide.

Az idegen elemekkel szemben ott áll a benszülöttek sűrű tömege. Alig van város, mely meg ne őrizte volna a római korban is azt a nevet, melyet a foglalás előtt viselt. Ép úgy fenmaradtak a néptörzsek is, melyek Pannoniát eredetileg lakták. Az írók följegyzéseit a feliratok igazolják. Emona, Nauportus, Igg környékén lépten-nyomon akadunk a római három tagu nevek helyett idegen hangzású, egy vagy két tagu nevekre. Ilyenek: Caedagonius Attus, Tatsoria, Turoius Pletor Feucontis filius, Volta Lassonia, Deuso Agisi f. stb. A barbár nevek egész Pannoniát behálózzák. Egy pápai feliraton a következő érdekes nevek olvashatók: L.

Petronius L. lib. Licco, Galla Cnodavi f., Gallio Veruclonis f., L. Petronius Catomocus.¹ Sopron és Szombathely vidékéről a feliratok a következő neveket őrizték meg számunkra: Diastumarus Ibliendi f., C. Samuconius Sectatus és Amuca Burrani f., Scarbantilla, Teuriscus Tutiae f., Vallauno Dagorigis f. stb. A katonai okmányok a segédszolgálatokban szolgálóknak hovatartozását a néptörzs nevével jelölik meg. A megjutalmazottak között vannak egy-egy Varcianus, Jasus, Boius, kétszer Azalus, kétszer Eraviscus. A feliratok is hasonlóképp járnak el. Ezek nyomán meg a következő néptörzsekhez tartozók mutathatók ki: Varcianus, Scordiscus s ismételt Breucus.

Egyik néptörzs sem hagyott annyi kézzelfogható nyomot maga után, mint az eraviskok,² kik a mai Pest, Esztergom, Komárom, Fejér és Tolnamegyékben laktak. Jóllehet Tacitus pannonoknak tartja, neveik kétségtelenül elárulják, hogy kelták voltak.

A biai és zsolnai pénzek még a néptörzs függetlenségének idejéből, az első századból valók. A pénzláb, a típusok mindazonáltal már rómaiak. Az idegen izlés, művészet hódított, mielőtt a rómaiak tényleges uralmukat a Duna egész folyásáig kiterjesztették volna.

Másrészt a római hatalom később sem bolygatta meg az eravisk nép egyéniségét. Az emlékek sok oly szokásra vetnek világot, melyek érintetlenül maradtak.

A nevek közül, melyek jórészt már a római kor II. és III. századaiból származnak, csak az érdekesebbeket sorolom fel. Ilyenek: Annamatra, Adnamatus, Atressus, Attusonius, Atavillus, Battevilla, Brogimara, Cobromara, Comatumara, Comiumara, Iantuma, Magio, Matumarus, Mucatra, Mogitmarus, Maravisca, Ressatus, Ressila, Sisiuna, Utta, Vadilacus, Verbugia, Verodumna, Verbacius, Verondacus stb.

A mit az eraviskok műveltségi állapotáról tudunk, túlnyomólag temetőiknek, síremlékeiknek köszönhetjük. A kelenföldi urnasírok még a Krisztus születését megelőző időkből származnak. Bennük a megégett apró csontok és hamu mellett csak nagy ritkán akadtak egy-egy hengerded bronz tekercsre vagy gombostűre. A battai és érdi urnákban már apró vastöredékek tüntek föl. Még későbbi korszak maradványai a pátkai halomsírok. Hanem a fészekbe rakott csöbrökön, tálakon, füles fazékokon és apró csontokon s hamun kívül ezek sem tartalmaztak gombostűknél és apró vasrégiségeknél érdekesebb tárgyakat. Az edények durvábbak, mint a minők az antik agyagedények szoktak lenni, de már határozottan római formákat utánoznak. Mellettök egy-egy szép római áru is találkozott.

Az alsó-szent-iványi halomsírok annyiban hasonlítanak a pátkaiakhoz, hogy az urnákat sem ezekben, sem azokban nem rakták körül kövekkel.³

A két híres pátkai ezüst fibulát nem rendszeres ásatások hozták napfényre. Mégis megbecsülhetetlenek, nemcsak finom kivitelök miatt, hanem mert hasonmásaikkal a benszülöttek domborműves síremlékein találkozunk s így elég biztos támpontot nyújtanak arra, hogy a pátkai halomsírokat az eraviskok Kr. u. első vagy második századi temetőjének tartsuk.

Minden esetre a szegényebb néposztály temetkezett bennök. A gazdagok magukkal temették kocsijukat, néha lovaikat is. Hyginus⁴ nyomán, ki a *veredarii Pannonici* czéhét kiemeli, azt kell hinnünk, hogy úgy a kocsi-, mint a lovas postát főleg a belföldiek látták el. A kelták annyira híresek voltak kocsigyártásukról, hogy a római nemcsak azok mintájára szerkesztette a magáéit, hanem ugyanazon nevekkal is ruházta fel.

Eddig négy oly sírleletünk van, melyek kocsirészeket tartalmaznak. A lelhelyek Somodor, Tétény, Sár-Szent-Miklós és Nagy-Look. Gaul ipariskolai tanár, ki rajzban megkísérelte a kocsik szerkezeti és alaki restaurációját, elismeréssel szól ezek magas tökélyéről.⁵

A ki nem tehette, hogy kocsistul temetkezzék el, legalább a sirkövén ábrázoltatta magát lovával, kocsijával együtt. Számos ily emléket ismerünk. A két legérdekesebb dombormű Tökről származik. Valamely nagybbszerű családi síremlék részei lehettek. Az egyik képen négykerekű kocsiba fogott két lovat vágatva hajt jobbra a kocsis. A kocsi három

oldalon zárt és kiugró ernyővel van ellátva, melyet elől oszlopok támasztanak. A hintó oldalán ablaknyílás van. Hátulján cselédember kapaszkodik az ernyőről lecsüngő szijakba, földözetül pedig a kocsit lovas kíséri, a ki éppen visszafordul.

A mindennapi foglalkozás e szerint, legalább az eraviskok körében, megmaradt a régi. Igen alkalmas volt arra, hogy a római felhasználja céljaira. Ugyancsak az eraviskok sírkövei azonban arról is meggyőzhetnek, hogy a római civilisatio más tekintetben sem volt képes a régi szokásokat kiszorítani. Értem az öltözetet. Az eravisk férfiak, kiknek képmásait a sírköveken látjuk, már római viseletben vannak ugyan ábrázolva, de a nők öltözködésén sok oly vonás ötlük szembe, mely mindem más, csak római nem. Napról napra szaporodik Aquincumban és környékén ezen emlékek száma. A legszembetűnőbb az öltözetben a pátkai ezüst fibulákhoz hasonló két vállkapocs. A nyakat vagy torques vagy csomós karika díszíti. Bütykös karperecz domborodik a kéztől körül is. Más ismertető jelek: a magasra fésült haját magas fejkötő fűdi, hátul a fejkötőre fátyolféle van fölvezetve, mely mindkét vállra csüng alá. Az alsó ruhára öltött felsőt, mely bokáig ér, öv szorítja a derékhoz. Ujjai hosszúak és szűkek. Egy esetben rojtos kötényt egészíti ki a ruházatot. A dunaföldvári kőlapon, melynek domborműve malaczpecsenyét tálaló asszonyt ábrázol, még a sajátszerűen kivágott cipővel ismerkedünk meg.

Daciában még kevésbé verhetett gyökeret a romanismus.⁶ A pannon törzsek már a meghódolás előtt megbarátkoztak a római civilisatióval, a dákok inkább a görögség behatása alatt állottak. Pannoniában római pénzek, Daciában görögök voltak forgalomban. A Berzovia, colonia Zernensium, Jupiter Cernenus nevek másrészt azt bizonyítják, hogy a szláv elem már a foglalás előtt tért foglalt a dákok földjén. Pannonia nagyobb része minden ellenszegülés nélkül fogadta el a római uralmat; mielőtt Dacia római provinciává lett, Traianusnak két véres háborút kellett viselni.

Ha Eutropiusnak nincs is szó szerint igaza, hogy az egész dák nép kipusztult, számereje minden esetre annyira megfogyott, hogy a tartomány benépesítésére messze földről kellett gyarmatosokat hozni. A megmaradtakat Róma nem bántotta nemzetiségi egyéniségükben. Oly kézzelfogható emlékeket ugyan nem hagytak reánk, mint az eraviskok, de létezésükről a kőfeliratok számos dák neve kétségtelen bizonyítékot nyújt. Az érdekesebb dák nevek, melyek trák eredete több mint valószínű, a következők: Andena, Andrada, Ariortus, Atta, Baedarus, Baezus, Bituvas, Bricena, Dada, Decibalus, Drigisa, Epicadus, Mavida, Mucapor, Natoporus, Pupa, Pupula, Rescu, Sattara, Sisiata, Sola, Sutta, Ucadus, Udarus stb. Egyik-másik dák család a római uralom idején is szerepet játszott.⁷ P. Aelius Ariortus mint Drobetae municipium quattuorvirje ismeretes.⁸ Felesége és gyermekei már római neveket viselnek, de unokájának neve még Udarus. Sarmizegetusában Aelius Andena és Aelius Macrinus Epidianus, továbbá Epidius augustalisok.⁹ Potaissaban Aia Nandonis családja élt, tagjait Andrada Bituvantis és Bedarus néven hívják s oly jómódú, hogy szabadosai voltak.¹⁰

De még az sem valószínű, hogy ezen családok teljesen elrómaiasodtak volna. Italiai befolyásra legfeljebb Apulum neve vezethető vissza, mely Apuliára emlékeztet s Alburnus. Tudjuk, hogy Apuliában volt egy Alburnus nevű hegy, melyet Vergilius említ.¹¹

Mindenesetre a nyugat szolgáltatott gyarmatosokat, de ezek is sokkal kevesebben voltak, hogy ha mindjárt rómaiaknak tartjuk is őket, saját nemzetiségük bélyegét a tartomány lakosságára nyomhatták volna. Ismerjük ezen nyugati bevándorlókat. Dalmaták, kiket a császárok, mint ügyes bányászokat, a bányák művelése végett telepítettek le Daciában. Alburnust, melyet neve után ítélve italiai gyarmatnak voltunk hajlandók feltételezni, az egyik viaszos tábla a pirusták falujának nevezi.¹²

A feliratok ismételen Aequumból származott betelepülőkről emlékeznek meg, egyikök splonumi illetőségűt említ. Mindkét város Dalmatiában feküdt. Oly annyira nem volt Dacia légköre latin, hogy még ezen dalmaták között is akadt egy, ki a palmyrai Hierobolos

napistennek papjává szegődött.¹³ Sőt mi több, a viaszos táblák között, melyeket minden valószínűség szerint a dalmát bányászok emlékeinek tarthatunk, egyik görögül van kiállítva. A kevés kelta nyom, mire a Treviriből (Trier) való Ibliomarus s a Bussumarus nevű istenség nevei mutatnak, még kevesebb befolyással lehetett Dacia nemzetiségi viszonyaira.

A bevándorlók zöme a magas műveltséggel bíró keletről származván, az uralkodó elem alapján a görög maradt. Hogy mindegyikük beszélte a latint, kétséget sem szenved, az lévén a hivatalos nyelv a hadseregben s a hivatalokban, de hogy otthon is latinul folyják a társalgás, azt a kényszert Róma nem ismerte. Görög szövegű feliratokra többször bukkantak Erdélyben. Magából Apulumból ötöt ismerünk. Görög felirattal van ellátva két, régebbi időben napfényre került mozaik is Sarmizegetusából. Az oly nevek, mint Athenodorus, Theodotus, Stephanos, ismételten fordulnak elő Daciában.

Ázsiaiakat említ egy napocai felirat 235-ből.¹⁴ A collegium Asianorum tagjai között oly nevekkal találkozunk, mint a következők: Hyuis, Zoilus, Zoilianus, Eptala, Ermescus. Egy más felirat Apulumból Isidora hazájának Ázsiát mondja.¹⁵ Egy zalatnai felirat pedig egy civis Bithinumról emlékezik meg.¹⁶

Egyébként jövevényeket találunk Daciában Galatiából, Kariából, Phrygiából, Paphlagoniából s főleg Syriából. A Napocában megtelepedett galaták (Galatae consistentes) 139–161 között Antoninus Pius és Marcus Aurelius üdvéért oltárkövet állítanak.¹⁷ Syriai eredetűek a következő nevek: Theimes, mely többször fordul elő, Thadmaes, Bolhas. A mi Dacia nemzetiségi viszonyait illeti, egyike a legérdekesebb emlékeknek egy karánsebesi felirat.¹⁸ Bilinguis, latin és palmyrai nyelven szól, római és semita jelleggel. Az emléket Flavius Gurasnak örököse, Aelius Habibis, a palmyraiak papja emelte. Az utolsó, palmyrai nyelvű sor értelme: Gura, Jaddai fia, optio.

A bevándorlók nem csak nevöket őrizték meg, hanem továbbra is ragaszkodtak ahhoz a valláshoz is, melyet szülőföldjükéről hoztak magukkal. Az apák példáját követték a fiúk. A keleti vallások Dacia egész római uralma alatt nagy népszerűségnek örvendtek.

A polgári elemnél nem kevésbé tarka képet mutatott a hadsereg. A Dacia védelmére rendelt katonaság, nemzetiségre nézve a birodalom legkülönbözőbb részéből való volt: illyrek, pannonok, alpesiek, hispanok, batávok, brittek, gallok, görögök, phrygek, palmiraiak, numidák, maurok.

Hogyan lehetne elhinni, hogy az ilyen kevert elemek egységes nemzetiséggé olvadhattak volna össze. Az assimilálást csak egy életre való rómaiság végezhetné volna, de már abból vajmi kevés jutott Daciának. Erre elegendő idő sem volt. Daciát a rómaiak más fél száz évi birtoklás után feladják. Mihelyt a külső kötelékek, melyek a lakosságot Erdély földjéhez fűzték, megszűntek, lakossága mintegy parancsszóra odahagyja, hogy másutt új hazát keressen. Legfőleg a hegyek félreeső völgyeiben megvonuló dákok maradnak hivek földjükhöz; de csak azért, mert kezdettől fogva megőrizték nemzetiségüket. A római kor vajmi kevés nyomot hagyva maga után siklott el felettök.

A nyelvnél nem kevésbé hatalmas tényező a vallás arra, hogy az embereket egy közös érzületben egymáshoz fűzze. Ahogy Róma megkövetelte, hogy alattvalói értsék nyelvét, ép úgy elvárta, hogy isteneit is tiszteljék. De hogy higgyenek is bennök, az nem állott hatalmában. Mikép is kívánhatta volna, mikor maga is elvesztette bizalmát irántuk. Az ősrómai cultus elhanyagolásával a régi istenek Rómában már a köztársaság idejében feledésnek indultak. Augustus mindent elkövetett, hogy tiszteletüket újra megszilárdítsa, a templomokat helyre állította, a régi papi hivatalokat betöltötte.

A maga s utódainak jó példája, mindenesetre volt annyi hatással, hogy a görög-római istenek ismét divatba jöttek. Különösen a provinciákban azon voltak az emberek, hogy az uralkodók kedvében járjanak. Ha a fogadalmi oltárkövek végtelen számát nézzük, melyek Róma isteneinek szólnak, azt kell hinnünk, hogy tiszteletök a lakosság minden rétegét áthatotta. Azonban ez inkább megszokás dolga volt, mint a lelki szükséglet kielégítése. Mikor

Italia népe sem értette a maga isteneit, mikép érthették volna a provincialisok, kiket semmi traditio sem fűzött az állam-valláshoz.

Legkevésbé állithatni azt, hogy a római kormány vallási dolgokban türelmetlen lett volna. Csak annyiban ellenőrizte az idegen istenek cultusát, hogy nem ütközik-e az a közerkölcsiségbe s nem ellensége-e az államnak. Ha valamit féltett, úgy az a császárság idejében az uralkodóház cultusa volt, ez lévén szemében azon benső kapocs, mely az alattvalókat urokhöz kötötte. A keresztények üldöztetésének egyik legfőbb oka ép az volt, mert a császár tiszteletét megtagadták.

Mint Gallia példája mutatja, a meghódoltak zavartalanul imádhatták isteneiket. Bizonyára a császárok e tekintetben nálunk sem támasztottak ok nélkül akadályokat. Mégis alig ismerjük egy-két belföldi istenség nevét. Daciai feliratokon egyszer Sarmandus,¹⁹ s egyszer Acvinus²⁰ nevével találkozunk. A Suleviae²¹ nevű hegyi nymphák kelta eredetűek s nem dákok. Pannoniában barbár istenség Aequorna vagy Aecorna,²² Sedatusnak²³ jelzője Augustus, Accius²⁴ Jupiterrel, Marmogius Marssal,²⁵ Grannus Apollóval²⁶ van társítva. Daciát illetőleg nem csoda, hogy az őscultusnak oly kevés nyoma maradt. Pannoniában ellenben könnyen kiszoríthatták a római istenek, illetve, mint az idézett példák mutatják, nagyrészt magukhoz assimilálták, a mi utóvégre az összes barbár istenekkel megtörtént.

A görög-római istenségek sorában mindenesetre Jupiter foglalja el az első helyet. Mint az istenek és emberek atyjától, leghamarabb várhatták tőle az emberek, hogy kérésöket meghallgatja. Jóindulatu arczu, szakállas férfiúnak képzeltek s annak ábrázolták is, ki trónusán ülve, jobbában a villámot, baljában a kormánypálczát tartja. Ruha csak testének alsó részét fedi. Jupiter társaságában, vagy magában, mint királynőt említik a feliratok Junot. Különösen Aquincumban akadt számos tisztelője. Minervát is legtöbbször Jupiter és Juno társaságában találjuk. Ha egyedül említetik, jelzői Augusta, victrix (győztes) és sancta (szent).

Apollóról kevés felirat emlékezik meg. Egy apulumi márvány dombormű fiatalon, meztelen testtel ábrázolja, baljában a lyrával, jobbában a lantverővel. Lábainál egy felől a grif, egyik lábát egy golyón nyugtatva, másfelől a sast látjuk. Általánosabb volt Dianának, a vadászat istennőjének tisztelete. Szokásos jelzői Augusta és invicta (legyőzhetetlen).

Azt várnók, hogy Mars cultusa nagyobb elterjedésnek örvendett. A neki ajánlott feliratok csekély száma azonban arra mutat, hogy a katonaság istene nem a görög-római világból való volt. Venusért sem rajongtak annyira, mint hinnők. Alig néhány kő hirdeti tiszteletét. A nemzeti muzeum egyik kőlapján látható alakja abban az állásban mutatja be, a mint a tükörben nézi magát. Saturnus, Vulcanus és Dis pater, az alvilág istenének tisztelői még kevesebben voltak.

Sokkal mélyebb gyökeret vert azon istenek cultusa, kik a mindennapi élethez közelebb állottak. Lehetetlen, hogy a föld adományai föl ne ébresztették volna az emberekben a tiszteletet azok iránt, a kiknek hitők szerint azokat köszönhatték. A Föld-anya (Terra Mater) s Ceres tisztelőivel ugyan elvétve találkozunk csak, de annál meglepőbb azon feliratok nagy száma, melyek egyrésze Silvanusnak, a másik Libernek és Liberónak szenteltetett.

Silvanus nemcsak az erdőket védi (silvestris), hanem a ház táját, ennek szomszédságában fekvő ültetvényeket, kerteket (domesticus). Barátja a nyájaknak és pásztoroknak. A görögök Pannal azonosították. A domborművek többnyire borzas fejű, szakállas arczu öregnek ábrázolják, ki egyik kezében sarlót, a másikban egy galyat tart. Ruházata olyan, a minőt a mezei gazdák hordhattak. Kisérője a kutya. Egy ó-budai kővön három Silvana látható együtt, kik földig érő ruhát viselnek s egyik kezökben szintén galyat, a másikban kosarat tartanak.

Liber és Libera a görög Dionysos és Persephone hasonmásai. A római bennök a mezei áldás adományozóit tesztelte. Ünnepek kapcsolatban állott a szürettel, mely alkalommal minden tréfa és pajkosság szabad volt s az emberek gondtalanul átengedhették magukat az

élet örömeinek. A savariai elefántcsont szobrocska első tekintetre elárulja Bacchust. Hajában szőlőlevelek, balkezeiben gyümölcs. A szokásos őzbőr helyett részben kutyabőr fedi testét. A lótenyésztéssel foglalkozók Epona istennőben látták jóakarójukat. Tiszteletéről néhány oltárkő tanuskodik.

A kereskedők, pénzemberek, ha baj fenyegette őket, Mercurius segítségéhez folyamodtak. Elég szép számmal kerültek napfényre a neki felajánlott oltárkövek. Bizonyára a hajósoknak is elég alkalmuk nyílt, hogy hálájoknak kifejezést adjanak. A tengeren utazók Neptunusnak áldoztak, a kiket a sors a mi szárazföldi folyóinkhoz kötött, Danuviusnak, Dravusnak és Savusnak állítottak oltárokat.

A római meg volt arról győződve, hogy az istenek születésétől haláláig figyelemmel kísérik. Érdekében állott, hogy Fortuna, a szerencse istennője cserbe ne hagyja.

Ellenségeivel szemben, kikről azt hitte, hogy gonosz pillantásukkal megrontói lehetnek, Nemesisre, az igazságosztó istennőre appellált. A művészet Juno mintájára, fején diadémával ábrázolta, a feliratok királynőnek szólítják. Egy apulumi domborművön jobb kezében a mérleget tartja, lábainál a grif a szerencse kerekét forgatja. Legbuzgóbb tisztelői, úgy látszik, az amphitheatrum szereplőiből kerültek össze. Aquincumban szentélyét az amphitheatrum külfalához építették s oltárokat állítottak, melyek egyike a mindenható Nemesisnek szól. A carnuntumi amphitheatrum keleti bejáratában is akadtak egy oltárköre, mely Juno Nemesisnek volt szentelve.

Az embernek életében legféltebb kincse az egészsége. A római szemében Aesculapius és Hygeia voltak azok, a kiktől, ha azt elvesztette, gyógyulást remélt. Hogy háláját lerója, feliratokat szentelt tiszteletökre.

Harcias nép létére legkevésbé sem feledkezhetett meg a római arról, hogy az állam jólétét és nagyságát győzelmeinek köszönheti. Ezért becsülte oly sokra Victoria istennőt. Ha egyik-másik császár diadallal tért meg a háborúból, az alattvalók siettek áldozatukat Victoriának bemutatni.

Igen természetes, hogy a hadi bátorság ilyen körülmények között nem maradhatott elismerés nélkül. A Virtus és Honos, mint azt egy eszéki feliraton látjuk, együtt jártak.²⁷

Bármit tett a római, szemei mindig az istent keresték, kinek jóakarata egyedül biztosíthatta a sikert. Ha hamarjában nem talált istent, a védőszellemekhez fordult. Minden embernek, háznak, családnak, városnak, népnek stb. megvolt a maga geniusa.

A bizonytalanság, hogy melyik istenségtől várjanak tulajdonképpen segílyt, arra a gondolatra vezette végre az embereket, hogy egyszerre több istenhez könyörögtek.

S mert még mindig nem tudhatták, nem maradt-e ki ép az az isten, ki az adott esetben egyedül nyújthat segítséget, mint a számos felirat bizonyítja, Jupiter, Juno, Minerva, Mercurius stb. mellett az összes istenek és istennők jóakarátát kikérték. A formalitásnak ezzel kétségkívül eleget tettek. Más kérdés, ha vajjon ugyanakkor a kedélyek általános megnyugvást találtak-e?

A kor szellemében rejlett, hogy az élet nyomorúságai közepett egyedül már a hit nyújthatott vigaszt. Egy hatalmas istenség szükségét érezte mindenki, a ki fölötté áll úgy az isteneknek, mint embereknek. A Deus Aeternus és Pantheus, kiknek cultusával nálunk is találkozunk, vajmi keveseket elégíthettek ki. A nagy tömeg kétségbeesetten áll, ha segítségére nem jönnek a keleti vallások.

Elsőnek Pessinusból Magna Mater cultusa honosodott meg Rómában, és pedig már a köztársaság korában, Kr. e. 204-ben. Excentrikus és mystikus vonásai nagy vonzó hatással voltak a népre. A hatóságok többé ki nem írhatták, ép oly kevéssé, mint Isis tiszteletét. Az idegen istentiszteletek hívói a senatus ismételt közbelépése dacára napról napra szaporodtak. A császárság idején maguk az uralkodók tartoznak legbuzgóbb pártfogói közé.

A mint a római fegyverek előrenyomulnak, azonkép a keleti cultusok is hódítanak a provinciában. Pannoniában főképp a katonaság révén ismerkedik meg velök a lakosság.

Daciában Traianusnak keletről hozott gyarmatosai új hazájokban is megtartják, sőt tovább terjesztik régi vallásukat. A csapatváltozások, az élénk kereskedelmi összeköttetések kelettel, becsempészik azt a birodalom legfélreesebb vidékeire is. Magától értetődik, hogy a római befolyás alatt mindegyik cultus bizonyos fokig módosult s magában véve az, hogy ezen vagy azon vidéken nyomaival találkozunk, még nem bizonyítja a közvetlen összefüggést kelettel. Mégis helyenkint, mint Daciában olyan vonásokra akadunk, melyek oda csakis egyenesen keletről származhattak.

Egyptom Isis és Serapis cultusaival ajándékozta meg Rómát. Isis a női, Serapis az egyiptomi Osirisnak megfelelőleg a férfi termékenység személyesítői. Rendszerint együtt fordulnak elő a feliratokon. Pannoniában kevésbé, annál inkább találtak Daciában hívókra. Mint Isisnek egy tordai feliraton²⁸ olvasható „Myrionima” mellékneve sejteti, hívói főleg görögök voltak. Ugyanezen felirat tanúsága szerint, Isis tiszteletére collegium alakult, melynek atyja (pater) és pénztárnoka (quaestor) van.

Kis-Ázsiából származott más istenségekkel együtt Magna Deum Mater (Cybele) cultusa. E phrygiai istennő tisztelői eddigelé legnagyobb számmal Daciából ismeretesek.²⁹

Sarmizegetusában a pergamoni Aesculapiust találjuk,³⁰ Mikházán pedig Adrastea a hajósok testülete tisztelte meg oltárkövel.³¹ Hazája Kyzikus körül keresendő, hol híres szentélye állott.

Abonoteichos városában, mely a Pontusnál Paphlagoniában feküdt, egy Alexander nevű csodálóval oly feltűnést keltett, hogy az általa Glyconnak elnevezett kígyó tiszteletére, melylyel rendszerint föllépett, a félrevezetett nép a régi Aesculapius templom mellé újat építtetett, mely akkora hirre vergődött, hogy a Glycon-cultus, mint azt két apulumi felirat³² s bizonyítja, egészen Daciáig elhatott.

Végül megemlítendő Jupiter Tavianus cultusa³³ Napocában, ahol a bevándorlott galatáknak képezte tisztelettárgyát. Szülőföldjükről, Tavia (ma Boghazkiewi) kis-ázsiai városból hozták magukkal.

A keleti istenségek egy más sorozata Syriából eredt. Apulumban a Sol Hierobolos papját említi egy felirat.³⁴ E napisten minden valószínűség szerint azonos a palmyrai feliratokon előforduló Ἱαριβωλος nevűvel.

Az emesai napisten cultusára az apulumi feliratok egész sora utal. Az istenség teljes nevei a kinek a feliratok szólnak, deus Azizus bonus puer phosphorus s a napisten kísérője. Azizus a syr nyelvben bártort jelent, más felfogás szerint egyértelmű Apollóval. „Világosságot hozó” (phosphorus) mellékneve s az a körülmény, hogy egy apulumi feliraton³⁵ Apolló Pythiussal van azonosítva, az utóbbi nézet valószínűsége mellett szól.

Egy Sarmizegetusában talált kövön³⁶ deus Sol Malagbel, egy másikon³⁷ deus sanctus Malagbel istenség nevét olvassuk, egy harmadik,³⁸ ugyancsak Várhelyről való felirat pedig: DIIS PATRIIS MALAGBEL ET BEBELLAHAMON ET BENEFAL ET MANAVAT, a syriai istenneveknek egész sorát tartalmazza. E nevek egytől-egyig sémi eredetűek.

Hieropolis város a dea Syria cultusát szolgáltatta. Nyomait két daciai felirat őrít meg.³⁹

Mindenekelőtt pedig Heliopolis és Doliche syriai városok tüntek ki napisteneik révén. Heliopolis (Baalbek) temploma, melyet Antoninus Pius építtetett, még romjaiban is bámulatot kelt. Nálunk a Jupiter optimus maximus Heliopolitanus tiszteletéről úgy pannoniai, mint daciai feliratok tanuskodnak. Távolról sem oly gyakoriak azonban, mint a vele rokon, de a legiók katonai szellemének megfelelőbb Jupiter optimus maximus Dolichenuséi. A két istent egy-két felirat együttesen is említi, illetve egygyéolvasztja.

Doliche (Doluk) északi Syriában, Commagene tartományban feküdt, amely után istene a feliratokon deus Commagenorum név alatt is előfordul. Cultusának elterjedéséhez nagyban hozzájárult, hogy Doliche azon legrövidebb útvonalba esett, mely a Középtengert az Euphratesszel összekötötte. Másrészt kétséget sem szenved, hogy legbuzgóbb terjesztői a

katonák voltak. De nemcsak azért hódított nálunk, mert hadseregünkhöz commagenei segédsapátok tartoztak, hanem mivel általában Dolichenus a római felfogásban mint a harcz istene szerepelt. Az egyik kömlödi (Tolna m.) bronzlap római harczos fegyverzetében ábrázolja, fején a keleti mitrát viseli, az egyik kezében, mint az ég istene, a villámot tartja, a másikban kétélű baltát forgat. Hogy ereje jelképeztessék, hatalmas bikán állva látjuk. Victoria pálmát nyújtva közeledik feléje. A felső sarkot a Nap, és Hold mellképei töltik be. Alul balra Hercules, jobbra Minerva képét pillantjuk meg.

Magyarország területén, az aquincumi Nemesis-szentélytől eltekintve, még nem kerültek oly épületmaradványok napfényre, melyekről határozottan állithatnók, hogy valamely görög-római istenség templomához tartoztak. Meglehet, hogy a demsusi emlék rejt olyan templomot alsó részeiben. De ha voltak is a főbb helyeken a császár és Róma tiszteletére épült templomok, a lakosság zöme s a katonaság Róma isteneivel szemben kétségkívül eleget vélt tenni vallásos kötelességének, ha oltárkövekkel tisztelte meg. Ellenben minden jel arra mutat, hogy annál számosabbak voltak az oly szentélyek, hol a keleti istenségeket imádták. Eddigélé ugyan még csak Carnuntumban akadtak Dolichenus szentélyére, azonban joggal remélhetjük, hogy ahhoz hasonló épületek idővel más helyeken is napfényre kerülnek.

A Carnuntumban 1891-ben felásott Dolichenum, mint épület, kevés figyelemre méltót nyújt. A négyzet alakú helyiség közepén egy pillér maradványaira akadtak, mely a mennyezetet támasztotta. Bejáratul szűk ajtó szolgált, a padozat két lépcsőfokkal feküdt mélyebben. Az oltárok és faragványok rendetlen fekvéséből azt kellett következtetni, hogy a mennyezet összeomlása alkalmával az emeleti helyiségből zuhantak alá. Egy életnagyságú szobor magát az Istent ábrázolja, egy dombormű szintén Dolichenust mutatja be a bikán állva; a felirat szerint e domborművet Atilius Primus, a XIV. legio századosa, az Isten sugallatára faragtatta. Az oltárkövek közül az egyiket C. Spurius Silvanus, a X. legio századosa és Valeria Digna nevű felesége Commodus császár (180–192) jólétéért állíttatták. A másodikat C. Secundius Sacer, a harmadikat C. Sollius Optatus és fia, Sollius Siro készíttették. A negyedik oltárt ugyancsak valamely császár üdvéért Jupiter Dolichenus és Heliopolitanus tiszteletére M. Folnius, templomszolga, s Q. Calvius Zosimus, a templom irnoka rendelték meg.

Valamennyi keleti istenséget felülmulta népszerűség dolgában Mithras, a perzsa napisten. Cultusának mysticus jellege a legmélyebb hatással volt a kedélyekre. Az egyes próbákat, melyeknek magát mindenki, ki hive akart lenni, alávetni tartozott, úgy tekintették, mint a megváltás fokait, melyek a halál után a menyországba vezetnek. Ezen ethikai vonása mellett még annyiban is hasonlított a kereszténységhez, hogy semmiféle nemzetiségi válaszfalakat nem ismert. Mielőtt a római birodalomba utat talált volna, a különböző idegen behatások következtében teljesen nemzetközi jelleget öltött. A babyloniak istenimádásából magyarázható meg számos astralis vonatkozása. Hasonlóképen befolyással voltak reá a phrygiai Mater Magna és az egyptomi Isis és Serapis. A görögök Mithrast Heliosszal azonosították. Szóval a kelet minden népe talált cultusában olyas valamit, a mit a magáénak tekinthetett.

A feliratok DEO SOLI INVICTO MITHRAE szólnak. Semmi kétség, hogy a rómaiak ép úgy, mint a perzsák, első sorban a sötétségen s minden gonoszságon diadalmaskodó istent tisztelték benne. Hogy győzelemosztónak tekintsék, annál könnyebb volt, mert maguk a perzsák is, legalább másodsorban, mint hadi istent imádták. Érthető tehát, miért pártolták cultusát a katonai gondolkozású császárok, mint Septimius Severus. A nélkülözések, melyek nélkül senki hívői sorába nem léphetett, igen alkalmasok voltak, hogy a katonák kitartását, bátorságát fokozzák.

Tényleg a katonák voltak, kik a Mithras-tiszteletet nemcsak magukkal hozták keletről, hanem tovább is terjesztették, Pannonia az új hitet Carnuntumból kaphatta, a hová a

Vespasianus alatt Cappadociából vezényelt legionariusok csempészték be.⁴⁰ Emlékeivel legsűrűbben a Duna és Rajna mentén találkozunk, mely vidékek folytonos csapatváltások színhelyei voltak. Mihelyt egyszer valahol megfészkelte magát, a nép minden rétege a legkedvezőbben fogadta. A feliratokon hivei között szabadosokat és városi tanácsosokat, közlegényeket és tiszteket találunk s mindannyian hol templomot, hol domborművet vagy oltárt állítanak Mithrasnak.

Dacia és Pannonia területéről nem kevesebb mint, 157 felirat van Mithrasnak szentelve. A faragványok száma is oly nagy, minővel egyetlen más isten sem dicsekedhetik. Igaz ugyan, hogy legnagyobb részük harmadrendű munka, de ép ez mutatja, hogy csak vásári munkával lehetett a tömérdek igényt kielégíteni.

A domborművek, kevés kivétellel, mindig ugyanazt ábrázolják. Az előállítás központja az u. n. bikaáldozat. Keleti módra öltözött ifju, phrygiai sapkával fején, földre terített bikán térdel. Balkezevel a bika orrát ragadja meg, míg jobbjaival széles kést dőf az állat szügyébe. Egy kutya és egy kígyó nyaldossa a sebből patakozó vért s alább egy skorpió csipdesi az áldozati állat heréjét. Az egyik oldalon ugyancsak keletiesen öltözött ifjú lefelé fordított fáklyát tart, a másikon hasonló alak a fáklyát fölfelé emeli. A cselekvény színhelye rendszerint barlang. A jelenet felett a barlangon belül vagy a fölött a nap és hold mellképei láthatók.

A Mithras-cultusnak szentelt domborművek azonban, legalább hazánkban, nem szorítkoznak csupán erre, a szertartás központját képező cselekvényre. A kőfaragó minden zugot felhasznál a Mithras-legendából vett legkülönbözőbb jelenetek megörökítésére.

A mithriaticus emlékek valamely helyen ugyan még nem bizonyítják, hogy ugyanott Mithras szentélye állott. A kisebb szabású képeket a hívők bizonyára házaikban állították föl. Másrészt azonban az is bizonyos, hogy ott, a hol nagyobb számú vagy jelentősebb alkotású emlékekkel találkozunk, azok mithraeumokból kerültek elő. Csak legujabban figyelnek az emberek lelkiismeretesebben a lelhely körülményeire.

A titokzatosság kedvéért már a régi perzsák főleg barlangokban imádták Mithrast. A rómaiak ragaszkodtak e szokáshoz, mint azt a fenmaradt mithraeumok maradványai bizonyítják. Többé-kevésbé az összes, hazánk területén ismert Mithras-szentélyeknek barlangszerű jellege van. Sőt találkozunk valóságos barlangokkal is.

Ilyenek a carnuntumi és a rákosi mithraeumok. A carnuntuminak alaprajza félkör. Oldalfalait sziklafalak képezik s csak a szakadások helyét töltötte ki falazat. Belül hat, Mithrasnak szentelt oltár állott, továbbá több, ugyanezen istenségre vonatkozó szobor. A rákosi (Sopron m.) mithraeumot erdős domb oldalába vájták. Délről és keletről sziklafalak határolják, a másik két oldalon téglafalazat pótolja azokat. A hosszoldalakon mintegy 2 m. széles és 80 cm. magas kőpadok húzódnak. A bikaáldozat jelenetét a bejáratnál szemben magából a sziklából vészték ki. Az oltárookra mindjárt a bejáratnál bukkantak.

Sajnos, hogy a sarmizegetusai mithraeum, mely leletek dolgában eddigelé még legbőkezűbben jutalmazta a kutatókat, annyira elpusztult, hogy tulajdonképpen a szentély záródását képező négyszögű fülkénél nem ismerünk többet belőle. Nem szenved azonban kétséget, hogy bár sik területen állott, építésénél figyelemmel voltak arra, hogy legalább maga a szentély barlangszerű jelleget nyerjen, a mint azt az aquincuminál is látjuk. Ez utóbbi mithraeum csakis ennek a körülménynek köszönheti, hogy nemcsak teljes alaprajzát birjuk, hanem szentélyének berendezése is majdnem eredeti épségében maradt reánk. A lejtő miatt, a melynek oldalába építették, hátsó részének padozata két méterrel mélyebben fekszik a szomszédos épületekénél. A hosszukás négyszögű épületnek keleti keskeny oldalán volt a bejárás. Kétségkívül néhány lépcső vezetett le első osztályába, melynek közelebbi rendeltetését nem ismerjük. A második helyiségbe, a vestibulumba, nyíló ajtónak küszöbköve még eredeti helyén fekszik. Hasonlóképp megvan a küszöb, a melyen át a tulajdonképeni szentélybe lépünk. Az utóbbinak beosztása teljesen összevág az összes ismert Mithras-

szentélyekével. A 7,30 m. hosszú helyiség hosszában három részre oszlik. A középső két lépcsőfokkal mélyebb, mint a vestibulum, ellenben az 1,30 m. széles oldalfolyosók vele egy magasságúak. A 60 cm. magas falazat, mely a folyosókat a középső tértől elválasztja, a szentély hátfala mentén folytatódik. Ezen volt minden valószínűség szerint elhelyezve a bikaáldozatot ábrázoló főoltárkép. Oly fülkeszerű kiugrással, minő a sarmizegetusai mithraeumot jellemzi, szentélyünk nem bír.

A főoltárkép két oldalán, egy második alacsony kőpadon, szobrok állottak. Csak a balfelőli maradt meg, és pedig eredeti helyén, érintetlenül. A szobor alsó része kősziklákat ábrázol, a melyek körül egy kígyó, a halhatatlanság jelképe, tekerődzik. A sziklából kiemelkedő istenalak, Mithras, meztelen ifjú képében jelenik meg. Haja gazdag fürtökben omlik le fejéről. A szokásos phrygiai süveg hiányzik róla. Bal kezében égő fáklyát emel, jobbjára tört fog. Mithras ezen előállítás szerint tulajdonképpen maga a felkelő nap, mely a perzsa őshit felfogása szerint minden kora reggel a hegyek szikláiból születik (*M. Petrogenitus*). A fáklya a világosságot jelképezi, míg a tör ama hatalmának symboluma, melylyel az éj sötéttségén győzedelmeskedik.

Az oldalfolyosókat határoló mellfalak mindegyikében félig befalazva két-két oltárkö tűnik szembe. Egymással szemben állanak. Három ép, a negyedik csonka. Mind a négyet M. Antonius Victorinus, Aquincumnak, mint coloniának tanácsosa és a közrend felügyelője állíttatta. Az egyik Cautesnek (CAVTI), a másik Cautus Patesnek (CAVTO PATI) van szentelve. Mint más forrásokból tudjuk, e két névvel jelölte a római a bikaáldozat két oldalán szokásos fáklyavivőket; Cautes az, ki a fáklyát fölfelé tartja, Cautus Pates pedig, ki lefelé fordítja s mindegyik tulajdonképpen magának Mithrasnak más-más mozzanatban való ábrázolása. Az egyik a tavaszi nap, mely folyton magasabbra száll az égen és mind élénkebb fényvel világítja be a mindenséget, a másik fogytában jelképezi a napot, mely a téli sötéttségben elalszik.⁴¹ A harmadik oltárkö a kiapadhatatlan forrás tisztelőjére (FONTI PERENNI) készült. A negyedikből a felső rész hiányozván, nem tudhatjuk, kinek volt szentelve.

A Mithras-cultus elterjedésének a Duna vidékén különösen kedvezett Commodus s még inkább Septimius Severus katonaszellemű uralma.

A carnuntumi mithraeumnak keletkezése Severus uralkodási idejére esik. Ugyanakkor épülhetett a rákosi is. A budaörsi 213-ban rendezték be. Az aquincumi mithraeum oltárkövein Aquincum már mint colonia szerepel, mely rangot, mint láttuk, Septimius Severustól kapta. Tehát csak ezen esemény után épülhetett. Az időt pontosabban nem határozhatjuk meg.

A hanyatló pogánykor legszívósabban s legtovább a Mithras-cultushoz ragaszkodott. A Carnuntumban 307 november 11-én összegyűlt négy uralkodó (Diocletianus, Maximianus és társai) Mithrast, mint a birodalom pártfogóját ünneplik s helyreállítják szentélyét.⁴² Egyik-másik mithraeum azonban már a kereszténység első fellendülése korában, Nagy-Constantinus alatt pusztulásnak indul. Legalább a rákosival ezen időtájt hagytak fel. Másrészt még mindig épülnek újak. 314-ben épült a virunumi, Zollfeldnél, Krajnában. De nem sokára romba dőlt s 50 év múlva, minden valószínűség szerint Julianus uralkodása alatt, Noricum helytartója állítja ismét helyre.⁴³ Sem a rákosival, sem az aquincumival ez meg nem történt. A rákosit a IV. században temetkezési helyül használták. A mi az aquincumit illeti, a törmelékben egy éremleltre bukkantak, mely II. Constantius, Julianus, I. Valentinianus, Valens és Gratianus érmeit tartalmazza. Már II. Valentinianustól, ki 375-ben lett császárrá, egyetlen érem sincs. Az érme tehát ez időpont előtt jutottak a földre, a törmelék azonban, mely a szentélyt fődte, akkor már 1 méter magas volt annak padozata fölött.

I. Theodosius (379–395) irtja ki végre a Mithras-cultus utolsó maradványait.

521.C. I. L. III. S. 10954.

522.V. ö. Hampel József, Az eraviskus nép és emlékei, Budapest Régiségei IV. kötetében.

523. Nagy Géza, Az alsó-szent-iványi sírdombok Fejérmegyében. Arch. Ért. 1893. 32.
524. Lachmann kiadása, 85.
525. Arch. Ért. 1890. 126.
526. V. ö. Réthy László, Az oláh nyelv és nemzet megalakulása. 21–48.
527. Gooss, Beiträge, id. h. 129.
528. C. I. L. III. 1559.
529. C. I. L. III. 1488.
530. C. I. L. III. 917.
531. Georgic. III. 147.
532. C. I. L. III. C. VIII.
533. C. I. L. III. 1108.
534. C. I. L. III. 870.
535. U. o. 1222.
536. U. o. 1324.
537. C. I. L. III. 860.
538. C. I. L. S. III. 7999.
539. C. I. L. III. 964.
540. C. I. L. III. S. 7889.
541. C. I. L. III. 1601.
542. C. I. L. III. 3776. 3832. 3833. 3831.
543. C. I. L. III. 3922 és S. 10335.
544. U. o. 3428.
545. U. o. S. 10844.
546. U. o. S. 10972.
547. C. I. L. III. S. 10285.
548. C. I. L. III. 882.
549. C. I. L. III. 1101. 1102. 1582. 3471.
550. C. I. L. III. 1417 a.
551. C. I. L. III. 944.
552. U. o. 1021. 1022.
553. C. I. L. III. 860.
554. C. I. L. III. 1108.
555. C. I. L. III. 1138.
556. C. I. L. III. S. 7956.
557. U. o. 7955.
558. U. o. 7954.
559. C. I. L. III. 956. és S. 7864.
560. V. ö. Cumont, Mithras- emlékek Magyarországon. Arch. Ért. 1893. 289–299.
561. V. ö. Cumont értekezését, i. h. 198.
562. C. I. L. III. 4413.
563. U. o. 4796.

VII. FEJEZET.

Az emlékek.

Belföldi és importált gyártmányok. A köemlékek. Az agyagipar termékei. A bronztárgyak. Az ötvösművek. Csont és üvegtárgyak. Az egyedi kanna és tál. Az alexandriai ötvösség művei. A temetkezés fajtái. A síremlékek. Temetők. Különféle sírok. Sarcophagok. A sírfeliratok szerkezete. A gazdagabb sírleletek

Sem a népvándorlás áradata, sem a következő századok civilisatioja nem volt arra képes, hogy a római élet emlékeit nyom nélkül eltüntesse. A városok ugyan elpusztultak, de a föld alá került tárgyak nagy része rejtve maradt, várva az időt, a midőn akár a véletlen, akár tervszerű kutatások napfényre hozzák. Számuk napról-napra nő s lehetővé teszi, hogy mennél teljesebb képet nyerjünk a rómaiak itt tartózkodásáról.

A belföldiek már a római uralmat megelőző időkben oly magas műveltségi fokon állottak, hogy maguk fedezhették szükségleteiket. Az agyag- és fémipar terén egyaránt figyelemre méltó alkotásokat teremtettek. Szóval a feltételek megvoltak, hogy a római műveltséggel karöltve a római ipar is megfészkeltje magát tartományainkban. Az új izlés terjesztői egyrészt a birodalom minden részéből összesereglett iparosok, másrészt a bevétel útján hozzánk került árucikkek voltak.

Általában mégis azt tapasztaljuk, hogy a Daciában s még inkább Pannoniában napfényre kerülő római régiségek távolról sem vetélkedhetnek szépség és a kivitel gondossága tekintetében az itáliaiakkal. A legtöbb esetben nem nehéz felismerni, melyik tárgy belföldi készítésű s melyik jutott hozzánk kereskedés révén.

A legelterjedtebb belföldi iparágak egyike a kőfaragás volt. A köemlékek legtöbbször kimutatható, hogy abból az anyagból készültek, melyet a hazai bányák egyike vagy másika még ma is szolgáltat. Kőfaragó műhelyeknek mindenütt kellett lenni, hol rómaiak laktak. Száz meg száz alkalom kínálkozott, mely a kőfaragót foglalkoztatta. A római el nem lehetett a nélkül, hogy isteneinek szobrokat, oltárköveket ne állítson, halottainak sírját emlékkövel meg ne jelölje. Azon volt, hogy minden jelentősebb eseményt, lett legyen az akár magán-, akár közérdekű, felirat alakjában megörökítse. Csoda-e, ha a tömeges kereslet mellett a megrendelők igényei sem lehettek valami túlzottak.

A római kőfaragványok többségén tényleg kevés gyönyörködtetőt talál a szem. Még kevésbé lehet szó önálló alkotásról, eredetiségről. Ha az istenségeket ábrázoló szoborműven hosszú során végig tekintünk, ugyanazon típusokat ismerjük fel nálunk is, melyekkel a római birodalomban mindenütt találkozunk.

Egy szoborcsoport Aquincum területéről azon pillanatban ábrázolja Medeiát, a mint mellette álló két kis gyermekének meggyilkolását elhatározza. Ki hinné, hogy az ismert hasonnemű emlékek sorában a mienk még legtisztább fogalmat nyújt Timomachos, a diadochok korában élt legnagyobb festő Medeiájáról. Kőfaragónk, a nélkül, hogy tudta volna, mit farag, szolgálilag utánozta a maga előtt álló mintát. Bizonyára nem az ő érdeme, hogy e minta jobb volt, mint azok, melyek után többi társai dolgoztak.

Sarcophagjainkat csak elvétve díszíti egy-egy mythologiai jelenet. Önállóság egyikben sem nyilvánul. Mást nem hihetünk, mint hogy a szobrászok mindenütt többé-kevésbé ugyanazon mintakönyvek birtokában voltak. Ha eltérések fedezhetők fel, azok többnyire csak a részletekre terjednek ki.

A provinciális szobrászatra legjellemzőbb alkotások a Mithras bikaáldozatát ábrázoló domborművek. Bármelyiket nézzük, a főjelenet előállításában alig van változatosság. Az oly emlék, mint a hosszutelki (Alsó-Fehér megye) tábla a dévai muzeumban, mely némi művészi lendületet árul el, mondhatni magában áll.

Más szempont alá esnek a sirkövek. Faragványaik még esetlenebbek, de legalább megvan az az érdekük, hogy a mindennapi életből vett alakjaikkal, jeleneteikkel lekötik figyelmünket. Hogy az elhunytak képei nem hasonmások, magától értetődik, realisticus jellegük azonban nem vitatható el. A legtöbb emlék bizonyára már készen várta a megrendelést, s csak a feliratot kellett utólagosan belevésni.

Még kevesebb értelme lett volna, hogy a római a mindennapi használatra szükséges oly tárgyakat, minők az edények, idegen földről szerezze be. Belföldi gyártásuk nem ütközhetett semminemű nehézségbe, a mennyiben egyrészt az alkalmas anyag megvolt, másrészt a munkaerő sem hiányozhatott. Könnyen szállítható iparcikkekről lévén azonban szó, éppenséggel nem csodálkozhatunk, ha a jobb fajta itáliai árú mindenkor kedveltebb volt a belföldinél. Főleg Arretium (Arezzo) termékei árasztották el az egész birodalmat. Szerették rendkívül finom anyagjuk, élénk korállvörös színű fényes mázuk s kecses formáik miatt. Igen természetes, hogy a belföldiek utánozták s bizony nem mindig sikerül megkülönböztetni a kétféle árut. Az utánzatokat leginkább azon lehet fölismerni, hogy az agyag sárgásabb s a máz könnyen pattanik le. A formában és díszítésben mutatkozó eltéréseket bajosabb megállapítani. Leggyakoribbak az öblös tálak és kis csészék. Az előbbieket külfalát majdnem kivétel nélkül domborművek fedik, melyek után ezen edények *terra sigillata* nevüket kapták.

Ha nem is hazánk területén, de a Rajna vidékén ismételtén kerültek napfényre minták, melyek segítségével a legegyszerűbb módon állították elő az e fajta edényeket. A domborművek egyrészt ornamentális jellegűek, másrészt tárgyak olyan, mely az emberek felfogásához legközelebb állott: amorok, egyes istenalakok, legtöbbször vadászjelenetek. A bélyegekből, melyek a gyáros nevét tartalmazzák s rendesen az edények fenekén föllelhetők, még nem lehet megállapítani, vajjon belföldi vagy importált tárgyról van-e szó. Ugyanazzal a bélyeggel találkozunk nálunk s más provinciákban is.

Hasonlóképp vagyunk a mécsekkel. A kétféle árú vegyest fordul elő, s a legtöbb esetben hiába várunk a bélyegektől felvilágosítást az áruk eredete felől.

A mécseket is ép úgy, mint az edényeket, gyárilag állították elő. Külön mintája volt az olaj befogadására szolgáló alsó résznek s külön a felső lap számára. Már ismételtén akadtak nálunk ily mintákra, legujabban Ó-Budán egy mécsműhely maradványai kerültek napfényre.

A mécsek egy, két vagy több lánгуak. Az alapforma többé-kevésbé mindig ugyanaz, a felső lapot legfőlebb álarci vagy más kisebb jelentőségű dombormű díszíti. Az oly példák, hogy a fazekas a mécsnek emberi fej vagy gladiator sisak stb. alakját kölcsönözte volna, ritkák.

Mennél durvábbak az agyagművesség termékei, annál több valószínűséggel állíthatjuk, hogy belföldiek. A halvány mázu, graphit-szürke edények sok tekintetben még a római uralom előtti agyagműves ipar folytatását jelzik. A formák ugyan már rómaiak, de a benyomott ornamentális díszek barbárok. Ó-Buda területén a RESATUS bélyeg jellemzi őket.

Minden bizonyynyal belföldi gyártmányoknak kell tartanunk azokat a fényes, sárga, vörös vagy szürke mázú korsókat is, melyek első tekintetre úgy tűnnek föl, mintha mai fazekasaink készítették volna. Formára is nagyon hasonlítanak mostani edényeinkhez.

A legközönségesebb fajta agyagárúk gyűjtő neve *opus doliare* volt. Ide tartoztak a vízbor- és olajkorsók, kannák, tejtartók, áldozati edények, hamvvedrek. Kisebb magángyarak inkább a finomabb áruk előállításával foglalkoztak. A felsorolt edényfélék készítése csak terjedelmes üzem mellett fizethette ki magát, s a mint Itáliában a császárok, illetve azok rokonai, úgy a tartományokban is valószínűleg a leggazdagabbak fektettek bele pénzüket.

Szólunk a pannonok ügyességéről, melylyel kocsijaikat készítették. Ismerve a római kor előtti bronz fegyverek, ékszerek tökélyét, föltehetjük, hogy a vasrészek mellett maguk gyártottak a bronzdiszitményeket is, melyekkel a kocsik tengelyét, a rudat ellátták. Ugyanazokban a leletekben, melyeknek a kocsimaradványokat köszönhetjük, fordultak elő nagy számmal bronzedények, részben épen, részben töredékesen, továbbá figurális

diszitmények, a somodoriban végül egy tripós, melynél a száraz felső végeit igen kecses mellképek foglalják el. Az edények formára és diszítésre egészen megegyeznek a Pompeiiben találtakkal. A diszitményekről sem mondaná az, ki a lelhely körülményeit nem ismeri, hogy nem Itáliából valók. Vajjon ezen emlékeket is belföldi emlékeknek tartsuk? Az aszári kincs, mely azalus emberé volt, hasonló edényeket tartalmazott s a meritő csészén a CARATVSV bélyeg mindenesetre arra vall, hogy nem római mesterember készítményével van dolgunk. Másrészt a somodori háromláb bevert bélyege meg azt hirdeti, hogy OCTAVIVS készítette.

Azt hiszem, annak meghatározása, hogy a bronz tárgyak közül melyik idegen s melyik belföldi gyártmány, mindenkor nehézségekkel fog járni. Sem a technika, sem a stílus erre nézve nem nyújt támpontokat. De ha – mint természetes – mindig számolnunk kell is azzal, hogy a kereskedelem révén idegen készítmények kerültek hozzánk, egy belföldi bronzipar létezése el nem tagadható. A bronz lévén a legalkalmasabb fém, a belőle készült tárgyak a mindennapi élet szempontjából ép oly nélkülözhetetlenek voltak, mint az agyagipar termékei. Elég, ha a legközönségesebb tárgyakra utalok, minők az ékszerül szolgáló tűk, karpereczek, fibulák, továbbá az orvosi szerszámok, a kulcsok, závarok, mécsek, mérlegek, súlyok, mindennemű főző edények voltak. Lehetetlen, hogy mindezen tárgyakat lakosaink idegen gyárakból szerezték volna be. Arra, hogy gyártásukkal nálunk tényleg foglalkoztak, nincs ugyan sok kézzel fogható bizonyítékunk, legfőlebb arra a két fibula-mintára hivatkozhatunk, melyek legújabbán Ó-Szőnyről kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába. A bronz szobrocskák egy-kettő kivételével rendszerint annyira középszerűek, hogy csak belföldi műhelyekből kerülhettek ki.

A mi a nemes fémek feldolgozását illeti, hogy arról a jártasságról meggyőződünk, melyre hazánk területén a népek abban már a római kor előtt szert tettek, elég a reglyi (Tolna m.) filigrános és figurális arany gömbökre és a pátkai ezüstfibulákra hivatkoznunk. Az izlés, mely ezeket jellemzi, mindenesetre más, mint az, mely a római ékszereken észlelhető. De csakis az izlés nemesült, az utóbbiak technikája lényegében a régi. Méltán föltehetjük tehát, hogy a múzeumokban látható fülbe valók, nyaklánczok, karpereczek legnagyobb része belföldi ötvöseink kezéből került ki.

Másrészt könnyen érthető, hogy idegen ötvösművek előtt sem lehettek elzárva tartományaink. Ilyennek kell tartanunk a polgárdi (Fejér m.) ezüst tripóst, mely becses anyaga mellett nagyságával és ritkaságával egyaránt felkelti a figyelmet. Egy fa tövében a pusztában elásva találták. Hiányzik egyik lába s a pántok egy része. A lábak talapatát delfinen nyargaló gyerekelv diszítik. A szárazakat kettős virágkehelyből kiemelkedő szárnyas grifek szakítják meg. Fölül a lábakat egy-egy tritonon ülő Nereida-csoport koronázza. E csoportok meglepő hasonlatosságot mutatnak felfogásban és az alakok arányaiban azokkal, melyekre Carapanos Nikomédiában akadt s melyek Diocletianus kocsiját diszítették. A két emlék nemcsak egykorú, hanem valószínűleg egy gyárból is került ki.¹

A csonttárgyakról nincs sok mondani valónk. A hajtűk, fésűk, szelenczék, fogantyúk belföldi eredetéhez bajosan férhet kétség. Ellenben az oly csinos munka, minő a savariai Bacchus elefántcsont szobra, minden valószínűség szerint Itáliából került hozzánk.

Üvegedények hazánk területén első ízben a római uralom idején lépnek föl. A megelőző korok népei nem vitték tovább az átlátszó, színes gyöngyök készítésénél. A Magyar Nemzeti Múzeum meglepő gazdagsága üvegedényekben virágzó belföldi üvegipart tételez föl. Többnyire azonban csak mindennapi használatra szánt palaczkokkal, korsókkal, poharakkal, továbbá urnákkal találunk. Ezen edények eredetileg szintelenek, átlátszók voltak, ma opálszerű kéreg borítja felületüket, melyhez a föld nyirkossága révén jutottak. Díszítésök legfőlebb, gyűrűk spirálisok alakjában ráforrasztott szalagokból áll. A mi filigran üveg van, az elenyésző csekély számmal s igen apró töredékekben kerül nálunk napfényre. Hogy az is hazai gyártmány volna, nem valószínű, ép úgy, mint a szegszárdi üvegedényről (*vas diatretum*) aligha fogja valaki vitatni, hogy Pannoniában készült volna. A színes

karpereciek, gyöngyök, játszó gombok lehetnek belföldi termékek, de kereskedés révén is juthattak – legalább részben – hozzánk.

Az Egyeden (Sopron m.) talált kanna és tál első tekintetre elárulja hazáját. A kanna főrészen a nyolcz istenség, a nyak alsó részén a fejdíszek, az istenalakok alatt felfelé futó lotus-szálak, továbbá a tál belsejében a krokodilusba harapó viziló Egyiptom földjére utalnak. A növényi motívumok már görögök s csak úgy érthetők, ha edényeink keletkezését a Ptolomaeusok korába helyezzük. A rajzokat a művész a rézlapba beillesztett finom ezüst és arany szálakkal bámulatra méltó technikával állította elő.

Csak legujabban vetett világot Schreiber arra a művészi tevékenységre, mely Alexandriában a Ptolomaeusok idejében virágzott s kimutatta, hogy a toreutika legszebb remekművei, melyeket Európa muzeumaiban bámulunk, nem rómaiak, hanem a hellenistikus kor alkotásai.²

E termékek hozzánk is eljutottak. Az edények sorában első helyen említendő az osztropataki (Sáros m.) ezüst csésze. Domborművei két-két álarcz között az egyik oldalon egy szarvasba harapó grifet, a másikon egy lovat megtámadó medvét ábrázolnak. Az edényfülek annyiban jellemzők az alexandriai eredetre, hogy alant mindkétfelől madárfejben végződnek.

Az apahidai (Kolozs m.) sirlelet legtöbb darabjában, az arany csüngőkben, a csattban a IV. század művészetét ismerjük fel. A két öntött ezüst kanna azonban teljesen elűt tőlük. Az oldalakat díszítő tánczó bacchansnők, a nyak körül a növénymotívumok egyrészt oly romlatlan műizlésről, másrészt oly tökéletes ügyességről nyújtanak tanubizonyságot, hogy teljes joggal az alexandriai művek közé sorolhatjuk azokat. Tekintve azt, hogy egy Ó-Budán talált ezüst korsó szintén csőrös füllel bír, bár oldalai simák, ha nem is tartjuk Alexandriából importált cikknek, annyit föltételezhetünk, hogy alexandriai minták után készült.

Az edények mellett nem kevésbé kedveltek voltak mindenfelé az alexandriai művészet kisebb bronz- és agyagszobrocskái. Méltán mondhatjuk genréképeknek, a mennyiben a legnagyobb előszeretettel a közönséges néptípusokat ábrázolják, a vásári élet alakjait, rabszolgákat, halászokat stb. és pedig a legnagyobb realizmussal. A Nemzeti Múzeum egyik bronz szobrocskájában nubiai fiúra ismerünk, ki az eladandó teknősbékán guggolva várja a vevőket. Egy másik szobrocska a régi egyiptomi őstípusra emlékeztető rabszolgát mutat be, ki jobb hóna alatt kakast tart. Legujabban Ó-Budán került napfényre egy néger rabszolga szobrocskája. A legnagyobb élethűség jellemzi úgy a fejet, mint a test idomait. Fölemelt két keze eredetileg tálczát tarthatott.

A rendszeres ásatások, melyek célja valamely római telep épületmaradványait napfényre hozni, ritkán jutalmazták meg a fáradságot azzal, hogy értékes leletre vezessenek. A városokat nem elemi catastrophák tették tönkre. Miután a lakosok odahagyták, magukkal vive becsesebb holmijokat, a falak még századokig elhagyatottan meredeztek égnek, míg végre annyira széthullottak, hogy a mindinkább növekvő törmelék- és földréteggel egy színvonalba kerültek. Csoda-e, ha a romok között alig akadunk egyébre, mint olyan töredékekre, melyek a fosztogatóknak nem kellettek.

A legszebb tárgyakat rendszerint a véletlennek köszönhetjük. Földmivesek, napszámosok akadnak rájuk a puszta földben. A lakosok sok esetben csak úgy biztosíthatták kincseiket a barbárok támadásai elől, hogy elásták. Különösen a III. és IV. században ismétlődött ez az eset gyakrabban.

Biztos kilátással arra nézve, hogy kisebb-nagyobb jelentőségű tárgyak birtokába juthatunk, leginkább még a sirok kecsegtetnek. Az ókornak a tulvilági életéről alkotott fogalmaiból következő, hogy az elhunyt szájába érmet raktak, melylyel az átkelést a Styx folyón megfizesse, továbbá, hogy egyes tárgyakat vele temettek el.

A pogányság virágzása korában a tetemek elégetése divott. A hamvakat magában foglaló kő-, agyag- vagy üveg-urnák számára a gazdagabbak kisebb szentélyforma épületeket

emeltek, a szegényebb sorsnak vagy a közös columbariumokban, vagy pedig a puszta földben találtak nyugvóhelyet.

Mihelyt a kereszténység terjedni kezd, a hullaégetés helyét mindinkább a temetkezés foglalja el. Úrnák ez ideig különösen Savaria vidékéről ismeretesek, ellenben Pannonia más részeiben majdnem kizárólag a tetemeknek sirookban való elhelyezésével találkozunk. E sirok tulnyomó része, a bennök talált érmek tanúsága szerint az Antoninusok korára következő időkből ered, Daciában a sirládák elenyésző csekély száma arra enged következtetni, hogy ott az elégetés volt általános. Mire a kereszténység kellő gyökeret verhetett volna, a rómaiak feladják Daciát.

Nem valószínű, hogy a római akár Pannoniában, akár Daciában oly impozáns siremlékeket emelt volna, minők pl. Rómában a via Appiát, Pompeiiben a Herculaneum felé vezető utat szegélyezték. Méltán meglephettek a legújabb kutatáson, melyekből kiderült, hogy a Carnuntum tőszomszédságában emelkedő u. n. pogánykapu siremlék lett volna. Annyi tény, hogy két, egymást metsző ut keresztezésén álló kapu nem lehetett. A még fennálló két hatalmas pillért a régi szinttől számítva 5,71 m. magasságban ívet köti össze. Még két pillérnek kellett azonban lenni, melyek az előbbiekkal ugyancsak ívetekkel voltak összekapcsolva. Az ívetek kezdetei a fennálló pillérekön világosan látszanak. A pilléreknek az íveteken felül emelkedő részei még emeletre utalnak, melyet szintén keresztboltozat fedett. Az egészet pedig mind a négy oldalra rézsutosan aláhajló tetőzet koronázta. A kutatások a négy pillért összekötő átlók metszési pontján egy kerek talapzat fölfedezésére vezettek, mely nyilván szobrot, talán az elhunyt emlékszobrát tartotta.

Mindenesetre vannak nyomok, melyek azt bizonyítják, hogy az emberek a sirok helyéül a provinciákban is előszeretettel választották az országutak két oldalát. Így akartak a rokonok arról gondoskodni, hogy a járókelők, látva a sírkövek feliratait, kegyelettel emlékezzenek meg halottaikról. Aquincumban a mai Zsigmond-utca vonalában délnek vezető ut lehetett ilyen.

A legtöbb helyen azonban a sirok minden különös rend nélkül kisebb-nagyobb területet foglalnak el, valóságos temetőt alkotva. Aquincum területén több ily sírmező került napfényre. Sirok csoportja választotta el a canabákat a mai Ó-Buda helyén állott polgári teleptől. Maradványaira a filatori gát s később a szent-endrei helyi érdekű vasút építése alkalmával bukkantak. Nyugaton a hegyek tövében, az ó-budai téglavető részvénytársaság s a Viktória téglagyár telkein került napfényre egy-egy nagyobb sírmező. Említést érdemel a Grunwald-féle szeszyár helyén felfedezett temető is.

A vagyoni helyzettől függött, hogy kit minő sírban temettek el. A jobbmódúak tetemeit egyetlen kődarabból faragott ládában (sarcophag) helyezték el. A fej helyét az üreg váncosforma kiemelkedése jelzi. Az előlap közepét a felirat foglalja el, jobbra-balra többnyire geniusok alakjaival találkozunk. Kivételes esetben a sirláda két keskeny oldalát is domborművek díszítik. A fedél, melyet a ládához vaskapcsokkal erősítettek, a háztető alakjára emlékeztet. A III. század óta gyakori eset, hogy a gyermekeket ólomkoporsóban helyezték örök nyugalomra.

A kiknek nem telt pénzük, hogy sarcophagot vegyenek, úgy segítettek, hogy a földben kiásott üreget vagy faragatlan mészkőlapokkal, vagy téglákkal, különösen fedélcserépekkel bélelték ki. A mészkőlapok helyett olykor építészeti részleteket, sőt idegenek sírjairól összehordott emlék-táblákat találunk.

A kegyelet megkivánta, hogy az elhunytak nyugvóhelyét sírkő jelölje. A római sirtáblák felső részében, a kápolnaforma kereten belül igen gyakran az elhunytak képmásait látjuk. Az alsó részen kivésott felirat szerkezete megegyezik a sarcophágokon olvasható feliratokéval. A D. M. (Dis Manibus) betűkre következik a név birtokos vagy részes tárgy esetében; ritkán történik, hogy a felirat elhallgatná az elhunytak társadalmi állását, foglalkozását. A záró sorok elmondják, hogy az emléket ki állította s majdnem sohasem

hiányzik egy-egy magasztaló megjegyzés az elhunytól. E tekintetben a rómaiak éppenséggel nem voltak fukarak. A „legjámborabb”, „legkedvesebb” jelzők állandóan ismétlődnek. Olykor a fájdalom igazán meghatározható nyilatkozatait van alkalmunk olvasni. Egy aquincumi sarcophágon a férj verses feliratban örökíti meg felesége emlékét.

A sarcophágokon olvasható feliratoknak csak úgy volt értelme, ha nem rejtették el a földbe. Azért érte őket leghamarább is az a sors, hogy a fosztogatásoknak áldozatul estek. A népvándorlás barbárjai előtt nem lehetett titok, hogy feltörések biztos prédát nyújt. Tényleg a legkritikább esetek közé tartozik, hogy napjainkban ép sarcophágra akadunk. A legtöbbnek födele át van törve.

A felbontatlanul talált sarcophágok közé tartozik a budaujlaki, melyre 1880. november 3-án a Török-utcza csatornázása alkalmával bukkantak. A csontváz mintegy 30 éves férfié lehetett. A beszivárgott földben három, nagy kétfülü üvegedény, minők a Rajna vidékén III. századbéli sirokban gyakoriak, továbbá egy vaskés aranylemez foglalattal, ezüst tányér, ugyanolyan csésze és kanál s végre egy görög nevelőt ábrázoló gagat szobrocska került napfényre.

A szegszárdi sarcophag födelén látható nyílás elárulja, hogy feltörését megkísérlették ugyan, de ha ki is szedtek belőle egyet-mást, még mindig annyit hagytak számunkra, hogy a leggazdagabb tartalmu sirnak tekinthetjük. A benne lelt tárgyak közül említést érdemel mindenekelőtt a már egyszer említett üvegcsésze görög felirattal, melynek betűi az edény falától elállanak, továbbá négy nagy üveg és két bronzedény, két bronzfogantyú, két kutasz stb.

Mint a zugligeti uton a Drasche-féle téglagyár telkén 1863-ban talált sir mutatja, az egyszerű mészkőlapolt közé temetettek oldalán is szebbnél szebb tárgyakra lehet bukkani. Ugyanitt kiderült, hogy a siron kívül is helyeztek el tárgyakat. Más elég gazdag sirlelet volt a József-hegyi (Ujlakon), mely szintén nem sarcophagból került ki. Egyebek között egy ékszerszekrényke fa- és bronzlemez maradványait köszönhetjük neki.

---

564. Pulszky Ferencz. A polgárdi ezüst triposz. Arch. Közl. XIII. 2. 1–6.

565. Th. Schreiber, Die Alexandrinische Toreutik. Leipzig, 1894.

VIII. FEJEZET.

A negyedik század.

A birodalom felosztása. Diocletianus és Galerius harcrai a barbárok ellen harcol. A két császár leköszön. A carnuntumi összejövétel. Galerius Pannoniában az erdőket irtja, a vizeket lecsapolja. Constantinus győzelme Maxentius felett. A cibalaei ütközet. Constantinus megveri a sarmatákat. Licinius bukása. Barbárok megtelepítése Pannoniában. Constantinus utódai. Vetrano. II. Constantinus legyőzi Mursánál Magnentiust. Julianus. Constantius harcrai a quádok és sarmaták ellen. I. Valentinianus. A quádok betörése. II. Valentinianus. Valens veresége. A gótok előzönlök a dunai tartományokat. A kereszténység fellépése Pannoniában. Sirmium, a legrégebbi egyházközség. A többi püspökségek. Az arianizmus. A sirmiumi zsinatok. Az őskeresztény emlékek. A sirfeliratok. Egyéb tárgyak. A pécsi sirkamra

Diocletianus trónralépésével (284) véget ért a katonai uralom anarchiája. A birodalomra nyugalmasabb napok virradtak. A barbárok hosszú időn át elég tartózkodóan viselték magukat, betöréseik távolról sem oly félelmetesek, mint ennekelőtte voltak.

Midőn 285 tavaszán Pannonia és Moesia határain a béke megbomlik, Diocletianus könnyű szerrel helyreállítja s megszerzi a Germanicus Maximus címet.¹ Komolyabb harcokra volt kilátás Galliában. A császár belátta, hogy segédre van szüksége s a sirmiumi születésű M. Aurelius Valerius Maximianust 285 szeptember havában caesarrá nevezi ki, utóbb augustusszá. Hű, odaadó társat talált benne, úgy hogy a kormányzás egysége a hatalom megosztása dacára nem szenvedett csorbát.

Mig Maximianus Galliában harcol, Diocletianus pedig Ázsiában tartózkodik, a sarmaták 286-ban újabb zavarokat idéznek elő. A veszély hírére Diocletianus odahagyja a keletet s előbb Pannoniából kiveri a betörőket, majd Raetiában terem s a germánokkal szemben biztosítja a Duna vonalát. Néhány évig csend van tartományainkban.

Annál tehetetlenebbnek bizonyul Maximianus nyugaton. Diocletianus látva, hogy a Rajna jobb partja elveszett, sőt Britannia is elszakadt, a birodalom további felosztására határozta el magát. A 293 márczius havában kinevezett két caesar, Galerius Maximianus és Flavius Valerius Constantius közül Galerius kapta a dunai tartományokat. Egyelőre azonban keleten akad dolga. A jazygokkal, kik 292-ben újra nyugtalankodni kezdenek, ismét Diocletianus kénytelen megküzdeni. 293 szeptember elején Sirmiumba költözik s ott marad körülbelül egy évig. A pannoniái limest nemcsak hogy megvédi, hanem támadólag is fellép azzal, hogy a Duna bal partján, ellenséges területen Aquincummal, Lugióval (Szekcső) és Bononiával (Bánostor) szemben várakat épít. A nyugalom azonban ismét csak ideiglenes. Galerius 295 végén a markomannok, quádok, iuthungok és carpok ellen harcol. A következő év tavaszán átkel a Dunán s az egész carp néptörzset az új Valeria tartományban Sopianae (Pécs) körül letelepíti.²

A betegeskedő Diocletianusban időközben az a gondolat érlelődött meg, hogy leköszön. Elhatározása meglepte Maximianust, mindazonáltal kénytelen volt Diocletianus akarata előtt meghajolni s példáját követni. A két uralkodó 305 tényleg lemond a császári méltóságról, s Diocletianus salonai (Spalato) palotájába vonul vissza. Helyébe Galerius lép, uralkodótársa pedig Caesar címmel Maximinus Daza lett. Maximianus a formális lemondás dacára fentartani igyekszik befolyását, Constantius tovább megmarad Caesarnak, de támogatására Diocletianus kinevezi Fl. Valerius Severust caesárrá, alája rendelve Pannoniát, Italiát és Africát.

Midőn Constantius 306-ban Britanniában meghal, Constantinus nevű fiát a katonaság kikiáltja császárrá. Ugyanazt teszi a római párt Maximianus fiával, Maxentiusszal. Galerius látva, hogy sem Severus, sem ő maga nem képesek Maxentiust megbuktatni, Diocletianus közbenjárásához folyamodik. 307 november havában Carnuntumban találkoznak az

uralkodók, csak Constantinus és Maxentius hiányzanak. Ez összejövetel alkalmából helyreállítják Mithrasnak egyik szentélyét.³

Maximianus hasztalan igyekszik rábírní Diocletianust, hogy vele együtt újra a hatalom élére álljon. Még abba is belenyugodott, hogy fia, ki Severust időközben megölette, az uralomból kizárassék. Maximianus helyett Valerius Licinianus Licinius, Galerius iskolájában felnött katona, nyerte el a bibort.

A nyugtalan Maximianus azért még mindig nem vesztette el reményét. Most fia, Maxentius révén akarta régi állását visszaszerezni s Constantinusba vetette bizalmát. Utóvégre azonban nem maradt más választása, mint az, hogy saját kezével vessen véget életének (310). Galerius 311 május 5-én halt meg. Utolsó éveit többnyire Illyricumban töltötte s a pannoniai erdők kiirtása, a mocsarak lecsapolása foglalkoztatta tevékenységét.⁴

Constantinus elérkezettnek látta az időt, hogy az egyeduralmat minden áron kezébe kerítse. Előbb Maxentiusszal végez, ki 312 október 18-án Róma közelében legyőztetvén, a Tiberius habjaiban lelte halálát. Nemsokára reá Maximianus Daza egészen váratlanul elhunyt keleten. Osztályrészét Licinius foglalta el. Constantinusnak el kellett volna tőrníe, hogy Licinius a keleten kívül még Illyricumnak is ura legyen. Az ellentétek rövid idő alatt annyira kiélesedtek, hogy Constantinus jónak látta Liciniust megelőzni a támadásban. Bár hadserege csekélyebb a Liciniusénál, hazánk területén, Cibalaenál (Vinkovce) 314 október 8-án mégis győz, úgy hogy Licinius Sirmiumban kénytelen menedéket keresni. Csak miután Constantinus másodszor megveri Thraciában, mond le Licinius Noricumról, Pannoniáról, Saviáról s a többi közép-dunamelléki tartományról.

Egyelőre fegyverszünet áll be. Licinius kötelessége lett volna, hogy az Al-Dunánál a gótok támadásait visszaverje. De úgy látszik, nem tette. Constantinus 319-ben a sarmaták ellen harczol s győzelmének emlékére SARMATIA DEVICTA köriratu érmekeket veret. Valószínűleg egyidejűleg veri meg a gótokat és carpokat is. Midőn a gótok 322 átkelnek a Dunán visszakergeti őket s még saját földjükön is folytatja üldözésüket.

Licinius bizonyára sértve érezhette magát, hogy Constantinus e harczokban átlépte területének határát. A döntő mérkőzés máskülönben sem volt tovább halasztható. A győztes ismét Constantinus lett. Liciniust 325-ben meggyilkolják.

Az ismételt nyugtalanságokat, melyek a 332 és 334 években a gótok és sarmaták részéről a dunai határokat fenyegették, Constantinus úgy csendesíti le, hogy részben Pannoniában, részben Thraciában és Makedoniában egész törzseknek lakóhelyeket ad. Állítólag 300,000 barbár telepedett meg ez alkalommal a római birodalomban.

Constantinus még évekkel halála előtt, mely 337 május havában, Nikomédiában következett be, három fiát, előbb (317) Constantiust, majd (323) Constantinust, végül (333) Constansot kinevezi Caesarokká. Az volt a terve, hogy utána a három testvér együttesen uralkodjék. Annyit tudunk, hogy a birodalom felosztása Pannoniában történt. De nem lehetett valami igazságos, mert II. Constantinus és Constans között kitör a testvérharcz. Az utóbbi győzött s magához ragadta az egész nyugat uralmát. II. Constantius a perzsákkal lévén elfoglalva, nem avatkozhatott bele a viszályba.

A római elem egyre féltékenyebb szemmel nézte a germánokat, kik Nagy-Constantinus óta a legmagasabb tiszti állásokat elfoglalták. Ennek a reakciónak köszönhette Magnentius, hogy Rómában 350 január 18-án egy lakoma alkalmával császárrá kiáltották ki.

Magnentius Constansot álnok módon leszúratta, abban a reményben, hogy Illyricum s Pannonia legióit megnyeri. De csalódott. Ezek Vetraniót emelik a császári trónra, aki azonban, úgy látszik, csak azért fogadta el azt, hogy mennél előbb lemondjon róla II. Constantius javára. Ugy is történt. II. Constantius beszéde a két fél hadseregének találkozása alkalmával állítólag oly hatást gyakorolt Vetranióra, hogy nyomban letette előtte a bibort. Most már Constantius teljes erővel Magnentius ellen indulhatott, hogy testvére halálát megbosszulja s a zsarnoktól megszabaduljon. Magnentius ugyan megkísérli a békét, de midőn

látja, hogy hiába, szintén összeszedi seregét s Pannoniába siet. Sisciát feldulja és Sirmiumot ostrom alá fogja. De még mielőtt Mursánál (Eszék) 351 szeptember 28-án harcra került volna a dolog, tapasztalnia kellett serege megbízhatatlanságát. Csak így volt lehetséges, hogy Constantius megverhette Magnentiust. A veszteség mindkét részről óriási volt. Az öldöklésben 54,000 katona vesztette életét. Többé nem lehetett kétség, hogy a birodalom határai csak úgy védhetők meg, ha a csapatokban támadt hiányokat barbárokkal pótolják.

Constantius, midőn nyugatra jött, maga helyett keleten Constantius Gallust hagyta vissza. De csakhamar be kellett látnia, mennyire elhibázta választását. Örületes gazdálkodás volt az, melyet az új Caesar ott folytatott. Constantius, hogy véget vessen ennek, Gallust Italiába csábitja s Polában megöleti. Ismét nem volt trónörökös. Felesége, Eusebia figyelmeztetésére Constantius 335 november 6-án a classicus műveltségű, pogány Julianust nevezi ki Caesarrá.

Mig Julianus Galliában a barbárokkal harcol, Constantiusnak a Duna középfolysánál akadt dolga. Épen Sirmiumban telel (357–58), midőn hírül veszi, hogy a quádok és sarmaták egyesülve pusztítják Pannoniát és Moesiát. Constantius saját területükön veri őket szét. Majd a szolga sarmaták (limigantes) ellen fordult. Látva, hogy engedékenységgel nem érhet célzt, a végső fegyverhez nyul. A lázadókat halomra öleti, csakhogy végre nyugalmat szerezzen Pannonia zaklatott lakosságának. Mintegy tíz évig nem is hallunk a barbárok zavargásairól.

Constantius kész volt személyesen vezetni a perzsa háborút s azt követelte Julianustól, hogy galliai seregének segédcapatait bocsássa rendelkezésére. Csakhogy ezek nem engedelmeskednek, hanem Julianust kiáltják ki császárrá. Hiába való volt Julianus minden igyekezete, hogy Constantiusszal egyezsége lépjen. Nem maradt más hátra, mint a fegyverekre bízni a döntést. Julianus csapatai élén a Duna mentén Pannoniába hatol, innen a Balkán-félszigetre nyomul, de mielőtt még harcra került volna a dolog, Constantius megbetegszik s 361 november 31-én Tarsusban meghal.

Julianus, ki 363 július 26-án a perzsa háborúban elesik, szándékosan nem jelölt ki maga után utódot. Fl. Jovianus, kit a római párt a császári trónra emelt, már 364-ben meghalt. Most a tisztekre került a sor, hogy az új császárt megválasszák. Választásuk a pannoniai (Cibalae) születésű Valentinianusra, a testőrség tribunusára esett.

Valentinianus szeretett a maga lábán járni, csakhogy önfejű volt. Az ellenkezés dacára fivérét Valenset (364) nevezte ki társává. A két testvér a hatalmon Naissusban (Nis) és Sirmiumban osztozkodott meg. A viszony köztük olyanforma lehetett, minő Diocletianus és Maximianus között állott fenn. Nyugatot, melyhez Illyiricum csatoltatott, Valentinianus választotta magának.

Mindkét fejedelem első sorban a pusztuló birodalom jólétének és nyugalmanak biztosítására fordította figyelmét. Az elnéptelenedett vidékeket gótokkal, szászokkal, alamannokkal telepítik be, azokkal egészítik ki a legiókat is. Ismét a katonai szempont került túlsúlyra.

Az egyre nagyobb mérveket öltő germán vándorlásokkal szemben, ha valami, úgy a határok biztosítása látszott indokoltnak. Valentinianus a Rajnát és Dunát a védőművek hosszú láncolatával igyekszik biztosítani. Egy esztergomi felirat tanúsága szerint 365–367 között az ottani castrumot annak bástyaival együtt alapostul felépítették.⁵ De Valentinianus oly meggondolatlan volt, hogy még a szövetséges barbárok területén is emelt erődöket. Egy 171 évből származó s az előbbivel rokon tartalmu feliratot Bonfinius szerint az Esztergomnál átellenes mezőkön találtak. A quádok ezen eljárást méltán ellenök indítandó háború előjelének vehették. Még jobban felbőszíthette őket az, hogy Gabinius nevű királyukat a rómaiak cselvetéssel eltették láb alól. 374-ben váratlanul áttörik a határt, két legiót megsemmisítenek és Sirmiumot fenyegetik. A veszélyt Theodosius, a későbbi császár, ez idő szerint Moesia parancsnoka, hárítja el.

Valentinianus 375 tavaszán Galliából a Dunához siet. Hiába kérik a quádok. Miután Carnuntumban a szükséges előkészületeket megtette, Aquincumnál átkelt a Dunán. Egyfelől a császár, másfelől Merobaudes támadják meg a quádokat s irtózatos mészárlást visznek véghez köztük. Ősszel Valentinianus visszavonul s a telet az erődök megvizsgálásával tölti. Brigetióban huzamosabb ideig tartózkodik. Itt keresik fel a quádok, hogy békét kérjenek. Valentinianus annyira felháborodott a követek szavain, hogy hirtelen szélhűdés véget vetett életének.

Valentinianus még 367-ben augustusszá nevezte ki legidősebb fiát Gratianust s így halála sem a kelet, sem a nyugat biztonságát nem veszélyeztette. Csakhogy Gratianust ép oly kevésbé szerették a katonák, mint atyját s attól lehetett tartani, hogy lázadás üt ki. Ennek az előrelátó Merobaudes akkép veszi elejét, hogy a meghalt császár hasonló nevű négy éves fiát császárrá kiáltatja ki. A fölavatás állítólag Aquincumban történt volna.⁶

Ugyanabban az évben, melyben Valentinianus meghalt, támadták meg a hunnok a nyugoti gótokat. Vezérük, Athanarich, ugyan szembe száll velük, de elveszti a csatát s Erdély bércei között keres menedéket. Népének legnagyobb része, mintegy 200,000 ember, a Balkán-félszigeten telepszik meg. Szomorú sors vár ott rájuk. A római hivatalnokok hitszegése végre annyira fellázította a gótokat, hogy fegyvert ragadtak. Gratianus kész testvérének segítséget vinni s el is hagyja Galliát, de útközben Sirmiumban megbetegszik. Valens nem vár, hanem daczára tapasztalt hadvezérei lebeszélésének, Hadrianopolisnál megütközik a gótokkal s teljes vereséget szenved. Maga is a csatateren veszti életét (378 augusztus 8.).

Gratianus nem mer szembeszállani a győztes gótokkal, kik előzőnk Moesiát, Pannoniát, Illyricumot. Okvetlenül társra volt szüksége; a legalkalmasabbnak erre Theodosius látszott. Bár nem szívesen, Gratianus mégis kinevezi 379 január 19-én Sirmiumban magával egyenrangú császárrá.

Az utolsó császári rendelet, mely Sirmiumban napvilágot látott, 380 szeptember 8-ikán kelt. Ezen időtájt betegedett meg Theodosius Thessalonikában. A gótok akadálytalanul elárasztják Illyricum nyugati részét, Poetoviót és Mursát feldulják. Nem marad más hátra, mint hogy a rómaiak önkéntesen átengedjék Pannoniát állandó lakhelyül a gótoknak. Bár a HONORIUS alatt szerkesztett NOTITIA DIGNITATUM azt mutatja, hogy a római közigazgatás nem szűnik meg egy csapásra, Pannonia már csak hivatalosan tartozik a római birodalomhoz. Az érme sorozata Valensszel szakad meg, ami mindenestre arra vall, hogy a római élet ezen császár óta kiveszőben van.

Ha az egyházi íróknak hihetünk, a kereszténységnek már a második században a birodalom minden tartományában voltak hívei. Észrevétlenül, a Mithras-cultushoz hasonlóan terjedt. Az első hittérítők egyike, kik Pannoniában megfordultak, állítólag Szent-Péter volt. Egy bizonyos Eleutherus, ki 140-ben vértanúi halált szenvedett, a martyrologiumok úgy említik, mint Illyricum püspökét. Eusebius, Cibalae püspöke, ki ugyancsak vértanúi halállal mult ki, Valerianus (253–260) vagy Gallienus (259–268) idejében élt.

Diocletianus üldözései egyszerre váratlan világot vetnek azokra a hódításokra, melyeket a kereszténység az első három században nálunk tett. Az üldözések sorát a Sirmium közelében levő márványbányákban dolgozó négy munkás halála nyitja meg. Galerius 311-ben kelt edictuma megszünteti az üldözéseket, s Nagy-Constantinus és Licinius rendeletének kibocsátása (313) óta a keresztény vallás szabadon fejlődhetett. Julianus pogány jellegű uralma legfőlebb megzavarhatta, de többé már útját nem állhatta a fejlődésnek. Hieronymus, ki Pannoniában, Stridonban született, 400 körül azt állítja, hogy Pannonia tele van keresztény institutiókkal.

Az új vallás leghamarább a városokban vert gyökeret; nehezebben férközhettek a katonák szívéhez, végre azonban ezek sem zárkózhattak el előle. A legtöbb egyházközség alapítása még a II. és III. századokban történt.⁷ A legrégebb kétségkívül a sirmiumi. Főpapjai

később Pannonia Secunda és Savia egyházai fölött az érseki jogokat gyakorolták, melyeket 381-ben, az aquileiai zsinat egészen határozottan elismert. A Sirmiumban székelő püspökök közül néhányat névszerint is ismerünk. Irenaeust Probus kormányzó 304 halálra kinozta. Utána Domnio következett, majd Eleutherius, Photinus, Germinius, Anemius s Cornelius.

Sirmiumból a kereszténység csakhamar fogékony talajra talált a szomszédos városokban. Püspökségek voltak Mursában, Cibalaeban és Bassianaeban. Az egyetlen mursai püspököt, kit a zsinatok aktáiból ismerünk, Valensnek hívták. Siscia, Savia fővárosának egyházközsége arról nevezetes, hogy élén Szent-Quirinus állott, kit Diocletianus fogságba vetett. Midőn a kínzások dacára sem akarta hitét megtagadni, Maximus, Siscia praesese, Savariába, a kormányzóhoz küldötte. Utjában a keresztények mindenütt nagy tisztelettel fogadták. Amantius kormányzó látva, hogy Quirinus állhatatosan ragaszkodik hitéhez, a Gyöngyös patakba dobatta (303). Testét a keresztények az u. n. „sopronyi kapu” mellett levő bazilikában temették el, később pedig a barbárok betörései elől (395) Rómába vitték. Csupán a zsinati akták aláírásaiból van tudomásunk Siscia más két püspökéről, Marcusról (347) és Constantiusról (381).

Az emonai püspökségre vonatkozó. legrégibb adatunk 381-ből való. Ekkor irta alá *Maximus episcopus Emonensis* az aquileiai zsinat határozatait.

A Dráván inneni egyházközségek a Lauriacumban (Lorch) székelő érseknek voltak alárendelve. Határozott adatokkal egyedül csak Poetovio püspökeiről birunk. Az első püspök, kiről tudomásunk van, Victorinus, Diocletianus alatt vértanúi halált szenvedett (303). Egy másik a serdicaei zsinat (347) okmányaiban fordul elő: *Aprianus de Petabione Pannoniae*. Hogy Savariában is püspökségnek kellett lenni, nem szenved semmi kétséget. Ép úgy föltehető Sopianaeről (Pécs) és Aquincumról is, hogy voltak püspökei.

A harciban, mely a kereszténységet a IV. században két pártra szakította, Pannonia inkább az arianismushoz szítt. Sirmium főpapjai közül Domnio, Photinus és Germinius, a mursai püspök Valens, továbbá Gaius Arius legbuzgóbb követői voltak. Constantius császár, hogy a békét helyreállítsa, Sirmiumban három zsinatot (351, 357 és 358) tartatott. Az utolsónak határozata a semiarianismushoz mutat közeledést. Ahhoz csatlakozott Germinius is s megtagarhatta püspöki székét, ellenben Valens Gaius s a singidunumi (Belgrád) püspök Ursacius az arianismus érdekében oly hevesen szállottak síkra tovább is, hogy Damasus pápa a római zsinaton (369) kénytelen volt őket kiközösíteni. I. Theodosius (379–395) a katolikus tételeket juttatván diadalra, a hitviták megszűntek. Anemius sirmiumi érsek mindent elkövetett, hogy Pannoniában a kedélyeket lecsendesítse.

Az egyházi írókból, zsinatok határozataiból meritett adatokat, melyek a kereszténységnek elterjedtségét Pannoniában megvilágítják, érdekesen kiegészítik az emlékek. A negyedik század folyamán a kereszténység már annyira tért foglalt, hogy jelvényeivel az állami pénzekben találkozunk. Nagy-Constantinus és Licinius óta azokon Krisztus monogramraja egyre gyakoribbá lesz. A sirmiumi pénzverőhelyből kikerült érmeken Constantius, Jovianus és Valens darabjain látjuk. A mi a sisciai pénzverőhelyet illeti, mely nagyobb számmal gyártotta a pénzt, mint a sirmiumi, ennek vereteiből Nagy-Constantinus, Constans, Constantius, Vetranio, Decentius, Constantius Gallus, I. Valentinianus, Valens, Gratianus, Theodosius és neje, Flaccilla érmei viselték e jelvényt. A sirmiumi pénzverdében öntött krásznai aranyrudak legtöbb darabjára szintén reányomták azt.

A kereszténység elterjedésével a köfeliratok száma mindenesetre csökken. Megszűnván a pogány istenek tisztelete, az emberek többé nem állítanak fogadalmi oltárköveket. Az a szokás azonban, hogy a halottak sirjait emlékkövel jelöljék meg, nem vész ki. A sirfeliratok szerkezete is megmarad a régi, sőt a pogány felfogásra valló D(is) M(anibus) bevezetés sem tűnik el; hanem mint érthetetlen reminiscenciát a keresztények elvéve tovább is alkalmazzák. A sirfeliratok keresztény jellegét a legtöbb esetben Krisztus monogrammja, az oly kifejezések, mint *vivas in Deo*, *vivas in Christo*, *famulus* vagy *famula Christi*, *in pace*

requiescit, dormit in pace stb. végül egyes symbolumok, nevezetesen a hal, a horgony, a galamb az olajággal, a bárány árulják el.

Bizonyára nem véletlen, hogy eddigelé a legtöbb keresztény feliratot Sirmiumban és Sisciában találták. Meglepő a savariai keresztény sírfeliratok nagy száma is. Sirmiumból nyolcizat ismerünk.⁸ Kettőből megtudjuk, hogy az elhunytakat Synerotus martyr sírjának közelében helyezték örök nyugalomra. Sisciában napfényre került három felirat,⁹ egyikét a férj Marcellianus Severillának, Krisztus szolgájának állította, a másikon a ZAESIS görög szó egyértelmű *vivas in Deo* kifejezéssel. Savaria emlékei közül az egyik követ Aurelia állítja férjének, ki százados volt, a másikat négy fiú készítetti anyjuknak, a harmadik két fiatal testvérnek szól, a negyedik szerint az elhunyt Aurelius Jodorus görög polgár Laodiceából származott, az ötödiket két idegen festőnek emelték társai.¹⁰ Más helyről nem igen birunk hasonló feliratokat. Legujabban Ó-Szönyön kettő, Zselizen (a Duna balpartján) egy s Fischamendben (Bécsen alul) szintén egy került elő. Föltehetjük ugyanis, hogy úgy ezeken, mint egy-két óbudai kővön olvasható *s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)* kifejezés keresztény vonatkozásu.

A keresztények mindenütt, a hol csak lehetett, megragadták az alkalmat, hogy hitükről külsőleg is tanúságot tegyenek. A Krisztus monogrammjával ellátott mécsek épenséggel nem tartoznak a ritkaságok közé. Nemzeti Muzeumunk is őriz egyet. Ugyanott látunk két bronzból készült monogrammot. Mindenekelőtt pedig az ugyancsak ennek birtokában levő üvegcésze (vas diatretum) említendő, mely a szegszárdi sarcophagból került elő. Maguk a sarcophág domborművei is arra vallanak, hogy az abban eltemetett halott keresztény volt. Ilyenek nevezetesen a fedél ormaiban látható kenyeres kosarak, az egyik keskeny oldalon díszes edényből jobbra-balra lefutó dúslevelű szőlőindák. Az üvegedényen három csiga és ugyanannyi halacska helyettesíti a lábakat. A görög felirat értelme *Liba Pastori; bibe, vives: áldozz a Pásztornak, igyál és élni fogsz!* Poetovióból a bécsi udvari muzeum két bronzból készült Krisztus-monogrammot kapott. Mindegyik monogramm külön-külön fölírtos köralakú lemezbe van foglalva s az egyik két, a másik egy virágkehely alakú, elálló díszszel bir. Fogadalmi tárgyakkal van dolgunk, melyek eredetileg díszítésül szolgáltak. Crispinus, a kinek az egyik kerék szól, valószínűleg azonos a Soissonsban élt Szent-Crispinusszal, ki mint vértanú halt meg 287-ben.

Utolsó helyen említem az őskereszténységnek hazánkban fenmaradt legkiválóbb emlékét, a pécsi földalatti sírkamrát, melyet 1780-ban fedeztek fel. Tizenegy lépcsőn jutunk le az előcsarnok-féle helyiségbe s innen szűk ajtón magába a cubiculumba, mely semmi egyéb, mint egy egyszerű, hosszénégyszög alakú, donga boltozattal fedett terem. Az előszoba falfestményei nyomtalanul elpusztultak, ellenben a belső helyiségben még a legtöbb jelenet elég tisztán kivehető. A belépő szemben a falon, az ablaknyílás fölött Krisztus monogrammját pillantja meg, jobbra és balra Péter és Pál állanak s a monogrammra mutatnak. A hosszoldalfalak négyszögű mezőiben Noe alakja a bárkában, a három keleti bölc, Jónás története kötik le figyelmünket. A boltozat középmezejében ismét ott találjuk a koszorúba foglalt Krisztus monogrammot, a sarkokban egy-egy mellképet medaillonszerű keretben s ezek között virágcsokrokat, pávákat, galambokat. A bejárat falát az ajtó körül egyszerű levéldísz foglalja el. A festmények tárgya, alakjai, felfogásuk, különösen a két Krisztus-monogramm valószínűvé teszik, hogy a sírkamra a IV. század közepe felé épült, vagy legalább akkor festették ki.

---

566. Wilm. 1057.

567. Amm. - 28. 1. 5.

568. C. I. L. III. 4413.

569. Vict. Caes. 40. 9.

570. C. I. L. III. S. 10596.

571. Salamon, Budapest története, II. 19.

572.V. ö. Gyárfás, Pannonia őskeresztény emlékei. Budapest, 1889.
573.C. I. L. III. 6449. S. 10233. 10235. 10236. 10237. 10238. 10239.
574.C. I. L. III. 3986. 3996. és 3996 a.
575.C. I. L. III. 4290. 4217. 4218. 4220. 4222. S. 10934.

III. KÖNYV

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE A NÉPVÁNDORLÁS KORÁBAN

I. FEJEZET.

A barbárok terjeszkedése. Sarmaták, germánok.

A rómaiak magyarországi uralmának jellemzése. A magyarországi barbárság, germánok s turániak, egymásra gyakorolt hatásuk. A sarmaták nemzetisége, a szitytyákkal való rokonságuk; jellemük; életmódjuk; szokásaik. A dák hatalom és a sarmaták; a jazygok beköltözése az Alföldre. Markomannok és quádok védekezése a jazygok ellen s ezeké a quádok ellen. A mátravidéki törzsek, osok, cotinok. Rómaiak és barbárok, Marcus Aurelius hadjáratának következményei

IDEGEN MARADT HAZÁNKBAN a római mindvégiglen, melynek nálunk csak hódításai voltak, de azt nem tudta elérni, hogy ezen, a Kárpátok által jól kikerekített területen egy önálló és erős rómaiság képződjék, melynek létföltételei a birodalom politikai változásaitól függetlenül önnön magában legyenek meg, s a mely elem tényezőként szerepeljen hazánk későbbi történetében, és minden további alakulásra rányomja a maga bélyegét. Amint a politikai viszonyok olyan fordulatot vettek, hogy hazánkban Róma vagy Byzancz többé nem rendelkezhetett, a romanismus is mihamarabb megszűnt. Elnéptelenedtek, romba dültek, eltűntek a római városok, még nevük is feledésbe ment, nem volt, ki megőrizte volna emléküket. Még akkor is, mikor a legiók itt tanyáztak, a csaknem félezred éven át tartó uralom idejében, a rómaiak hatalma soha nem terjedt ki az egész Magyarországra. Északi fele mindvégig a barbárok birtokában volt, a kik azonfölül a Közép-Duna balpartján egész hosszában végighúzódva, az alföldi rónaságra is benyomultak s mint ék választották el egymástól a két római tartományt, Pannoniát és Daciát, melynek lakosságát gyakori becsapásaikkal nyugtalanították.

Traianus hadjárataival ért véget a római hatalom terjeszkedése; egy századig tartott a birodalomhoz csatolt területeken a rómaiság belső szervezkedése és fokozatos előmenetele; aztán megkezdődött a hanyatlás. A barbárság föllépése mind erőszakosabb lesz, a római elem nem bír többé új erőhöz jutni, hátrálni kezd, Daciát kénytelen föladni s átengedni a barbároknak, magában Pannoniában is – bár egyelőre még csak a rómaiság keretében – mind több és több barbár telepedik le, míg aztán ezt is elsöpri az a nagy népáramlat, melynek élén a hunnok állottak.

Germán és uralaltáji elemek egyesültek ezekben a rómaiság ellen folytatott küzdelmekben s egymást kölcsönösen áthatva, a századokon át tartó fegyverbarátság egyformaságot hozott létre köztük erkölcsi jellemben, szokásokban, harczmódban, fegyverzetben¹ s kiegyenlítette a nyelvi különbséget. A germán-hunn szövetség régen elő volt már készítve, mielőtt megszületett az a hatalmas szellem, ki a barbárságot erejének tudatára ébresztette s közös politikai célokra egyesítve, olyan birodalmat alapított, melyet a császárok akarva, nem akarva egyenrangú hatalomnak voltak kénytelenek elismerni. E történeti kapcsolat a két elem, a germánság és a turáni faj között, ha ugyan még régebbi időkbe nem nyulnak vissza gyökerei, megvolt már akkor, a mikor a germánok legelőször, a római hódítókkal körülbelül egyidejűleg tűnnek föl hazánk területén s a két áramlat, mely egyfelől a keleteurópai pusztaság nomádjait, másfelől pedig a Visztula, Odera, Elba és a balti tenger mellékének törzseit Magyarország területére sodorta, a kölcsönös érintkezésnek a legkülönbözőbb módjaira szolgáltatott alkalmat s újabb és újabb szállal fűzte őket egymáshoz. S egyik a másikra átalakító befolyást gyakorolva, a germán és turáni jellemvonások ezen egymást kölcsönösen termékenyítő surlódása és összeolvadása nyomta rá a népvándorlás egész korára a maga sajátos bélyegét, mely romba döntötte ugyan az antik civilizációt, de midőn friss vérrel töltötte meg azt az elvéhéd, korhadt szervezetet, mely további

termékenységre már különben is képtelen volt, egy új civilizációnak, mai műveltségünknek ültette el a csiréit.

E két elem mellett a többi barbárságról alig lehet szó. A kelták és illyrek Pannónia meghódítása után nagyon hamar elrómaisodnak. A dákokat, ha nem is irtotta ki Traianus, annyira megtörte, hogy döntő befolyást többé nem gyakoroltak a viszonyok további alakulására s nemzeti egyéniségük lassankint felolvad a többi barbárságban. A szlávok nagyon sok ideig alig adnak magukról valami életjelt; ittlétük ugyan nehezen tagadható, a daciai *Dierna*, *Tzierna*, *Berzovia* s más hasonló helynevek csakis tőlük eredhetnek;² de csupán ethnographiai szempontból jöhetnek számításba, mint a hazai germánok és szarmaták szolgálatában levő népelem, önálló szerepet ekkor még egyáltalában nem visznek.

Egy nagyon elterjedt felfogás szerint megszoktuk, hogy valahányszor sarmatákról van szó, szlávokra gondolunk. De más a sarmata az ókorban és a népvándorlás első időszakában, megint más a népvándorlás vége felé, midőn már teljes felbomlásnak indult, elvegyül az újonnan feltűnt uraltáji népekben, hunnokban, avarokban, bolgároknak stb., egyik alkateleme lesz ezeknek az új és más név alatt szereplő népképződéseknek, s a sarmata névnek olyan a milyen jelentősége már csak a szlávok között van, melyben a felsőbb osztály valaha sarmata nemzetiségű volt, de nyelvileg rég beolvadt a meghódított népelembe.

A sarmaták az uraltáji népcsalád azon egykor kiterjedt ágához tartoztak, melyet a görög-római világ skythának, scythának, magyarosan szittyának, a perzsák pedig szakának neveztek. A szittyák nyelv, melytől a sarmata csak kiejtésben különbözött,³ úgy látszik, a szumir-akkáddal volt közelebbi rokonságban, de ugor elemeket is foglalt magában;⁴ a magyarországi jazyg törzsnevekben előforduló *gant* szó is nyilván a magyar-ugor *had*, *kant*, *kunta* szavakkal egyezik.⁵

Mint tősgyökeres nomádok tűnnek föl a sarmaták. Egyes ágaik jazyg, roxolán és alán nevek alatt időszámításunk kezdetén a Volgától egész a Közép-Dunáig terjeszkedtek s a tulajdonképen szittyákon elhatalmasodván, a mi különbség volt köztük, az is elenyészik. Strabo korában még nagyon kevesen foglalkoztak közülök földműveléssel⁶ s ha később megváltoztak is a nyugati sarmaták életviszonyai, az alánok a IV. század vége felé is a régi életmódot folytatták.⁷ A Kr. u. I. század folyamán azonban a nyugati sarmaták, másfelől a velük szomszédos germánok és szlávok közt még oly nagy volt a különbség, hogy arról Tacitus is tudomást szerzett.⁸ Ezeknek állandó lakhelyeik voltak, mint valamennyi árja népnek, míg a belső- és középpázsiai turánokhoz hasonlóan baromcsordáikkal, különösen pedig méneseikkel a kiterjedt pusztaságon föl s alá kóborolva vagy vadat üzve, egész életüket szekereken és lóháton töltötték. Csak a név változik, a kép mindig ugyanaz, akár Herodotustól a szittyák, Ammianus Marcellinustól az alánok és hunnok, Ibn Rosztehtől a magyarok, Rubruquistól és Plan Carpinitól a kunok és tatárok s a mai utazóktól a kirgizek, kalmikok és mongolok életviszonyairól olvasunk. Egyiknek sincs állandó tanyája, mozgó városhoz hasonló, abronccsal fődött ernyős szekerekből áll a házuk, ott étkeznek, ott szerelmeteskednek, ott szülnek a nők s gyermekeiket ott nevelik föl. Kis koruktól fogva lovagláshoz lévén szokva, mint a szittyáknak s később a hunnoknak és magyaroknak s minden más turáni lovas népnek, a sarmatáknak is nehezükre esett a gyaloglás, ellenkezőleg a szlávokkal, kiknek a gyaloglásban való kitartását a sarmatákkal szemben Tacitus egyik megkülönböztető tulajdonságukként hozza föl.⁹

Erkölcsei jellemük legkiválóbb vonása a harciasság. A legnagyobb dicsőséget a vitézségben találták. Míg mások a fejlettebb életviszonyok hatása alatt nyugalmas és kényelmes élet után vágyódtak, nekik a veszély volt a gyönyörűségük. Boldognak tartották, ki csatában végezte életét, ellenben megvetették azt, a ki öregkort ért el vagy véletlen halállal mult ki a világból, mert már ebben is gyávaságot láttak. Minél több ellenséget ejtett el valaki, annál nagyobb volt a tekintélye s azért semmire nem büszkélkedtek annyira, mint ha valakit megöltek s azt tartották a legszebb, dicsekvésre legméltóbb zsákmánynak, ha a megölt

ellenség fejéről a bőrt lenyúzhatták s diadaljelül ékességképpen lovaikra vonhatták.¹⁰ Mint törzsrokonaiknál a szittyáknál, kétségkívül a sarmatáknál is szokásban volt, bár nincsen rá egyenes adatunk, hogy, mikor az ifjú harczos leterítette az első ellenséget, véréből ivott s a vezérnek beszámolt a csatában megölteknek a fejével, mert a zsákmányból csak az ilyen részesült; épp így meg kellett lenni náluk annak a másik régi s elterjedt szittyai szokásnak is; hogy legnagyobb ellenségük fejéből ivópoharat készítettek, amely szokás aztán a népvándorláskori germánoknál is meghonosodott.¹¹

Hozzá lévén szokva a szabad élethez, sokkal jobban szerették a nyílt harczot, mint várakba vonulni,¹² ámbar a későbbi időkben a Magyarországon való százados tartózkodás és a nyugati népekkel való érintkezés szükségkép maga után vonta a régebbi életviszonyok megváltozását. Míg a keleti szarmaták szabadon kóborolhattak a vég nélküli pusztaságon, a jazygoknak egyfelől a Kárpátok hegyei, kelet, dél és nyugat felől pedig a római tartományok legiói szabtak határt. Ők már nem tehettek úgy, mint a dél- és keletoroszországi nomádok, kiket az ellenség túlerejével szemben maga a pusztaság védett meg, hol gyors lovaikon úgy eltűntek, mintha a föld nyelte volna őket el. „Senki meg nem tudta őket találni, ha nem akarták, hogy rájuk akadjanak.”¹³ A jazygoknak már a helyzetük is olyan volt, hogy tanyáik védelméről gondoskodniuk kellett. Az Alföld nagyobb folyóinak áradásos helyein, fűzfákkal sűrűn benőtt úttalan mocsarai között ütötték föl szállásaikat, hol csak olyan járhatott, ki a tájékat ismerte,¹⁴ s a merre a természet nem nyújtott elég védelmet, ott az egyes törzsek egész hosszában nagy kiterjedésű gyepükkel és sánczokkal vették körül az általok birtokolt egész területet. Sok ilyen barbár erődítmény maradt fenn hazánk területén, a későbbi kutatások feladatai közé tartozik mindegyikről kimutatni, hogy melyik miféle néptől való. Fröhlich Róberté az érdem, hogy egynél megállapította a sarmata eredetét. Ez a Bácska délkeleti szögletében végighúzódó u. n. nagy vagy rövidebb „római” sáncz, mely Bács-Földvárnál egy a Tisza kiöntései által táplált mocsaras réten kezdődik s 26 kilométernyi hosszúságban déldélnyugati irányban húzódva, Ujvidék közelében a Duna mellett szintén egy mocsaras réten végződik. A töltés nyugati oldala széles és mély árokkal van ellátva s több helyen nyílások vannak a töltésen, a merre ki- s bejártak.¹⁵ A sáncz által határolt terület tehát a nyugat felől jöhető támadások ellen szolgált védelmül, dél felé a Dunára, kelet felé a Tiszára támaszkodott; ugyanezen a területen laktak a IV. században a limigant sarmaták.¹⁶ Más helyeken földvárakat emeltek. Bács-Földvár a limigantok egy ilyen régi erődítményétől kaphatta mai nevét, talán épen az a jazyg város volt, a sáncz egyik végpontján, a Parthiscus folyó mellett, melyet Ptolemaeus Partiscumnak nevez.¹⁷ A nevezetesebb jazyg helyek közt minden esetre Partiscum volt a legdélibb, Pession, Kandakon, Parka stb. már északibb vidéken feküdtek s ezért helyezhető inkább arra a fontos pontra, hol ma Bács-Földvár van, mint Kecskemétre. E jazyg „városokról” a nagykörösi földvár nyújt egy kis fogalmat, melynél kétségtelen bizonyítékaink vannak arra, hogy egykori lakói római kori barbárok voltak.¹⁸ A vár tojásdad alakú; mocsaras talajból emelkedik ki s mintegy négy holdnyi területet foglal magában, de még a várárkon kívül is voltak lakások; széles és mély árok vette körül, mely valaha vízzel volt tele, talaja most is vizenyős és egyik oldalon sűrűn be van nőve sással és cserjével, úgy hogy alig lehet rajta áthatolni, ma is mutatva, milyen lehetett hajdanában; a körülbelül 3/4–1 méter vastag és 1 1/2 méter magas várfal vert földből készült, mely alul sárga agyag, teteje pedig fecskerakásszerű sárfal volt.

De ha voltak is váraik a jazygoknak, a hadakozás régi módjának hagyományai nem veszttek ki. Oly népfajnál, melynél a gyermeknevelés abból állt, hogy a fiatal nemzedék minél hamarabb megtanuljon lovagolni s jókor elsajátítsa a hadakozásban való jártasságot, nem is lehetett másképp.¹⁹ Csakis ilyen folytonos gyakorlat mellett szerezhették meg azt az ügyességet, hogy a lovon előre s hátra fordulva egyformán tudtak harcolni,²⁰ pedig a kengyelt még nem ismerték.

Az ütközetbe *marha! marha!* kiáltással gyors lovaikon mint a szélvész rohantak s rendes paripájukon kívül még egy vagy két vezetéklövet is vittek magukkal, hogy, ha egyik lovuk kimerült, másikkal cserélhessék föl. Paripának legjobban szerették a herélt lovat, mert a ménlő a kancza láttára nyerítésével könnyen árulójuk lehetett. Fegyverük a nyíl volt s ők is értettek ahhoz, a mit a nyugatiak soha el nem tudtak sajátítani, de a miben valamennyi uraltáji nép kitűnt, hogy a vágató lovon visszafordulva hátrálás közben is folytonos nyilazással zaklatták az ellenséget. Közelbe érve, felhagytak a nyilazással, e helyett csákányt és a jobb oldalon az övhöz erősített rövid egyenes tört vagy pedig a rómaiakénál jóval hosszabb kardot használtak, melyet két kézre fogtak, s volt aztán „hosszszabb lándsájuk”, lobogós kopójuk is. Paizsszal nem védték magukat, hanem – különösen az előkelők – a parthusokéhoz hasonló, vászonból készült bő ruhájukra, mely Tacitus szerint különbözött a szűk és testhez álló germán viselettől, átlukasztott bronz pikkelyeket, vas- vagy simított szarulemezeket varrtak, vagy pedig áthatlan kemény bőrből készült ködment vettek magukra. Ilyen pikkelyes vértzet borította lovaikat is. Sisájuk a Traianus oszlopán ábrázolt jazyg harcosok után ítélve, érci abroncsokkal körülvett hegyes és magas süvegből állt, mely néha hátul nyakvédővel is el volt látva.²¹ A sarmata népnek ezen fegyverzete, a meddig csak figyelemmel kísérhetjük nyomait, az Altáji hegységtől kezdve el volt terjedve az egész turáni fajnál s félreismerhetlen befolyást gyakorolt a germánok fegyverzetére; a pikkelyes vért csakúgy meghonosodott ezeknél is, mint a lobogós kopja és a vasabroncsokból álló sisak.²²

Harcias jellemükkel egyezően, miként a szittyák, a sarmaták is földbe szúrt meztelen kardot tiszteltek a hadisten képében; olyan szokás, mely az uraltájiság legtávolabb eső népeinél is feltalálható. A kardnak évenként ló- és marha-, sőt az elfogott ellenségből emberáldozatot is mutattak be s a kardot az áldozat vérével öntözték meg. Szokásban volt a magyarországi sarmatáknál, hogy az ilyen kardot másféle fegyverrel is körülvették; a nagy-küküllőmegyei Darócson e század elején napvilágra került bronz lelet szolgáltat erre példát, hol a földbe függélyesen leszúrt kard körül harmincz bronz celt vagy tokos balta volt szabályosan elhelyezve.

A szertartásos szokásaikkal összefüggő emlékek közül különösen magukra vonják a figyelmet azok a nagy rézüstök, melyeket hazánk területén az Alföldön a törteli Czakóhalomban s a Dunántúl a Kapos völgyén és Ó-Szőnyön találtak. Velük szorosan egyező üstök Oroszországban és Szibériában az Altáji hegység mentén fordulnak elő a régészeti leletekben. Rendeltetésük felől semmi kétség sem lehet. Már Herodotos említi a szittyákról, hogy az áldozatok alkalmával leölt barmot a „szokásos” nagy üstben főzték meg; Szibériában régi sziklaképeken látható az üst használata az áldozatoknál; a törteli üstben állatcsontokat találtak, mint az oroszországiakban.

Az uraltájiságnál általánosan elterjedt az áldozatokkal és halotti szertartással szoros kapcsolatban levő áldomás és tor; szokásban volt a szittyáknál, meg kellett lenni a sarmatáknál is; tudjuk, hogy a nagykőrösi földvár barbárjai csakugyan tartottak tort a halott fölött, mert a holttest fölötti hamuban és égetett agyagrétegben ott vannak a széthasogatott állatcsontok. Ilyen szertartásoknál használták ezen üstöket, melyeknek kora az oroszországi leletekben a Kr. e. IV. századba megy vissza s így a magyarországiak sem tartozhatnak egy a későbbi időkben feltűnt népség emlékei közé.²³

Hasonló vallásos jelentősége volt az áldomáspohárnak vagy csészének is az uraltáji népeknél; a törökség és mongolság a fejedelmi jelvények közé számította; a szittyák övükön viselték s ezért az ilyen csészék csattal voltak ellátva; csattos arany csészék hazai leleteink közt a szilágysomlyai és nagy-szentmiklósi kincsből fordulnak elő s vagy már eredetileg is valamelyik sarmata fejedelem kincsei közé tartoztak és csak később, a III. vagy IV. század folyamán kerültek a gótok birtokába, vagy, ha a germánok is követték ama szittyai szokást, ezt csakis a sarmaták honosíthatták meg náluk.²⁴

Az a harciasság s azok a kiváló katonai erények, melyek a sarmaták jellemvonását alkották, előkelő helyet jelöltek ki számukra a római és barbár világ közti küzdelemben. De még sem ők vitték a vezérszerepet. Megakadályozta ebben politikai szervezetlenségük. Hiányzott náluk az a központi hatalom, mely erejüket közös nemzeti célokra egyesítette volna s ezért az egész négy század alatt, mit a hunnok bejöveteleig hazánkban töltöttek, vagy idegen érdekek szolgálatában találjuk őket, vagy pedig apró csatározásokban, rabló kalandokban fecsérlik el erejüket. Harczoltak zsákmányért s mert a küzdelem már a természetükben volt. Az az óriási terület, melyen tanyáztak, még akkor is megnehezítette volna a sok apró törzsre szétszakadozott három nagy horda egyesülését, ha a monarchikus szervezetnek legalább a törzseken belül lett volna valami hagyományos formája, de ennek nyomait legfőlebb a jazygoknál találjuk,²⁵ az alánoknál teljesen hiányzott s a mit Ammianus Marcellinus mond ezekről, hogy mindnyájan nemes származásuak, a szolgaságot nem ismerik s bíráikat, kik a mindennapos harczok alatt felvigyáznak, maguk választják.²⁶ egészen véve ráillik a jazygok és roxolánok viszonyaira is, különösen a régebbiekre. Olyanforma állapotok lehettek ezek, mint a minők csak a közelmúltban is a turkománoknál voltak, kik maguk fölött urat nem ismerve s úgy-ahogy csupán az öregek, akszakálok tekintélye által fékezve, majdnem teljes anarchiában éltek s csakis a rablókalandozásokra összeverődött csapatok választottak maguknak ideiglenes vezetőket. Az ilyen fegyelmet nem ismerő népnek csak az erő imponál, sokkal könnyebb meghódítani, mint valamely közös célra feltüzelni, de a mikor egyes rendkívüli szellemeknek nagy ritkán sikerül, ezekből alakulnak a világhódítók seregei. Ugy látszik azonban, hogy a történelemnek egy törvényszerűleg ismétlődő jelensége szerint azt a katonai alapon berendezett politikai szervezetet, mely az ilyen népeket egybeforrasztja, mindig egy más nép szokta megteremteni. A sarmata elemnél a hunnok, az ogornál az avarok, a magyarnál a turkok, a török-tatárnál a mongolok hozták létre és mi sem természetesebb, mint hogy minél erősebb ilyen esetekben a vezérlő elem s minél teljesebb a másik elemmel való összevegyülése, annál mélyrehatóbb lesz az ethnikus átalakulás is. A mikor a sarmaták egységes nemzetként jelennek meg a történelemben, már nem lehet őket elválasztani a hunnoktól, bár alig vonható kétségbe, hogy Attila seregének zömét a sarmaták alkották, a melynek azonban a hunnok voltak a vezetői.

A sarmaták a Krisztus születése körüli évtizedekben tűnnek föl az Al-Duna vidékén. Herodotos korában még a Tanaison (Don) túl laktak, de – mint a történelem folyamán oly sokszor ismétlődött – az a népáramlat, mely a középpázsiai nomádokat a belső-ázsiai hiungnuk által régebbi lakhelyükről elűzőtt jüecsik (euthaliták) és uzunok kivándorlása következtében a Kr. e. II. században mozgásba hozta, most is elhatolt a keleteurópai pusztaságig s nyugat felé tolta az egyes törzseket. A sarmaták benyomultak a régi szittyia földre, a Don és Deneper közé, s erre csakhamar nagy átalakulások észlelhetők a Kárpát-menti népek viszonyaiban is. Kr. e. 80–44 között Burvista a dák-géta hatalmat alapítja, a mi alig jöhetett létre a sarmaták ellenére, sőt minden jel azt mutatja, hogy a nagy dák király sarmata zsoldosokból szervezte azt a 200 ezer főnyi hadsereget, melylyel a Közép-Duna mentén véget vetett a kelták hegemoniájának s összetörte a bojokat, kik a Tiszától az Elbéig terjeszkedtek. Milyen nagy jelentősége lehetett a sarmatáknak Burvista mellett, mutatja az, hogy a királyi székvárost róluk nevezik el a dákok; Sarmitegte vagy Sarmizegethusa ugyanis a. m. „sarmata város”.²⁷ De mutatja még egyéb is. Burvista halálával egyszerre vége lesz a dák hatalomnak, s az a tekintélyes haderő, melyet Burvista hozott össze, egy pár évtized alatt az előbbi létszámnak 1/5-ére olvad le s az is négy fejedelem közt volt megosztva. Ha fölteszszük is, hogy belviszályok fogyasztották a dák népet: az erőcsökkenésnek ekkora foka ilyen rövid idő alatt csakis úgy képzelhető, hogy Burvista utódai már csak a saját népük fegyverfogható elemeiből voltak képesek sereget szervezni. A sarmaták pedig, kik Burvista szolgálatában álltak, a dák hatalmi körből kiválnak. Megszállják a Duna és Tisza közti sikságot, hol előbb bojok

tanyáztak, s a dákokat a hegyek és erdőségek közé szorítva, a mezőségen át egész a nyugati Kárpátokig terjeszkednek.²⁸

Ettől fogva azonban az Al-Duna mentén is meghonosodnak. Strabo ugyan azt írja, hogy a Borysthenes (Deneper) és Ister (Al-Duna) közt legelőbb van a géta pusztaság, azután jönnek a tyregéták, vagyis Dnyesztermenti géták és csak ezután, túl a Dnyeszteren, következnek a jazyg sarmaták, az úgynevezett királyiakkal (basileioi, a királyi szittyák maradványai) és urgokkal együtt s a Borysthenes és Tanais közt a roxolánok, de nyilván régebbi följegyzések után mondja s ő maga hozzá teszi, hogy némelyek szerint az Ister mellett, is laknak sarmaták. Bizonyos, hogy Ovidius száműzetésének éveiben, (Kr. u. 9–17) már mindennaposak voltak ezeknek a gyors lovakon száguldozó, vad külsejű, nyíratlan, hosszú hajú és szakálu, bőr ruhában, bő nadrágban járó barbároknak az aldunai római területre intézett becsapásai.²⁹

A Kárpátokig hatolva, a germánokkal való százados összeköttetésük is kezdetét veszi.

Már a mithridatesi hadjáratok idejében együtt találjuk a jazygokat s rokon törzseket a pontusi király segédcapatai közt a vizstulai germánok legkeletibb ágát képező basztarnákkal,³⁰ mely utóbbiak ezen időtájt a Kárpátok északkeleti oldalán, a Dnyeszter vidékén tanyáztak. A bastarnák – az első germán nép, mely a történelemben föllép – úgy összefonódnak a sarmatákkal, hogy Tacitus, bár germán nyelvűeknek ismeri, habozik, ne számítsa-e őket a sarmatákhoz, a kikkel való összeházasodásuk külsejükben is észrevehető változást idézett elő, úgy hogy a későbbi írók már egyenesen szittyáknak tartják.³¹ A bastarnák s törzsrakonaik, a peukok, később a gótokkal vegyülnek el.³²

A sarmata és germán elem egy újabb kapcsolata akkor állt elő, midőn a jazygok Magyarország területére húzódtak. Ugyanazon időtájban, a Krisztus születése körüli években, semmisülnek meg végképen a kelta eredetű bojok hatalmának utolsó maradványai; a svév markomannok ugyanis Marobod vezérlete alatt fölkerekednek a Majna mellől, hol addig laktak, elűzik a bojokat s ezeknek a földjén, Buiaimonban vagy Boihaemumban, a mai Csehországban, telepednek meg a Fertőig és a Kis-Kárpátokig. Egy kiszakadt csapatuk, a kvádok még tovább nyomultak kelet felé a Duna északi partvidékén s a Marus vagyis Morva, meg az ismeretlen Cusus folyók közt, Magyarország északnyugati részében, a Vág, Garam és Ipoly mentén ütnek tanyát, hol a jazygok szomszédságába kerülnek.³³

És most, a nélkül, hogy egyik a másikat meghódította vagy egymással összevegyültek volna, a két nép között századokon át egy bizonyos neme jön létre a szövetséges viszonyok. Csaknem mindig együtt küzdenek a rómaiak ellen, együtt dúlják, pusztítják Pannoniát, a mikor csak tehetik, mint a Nero halála utáni zavarokban vagy Domitianus alatt és a későbbi századokban, külön-külön alig említik őket. E viszonyt különben, úgy látszik, maguk a quád királyok ápták legjobban, a kik, ha csak módjukban volt, ha t. i. volt elég pénzük, a főleg gyalogságból álló nemzeti haderőn kívül jazyg lovasokat is fogadtak szolgálatukba. Így olvassuk mindjárt az első quád királyról, Vanniusról (Kr. u. 19–51), hogy a midőn unokaöccsei a sziléziai lugiakkal és az Elbe forrásvidékén tanyázó hermundurokkal szövetkezve föllázadnak ellene, seregének tekintélyes része jazyg lovasságból állt, mely arra is rá tudta venni Vanniuszt, ki ellenfeleinek túlereje ellen váraiban akarta magát védelmezni, hogy elhagyva a védett helyeket, nyílt harcra bocsátkozzék.³⁴ Olyan fejedelmek, kiknek ereje és hatalma – idegen létükre, mert ilyenek is voltak már a quádoknál – nem a nép dynasticus hagyományaiban gyökerezett, hanem a rómaiaktól nyert pénzsegélytől függött,³⁵ nem is lehettek el zsoldosok nélkül s nagyon természetes, hogy ilyen viszonyok közt sokkal alkalmasabbak voltak a jazyg zsoldosokból szervezett csapatok, mint a germánok. Így aztán a szomszédság és erkölcsi jellemük vadsága a legszorosabban összekapcsolta a két barbár népet; a IV. századbeli Ammianus Marcellinus nem is talál köztük különbséget, az ő szemében egyik olyan rabló mint a másik, a kik tisztességes nyílt harc helyett jobban

kedvelik a rablókalandokat, de ahhoz aztán – fakad ki ellenük több ízben – nagyon is értenek, abban ők a legkiválóbbak, ők a legjáratasabbak.³⁶

De bármily gyakran hozta is őket össze az a közös cél, hogy együtt raboljanak a római területen: a szövetség két rabló népnek a szövetsége maradt és sohasem tudta a quádok és jazygok közt megszüntetni az egymás elleni bizalmatlanságot. Jól jegyezte meg Tacitus, hogy a kölcsönös félelem választotta el őket egymástól.³⁷

Ha a határ ott volt köztük, hol az északnyugati Magyarország erdőborította hegyei ellaposodnak s a lankás terület az alföldi rónaságba megy át – pedig itt kellett lenni köztük a választóvonalnak:³⁸ – akkor az a kölcsönös félelem és bizalmatlanság valami kézzel fogható alakban is jelentkezett. Minden esetre szemmel tartották egymást és szükségképpen gondoskodtak arról, hogy egyik se legyen meglepetésnek kitéve a másik részéről.

A hol már körülbelől végződött a quád határ a jazygok felé, ugyanazon a tájon két ősrégi sáncznak maradtak fenn nyomai. Az egyik a Garam folyó mentén Kéménd és Bény között kezdődik s északi irányban Uj-Barsig vonul; a déli vége Bénynél különösen meg volt erősítve, itt félkör alakban három sáncz támaszkodik a Garamra, melyek közül a belső 200 méter átmérőjű, ezt körülveszi a második a belsőtől 160–220 méternyi távolságban s erre jön a külső sáncz, a középsőtől 400–460 méterre. A másik erődítmény az Ipoly-vonalat védte s Hellenbától és Szobtól Selmeczbányáig húzódik.³⁹ A kettős védelmi vonal elhelyezése arra vall, hogy itt csakis a quádok védhették magukat a jazygok esetleges becsapásai ellen.

De a jazygok is gondoskodtak magukról. E síksági nép terjeszkedésének észak felé a Cserhát, Mátra és Bikk hegység szabott határt. Ugyanezen vonal irányában ismét találunk egy régi erődítményt, mely az Alföldet védte az észak vagy északnyugat felől jöhető támadások ellen. Ez a Csörszárok. A név szláv eredetű, jelentése a. m. ördögárok (csertovszki jarek), a mi arra vall, hogy keletkezése régebbi időkbe megy vissza, mint a milyen régi e vidéken a szláv elem megtelepedése s azért tulajdonították az árok készítését az ördögnek.⁴⁰ A Csörszárok szintén kettős ágba vonul nyugatról kelet felé, a Dunától a Tiszáig. A felső ág Vác irányában kezdődött s 15 mértföld hosszúságban Mácsa, Hort, Árokszállás, Erdőtelek, Dormánd, Tárkány, Eger-Farmos mellett haladva Ároktőnél végződött. A 12 mértföld hosszú alsó ág kezdete Duna-Keszi és Alag közt volt s Fóthon, Mogyoródon, Gödöllőn, Valkón, Szent-Lászlón, Turán, Fényszarun és Monostoron át Jász-Apátin túl a Tisza mocsaraiban veszett el. Az árok helyenként 6 1/3 méter széles és 3 1/3 méter mély.⁴¹ Ptolemaeus után tudjuk, hogy a jazygok egész hosszában megszállták a Tisza jobbparti vidéket,⁴² ámde akkor a Felső-Tisza mente kiesett a Csörszárok védelmi vonalából. Már pedig, ha a Csörszárkot csakugyan a jazygok vonták a quádok ellen, nem tehető fel, hogy területüknek egy nagy részét védtelenül hagyják. Valóban a Bikk hegységgel szemben északi irányban Füzes-Abonytól és Szíhalomtól Sajó-Szent-Péterig szintén van egy hosszan elnyúló régi sáncz, mely ezek szerint a felsőtiszamenti jazygok földjének megoltalmazására szolgált.⁴³

A közbeeső területen, mely a két nép erődítményei közé esett, a mai nógrád-, heves- és borsodmegyei erdős hegyvidéken, észak felé mélyen benyomulva a Kárpátok közé, a régebbi lakosság maradványai tanyáztak, nevezetesen a pannoniai araviskokkal rokon illyr eredetű osok s a gall cotinok, kik úgy a quádoknak, mint a jazygoknak adót fizettek. A cotinok bányaműveléssel, különösen pedig vastermeléssel foglalkoztak, a mit sem a quád, sem a jazyg nem tartott magához illőnek.⁴⁴ Annál inkább kapóra jött nekik egy ilyen népnek a szomszédsága. Az ókorban a kelták híres fegyverkovácsok voltak, alig lehet tehát kétségünk, hogy a quádokat és jazygokat a cotinok látták el fegyverekkel, adó fejében kardot, lándzsát és nyilat készítettek nekik. Csakis így magyarázható meg, hogy a két barbár nép határai közé egy semlegesnek látszó nagyobb terület volt beékelve.

A rómaiak egész hosszában biztosítván a dunai vonalat a balparton tanyázó barbárok ellen, egyelőre nem gondoltak a quád és jazyg terület erőszakos bekebelezésére. Megelégedtek azzal, hogy a két népet úgy is hatalmi körükbe vonták, fejedelmeiket – legalább

a quád királyokat – a császárok erősítették meg s tartották fenn a trónon, egymás közti viszálykodásaikban a barbárok a rómaiak bíraskodását kérték ki, pénzsegélyben részesültek s ezért segédcsapataikkal együtt küzdenek a rómaiakkal, mint a jazygok a dák háboruban, egyes rómaiak, kézművesek, mesteremberek is megtelepedhettek közöttük s minden esetre szabadon közlekedhettek a barbár területen. Ugy látszott, a Dacia meghódítása utáni évtizedek alatt az egész kárpátalji vidék fejlődése olyan irányt vett, mely a végleges megszállást szokta előkészíteni. Ez még sem következett be. Midőn a II. század második felében Marcus Aurelius megkísérlette a markomannok, quádok és jazygok meghódítását s területük bekebelezését, kitűnt, hogy a római szellem többé nem az, a mi Traianus korában volt, nagyot hanyatlott egy század óta. Commodus léhasága, ki lemond apja politikájának folytatásáról s két kézzel ragadja meg a már-már teljesen megtört barbárok békeajánlatait, csak hogy ne kelljen tovább nélkülöznie az örök város élvezeteit, már nem tartozik a trónon ülők kiváltságai közé, gyökeret vert magában a római társadalomban is. Hiába követték a Commodusokat, Caracallákat és Heliogabalusokat derék uralkodók, Traianus és három utódának kora nem tért vissza; annyira elterjedt már a romlottság, hogy a császárokra ép olyan vészthozók voltak erényeik, mint bűneik. A 36 császárt, ki Commodustól Carinusig uralkodott, jobbára meggyilkolták. Az erkölcsi jellem ezen sülyedésének sokkal több része volt abban, hogy Marcus Aurelius politikája félben maradt, mint a birodalom anyagi meggyöngyülésének: de ez is hozzájárult. A 17 évig tartó pestis, mely épen a germán-sarmata háboru alatt tört ki, egymagában is elég lett volna, hogy félszázadra visszavesse a birodalmat; oly rettenetes pusztítást vitt véghez, hogy a lakosságnak csaknem felét elragadta. Különösen sokat szenvedtek a háboru színhelyeül szolgáló danamelléki tartományok; nem volt elég, hogy a ragály tizedelte a népességet, a barbárok dúlásai még fokozták az emberéletben szenvedett károkat s kipótolhatlan ürt hagytak hátra a daciai és pannoniai rómaiságban; csupán a fogságba hurczoltaknak száma százazrekre rugott, maguk a jazygok az egyik békekötés alkalmával százezer s a quádok ötvenezer foglyot bocsátottak szabadon. A veszteséget nem tudták többé a rómaiak a birodalom más részeiből behívott gyarmatosokkal pótolni; kénytelenek voltak az elpusztult helyekre azok közül a barbárok közül telepíteni le a vállalkozókat, a kikkel még csak kevéssel előbb is a birodalom háborut viselt.⁴⁵ S ezzel a helyett, hogy a még be nem kebelezett barbár területek is megnyíltak volna a rómaiságnak, egy ellenkező áramlat indult meg, most még szűk korlátok közt ugyan: a barbárok elhelyezkedése a római tartományokban. Ez az áramlat mihamarabb erősebb lesz s egy század sem mulik el, már Daciát föltartóztathatlanul elborítja.

576. Sarmatae et Quadi vicinitate et similitudine morum armaturaeque concordēs – mondja a IV. sz. végén élt Ammianus Marcellinus. XVII. 12. 1.

577. Réthy L., Az oláh nyelv és nemzet megalakulása. 2. kiad. 29.

578. Herodotus kifejezőmódja szerint (IV. 17.) a sarmaták skytha nyelven beszéltek, de hibásan ejtették ki a skytha szót.

579. Részletesebben szoltam e kérdésről az Ethnographia V. kötetében, 1894. évf. különösen 230–237, 279–288 és 302–305. II. Egyenesen vogul-osztyákféle ugoroknak tartja a szittyákat Fiók Károly „Az árják és ugorok érintkezéséről” (Budapest. 1894.) cz. tanulmányában.

580. Sarmatae Limi-gantes, Arcara-gantes, Limi-, Arkara-had vagy nemzetség. Ammianus Marcellinus, XVII. 13. XIX. 11. Hieronimi Chron. ad a 337.

581. Οἱ Ἰαζυγες Σαρμαται καὶ οἱ Βασιλεῖοι λεγόμενοι καὶ Οὐργοὶ τὸ μὲν βλεόν νομαδες ολίγοι δὲ καὶ γεωργίας ἐπιμελουμένοι. Strabo 7.

582. Halani ... per pagos ut Nomades vagantur immensos. Ammian Marc. XXXI. 2. 17. Egyébként a IV. századnál semmi esetre sem régebbi Peutinger-féle táblán a Duna-Tisza közén lakó jazygok még mindig „Sarmatae vagi” néven említetnek.

583. Germania. 46. Az e helyen, a dnyesztermelléki peukok és bastarnák, meg a balttengermenti fennek közt említett venetek alatt csakis a későbbi vendeknek nevezett szlávokat érthette, kiket nem szabad összezavarni azokkal a gall vagy illyr venetekkel, kikről egy más helyen szól. (Annal. Lib. XI. 23.)

584. Ammian Marc., XXXI. 2. 18–20. Taciti Histor. I. 79. III. 5. Annal. VI. 35. XII. 29. Germ. 46. A keleteurópai és középpázsiai nomádok életmódjának faj-meghatározó jellegére vonatkozó észrevétel Etheimet I. nographia V. 1894. 291–294.
585. Ammianus Marcellinus az alánokról. XXXI. 2. 21–22.
586. Herodotus, IV. 64–65. V. ö. Etnographia. V. 1894. 311–312.
587. Taciti Annal. XII. 30.
588. Herodotus a szittyákról IV. 46.
589. Ammian. Marc. XVII. 13. 4.
590. Arch. Ért. VI. 1887. 132–138. 309–310.
591. Ammian. Marc. XVII. 13. 4.
592. Ptolemaeus III. 7. Parthiscusnak Ammianus Marcellinus (XVII. 13. 4.) nevezi a Tiszát épen a limigantok lakhelyéről írva.
593. A vár keleti végén, a váráron kívül fekvő őstemetőben a csontvázak mellett római császári érmek és római fibulák találhatók.
594. Ammian. Marc. az alánokról. XXXI. 2. 20.
595. Fröhner, La Colonne Trajane. Pl. 62. és XXXIII. Tacit. Annal. VI. 35. Ammian. Marc., XVII. 12. 3.
596. Taciti Annal. Lib. VI. 35. Germ. 17. Hist. I. 19. Hogy paizst nem használtak, v. ö. még Germ. 46. Ammian. Marc. XVII. 12. 2. (A „hastae longiores” formájára nézve v. ö. az Attila-féle kincs sarmata vitézének kopjáját. Arch. Ért. 1884. IV. 8. 105. Hampel J., A régibb középkor emlékei. CLXV. CLXVII. Ez az egyik határa a kopja használatának, másik a közép-szibériai Kara-Jusz melléki sziklakép. L. Aspelinnél, Inscriptons de l’Iénissei 13. fig. 11.) Fröhner, La colonne Trajane. Pl. 55. 62., XXXIII. 95. 107. 141., XXX. 148. és XXXII.
597. Egy VII–VIII. századbéli ilyen angol-szász sisak rajzát l. Boenheimnál. Handb. d. Waffenk. 24.
598. Herod. IV. 61. Aspelin, Inscr. de l’Iénissei. 8. Arch. Ért. XIII. 1893. 396. s köv. l. Ethnogr. V. 1894. 306–308.
599. Herod. IV. 5. 10. Vámbéry A., A török faj. 38. Hampel J., A régibb középkor emlékei. XXX, XXXI, CLXXIX, CLXXXIX, CLXXXX, CLXXXXII.
600. Ammian. Marc., XVII. 12.
601. U. a. XXXI. 2. 25.
602. Edelspacher A: Arch. Ért. 1880. 97..
603. Plinius, Hist. de natura. IV. 12.
604. Strabo. 7., 306. Ovid. Tristium L. III. 7. 12.
605. Hunfalvy P. (Az oláhok tört. I. 40.) kissé kételkedve jegyzi meg, hogy a bastarnakat a történetírók germán népek szeretik tartani, „alkalmasint Strabot követve, ki a germán fajhoz tartozóknak állítja,” *σχεδον τε και αυτοι του Γερμανικου γενοϋς οντες;* de ide sorolja őket Plinius is (*Germanorum genera quinque ... quinta pars Peucini, Basternae. contermini Dacis.* Hist. Nat. IV, 14), valamint Tacitus, a ki meg is okolja. (Peucini, quos quidam Bastarnas vocant, sermone, cultu, sede ac domiciliis ut Germani agunt. Germ. cap 46.) Mithridates segédcapatait Appianus (*De bell. Mithr. 69.*) említi, ezek: a sarmaták közül a királyiak (*basileoi*) és jazigok, meg korallok, továbbá a thrákok nemzetsége, aztán a basternák.
606. *Germanis an Sarmatis adscribam – mondja Tacitus – dubito. S alább: Connubiis mixtis non nihil in Sarmatarum habitum foedantur.* Germ. 46. *Βαστερνας δε Σκυθικον εθνος.* Zosim. I. 71.
607. Treb. Plinio, Claud. 6. Jordanes 16.
608. Tacit. Annal. II. 63. Germ. 1. Plinius Hist. de nat. IV. 12.
609. Tacit. Annal. XII. 29. 30.
610. Tacit. Germ. 42.
611. „Latrociniandi peritissimum genus.” Vicinitate et similitudine morum concordēs ... quibus ad latrocinia magis quam habitus Marti.” „Locorum confiniis et feritate iunctissimi.” „Ad raptus et latrocinia gentes aptissimae.” Amm. Marc. XVI. 10, 20. XVII. 12, I. 12, 12. XXIX. 6, 18.
612. Germ. 1.
613. Plinius Hist. de Nat. IV. 12.
614. *Rómer Fl. Mouvement arch. en Hongrie* 61.
615. Egy 1256-iki oklevél az ipolymenti sánczot is *óriások árkanak* (*fossa Gigantium*) nevezi. Magy. Sion. II. 1864. 684.
616. Rómer id. m. 64.
617. III. 7.
618. Rómer id. m. 1. a térképet.
619. Tac. Germ. 43. Az osok az aravisokkal egy nyelvűek, Germ. 28. Tacitus egész világosan mondja, hogy az osok nem voltak kelta, hanem pannon nyelvűek, a velők rokon araviskoknál tehát csak a felsőbb

osztály lehetett kelta, maga a nép azonban a kelta uralom előtti illyrséghez tartozott, a mire temetkezési szokásaik is mutatnak. V. ö. Arch. Ért. XIII. 1893. 31–32.

620. A források említik a markomannok, quádok, nariskok, szabad dákok s egyéb meg nem nevezett barbárok letelepítését. Dio Cass. LXXI. 11. 13. 21. LXXII. 1–2. Capitol. Vita Marci. 22.

II. FEJEZET.

A germán népvándorlás kezdete.

A keleti germánok mozgalmi. Germánok letelepedése Magyarország északkeleti részeiben; asztingok, dakringok, vandalok. A gótok; szokásaik; politikai szervezetük. Megtelepedésük a Pontus mellékén. Dacia elleni hadjárataik, Dacia bukása. A vandalok kiűzése s Pannoniába való költözése. A gót hatalom; greutungok és tervingek. Hermanarich birodalma. A kereszténység terjedése a gótok közt. II. Constantinus hadjárata. Zizais. A limigant sarmaták kipusztítása. Valentinianus hadjárata. A barbárok terjeszkedése Pannoniában. A római emlékek megszűnése s a népvándorláskori leletek kezdete. A bregetioi babár bálványképek. Barbárok Mogentiana vidékén; a fenéki és keszthelyi leletek. Népvándorláskori emlékek Pannoniában s az Alföldön, a germán-sarmata tárgyak tipikus sorozatának tartama, újabb formák hiánya a hunn uralom alatt

Míg a birodalom erkölcsi és anyagi ereje egyformán hanyatlásnak indult, a II. század a határszáron elhelyezkedett barbárság tömörülésével és megerősödésével záródott. Az a népmozgalom, mely még a század derekán a dunamenti barbárok háta mögött a Visztula, Odera és Elbe középfolyásánál tanyázó germán törzsekből indult ki¹ és Marcus Aurelius alatt a felső Dunától kezdve egész torkolatáig s a hercyniai erdőségektől a Kárpátok mentén végig a Deneperig a rómaiak elleni csaknem 20 évig tartó küzdelemben egyesítette a germánokat, sarmatákat és a szabad dákok maradványait, északnyugaton a markomannokat s a mögöttük lakó nariskokat és hermundurokat, Magyarország területén a quádokat, osokat, cotinokat és jazygokat, a Kárpátok északi oldalán a visztulai germánokat, u. m. a lig vandalokat, viktohalokat, lankringokat, vagy dakringokat, burokat és astingokat, a keleti Kárpátok mentén a bastarnakat és peukokat, a dákok-géta eredetű karpokat és kostobokokat s a keleteurópai pusztaság sarmatáit, a roxolánokat és alánokat,² – ez a nagy népmozgalom nem csillapodott le, hanem a távolabb eső germán törzseket is hullámszerűen hozta, különösen pedig a Visztula, Odera és a balti tenger mentén teljesen felforgatta a régebbi ethnographiai viszonyokat és dél felé sodorta az itt lakó népeket. A mozgalom oka ismeretlen előttünk, csak a tény világos, hogy a II. század közepe táján valami nagy nyomás nehezedett az északkeleti germánokra, a mi lakhelyének oda hagyására kényszerítene. Ugy látszik, a finnek felől jött a nyomás, a kik a Felső-Volga vidékéről ugyanezen időtájtban kezdtek a balti tenger felé terjeszkedni, őket meg nyilván az az áramlat szorította nyugatra, melyet az I. század vége felé Ázsia belsejéből kizavart hunnoknak a Jajk és Volga közé történt behatolása idézett elő. A hunnok ugyanis a II. század folyamán már az európai területen is föltűnnek, Ptolemaeus 175–182 körül a bastarnaktól és roxolánoktól északkeletre, valahol a szláv neurok és mordvin amadokok szomszédságában tanyázó népnek mondja őket.³ Ilyen összefüggésben az is megmagyarázható, hogy kerülnek bele a Marcus Aurelius alatti küzdelmekbe az alánok, a kik még kétszáz évvel később is a Maeotis mellett tanyáztak; a népek összetorlódása ugyan északon volt a legnagyobb, az áramlat tehát az alánok fölött haladt el, mindamellett őket sem hagyta érintetlenül.

Pannonia határai mentén, hol eleinte leghevesebb volt a barbárok tolongása – markomannok, viktohalok s mások a fölöttük tanyázó törzsektől szorongatva már 165-ben lakást akarnak kiterjeszteni a Duna jobb partján s áttörve a határon, egész Italiáig pusztítják a római tartományokat – lassankint lecsillapodott a mozgalom. 180-tól kezdve, miután Commodusszal békére léptek, úgy a markomannok és quádok, mint a jazygok aránylag csendben voltak; a közel husz éves háború alatt ők is meggyöngyültek, különösen a markomannok fegyverfogható népessége fogyott meg, a cotinok pedig teljesen kipusztultak,⁴ de bizonyára az gyakorolt rájuk nagyobb hatást, hogy a rómaiak ismét a szövetséges népek közé vették föl őket, a minek az ő szemükben a rendes évi pénzsegély kölcsönzött jelentőséget.⁵ Szívesen adtak segédcsoportokat, a quádok 13,000, a jazygok 8,000 embert, csak

zsoldot kapjanak. Aquincum igazán csak a háboru után kezdett virágozni, világos tanubizonyságul arra, hogy ezen az oldalon hosszú időn keresztül békén maradtak a barbárok.

Annál nagyobb veszély fenyegette Daciát. Az Oder a és Visztula forrásvidékén lakó ligiaktól képződött új germán törzsek a II. század második felében kelet felé húzódnak s Dacia határai mentén telepednek meg. Az astingok elfoglalják a dák kostobokok földjét. Rajtuk áttörve a dakringok a Körös folyóig hatolnak. Fölöttük Dacia északi részébe nyomulnak, a szomszéd sarmata vendekkel – nyilván szlávokkal egyesülve, – a kevés előbb még az Elba eredete körül lakó vandalok.⁶ És feltűnik az a germán nép is, melyről eddig, a Marcus Aurelius alatti harcokban nem volt szó, de csakhamar magához ragadja a vezérszerepet s másfél századig megtartja, a míg csak a hunnok véget nem vetnek hatalmának.

Ezek a germánok a gótok voltak. Tacitus korában a Visztula közép-folyása mentén a felső-visztulai lugok vagy ligiák és a balti tenger melléki rugiák közt tanyáztak s még Ptolemaeus is e vidékre helyezi őket, a szlávok (Venedák) és finnek szomszédságába, országukat azonban, mint a Visztulától keletre eső területet, nem Germániához, hanem Sarmatiához számítja.⁷ Már a II. század vége felé délkelet felé húzódnak s Caracalla idejében (211–217) a Dnyeszter és Dneper mentén vonulva egész a fekete tengerig hatolnak.

A gótok a nagy germán család azon ágához tartoztak, mely a gepidákkal és burgundokkal képezett egy szorosabban összefüggő nyelvcsoporthoz. Ez a nyelv teljesen kipusztult, a mai germán nyelvek és tájszólások közül egyetlen egyben sem maradt képviselője.⁸ Fajti jellegük alig különbözött a többi germánétól. Hiszen – mint Tacitus mondja – idegenekkel, talán csak a keletre szakadt és sarmatákkal vegyült bastarnákat és peukokat véve ki, nem házasodtak össze, s ezért az egész germánság egy és ugyanaz volt külső megjelenésében: daczos tekintetű, kék szemű, vörös szőke hajú, nagy és erős, izmos testalkatú, de nem elég kitartó, csak a támadásban erős, a munkát, fáradságot s az éghajlat viszonyosságait már nem igen bírja ki, a hideget és éhséget még csak eltűrni, a hőség és szomjúság elviselésére azonban képtelen⁹ s ebben a sarmaták és a pusztaság többi népei, ezek a mindenféle nélkülözésben megedződött kemény legények, minden időben fölötté álltak a germánoknak. Megvolt ezekben is a bátorság és harciasság, szerették a küzdelmet, ha valamely törzs már sokáig békében élt, az ifjak azokat a törzseket keresték föl, melyek harcban voltak: de a kényelmet sem vetették meg; békés időben egy keveset vadásztak, még többet henyéltek vagy tivornyáztak s éppen a legbátrabbak és legharciasabbak voltak azok, a kik ilyenkor teljes téltelenségben töltötték idejüket, a házi gondokat s földjeik művelését az asszonyokra és öregekre bízván.¹⁰ Igazán csodás játéka a természetnek – mondja Tacitus – hogy ugyanazon emberek annyira szeressék a téltelenséget és gyűlöljék a nyugalmat.¹¹ Erkölcsei életük tiszta volt, vendégszerető, szavartartók, a nők iránt gyengédek; általában csak egy feleséget vettek s ebben csaknem egymagukban álltak a barbárok között, nagyon kevésnek volt egynél több felesége s annak is csak azért, hogy azzal nemesi voltát mutassa.¹²

A gótok fegyvere kerek paizs, közepén diszes dudorral, és rövid kard, valószínűleg bronzból, mert, mint Tacitus mondja, az egész Germániában ritka a vas, „a mi fegyvereik anyagából is észrevehető”. A többi germánságnál a kard nem igen volt elterjedve, nagyobb lándzsákat sem igen használtak, a helyett jobban szerették az általuk frameának nevezett kis vasat, könnyű gerejt, melylyel úgy közelről, mint távolról egyformán tudtak bánni. Sisakja alig egykettőnek volt, vértje is kevésnek, csak mikor a szarmatákkal kezdtek érintkezni, akkor kedvelték meg mindinkább a pikkelyes vértet. Azelőtt jobbra meztelenül vagy könnyű köpenyben harcoltak, melyet a vállon kapocsos – fibulával – ennek hiányában egyszerű tövissele foglaltak össze, csupán a gazdagabbaknak volt szűk és testhez álló öltözetük, némelyek pedig állatbőrt viseltek. Gyalog csatára sokkal alkalmasabbak, mint lovas csatára; a lovagláshoz különben sem sokat értettek, lovaik sem voltak szépek és gyorsak, nem is valami

ügyesek a fordulatokban.¹³ Ezért fogadnak a germán fejedelmek, a mikor csak tehetik, sarmata lovasokat szolgálatukba.

Abban a rövid jellemzésben, a mit Tacitus ad a gótokról, azt jegyzi meg róluk, hogy nem ugyan a szabadság rovására, de mégis szorosabb fegyelem van köztük mint a többi germán törzsnél, engedelmeskednek királyaik parancsának.¹⁴ A fejedelmi hatalom a germánoknál meglehetősen korlátozva volt. A királyok csupán kisebb ügyekben intézkedhettek, fontosabb dolgoknál meg kellett várniok a legközelebbi holdtöltét vagy holdujtságot, a népgyűlések szokásos idejét, midőn a jobbára fegyveresen összegyülekezett néppel nem annyira parancsaikat, mint inkább csak tanácsaikat közölhették s ha tetszéssel fogadták a jelenlevők, dárdaikat összeverték, mert a beleegyezés legszebb nyilvánulásának azt tartották, ha az fegyverzőrej által nyert kifejezést, ellenkező esetben nagy zugással utasították vissza a fejedelem javaslatait. Ezeken a gyűléseken szokták választani fejedelmeiket a nemességből, az apák kiváló érdemeiért vagy a család fénye miatt serdülő ifjakat is, míg vezér csak az lehetett, ki vitézségével szerzett érdemeket, de hatalma alig volt s inkább csak példájával hatott, ha a sereg élén harczolva kitűnt a többi közt, arra azonban már nem volt joga, hogy parancsokat osztogasson, büntessen, megköztöztessen vagy veressen valakit: ez csupán a papoknak volt szabad, mert a büntetést inkább isten akaratának, mint a vezér parancsának szerették feltüntetni. A bűnösöket a népgyűléseken ítélték el. Az árulókat és szökevényeket felakasztották, a gyávákat, gyöngéket és formátlan testűeket kassal leborítva sárba, mocsárba sülyesztették, a kisebb vétkesek birsággal lakoltak, a birság lóból és marhából állt, melynek egy részét a király vagy község kapta, a másikat pedig az, a kin a sérelem esett. A fejedelemnek a népből tanácsadás és tekintélyének emelése végett állandó kísérői – comites – voltak; most még egyszerű utitárs a comes, de már most is ép olyan tisztesség volt a fejedelem kíséretéhez tartozni, mint viszont nagy dicsőségére szolgált a fejedelemnek, ha kísérete mennél számosabb volt s mennél derekabb és bátrabb emberekből állt.¹⁵

Kétséget sem szenved, hogy az az erősen kifejlett szabadságszeretet, mely által a germán faj hivatva volt a szolgaságba sülyedt római társadalom helyébe egy új társadalmi alakulásnak az alapjait vetni meg, végeredményében rendkívül üdvös befolyást gyakorolt nemcsak magának a germánságnak, hanem az egész nyugoti világnak a fejlődésére is. Egyelőre azonban inkább csak akadályára volt a rómaiak elleni küzdelmekben. Századokon keresztül szét volt forgácsolva a germánok ereje, pedig ha egy erős katonai hatalom keletkezhetett volna közöttük, mely egyesíteni tudja az egyes törzsek harczosait, oly nagy sereget állíthatott volna ki, mely aligha marad a római birodalom hadereje mögött.¹⁶ Ilyen viszonyok között egész természetes volt, hogy a hódításra való rátermettségével legelőbb is az a germán nép vált ki, mely már ismerte a fegyelmet, tudott engedelmeskedni királyai parancsainak s ezzel olyan irányt vett politikai fejlődése, mely lehetővé tette egy erős monarchicus szervezetnek a megalapítását s a nemzet katonai erejének céltudatos felhasználását.

A góthok Filimer nevű királyuk alatt megtelepedvén az Alsó-Deneper mentén,¹⁷ hatalmukat az összes szomszédos törzsekre, sarmatákra, germánokra és dákokra kiterjesztették. Legyőzték a spalokat vagy palokat, a királyi skytháknak a Don mellett fenmaradt törzsét.¹⁸ Teljesen hozzájuk csatlakoztak a Deneper mindkét oldalán tanyázó roxolánok, kik az I. század második felében s a II. században többször zaklatják az al-dunai tartományokat, szerepelnek a Marcus Aurelius alatti harczokban is, folytonos összeköttetésben Magyarországra szakadt rokonaikkal, a jazygokkal¹⁹ s aztán egész Hermanarich koráig nem említik nevüket vagy a mennyiben róluk beszélnek, csupán az általános sarmata elnevezés alatt jelentkeznék, mindannyiszor a gótok szövetségében. Már kivándorlásuk alkalmával magukkal ragadták a gótok a keleti tengermelléki herulok egy részét, a kik Gallienus és Claudius Gothicus alatt a portusi gótokkal szövetkezett népek

társaságában fordulnak elő.²⁰ Ugyanezek közt említik a peukokat, ezt a Dnyeszter és Al-Duna közt már valami félezred óta tanyázó, sarmatákkal erősen összekeveredett germán törzset, azután az astingokat és taifalokat.²¹ Ha igaza van a VI. század derekán élt Jordanesnak s nem a venetek (szlávok) nevét zavarta össze a vandalokkal, ezeket szintén meghódították a góthok, sőt fensőbbiségüket a nyugat-magyarországi markománnok és quádok is kénytelenek voltak elismerni.²² Szövetkeznek velük a Dacia északkeleti hegységei mentén lakó szabad dákok is, különösen a karpok, kik a góthok nyomása alatt Caracalla és Macrinus idejében (211–218) még csak magukban pusztítják Daciát,²³ de már két évtizeddel később a góthok seregében harcolnak.

Ezeknek a gótok vezérlete alatt egyesült barbároknak a becsapásai a gót-sarmata eredetű Maximinus Thrax (235–238) idejétől kezdve napirenden voltak Daciában.²⁴ Egy ideig sikerül még őket folytonos harczok között visszaszorítani, III. Gordianus (238–244), Philippus Arabs (243–249) és Decius (249–251) újra meg újra rendezik a sokat zaklatott tartomány zilált viszonyait, de mindez nem segített többé; midőn 251 végén Decius a moesiai Forum Terebronii mellett a Kniva vezérlete alatti gót sereggel megütközve a csatatéren marad: Dacia veszve volt. Gallus (251–253) kénytelen évi adófizetésre kötelezni magát és sem ő, sem utódai nem tudják már segíteni a beállt zavarok miatt a szorongatott daciai csapatokat és gyarmatosokat. A magára hagyott tartomány körülbelől nyolcz évig állott ellent a barbarok terjeszkedésének, 259-től kezdve azonban a római élet utolsó emlékei is megszakadnak, Dacia teljesen a gótok birtokába került. Ettől fogva a Balkán félsziget lesz pusztításaik színhelye, feldulják Thráciát, Illyricumot, Görögországot, sőt Kis-Ázsiát is háborgatják és csak azután, hogy II. Claudius 270-ben Naissusnál (Nis) megtörte a gótok erejét, sikerült utódának Aurelianusnak (270–275) az al-dunai vonalat biztosítani, de Daciát kénytelen a gótoknak engedni át.

A germánok és a velük egyesült sarmaták, szlávok s más barbárok elárasztják most az egész keleti Magyarországot. Dacia erdős hegyvidékén, a mai Erdélyben és Moldvában, a Dnyeszterig a gótok nyugati csapatai, a későbbi visigothok telepednek meg, kiket ezentúl „terving” azaz erdei néven különböztetnek meg a keleti homokos pusztaságon tanyázó törzsrokonaiktól, a greutungoktól.²⁵ Délnyugat felé Moesia szomszédságában, a Pruttól az alsó tiszamenti limigant sarmatákig, tehát Oláhországban, a Szörénységben és a keleti bánszágban terjeszkedtek a taifalok, egy a nyugoti gótokkal a legszorosabb kapcsolatban levő s velük később Italiába, majd Galliába és Hispaniába vándorolt nép; a taifalokat a gótok egyik ágának tartják,²⁶ a forrásokból azonban csak annyit látunk, hogy a két nép története nagyon összeszővődött egymással, de még sem annyira, hogy a köztük levő különbség századok múlva is észrevehető ne lett volna; sőt ellenkezőleg, a szoros kapcsolat sem tudta őket nagyon sok ideig összeforrasztani, még Galliában is megkülönböztetik a taifalt a góttól. Nem lehet tehát véletlenség, ha azok a gyér vonások, melyek a taifalok ethnicus sajátosságairól fenmaradtak, a keleteurópai pusztaság turánjainak egyéniségére emlékeztetnek, minő az, hogy a taifal lovas nép volt s házassági szokásai hallatlanok a germánoknál, ellenben megvoltak a Pontostól keletre tanyázó népeknél; az is figyelmet érdemel, hogy a nevük utórészét képező „fal” elnevezést a krimi gótok később a kúnokra alkalmazták. Mindezek arra mutatnak, hogy a taifalok gótokkal vegyült szittyák vagy sarmaták voltak, alighanem azok a spalok, kiket még Filimer hódított meg a III. század elején.²⁷ A taifaloktól északnyugatra, leszállva a Tisza forrásvidékéről, a három Körös és Maros (Grisia, Gilpil, Miliare és Marisia) mentén a dakringok közé nyomulnak a lig-bur nép törzsei, a vandalok s a velük egyesült viktohalok és astingok,²⁸ míg Dacia északi részeit a gótoknak egy régebben elszakadt ága, a gepidák szállják meg.²⁹ S itt nem ér véget a barbárok terjeszkedése, átcsap a római területre is, különösen az Al-Duna vidékére, hol már Probus alatt (276–282) százezer bastarna telepszik meg s azonkívül greutung gótok, gepidák, vandalok stb.³⁰

Daciában pedig, ha talán maradt is valami kis számú rómaiság, csakhamar eltűnik a barbárokban. De a ki csak tehetette, már előbb menekült. A negyedszázados küzdelem alatt, melyet a barbárok vívtak a rómaiakkal Dacia birtokáért, a tartomány többszörös újjászervezésének szükségszerűsége mutatja legvilágosabban, hogy már Gallienus előtt is alig állt egyébből a rómaiság, mint a hadseregből, a polgári elem pedig jobbra elvonult Moesiába, Pannoniába, Illyricumba s egyebüvé, mignem Aurelianus a még visszamaradt városi és vidéki lakosságot is kitelepítette s az odahagyott Dacia nevét északi Moesiára, az Al-Duna jobb partján elterülő vidékre ruházta át.³¹ A traianusi Daciában, melyet a góthok a Kaukasz (keleti Kárpát) hegységről népetymológiával „felföldnek,” Kaukalandnak (Hauhaland, Hochland) neveznek el,³² teljesen megszakad a rómaiság mindennemű hagyománya. Annyira kipusztult a római elem, hogy az üresen maradt és lassankint romba dőlt városoknak, táborhelyeknek és falvaknak még a nevét is elfelejtették. Dacia egyetlen egy zugában sem maradt fenn a római kori lakosságnak akármilyen kicsiny töredéke is, mely legalább egy, csupán egy városnak az emlékét őrizte volna meg. Az a latin nyelvű nép, mely ma lakik a régi Dacia területén, már csak szláv, vagy épen magyar néven tudja megnevezni azokat a helyeket, melyek a római korban virágzó városok voltak.³³

Miután Aurelianus a svéveket (quádokat) és sarmatákat (jazygokat) is megfékezte³⁴ s Diocletianusszal és Nagy-Constantinusszal a katonai uralom egy századon át tartó anarchiájából a császári hatalomnak új rendje kezdett kibontakozni, melynek egy pár kiváló alak erős egyénisége is súlyt kölcsönzött: a barbárok több mint félszázadra viaszorítottak a birodalom határaitól bár a társascsászárok viszálykodásai alatt nem mulasztották el az alkalmat, hogy kísérletet ne tegyenek a rablókalandozások megújítására. Liciniust gótok segítik Nagy-Constantinus ellen s később is be-berontanak az Al-Duna vidékére a sarmatákkal együtt de Constantinus visszaűzi, sőt átkelve a Dunán, saját földjükön keresi föl s veri meg őket, a foglyokat elveszi tőlük s pár százezeret telepít le közülök vagy talán inkább szláv szolgálókból a Balkán-félszigeten.

Ez a folytonos hullámmásban levő elem, melynek áramlata a birodalom határain most több mint félszázadig megtört, önmaga ellen fordul. A III. század vége s a IV. század első fele a barbárok egymás közti küzdelmeivel folyt le. A Tisza torkolata körüli mocsaras és fűzfákkal benőtt terület lakói, a limigant sarmaták összeesküdnek egykor hatalmas uraik, a jazygok ellen, kikkel – mint Ammianus mondja – vadságban egyenlők, számra nézve pedig sokkal erősebbek voltak, legyőzik s elkergetik őket; ezek a szomszéd vandal törzshöz, a viktohalokhoz menekülnek.³⁵ De maguk a vandálok is szorongatott helyzetben voltak. Tervingek és gepidák nyomják őket.³⁶ Hatalmuknak – körülbelül Nagy-Constantinus végső éveiben – Helderich fia Geberich gót király vetett véget, ki mindjárt uralkodása kezdetén haddal támadta meg az astingok vitéz és híres nemzetségéből származott Visimar vandal királyt s több ütközetben legyőzvé, a vandálokat kiszorította a Körös és Maros mellékéről, hová most a gepidák nyomulnak. Visimar, leolvadt s hazátlanná vált népével, Pannoniába menekül s földet kér Constantinus császártól, a mit megnyerve, a vandálok letelepednek s hatvan évnél tovább szolgálják a római császárokat, míg 407 körül Stilico idejében svévekkel és alánokkal egyesülve Galliába költöznek.³⁷

A vandálok kiűzésével egy a Tiszától a Donig terjedő gót hatalom volt alakuló félben, a mely azonban két nemzetség közt volt megosztva. A tervingeknél vagy nyugoti gótoknál a Balt, a greutungoknál vagy keleti góthoknál az Amal nemzetség uralkodott. Az utóbbiból származott Geberich utóda, Hermanarich, ki a mai Oroszországban messze kiterjedő nagy birodalmat alapított, úgy hogy Jordanesként a gótok méltán hasonlították Nagy-Sándorhoz. Ez a hatalom a Dnyesztertől³⁸ a Donig és Azovi tengerig; s a Pontustól a balti tengerig ért, magában foglalva a déloroszországi szittyá-sarmata törzseken kívül az északi finn-ugor népeket, mint csudokat, veszszeket, mériekeket, mordvinokat is, továbbá a letteket (aesteket) s aztán az összes szlávokat: venetokat, antokat és szklavénokat.³⁹

De bármennyire elhatalmasodtak is a gótok a IV. század közepe felé: a római tartományok zaklatásával egy időre felhagytak. Bizonyos, hogy a barátságosabb viszony kifejlődésére sokat tett az az előszeretet, melyet Nagy-Constantinus tanusított a barbárok iránt, tömegesen fogadva őket seregébe s a kiválóbbakat előkelő hivatalokra emelve: de nagy része volt ebben a gótok viszonyaiban beállt fordulatnak is. A greutungok erejét – úgy látszik – teljesen lekötötték azok a küzdelmek, melyek Hermanarich északi és északnyugoti hódításaival jártak, míg a tervingeknél a kereszténység terjeszkedésével egy nagy benső átalakulás vette kezdetét. Már Nagy-Constantinus idejében volt püspökük: Theophilus, ennek utóda 355 körül Ulfilas († 388), ki a bibliát is lefordította gót nyelvre,⁴⁰ s 360-ban részt vett az Athanasius és Arius tana közt az apa és fiu lényének egysége (homousia) vagy hasonlósága (homoiousia) fölötti négy évtizedes dogmaticus viszálykodások miatt összehítt konstantinápolyi zsinaton, mely megerősítve a két évvel előbb tartott sirmiumi zsinat határozatát kimondta, hogy a fiu mindenben hasonló az atyához, mint azt a szent könyvek mondják és tanítják. Ennek a tiszta arianismustól nem sokban különböző tannak a formájában vették föl a gótok a kereszténységet s a későbbi időkben is a legbuzgóbb arianusok közé tartoztak. De a IV. század dereka táján még sokan ragaszkodtak az ősi valláshoz, magának az uralkodó családnak, a Balt háznak a tagjai is megoszlottak a kereszténység és pogányság közt, úgy hogy Theophilus idejétől kezdve még valami fél század telt el, a míg az egész terving nép meg lett nyerve a kereszténységnek.

De bár a gótok részéről ez idő szerint nem fenyegette is veszély a birodalmat, nyugalom még sem volt a dunai vonalon. Ismét az a barbárság kezd mozgolódni, mely Marcus Aurelius hadjáratai után hossza időn keresztül aránylag békés szomszédságban élt a római tartományokkal. A quádokról és sarmatákról van megint szó, a kik már Probus alatt is áttörtek a határon s midőn Probust saját katonái meggyilkolták, Pannonián kívül Illyricumot, Thraciát és Italiát is fenyegették. Ekkor Probus utóda, Carus (282–283) állította helyre Pannonia nyugalomát, a sarmaták közül 17 ezeret leölven, 20 ezeret pedig mindkét nemből fogságba hurczolván.⁴¹ Most újra nyugtalankodnak. A Mursa (Eszék) melletti véres ütközet, hol 351 szeptember 28-án II. Constantius leverte Magnentius ellencsászárt, nagyon meggyöngítette a dunai tartományok védelmi erejét. 54,000 ember maradt a csatatéren s a hadseregnek ez a nagy vesztesége csakhamar érezhetővé vált a birodalom határainál. Keleten a perzsák, nyugaton a frankok és alemannok lépnek föl támadólag, 357-ben pedig, mialatt Constantius 32 évi távollét után Rómát fölkeresve huzamosabban akart az örök városban időzni, a svévek Raetiát, a quádok a Valeriának nevezett északkeleti Pannoniát s a jazyg sarmaták, „ez a rablóhadjáratokban mindennél tapasztaltabb nép.” Alsó-Pannoniát és Felső-Moesiát hirtelen elárasztják és pusztítják. Ennek hírére megszakítja Constantius Rómában való tartózkodását s Illyricumba siet. A telet Sirmiumban tölti s midőn újabb és újabb hírek érkeznek a jazyg sarmaták és quádok dúlásairól 358-ban kora tavasszal, a mikor a barbárok még nem is gyanították, hajóhidat veret a zajló Dunán, meglepi az alsó-Pannoniával és Valeriával szomszédos törzseket s kegyetlen dúlást és öldöklést visz véghez úgy a jazygok, mint a quádok között. A csapás oly váratlanul érte a barbárokat, hogy ellentállásra nem is gondoltak. Futottak, a merre tudtak, a felsőmagyarországi erdőségek menekülőkkel teltek meg, kik a hegyek üregeiben rejtőzködtek el.

A megrémült sarmaták békéért esedeznek. Zizais, egy fejedelmi származású jazyg ifju, leborulva a császár előtt, kegyelmet kér és nyer törzse számára, mely fegyvereit elhánnya Zizaishoz csatlakozott. A többi sarmata törzsfőnöknek, Rumonak, Zinafernek és Fragiledusnak, miután az ellenségeskedésből származott károk megtérítésén kívül gyermekeiket, nejeiket s a földjükön való szabad járást felajánlották a rómaiaknak, kezeseket adtak s készséggel megígérték, hogy engedelmeskednek a császár parancsainak, szintén megbocsátott Constantius. Ennek hírére meghódoltak a hegyentúli sarmaták⁴² és a velük

szomszédos quádok fejedelmei, Usafer és Araharius is, a kik szintén kezéseket adtak és szabadon bocsátották a fogságba hurczolt rómaiakat.

Constantius nem volt a félmunka embere. A milyen makacssággal igyekezett kiegyeztetni a szétágazó vallásos tanokat és zsinatot zsinatra, tartott, csakhogy egységet hozzon létre a keresztény világban: most épp olyan szívóssággal fogott a közép-dunamenti szövetséges népek viszonyainak rendezéséhez. A limigant sarmaták által elkergetett és a viktohalokhoz menekült, ez idő szerint a vandalokkal együtt talán Pannoniában tanyázó⁴³ jazyg nemesek ügyét is elővette. Visszaadva szabadságukat, az egész sereg jelenlétében oltalmába vette őket és Zizais személyében királyt adott nekik. Majd Bregetioba tette át táborát, hogy az ezen vidéken tanyázó quádokat is megfékezze „s vérbe vagy könnybe fojtsa” a még teljesen be nem fejezett quád háborút. Nem került rá a sor. A quádok főbb emberei, Viduar király fia Vitrodor, azután Agilimund törzsfőnök és más előkelők zálogul adva gyermekeiket és sarmata módra kivonva töreiket, melyeket istenként tiszteltek, hűséget esküdtek.⁴⁴

Még csak a limigant sarmaták voltak hátra, kik az Alsó-Tisza hozzáférhetetlennek tartott mocsaras vidékéről sok időn keresztül büntetlenül bekalandozták s gyakori rablásaikkal örökös rettegetben tartották a szomszéd római terület lakosait. Constantius elhatározta, hogy gyökeresen véget vet garázdálkodásaiknak, máshova telepíti őket. A limigantok azonban minden másra, adófizetésre, újonczadásra s egyéb szolgálatokra is készek voltak, csak épen erre nem, s bizva lakhelyeik természetes védelmében és megközelíthetlenségében, ellentállásra készültek. Megjelentek ugyan seregestől a folyam (Tisza) másik partján, valahol a mai Bács-Földvár körül,⁴⁵ hova a császár rendelte őket, de daczosan és elszántan, szinte tüntetve, hogy nem félnek a római csapatok jelenlététől. Constantius arra a magas töltésre hágott, mely „római sáncz” név alatt ismeretes és békéltető hangon kezdett beszélni nekik.⁴⁶ A főlháborodott nép azonban nem hallgatott rá, dühösen lármázni és fenyegetőzni kezdett s mikor a zajongás és szitkozódás este felé sem csillapodott le, a római katonaság végre is megunt a dolgot, rájuk rontott s félórai harci után leverte őket. A leöltek rokonai azokon töltik ki most boszujukat, kik odahagyták a küzdelmet s kunyhóikba rejtőzködtek. Felégetik tanyáikat s nagy vérontást visznek véghez közöttük. A kik megmenekültek az öldöklésből, a Tisza árjaiba vetették magukat, de ezek közül is csak kevesen tudták elérni a tulsó partot. A római katonaság nyomukban volt s egyesülve a taifalokkal és szabad sarmatákkal, három oldalról támadta még őket, fölkereste rejtekhelyeiket a mocsarak közt s egymás után zavarta ki a limigantok törzseit, az amicenseket és picenseket.⁴⁷ Földjüket elfoglalták, a taifalok a szállásaikhoz legközelebb eső területet, a szabad sarmaták a velük szemben eső vidéket szállták meg, a római katonaság pedig a Moesia felőli részt választotta. Megfogyva, megtörve, tanyáikból kiűzve, végre könyörgésre fogták a dolgot a limigantok. Constantius nem volt hajthatatlan, megengedte, hogy régi lakhelyeiket újra elfoglalhassák s azonfölül az általuk választott királyt is megerősítette méltóságában.

De a véres leczke mit sem használt. Mig Constantius Sirmiumban telel, jelentik a követek, hogy a limigantok lassankint elhagyták a nekik engedett területet, a határos vidékeket elfoglalták és régi szokásaik szerint szabadon kóborolnak s attól lehet tartani, hogy Pannoniába is átlopóznak. Talán a velük szomszéd szabad sarmatákat támadták meg abban a hiszemben, hogy a császár nem törődik a barbárok egymás közti czivakodásával s elnézi, ha vissza is veszik a szabad sarmatáktól azt a területet, melyet az utóbbiak az imént lefolyt hadjárat alatt foglaltak el a limigantoktól. Mert azt mégis bajos elképzelni, hogy a mult évi keserves tapasztalatok után egyhamar kedvük és bátorságuk lett volna ismételni a római lakosság elleni garázdálkodásaikat. De bármi volt is a céljuk, Pannoniában rémületet keltettek s Constantius nem hagyta annyiban a dolgot. 359 tavaszán megindult ellenük s Valeriába ment, hol a Duna partjain át szemmel tartotta a barbarokat. Két tribunust küldött hozzájuk tolmácsokkal, hogy kérdezzék meg, miért változtatták meg a tilalom ellenére a

határokat. A limigantok a veszedelem láttára megijedtek, mentegetőztek s kérték a császárt, engedje meg, hogy hozzá mehessenek s előadhassák, mik a sérelmeik, arra is készek, hogy római földön telepednek meg, adót fizetnek s újonczokat adnak. A császár szívesen fogadta az ajánlatot, annál is inkább, mert újabb segédcsapatokkal növelhette seregét, a római tartománybeliek pedig örömezt megfizették az eltartásukra szükséges pénzt, csak ők legyenek fölmentve a katonáskodástól. Az Acumincum (Szalánkemen) közelében levő sánczoknál fogadta Constantius új alattvalóit s a töltésre állva, szobása szerint beszédet akart tartani nekik, midőn közölök valaki sarujával a császár felé rug s a szokott csatajelt: „marha!” „marha!” kiáltja, mire a tömeg fegyverre kap, vad ordítással a császárra rohan, ki hirtelen lóra kapva alig tud megmenekedni. Ezzel a limigantok sorsa is el lett döntve. A felbőszült római katonaság nekik ront s irgalom nélkül öldökölve, kiirtja a hitszegő népet.⁴⁸

De hiába rendezte Constantius a Pannonia szomszédságában lakó barbárok és a birodalom egymás közti viszonyát, az az ellentét, a mi a barbárság és rómaiság közt volt, akkor sem tűnt el, ha a barbár nem ellenséggé, hanem mint szövetséges jelent meg a római földön. S Pannonia ekkor már el volt árasztva római szolgálatban levő barbárokkal, kiket a vér, gondolkozásmód és erkölcs sokféle szála fűzött a Duna balpartján lakó fél függetlenségben levő rokonaikhoz.

A surlódások s apróbb ellenségeskedések ezután is napirenden lehettek, s midőn Constantius hadjáratának befejezése után tíz évvel később, 369-ben, Valentinianus a Duna egész hosszában nagy erélylyel hozzá fogott a limes helyreállításához s a balparton, a szövetséges barbárok területén is erődöket építtetett, a quádok nyugtalankodni kezdtek, majd pedig, a mikor a valeriai helytartó azzal akarta őket megfélemlíteni, hogy királyukat Gabiniust vendégség közben megölte, a quádok a sarmatákkal egyesülve nyílt lázadásban törtek ki. Berontottak Pannoniába, a falvakat elhamvasztották, lakóikat leölték vagy rabságba hurczolták, a jazygok egymásután gyorsan szétverték a moesiai s aztán a pannoniai csapatokat, mielőtt a két legio egyesülhetett volna, dulásaiknak csak a fiatal Theodosius, Moesia parancsnoka vetett véget, miután egy pár ütközetben sikerült győzelmet aratni fölöttük. A béke rövid időre helyre állt. 375 tavaszán azonban Galliából maga Valentinianus indult a barbárok megbüntetésére. Carnuntumból a quádok ellen Meroboudest küldi, ő pedig Aquincum felől támadja meg őket. Minden ellentállás nélkül pusztítva vonulnak a quádok földjén, mignem az ősz beálltával a császár Sabariába (Szombathely) s innen Bregetióba (Szöny) megy. Itt fogadta a békéért könyörgő s félelemtől reszkető quád követeket, kiknek mentegetődzése közben az ingerlékeny ember annyira felindult, hogy gutaütés éri s 375 november 17-én hirtelen elhalt.⁴⁹

Öcscse Valens s idősb fia, Gratianus már előbb is társcsászárok voltak, ifjabbik fia, II. Valentinianus pedig követi őt az uralkodásban, de ha a trónüresedés nem is okozott belviszályt, a barbárok viszonyainak rendezésére már nem volt mód és alkalom.

Új hódító nép tűnik föl a történelem színterén, minden eddiginél félelmesebb és hatalmasabb, mely alapján rendíti meg a római birodalmat.

Az a barbárság, mely a rómaiakkal való huzamosabb érintkezés után, annyira-mennyire hozzá szokott a fejlettebb életviszonyokhoz, maga is megrémül a keleteurópai pusztaságról fölkerekedett nomádok ellenállhatlan áramlatától s előzőnli nemcsak a határos római tartományokat, hanem behatol a birodalom szívébe s legtávolabb eső részeibe is menedéket keresve, védelemért könyörögve, s miközben tömegestől nyerne a császárok új alattvalókat és ezer meg ezer harczos áll szolgálatukba: ebben a nagy kavarodásban maga a rómaiság tűnik el. Néha azt sem lehet tudni, hogyan s mikor szűnt meg, csak az eredményt látjuk, hogy oly tartományokban, melyekben egy-pár évtizeddel előbb még virágzott a római élet, kiveszett, mielőtt ellenség foglalta volna el. Pannoniát még az V. század első harmadában is csak olyan római tartománynak tekintették, mint akármelyik másikat, a római élet nyilvánulásai azonban már 380 felé megszakadnak.⁵⁰ A római elem, mely a felszaporodott

barbárok között mind kényelmetlenebbül érezte magát, már a IV. század kezdetétől fogva bevonult a városokba, majd biztosabb helyekre, a birodalom belsejébe, s talán egy félszázad sem mult el, hogy csaknem észrevétlenül egészen kicserélődött a lakosság. Nem olyan makacs ellentállás és véres küzdelmek közt történt ez, mint másfél századdal előbb Daciában, habár az ilyen jelenetek sem hiányozhattak a barbárok elhelyezkedése közben nem is találtak ezek kipusztított városromokat, mint amott; Sabaria (Szombathely) még Nagy-Károly korában is fennállott, Siscia (Sziszek) és Scarabantia (Sopron) neve a mi korunkra is átszállt, ugyyszintén Arabonáé (Győr) a német Raab elnevezésben, Aquincumot vagy Acincumot (Ó-Buda) a középkorban is emlegetik, könnyen érthető névcserével Acingburgot Acilburggá, Etzelburggá, Attila városává alakítva.

De már a IV. század utolsó éveiben mindenfelé barbárokat találunk. Az egykoruak, mint Latianus Pacatus és Szent-Hieronymus ép úgy tanuskodnak e mellett, mint a régészeti leletek, melyek mindannyiszor, valahányszor a bennük talált érmek a Valens († 378) utáni évtizedekbe is átnyulnak, már nem római, hanem barbár tárgyakat foglalnak magukban s megnyitják a népvándorláskori leletek azon sorozatát, melynek a római civilisatióval való többszörös kapcsolatát lehetetlen föl nem ismerni.

Ezen emlékek közé tartoznak azok a több száz darabból álló, sajátos és eddigelé magukban álló csontfaragványok, melyek egy pár évvel ezelőtt Bregetio (Ó-Szőny) területén, téglaszlopos római épület alapfalai között, egy római föliratos emlék közelében, homokkőből készült szobrokkal együtt találtattak. Félreismerhetlenül barbár készítmények abból az időből, mikor még állt a római város. Kezdetleges kivitelben egyesével, kettesével, hármasával – egész ötvenhatig – emberi alakokat ábrázolnak a szarmatára emlékeztető viseletben s a mennyire fölismerhetni, itt-ott mongolos és germánszerű, még többször a szlávhoz hasonló faji jelleggel. A kőszobrok ülő alakokat ábrázolnak, kezeikben könyvformát, egynémelyek pedig csészét tartva s egy kétségtelen összefüggésben vannak azokkal a csészetartó szobrokkal, melyek a pogány szlávoknál is előfordulnak ugyan, de eredetük a szittyá-sarmata népség szokásaira vezethető vissza, mert Dél-Oroszországtól kezdve a Kaukázusig, innen a Közép-Volgán és nyugati Szibérián át az Altáji hegységig és a mai mongol földig vannak elterjedve. Nyilván bálványképek voltak nemcsak a kőszobrok, hanem a csontfaragványok is. Hogy kerültek ily tömegesen egy római városba: erre – úgy látszik – a közelükben lelt római föliratos kő adja meg a feleletet, a melynek alapján a téglaszlopos épületben a vidéki barbárok templomát kell tekintenünk. A templom már a III. század elején fennállott,⁵¹ s a csontfaragványok nagy tömegéből ítélve, több századon keresztül megmaradt s használták azután is, miután a környéken lakó barbárok, quádok és sarmaták, ugyyszintén a köztük élő szlávok a IV. század vége felé végkép megszállták Bregetiót.

Szintén a római lakosság közt való elhelyezkedésre mutatnak a mogentianai castrum (Fenék, Zalamegyében) régészeti leletei, melyekben a legkésőbbi érmek III. Valentinianustól († 455.) valók. Itt római tárgyak vegyesen fordulnak elő barbár s különösen germán izlés szerint, de jobbra római mesteremberek által készített tárgyakkal együtt.

A szomszéd keszthelyi – több, mint három ezer sirból álló – népvándorláskori temető tárgyain már teljesen uralkodik a barbár izlés, de ezeken is meglátszik a római iparos ügyessége, a ki a filigrános kosaras fülbevalókban olyan jellemző iparczikket állított elő, mely egyik sajátossága a keszthelyi leletnek s másfelé csak elvéve fordul elő. Az a barbár, Török Aurél szerint a mongol és kaukázusi race keverékéből álló lovas nép,⁵² mely itt telepedett le, már körülbelül a IV. század dereka felé megszállta e vidéket; a leletben meglehetősen számmal előforduló érmek, egy Tiberius- és egy Antoninus Pius-féle dénárt kivéve, mind a IV. századból, Nagy-Constantinustól († 337.), fiaitól II. Constantinustól († 340.), Constanstól († 350.) és II. Constantiustól († 361.), azután Constantius Gallustól († 354.), Julianus Apostatától († 363.), I. Valentinianustól († 375.), Valenstől († 378.), Gratianustól († 383.) és II. Valentinianustól († 392.) valók, egyik lovas sirban is a vitéz fejénél 3 Gratianus-érmet

találtak. Ezt a kort tünteti föl a keszthelyivel egyező, attól csupán egyszerűbb és szegényebb voltával különböző czikói (Tolna m.) barbár temető is; az érmek Herennius Etruscus († 251.) és Carus († 283.) pénzének kivételével itt is IV. századbeliek, de nagyon kopottak s köztük csak II. Constantius, Vetricio (350–356) és Julianus néhány érmén lehet a császár nevét elolvasni. Ezekhez csatlakozik a hozzájuk hasonló püspökszent-erzsébeti (Baranya m.) lelet, melynek érmei Diocletianustól (284–305.), Liciniustól († 323.) és II. Constantiustól († 361.) valók. E leletek jellemzőbb formái, a griffes, indás és viráglevelés csatok, övtagok és szíjvégek, rozettás korongok stb., melyek a nyugati országokban csak nagy ritkán fordulnak elő, sokáig fennmaradnak a népvándorlás korában s míg egyfelől a római korról függnek össze, az érmeiken kívül más római tárgyakkal is, mint fibulákkal, terra sigillata-töredékekkel, stílusokkal stb. találhatók együtt, másfelől benyulnak az avar uralom korába. Sok ideig egy helyen való tartózkodásra mutat különben a sírok nagy száma is; a keszthelyi sirmező barbár népe legkisebb számításával is 300 évig tanyázott egy huzamban ugyanazon a területen, a népvándorlási viszonyokhoz képest nagyon jelentékeny és népes helynek kellett lenni, ha ezer lélekre tesszük a lakosságot, már pedig ez esetben 3–4000 sírnál a háromszáz esztendei temetkezés inkább kevés, mint sok, különösen ha meggondoljuk, hogy a harcosokat, a népnek egy ötödét, jobbára csatában hullván el, máshova temették.

Míg a Pannoniában megtelepedett barbárok emlékei IV. századbeli érmekkel vannak datálva, a régi barbár terület hasonló jellegű leleteiben a mennyiben érem található, mind korábbi időből való; Ordason (Pest m.) például Philippus Arabs († 249.), Mártélyon (Csongrád m.) Faustina († 170.) és Aurelianus († 275.) érmét találták. E jelenségek együttes tanúsága azt mutatja, hogy a Duna balpartján tanyázó barbárság áramlata Pannoniába már a IV. század folyamán megkezdődött s 377 után, midőn egyfelől a nagy éhínség és pestis a falvakat és városokat elnéptelenítette, másfelől Frigeridus helytartó a pannoniai csapatokat, melyek feltartóztathatták volna a betolakodó barbárokat, Thraciába vezette a góthok ellen: az egész tartományt megszállták. Már 391-ben azt mondja Latinus Pacatus, hogy ezek a Róma szolgálatában álló barbárok népesítik be Pannonia városait, melyeket előbb mint ellenségek pusztítottak el.

Magyarország területe legalább is félszázaddal a hunn uralom előtt már teljesen barbár volt, ha Pannonia még nem szakadt is el a birodalomtól. Keleti Magyarországon a gót-gepida elem uralkodott, de ethnicus szempontból a gótokhoz csatlakozott sarmaták és szlávok jelentősége ép olyan nagy volt, ha nem nagyobb, mint a germánoké. Nyugaton a római birodalom fensőbbje alatt ugyanilyen ethnographiai viszonyokat találunk azzal a különbséggel, hogy a svév quádok és a vandálok a germánság azon ágából szakadtak ki, melyhez a felnémetek tartoznak s itt a germán és sarmata elem keveredése sokkal előbbre haladt, mint amott.

Ilyen állapotban találták a hunnok Magyarországot, s a régészeti leletek, melyekben a most még nagyon szóróványosan található kengyeleken kívül a germán-sarmata tárgyalt tipikus sorozatához újabb formák nem járulnak, – ez csak az avarok idejében következik be – azt mutatják, hogy ez az állapot lényegesen azután sem változott meg s hogy a hunnok tömegesen nem laktak hazánkban. Attila, sőt talán már előbb Rugha ide tette ugyan székhelyét s udvara, környezete, vezérei, hadnagyai mindenesetre túlnyomóan hunnokból álltak: de maga a hunn nép nem költözött be, az mindvégig ott tanyázott a déloroszországi pusztaságon. A hunn elem szerepe olyan lehetett nálunk, mint a mongoloké Batu khán alatt a kipszaki tatárok között.

---

621. Victoralis et Marcomannis cuncta turbantibus, aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant – írja Capitolinus is. M. Anton. Phil. 14.

622. Dio Cassius, LXXI. 12. 18. 21. LXXII. 2. 3. Capitol. Vita Marci. 14. 22. 27. Eutrogius VIII. 13. (6).

623. Μεταξὺ δὲ Βαστερνῶν καὶ Ρωξολανῶν Χουνοὶ καὶ ὑπο τὰ ἰοτὰ ὀρῇ Ἀμαδοκοὶ καὶ Ναυαροὶ.

Ptolem. III. 5. 10. Ptolemaeus ezen adata csak nagyjában fogadható el a hunnok II. századbeli

lakhelyére nézve, mert hiszen Dionysius Periegetes és az örmény Chorenei Mózes szerint még a III. században is a Kaspi-tengertől északra elterülő pusztaságon tanyáztak, ámbar az is lehetséges, hogy Ptolemaeus korában valamely hunn csapat a Közép-Volga északi partvidékén nyomulva előre s maga előtt hajtva a finneket, tényleg betört a Deneper mellékére a basztarnákig és roxolánokig s úgy kerültek mögéjük az amadokok és navarok. A susdal-vladimir-kievi utvonal a későbbi időben is szerepel, mondáink is erre vezetik ki Baskiriából a magyarságot. A mi az amadokokat illeti, Tomaschek W. fejtegetései után (a bécsi cs. akad. Sitzungsber. CXVII. k. 8. s köv. 11.) alig lehet kétségünk, hogy a mai mordvinok ősei voltak; a „mordva” elnevezés a pontusi irányoktól, az „amadok” a dák-géta elemtől való s jelentésük a. m. „ember-evő”, „nyershus-evő”, vagyis nemcsak a geographiai helyzet s a szokások hasonlósága, hanem az elnevezés is teljesen az ókori görögök által emlegetett androphagokra illik. (V. ö. még Ethnogr. V. 1894. 161.)

624.Dio Cass. LXXI. 12.

625.Herod. I. 6. Dio Cass. LXXIII. 6.

626.Zeuss G. Die Deutschen und die Nachbarstämme.

627.„Trans Lugios Gotones regnantur ... protinus deinde ab Oceano Rugii.” Tacit. Germ. 44.

Παρα μὲν τὸν Οὐιστοῦλαν ποταμὸν ὑπο τοὺς Οὐενεδαί Γυθῶπες, εἰτα Φίννοι. Ptolem. III. 5. 8.

628.A mai nyelvtudomány négy csoportba osztja a germán nyelveket. ezek. 1. felnémet, 2. al-német (angol, holland, fries), 3. skandináv (svéd, dán, norvég, islandi) és 4. gót csoport. A régi germán mondák három részre történt megoszlásról beszélnek, ezek szerint Mannás (az ősember) három fiától három nép származott u. m. az oceánmenti ingaevonok, a középben maradt herminonok s azután az istaevonok. (Tacit. Germ.) Plinius (Hist. de Nat. IV. 14.) öt nemzetséget sorol fel, az ingaevonok (cimberok, teutonok, chaukok), istaevonok (cimbr mediterranei) és hermionok (svévek, hermundurok, chattok és cheruskok) mellett említi még a vindileket (burgundiones, guttones, varini, carini) és a peuk-bastarn nemzetséget; külön szól a hillevienokról vagyis a skandináviaiakról, a kik e szerint már a hatodik nemzetséget képezték. Zeuss C. (Die Deutsche, 80–82.) a mondai és nyelvi felosztást ekkép egyesíti: 1. hermionok és fel-németek, kikhez tartoztak a svévek (svábok), markomannok (bajorok), quádok, hermundurok (thüringek), ligiak, burok, vandalok, peukok, bastarnák stb.; 2. istaevonok vagyis gótok, gepidák, taifalok, burgundok stb., 3. ingaevonok, azaz al-németek, angol-szászok, friesekek, herulok s talán az utóbbiakkal rokon rugiak, tunkilingok, skerek stb., 4. hillevionok vagy skandinávok.

629.Tacit. Germ. 4.

630.U. o. 14. 15.

631.„Ipsi hebet, mira diversitate naturae, cum idem homines sic ament inertiam et oderint quietem.” Germ. 15.

632.German. 17.

633.Tacit. Germ. 6. 17. 44.

634.U. o. 44.

635.Tacit. Germ. 7. 11. 12. 13.

636.Augusztus korában magának a markomann szövetségnek 70 ezernyi gyalogsága volt, ezzel egyenrangú hatalom a cherusk szövetség s hol van még azon törzsek hadereje, melyek egyik szövetséghez sem tartoztak.

637.Jordanis 4.

638.U. o. V. ö. Plinius Hist. de Nat. VI. 22. Ethn. V. 1894. 231–232.

639.Tacit. Hist. I. 79. Spartian. Hadr. 6. Dio C. LXXI. 19.

640.Trebon. Poll. Claud. 6. Zosim. I. 42.

641.Zosim. I. 42. Jordan. 16.

642.Jordan. 16.

643.Dio Cass. LXXVIII. 27. V. ö. Corp. Inscr. Lat. III. 105.

644.„Ex infimis parentibus in Thracia natus a prate Gotho nomine Micca, matre Alana, quae Ababa dicebatur.” Jord. 15. Capitolinus szerint (Maxim. 4.) úgy szerették a gótok és sarmaták, mint polgártársukat.

645.Triu, ang. tree = fa; griut (ném. Griess) = homok, dara. A két név legelőbb Treb. Pollionál (Claud. 6.) és Mamertinusnál (Panegy. ad Maxim.) fordul elő. A IV. századbeli írók többnyire így nevezik a két törzset. Eutropius sz. az ő korában Dacia lakói thaiphalkok, victoalok és theruingek (VIII. 2.); Ammian. Marc. Athanarikust theruingorum iudex-nak mondja. (XXXI. 3. 4.).

646.„Die Thaifalen ein Nebenvolk der Gothen” (Zeuss G. Die Deutschen. 433.) Gótoknak mondja őket Hunfalvy P. is. (Magy. Ethn. 89. 104.)

647.Eutrop. VIII. 2. Amurian. Marc. XVII. 13. 19. XXXI. 3. 7. A galliai taifalokról toursi Gergely. (Theifalorum seditio. Senoch genere Theifalus. Hist. Franc. IV. 18. V. 7. Vit. Pat. 15.) Thaifal lovasok: Zosim. 2, 31. Házassági szokásaikról („das bei den Deutschen, den westlichen wenigstens, sonst unerhört” Zeuss id. m. 435) Ammianus Marcellinus (XXXI. 9, 5) ezeket írja: „Hanc Taifalorum gentem

turpem atque obscenae vitae flagitiis ita accepimus mersam, ut apud eos nefandi concubitus foedere copulantur maribus puberes, aetatis viriditatem in eorum pollutis usibus consumpturi, porro siqui iam adultus aprum exceperit solus uel interemerit ursum immanem, conluvione liberatur incesti.” V. ö. Diodor. Sicul. V. 32. A kúnok „fal” nevére l. Zeuss G. Die Deutschen. 744. A „spal” elnevezés talán a „taifal” név szláv, vagy még valószínűbben dák-géta változata (spal e. h. sapal, sipal; mint saka h. skythes; a *t* és *s* vagy *z* cseréjére nézve v. ö. a dák nyelvben Sarmite-gte és Sarmize-gethusa.)

648.Eutrop. VIII. 2. Jord. 22.

649.Jord. 17. Vopisc. Prob. 18. Mamertinus 2. 17.

650.Vopisc. Prob. 18. Zosimus I. 67. 71. (Az általa említett logionok és semnonok nyilván Vopiscus vandaljai.)

651.„Provinciam Transdanubianam a Traiano constitutam, sublato exercitu et provincialibus, reliquit, desperans eam retineri posse, abductosque ex ea populos in Moesia collocavit apellavitque suam Daciam.” Vopisc. 39. – „Abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae, in media Moesia collocavit apellavitque eam Daciam.” Eutrop. IX. 15. (9.).

652.Amian. Marc. XXX. 4. 13.

653.Szláv eredetű neve van p. az oláhoknál az egykori Sarmizegethusának (Várhely): Gredistye. Apulumnak (Gyulafehérvár): Belgrád, Potaissának (Torda): Turda, Napocának (Kolozsvár): Klusu (Clusiu), Porolisumnak (Mojgrád): Moigradu, Ampelumnak (Zalatna), Zlakna, Drobetának (Szörénytorony): Turn Severin – (a népvándorláskori szláv szever törzstől stb. Magyar eredetű Salinae (Maros-Ujvár) oláh neve: Újora, a Beszterce melletti egykori római castrumé: Orheiu (magyarul: Várhely, szászul: Berghalle), Ad Mediam helyén épült a középkorban Miháldvár s ebből lett a mai Mehádia stb. Alburnus (Verespatak) oláh neve: Rosiu egyszerű fordítása a magyar elnevezésnek stb.

654.Vopisc. Aurel. 18.

655.Ammian. Marc. XVII. 12. 13.

656.Mamert. Paneg. Max. 2. 17.

657.Jord. 22. Zosim. 6. 3.

658.A tervingek és greutungok közt a határ a Dnyeszternél volt. V. ö. Ammian. Marc. XXXI. 3. 5.

659.Jord. 23. Az a hely, hol elszámálja az egyes finn-ugor törzseket, annyira zavaros, hogy némelyik alig vagy épen nem ismerhető föl. Az illető sorok a Clooss-féle kiadás szerint (Stuttgart, 1881. 89–90. l.) a következők: „*Habebat siquidem quos domuerat, Gothos* (más változat sz. *Golthos*, *Gothes* s ez valószínűbb is, mert a góthok nem tartoztak a meghódított népek közé, míg alább „*Coldas*” néven ismét említi ama törzset *Jordanes*), *Scythas*, *Thuidos in Aunxis* (más vált. sz. *Cytha thiudos in Aunxis*, tehát: „*aunxi* vagy *Aunxban* lakó *citha* azaz csud népek”), *Vasinabroncas* (*Vasina Bovoncas*, *Vasnabroncas*, *Svasos Narboncas*, – világos ebben a finnekhez tartozó „*vessz*” törzsnév, míg a név utórészeiben talán a finn „*aurinko*” = nap, sol szó lappang, vagyis az egész elnevezés körülbelől azt jelenti: „*keleti vessz*”), *Merens* (méri, merján, cseremis), *Mordensimnis Caris* (*Mordens Imniscaris*, *Mordentes Ymnascaris*, *Imnascatos*, talán e. h. *mordens* in *Miscaris* vagy *Mascaris* = miskari mordvinok), *Rocas*, *Tadzans* (*Rogans Tadzans*, *Roscathaizantes*, talán e. h. *Roscatoes*, *Aizantes* értve a *Ptolemaeustól* is említett volga- vagy kámmelléki rovaszkat: *Ροβασκοι* és *αζανοι*: *Athual* (*Athaul*, *Athaalos*), *Navego* (*Mavegonas*), *Bubegentas* (*Bubegenas*), *Coldas* (*Holdas*).”

660.A germán nyelvek ezen legrégibb emlékét, mely csaknem az egész újszövetséget magában foglalja, az u. n. *ezüst codex* őrizte meg. A codex jelenleg az upsalai könyvtár tulajdona, előbb Prágában volt, honnan a svédek a harmincz éves háboru alatt vitték el.

661.Vita. 9.

662.Transiugitani. Amm. Marc. XVII. 12. 12. *Ptolemaeus Τραννομοντανοι* = transmontani néven említi őket a kostobokok és a peuk hegység (északkeleti Kárpátok) mentén. Zeuss szerint (696.) a Kárpátok északi oldalán laktak, de ezen időben már a mai felső Magyarországon kellett tanyáznok.

663.Ha Ammianus Marcellinus elbeszélésben megvan az események egymásutánja szerinti sorrend: akkor ezen jazygokat a Pannoniában földet nyert vandalok közt kereshetjük. Constantius ugyanis végig pusztítja az Alföldet, a sarmaták a hegyek közé menekülnek előle, tehát körülbelől a Mátráig hatolhatott, mert a transiugitanok is szükségét érzik a meghódolásnak, úgy vonul Bregetiónak s innen megy a Tisza torkolata körül lakó limigantok ellen. Ha az elkergetett jazygok valahol a Körös vagy Maros mentén tanyáznak, érthetetlen volna, hogy a róluk való gondoskodás mikép eshet a transiugitanok és a velük szomszéd quádok, meg a bregetiementi quádok meghódolása közé.

664.„*Eductisque mucronibus, quos pro numinibus colunt, iuravere.*” Amm. Marc. XVII. 12. 21. Ez a szokás a többi germán népnél nem volt meg de annál általánosabb az, ural-altájiságban, p. o. a bolgárok és avarok szintén meztelen kardra esküdtek.

665.„*Ad citeriorem venere fluminis ripam.*” Amm. Marc. X 13. 5. Ez a, folyó a *Parthiscus* = Tisza; hogy az „*innenső part*” alatt a nyugati oldal, vagyis a jobbpart értendő, ez is kétségtelen; Constantius ugyanis

Bregetióból érkezik s így mindenesetre a Duna felől ment a Tiszának egész a folyó közelében levő római sánczokig”.

666. Stansque in aggere celsiore. Amm. Marc. XVII. 13. 6.

667. Ammianus Marc. szerint (XVII. 13. 19.) lakóhelyeikről nevezték őket így, amic-ensis és pic-ensis e szerint annyit jelentene: az Amic, Pic vidék lakója. Ugy tetszik, a latin hangzású elnevezésben az eredeti sarmata „*amikant*”, vagy „*amikent*”, „*pikent*” név rejlik, utórésze tehát a törzset vagy nemzetséget jelölő *gant*, *kant*, *had* szóval egyezik vagyis amicensis és picensis a. m. *ami* törzs, *pi* törzs.

668. Amm. Marc. XVII. 12–13. XIX. 11. A limigantok elleni kettős hadjárat leírása, mely a mellékkörülményekben is több egymással egyező részletet tartalmaz, azt a benyomást teszi ránk, hogy Ammianus Marcellinus alighanem összezavarta az események egymásutánját és ismételve mond el olyan dolgokat, melyek a hadjáratnak csak egyik szakában történhettek. Kitűnik ez Constantius második útjának részleteiből. Sirmiumból, a mai Mitroviczból vagy Száva-Szent-Demeterből indul ki s Acumincumnál, Szalánkemennél fogadja a limigantokat. De ezt az utat oly módon teszi meg, hogy óriási kerülővel előbb Valeriába megy s aztán száll le ismét Acumincumba, tehát kétszer is át kellett vagy a Dunán, vagy a Dráván kelnie. Mi szükség volt erre? A valeriai útnak csakis akkor volt értelme, mikor Bregetióból ment a limigantok ellen, vagy pedig Ammianus a drávántúli Pannoniát is Valeriához számította. Az is föltűnő, hogy a limigantok előbb a Tisza, aztán a Duna, de mindig az illető folyam másik partján keresik föl a császárt s Constantius mind a kétszer egy magasabb töltésről szól hozzájuk s a békéltetés mindkét esetben dulakodással s a jelenvolt limigantok összeapításával végződik. Ugy látszik, ez csak a második esetben történt meg, valamint – az események összefüggése szerint – csak a második hadjárat végződhetett azzal, hogy a római sereg behatolt a limigantok rejtekhelyeire s tanyáikat feldulva, kizavarta és megsemmisítette őket.

669. Amm. Marc. XXIX. 6. XXX. 5. 6.

670. Az érmek szakadatlan sorozata Valenssel (364–378) ér véget s már csak elvétve fordul elő egy-egy Gratianus- (375–383), II. Valentinianus- (375–392) és Nagy-Theodosius-féle (379–395) érem. A legkésőbb datált föliratos emlék 377-ből való. Salamon F. Budapest tört. II. k. 4–5. 12–14.

671. Corp. Inscr. III. S. 10. 984. A fölirat szerint „templum vicalem (vicanum) a solo in pendis suis cemento exstructum ex voto restituit” C. Julius Maximinus fegyvertári felügyelő (custos armorum) Severus Alexander († 234.) korában.

672. Lipp V. A keszthelyi sirmezők. 12.

III. FEJEZET

A hunn uralom.

Hunnok és hiungnuk közti kapcsolat. A hunnok föltűnése Európában, nemzetiségük, török és ugor nyomok. Külsőjük, életmódjuk, viseletük, támadási rendszerük, fegyverzetük. Szervezkedésük a Volga mentén. Átkelésük a Volgán. Az alánok meghódítása. Hermanarich bukása. Athanarich és a nyugati gótok, római területre való menekülésük. Valens elleni lázadásuk. Magyarországon elásott kincseik s a krasznai, petrosszai, szilágy-somlyói kincsleletek. A hunnok a rómaiakkal szövetségben. Rugha uralma s Aëtiusszal való szövetsége. A burgundok elleni hadjárat. Oktán és Rugha halála. A margumi béke. Attila és Blida uralma. Attila jellemzése. A hunn birodalom kiterjedése. Attila udvara. Blida halála. A hadisten kardja. Attila és a kelet-római birodalom. A galliai hadjárat, a catalaunumi ütközet. Az itáliai hadjárat, Aquileja lerombolása, Róma megszabadulása. Attila halála. A germánok lázadása, a hunn uralom megszűnése Magyarországon. Aldunai és denepermelléki hunnok, Hunnivár. A hunn uralom jelentősége Magyarországon. Hunn emlékek hiánya; az u. n. Attila-kincs

A hunnok az ural-táji népcsalád keleti ágához tartoztak.

Minden arra vall, hogy azon hiungnukból szakadtak ki, a kik a Kr. e. III. század folyamán Belső-Ázsiában, a mai mongol földön hatalmas államot alapítottak, mely a Kr. u. I. század végeig állt fenn és századokon át félelmes szomszédja volt a khinai birodalomnak. Időszámításunk kezdetén azonban belviszályok gyöngítették meg. A hiungnuk két részre szakadtak, a déliek elismerték Khina fenhatóságát s a Hoangho folyam mentén telepedtek meg, az északiakat pedig szomszéd szienpik és más törzsek segítségével Khina az I. század utolsó éveiben törte meg. Ezeknek egy része szienpikkel egyesül, a kik most elfoglalják a hiungnuk földjét; a másik rész elhagyva régi hazáját, előbb az Ili és Irtis forrásvidékére vonul, majd a szienpiktől nyomtatva tovább hatol nyugot felé, hol ugyanazon időtájban, midőn a khinaiak már többé nem hallanak róla, egyszerre föltűnik a görög és római világ előtt, mely a II. század folyamán kezd tudomást szerezni a Jajk és Volga közt tanyázó khun, hunn népről. Bármi volt is a belső-ázsiai hiungnuk nemzetisége,¹ azok a hunnok, kik az Ilitől a Volgáig török-tatár és ugor népeken törtek keresztül s a Kaspi-tengertől északra elterülő pusztaságon, a Jajk és Volga között, a szittyá-sarmata nép maradványait találták, nagy ethnikus keveredésen mentek keresztül. Mindamellet a nyelveikből fenmaradt néhány szó arra mutat, hogy a vezérlő elem a törökséghez tartozott. Örmény írók följegyezték, hogy az istent *tangri-átának* nevezték, a mi teljesen azonos a török-tatár *tengri-ata*, *tenri-ata* (ég-atya, isten-atya) szóval.² Priskus Rhetor szerint egyik kedvelt italuknak a neve *kamosz*, a mi nem egyéb mint a török *kumis*. Mindent egybevetve a legújabb kutatások alapján olyan török nyelvű népnek tekinthetjük a hunnok, melyre befolyással volt a mongolság s a mely nyelv a Kr. u. első évezredben nagy területen uralkodott, később azonban más török tájszólások mind szűkebb körre szorították s ma csak a Volga jobb partján, a kazáni kormányzóságban lakó, finn elemekkel erősen vegyült csuvasok nyelvén él.³

Vannak azonban arra is nyomok, hogy abban a népconglomeratumban, mely a hunnok vezérsége alatt a II–IV. század folyamán verődött össze a Volgától keletre, ugorok is voltak. Egy IV. századbéli görög író, az örmény eredetű Stephanus Byzantinus, a hunnok *Vutni* vagy *Vadon* nevű pusztaságát említi, ez pedig a magyar *vadon*, osztyák *untin* (vadon, erdős hely) szónak felel meg.⁴ Vannak, a kik az *Attila* nevet is a vogul-osztyák *atyeli* (atyácska) szóval magyarázzák⁵ és az bizonyos, hogy csakis ilyen módon érthető meg a hunn király, meg az ókorban még Rha néven ismert Volga folyónak ez időtájban föltűnt azonos elnevezése.⁶

Mindaz, a mit csak tudunk a hunnok külsejéről, megfelel a mongol racehoz tartozó népek faji jellegének. A IV. századbéli Ammianus Marcellinus, az V. századbéli Sidonius Apollinaris és Attiláról, mint fájának igazi fiáról szólva⁷ a VI. századbéli Jordanes – egyik részletesebben, másik rövidebben, de mindegyik egyformán – úgy írja le a hunn típust, hogy azt a kerek nagy fej, mélyen benn ülő, átható tekintetű apró szem, ritka szakál, kiálló

pofacsont, lapos orr, szennyes bőrszín, kis termet s elsatnyult altest mellett erősen kifejlett vastag felső test, széles váll és mell jellemezte.⁸ Ez az élesen kidomborodó faji jelleg legvilágosabban mutatja, hogy a hunnoknak még nem is olyan régen nagyon messze, Ázsia legbelsejében, a tiszta mongol race hazájában kellett tartózkodniuk, távol a földközi tenger melléki racehoz tartozó népektől, mert különben mulhatlanul megváltoztatta volna testi jellegüket a vérkeveredés, mit az iráni és kaukázusi vérrel át- meg áthatott középázsiai és keleteurópai rokon törzsek környezetében való sok százados tartózkodás után semmi módon el nem kerülhetnek. Már így is meglátszott rajtuk, hogy a tiszta faji jelleg átalakuló félben volt. A milyen szemmel szörnyetegeknek tekintették őket a görögök és rómaiak, a saját fajukról alkotott felfogásnak ugyanolyan mértékével ők meg a mongol típusban látták megtestesülni a legnemesebb emberfajt és mesterségesen is igyekeztek feltüntetni annak legjellemzőbb sajátságait. A kis gyermekek arcát karddal felhasogatták, hogy a szakálnövést megakadályozzák, vászonszalagokkal leszorították az orrot, hogy lapos legyen s a pofacsont kiálljon, a koponyát pedig összenyomták, hogy csúcsban végződjék.⁹

A végnélküli pusztaságnak csak olyan hamisítatlan szülöttei, mint a keleti sarmaták. Igazi nomádok, kiknél épületnek, kunyhónak legkisebb nyoma sincs, mert fedél alatt úgy érzik magukat, mintha sirban volnának. Tető alá még a legnagyobb szükségtől kényszerítve sem mennek. Ernyős szekerekkel, a hol a nők és csecsemők laknak, örökösen kóborolnak egyik helyről a másikra, nyáron a mezőkön nyájaikat legeltetve, télen vizek mellé huzódva. Csecsemő koruktól fogva megszokták az esőt, éhséget és szomjúságot tűrni. Gyaloglásra teljesen alkalmatlanok, a miben lábaikra tekert kecskebőrből álló idomtalan nagy sarujuk, csizmájuk is akadályozta őket. Ellenben azt gondolná az ember – jegyzi meg Ammianus Marcellinus, – hogy rá vannak szegezve csunya, de kitartó lovaikra, melyeken nem csak a szokott módon ülnek, hanem féloldalt is, mint az asszonyok. Más nép csak ül a ló hátán, a hunn rajta lakik – mondja Sidonius Apollinaris. Lóháton vannak éjjel-nappal, ott igazítják el minden dolgukat, ott adnak, vesznek, ott esznek-isznak s lovaik nyakára hajolva, ott alusznak. Mi sem természetesebb, mint hogy kora gyermekségüktől fogva hozzá kellett szokniuk a lovagláshoz s valóban Sidonius Apollinaris szerint alig választották el a csecsemőt, azonnal lóra ültették, hogy gyenge tagjainak már a növése is a lovagláshoz alkalmazkodjék. A kengyel használata is nagyban hozzájárult, hogy oly biztosan tudták a lovat megülni. Azelőtt ismeretlen volt a kengyel, csak most a IV–V. század körül tűnik föl csaknem egyszerre keleten és nyugaton a khinai és iráni világ előtt s a magyarországi népvándorláskori leletekben;¹⁰ hazánk területén a legrégebb datált kengyel abból a keszthelyi lovas-sirból való, melyben a vitéz fejénél Gratianus császár (367–383) érmeit találták.¹¹ Étkezésük nagyon egyszerű volt, bár, a mit Ammianus Marcellinus állít, világos túlzás, hogy t. i. a fűszer és tűz használatát egyáltalában nem ismerték s csupán gyökerekkel és félig nyers hussal táplálkoztak, melyet testük melegével czombjuk és a ló háta között főztek meg. Egészen más jelentősége lehet e szokásnak. Ugy látszik, már a hunnok is értettek ahhoz, a mit ezer évvel később Villani irt a magyarokról, hogy a hust nem csak friss állapotban tudták felhasználni, hanem kiszárítva is és magukkal hordva sok ideig conserválták. Öltözetük vászonból vagy nyest, menyét s más hasonfajta kisebb erdei vad bőréből készült és másikkal föl nem váltva, mindaddig viselték, a míg csak rongyokban nem szakadozott le róluk. Fejüket azzal a visszahajtott karimájú süveggel fődtek, mely legalább is a Kr. e. II. századtól kezdve mind e mai napig jellemző fejviselete a közép-ázsiai népeknek.¹² Kecsebőrből készült, lábszáraikat is takaró idomtalan sarujuk alig lehet más, mint csizma,¹³ melyet a nyugoti világ az ókorban még egyáltalában nem ismert, a X–XI. század folyamán azonban már a bizanczi császárok is viselték s legrégebb emlékei az ó-szőnyi csontfaragványokon s egy Dél-oroszországban talált szasszanidakori ezüst csésze domborművén egyenesen a hunn korszakból valók.¹⁴

Hadi szokásaikból Ammianus Marcellinus inkább csak a külsőségeket jegyezte meg, de a mögöttük rejlő taktikát nem fogta föl. Nagy ordítással, minden terv és rend nélkül

rontanak az ellenségre – ugymond, – s a milyen könnyűséggel és rendkívüli gyorsasággal támadnak, ép oly hirtelen elszélednek, hogy megerősödve ismét visszatérjenek s pusztító öldökléssel mindent elsöpörjenek. Ez a harcmód nem veszett ki a hunnokkal, ötszáz esztendővel később ugyanilyen volt a magyarok rohama is. Hogy pedig tervszerűség volt a látszólagos rendetlenségben, arra keserves tapasztalatok tanították meg a rómaiakat s a császárok utóbb szükségesnek látták, hogy tüzetesebben is foglalkozzanak ezzel a taktikával. A hunn főfegyvere a nyíl volt; roppant íjjával és csonthegyű hosszú nyilvesszejével, melyet rendkívüli távolságba lőtt, soha nem tévesztette el a célját. Közelben, saját magával nem gondolva, törzszerű rövid karddal támadott, s míg az ellenség a kardcsapás elhárítására gondolt, pányvát vetett rá, – a mi a magyar csikósok karikásához hasonló ostorféle lehetett, mert a parthus lovasok is ilyen korbácsformát tartanak kezükben az emlékek tanúsága szerint – s összehurkolva ellenfelének tagjait, minden ellentállásra képtelenné tette.¹⁵

Életmódban, erkölcsökben és szokásokban sok rokon vonás volt köztük és a sarmaták között. De voltak eltérések is. Abban pedig már alapjában is különböztek egymástól, hogy míg a sarmatákból nemzeti egyéniségük ösztönszerű nyilvánulásain kívül hiányzott minden, mi hadi vagy egyéb vállalkozásoknak tudatos politikai és nemzeti tartalmat kölcsönözött volna, addig a hunnok Belső-Ázsiából egy nagy nemzet dicsőségének, hatalmas államot alkotó politikai és katonai szervezetének hagyományait hozták magukkal s az a harmadfél század, a mit keleti Európában töltöttek, a széttűllőfélben levő nemzet újabb szervezkedésének és megerősödésének volt a kora. A III. század elején a hoangho-menti hiungnuk állama is megdőlt, a hunnok még visszamaradt része is kivonult Ázsia belsejéből, mindinkább tömörültek a keleteurópai pusztaságon. Kétséget sem szenved, hogy ennek az újonnan képződő hunn nemzetnek alkatelemei sokban különböztek a régitől, de azért a hunn elem egyénisége nyomta erre is a maga erős nemzeti öntudatának a bélyegét.

Alig egypár elmosódott körvonala sejthető e harmadfélszázados szervezkedés történetének. De előttünk az eredmény, Attila világuralma, mely személyes tulajdonságainak minden rendkívüli volta mellett sem jöhetett volna létre, ha saját népében nem lett volna meg a vezérszerepre való hivatottság, mely azt az egész barbár világ fölé emelte. Kétséget sem szenved, nem véletlenségből történt, meg kellett lenni minden előfeltételnek, hogy a hunnok mint ellenállhatlan hódítók törjenek elő a Volga mellékéről.

A közvetlen okot, mely a hunn áramlatot előidézte, úgy látszik, most is az Ázsia belsejében végbement mozgalmak szolgáltatták.

A IV. század dereka táján az Amur folyó mentén a juan-juan hatalom váltja föl a hiungnu állam romjain alakult szienpi uralmat. Az Altaj környékén tanyázó török-tatár népek egy része meghódolt a juan-juanoknak s hozzájuk csatlakozott, a másik rész pedig nomádok szokása szerint egyszerűen odahagyta azokat a legelőket, hol az ellenség zaklatásainak volt kitéve s nyugat felé tódult, a merre szabadabban mozoghatott. Egyik törzs a másikat zavarva ki, a mindenha mozgékony délszibériai és középázsiai elem mindinkább felkavarodik, az Irtis forrásvidékén tanyázó oguzok, vagy hunn módon nevezve ogorok,¹⁶ a kiknek egyik ága később avar néven tűnik föl, a Tobol torkolata körül lakó szabinokat, ezek délnyugoti szomszédaikat, a szaragurokat, urogokat és onogurokat tolják odébb,¹⁷ a nyomás a Jajk és Volga közti néptörzseket mind összébb és összébb szorítja, a hunnok már nem képesek tovább feltartóztatni ez áramlatot s a 372–374 közti évek valamelyikében átkelnek a Volgán s a Don és Azovi-tenger menti alánokra zudulnak.

A választott birák, kik az alánokat igazgatták,¹⁸ a fejtelenséghez szokott néppel vajmi kevés ellentállást tudtak kifejtetni. Megkísérlették, de a hunnok győzedelmeskedtek s egy-két vereség után az egész alán nép hozzájuk csatlakozott a Maeotis-menti apróbb törzsekkel, alipzurokkal vagy amilzurokkal, itimarokkal, tunkasszokkal vagy tonozarokkal és boiszkokkal együtt.¹⁹

Balamber hunn király már 375-ben a greutungokat támadja meg.²⁰

A hunnok betörése súlyosan megsebesítve találta a keleti gótok diadalokban megőszült királyát, a vitéz és hatalmas Hermanarichot vagy Ermenerichet,²¹ ki – ha hihetünk a gót hagyományoknak – ekkor már száztíz esztendő volt.²² Az alánok példája – úgy látszik – gót uralom alatt élő törzsrokonaira, a roxolanokra²³ is csábító hatást kezdett gyakorolni. Midőn pedig Hermanarich a hunnokhoz szítókat kegyetlenséggel akarta elrettenteni s egyiknek a nejét, ki megmenekült, szilaj lovakkal tépette szét, a nő testvérei Sarus és Ammius megrohanták s átszúrták. Sebe miatt tehetetlenségre kárhóztatva, a szégyen és kétségbeesés, hogy a hunnokat nem képes feltartóztatni s hosszú uralkodásának minden dicsőségét elhomályosítja a vereség gyalázata, arra indították, hogy siettesse halálát. Maga vetett véget életének. Utóda Vithimir csatát veszített, maga is elesett, mire a keleti gótok élükön Gesimunddal meghódoltak, egy részük Vinitharral az untokhoz, másik részük pedig Vithimir kis fiával Viderichkel együtt Alatheus és Safrach vezérlete alatt a Dnyeszter mögé a tervingekhez vagy nyugoti góthokhoz menekült.²⁴

A hunnok nem sokáig vártak magukra. A dnyesztermenti tervingeknek ezen időben a Balt nemzetségbeli Athanarik parancsolt, ki a Dnyeszter partjai és a keleti gótok határán levő sáncz közelében ütött táborn, megbizván Munderichot és másokat, hogy tartsák szemmel a hunnok s akadályozzák meg, ha át akarnának törni a folyón. A hunnok főseége ekkor még a keleti gótokkal volt elfoglalva, valami kisebb csapat lehetett az, mely a menekülőket üldözve, idáig kalandozott s komoly ütközet helyett legfőlebb az ellenség megrémítésére gondolhatott. Ez sikerült is teljes mértékben. A gót csapatokon fölül gázlóra akadván, egy holdvilágos éjjel átúsztatják a folyót,²⁵ meglepik Athanarik táborát s fölverik, maga Athanarik is alig tudott megmenekülni.

De ha ezúttal vak lárma volt is a támadás, mindennap félni lehetett tőle s a veszedelem, a helyett hogy egyesítette volna a vallás miatt meghasonlott vizigótokat, csak növelte a viszálykodást. A fejedelmi házból származott Fritigern és Alaviv, kikre Athanarik már a keresztények pártfogása miatt is boszus volt, most azt javasolták, hogy az egész nép hagyja el régi lakhelyét s a rómaiaknál keressen menedéket, Daciában, Moesiában és Thraciában, hol a megerősített dunai vonal megvédi majd az ellenségtől. Ebbe azonban semmi módon sem akart beleegyezni a keresztények és rómaiak engesztelhetetlen ellensége, Athanarik, ki megesküdt apjának, hogy a lábát soha nem teszi római földre²⁶ s különben is nagyon lealázónak tarthatta magára nézve, hogy ámbár még csak nem régiben is, valami 8–10 évvel előbb, a legkegyetlenebbül üldözte keresztény alattvalóit, halálra verette, vízbe vagy tűzbe dobatta, keresztre feszíttette őket, s midőn az üldözöttek közül sokan a rómaiakhoz menekültek s Valens császár által letelepítettek, visszakövetelve alattvalóit, hadat viselt a rómaiakkal: most ugyanattól a lenézett Valenstől és a gyűlölt keresztényektől kolduljon védelmet. A magas hegyek által védett erdős Kaukalandba a mai Erdélybe vonult, míg a gótok nagyobb része, a nőkön és gyermekeken kívül mint egy 200,000 fegyverfogható férfi,²⁷ a Duna partjaihoz vonult s összetett kézzel, térden állva rimázkodott a határőrző római csapatoknak, hogy bocsássák át. A római parancsnok a császár beleegyezése nélkül nem mert ily nagy tömeget befogadni, a gót követeket – köztük volt Ulfilas püspök is – az Antiochiában időző Valenshez utasította. Az udvar, mely eddig csak bizonytalan hírekből értesült a Pontus és Al-Duna mentén történt eseményekről, inkább öröndetesnek, mint félelemre méltónak találta a dolgok ezen fordulatát. Volt is valami abban, midőn egy veszedelmes ellenség maga kínálkozik a rómaiak alattvalójának. Ugy okoskodtak az udvarnál, hogy a császár az önként ajánlkozó harczias barbárokból egészítvén ki csapatait, győzhetetlen hadseregre tesz szert, mely kőfalként fogja védeni a dunai vonalat a többi barbár ellen, az újonczozás terhe alól felszabadult tartományok pedig majd a kincstárt töltik meg.²⁸ Valens csak annyit kötött ki, hogy a gótok arianusok legyenek – erre volt legtöbb gondja, – aztán adjanak kezeseket s fegyvereiket szolgáltatassák át a rómaiaknak; egyébként megadta az engedélyt a beköltözésre, a felügyelettel Lupicinust és Maximust bizván meg. Éjjel-nappal szállították át most a Dunán

hajók s fatörzsből vájt csónakok előbb a nőket s gyermekeket, aztán a férfiakat s a vizigótokhoz nem sokára csatlakoztak a greutungok közül is azok, kik a gyermek Vitherich királylyal Alatheus és Safrach vezérlete alatt menekültek a hunnok elől.

A római tisztviselők galádsága azonban rövid idő múlva a birodalom legelkeseredettebb ellenségeivé tette a gótokat, kiknek a remélt vendégszeretet helyett azt kellett tapasztalniuk, hogy szorult helyzetük a leggyalázatosabb visszaélésekre nyújtott alkalmat. Nemcsak kifosztották őket minden értékes holmijukból, hanem szétosztották szolgálknak, a hány csinosabb lány vagy asszony volt, azokat lefoglalták maguknak, romlott eleséget osztottak ki nekik, azt is szűken s midőn éhség tört ki a gótok közt, annyira vetemedett a határt nem ismerő kapzsiság hogy a kutyahúst és döglött állatokat is aranynyal fizettették.²⁹ A végsőig gyötört nép, midőn Lupicinus már a gót vezérek, Fritigern és Alaviv életére is tört, fegyvert ragadt, – fegyverük megmaradt, jó pénzért meghagyták náluk a római tisztviselők, nekik kincs kellett s nem fegyver. És most a gótok rabolva, pusztítva járták a balkáni tartományokat, „nem mint idegenek és jövevények, hanem mint polgárok és urak parancsoltak s Thraciát egész a Dunáig birtokukba vették.”³⁰ Valens a veszedelem hallatára ellenük siet Antiochiából. Adrianopolisnál találkoznak. A gótok, kiknek egy része, az Alatheus és Safrach által vezetett keleti gót és alán lovasok távol voltak, békét kérnek s ámbár a lovasság főparancsnoka (magister equitum), a sarmata eredetű Victor³¹ azt tanácsolta, hogy várják meg, míg megérkezik a Gratianustól ígért segély, Valens megütközött s a római sereg 378 augusztus 9-én teljes vereséget szenvedett, kétharmada a csataterén maradt, maga Valens is nyíllövéstől találva megsebesült s midőn egy parasztkunyhóban sebeit kötözte, a gótok a viskót rágyújtották és odaégett.

Thracia, Moesia s a partmelléki Dacia most teljesen a gótok hatalmában volt, Alatheus és Safrach osztrogót és alán csapataikkal Pannoniát foglalják el.³² Csak a következő esztendőben csendesíti le a felháborodott népet Theodosius, kit Gratianus társuralkodónak vett maga mellé Valens helyett, a keleti tartományok kormányzását bízván rá.

Két évvel ezután, 381-ben, Athanarikot is sikerült rábírní Theodosiusnak ajándékokkal s rábeszéléssel, hogy oda hagyva az erdélyi hegyeket, Konstantinápolyba költözzék, hol nem sokára meghalt.³³

Athanarikkal a visigótok utolsó csapatai is elhagyták a régi Dacia területét. Fejedelmeik elásott kincsei a föld mélyébe rejtve maradtak, nem jöttek, nem jöhettek többé vissza értük s csak másfél ezer évvel később hozta napvilágra – legalább egy részüket – a szerencsés véletlen. Mellőzve a délkeleti határszéli hegyek közt, a háromszéki Kraszna területén elrejtett arany rudakat, melyek az együtt uralkodó három császár, I. Valentinianus, Valens és Gratianus képével és a sirmiumi pénzverő bélyegeivel ellátva egyszerűen a rómaiaktól a barbároknak fizetett segélypénz e nemben egyedül álló emlékei, a Szilágy-Somlyón 1797-ben s másodízben 92 esztendővel később, 1889-ben ugyanazon telken, továbbá 1837-ben Moldvában, az isztriczi hegyoldalban Petrosszán talált, edényekből és ékszerekből, Maximianus, I. és II. Constantinus, II. Constantius, Valentinianus, Valens és Gratianus ajándék címén szintén adóba fizetett nagy arany érmeiből álló fejedelmi kincsek vonják magukra a figyelmet, mint a melyek világot vetnek a gótok gazdagságára, ízlésére és műiparára, a minő az 375 körül volt. Nem maguk a gótok készítették ezeket, hanem foglyul ejtett görög és római mesteremberek, a kik azonban csak a technikai ügyességet szolgáltatták a tárgyak előállításához, a forma már inkább uraik ízlése szabta meg, mely régi germán, pontus-vidéki görög-iráni és dunamelléki római motívumok keverékéből állt.

E két kincsleletben tűnik föl legrégibb alakjában a népvándorláskori stíl két jellemző sajátsága, mi a későbbi időkben nyugaton mindenfelé elterjed, a merre csak germánok laktak, úgymint: a rekeszekbe foglalt gránát-díszítés és az a jellegzetes fibula-tipus, félkör-alakú fejjel s a fejen három gombbal, ívalakban hajlított nyakkal és kigyó alakú szárral, mely a körülbelöl egy századdal korábbi második osztropataki leletben még nagyon egyezik római

előképével, abban a kifejtett alakjában azonban, minőt a szilágy-somlyói fibulák tüntetnek föl, megnyitja a germánnak nevezhető, jóllehet az északi Kaukázus mentén elterülő összeföldi leletekben sem ismeretlen,³⁴ több századon át fenmaradt népvándorláskori fibulák hosszú sorozatát. Egyik kiváló régészünk föltűnőnek találja, hogy a gránátos rekesztövösségnek semmi nyoma sincs a keszthelyvidéki sirmezők emlékeiben s egészben véve más a technikájuk ezeknek, mint a szilágy-somlyói kincsnek, bár ugyanazon időből valók.³⁵ A különbség azonban csak addig föltűnő, míg a keszthelyvidéki népvándorláskori lakosságot is germánnak tekintjük, de nem az, ha más nép volt s erre vallanak a csontvázak túlnyomó részének anthropológiai sajátosságai; ez a népség a kaukázusi és mongol race keverékéből állt, sarmata volt.

A vizigótok eltávozásával semmi sem akadályozta a hunnokokat, hogy hatalmukat egész az Al-Dunáig kiterjesszék, sőt hogy Pannoniába is el ne kalandozzanak. Bizonyos, hogy már 400 előtt fölkeresték a közép-dunai tartományokat is, mi sem állt útjukban s egykorú írók is említik, bár csak nagy általánosságban. De mindez csak muló kalandozás volt, melynek végeztével fejedelmeik a pontusi síkságra tértek vissza, hol szállásaik voltak. Hiszen Attila is, mint nevéből gondolhatni, valahol a Volga mellékén született, ezért nevezték e nagy folyamról. Nem is tudunk sokat a hunnok ezidőbeli félszázados történetéből. A római birodalmat békében hagyták, kísérletet sem tettek, hogy áttörjenek az Al-Dunán, a mi világosan mutatja, hogy Theodosius ajándékokkal nyerte meg őket s fiai, Arcadius, a keleti és Honorius, a nyugoti császár folytatták a hunnokkal szemben ezt a politikát. Ezen időkből mindössze néhány hunn fejedelem neve ismeretes, mint a IV. század végéről Kharatoné s az V. század elejéről Uldiné, kiket mint a rómaiak szövetségeseit említik. Különösen Uldin tett nagy szolgálatokat a birodalomnak: két veszedelmes ellenségtől szabadította meg. 401 elején véget vetett a gót Gainas, császári hadvezér lázadásának, ki midőn az arianizmus erőszakolásával magára zúdította a konstantinápolyiakat s a felbőszült néptömeg több mint 7 ezer gót katonát vert agyon seregéből, nyílt háboruban tört ki Arcadius ellen; a császári udvar a szintén gót, de pogány Fravittát használta föl ellene, Gainas az Al-Duna mellé szorult, majd a tulsó partra kelt át, de itt Uldin verte szét csapatait, Gainas is megöletett, fejét Uldin Konstantinápolyba küldte. A következő évek alatt Italiát fenyegették a gótok, kik Alarich vezérlete alatt Epirusból Pannonia délnyugoti részein átnyomulva s egyesülve a közép-dunamenti barbárokkal, 401 végén Felső-Olaszországba törtek. Honorius császár mellett a pannoniai asting-vandal eredetű Stilicho, korának egyik legkiválóbb vezére és államférfia vezette a kormányt, ki, miután alán lovasok segítségével két ütközetben is legyőzte Alarichot, egy évi pénzsegély ígéréstével rábirta, hogy visszatérjen Epirusba. De alig vonult el Alarich, a felzavart közép-dunai germánok, vandalok és svévek s aztán a keleti gótok valami 200,000-en, a gót Radagais alatt tömörülve, 404 végén ismét Italiába rontottak. Stilicho a hunnokokat hívta segítségül, Uldin meg is jelent s a hunn és alán lovas csapatok ellenállhatlan rohama 405-ben Firenze mellett teljesen összetörte Radagais seregét. Nagy része a csatatéren maradt, Radagais fogságba került s kivégeztetett, a kik a hegyek közé menekültek, éhségtől kényszerítve csakhamar megadták magukat.

A firenzei győzelem Pannonia állapotára is visszahatással volt. Az Italiára zúdult barbárok nem tértek többé vissza, vagy pedig a hunnokhoz csatlakoztak. A vandalok s velük egyesülve a most alánoknak nevezett sarmata jazygok, meg a svév quádok a Rajna felé nyomultak, majd Hispaniában, végre 429 tavaszán elválva a svévektől, vandalok és alánok mintegy 50–80,000-en Afrikában telepedtek meg.³⁶ A svévekből csak a markomannok maradtak Pannoniában a bécsi erdő és Arrabona (Győr) közti területen, hol 411-ig említik őket s később Attila seregében fordul elő nevük.³⁷ Pannoniát most a hunnokhoz csatlakozott osztrogótok szállják meg.

A hunnokokat a szövetséges viszonyon kívül alighanem egyéb is vezette, hogy segítsék a rómaiakat a gótok ellen. Még Attila is emlegette, hogy az akkor már Gallia déli részében és

Hispaniában megtelepedett vizigótok az ő szökevény alattvalói, mennyivel inkább ingerelhette ez a felfogás a gótok ellen az Uldin korabeli hunnok. Egyetlen egy népfajnál sem tapasztalhatni, hogy oly makacsul ragaszkodnék a hódításban gyökerező jogához, mint a turáni. Semmi sem költi föl annyira haragjukat, mint ha valamely nép meghódítása után annak egy része nem ismeri el hatalmukat, de a helyett, hogy szembe szállna velük, menekül előlük; ilyenkor minden alkalmat megragadnak, csak hogy kitölthessék boszújukat az ellenszegülőkön. Mert azt a pusztai népet, mely századokon keresztül nyájainak legeltetésével s kisebbszerű rablókalandjai alkalmával előforduló csetepatékkal töltötte el idejét, valami ihletszerű elragadtatás szállja meg, midőn apró diadalai után egyszerre ellenállhatlan s mindenkitől rettegett hódítónak találja magát s vallásos sejtelmei azt a meggyőződést érlelik meg benne, hogy egy felsőbb hatalom sugallatára cselekszik, az ruházta rá a hódítás jogát. Az összes turáni nagy hódítókat áthatotta ez a felfogás, mely néha még külső nyilvánulásában is meglepő módon egyezett, a mikor még csak gondolni sem lehet arra, hogy talán a későbbi a másikat utánozta volna. Dsingiz khán például ép úgy isten ostorának nevezte magát, miként Attila.³⁸

Uldin után ismét három olyan évtized tölt el, melynek tartama alatt nem sokat hallunk a hunnokról. Ezen időben három testvér uralkodott fölöttük: Mundzuk vagy Mundjuk, Attila és Blida apja, ki talán a keleti törzseknek volt a fejedelme s ezért nem tudunk róla egyebet, aztán Rua, Rugha vagy Rugila és Optar vagy Oktár; volt egy negyedik testvér is, Oibarsz, a ki még Priscus útja alatt (448) is életben volt s így nem vett részt az uralkodásában vagy pedig önkényt vált meg attól, meghódolva unokaöccse ellenszegülést nem tűrő akarata előtt.³⁹ A testvérek között főleg Rugha vált ki, vagy legalább róla tudunk legtöbbet. Mindenesetre hatalmasabb egyéniség volt, mint bátyja Oktár,⁴⁰ a ki, jóllehet túlélte Rughát, homályban maradt mellette. A rómaiakkal való szövetség szálait Rugha tartotta kezében, a konstantinápolyi udvar kinevezte tábornoknak, s ennek fejében 350 font arany évi segélypénzt fizetett neki, Aëtiuszal való baráti viszonya pedig alkalmat nyújtott, hogy a nyugoti birodalom belső ügyeibe is többszörösen beavatkozzék. Aëtius, „az utolsó római hős”, Gaudentius lovassági parancsnok fia, a IV. század utolsó éveiben Dorostorumban (Szilisztria), az Al-Duna mellett született. Ifjú korában elég alkalmá volt megismerni a hunnok, különösen pedig akkor, midőn – még a 423 előtti időben – mint Honorius kezese huzamosan tartózkodott a hunnoknál, kik közt nemcsak Rugha, hanem más előkelők barátságát is megszerezte. Ekkor tanulta el a hunnok hadi szokásait, minek később sok hasznát vette. Midőn 423-ban Honorius meghalt s unokaöccse, a négy éves Valentinianus helyett Johannes, udvari főjegyző ragadta magához az uralmat, a bitorló által testőrségi parancsnoknak megtett Aëtius járt közben Rughánál, hogy a Valentinianus érdekében támadásra készülő konstantinápolyi udvar ellen Johannest segítsék a hunnok. Volt is sikere a közbenjárásnak, 60,000 hunn jelent meg Johannes támogatására, de későn, nem menthették meg. Aëtius a hunn erőre támaszkodva békére lépett Placidiával († 450), Valentinianus anyjával, ki a gyermek nevében uralkodott. A hunnok nagyobb részét pedig ajándékokkal hazatérésre birta, míg a másik részszel Galliába ment az Arelatot ostromló vizigótok ellen, kiket legyőzve békére szorított. Midőn Placidia kegyenczével, Bonifaciussal való viszálykodásai polgárháborúra vezettek s Aëtius 432. Bonifacius veje Sebastianus gót zsoldosok segítségével megverte, segélyért ismét a hunnokhoz fordult Aëtius, kik ekkor már a Közép-Duna mellé Pannoniába tolták elő szállásaikat. Ujra megjelentek 433. Italiában Rugha lovasai, s Placidia kénytelen volt Aëtiusnak visszaadni a tőle elvett fővezéri méltóságot s ezen kívül a patriciusok közé emelni. A hunn segítséget a rajnamelléki burgundok ellen 436 és 437 években viselt két hadjárat alatt is felhasználta. A hunnok, kiket Oktár vezetett, megverték a burgundokat, királyuk, Gundikar is elesett s falvaikat fölégetve, javaikat, asszonyaikat elrabolva távoztak, de a következő évben ismét visszatértek. Most is Oktár volt a vezérük, a ki

azonban az ütközet előestéjét tivornyázással töltvén, éjszaka hirtelen meghalt; a burgundok felhasználva a zavart, szétverték a tizezer emberből álló hunn sereget.⁴¹

Rugha ekkor már nem élt. Mialatt a hunn csapatok nyugaton voltak elfoglalva, e közben néhány törzs, mely a hunnok előnyomulásával az Azovi-tenger mellől az Al-Dunáig vonult, úgymint az amilzurok, itimarok, tonózuok, boisczok és mások, a hunnok tudta nélkül szövetségre léptek a keleti udvarral. Rugha, ki azt tartotta, hogy, miként a Dunától délre eső föld a rómaiaké, ép úgy minden föld és nép a folyamtól északra a hunnok hatalma alá tartozik, nem akarta türni jogainak ezen kijátszását, Eiszla vagy Iszla nevű követé által háborúval fenyegetődött s követelte a keleti birodalomba menekült szökevények, a királyi házból származott Mama és Atakam fiainak kiadatását. A római követek azonban, kik ezen ügyben föl akarták keresni, már nem találták őt életben. Halála tehát 433–435 között következett be.⁴²

Rughát unokaöcscsei, Attila és Blida követték az uralomban.⁴³ Oktár ezen időben, 433-tól haláláig – úgy látszik – az Aëtiusnak küldött csapatokkal a nyugatrómai birodalomban időzött, a konstantinápolyi udvar követéit tehát Mundzuk fiai fogadták. A határszéli Margum városnál, római területen, a Duna és Morava összefolyásánál találkoztak s hunn módra lóháton értekeztek, bármily kényelmetlen volt is a római követeknek, a kik azonban, mint consulságot viselt férfiak, méltóságukon alólinak tartották volna, hogy gyalog beszéljenek, midőn a hunnok lóháton maradtak.⁴⁴ Rugha követeléseiből az új uralkodók sem engedtek, sőt még súlyosabb feltételekkel álltak elő, s mivel a keleti udvar minden áron el akarta kerülni a háborút, a követek ezeket is elfogadták. Megkötötték tehát a békét, melynek megtartására mindkét fél megesküdött a saját szokásai szerint. A békepontok értelmében kötelezték magukat a rómaiak, hogy a hunnok ellenségeit nem segítik, az aldunai törzsekkel kötött szövetséget fölbontják, a szökött római foglyokat is, vagy pedig az utóbbiakat személyenkint 8 arannyal váltják meg, végül pedig az eddigi 350 font arany helyett 700-at fizetnek évi adó fejében. Mama és Attakam fiait azonnal kiadták a rómaiak, Attila keresztre feszíttette őket.⁴⁵

Az egész föld, a világ népeinek sanyargatására és rémületére született ez az ember – mondja Jordanes, – kinek félelmetes hire mindent rettegésbe ejtett s valamennyi nemzet bámulatát magára vonta. Hatalmát már büszke magatartása és kevélyen körüljártatott szemeinek parancsoló tekintete is elárulta. Szerette a harczot, de mérsékelte magát. Elhatározásaiban szilárd, könyörgésre engesztelékeny és kegyelmes azokhoz, kiket egyszer hívei közé számított. Külsejében igazi hunn, alacsony termetével, széles mellével, nagy fejével, apró szemével, ritka szakálával, lapos orrával és sötét testszínével egyesítvén magában nemzetének faji sajátosságait. Ime! ilyennek rajzolja Attilát száz évvel később a gótok történetírója,⁴⁶ ki egyformán ismerhette a barbár és görög-római világ felfogását a hunnok nagy királya felől.

Mindenkép egy óriásilag kimagasló s a népvándorlás valamennyi nagy alakját fölülmúló egyéniségnek az emléke az, mit az európai népek között hagyott maga után. Ellenséges és szövetséges népek szőtték tovább emlékezetének hagyományait, de akár a rémülettel ölelkező gyűlölet, akár a csodálat és elragadtatás színezte is ki azokat, mindegyiknek a háttérben ott rejlik az az ösztönszerűleg kifejezett gondolat, hogy ez az ember vetett véget az európai világ régi rendjének s tőle indult ki az új rend, melyen a régi barbárság öntudatra ébredésével a középkori Európa épült föl. Az ő lángesze, akaratának ellenállhatlan volta s egyéniségének rendkívüli varázsa adott céltudatos irányt annak az előbb nem sejtett erőnek, mely a barbárokból volt s ezt barát és ellenség egyformán átérezte. Benne összpontosítottak a román népek a népvándorlaskori rombolások minden borzalmát, *isten ostorának* tekintették, eszményképét ebben a fogalomban állították maguk elé.⁴⁷ Ellenben a germán népek előtt a Közép-Dunától a Skandináv félszigetig, Britanniáig és Izlandig közel ezer esztendeig úgy tűnt föl, mint nagy és bölcs, hatalmas, gazdag és bőkezű, nagylelkű, emberséges és igazságos király, kinek párja soha nem volt és sehol nem található, udvarában 12 király, hercegek és grófok szolgáltak s megvolt benne mind az a kellék, miket

a germánok képzeltek egy igazi királyban.⁴⁸ Mellette a germánok emlékezetében eltörpülnek a nagy gót hódítók; Nagy-Theodorik az ő alattvalója, ki csak Attila segítségével bírja legyőzni Odoakert; a hajdan Nagy-Sándorhoz hasonlított Hermanarich „császár” ravasz, kegyetlen, dühös és hitszegő alakká süllyed; azok emléke pedig, kiket nem lehetett Attila személyéhez fűzni, a vizigót Athanarich, a rombolásban Attilánál semmi esetre sem kisebb Alarich, Ataulf, meg annyi más germán hős emléke végkép kivész a mondából s még aquitaniai Walter is Attila ellenállhatlan hatalmáról, nem pedig a vizigótok nagy alakjairól énekel. Attila az, kinek mindenki hódol, hódolnak a frankok, burgundok és aquitánok (vizigótok) vitéz királyai, mert az egész germánság úgy emlékezett vissza Attilára, hogy jól fogadja s becsületben tartja azt, ki hozzá csatlakozik, jobb szeret békével, mint fegyverrel uralkodni, de összetiporja, megsemmisíti, a ki ellene merészkedik szegülni.

Sok félelmetés alakja volt a népvándorlás korának, de ezeket csak a rombolási düh, a vadság és kegyetlenség tette hirhedtekké. A ki rettenetességében is igazságos volt s nem a vak düh ragadta el és tudott nagylelkű lenni nemcsak híveivel, de az ellenséggel szemben is, a nélkül, hogy ezzel a barbár világban a gyöngeség, a rómaiak szemében pedig a más barbár uralkodók kijátszásánál oly sokszor tapasztalt szellemi fensőbbiségük látszatát keltette volna föl; a ki egyéniségének rendkívülségét minden körülmény között megőrizte s nem csupán kardjával, hanem szellemével nagyságával is méltó ellenfele volt a római birodalomnak: ezt az alakot nagyszerűségének teljességében úgy a bomlófélben levő antik, mint a keletkező barbár világ Attilában találta föl. Nem csoda, ha senkihez nem hasonlítható mély és maradandó benyomást gyakorolt Európa népeire.

A hunn birodalom terjedelmét nagyjában már Rugha idejében kijelölték a nyugati hadjáratok, melyek egész a Rajnáig terjesztették ki a hunn befolyást, ez pedig szabatosabb meghatározást a margumi béke által nyert, melyben a konstantinápolyi udvar kénytelen volt elfogadni a hunnok álláspontját s felhagyni minden olyan törekvéssel, hogy ajándékhal, cselszövénynyel római hatáskörbe vonja be a Dunától északra tanyázó törzseket. Alig képzelhető, hogy a nyugoti birodalommal szemben más lett volna a hunn politika vezéreszméje, csak hogy itt az Aëtiussal tartott barátságos viszony fölöslegessé tette a fenyegetődzéseket, sőt a ravennai udvar odáig ment, hogy a körülbelől félszázad óta már úgy is veszendő félben levő Pannoniát is átengedte a hunnoknak, mely 427-ben még római tartomány, de már 433-ban úgy Valeria, mint Pannonia Secunda a hunnok birtokában van.

A Kaspi-tengertől a Rajnáig s az Al-Dunától a balti-tengerig terült el az az óriási barbár birodalom – magában foglalván a hunnok- és sarmatákon kívül az osztrogótokat, gepidákat, a középdunai svévek visszamaradt részeit, a markomannokat, a már-már elfelejtett bastarnákat, aztán a herulokat, rugiokat, turkilingokat, skireket s Germánia törzseit, a turingokat, bruktereket, saxokat, továbbá a szlávokat, neurokat s a névről is alig ismert balti, volgai és kámai finn-ugorokat, – mely birodalom több mint félmilliónyi harcosával immár elismert nyílt versenytársa Rómának a világuralomban.⁴⁹

Attila a magyar alföld szívében, a Duna és Tisza közti fa és kő nélküli pusztaságon ültette föl székhelyét, hol a barbárság a rómaisággal érintkezett s egyformán szemmel lehetett tartani a két római birodalmat, egyuttal választó vonalat képezett a keleteurópai pusztaság nomádjai s a germán elem közt. Itt keletkezett az a fából épült város, melynek közepén főembereinek palotái közt egy halmon emelkedett Attila díszes kerítéssel és fatornyokkal körülvett, köríves oszlopokkal és faragványokkal ékített deszka palotája.⁵⁰ Ide sereglett köréje a szövetséges népek királyainak és fejedelmeinek egész csapata, félelemmel vigyázva legkisebb mozdulatára, szemének minden pillantására, hogy akaratát minél gyorsabban teljesíthessék.⁵¹ A meghódolt fejedelmek közt Attila kiváltkép az osztrogót Valamirt s a gepida Ardarichot kedvelte meg, amaz titoktartó, megnyerő beszédű és csalfaság nélküli egyenes jellem, emez kipróbált hűségű, kinek véleményére és tanácsaira maga Attila is sokat tartott.⁵² Mellettük Attila fővezére, a görög származású, de hunnok közt növekedett és teljesen

hunná vált Onegesius tünt ki tiszta jellemével, vitézségével s eszével. A hunn főurak közt Attila testőrségének vezére Edekón, aztán Szkotta, Berikh és Iszla voltak a kiválóbbak, mindegyik úgy ismeretes, mint a kik fontos megbízatásokban jártak el. A szigorú, de pártatlan igazságszolgáltatás, az érdemnek és tehetségnek a származástól teljesen független elismerése és megbecsülése a rómaiak közül is sokakat Attila udvarába csábított; közülük az utolsó nyugat-római császár, Romulus Augustulus atyja, a pannoniai Poetovioból származott Orestes, kinek ipa Romulus comes igen tekintélyes és előkelő állást foglalt el a nyugati birodalomban s egy ízben követségben is járt a hunnoknál, Attila titkára volt; egy másik pannoniai, Constantius, aztán Constantiolus és Rusticius szintén udvari titkárok. Egyik-másik közülük talán csak egyszerű szerencsekergető kalandor, de voltak olyanok is, kiket őszinte ragaszkodás csatolt a hunnokhoz, mint azt az egykori viminaciumi görög kereskedőt, ki nyíltan megmondta Priscus Rhetornak, hogy sokkal jobb hunn, mint római alattvalónak lenni, mert a hunn törvények megengedik, hogy a ki meg tudja magát váltani – és vitézségével mindenki szerezhet magának annyi zsákmányt, hogy ezt megtehesse – visszakövetelheti szabadságát s ha vége a háborúnak, senki nem háborgatja vagyonában, békével élvezheti, a törvény egyforma mindenkire, nem úgy mint a rómaiaknál kiknél a gazdag és hatalmas büntetlenül sértheti meg, az csak a szegényt sújtja, ki pénzért és hosszú pereskedés után is nagy nehezen juthat az igazsághoz.⁵³ Maga Onegesius is úgy nyilatkozott, hogy inkább szolga lenne Attilánál, mint nagy ur és gazdag a rómaiaknál.⁵⁴ A germán mondák Attilája aligha igazibb képet nem ad a hunn királyról, mint a milyennek az ellenséges érzelmű latin legendák mondják.

Blida uralma alá tartozott a hunn birodalom keleti része, hol a hunn és másféle turáni törzsek fékentartására elég volt a vitézség is.⁵⁵ De erre annál nagyobb szükség volt. A pusztaság korlátokhoz nem szokott népeit mindig nagyon nehéz volt megzabolázni. Alig kötötték meg a margumi békét, Attila és Blida közös erővel fogtak a különböző szittyia törzsek meghódításához, köztük főleg a szoroszgok vagy szaragurok fejtettek ki nagyobb ellentállást.⁵⁶ A későbbi időkben a szaragurok szomszédai, az Alsó-Don és Volga közti erdős vidéken tanyázó akatirok vagy akatzirok lázongtak a hunn uralom ellen, elcsábítva a konstantinápolyi udvar ajándékaitól, mely el akarta őket vonni az Attilával való szövetségtől. Az ajándékok kiosztásánál azonban az egyik törzsfőnök, Kuridakh, ki mint legidősb elsőnek tartotta magát, szándékos mellőzést látott abban, hogy a rómaiak nem őt keresték föl először; Attilával tudatja tehát az egész dolgot, ki egy nagy sereg élén megtámadja s leveri az akatirokat, Kuridakhot tovább is meghagyja a saját törzse fölötti uralomban, a többi törzs királyának pedig legidősb fiát Ellákot teszi meg, ki Onegesiussal együtt csak 448-ban fejezte be az akatirok teljes meghódítását.⁵⁷ Blida a hadjárat előtt néhány évvel hunyt el; Jordanes és mások azt beszélik, hogy Attila ölette meg, föltűnő azonban, hogy Priscus, bár említi Blida halálát, hallgat a dologról, ellenben Blida egyik özvegyét tiszteletben tartott, gazdag és hatalmas urnőnek találta.⁵⁸

De Attila minden hatalmánál sokkal mélyebb benyomást gyakorolt a pusztai népekre s a hit erkölcsi kötelékének erejével fűzte ezeket az ő személyiségéhez a hadisten kardja, melyet a régi szittyia királyok szentnek tartottak, de a kard elveszett és sok ideig a földbe rejtve maradt, mígnem egy pásztor a kardtól megsebzett üszője által nyomra vezetve, megtalálta, kiásta a földből s Attilának vitte el. A hunn-sarmata népek vallásos felfogása szerint ezzel maga az Isten jelölte ki Attilát a világ urának, s bizonyos, hogy az isten ostorának fogalma is e kijelentéssel van a legszorosabb kapcsolatban. Midőn Priscus Attilánál járt, a szintén ott időző nyugat-római követeknek már volt tudomásuk a kardról és a hozzá fűződő babonás hitről s komor sejtelmek közt mondták a konstantinápolyi követeknek, hogy Attila többé nem római vezérnek, hanem a császárral egyenrangúnak tekinti magát, vezéreit a maga szolgálóinak nézi s nagyon lehet tartani attól, hogy ha a perzsákon is győzedelmeskedik, a

kik ellen épen ekkor készült hadat viselni, a rómaiaknak nem mint barátja, hanem mint ura tér vissza.⁵⁹

A rómaiak aggodalmai nem is voltak alap nélküliek.

A kelet-római birodalom, hol 408-tól kezdve a birodalom vezetésével mit sem törődő, minden idejét festéssel, faragással, szépirásbeli gyakorlatokkal s néha napján vadászattal töltő gyámoltalan II. Theodosius helyett néne Pulcheria s romlott és cselszövő eunuchok kormányoztak, már egy párszor ki volt téve Attila pusztításainak. Ok vagy ürügy volt elég. Majd azzal álltak elő a hunnok, hogy a margumi püspök elrabolta a hunn királyok sírjaiba rejtett kincseket, mit azzal boszultak meg, hogy egyik határszéli városban tartott vegyes vásáron fegyveresen jelentek meg, megrohanták a tömeget s kirabolták a kereskedőket, majd a segélypénz fizetésének s a szökevények kiadásának halogatása adott okot a támadásra. Két nagyobb hadjáratról tudunk, az egyiket 441-ben, a másikat 446-ban viselte Attila, melyek alatt a dunamenti erődöket, Viminaciumot (Kosztolác), Margumot, Singidunumot (Belgrád) Ratiariat (Arcser) lerombolta, Sirmiumot bevette, Naissust (Nis) és Sardicát (Szófia) fölégette s Thessaliáig kalandozva, 70 várost dult föl. A konstantinápolyi udvar csak 6000 font arany hadi sarcz fizetésével s az évi adó megháromszorozásával, 2100 font aranyra való emelésével tudta megnyerni a békét. Alig hajtotta be Attila követe Szkotta a pénzt, már újabb hunn követség érkezett Konstantinápolyba. Edekón és a pannoniai Orestes voltak ennek tagjai s Attila nevében követelték, hogy a két birodalom közti határ a Dunától öt napi járóföldre, Naissusnál (Nis) állapíttassék meg s a római alattvalók tiltassanak el e területen belül a földek megművelésétől; kijelentették azt is, hogy Attila ezentúl nem fogad el akármilyen rendű embert követül, csak előkelő consulviselt férfiakat, egyuttal ismét megsürgették a szökevények kiadását. A konstantinápolyi udvar Attilához a válaszszal a köztisztelőben álló Maximinust küldte, ki utitársul a történetíró Priscus Rhetort vevén maga mellé, örök hálára kötelezte le maga iránt az utókort, mely Priscus Rhetornak ezen útja alkalmával szerzett tapasztalatai és észleletei után hiteles forrásból, szemtanútól értesülhet a hunn viszonyokról. A követséget és Maximinus ismert becsületességét azonban csak takarónak akarta felhasználni a császári udvar egy aljas terv keresztülvitelére. A herélt Chrysaphius, a császár spatharius, kardhordója, ki 443 óta volt a birodalom kormányzója, Edekónt 50 font arany ígéretével Attila meggyilkolására biztatta. Rá is állt Edekón, de alig hogy haza tért, mindent fölfedezett Attilának. A római követség tagjai közül a tolmácsként szereplő Vigilas volt a titokba óvatva, neki kellett a pénzt elhozni, ha Edekón olyannak találja a helyzetet, hogy az orgyilkosság megtörténhetik. Attila minden kétséget kizáró módon akarván meggyőződni a konstantinápolyi udvar gazságáról, azt az utasítást adta Edekónnak, hogy Vigilast tovább is hitegesse s a kialakított bért hozassa el vele Konstantinápolyból. Vigilas el is ment s Chrysaphius, hogy annál biztosabban sikerüljön az összeesküvés, megkészszerzte az ígért összeget. Itt volt az ideje, hogy az alávaló tervről lerántsák a leplet. A mint Vigilas visszaérkezett, Attila rögtön elfogatta. Megtalálták nála egy bőrzacskóba rejtve a száz font aranyat s Vigilas, midőn magával hozott fiát halállal fenyegették, ha meg nem mondja, mi célra kellett volna az a sok pénz mindent bevallott. Attila Iszlával és Orestessel visszaküldi a pénzt Theodosiusnak, kik a császár és az egész udvar jelenlétében kérdezték meg Chrysaphiustól, hogy ismeri-e az Orestes nyakában csüngő zacskót? Aztán Iszla a császárhoz fordulva Priscus Rhetor szerint a következőkben tolmácsolta Attila megvető üzenetét: Theodosius hires és nemes apának a fia, miként Attila is nemes szülők gyermeke; Attila az apjától, Mundjukhtól örökölt nemességét épségben tartotta meg, ellenben Theodosius lealacsonyította apja nemességét, mert adót fizetvén, Attila szolgája lett s a szolgaságban annyira elvetemedett, hogy urának tört vet s Attila mindaddig vádolni fogja azzal, hogy nem méltó a származására, míg csak ki nem adja Chrysaphiust. A konstantinápolyi udvar, mely eddig szerette a büszkét adni, meg volt alázva a legteljesebb mértékben. Rá állt most már Attila minden követelésére, elküldte követeknek, kiket Attila kívánt, Anatoliust és Nomust

pénzzel, drága ajándékokkal s ezeknek sikerült is kiengesztelni a hunn királyt. Attila nem szólt a szökevényekről, számos római foglyot bocsátott váltság nélkül szabadon, köztük Vigilast is, de egy dologban engesztelhetetlen volt: tovább is követelte Chrysaphius kiadását. Theodosius nem sokára történt elhálálózása után (450) Pulcheria Chrysaphius lefejeztetésével teljesítette Attila követelését.

De mindezekből még nem tűnnek ki valamely nagyszabású hódítási tervnek a körvonalai a római birodalommal szemben. Határszéli villongások, háborúval való fenyegetődzések, pénzen megvásárolt békekötések váltakoznak pusztító kalandozásokkal. Amint azonban a barbár világ meghódolása teljes volt s Attilán kívül nem ismert más urat maga fölött, a mi 448-ban következett be, midőn Ellák és Onegesius az akatir hadjárat diadalmas befejezése után, épen Maximinus és Priscus Rhetor ott jártakor, visszatértek, Attila eddigi politikája is megváltozott. 450-ben egyszerre vitte hírül két gót mindkét római császárnak Attila üzenetét: „Uram és urad Attila parancsolja általam, készítsd el neki palotáját.”⁶⁰

Régóta nem látott a világ akkora sereget, mint a milyennel 451 elején megindult Attila a nyugat-római birodalom ellen. Válogathatott a támadás okaiban vagy ürügyeiben, volt elég. A komoly Priscus Rhetor mondja s nem a későbbi idők mondákkal felciczomázott krónikái regélik, hogy III. Valentinianus nővére, Honoria, kit anyja Placidia Konstantinápolyban, majd Ravennában éveken át fogságban tartott, boszúból már régebben jegygyűrűt küldött Attilának. A hunn király most elérkezettnek látta az időt, hogy jegyesét s vele örökségét, a birodalom felét követelje a ravennai udvartól és szavainak nagyobb hitelül Honoria gyűrűjét is elküldte. Ugyanezen időtájban egy Neckar melléki frank fejedelem kért tőle segítséget, kit öccse Aëtiusszal szövetségbe elűzött országából. S ott voltak római védelem alatt, Aquitaniában a hunnok régi szökevény alattvalói, a vizigótok, kik ellen Geiserich vandal király kérte Attila támogatását.

A Duna mindkét partján, Noricumon és Vindelicián át vonult Gallia felé, két részre osztva, a körülbelül félmilliónyi nagy sereg, útjában lerombolva a dunai erődítményeket s újabb meg újabb barbár csapatokkal frankokkal, burgundokkal s más germánokkal növekedve. A Mosel torkolata körül kelt át Attila a Rajnán, s míg egyes csapatai a Jurától az oceánig kalandozták, ő maga Triernek, innen Metznek (Divodorum), majd Reimsnak (Durocortorum) és Tricassinak (Troyes) vette útját, mindenfelé hirdetve, hogy a rómaiak barátjaként, csupán a szökevény vizigótok ellen jött.⁶¹ S valóban az a sok monda és legenda, mely egyes városok csodás megmeneküléséről beszél, azt bizonyítja, hogy Attila csupán nyílt ellenszegülés esetében pusztított s egyébként megelégedett a várfalak lerombolásával, mint Argentoratumnál (Strassburg), melynek lakói a későbbi századokban már annyira kiszínezték Attila jóindulatának hagyományait, hogy szabadalmaikat is tőle származtatták; Troyest a legenda szerint a város püspöke, Szent-Lupus kérelmére kimélte meg; Lutetia (Páris) lakói az általános rémületben oda akarták hagyni városukat, csakis Szent-Genovéa buzdítására maradtak vissza s a hunnok e várost sem bántották.

Attila a Somme és Marne közt egyesítvén csapatait, Gallia déli része felé indult. Orleans város azonban, melynek lakóit Szent-Anianus püspök az Aëtiustól megígért segély reményében buzdította ellentállásra, feltartóztatta a hunnokat. Öt hétig tartott már a megszállás, az utolsó nap is érkezett, a mely idő alatt meg kellett jönni a felszabadító seregnek, de a város legmagasabb tornyából sem lehetett olyan jelt venni észre, mi Aëtius közeledését mutatná. Az orleansiak, miután Attila minden békeföltételt visszautasított, kegyelemre megadták magukat. Már a rablás is megkezdődött s az orleansiakat, mint hadi foglyokat, sorsvetéssel kiosztani kezdték Attila katonái, midőn megérkezett a várva várt római sereg, mely Orleanst megmentette a teljes feldulástól.

Attila, nehogy a rómaiak elvágják a rajnai útvonaltól, a catalaunumi – châlonsi – síkságra vonult vissza, hol a nagy kiterjedésű mezőség nem akadályozta a megvívandó

ütközetben óriási lovasságának szabad mozgását. Nyomon követte Aëtius, ki, a míg nem volt benne biztos, hogy Gallia vagy Italia lesz-e a háború színhelye, az Alpok aljában őrködött s csak akkor indult el egy kis sereggel, midőn híre érkezett, hogy Attila átkelt a Rajnán. Megjelenésének hírére egymás után hozzá csatlakoztak a galliai rómaiak, ripuari és sali frankok, a helvéciai és savoyai burgundok, armoricaiai, batavok, a Galliában visszamaradt svévek és sarmaták, ugymint a poitiersi sarmaták és taifalok, az autuni sarmaták s a Loire balpartján, Tours és Orleans közt tanyázó alánok, kiknek fejedelme Sangiban még kevéssel előbb is megígérte Attilának, hogy Orleanst kezére játszsza; hosszas kérés és rábeszélés után Aëtiushez csatlakozott a vizigót király, Theodorik is idősb két fiával, Thorismunddal és Theodorikkal együtt.

Aëtius előcsapatai, a Meroveustól vezetett sali frankok Mauriacum (Méry-sur-Seine) közelében, a Szajna és Aube között elterülő síkságon, az u. n. Campus Mauriacuson érték utól Attila gepidákból álló utócsapatai részéről; a véres éjjeli ütközetben 15 ezer ember maradt a két fél részéről holtan és sebesülten a csatatéren.⁶² A hunnok főserege a catalaunumi síkságon állapodott meg s várta be Aëtium. A jósok, kik a középpázsiai törökségnél még ma is meglévő szokás szerint tüzre tartott csontok repedéseiből igyekeztek eltalálni a bekövetkezendő eseményeket, azt jövendölték, hogy az ütközetnek nem lesz ugyan szerencsés kimenetele, de elesik az ellenség vezére.⁶³ Attila, Aëtius halálára gondolva, belenyugodott ebbe is. Délután 3 óra felé kezdődött meg az irtózatos harc, „a leghiresebb és legvitézesebb nemzetek csatája” s csak akkor szűnt meg, midőn az éj homályában barát és ellenség nem tudta egymást fölismerni. Hozzá hasonlót nem ismer a régi történelem – mondja Jordanes, – semmit sem látott, ki nem nézhette végig ezt a csodálatos, dühös, borzasztó és makacs küzdelmet, mely 165,000 ember halálával végződött. Az elesettek közt volt a vizigót király is, Theodorik, kit a lovak tiportak össze; Thorismund fején kapott sebet; maga Attila is veszélyben forgott s megölik a vizigótok, ha szekérvárába nem menekül.

Az ütközet eldöntetlen maradt. Attila szekérvárába zárkózott, folytonos fegyverzörejrel fenyegetve az ellenséget, de Aëtius sem merte a támadást megújítani. Hasztalan sürgette Thorimund, a csatatéren megválasztott új gót király, ki apja halálát akarta megboszulni, tulajdonkép pedig haza sietett, nehogy az alatt, míg ő a hunnokkal küzd, hunn maradt testvérei a még Alarich által összeharácsolt kincsekkel párthíveket szerezzenek ellene. A vizigótok eltávozásánál Attila is odahagyta szekérvárát s visszatért Hunniába.

Már a következő 452. év tavaszán Italiát támadta meg. A bevehetetlennek hitt nagy és gazdag Aquileját hosszas és makacs ellentállás után megostromolta s földig lerombolta, lakóiból a mi kevés maradt, a szomszéd városok lakosságával együtt, mely a pusztítás hírére üresen hagyta régi lakhelyét, az Adria szigetein vonta meg magát s alapítója lőn Velenczének. Innen Liguriába nyomult Attila, Mediolanumot (Milano), Ticinumot (Pavia) s valamennyi várost, mely ellenszegült, feldulta s aztán egyenesen Róma ellen indult. Ez az elhatározása babonás félelemmel töltötte el harczosait, mint Jordanes állítja, mert emlékeztek még a vizigót Alarichra, ki csakhamar elhalt Róma kirablása után. Még nagyobb rémületet keltett a hír az örök városban s Prosper Aquitanus szerint úgy a császár, mint a senatus és az egész nép egyébre sem gondolt, mint hogy békeért esedezzenek. Leó pápát két consulviselt férfival küldték Attilához követségbe, kiket 452 július 6-án Mantua közelében a Campus Ambuleuson tisztességgel fogadott. Könyörgésükre évi adófizetés fejében lemondott arról a dicsőségről, hogy Rómába tegye lábát. Kivonult Italiából. Nagylelkűségén kívül, melynek oly sok tanujelét adta, a keletrómai birodalom magatartása is arra birta, hogy elégedjék meg a hadjárat eddigi eredményével. Marcianus császár ugyanis, Theodosius utóda, erélyes és vitéz ember, készülteket tett Italia megsegítésére. Csapatai már Moesiában voltak, a békekötés hírére azonban felhagyott a támadás gondolatával.

Attila a következő évre Marcianus megtámadását tervezte, ki a Theodosiustól megígért adót – mint Priscus mondja – azzal a nyilatkozattal tagadta meg, hogy ajándékot csak

barátjainak ad, a ki háborúval fenyegetődzik, azzal szemben csak katonái és fegyverei vannak.⁶⁴ A nagy hadi készülétek közt azonban Attila hirtelen meghalt. Egy rendkívüli szép leánynyal, kit Jordanes Priscusra hivatkozva Ildikonak nevez, talán a germán mondák által emlegetett burgundi királyleánynyal (Hildegundával) tartotta menyegzőjét s határtalan jó kedvében szokása ellenére többet ivott. A bor fejébe szállt, orra vére eleredt, torkába szállt s megfojtotta. Így mondja Jordanes. Későbbi írók s a germán mondák szerint Ildiko ölte meg. Jordanes, ismét Priscus nyomán, valamint a Chronicon Paschale azt állítja, hogy Marcianus császár ezen az éjszakán álmában Attila íjját kettétörve látta.

Határtalan volt a hunnok fájdalma nagy királyuk elvesztése fölött. Mint hajdan a szittyák, ősi szokás szerint hajukat levágták, arcukat felhasogatták, „mert nem asszonyi siránkozással és könnyekkel, hanem férfiak vérével kell gyászolni ilyen híres vitézt.”⁶⁵ A síkság közepén selyem sátor alatt tették ki holttestét közszemlére. Gyors lovasok vitték meg a hunnoknak mindenfelé a gyászhirot s a hunn énekesek, kik Priscus ott jártakor hősi énekekkel lelkesítették a hunnokot, most Jordanes szerint, kinek e részletek följegyzését köszönhetjük, Attila nagyságát és hőstetteit a következő gyászdalban adták elő: „Attila, a hunnok híres királya, Mundzuk sarjadéka, a legvitézebb nemzetek ura, előtte hallatlan hatalommal egymaga uralkodott a szittyák és germán országokon s a két római világ birodalmait, városaikat elfoglalva, rémülettel töltötte el s midőn könyörögtek, hogy a többi ne bocsássa zsákmányra, megengesztelődve, az évi adófizetéssel is megelégedett. Miután pedig a szerencse kedvezésével mindezt véghez vitte, nem az ellenség sebeitől, nem övének árulásától, hanem saját nemzetében sértetlenül, örömei közt, a fájdalom érzése nélkül halt meg. Ki mondja ezt halálnak, melyért boszút senki sem követelhet?”⁶⁶ S akkor a holttest fölött nagy tort, hunn nyelven *stravat* tartottak s Attilát Jordanes szerint hármassal, arannyal, ezüst és vas koporsóba zárva, fegyvereivel és ékszereivel együtt egy éjjel eltemették. Leghívebb szolgáit és csatlósait régi szittyák szokás szerint, a mit még a XIII. századbeli kúnok is követtek, leölték s vele együtt tették a sirba, mely fölé magas halmot emeltek.⁶⁷ Jordanes nem mondja, hogy kedvelt paripáit is melléje temették volna, de e kor előkelőbb vitézei, a régi szittyák, az avarok, a magyarok, a bolgárok, a kúnok, az ázsiai törökök és mongolok mind így temetkeztek. Képzeltető-e, hogy Attilánál másképp történt volna?

Attila halálával virágbirodalma is összeomlott. Fiaitól indult ki a felbomlás, kik nem tudtak belenyugodni, hogy Ellákh, a legidősebb fiú, örököljön minden hatalmat s osztályra bocsátották a meghódított népeket. Thierry alighanem túlhajtja a dolgot, midőn azt hiszi, hogy az ázsiai népek, kik előtt az efféle eljárás nem volt újság, ezt zugolódás nélkül tűrték, de a büszke germánok szívében forrott a boszú, nem szívelhetvén azt a gondolatot, hogy úgy bánnak velük, mint hitvány csordával.⁶⁸ Ő előttük sem volt bizony újság az ilyesmi, eltűrték ők is a Merovingoktól és Karolingoktól. De nagyon természetes volt, ha Attila fiainak versengése fölkelte a hunn és germán közti ellentéteket s önállóságra törekedtek azok a germán fejedelmek, kik meghódítottak az erőnek, Attila rendkívüli szellemének, de szabadulni akartak az idegen uralomtól a gyöngeség, a megosztás, a viszálykodás láttára. Épen Attila leghívebb emberei, Ardarich, a gepida király s az osztrogótokon megosztózott testvérek, Valamir, Theodemir és Videmir lázadtak föl. Többször megütköztek, mig nem Pannoniában a Nedao vagy Netad nevű kis patak mellett a gepidák, gótok, svévek, rugioi és herulok egyesült hadereje megverte a hunn, alán, skir és satagar csapatokat.⁶⁹ Közel 30,000-en estek el a hunnok s a velük szövetkezett népek közül, a csata mezején maradt Ellákh is, ki oly hősieen harcolt, hogy Jordanesként apja, ha megmarad, ilyen dicső halált kívánhatott volna neki. A legyőzött hunnok most visszaszorítottak az Al-Duna és Deneper mellékére; amott Kis-Scythia végén, Scythiának a számtalan ágra osztott Duna áradásaitól valóságos erősséget képező részeiben, melyeket hunnok *Várnak* neveztek,⁷⁰ Irnák s testvérei Emnedzur és Ultzindur telepedtek meg egész Sisztovoig és Nikápolyig, közben Hirsovo és Szilisztria környékén a satagarokkal, skirekkel és Kandak alájaival; a Deneper mellékén pedig

Dengezikh ütötte föl székhelyét, ki Ellákh halála után a főhatalmat gyakorolta a hunnok közt s 469-ben a kelet-rómaiak elleni hadjáratban esett el. Az Al-Duna mellékéről még egynehányszor háborgatták a hunnok a gótok Száva-melléki szállásait, de Valemir mindannyiszor visszaverte őket.⁷¹ Az V. század utolsó negyedében már teljesen visszavonulnak a déloroszországi síkságra.

Igy végződött Magyarországon az alig nyolcz, vagy Pannoniát is beszámítva, nem egészen három évtizedes hunn uralom. De ez a rövid idő is forduló pontot jelez hazánk történelmében.

Ez volt az első eset, a meddig csak visszanyulnak ismereteink a régmúlt homályába, hogy a Kárpát alja egyetlen egy államot képezett, mint központja egy nagy birodalomnak, s az a nép, mely ezt az államot létrehozta, turáni volt, mint az a másik is, mely a hunnok után ismét egygyé forrasztotta a germánoktól több országra szakított Duna- és Tisza-menti vidéket, s miként az a harmadik, melynek végre sikerült a különböző rokon elemekből egy évezred óta képződő, a germán-szláv áramlat által időközönként elborított, de teljesen soha el nem söpört turáni réteg fölött Attila örökségéből egy állandó s immár ezredéves államot alkotnia. Akár megmaradt ennek az örökségnek az emléke a kelet-európai nomádoknál, akár nem, a tény bizonyos, hogy a hunnok vetették meg ezen a földön, mely hazánk, a turáni népek hatalmának alapját s midőn kiszorultak is innen a hunnok, akkor is az általuk létrehozott politikai és katonai szervezet hagyományai voltak azon tényezők, melyek a kelet-európai nomádokat, előbb az avarok, aztán a magyarok vezérsége alatt, Magyarország újabb meghódítására és megtartására képesekké tették.

Régészeti leleteinkben bajos volna olyan emlékre mutatni, a mire rá lehetne mondani, hogy hunn a miből már föntebb is azt a következtetést vontuk le, hogy a hunn nép tömegesebben sehol sem tanyázott hazánkban; az előkelők pedig elvegyültek a szövetséges népek és szolgálók tömegében. Azok a griffekkel, növényindákkal, viaskodó sasokkal, őzekkel s más emlősökkel díszített népvándorláskori csatok, övtagok, szíjvégek s egyéb emlékek, melyek motívumai félreismerhetlenül a Pontus és Kaukázus vidékéről jutottak hozzánk, talán már a III. század második felébe, de minden esetre a IV. század első feléig nyulnak vissza s eltartanak legalább is a VI. század végeig vagy még tovább is. Ezen emlékek tehát csakis a sarmatákkal, alánokkal hozhatók kapcsolatba, a kik már a hunn uralom előtt itt voltak s azután is itt maradtak. E leletekben tűnik föl legelőször, IV. századbéli érmekkel, a kengyelvas, a mit már hunn befolyásnak tulajdoníthatunk, annál is inkább, mert e leletekben nagyon ritkák a lovas sirok, s százakra megy a közönséges sirok száma, melyek egy-egy lovas sir mellett találhatók. Csak a legelőkelőbbek temetkeztek ily módon, de a velük lelt tárgyak csupán gazdagságban különböznek a közönséges sirok mellékleteitől: jellegük, technikájuk, díszítésük, formájuk ezekkel azonos. Mindamellet, ha minden egyes esetben ismernénk a lovastól eltemetett vitézek anthropologiai tulajdonságait, talán meg lehetett volna állapítani, hogy hunnoknak tekinthetők-e vagy sem? Annyit tudunk, hogy még ez esetben sem lehet kivétel nélkül mindegyiket hunnak venni föl, pl. egyik nagyon gazdag keszthelyi lovas sir főemberét a csontváz jellege után inkább germánnak tarthatjuk. Az a félkör idomú kengyeltypus is, mely e sirokban fordul elő, a germánoknál terjed el, míg az avar és magyar kengyel karikaforma volt. Sok ideig a nagy-szent-miklósi kincset tulajdonítottuk a hunnoknak, közönségesen nem is nevezik másnak, mint *Attila kincsének*. Bizonyos, hogy e kincset barbár, pontusi görög, szasszanida-kori irán és római motívumok keveréké jellemzi, melyben hazai barbár és pannoniai elemek is találhatók. Mindamellet az a kiváló régészünk, ki a nagy-szent-miklósi kincscsel legtüzetesebben foglalkozott s korát előbb a IV–V. századba tette, újabban a VII. századnál korábbinak nem meri tartani,⁷² s ha összehasonlítjuk azokat a keleti izlésben növényindákkal körülfont nagy-szent-miklósi csészéket, melyeket minden esetre valami perzsa ötvös készített, a hasonló motívumokkal díszített blattniczai övrészekkel s az aacheni Nagy-Károly-féle, egészen magyar szabású szablya ékítményeivel. (I. e munka

68. lapján): talán még a VIII. századot is korainak mondhatjuk. Butaul és Buila zoapanok (ispánok), kiket egyik csésze görög felirata említ, semmi esetre sem voltak hunnok; lehettek avarok, a Boila név az altaji turkok egy VIII. századbéli föliratos emléken, Kül-Teghin khágán († 731) sírkövén is előfordul.⁷³

-
673. Khinai források szerint a királyt *czemli kotonak*, *czengli khutunak*, azaz isten fiának nevezték; a *czemli*-vagy *czengliben* nem nehéz fölismereni a török-tatár és mongol *tengri*, *tangri*, szumir-akkad *dingira*, *dimmer* azaz isten szó korrumpált alakját; a *koto*, *khutu* szó pedig az ural-altájiság legkeletibb nyelvében, a mandsuban található fel, melyben *kutu* a. m. fiu. (V. ö. Edelspacher A. A székelyek eredete. Délmagy. Tört. és Rég. Ertesítő. 1881. VII. 15.) A király címében levő *tan-ju* szó a khinaiak szerint a. m. nagy, erős kép, előrésze tehát a keleti török *ting* = igen, nagyon szóval egyezik. A király utáni legfőbb méltóság neve *tusi*, mit a khinaiak „bölcshuralkodónak” magyaráztak, tehát a. m. török *tutcsi* (igenév a *tut* = érez, ért, tud tőből). Egy hiungnu fejedelem neve *Maotun*, Tomaschek (a bécsi cs. akad. Sitzungsab. CXVI. 761.) ezt a jakut *modun* = vastag, nagy szóval magyarázza.
674. Edelspacher id. m.
675. Munkácsi B. Ethnogr. 1894. V. 24–25. 103. V. ö. még „Adatok a Székelyek eredetéhez. Seps-Szent-György, 1883/6.” cz. tanulmányomat. 121–122. és 131–132.
676. Ethnogr. 1894. V. 82.
677. Fiók K. Az árjak és ugorok érintkezéseiről. 40–41.
678. A VI. században kezdik a Volgát *Attilának*, *Atilnak* nevezni a byzancziak, a régi magyar *Etul*, *Etil* s mai tatár *Edel*, *Edil*, *Idel* névvel egyezően. Ha a hunn király neve a gótoktól származnék (gót: *atta* = atya, *attila* = atyuska), mint a németek vélik s nálunk Hunfalvy P. állította (Ethnogr. 1890. I. 247), a mi utóvégre is vitatható, megmagyarázhatatlan volna, hogyan ment át a gót név a Volgára? Ellenben a név ugor eredete minden nehézséget megszüntet s ez a föltevés annál valószínűbb, mert a vogul-osztyák föld legnagyobb folyójának, az Obnak vagy Asznak a neve is azt jelenti: „atya” (magy. apa, vog. *abē*, *oszty. aži*, *asz* = atya öreg) s így a két nagy folyó elnevezésében ugyanazon gondolkozásmód jelentkezik, a legnagyobbat a többi folyó apjának fogván föl.
679. „Originis suae signa restituens.” Jord. 35.
680. Ammian. Marc. XXXI. 2. 2. Sidon. Apoll. Panegy. Anthem. II. 245–257. Jord. 35.
681. Amm. Marc. XXXI. 2. 2. Sidon. Apoll. II. 246–247. 253–254.
682. Arch. Ért. XI. 1891. 116. s köv.
683. Lipp V. A keszthelyi sirmezők. 23.
684. „Galeris incurvis capita tegunt.” Amm. Marc. XXXI. 2. 6.
685. „Hirsuta crura coriis munientes haedinis, eorumque calcei formulis nullis aptati uetant incedere gressibus liberis.” Ammian. Marc. XXXI. 2. 6.
686. A hunnok életmódjáról, szokásairól részletesen ír Ammianus Marcellinus. XXXI. 2. V. ö. még Jordan. cap. 5. Sido. Apoll. II. 257. s köv.
687. Ammian. Marc. XXXI. 2. 7–9. Sidon. Apoll. II. 265. s köv.
688. Oguznak nevezték a törökség egyik legősibb törzsét, melyből származtak a későbbi hatalmas délnyugoti hódító török népek, a kumánok vagy palóczok, szeldsukok, turkománok és ozmanlik. Az *ogór*, *ogur* vagy *ugor* e névnek csuvasos – vagyis azon az állásponton, mely a csuvas nyelvével a hunn-bolgár nyelv maradványának tartja, egészen szabályos hunn változata, olyan, minő p. a magyar „ökör” a török „öküz”-zel szemben. (A hunn-bolgár nyelv *r*-es jellegére nézve v. ö. Ethn. 1894. V. 24.) A mig a hunn volt az uralkodó török nyelv a Volga mentén, a byzancziaknál is az ogor név járja, midőn azonban a VII. század derekától kezdve az u. n. keleti vagy altaji turkok hatalmasodnak el, az araboknál a *ghuz*, a byzancziaknál az *uz* váltja föl amazt. Hason jellegű változást tüntet föl az Ural folyó neve; a hunn korban *Dajk* (Ptolemaeusnál *Δαιξ*, Zemarchosnál *Δαικ*), később *Jajk* (Konstantinus Porphyrog. Γενχ = Jeik), – a csuvasban ez a szókezdő *d* betű *szj*-vé, a magyarban *gy*-vé (*d'*) változott (v. ö. dió, disznó – gyió, gysisznó) a köztörök *j*-vel szemben (p. magy. gyümölcs = tör. jimis, csuv. szjimis, a hunn-bolgár alak *dimis* lehetett.)
689. A későbbi byzanczi íróktól tudjuk e részleteket, bár Menander Protector (Excerpta e Historia. Bonn. 1829, 284. 1. 2. fej.) és Theophylactus Simocatta (Hist. Lib. VII. c. 8. bonni kiad. 1834. 284.) szerint az avarok vagyis az ogor eredetű urak és khunok az altaji turk hatalom elől menekülve hagyták el régi hazájukat. De az altaji turkok csak a VI. század elején kezdenek emelkedni s uralmukat az. Altájtól nyugatra tanyázó népekre a század közepe felé terjesztik ki, holott az avarok kiűzetése által keltett néphullámozást már Attila kortársa, *Priscus Rhetor* is említi. A szaragurokat (*Σαραγυροί*), urogokat (*Ουρωγοί*) és onogurokat (*Ονογουροί*) – ugymond – saját székhelyeikről elkergették a szabiok (*Σαβιοί*), a kikkel ütközetbe bocsátkoztak, ezeket meg az avarok (*Αβαρείς*) üzték el, a kik maguk is hazátlanokká tettek azon népektől, melyek az oceán partjain laktak, de székhelyeiket elhagyták a

tenger gőzéből eredő roppant ködök és a griffek nagy sokasága miatt. (Excerpta e Hist. Cap. 14. Bonn. 1829. p. 158.) Bizonyos tehát, hogy e pár szóban jelzett népmozgalmak jóval korábbiak az altái turkok terjeszkedésénél s az események összefüggését tartva szem előtt, csakis a 350–375 közti hatalmi változásokkal tehetnek kapcsolatban. Zemarchos (Menandernél 8. fej. 301. 1.) az ugurokat az Alsó-Volga mentén (εξ του Αττιλαν) találta, Theopylactus azonban tudja, hogy előbb a Fekete Til vagyis a Káma mentén laktak. (VII. k. 7. fej. 283–284.)

690. „Judicesque etiam nunc eligunt diuturno bellandi usu spectatos.” Amm. Marc. XXXI. 2, 25.
691. Ammian. Marc. XXXI. 3. 1. Jord. c. 24. Az utóbbi említi az apróbb törzseket is, melyek Priscus Rhetornál is előfordulnak a félszázaddal későbbi aldunai népek közt. *Exc. e Hist.* 166.
692. „Balamber (Balamir, Valamber, Voalamber, Alamber) rex Hunnorum.” Csak Jordanes és kivonatolói ismerik. Cap. 24. 48. Mint hunn név azonban előfordul. Priscusnál is (του Βαλαμερος του Σκυθου *Exc. e Hist.* párisi kiad. 74.)
693. Hermanaricus. Jord. 23. 24. Hermenerig. Id. cap. 14. Ermenrich. Amm. Marc. XXXI. 3, 1.
694. Jord. 24.
695. U. o. A kéziratokban: „Rosomonorum (Tasomonorum, Rosomorum, Rosomenorum, – Rhenanus 1531-iki baseli kiad. Rosolanorum) gens infida.” Többnyire a roxolanokkal azonosítják, de vannak, a kik a germán rosszokra gondolnak. A „rosomann” név mindenesetre már a gót hagyományok népetymológiai átalakításán ment keresztül.
696. Ammian. Marc. XXX. 3. 1–3. Jord. 24. 26. 48.
697. Thierry A. (Attila. Ford. Szabó K. Pest. 1865. 16.) a Denepernek mondja ezt a folyót, Ammianus Marcellinus (XXXI. 3. 3–5. azonban a Danastius folyóról beszél, ez pedig a Dnyeszter.
698. Amm. Marc. XXVII. 5. 9.
699. Eunapius Hist. 6.
700. Amm. Marc. XXXI. 4, 4. Jord. 25.
701. Eunapius. Hist. 6. Zosimus IV. 20. Jord. 26. Ammian. Marc. XXXI. 4. 11.
702. Jordan. 26.
703. Amm. Marc. XXXI. 12. 6.
704. Jord. 27.
705. Jord. 28. Amm. Marc. XXVII. 5. 10.
706. Az osszéték, ha nem is nyelvileg, de politikailag minden bizonynyal a népvándorlaskori alánok utódai, kiket a hunn korszak utáni népmozgalmak szorítottak mind beljebb a hegyek közé. Ez megadja a magyarázatot arra, hogyan kerültek hozzájuk az ú. n. germán fibulák.
707. Pulszky F. Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiről. II. Budapest. 1889. 52.
708. Az utolsó vandal királyt, Gelimirt (530–534.) egy ezüst tál körirata „Geilamir rex Vandalorum et Alanorum”-nak nevezi. Sarmaták különben már előbb is telepedtek meg nyugaton, nevezetesen Nagy-Constantinus korában a Mosel mentén (a IV. századbeli Ausonius *Mosella* cz. költeményében a belga határ szomszédságában említi: Arva Sauromatum nuper metata colonis.) Nem lehet pusztá esetlegesség, hogy a keszthelyi kosaras fülbevalók analógiái épen Mainz környéki népvándorlaskori leletekben fordulnak elő. (Westdeutsche Zeitschrift. 1893. XII. 390. Taf. V. 12. 15.)
709. Hist. Miscella. Murat. I. 97.
710. A bokharaiaknak mondta ezeket a turániak lelki világára rendkívül jellemző szavakat: „Kérditek, ki vagyok én, hogy ily módon beszélék hozzátok? No hát tudjátok meg, hogy én isten ostora vagyok. Ha nem vétkeztetek volna, isten bizonyára nem küld vala ide a ti büntetésekre.” Vámbéry A. Bokhara története. I. 152. A magyar népmondák ugyanilyen szavakat adnak a németektől elfogott Lél vezér szájába: „Nos sumus ultio summi Dei, ab ipso vobis in flagellum destinati,” Turóczi I. Chron. Hung. II. 25.
711. „Is namque Attila patre genitus Mundzucco, cuius fuere germani Octar et Roas, qui ante Attilam regnum Hunnorum tenuisse narrantur.” Jordan. 35. Mundzuk neve Priskusnál Μουνδίουχος; a magyar krónikák Bendeguz, Bendakus (Bundakus, v. ö. Chenad-Sunad) neve csakis népies átalakítása lehet a hunn Mundzug (Bunduzug) formának, de semmi esetre sem a krónikás ferdítése; Vámbéry (Magy. Er. 47.) a nevet a török mundzsuk, boncsak = zászló, zászlófej, kláris szóval egyezteti. Jordanes Roas-a a görögöknél Ρουας, Ρουγας, Ρουγίλας, a név továbbképzése hasonló az Attila névhez, melyet Fiók K. vogul-osztyáknak, mások gótnak tartanak; hogy a hunnok használtak-e gót, vagy megfordítva, a gótok hunn neveket: erre nézve idézem Jordanes következő sorait (cap. 9.): „Ne vero quis dicat hoc nomen (t. i. Telephus) a lingua Gothica omnino peregrinum esse, nemo est, qui nesciat animadverti usu pleraque romina gentes amplecti, ut Romani Macedonum, Graeci Romanorum, Sarmatae Germanorum, *Gothi plerumque mutantur Hunnorum.*” Rua nevét Földes J. (Ethn. I. 1890. 186. V. ö. U. o. 258) a Volga régi Rha (mordvin: rav, ravo = tenger, Volga) nevével egyezteti. – Oktár neve Sokratesnél (VII. 35.) Uptarus, Oibarszé Priscusnál Οηβαρσιος, Vámbéry amazt az ó-török „okta” = nyilazni, löni igéből származtatja, emezt az „oi” = erdő, völgy és „barsz” = párducz szóból. (Magy. Er. 47. 48.) Melyik a

helyesebb alak: Oktár-e vagy Optár, erre nézve felhozható analogiának a mongol Ogotai, Oktai s a magyar-bolgár Ochtun, Ahtun név.

712. Jordanis (35.) legalább előbb Oktárt s csak utána említi Roast.
713. Socrates VII. 35. Thierry A. (Attila. Ford. Szabó K. 40. s köv. 11.) 407–408-ra teszi Oktár hadjáratát, de Socrates szerint ezen események az ifjabb Theodosius uralkodása alatt történtek. Különben is a burgundok ekkor még nem laktak a Rajna mellett.
714. Priscus Rh. Exc. e Hist. Páris. 1648. 47. A követ neve (τον) Εισλαν és Ησλαν. Mama, Mamai ismert török-mongol név. Atakam Vámbéry sz. (Magyarok ered. 40.) törökül „ata-kam” = atya-pap, Fiók K. sz. (id. m. 41.) ugor nyelven „atye-kâm” = atyja öröme.
715. Ἀττίλας Βληδας, Priscus Rh., Ἀττίλας, Βληδας Chron. Pasch. 731. Βδελας Theophanes, *Attila*, *Bleda* Jordanes (*Bleta* változatban is), Tyro Prosper, Marcellinus Comes. A skandináv mondákban *Atli*, a németben *Azilo*, *Etsel* és *Bloedel*, *Bloedelin*. A magyarban *Ethela*, *Etele* (V. ö. Ethnogr. I. 1890. 258. és V. 1894. 28.) és *Buda*. A *Bleda* (τον Βληδαν) név egy Geiserich korabeli vandal (arianus) püspök nevéként is előfordul. (Priscus Exc. 73.) Az eredeti hunn név ezek szerint *Bilida* (Buluda) vagy *Bilda* (Bulda) lehetett.
716. Priscus Rh. Exc. e Hist. Páris. 1648. 48.
717. U. o. (bonni kiad. 166. s köv. 11.)
718. Jord. cap. 35. V. ö. 34.
719. Thierry A. szerint (Attila mondák. Ford. Szabó K. 16–21.) az V–VIII. század közé kell helyezni azt a kort, midőn a „flagellum Dei” el lőn fogadva, először mint Attila nevéhez csatolt jelző, később mint cím, melyet magának tulajdonít s végre mint Attila személyesítése. Italia és Gallia vitatkozott e szó feltalálásának dicsőségén. Az itáliai hagyomány Szent-Benedeknek, a galliai egy a chalonsi ütközet előtt elfogott champagnei remetének tulajdonítja. Legelőbb azonban Szent-Lupus troyesi püspök legendájában fordul elő, melyei a VIII–IX. században írt egy troyesi pap, hol a püspök kérdésére maga Attila mondja: „Ego sum Attila, rex Hunnorum, flagellum Dei.” Szent-Geminianus modenai püspök legendájában szintén Attila válaszol ekkép: „Si tu es servus Dei, ego sum flagellum Dei.” Petz G. (A magyar hún monda. 52–53.) Thierry véleményéhez csatlakozik, de megjegyzi, hogy a magyar krónikák már a hunn király címei közé sorolják. „Ipse autem se ipsum Hunnorum regem, metum orbis, flagellum Dei a subiectis suis fecit appellari.” (Kéz. I. 2. Márk krón. 4. Budai kr. 17.) Még jellemzőbbek Turóczi sorai: „Post haec rex Attila, cum vidit Romanorum exercitum dilabi, maiori seueritate intumuit, arbitratusque amplius Romanos cum illo congredi non audere, diaisse fertur: *Stella cadit, tellus tremit, en ego malleus orbis*” seque iuxta eremitae dictum *flagellum Dei* iussit appellari.” (I. 16.) Szemmel látható, hogy a nyugati legendákból átvett helyeket a magyar népmondák befolyása alakította át. Hiszen Turóczinál valami népies ének rithmusa is megcsendül (Arany átköltése szerint: „Csillag esik, föld reng, jött éve csodáknak! Ihol én, ihol én pörölyje világnak! Buda halála. IX. én.) Az *isten ostorának* fogalma annyira magán viseli a turán szellem bélyegét, oly meglepően találkozik vele egy Dsingiz khánnak tulajdonított nyilatkozat (I. főttebb CCCXII. 1. 2. jegyz.), hogy hajlandó vagyok azt hinni, maga Attila mondta itáliai vagy galliai hadjárata alatt valamely alkalommal s mert a latin világ felfogásába illett bele, azért találjuk csupán a legendákban.
720. Thierry id. m. 35. 56.
721. „Cuius exercitus quingentorum millium esse numero ferebatur.” Jordan. 35. Mások 700,000-ről is beszélnek. Az Attilának hódoló népekre nézve I. Jordan. 38. Sidon. Apolt. Paneg. Avit. v. 319. Priscus Rh. sz. Attila az egész Scythia ura volt, hatalma alá tartoztak az oceán szigetei is s a hunnok legvégső törzsei már közel estek a mediai hegyekhez. Exc. e Hist. 65.
722. Priscus Rh. Exc. 58. (Bonni kiad. 187. V. ö. Huszka J. A székely ház. 2–6.) Attila székhelyének Salamon genialis fejtegetései után sem merném Szegedet tartani, Priscus leírása szerint jóval északibb helyen kellett annak lenni, akár Jászberény, akár Debreczen vidékén, akár pedig máshol.
723. Jordan. 38.
724. U. o.
725. Priscus Rh. Exc. 62.
726. U. o. 63.
727. Jordanes szerint (cap. 35.) a hunnok nagy része Blida hatalma alá tartozott.
728. Priscus Rh. 47.
729. U. a. 47. 63. (V. ö. Ethn. 1895. IV. 237.)
730. Jord. 35. Marcell. Com. Chron. Tyro. Prosper. Priscus Rh. 56. 67. (V. ö. Hunfalvy P. Az oláhok tört. I. 154.)
731. Priscus Rh. 66. Jord. 34. (V. ö. Ethn. 1894. V. 309.)
732. Chron. Alex. 253. Joann. Malalae Chronogr. II. 22.
733. Prosper Aquit. Chron. ad a. 450.
734. Jord. 41.

735.Jord. 37.

736.A már szinte közhelylyé vált „aranyam barátaim, ellenségeim számára csak vasam van” híres mondásnak ez a hitelesebb formája.

737.Jord. 49.

738.U. o.

739.Igy értelmezem – összevetve a más turáni népeknél meglevő szokásokkal – Jordanes azon sorait, melyekben azt mondja, hogy a kik a temetésben részt vettek, azokat a hunnok megölték. Hogy nem folyó medrébe temették, mint a későbbi mondák állítják, hanem a szittyák, kúnok, közép- és belső-ázsiai turániak szokása szerint halmot emeltek föléje, Jordanesből is következtethetni. (Stravam super tumulum eius ... concelebrant. Cap. 49.)

740.Thierry A. Attila fiai. Ford. Szabó K. 6.

741.Jord. 50. A gótokkal s gepidákkal, másfelől a hunnokkal szövetkezett népeket szállásaik mutatják.

742.Jord. 52. A sokfélekép magyarázott Hunnivárra vonatkozólag két körülményt talállok Jordanes eltérő szövegeinek megvilágítása tekintetében döntő fontosságúnak. Az illető hely a következőleg hangzik: „quae (t. i. pars hostium, Hunnorum) in fugam versa eas partes Scythiae peteret, quas Danapri (vagy: Danabri, Danubri, Danubii) amnis fluenta praetermeant, quae (t. i. fluenta) vagy: quem (t. i. amnem) vagy: quas (t. i. partes) lingua sua Hunnivar (vagy: Hunni Var) appellant.” Cap. 52. Hogy az Al-Dunáról van-e itt szó, vagy pedig a Deneperről, mint az újabb szövegkritikusok megállapították: erre nézve Jordanes corumpált kézírataival szemben csupán csak az jöhet tekintetbe, hogy melyik folyamnak vannak *fluenta*-i? A Denepernek nincsenek, annál több van az Al-Dunának. Ez fizikai tény s még ha Jordanes eredeti kéziratára hivatkoznának is a szövegkritikusok – pedig nem hivatkozhatnak – a „Danapri” változat igazolására: még akkor is tollhibának kellene ezt fölvennünk. Ha pedig nem lehet szó a Deneperről, erről a bessenyők idejében is még Varukh nevű folyamról, akkor nem is a folyót nevezték a hunnok Varnak. A többfélekép olvasott utolsó mondatnak tehát vagy így kellett hangzani: „quas (partes Scythiae) lingua sua Hunni Var appellant,” vagy pedig keresve a többféle változat keletkezésének okát s tekintetbe véve, hogy a Hunniuar minden kéziratban egy szónak van írva (egy korumpált változata „Himmar”) – ekképen: „quae (partes Scythiae) lingua sua Hunniuar appellantur.” Tehát Jordanes szerint az egész kis scythiai vidéket Hunnivárnak nevezték. Hogy miért, arra Jordanes kortársa, Procopius adja meg a feleletet, a ki azt mondja, hogy volt az Al-Duna mentén egy omladozó régi erődítmény, melyet „a hunnok régi várának (φρουριον παλαιον Ουννων ονομα) hívtak.” (De Aedificiis IV. 6. Bonn. 1838 Vol. III. 291.

743.Jord. 52., 53.

744.Hampel J. A nagyszentmiklósi kincs. és Arch. Ért. XIV. 1894. 34.

745.A nagy-szent-miklósi edényeken található runák is a türk föliratok betűinek jellegével látszanak egyezni. Semmi esetre sem germán runák, melyek segítségével Dietrich akarta megfejteni. Talán nem csalódom, ha a nagy-szent-miklósi runák eredetét a pontusi görög betűjelekre vezetem vissza, melyeket a kelet-európai turánság úgy-ahogy elsajátított s mint a germánok a latin betűjelekből, egy sajátos írásmódot fejlesztett ki belőlük. Ez az írásmód aztán mindinkább átalakítva egész az altáji turkokig elhatolt, kiknek különös írásáról, khágánjaik „holmi scytha betűkkel írt” s Konstantinápolyba küldött leveleiről a VI–VII. századbéli byzanci írók is említést tesznek; emlékeit, melyek a Jeniszei és Orkhon völgyeiben maradtak fenn, csak a minapában fejtette meg a dán Thomsen s az orosz Radloff. Ezen altáji türk írásban, egészen az uralaltáji nyelvek szelleme szerint külön jegye van a mély- s külön a magashangú szótagok mássalhangzóinak, ellenben közös jegye van az *a* és *e* betűnek, melyet a mássalhangzó előtt nem írtak ki, csak a szó végén. A székely írás, mely mindössze két rövidke és nagyon kései föliratból, meg sokszorosan eltorzított *abc* változatokból ismeretes, határozottan összefügg az altáji türk írással; a mássalhangzókat természetük szerint csoportosítva (gutturalisok, labialisok, spiransok, dentalisok sat.), az altáji türk betűk megfelelő csoportjaiban csaknem mindegyiknek jegyét megtaláljuk, a mi pedig hiányzik, annak megfelelő jegyét a görög írás adja meg. A latin írás szellemének befolyása alatt a székely írás eredeti sajátosságai jobbra elenyésztek de Telegdy megjegyzése (a betűk neve: *eb*, *ecz*, *ed* stb. mutatja hogy eredetileg itt is a mássalhangzó előtti magánhangzó olvadt össze egy jeggyé a mássalhangzóval s egyéb nyomokból következtetjük, hogy itt is megvolt a mássalhangzóknak mély- és magashangú csoportja. Mindezeknél fogva föltehető, hogy a nagy-szent-miklósi runák képezik a székely írás alapját. S csakugyan, mindazon szempontot tekintetbe véve, a mit e runákról mondtam, megkísérlettem az egyik csésze runáit a görög fölirattal egyezően olvasni el s Butaul zoapannak nemcsak nevét (B-u-th-o-z-o-b-an), hanem többi címét is megkaptam, a hogy a görög fölirat adja.

IV. FEJEZET.

A germánok uralma.

Magyarország a hunnok kiveretése után. A hunnok örökösei. Gótok és svévek harcrai, a skirek megsemmisítése, a gótok kivándorlása Pannoniából. Nagy-Theodorik uralma. A herulok költözködése. A longobárdok megtelepedése. Szövetségük az avarokkal a gepidák ellen. A gepidák megsemmisítése. A longobárdok kivándorlása Italiába. A germán uralom jellemzése

A germán népek száz éves uralma váltotta föl Magyarországon a hunn uralmat. Csak a hatalmi viszonyok változtak meg, a nép – germánok s a velük régtől fogva egyesült sarmaták – ott maradtak, hol már Attila korában tanyáztak, a legfőbb egy-két ezerre menő hunn elem kivonulása alig idézett elő jelentékeny módosulást az ethnographiai viszonyokban. Ardarikh, a gepida király, kinek legfőbb része volt az Attila fiai fölött nyert diadalban, a régi Daciából, melyet most Gepidiának neveztek, a meddig csak elterültek a hunn főbb emberek szállásai, Magyar ország egész keleti felére kiterjesztette hatalmát; Jordanis szerint nyugat felé a Tisza, keletre az Olt folyó a székely havasokkal képezte Gepidia határát. Pannonia, ha talán nem is egészen, a kelet-rómaiak beleegyezésével a testvér osztrogót királyok birtokába megy át; mint római szövetségesek, ők veszik át a még el nem pusztult római városok fölötti védelmet, közölök Sirmiumon kívül Jordanes Vindominát (Vindobona, Bécs), Sidonius Apollinaris Acincust (Aquincum) említi, Sabaria (Szombathely) is állt még; a testvérek közt a legidősb, Valamir, Alsó-Pannoniában két folyó közt uralkodott, melyeket Jordanes Scarniungának (Starmunga, Scarmurga) és Feketeviznek (Aquanigra) nevez, minden esetre a Dráva és Száva közti vidéket érte; Theodemir, a középső testvér, a Peiso tó környékén a Balaton vagy Fertő mellékén tanyázott, köztük pedig a legifjabb, Videmir. Nyugoti szomszédaik, egész Dalmáciáig lenyulva, a svévek vagy svavok voltak, a markomannok és kvádok sarmatákkal kevert maradványai; főhelyük talán a régi Mogentiana, a mai Fenék és Keszthely volt Zalában, hol germán előkelők együtt tanyáztak sarmata harcosokkal; nyilván ők azok az alemánnok, kiket a VI. század elején Siscia (Siszek) környékén említenek. A Közép-Duna északi partvidékén, már a mai Ausztriában, a határos magyar vidékekre is kiterjeszkedve, volt Rugiland. Ettől keletre, Magyarország északnyugati részeiben a herulok telepedtek meg. A Duna és Tisza közti síkság lakóiról nincsenek adataink, de alighanem sarmaták, a jazygok maradványai nomadizáltak most is e területen, azok a sarmaták, kiket Beuga és Babai nevű fejedelmek alatt a svévek szövetségeseinek mond Jordanes a gótok ellen s 470 körül Singidunumot (Belgrád) is a birtokukba vették.¹ Némelyek a svévek szövetségeseit, a skireket is Magyarországra, az Ipolylyal azonosított pannoni Bolia folyó mellé helyezik, mert Jordanes szerint akkor, t. i. az Attila halála utáni évtizedben, a Duna fölött laktak, de a Bolia melletti tartózkodásukról Jordanes nem szól, ellenben az a körülmény, hogy Valamirral harcolnak, egyenesen arra vall, hogy az Al-Duna mentén tanyáztak az alánok és satagarok szomszédságában, mint Jordanes egy más helyen mondja; legfőbb annyit következtethetünk, hogy ezen időben nem a moesiai részekben hanem a Duna északi partvidékén laktak.

Ez a hat- vagy hétféle nép elkeseredett harcot folytatott egymás ellen s a germán uralom százada nem állt egyébből, mint a népek folytonos tolongásából. Egyik a másikat szorította ki lakhelyéből.

A gótok, alig hogy megszabadultak a hunnok zaklatásaitól, már a svévekkel harcolnak. Theodemir a Pelso tó mellett egy éjjel meglepi és szétveri Hunimund svév király seregét, mely Dalmácia dűlásából tért vissza s a gótok nyájait is megrabolta. Hunimund ekkor a dunamelléki skireket hívta segítségül, kik eddig a gótokkal békében éltek, most azonban elszakadva tőlük, Valamir országára rontanak. Az ütközetben Valamir elesett, a

gótok azonban diadalmaskodtak s csaknem az egész skir népet megsemmisítették. A svév királyok, Hunimund és Alarik most a sarmata Beugával és Babaival szövetkeznek s a rugioktól és gepidáktól is segítve, úgyszintén a skirek maradványaitól, nagy sereggel Pannoniába rontanak s a Bolia folyó mellett ütnek táborn. A gót királyok, Theodemir és Videmir egyesült csapatai azonban ismét győzelmet aratnak. E harcok alatt annyira kipusztult Pannonia, hogy Videmir a gótok egy részével odahagyta s Italiába, majd Galliába költözött. Nem sokkal később meghalt Theodemir (473.) s fia, a későbbi Nagy-Theodorik, ki csak nem régiben tért vissza Konstantinápolyból, hol kezes volt, 474-ben szintén kivándorolt s Moesiában telepedett meg, honnan 488-ban Italiába vezette a gótokat a turciling Odoaker ellen, ki 476-ban megfosztva az utolsó római császárt, Attila egykori titkárának Orestesnek fiát, Romulus Augustulust, a császári méltóságtól, önálló germán királyságot alkotott. Odoaker, vagy mint újabban nevezik, Odovakar a közép-dunai germánokra is kiterjesztette hatalmát, 487-ben a rugiokat törte meg, kik a gótok elvonulása után Pannonia északnyugati részeit is megszállták; a rugioiok Nagy-Theodorikhoz fordulnak segítségért, a ki megragadta az alkalmat, hogy Odoaker mindinkább nagybodó hatalmának véget vessen. 489-ben elfoglalta Italiát a kelet-római császár nevében s 493-ban már ő is önálló királyságot alapít. Uralma Pannoniára is kiterjedt s a keleti gótok még a VI. század első tizedeiben is harcolnak a Dráva-Száva közti terület birtokáért a gepidákkal, kikkel fölváltva birják Sirmiumot és Singidunumot.

A herulok uralmának Magyarország északnyugati részében a Csehország felől terjeszkedő longobardok vetettek véget 491-ben. A herulok ekkor kettészakadnak; egy részük visszavándorol északra, az őshazába, a balti tenger mellékére, másik részük benyomul a magyar alföldre. Nagy-Theodorikkal barátságos viszonyban éltek, mind a mellett a gepidákkal is szövetkeznek. A longobardoktól nyomtatva mind lejjebb vonulnak az Alsó-Tisza mellékére s midőn a kelet-rómaiaktól földet kapnak, 512-ben nagyobb részük Moesiába vándorolt s részint a gepidákba olvadva, részint a bizanci hadseregben tűnnek el.

Félszázad leforgása alatt a Magyarország birtoka fölött osztozkodó germánok közül csak a gepidák maradtak meg. A míg a gótok veszedelmesek voltak a balkáni tartományokra, a kelet-római udvar évi segélypénzzel biztosította magának a gepidák szövetségét. Mióta azonban Nagy-Theodorik Italiába költözött s Pannoniában, különösen a Száva mellékén, a gepidák terjeszkedni kezdtek, félni lehetett, hogy a Duna völgyében, hol most nem volt semmi számba vehető hatalom, mely visszaszorította volna a gepidákat, ismét egy hatalmas birodalom alakul, mely föléleszti a hunn uralom minden veszedelmét: a római politika szempontjából tehát elkerülhetetlennek látszott valami ellensúlyt találni a gepida terjeszkedések ellen. Justinianus császár (527–565) a herulok régebbi lakhelyén tanyázó longobardokat gondolta erre legalkalmasabbaknak s megtagadva a gepidáknak eddig fizetett évi segélyt, 534-ben Auduin longobárd királyt felhivta, hogy, mint a rómaiak szövetségese, szállja meg Pannoniát. 537-ben már a Szávaig hatoltak a longobardok, hol a gepidák már körülbelül egy évtized óta megfészkeltek magukat s 535-ben Sirmiumot is elfoglalták, mely öt év óta ismét a kelet-rómaiak birtokában volt.

Ettől fogva halálos ellenségeskedésben találjuk egymással a két germán népet. Már egy évtized óta tartott köztük az örökös viszálykodás, a mikor döntő harcra szánták magukat. Kölcsönös kihívás után megállapították a napot és helyet, hol összemérik erejüket s a győztes lesz az uralkodó nép. Mindegyik szövetség után nézett; egyszerre jelentek meg Justinianus udvarában a longobardok és gepidák követei, amazok segítséget, ezek csak semlegességet kértek, míg segélyért a fekete tenger melléki kuturgur hunnokhoz fordultak. Justinianus 10,000 római lovast és 1500 herult ígért a longobardoknak, a kuturgurok is biztatták a gepidákat. Midőn azonban elérkezett a két nép párbajának ideje, mindkettő magára maradt. Már szemben álltak egymással, ekkor azonban – mint ezen korszak történetirója, Procopius mondja – oly félelem szállta meg a két sereget, hogy mindegyik megfutott. Csata helyett két

évi fegyverszünetet kötött a két király, Turisin és Auduin. Ez történt 548-ban. A következő évben Khinialkh vezérlete alatt 12,000 kuturgur lovas érkezett a gepidák segítségére, Turisin azonban nem akarta megszegni a békét s rábeszélte a kuturgurokat, hogy Moesiába menjenek át, hol lovaiknak több legelőt kapnak. A byzanci udvar aztán úgy igyekezett megszabadulni a veszélyes vendégektől, hogy az azovi tenger melléki uturgurokat biztatta föl a kuturgurok ellen s olyan ellenségeskedés tört ki most a két testvér nép között, hogy a gepidák végkép le kellett mondaniuk a kuturgur segítségről. Alig telt le a fegyverszünet, az ellenségeskedések megújultak a gepidák és longobárdok között s a mindkét féltől szenvedett veszteségek csak elkeseredettebbé tették a kölcsönös gyűlöletet. 551-ben súlyos vereséget szenvedtek a gepidák; Turisin egyik fia is elesett a longobárd királyfi, Alboin kezétől. Nem sokára ezután Alboin negyven bajtársával a saját székhelyén kereste föl a gepida királyt, hogy germán szokás szerint ezzel avattassa magát a vitézek közé, a mi abból állt, hogy idegen királynak kellett az ifjú királyfiakat karddal felövezni. Lakoma alatt kitört a gepidák gyűlése a longobárdok ellen s megrohanták őket. Turisin lovagiassága azonban fia gyilkosában is tisztelte a vendég jogát, oltalmába vette Alboint és társait, sőt a királyfit elesett fia fegyverével is megajándékozta. De sem ez a lovagias tett, sem a két gyűlölködő király, Auduin és Turisin halála nem vetett véget az ellenséges viszonyoknak: az egymás iránti gyűlöletet örökölték utódaik, Alboin és Kunimund is. 566 körül ismét harcban álltak egymással, előbb a longobárdok győztek s Kunimund leánya, Rosamunda is fogságba kerül, majd byzanci segítséggel a gepidák verik meg Alboint, ki Theophylactus Simocatta szerint szenvedélyes szerelemre gyuladt a szép gepida királylány iránt, s a megaláztatás szégyenétől is sarkalva, az Al-Duna mellékén csak nem régiben föltűnt avarokhoz fordul most segítségért. Az avarok eleinte hidegen fogadták a longobárdok fölhívását s csak hosszas halogatás után adták tudtul a szövetség föltételeit, követelték a longobárdok marháinak egy tizedrészét s ezen kívül győzelem esetén a zsákmány felét s a gepidák földjét. Mindenre ráállt Alboin, ki ekkor már Italiába készült, még arra is, hogy, ha népével együtt oda hagyná Pannoniát, ez is az avarokra szálljon. A gepidák, látva a készülődő veszélyt, szintén segítség után néztek. De sehonnét sem kaptak. Régi szövetségeseik, a kuturgur hunnok, az avarok hatalma alá kerültek, Konstantinápolyba is hiába fordultak. Magukra hagyatva, a kettős támadásnak nem tudtak ellentállni, 567-ben előbb a longobárdok verték meg őket, azután az avarok semmisítették meg haderejüket, alighanem Ujvidék környékén. Kunimund elesett, koponyájából, mint egykor a szittyák, Alboin serleget készítettett s az ismét fogságba került Rosamundát kényszerítette, hogy nőül menjen hozzá.

A gepida hatalom megszűnt. A nép nagy részét kiirtották a győztes longobárdok, a teljes kipusztítást az avarok akadályozták meg, kik a megmaradt gepidákat szolgálkává tették.

Magyarország keleti fele ismét egy turáni nép birtokába került, mely két évvel később már a másik felét is megszerezte. 569-ben Alboin a longobárdokat Italiába vezette s a szövetség értelmében Pannonia is az avarokra szállt. Italia elfoglalása fölmentette az avarokat attól az ígéretüktől, hogy, ha nem sikerülne Alboin hadjárata, Pannoniát visszaadják a longobárdoknak.

Igy tehát 115 esztendővel Attila halála után Magyarország területe megint egy államot képezett. Egy századig vonták meg magukat a turániak a kelet-európai síkságon, Dengezikh elhunytá óta nem háborgatták a germánokat Magyarország birtokában. Lett volna idő és alkalom, hogy itt egy nagy és hatalmas germán állam alakuljon, de oly nagy volt az egymás iránti féltékenység a germánok között, hogy egyiknek sem sikerült kiterjeszteni hatalmát az egész Magyarországra. A hunn uralom alól felszabadulás vágya egy pillanatra egyesítette őket, de aztán egymás ellen fordulnak s nem egészen négy emberöltő múlva már ők maguk hívják segítségül ama hunnok ivadékait, ők maguk készítik elő a második hunn birodalom megalapítását. Több mint tizenhárom évszázad mult el azóta, de soha többé nem ismétlődtek azok a viszonyok, mélyek oly kedvezők voltak a germánság itteni szervezkedésére, hogy a

Lajtától a székely havasokig s a Kárpátoktól a Száváig minden terület germánoktól volt megszállva. Abban a nagy germán államcsoporthoz tartozott, mely ezen időben Közép- és Nyugat-Európa valamennyi országát és tartományát magában foglalta, Magyarország volt az első, hol vége lett a germán hatalomnak. A III. század óta tartott hazánkban a germán elem fokozatos erősödése, nem szünetelt az a hunn uralom alatt sem, melynek Magyarország területén csak politikai jelentősége volt; ha sikerül Attila fiainak osztzkodási terve, a hunn dynastia magyarországi ága egy-pár nemzedék múlva elgermánosodik, hiszen a gót gepida nyelvet Attila udvarában ép úgy beszélték, mint a hunn nyelvet. Az avarokkal azonban megváltoztak a régebbi ethnographai viszonyok, a germán elem összezsugorodott, kiszorult a Tisza és Közép-Duna mellékéről.

V. FEJEZET.

Az avarok.

Az avarok föltünése Európában. Valódi nevük s az ogor néppel való kapcsolatuk; az avar nép alkatrészei, az uralkodó osztály töröksége. Menekülésük a turkok elől. Szövetségük Justinianusszal. A keleteurópai hunn törzsek meghódítása. Magyarország elfoglalása. Baján. Az avarok és a byzancziak közti hadjáratok. Baján halála. A longobárdok viszonya az avarokhoz. Heraklios perzsa hadjárata, avarok és perzsák szövetsége Konstantinápoly elfoglalására. A horvátok és szerbek letelepedése a Balkánon; a szlávok terjeszkedése. Belviszályok az avarok közt; bolgárok bevándorlása Magyarországra. Az avar hatalom hanyatlása. Nagy-Károly hadjáratai. Az avar hringek. Lázadás az avarok közt; a khágán meggyilkolása. A khágánok székhelyének feldulatása. A frankok birtokába került zsákmány, Nagy-Károly aacheni kürtje és kardja. Az avarok kipusztítása. Pannonia beolvasztása a frank birodalomba. Szlávok és bajorok terjeszkedése. A tiszai bolgárság. A magyarok beköltözésének kezdete

Az avarok nevét legelőször Priscus Rhetor említi, mint a kik valamely kelet-ázsiai nép által nyomatva a szabirot, hunugurokat, szaragurokat és más törzseket kizavarják régi lakhelyeikről s az Alsó-Volga és Don melléki akatirokra hajtják. Ezen események minden esetre még a 460 előtti időkben történtek, de aztán egy századig nem hallunk az avarokról. A VI. század dereka felé hallszik ismét nevük s egy-pár évtized múlva már egész Európa ismeri őket s úgy emlegeti, mint a kik vitézségben, hatalomban, félelmetességben igazi utódai a hunnoknak, kikkel a hajviseletet kivéve egyforma szokásaik voltak, nyelvük is egyezett, úgy hogy Konstantinápolyban, midőn megjelent az első avar követség, nem is kellett külön tolmácsról gondoskodni, a rendes hunn tolmács is megtette a szolgálatot.

A VI–VII. századbeli byzanczi írók szerint azonban az avar név korábbi uraikról ragadt rájuk, kiknek hatalma egykor Khinától Európa széléig terjedt. Ők pedig tulajdonképp a nagy és vitéz ogor népből szakadtak ki, melynek vár és khunn nevű törzse képezte az európai avar vagy a byzancziak szerint a pseudo-avar, ál-avar népet, a melyhez még a zabender, tarniak és koczager törzsek tartoztak. Az ogorokat, ugurokat vagy oghuzokat, a kik a törökségnek alkották egyik ősi törzsét, nem kell összezavarni az ugorokkal, a hogy a mai tudomány a finn-magyar fajta népeket, különösen pedig e népcsalád magyarokból, vogulokból és osztyákokból álló ágát nevezi. Mind a mellett bajos volna a kétféle ugarság közt valami kapcsolatot el nem képzelni. Ugy tetszik, a hunnok Belső-Ázsiából való kivonulásának századaiban történt, hogy ama török ogor nép magyar fajta törzsekre is kiterjesztette hatalmát s így keletkeztek a hunugur vagy onogur (nagy ugor? tiz ugor?), szaragur (fehér ugor) s más hasonló népnevek. Bizonyos, hogy annak a leszgh csoporthoz tartozó kaukázusi népnek a nyelvében, melyre szintén ráragadt az avar név, magyar és vogul-osztyák befolyás constatálható. Nem lehet tehát elzárkóznunk azon föltevés elől, hogy a várkhun vagy avar népnek jelentékeny magyar fajta elemet is kellett magában foglalnia. De másfelől az uralkodó osztály törökségéhez is alig férhet kétség; *Baján* tiszta török-mongol név, a. m. gazdag, hatalmas; *khágán*, később *khán* a királyi méltóság általános török elnevezése; az avar papok, „magusok” neve, a *bokolavra*, megfelel a mai török „bököler” = bűbájos szónak; a *tudun*, egy kisebb fejedelmi méltóság, mely a kozákoknál is megvolt, szintén török eredetű szó, a. m. helytartó stb.

Valahol az Altáji-hegység környékén volt az avarok régebbi hazája, de már az V. század dereka felé Európa szélén, a Fekete Til vagy Káma folyam mentén tanyáztak. Innen vonultak lejjebb, dél felé, midőn a IV. század első felében az altáji turkok hosszas harczok után legyőzve s szétszórva a tulajdonképeni avarokat, ezek régi alattvalói, az ogorok közt is nagy pusztítást vittek véghez. A várkhunoknak sikerült megmenekedni a vérfürdőből, de a turkok soha nem szüntek meg szökevény alattvalóiknak tekinteni őket, miként a hunnok a gótokat, a kiket a világ végéig üldöznek, de bárhova fussanak is előlük, föl fognak keresni.

„Nem madarak – mondta a turk khágán a byzanci követnek, mintha csak hallotta volna, a mit kilencz századdal előbb a szittyák mondtak Darius perzsa királynak – nem madarak, hogy a levegőben elrepülhettek volna; nem halak, hogy a tenger mélyében elrejtőzhettek volna; a föld hátán vannak és én meg fogom őket találni.”

558-ban a lasicaai kormányzó, Justinus, a császár unokaöccse s nem sokára maga is császár, Sarosius alán fejedelem ajánlatára már bejelentette az Alsó-Volga mellékén csak mostanában föltűnt avarok követét a byzanci udvarnál. Kandiknak hívták e követet, kinek szalagokkal két üstökbe font haja, ez a pogány magyaroknál is szokásos viselet, mint Theophanes írja, eddig ismeretlen látványként vonta magár a az egész Konstantinápoly kíváncsi népének báméskodását. Kandik meglehetősen büszke és önérzetes hangon évi pénzsegélyt és földet kívánt a császártól s ennek fejében följánlta az avarok, „e győzhetlen nemzet” szövetségét, mely paizsként minden ellensége ellen meg fogja védeni a római birodalmat. Az elaggott, törődött Justinianus, kinek Khoszru Nusirvan ellen majd a perzsákkal, majd a byzanciakkal tartó szabirok helyett az önként ajánlkozó avarok szövetsége éppen nem látszott megvetendőnek, megígérte a pénzsegélyt, a föld átengedésére nézve azonban később küldött követe is kitérő választ adott.

Mint a rómaiak szövetségesei, egymás után meghódították a kelet-európai hunn és más törzseket, a szabirokat, hunugurokat, bolgárokat, uturgurokat, kuturgurokat, levertek a Dnyeper-melléki antokat, szlávokat és vendeket is s egész a balti tengerig kiterjesztették hatalmukat. A Visztula mellékéről Germániába is elkalandoztak, úgy hogy 561–564 körül valahol az Elba mellett ütköztek meg Sigibert frank királlyal, a ki előbb megverte őket, de az avarok újabb támadására kénytelen volt szövetségre lépni velük.

A gepidák megsemmisítésével s a longobárdok elköltöztetésével 568-tól fogva egész Magyarország birtokukba került. Nagy khágánjuk, Baján, Attila idejét látszott megújítani. Ő is, mint Attila, Magyarországon ültette föl székhelyét s Európa keleti része, a régi Scythia, ép úgy urának ismerte el, mint egykor Attilát. Nyugat felé azonban a germán világ kiesett az avarok hatalmi köréből. Baján birodalmában a szláv elem vitte azt a szerepet, mit Attila mellett a germánok. Ezen ethnographiai különbség mellett a két nagy hódító között nagy jellembeli különbségek is voltak. Attila még ellenségeiben is föl tudta kelteni azt a bámulattal, rettegéssel, tisztelettel és elragadtatással vegyes benyomást, mely már közel állt a rokonszenvhöz; Bajánt gögös, ravasz, bosszuálló s kegyetlen embernek mondják, kinek elvitázhatlan szellemi nagyságát nemesebb lelki tulajdonságok nem tették rokonszenvessé s csak rettegést tudott kelteni, de a sziveket megnyerni nem. Attila nagylelkűsége, mely haragjának legborzasztóbb kitöréseit is enyhítette, hiányzott Bajánból, s kincsvágya, mely éles ellentétben állt Attila nemes egyszerűségével, csak kirívóbbá tette jellemének ellenszenves vonásait. Mind a mellett, a ki vitézségével, a körülmények ügyes számbavételével s mind alkalom kihasználásával egy pár évtized alatt kétszázezer főnyi néppel (ennyire becsülték a turkok a tőlük elpártolt várkhunokat) egy az Enns folyótól a Donig terjedő nagy birodalmat tudott teremteni, az nem lehetett közönséges ember, birnia kellett a nagyság s az egyéni kiválóság mindazon kellékével, melyek a nagy hódítókat jellemzik.

A byzanci udvar kétszínű politikája különben, mely a barbárokkal szemben mindennek mondható, csak becsületesnek nem, s a mely a büszke, önérzetes magatartásból minden erélyesebb föllépésre oly könnyen átcsapott a meghunnyászkodásba, bőven rászolgált azokra a méltatlanságokra, miket Baján részéről kelle tőnie.

Alig halt meg Justinianus (565.), Baján, ha eddig nem ismerte volna, erről az oldalról is megismerte a byzanciakat. Egy Targit (Targitos) nevű követet küldött az új császár, II. Justinus üdvözlésére s hivatkozva a Justinianus alatti barátságos viszonyra, kinek tartományait az avarok soha nem bántották s másokat is megakadályoztak, hogy római földön duljanak továbbra is följánlta szövetségét s kérte az eddig fizetett évdíjat. Justinus gögösen annyit

felelt, hogy nincs szüksége az avarok segítségére s mint a birodalom szolgáinak, csak annyit ad, a mennyi neki tetszik, azt is csak úgy, ha az avarok megszolgálják, nem pedig adóképen.

Baján, ki sikereinek nagy részét annak köszönhette, hogy folytonosan szemmel tartotta a szomszéd népeket s a viszonyaikban beállt változásokat igyekezett a maga javára értékesíteni, sokkal nagyobb fontosságot tulajdonított most a gepida-longobárd ügyeknek, semhogy kedve lett volna erejét a byzancziak ellen viselendő hadjáratban lekötöni. Kedvezőbb alkalmat várt boszújára s valami olyan ürügyet, melynél a jogosság látszatával léphet föl a byzancziak ellen. A gepida háború ezt is meghozta. Mikor látták a gepidák, hogy veszve vannak, Sirmiumot átadták a byzancziaknak. Baján azonban, mint gepida birtokot, mely jogosan őt illeti, visszakövetelte. Meglepte a várost, visszaverték. Ekkor, mint Menander Protector mondja, az ő parancsára 10,000 kuturgur rontott Dalmáciába s feldúlta az egész tartományt, Baján azonban azt állította, hogy tudta nélkül s akarata ellenére történt a pusztítás és egyúttal ismét követségbe küldte Targitot, hogy Justinustól követelje a kuturguroknak és uturguroknak azelőtt fizetett, de elmaradt évi díjt, mely most már a két hunn nép meghódítása után őt illeti, úgyszintén követelje Sirmiumot s a gepida Usdibad, – nyilván a volt sirmiumi parancsnok – kiadatását. Targit most is sikertelenül járt; Baján fegyverhez nyult s az ellene küldött Tiberiust megverte. Justinus a nagyhangu beszédek után kénytelen volt megvásárolni a békét s az évi segélypénzt a hátralékkal együtt megfizetni.

Sirmium azonban egyelőre a byzancziak birtokában maradt. Justinus utóda, II. Tiberius alatt (578–582.) Baján ezt is megszerezte. Fürdőépítés ürügye alatt ácsokat kért Tiberiustól. Annyira megszokták már Konstantinápolyban Baján szeszélyes követeléseit s oly kevésbé mertek ellenszegülni, hogy a császár haladéktalanul elküldte a kívánt mesterembereket. Bajánnak azonban nem fürdőre volt szüksége; Singidunum mellett a Száva torkolatánál hidat kezdett veretni. A singidunumi parancsnokot, ki rosszat kezdett sejteni, azzal biztatta hogy semmi kárt nem akar a birodalomnak, sőt inkább a Moesiát pusztító sclavinok ellen szándékszik vezetni seregét, ezért kell a hid, s mint Menander Protector írja, a bibliára téve kezét, a keresztények istenének is, meg meztelen kardját magasra emelve, avar szokás szerint is esküt tett hogy veszszen el ő is és egész népe, a magas ég, és a tűzisten, ki az égben van, szakadjon rájuk, a hegyek és erdők temessék el, a Száva vize áradjon ki és nyelje el valamennyiüket, ha ellenséges szándéka volna a hidépítéssel. Byzanczba is követet küldött, hogy az udvart megnyugtassa. De amint készen volt a hid, Sirmiumot ostrom alá fogta s követe még vissza sem érkezett, már egy másik ment Tiberiushoz, a ki egész leplezetlenül megmondta, hogy Sirmiumot akarja a khágán, mely őt illeti a gepidák után, és sem ajándékokra sem ígéretekre, sem fenyegetésekre el nem áll követelésétől. A császár méltatlankodva tört ki az avarok ellen s megtagadta város átadását. Kezdetét vette a nyílt ellenségeskedés, de midőn Sirmiumban éhség tört ki s Baján ösztönzésére 100,000 szlovén kelt át az Al-Dunán s pusztítani kezdte Moesiát és Thraciát, Tiberius engedett. Sirmium az avarok hatalmába került s a byzancziak a három évről elmaradt adó fejében 240,000 darab aranyat fizettek.

Tiberius utóda Maurikios (582–602) alatt újra kitört az ellenségeskedés s megszakításokkal tartott Maurikios egész uralkodása idejében. Baján nem elégedve meg az eddigi adóval, 100,000 aranyat követelt Maurikiostól s midőn ez megtagadta, hirtelen meglepte Singidunumot (Belgrád), aztán Viminaciumot (Kosztolác) s egész a fekete tengerig hatolt, végig dűlve Alsó-Moesiát. Erre aztán Maurikios is megadta a kívánt összeget s békét kötöttek. A szlovének azonban tovább is pusztították a balkáni tartományokat, s midőn az avarok Konstantinápolyba szökött főpapja, a bokolavra, ki Baján egyik nejével bűnös viszonyt folytatott, Maurikiosszal tudatta hogy Baján ösztönzésére törtek be a szlovének s a zsákmányban osztozkodik velük, a fölindult császár az avar követet, Targitot fogságba vettette. Baján erre megtámadta az aldunai városokat, Ratiariát, Bononiát (Viddin), Durostorumot (Silistria), Marcianopolist lerombolta s átkelve a Balkánon, Thraciát is

pusztította, a hadjárat második évében azonban Adrianopolisnál nagy vereséget szenvedett s egymás után elvesztette a dunai erősségeket. Öt évi fegyverszünetet kötöttek most, de letelte után ismét megújult a harc. Több éven át változó szerencsével folyt, mi közben Singidunum ismét Baján birtokába kerül (597) s ugyanezen időtájban a törzsrokon tarniakokkal és koczagerekkel megerősödve, kik a turkoktól elszakadtak s magyarországi véreikhez költöztek, Dalmáciába s innen Thráciába tört. Itt azonban pestis ütött ki seregében, mely egyetlen egy éjjel hét fiát ragadta el. Byzanci írók szerint Baján örvengött fájdalomában s mintha csak lelkiismerete ellen akarna védekezni, folyton azt kiáltozta: „Isten ítéljen köztem és a császár között, ő tudja, ki szegte meg a békét!” Ezt az alkalmat megragadták a byzancziak, alkudozni kezdtek Bajánnal s a mélyen lesújtott khágán visszavonult csapataival. Úgy mondják, hogy a békét is megkötötték, de ez csak fegyverszünet lehetett, mert a következő esztendőben (600.) már megint folyt a harc. Ezuttal a kelet-rómaiak kezdték meg az ellenségeskedést. Baján, ép úgy mint a hunnok, az Al-Dunát tekintette országa és a keleti birodalom közti határnak, Priscus azonban, a byzancziak ezen kiváló hadvezére, ki már a lefolyt hadjáratban is nehányszor diadalmaskodott az avarokon, az északi partvidék egyes területeire is jogot tartott s Viminaciumnál (Kosztolác) vonván össze csapatait, készüléket tett, hogy azokat megszállja. Baján négy fiát küldte ellene, hogy akadályozzák meg a Dunán való átkelésben, Priscus azonban visszaverve, egy mocsárnak szorította őket, hol mind a négyen oda veszték. Maga Baján is öt véres ütközetben vereséget szenvedett s alig tudott a Tiszán át megmenekülni. Priscus követte seregével, behatolt a Tisza mellékére, hol három gepida falut, melynek jobbagy lakosai, mitsem törődve a tőlük néhány órányira folyt csatákkal, lakomát tartottak, elpusztított. Baján hatalma letűnő félben volt. De Priscusnak abba kellett hagyni a hadjáratot. Konstantinápolyban a katonaság fellázadt Maurikios ellen, megsokalva a folytonos háborúskodás terheit s főleg pedig elkeseredve a császár fősvényysége miatt, ki a közelebbi években nem adta meg Bajánnak a fogságba esett byzanci katonákért személyenkint követelt egy-egy aranyat s Baján ezeket a szerencsétleneket, összesen 12,000 embert, mind levágatta. Maurikioszt a lázadók lefejezték, gyilkosa, Phokas centurio lett a császár (602.), ki aztán békét kötött az avarokkal.

Ugyanezen időtájban történt, négy évtizedig tartó uralom után, az utolsó években annyi csapástól sujtott Baján halála is.

Több mint két évtizedes béke következett most, melyet csak a longobárdok birtokában levő Forum Julii (Friaul) ellen vezetett kalandos hadjárat szakított meg 610-ben, ha ugyan igaz a sokkal később élt Paulus Diaconus longobárd történetíró nagyon is mondai színezetű elbeszélése,¹ a mi sehogy sem egyezik az egykorú byzanci írók azon adatával, hogy az avarok folyton barátságban éltek a longobárdokkal s az avar khágán csak az előző 609-ik esztendőben is 10,000 szláv harczost küldött Agilulf királynak segítségül, a ki viszont a khágánnak hajóácsokat adott. Ha van valami alapja Friaul kirablásának, valami különös oka lehetett, a mi az avar-longobárd viszonyokat nem zavarta meg s talán épen ezen a hazatérő szláv segédcsapatok voltak benne a főrészesek.

Byzanczban Phokast Heraklios váltotta föl az unalomban. Heraklios, egészen eltelve a perzsák ellen vezetendő hadjárat gondolatával, megújította a békét az avarokkal, melyhez még akkor is ragaszkodott, midőn az avar khágán a császárral való személyes alkudozás ürügye alatt találkozót kért, mélyen nagy sereggel jelenve meg, hatalmába akarta keríteni Heraklioszt s általa Konstantinápolyt. A terv nem sikerült, a khágán ártatlanságát bizonyítgatta s nem lehetetlen, hogy nem is volt ilyen szándéka, csupán egyes csapatok garázdálkodásaiból keletkezett a vaklárma (616.). Heraklios, biztosítva az avarok felől és szövetségeseikül nyerve meg a Kaukázus és Alsó-Volga közt tanyázó hunn-ogor törzseket, a vitéz szabirokat és kozárokat vagy mint Nestor mondja, fehér ugrokat (szaragurokat), 622-ben megkezdte Khoszru Parviz (590–628.) perzsa király ellen a háborút. A perzsák, kiket a kelet-európai turániak előbbi hadjárataik alatt többször segítettek a byzancziak ellen, most az avarokat

igyekeztek megnyerni. Volt is sikere alkudozásaiknak, mert az avarok 626-ban berontottak a keleti birodalomba, de Konstantinápoly ellen együttesen tervezett támadásuk kudarcot vallott. A perzsák a byzanci hajóhad által megakadályozva a tengeren való átkelésben, nem egyesülhettek az avarokkal s eközben Heraklios is fényes győzelmet nyert Khoszru Parviz fölött és több évi távollét után haza sietett, az avarok tehát abbahagyva Konstantinápoly megszállását, visszavonultak. Heraklios, a mint haza érkezett, az avarok felől gyökeresen akarta biztosítani a határokat. Az Adriától a Száva és Al-Duna egész hosszában 630 körül szláv törzseket telepített meg, Dalmáciát (beleértve a mai Boszniát is), hol hat évtizeddel előbb Baján kuturgurjai választottak lakhelyet, a felső-Oderai és visztulai hegyi lakók, a horvátok szállták meg, Dardaniát, Moesiát és a parti Daciát pedig Dyrrachiumig (Durazzo) és Epirusig az elbai szerbek, kik hűséget fogadtak a császárnak, fölvtették a kereszténységet, egyébként pedig saját törvényeik szerint éltek továbbra is és törzsfőnökeik, zsupánjaik kormányzása alatt maradtak.

A horvátok és szerbek kivándorlása csak egy részlete annak a nagy áramlatnak, mely a VI. század közepe óta indult meg a szláv világban s a lefolyt nyolcz évtized alatt soha nem szünetelt. Megbolygatva az avarok által s mint az avarok szövetségesei, egymás után odahagyják a szlovén törzsek Deneper és Visztula közti ősi hazájukat és ellepik a nyugoti és déli tartományokat, Germániában az Elbáig és lüneburgi pusztáig nyomulnak a germánoktól üresen hagyott területekre, elárasztják a régi Bojohaemumot és Noricumot, az egész Kárpát-alját, a Duna és Tisza völgyeit s a Balkán-félszigeten behatolnak Peloponnesusba is. A kik eddig szolgásként egyebet nem ismertek s ezer esztendő óta békén türve az idegen hódítók, szittyák, géták, sarmaták, majd a gótok s aztán a hunnok uralmát,² soha mint nemzet a saját nevük alatt, a saját nemzeti érdekeik és nemzeti egyéniségük belevitelével s kidomborításával nem vettek részt a körülöttük végbement nagy világtörténelmi eseményekben: most az avarok vezérsege alatt hozzászoktak a vitézi élethez, eltanulták a harcz mesterségét s fölébredt nemzeti öntudatuk. Uraik és mestereik ellen fordulnak, a horvátok és szerbek példáját követik a korontánok és az elbai szlávok s lerázzák az avar uralmat.

Az avarok, kiknek erejét ezen időben belviszályok kötötték le, mindezt nem tudták megakadályozni. A főhatalom miatt tört ki közöttük az egyenetlenség. 630 körül meghalt a khágán s vele úgy látszik Baján dynastiája is kiveszett. A szövetséges bolgárok a régi egyezségekre hivatkozva, azt akarták, hogy az új khágánt közölök válaszsák s midőn az avarok e kívánságot visszautasították, föllázadtak. A pannoniai bolgárokat leverték az avarok, egyrészük a frankokhoz menekült, a don- és volgamellékiek azonban elszakadtak.

Soha eddig nem volt szó arról, hogy Pannoniában bolgárok is laktak volna az avarok közt. Mindeddig csak hunnokról, kuturgurokról, aztán szlávokról és gepidákról beszéltek az egykorú írók, mint az avarokkal szövetséges vagy általuk meghódított népekről. De csak a név más, Theophanes ugyanazon keleteurópai hunnokat nevezi bolgároknak, a kik a VI. század első felében kuturgur és uturgur név alatt³ két részre szakadva, két államban egyesítették a hunn és más rokon törzseket s a kik közül a kuturgurok nagy része csakugyan Pannoniába költözött az avarokkal. A szakadás a hunnok között már Attila fiai alatt megkezdődött, mindamellett valami hét évtizedig még volt egy főkirályuk, a két hordára való osztlás – úgy látszik – a VI. század második negyedében következett be, midőn az Azovi tenger mellett székelő s kereszténynyé lett hunn királyt, Gordát, a saját testvére Muager megölte. Csakhamar ezután már úgy említik a hunnok, hogy két ágra szakadtak; az Azovi tengertől nyugatra tanyáztak a kuturgurok, keletre az uturgurok vagy Jordanes szerint a szabiok. A két hunn nép irtóháborút viselt egymás ellen, melynek 558-ban az avarok vetettek véget, mindegyiket meghódítva s egy részüket a Duna és Tisza mellékére magukkal ragadva. 580 körül a keleti hunnok, uturgurokat és onogurokat az altáji turkok hódítják meg, a kik egész a Volgáig kiterjesztették uralmukat, de Dizavul nagy khágán halála után belviszályok törtek ki a torkok közt s ugyanazon időtájban, midőn a tarniakok és koczagerek az avarokhoz

vándoroltak, a keleti hunnok is felszabadultak a turk uralom alól s Baján főnhatóságát elismerték. A VII. század kezdetén Organa volt e törzsek fejedelme, ki a byzanciaknak volt a szövetségese, s mint száz évvel előbb Gorda, ő is fölvette a kereszténységet. Organa unokaöccse és utóda Kuvrat egyesítvén a volgamelléki hunnokat, kiket ezentúl bolgároknak, volgai ogoroknak neveztek, a kuturgurok visszamaradt részeit, a kotragokat s aztán az unnugurokat vagy unugundurokat, 630 körül felszabadította a kelet-európai népeket az avar uralom alól s egy nagy államot alkotott a Don és Volga mentén. Halála után, a VII. század derekán ez az állam is felbomlott, öt fia öt részre osztotta a hatalmat. A legidősb, Batbaján, ki az Alsó-Don és Azovi tenger között székelt, csakhamar meghódolt a kelet felől ismét terjeszkedő turkoknak; ez a turk uralom alatt Batbaján népéből, aztán szabirokból, fehér ugorokból (szaragur) és akatirokból alkotott állam volt a kozár. A második fiú, Kotrag, a Káma és Volga egybefolyása körül tanyázó törzsek fölötti hatalmat vette át s a későbbi Nagy-Bolgárországot alapította. A másik három fiu nyugat felé vonult; közülök Aszparukh 678-ban a moesia szlovénokat, vetette uralma alá s megkezdte a Dulo dynastiából származott aldunai bolgár királyok vagy khánok sorozatát; a negyedik és ötödik fiu Pannoniába vándorolt népével az avarok közé s legalább is föltűnő, hogy a magyar krónikák szerint ugyanezen időben (679) történt az egyik szerint a hunnok első, másik szerint második beköltözése Magyarországra, mit a honfoglalástól ugyancsak szerintük hét emberöltő (210 esztendő) választott el.

Valószínű, hogy az új bevándorlók és avarok nem valami békés egyetértésben éltek együtt. Az avar hatalom ezen időkben kifelé egyáltalában nem érezteti erejét, sőt tudjuk, hogy a bajorok egész a Szárhegyig (Mons Cetii) visszaszorították.

Csak a VIII. század vége felé, a frank hódítások alatt kezdenek ismét szerepelni. Nagy-Károly ellen a bajorokkal szövetkeznek, de a frankok 788-ban legyőzik Thassilo bajor fejedelmet, országát elfoglalják s az avarokat Friaulból és Bajorországból kiverik. Ez volt kezdete azoknak a másfél évtizedig tartó háborúknak, melyek az avarok teljes megsemmisítésével végződtek. Két évi hadi készülétek után Nagy-Károly 791-ben három sereggel támadta meg az avarokat; az egyik sereg a Duna északi partvidékén a Vág folyóig nyomult; a másikat Nagy-Károly fia Pipin vezette a Dráva és Száva közti vidékre s bevette az avarok egyik erősségét, valószínűleg Sirmiumot, hol temérdek kincs jutott a győztesek birtokába; a Duna jobb partján maga Nagy-Károly nyomult előre s a Kamp folyónál és Comagenae, a mai Zeiselmaur környékén vívott öldöklő csaták után, melyek hagyománya a magyar mondák által emlegetett cesumauri ütközetben maradt fenn, egész a Rábaig hatolt, melynek torkolatánál, a mai Győrnél az itt levő erődítményben az avarok csapataikat összevonva, ismét megkísérelték az ellentállást, de sikertelenül. Nagy-Károly életrője, Eginhard, ki maga is részt vett e hadjáratokban, *hringeknek* nevezi az avar erődítményeket s a latin „campus” szóval magyarázza ez elnevezést. A „hring = gyűrű” szó után a mai Győr nevű helyeinkben keresik ezen erődítmények emlékeit s tény az, hogy Szolga-Győr, Diós-Győr – legalább a magyar korban – csakugyan vár, a Rába torkolata melletti Győr pedig egyenesen avar hring volt. Ezek a hringek a sanct-galleni barát szerint, ki ezen adatokat egy az avar hadjáratokat végig harczolt öreg katonától, Adalberttől hallotta, kör alakú sánczok voltak, melyekkel szállásaikat vették körül az avarok és széles gyepükből álltak, a gyepük szélén czölöpöket vertek a földbe, a czölöpök között kövekkel és agyaggal töltötték meg, erre földet hordtak s az egészet cserjékkel ültették be. Kilenez ilyen hring volt, egymástól 30–40 mérföldnyire, a Tisza mellékén volt a legerősebb, hol a khágán székelt.

A vereségek két pártra szakították az avarokat. A khágán s a másik fejedelem, a jugur, a végső ellentállásig akarták folytatni a háborút; a tudun békére hajlott. A békepárt volt az erősebb, a khágánt és jugurt megölték s a tudunt tették meg fejedelemnek, ki aztán 795-ben békét kért Nagy-Károlytól. De eredmény nélkül. A háború folyt tovább s 796-ban Pipin egész a Tiszáig hatolva, bevette a khágán székhelyét és teljesen szétrombolta. Óriási volt a kincs, 15

szekér arany, ezüst és selyem, mit itt találtak. „Addig szegények voltak a frankok, most meggazdagodtak.” Nagy-Károly híres aacheni kürtje, az Olivant és kardja, melyet állítólag Harun al-Rasidtól kapott ajándékba, de a melynek formája annyira megegyezik az ősmagyar kardokéval s disztése a nagy-szent-miklósi kincs néhány edényének ékítésével, alighanem ebből a zsákmányból való.

A tudun és az előkelők most Aachenben keresik föl Nagy-Károlyt s békéért rimáncodnak. Megkapták, de bár hűséget esküdtek s keresztény hitre tértek, Pannoniát elvesztették, mely Bajorországba olvasztatott be, egyházi tekintetben pedig a Rábától és Rábczától északnyugatra eső terület, a passauai, a Balatonvidék a Dráva torkolatig a salzburgi, és a Dráva-Száva köze az aquilejai egyházmegyékhez csatoltatott.

Salzburgi Arno térítései még egyszer fegyvert adtak az avarok kezébe. 799-ben Bajorországba rontanak s megölik a kormányzót, Gerold grófot. Négy évi irtóháború volt ennek következménye, mely alatt az avarok összes nemessége elveszett s Pannonia rettenetesen elnéptelenedett. A mi kevés ember megmaradt az avarokból, azokat Nagy-Károly Carnuntum és Sabaria közt telepíté meg, melyet a németek Hunnországnak, Hunniának, Hunalantnak neveztek el, ily néven említik a későbbi oklevelek s ilyen néven fordul elő a verduni szerződésben is. Árnyék fejedelmeikről még egy ideig szó van, 803-ban Theodor, 805-ben Ábrahám említetik, aztán nem tudunk róluk többet.

Nagy-Károly Pannoniából a mai Ausztriával Lauriacum (Lorch) székhelylyel a keletibánságot (mark) alkotta, a Dráva-Száva közét pedig, mely még sok ideig előfordul Frankochorion név alatt, Aquileja székhelylyel a déli vagy friauli bánsághoz csatolta. Az elnéptelenedett helyeket bajorok s különösen szlávok szállták meg, a kik Magyarországot mindenfelé elárasztották s a gepidák maradványait magukba olvasztották. Mozgalmaik s államalkotási kísérleteik töltik ki azt az időközt, mely a magyarok bejövételéig tart, míg Magyarország keleti felében az aldunai bolgárok terjesztették ki hatalmukat.

Azok a bolgárok és más volgai törzsek, melyek Aszparukkal egyidejűleg költöztek Magyarországra, bizonyára nem tűntek el a föld színéről, s ha előbb nem is, Nagy-Károly véres hadjáratai alatt mindenesetre aldunai hatalmas rokonaikhoz csatlakoztak. Ez lehet a magyarázata annak, hogy Nagy-Károly, bár seregei a Duna-Tisza közére is behatoltak, hódításait a Dunánál tovább nem terjesztette. A tiszai bolgárság, melyről a magyar hagyomány beszél, nem mese, volt annak történelmi alapja is.

E bolgárok között pedig lehetetlen hogy magyarok is ne lettek volna. Hiszen Kuvrát egyik népét unugurnak nevezik a byzanci írók s azt az azovi hunn királyt, kinek székhelyén tűnik föl Kuvrat, Muagernek hívták, a Kuvrát által alapított Dulo dynastiát pedig a magyar mondák is ismerik. Árpád nemcsak idegeneket, nemcsak rokon népeket, hanem magyarokat is talált e hazában. A magyar faj régebbi itt, mint a honfoglalás. Lehetséges hogy már az avarokkal is jöttek, de ha előbb nem is, a VII. század utolsó negyedében a magyar bevándorlás is megkezdődött. Mondáink a székelyekben keresik ennek az első rajnak az ivadékait s az ilyen dolgokban csodálatosan szívós szokott lenni a népek emlékezete.

---

747. A város ostroma közben a friauli hercegnő, Romhilda megpillantva a fiatal avar khágánt, szerelemre gyulad iránta s kezére játszsza Friault, melyet az avarok feldulnak A khágán azonban, miután kéjvágyát kielégítette, megvetéssel dobja el magától a hazaárulásra vetemedett nőt, előbb embereinek engedi át, azután karóba huzatja.

748. A szittyá-sarmata hódítás maradványa a *kral*, *korol* (magy. király) szó, a pontusi szittyáknál: *kszaj*, a középázsiai szakáknál: *kozol* – s a germán uralomé a *hniga*, *knez*, *knyaz* (germ. kuningas, könig, king).

749. A két név *kuturgur*, *kutigur*, *kotzager*, *kotrag* és *uturgur*, *utigur* alakban fordul elő. Némelyek a finn-ugor nyelvekből „hat-ugornak” és „öt-ugornak” magyarázzák. Én is abban a nézetben vagyok, hogy a nemzetségek száma van kifejezve a közös nyelvű, származásu, szokásu és erkölcsü két nemzet nevében, de eredetét máshol keresem. A törökség tud „kilencz-ujgurokról” (tokoz-ujgur, tokoz-oghuz, tagaz-gaz), „tiz-ujgurokról” (on-ujgur, on-obur, hun-ugor), Kül Teghin sírfömlirata említi az altáji torkok által

meghódított népek közt a „három oghuzokat” (öcs-oghuz) s a „harmincz tatárokat” (otuz-tatár), melynek megfelel a „harmincz oghuz”, otuz-oghuz = hunn nyelven: utur-ugur név.

A VEZÉREK KORA ÉS A KIRÁLYSÁG MEGALAPÍTÁSA

ELŐSZÓ.

A magyar föld szerepe nyugat és kelet közt a honfoglalás előtt és a magyar állam alapítása

NYUGAT ÉS KELET már több ízben váltotta fel egymást e föld birtokában. A geographiai helyzetnek, a hegység és síkság eloszlásának megfelelően, egyaránt ide törtek az Ázsia mélyéig nyúló szarmata alföldnek törzsei, másrészt meg az Apennin- és Balkán-félszigetnek, továbbá a felső Duna völgyének uralkodó nemzetei. Mióta Pannonia és Dacia beléjutottak a már műveltebb népek forgalmi vonalába, megtelepedik itt a római, tanyázik a góth és longobard, sátrat üt a hún és az avar. Mind eltűnt, alig hagyva mély nyomot a népek ez országútján. És megállapodás még sincs, nem is várható. Az avar birodalom omladékaiban meghúzzák magokat a szlávok, élethalál-harcot víva a nyugotról előre törő frank-német befolyás ellen. Délkelet felől pedig egy eredetében keleti pusztai ország, a bolgár, terjeszti erre határait.

És mégis, a népek s birodalmak e folytonos változásában, felépülésében s összeomlásában, észlelhető bizonyos törvény és szabály.

A nyugoti művelt népek, a római s némileg a frank, e területnek csak némely részét birták hatalmuk körébe vonni. A Duna-melléki provinciák ép oly kevésbé éltek önálló életet, mint a frank Ostmark. Létök, fennállásuk egy távoli politikai központhoz maradt kötve mindvégig; annak hanyatlásával belőlük is eltávozott az erő. A hatalmas pusztai népek ellenben egyesítették az egész területet és bárminő messzire ért Etelének vagy Bajánnak kardja, markolatát a Tisza és Duna mellékén tartották erős kézben. De ez a rémes fegyver nem soká maradt épen a mindenfelől erre tóduló nemzetek küzdelmében. Egyszerre eltört, mint a húné, vagy lassankint eltompult, mint az avar khánoké – és a volt jobbágyok toporzékolnak az elnyomók egyedüli emlékei, sírhalmaik fölött.

Más sors várt e földre, mint az, hogy a nyugoti népek függő tartománya, vagy a keleti harcos pásztorok tanyája és székhelye legyen.

Ujra keleti, harcos, pásztor nép jelenik meg a véres küzdötteren, a húnra s avarra emlékeztető. Ez a nép, a magyar megoldja az ezredéves geographiai és történeti problémát. Önálló birodalmat alapít, melynek itt a központja és ereje, és immár egy ezredév viszontagságai közt az örökös válságok e földjén nyugalmat állapít meg a népek torlódó hullámozásában és fejleszt a műveltségét.

Megoldotta az által, hogy megmaradva kelet népének, egyuttal magáévá tette nyugat szellemét.

Nemzeti történetünknek mind a mai napig e kettős mozgalom: az idegen befolyás befogadása, és az eredeti önállóság érvényesítése adja meg világtörténeti jelentőségét és legfőbb érdekét.

E történetnek első korszakát szándékozunk elbeszélni, azt, melyben a nemzet megalakul s helyét Európa államai közt saját véréből való fejedelmei alatt elfoglalja s megszilárdítja.

Elmondjuk tudományunk segédeszközeinek lehető felhasználásával, nem riadva vissza annak bevallásától sem, ha kutatásunk egyik vagy másik kérdésben nem juthat biztos eredményhez, úgy hogy más megoldás tán épp oly valószínű s lehető, mint az, melyet mi találtunk.

Elmondjuk azzal a kegyelettel, melyet a történelem komoly szava követel s az igazságnak azon szeretetével, mely, meggyőződésünk szerint, maga a legfőbb kegyelet.

I. KÖNYV

A MAGYAROK ŐSTÖRTÉNETE A HONFOGLALÁSIG

I. FEJEZET.

A magyarok eredete és ősi hazája.

Ellentét a délnyugati és az északkeleti népek közt. Viszony a kúnokhoz. Jordanes, hunugorok. Moageras. Ugor nyelvrokonság. Nyelv és nemzet. Példák. Faji típus. Átalakulás. Scythia, az ősi haza. Török és perzsa befolyás

MINT SÖTÉT, vészteljes felhő borította el a szittyá népek sokasága a régi kor művelt népeinek északi és északkeleti láthatárát. Csak ritkán oszlatta el egy-egy kalandos utazó, vagy hatalmas hódító, mint Kyros, Dareios vagy Nagy-Sándor a Kaukázus és Paropamisos természetes falain túl terjedő föld fölött uralkodó homályt. Annál gyakrabban törtek elő a népek ama műhelyéből a pusztító, egész világrészek kulturáját és népességét elsöprő zivatarok. Sem Közép-Ázsia párkány-hegyei, sem a nagy államalkotóknak, mint a macedóniai hódítónak tulajdonított óriási bástyák, nem bírták huzamosabb ideig feltartóztatni Gog és Magog népét. Úgy, a mint az „északi harcos nép” már a biblikus korban ledöntötte a birodalmakat Mediától Aegyptusig, úgy nyargaltak végig a műveltség mezején az Attila húnjai, Baján avarjai, Árpád magyarjai, Dzsingisz khán mongoljai, Timur tatárjai és Szulejmán törökei.

Ez az ellentét a délnyugati és északkeleti népek közt, nemcsak lakóhelyre és foglalkozásra nézve, hanem ép úgy nyelvre és testalkatra nézve is, szembevető volt már a classicus népek előtt. A modern nyelvtudomány és ethnographia pedig, mindama különbségek tekintetbe vételével, a közös uralattáji vagy turáni nevezet alá sorolja mindazon törzseket, melyek sem az árjához, sem a sémihez nem sorolhatók. Hanem azért az egyes nemzeteknek, s különösen a magyarnak, származása, hogy úgy mondjuk családfája, annyi fáradságos utánjárás, tudományos bűvázkodás és szellemes föltevés dacára sincs véglegesen tisztázva. Az a törekvés, kimutatni a magyar nyelv rokonságát az indogermán népekhez, melynek sikerét még báró Eötvös József is remélte, ép úgy tisztán a történeté, mint a régi theologusoknak jámbor vágya, kimutatni a magyar atyafiságát a zsidó néphez. Az összehasonlító nyelvtudomány egyre szűkebbre szorította e téren a lehetőségek számát.

Későbbi hagyományok, úgy a belföldiek, mint a külföldiek, a húnok utódait látták a magyarokban. Ez állítás azonban nem bizonyítható be. Másrészt bajos volna tagadni, hogy a magyarok elei valaha Attila birodalmához tartozhattak, a mely, biztos adatok szerint, a Kaukázusig és az Uralig terjedt. Úgy a hazai hagyományt, mely a nagy hún királyban tisztelte a magyar vezérek őst, mint a német és olasz krónikásokat bizonyos egészséges történeti érzék vezette a rokonság feltételezésében: a külső megjelenésnek, a harci módnak, az erkölcsnek és foglalkozásnak igen nagy hasonlósága, hogy ne mondjuk azonossága. Az első történeti adat, mely némi valószínűséggel a magyarokra vonatkozik, szintén a húnoktól származtatja őket. Ez az adat a gót Jordanesnek könyvében található, ki körülbelül 550-ben írta meg, Konstantinápolyban, nemzetének történetét.¹

Jordanes a Scythiát lakó hún törzseket sorolja el. „Egyik részöket altziagi-roknak, a másikat szaviroknak nevezik, kik egymástól elkülönítve laknak. Az altziagi-rok Kherson mellett tanyáznak, hová Ázsia áruit hozza a sóvár kereskedő. Nyáron szélteben, hosszában bebarangolják nagy határukat, a mint barmaik legeltetése megkívánja, télen pedig a fekete tenger felé húzódnak meg. Arrafelé ismeretese a hunugorok is, mivel fölülük jó a prémek kereskedése.” E szerint az egyik hún törzs, melyben nem nehéz a kozárra ismerni, a fekete tenger mellékén telelt, a hunugor pedig, a melyről a szavir helyett szól, azon túl, a nagy erdőség és az Ural felé, a honnét a prémeket hozták. Ha csakugyan a magyarokat kell a hunugorok alatt érteni, akkori lakóhelyök azon vidékre esnék, hol a Don legközelebb ér a Volgához.

Körülbelöl ugyanazon vidékre mutat egy másik adat is, mely még valamivel régibb. A Bosporus melletti húnok – Bosporos alatt itt az Azovi-tengert kell érteni – 528-ban háborúba keverednek az ott virágzó és a konstantinápolyi császártól függő görög gyarmatokkal. E háborúnak oka az volt, hogy Gorda hún király áttért a keresztény hitre, mi miatt népe, tulajdon testvérével Muagyerrel az élén, ellene fordult és őt megölte. Az új király ezután a partvidéket pusztította, úgy hogy hajóhadat kellett annak védelmére küldeni.² Nem lehetetlen, hogy e király nevében maradt meg a magyar, magyarai névnek legrégebbi formája. Ez esetben népünk, úgy mint az oszmán török, valamelyik jeles uralkodójának köszönné nevét. A lakóhely meghatározása itt még pontosabb, és a Bosporus mellékét megtámadó Muagyernek hunnjai valószínűleg ugyanazok, mint Jordanes húnugurjai. Nevezetes, hogy e kettős név, a magyar és a húnugur, ily módon körülbelöl egy időben hangzik fel először.

Több mint egy századnak kutatása, Helltől és Sajnovicstól Budenzig, kétségtelenné tette, hogy a magyar nyelv az ural-altáji nyelvcsalád egyes ágai közt az ugor nevűhöz mutat legtöbb hasonlóságot. De ugyancsak a nyelvtudomány állapította meg azt is, hogy a nyelvkincs igen lényeges része az ugyanazon nyelvcsaládhoz tartozó törökhöz áll közel, sőt hogy még a mongol sincs a magyar nyelv alkotó elemei közt kizárva. A rokonsági fokozatok pontos meghatározása heves, érdekes és néha tanulságos vitákat okozott a finn-ugor atyafiságnak és a török származásnak előharcosai közt. Sorba vették mindazon szavakat melyek mint legszükségesebbek, és a történeti fejlődés legelső fokának megfelelőek, minden nyelvnek első inventáriumához tartoznak, mint a testnek és részeinek, a családi viszonyoknak, a kezdő számoknak nevei. Mindezekben a finn-ugor elem túlnyomónak látszik, az illető magyar szavakhoz pedig aránylag az Uralban lakó vogulok hasonértékű elnevezései állanak legközelebb. Még fontosabb az a tény, hogy a nyelvszerkezet, különösen a ragozás is, közelebb áll az ugorhoz, bár ebben sem hiányzik egészen a török alkotórész.

Igaz, hogy az összehasonlító nyelvészet túl van már azon szakán, a midőn azt lehetett róla mondani: hogy semmit se törődik a magánhangzókkal és igen keveset a mássalhangzókkal. Igaz, hogy szigorúan tudományos módszerével máris meglepő eredményeket tud felmutatni, bár az egész anyag még nincs feldolgozva, és bár az összehasonlítást e téren az is megnehezíti, hogy a finnugor és török nyelvcsalád rokon is egymással, és így sokkal nehezebb az egyes szóknál vagy alaknál szabatosan kijelölni, inkább az egyik csoporthoz tartozik-e vagy a másikhoz? A magyar nyelv eredete nagyjában tisztázva van, és a főeredményen a későbbi kutatás valószínűleg csak keveset fog változtatni. Fő feladata most abban áll: részletesen kimutatni, a magyar nyelv szó- és formakincse melyik ugor, illetőleg melyik török nyelvjárásához áll legközelebb. De a *nyelv* eredetének felvilágosítása, bár igen lényeges momentum, még nem deríti fel a *nemzetnek* eredetét.

Mióta a népek egymással érintkeznek, akár lassan, akár gyorsabban működött, de soha sem szűnt meg az a folyamat, a mely az egyiket vagy a másikat ősi nyelvének elhagyására és idegennek föl vételére vezeti. Hol a kisebb nép olvad belé a körül lakó számosabbba, mint a hogy a kúnok hazánkban teljesen elmagyarosodtak, hol a legyőzött veszi fel a hódító nyelvét, mint a hogy a gallok, spanyolok és dákok elrómai asodtak, hol meg viszont az uralkodó nép tanulja meg jobbágyai nyelvét, mint a hogy az ural-altáji bolgárok elszláv osodtak, a normannok pedig, különböző telepeik szerint, francziák, olaszok, angolok, vagy épen oroszok lettek. A mai angol nyelv szó kincsének jó fele román eredetű, azt pedig csak a szintén germán eredetű, de már elrománosodott normannok ültették oda át 1066-ban végbement hódításuk óta. A nyelvkeveredés mai napig sem szűnt meg, s világos, hogy sokkal gyorsabban kellett végbemennie akkor, midőn a vándornépek lakóhelye s környezete minduntalan változott. A magyar nyelv túlnyomó finn-ugor alkotó része ép oly kevésbé bizonyítja tudományosan a magyar nemzet finn-ugor eredetét, mint a franczia nyelvnek román karaktere a mai francziáknak római származását.

Úgy látszik, hogy a nyelvénél állandóbbak a népfajok embertani sajátosságai: termet, haj, bőrszín, koponyaalkat stb. Birt-e a magyar faj határozott, azon európai nemzetektől, melyek közé letelepedett, lényegesen elütő jelleggel? Természetes, hogy e kérdést csak a honfoglalás korára nézve szabad felvetni, mert hisz az új hazában végbemenő nagyméretű kereszteződés a régi különbségeket elenyésztette, úgy hogy a magyar most e tekintetben egészen az u. n. kaukázusi race-hoz számítható. Még az egyes vidékeken észlelhető eltérések, termetre, hajra, színre nézve is valószínűleg oda vezethetők vissza, hogy más-más elemekkel történt az összeolvadás.

Maga a magyar hisz az ilyen önálló típusban. „Se nem szőke, se nem barna, az az igaz magyar fajta;” úgy állítja a közmondás, elválasztva így a népet a szőke germántól és szlávától és a barna ázsiai és déli európai népektől egyaránt.³ Hittek ezen faji jellegben azon népek is, melyek közé a magyar letelepedett. Nem a IX. és X. századi krónikákra hivatkozunk e szempontból, a melyek természetesen a legrútább színekkel festik a betörő, pusztító, rabló hadat, hanem egy későbbi komoly történetíróra, kinek módjában volt látni gyakran a magyarokat, és érintkezni velök. Ottó freisingi püspök, az ausztriai Babenbergegek rokona, ily szavakkal írja le őket: sötét arcuak, beesett szemüek, alacsony termetűek.⁴ Az író nem épen barátságos a szomszéd nemzet iránt, hiszen szerinte joggal lehet vádolni a sorsot, vagy csodálni az isteni türelmet, mely ilyen szörnyetegeknek oly gyönyörű földet adott. De bármennyit tulajdonítsunk a gyűlöletnek, világos, hogy 1150 körül, a midőn Ottó irt, a magyar és a szomszéd népek közti testi különbségnek még nagyon szembeötlőnek kellett lennie.

Az átalakulás e téren, úgy látszik, igen gyorsan ment végbe. Rogerius váradi kanonok, olasz ember, már különbséget lát szépség dolgában a magyarok és a tisztán török kúnok közt, még pedig az előbbiek javára. Midőn a kúnok Magyarországon megszállottak, „durva létökre gyalázatosan bántak a szegény szűzekkel, s ha szerét tehették, az előkelők nyoszolyáját is megfertőztették, pedig az ő rút asszonyaikat a magyarok megvetették.”⁵ Kitűnik ebből, hogy a tatárjárás előtt, tehát a XIII. század első felében, a magyar faj már eltért a töröktől testi tekintetben.

Faji tekintetben inkább csak negatív eredményre jutunk, arra, hogy a magyarok nem tartoztak az indo-germán fajhoz. De ahhoz, hogy pontosan a török, finn-ugor, vagy mongol ághoz sorozzuk őket, e szempontból nincs elegendő biztos adatunk. Mint nyelv, úgy faj dolgában is a történeti viszontagságok ismerete adhatja csak meg az átalakulás és kereszteződés magyarázatát. A régi lakóhelyek kiderítése leginkább azért fontos, mert csak így vehetjük szemügyre, minő különböző befolyásoknak lehettek kitéve már addig is, míg a Duna és Tisza mellékeire érkeztek.

Tudósaink, köztük utoljára gróf Kuun Géza,⁶ nagy szorgalommal és utánjárással igyekeztek megállapítani a magyar vándorlások egyes állomásait. Mikép jutottak az Altáj hegységétől, Közép-Ázsia, Szibéria és a Gobi sivatag közt, melyet az ural-altaji faj közös fészkeként tekintenek, egészen Európa és Ázsia határáig, az Ural és a Kaspi tó vidékéig, azt alig lehet valaha megbízhatóan kimutatni. Sok lehetőség van itt: a húnok lökése, a parthus birodalom bomlása, de semmi adat, mire csak némi tekintetben is szilárdabban lehetne építeni.

Legrégibb hagyományaink, melyeket a krónika megőrzött, mind Scythiáról, az Ural hegység, az Etul és Togora folyók mellékéről, Ázsia határáról emlékeznek meg, mint a magyarok őshazájáról. Az Etul ép úgy lehet a Volga mint a Don, bár Kézai az utóbbival azonosítja. „A Togora Scythián át folyik, sivar erdőkön, mocsarakon és hóhegyeken keresztül, hol a ködök miatt sohasem süt a nap, végre Hyrkaniába lép át, az északi tenger felé fordulva”⁷ – oly leírás, melynek alapján szinte lehetetlen a pontos meghatározás. A torkolat vidéke gyanánt meg van ugyan jelölve az északi (jeges) tenger, de hogy kerül oda, Scythiától északra, Hyrkania, a parthusok régi földje, a Kaspi tó délkeleti mellékén?⁸ Ki kell azt is emelnünk, hogy a krónika leírása egyenesen megkülönbözteti Scythiától a jorianok

birodalmát, melyet annyiszor a magyar őshaza gyanánt szoktak feltüntetni, és mely mint ilyen szerepel már a XVI. századi Herberstein térképén. „A scytha birodalomhoz kelet felé csatlakozik a jorianok birodalma, azután Tarsia, azután Mangalia, délfelé pedig a corosmin nemzet esik.” Nagyon homályos és kétséges alap ez geographiai meghatározáshoz, de az mégis kiviláglik belőle, hogy a magyarok ősi hazáját nem keresték sem az Ural völgyeiben és erdőiben, sem a fekete tenger mellékén, hanem az Ural hegység és a Kaspi tó közt, Európa kapujánál. Erre a vidékre utal a „Nagy Magyarországról” fennmaradó XIII. századi elbeszélés,⁹ végre Konstantinos Porphyrogenetos is először az Atel és Jaik (Ural) folyók mellett említi a magyarokat.¹⁰

Az ősi lakóhelynek legalább némiképp megközelítő meghatározása azért fontos, mert azt látjuk, hogy ez az első kimutatható telep a népek országútjába esett. Az Ural és a Kaspi tó közti részen át törtek be az ázsiai népek Európába. A mely nép ott lakott, az egyre érintkezésben kellett hogy álljon, akár békében, akár háboruban, a keletről betörekvő, ép úgy mint a nyugoton némileg már megállapodott népekkel. Konstantinos is azon összefüggésben szól e régi hazáról, hogy ott minduntalan harcz folyt az úzok és besenyők, s másrészt a kozárok közt. Így a magyar nép kellő közepébe jutott, elejétől fogva, a turk-tatár világot folytonos hullámvászonban tartó mozgalmaknak. De nemcsak a hadseregeknek volt ez az útja, azon járt a műveltebb Ázsiát a scytha barbársággal összekötő kereskedelem is. A magyar nyelvben, s különösen azon szavakban, melyek vallásos fogalmakat jelentenek, úgy mint azokban, melyek az adás-vevésre vonatkoznak, aránylag számos a perzsa eredetű szó. Ilyen: isten, bálvány, boszorkány, másrészt meg vásár, ezer, stb. Márpedig a perzsa kultúra hatása semmi későbbi lakóhelyén nem érhetette oly közvetlenül a magyart, mint a Kaspi tó mellékén.¹¹

Egy más szempontból tán még fontosabb a népek ez örökös találkozási pontján való tartózkodás.

Az Ural és Volga folyók felső melléke ősrégi időktől fogva a finn-ugor törzseknek volt székhelye. A magyar nyelv szerkezetéhez a finn-ugor adta a törzset. Ép oly kétségtelen azonban az is, hogy e népet a leghitelesebb írók a honfoglalást megelőző s azt közvetlenül követő korból turknak, töröknek nevezték. A régi magyar személynevek nagyobb része csak a törökből értelmezhető. A régi magyarságnak életmódja, foglalkozása, erkölce teljesen megegyező a török tatár-pusztai harczos népekéivel, s lényegesen különbözik a részben letelepedett, részben meg halász és vadász ugor népekétől. Nem kecsegtetjük magunkat azon reménnyel, hogy egészen föllebbentjük azt a fátyolt, mely a magyar nemzet bölcsőjét fedi, megelégszünk azzal, hogy reá mutatunk a leginkább valószínű, a tényeknek még leginkább megfelelő megoldásra. Egy az Ural mellékén lakó lovas, pusztai nép, gyakorta üzött rablásaival, egyre nagyobb számmal szerez szolgákat a hegyi vidék lakosaiból. Mások tán önként csatlakoznak hozzá, kedvet találva a szabadabb, pusztai életben. A magyar nyelv finn-ugor elemei az Ural lakóinak, a voguloknak és osztyákoknak nyelvéhez állanak legközelebb. A keveredésnek, melynek meg kellett történnie, és melynek teljes végbemenéséhez sok idő kellett, csakis ott lehetett kezdő helye. Meglehet, sőt valószínű, hogy az alávetettek száma nagyobb volt az uralkodó fajénál. De hogy ez az utóbbi török volt, azt nemcsak a nevek mutatják, hanem még inkább lehet azt következtetni a két alkotó rész politikai és katonai viszonyaiból.

Mint ilyen török-ugor keverék nép lépi át a magyar nemzet, a történeti források tanúsága szerint is, a történelem küszöbét.

---

750. Getica, kiadta Mommsen. V. 63.

751. Theophanes, Chronographia, kiadta De Boor, I. 176. Theophanes a hún királyt Μουαγερις-nak írja, az antiochiai Malalas Μουγελ-nek, későbbi görög írók Μοαγερας-nak.

752. Közép-Ázsiában, Vámbéry szerint, a nem tiszta török származású férfit megismerik erősebb szakálláról és barnább színéről.

753. Gesta Friderici Imp. I. k. 31. fej.

754. Carmen Miserabile, 3. fej.
755. Relationum Hungarorum cum oriente, gentibusque orientalis originis historia antiquissima, I. k.
756. Kézai krónikája, kiadta Podhradczky, I. k. 5. fej.
757. Ezt kiemeli Vámbéry is, A magyarok eredete.
758. De Facto Hungariae magnae, kiadta Endlicher.
759. De admin. imp. 37. fej. Némelyek e helyet Χαζαποτ-nak akarják olvasni. De a kozár nép nehezen nyúlt oly messze keletre.
760. A Kuma folyó mellett, már közel a Kaukázushoz, mai napig is megvannak egy régi „Magyar” nevű város romjai. De hogy e város és a magyar nép közt valami összeköttetés van, nem mutatható ki. Ott sok régi emléket találtak, de azok többnyire bolgár mohamedán eredetűek. Különben is szilárd, épített város nem felel meg a magyar akkori állapotának.

II. FEJEZET.

Lebedia. A kozár birodalom.

A kozár hatalom. Hatása a magyarra. Turk és szabartoaszfaloj név. Keleti testvérek. Lebedia. Kozár alkotmány.
A bolgárok. A kabarok

A VII., VIII. és IX. századokban a kozár volt a Fekete tenger északi mellékének és a mai déli orosz síkságnak hegemon népe. Uralma alá vonultak meg a hún nemzet töredékei. A szláv törzsek adófizetői voltak a kozár khánoknak és csak a IX. század vége felé kezdenek felszabadulni a skandináv varégek (oroszok) vezetése alatt. Mint egykor Attila hadai, úgy most kozár hadak harcolnak a Kaukázus mentén a perzsákkal, a Duna mentén a byzanczi római császárokkal. Birodalmukba elhatott egyrészt a perzsa műveltség, másrészt a görög-római kultúra. A Tauris félszigetén alapult régi görög gyarmatvárosok élénk összeköttetésben állottak velök. Uralmukat görög várépítők segítették megerősíteni a kelet felől fenyegető bessenyők ellen. Ők építették Sarkel várát a Don folyó mellett.

Meglehet, hogy a magyarok valaha Attila birodalmához tartoztak, hisz az kiterjedt mindazon vidékekre, hol azon időben székhelyeiket kereshetnők. De ha ez összeköttetésnek volt is reájok befolyása, az sem hiteles történeti forrásokból, sem nyelvükből vagy intézményeikből ki nem mutatható. A kozár hatás ellenben történetileg bizonyos, és nemcsak háborúra, békére vonatkozott, hanem mély nyomokat hagyott úgy a nemzet szerkezetében és összetételében, mint berendezésében. Még névváltozást is idézett elő. Azon időig ugyanis nem nevezték őket turkoknak, hanem szabartoiaszfaloiosz-oknak, valami okból.¹ E név magyarázatával sokat foglalkoztak bel- és külföldi tudósok, a nélkül, hogy a kielégítő eredményre jutottak volna, mi nem is csoda, ha meggondoljuk, hogy csak egy név szolgálhat az okoskodás alapjául, oly név, mely valószínűleg már megrontva jutott Byzanczba, hol leírták, és mely aztán idő folytán másolások által még jobban megromlott. Csak az látszik valószínűnek, hogy e név első része egyezik a Sabir névvel, a hogy a húnoknak a Kaukázus felé lakó törzsét nevezték.² Ez az egyezés nagyobb jelentőséget nyer Konstantinos egy más adata által. Szerinte ugyanis a nép ketté vált a besenyőkkel folytatott szerencsétlen háború következtében, az a rész, mely keletre ment, Perzsia felé, mai napig Szabartoiaszfaloj-oknak nevezetik, a másik rész pedig nyugotnak tartott. Az elszakadt testvérek a távolból is érintkeztek egymással, még akkor is, midőn az egyik már messze nyugaton telepedett meg. Később az érintkezés megszakadt és csak több század múlva, közvetlen a tatárjárás előtt, indultak el magyar utasok messze keletre, a testvérek megkeresésére. Megtalálták őket, de nemsokára a mongol vizözön végkép elborította minden nyomukat.

Maga ez az erőszakos kettészakítás – melyre különben majd minden harcos nomád nép története mutat példát – bizonyítja, minő viharok közt ment végbe a magyar nép alakulása. Egyes törzsek elválása, másoknak önkéntes vagy kényszerű csatlakozása fűződik a magyaroknak a kozár hegemonia alatt Lebediában való tartózkodásához.

Lebedia, a magyarok második hazája, a fekete tenger északkeleti mellékén terült el, a Dontól keletre, a Molocsnaja folyó mellett, melynek a görögöknél Chidmás, vagy Chingülosz volt a neve. Ez a tartomány nevét első vajdájuktól, Lebediástól vette.

Lebediában, közel a görög Khersonhoz, hova hadi foglyaikat vitték, és értők görög ezüstműveket és ruhaszöveteket cseréltek be, érintkezésben a perzsákkal, kiknek kereskedői bejárták a szittyia síkságot, fegyverekért és szerszámokért pénzt és prémeket cserélve be, szövetségben a kozárokkal, a magyarok már beléjutottak az akkor a fekete tenger mellékén központosuló műveltségi és politikai közösségbe. Nem szenved azonban kétséget, hogy legnagyobb hatással mégis a szomszéd, törzsrokon kozár birodalom volt reájok.

Régi időtől fogva szinte hagyományos volt, hogy a keleti nagy pusztaság lakói közt a krimi félszigetnek és mellékeinek birtokosai gyakorolják a hegemoniát. Ide helyezi már Herodotos a királyi skythákat. A számos e vidéken megmaradt kúnhalom (kurgán) és más emléktárgy mutatja, minő sűrű és aránylag gazdag volt ott a népesség a népvándorlás korában. A VI. századtól, vagyis az avaroknak Pannoniába vonulásától fogva a kozárokat találjuk ott, kiket a görögök keleti törököknek neveznek.³ Utánok nevezik az egész fekete tengert kozár tengernek, és hatalmuk elér a Kaukázusig, hol a perzsákkal és arabokkal hadakoznak, kik a derbendi kaput őrzik ellenök, másrészt pedig a Dunáig, hol a görög császár birtokát pusztítják. Nemzétiségök felől több ellenmondó adat maradt reánk. A görögök szerint, mint láttuk, a török törzshöz tartoztak, több arab író is oda sorozza őket; a mohamedán Ibn Foszlán szerint ellenben nyelvök minden más nemzetétől különbözik. E látszólagos ellenmondást ki lehet egyenlíteni, ha fölteszszük, hogy az uralkodó népen kívül a meghódoltakat is a kozárokhoz számították és hogy ugyanazon birodalomban a finn-ugor és tatár-török törzs számos ága és töredéke volt egyesítve. Bizonyos, hogy a kozároknak külön faji jelleget tulajdonítottak, melyet nem tartottak valami szépnek. Mihály császár „kozár pofájúnak” nevezte a híres, tudós, de rút Photios patriarchát.⁴

Mind e népeknél és népszövetségeknél az volt a legnehezebb probléma, mikép biztosítják az uralom folytonosságát a dynastiák természetes hanyatlásával járó válságok ellen. Az ázsiai népek története annyi példát mutat arra, mint bomlanak fel hatalmas birodalmak rövid idővel erős kezű alapítójuk halála után. Attila példája, fiainak viszálya, népének pusztulása élénk benyomást tett a népek képzeletére. Ezért az örökös király mellett, ki inkább csak névleg úr, a kozároknál a végrehajtó hatalommal felruházott fejedelmet találunk. Ily módon mindig a legérdemesebb intézhette az ország ügyeit, tekintet nélkül származására. Vámbéry méltán hasonlítja ez intézményt a bolgár, avar és magyar hasonló berendezéshez.⁵

Nevezetes még a kozárok hadi szervezete. Nem volt valami számos nemzet, maga a főtörzs csak 10,000 lovast állított ki, de gazdagsága és kormányának állandósága képessé tették rendes, pánczélos zsoldos seregnek tartására. Ennek számát 7000-re becsülték.⁶ Másrészt a kozár, mint jó katona, szívesen járt idegen uralkodókhoz zsoldba, különösen Byzanczba.

Még sajátosabb e nép vallásos állapota. A régi természetimádás mellett elterjedt ide keletről a mohamedán vallás, délnyugotról a kereszténység. Maga a főkirály zsidó volt, a hadi erő zöme mohamedánokból állott. E sok felekezet békén élt meg egymás mellett.

Egy ilyen, első sorban katonailag és politikailag képzett, nagy összetartó és szervező erővel bíró, a mellett vallás és nemzetiség dolgában annyira közönyös, a kultura legkülömbözőbb elemeit felhasználó birodalom példája nagy hatással lehetett a magyarokra, kik sokban hasonló viszonyok közt voltak, vagy azok közé jutottak.

A kozár föld, Ibn Roszteh leírása szerint, ki a X. század elején irt, nagy területű volt. Egyik oldala a Kaukázushoz fordul. A kozár királynak neve isa, de fő uralkodó a khakán. A khakán csak névleg uralkodó, a főhatalom az isánál van; az igazgat és parancsol a háboruban, mintha a sereg az ő tulajdona volna, és nem tartozik senkinek számadással. A kozárok legnagyobb része a zsidó hitet vallja, ez az isa, a tiszték és általában az előkelők vallása; azelőtt a kozárok hite hasonló vala a törökök hitéhez. Télen két városukban laknak, de tavasz közeledtével a pusztára költöznek, s ott maradnak a hideg beálltaig. A két városban mohamedánok is laknak, kiknek mecsetjeik s papjaik vannak. Az adót és a katonák számát az isa veti ki a jobbmóduakra, oly mennyiségben, mint szükségesnek tartja. Évenként hadakoznak a besenyőkkel. A zsákmány elosztásakor az isa kiszedi magának, a mi neki tetszik, a többi a katonák osztják fel magok közt.

Egy más keleti író, Gurdézi, arról értesít, hogy régebben a kozárok és a magyarok közt is folyt sok háború.⁷ Ugy látszik, hogy a besenyők részéről fenyegető veszély változtatta

fegyverbarátsággá, majd szoros szövetséggé a kozárok viszonyát népünkhöz. Hogy mennyi ideig tartott ez a viszony, arra nézve egyetlen adatunk van, az is hibás. Konstantinos császár szerint a magyarok három éven át voltak frigyben a kozárokkal és segítették őket minden háborújukban. Ez már magában véve is furcsán hangzik, de a rövid idő szinte lehetetlenné válik, ha meggondoljuk, hányszor említi ugyanazon császár e szövetséget, és minő súlyt helyez rá mindkét nép még akkor is, midőn a magyarok már elköltöztek Etelközbe. Azt tartjuk valószínűnek, hogy a magyar nép körülbelül a 700. év táján jutott a kozárok szomszédságába, és több mint egy századon át ott lakott, amíg tovább nyugatra nem költözött.

Még egy más keleti nép is érintkezett a magyarral, midőn ez déli Oroszországban táborozott. A bolgárt értjük, azt a pusztai népet, mely legerősebben tartotta fenn a hún hagyományt, és mely a mellett legerősebb haladást tőn úgy a földművelés és kereskedés, mint az állami szervezet terén. Magát a bolgárt soha sem tartották másnak, mint húnoknak, nevök is a volgai hunból (Hunni Volgares) származik. Egyik törzsük a VII. század végén betör a görög birodalomba, és ott Moesiában meghódítva és szervezve a szlávokat, hatalmas birodalmat alapított, mely nevét mind mai napig megtartotta, bár az uralkodó törzs, aránylag rövid idő alatt, felvette az alattvalók nyelvét, vallását és szokását. Meglehet, hogy e vándorlásnak épen a magyar nép előretörése nyugot felé volt előidéző oka. A Volga mellékén maradt bolgárok is hatalmas birodalmat alapítottak a mai Kazán vidékén. Élénk kereskedést űztek az ázsiai mohamedán népekkel, valamint a tőlük nyugatra lakó szlávokkal. A prémeknek akkor Bolgár városa volt nagy vására. Maga a nép már földművelő volt és nemcsak kölest termesztettek, mit a nomádok is megtettek, hanem búzát és árpát is. Legnagyobb részök a mohamedán hitet vallotta, de volt köztük számos bálványimádó is. Bár a nép letelepedett, katonai ereje mégis lovasságában állott, melynek nagy része pánczélos volt. A király, kit almusnak hivat, lovakat szedett adó fejében, minden házasság egy háttas lóval volt köteles őt szolgálni, azonkívül őt illette a vám is, amely az áruk értékének tizedét tette ki.

A bolgár nép, mohamedán korában, egészen magáévá tette az ázsiai népek kereskedői szellemét. Az Árpádkori Magyarországnak ezek a „szerecsen” (Saracenus) bolgárok lettek igazi kereskedői osztályává.

Két okból kellett némileg bővebben foglalkoznunk e szomszéd és törzsrokon népek állapotával.

Az egyik ok az, a miért egyes kiváló emberek életrajzánál is a környezetet, a rokonságot, az iskolát, az egész kört, a melyben fölnevelkednek, ismertetjük, életök azon szakáig, a melyben már felőlük, gondolataik, cselekedeteik felől nyerünk egyenes értesítést. A kozár és a bolgár körében élte a magyar nemzet gyermekkorát, és politikai létének és gondolkodása világának megalkotásánál első sorban arra volt utalva, mit nálánál már érettebb testvérei körében tapasztalt. És mivel e korból is igen kevés az egyenesen a magyart illető adat, helyzetéről, berendezéséről csak környezete után vont következtetés révén alkothatunk némi képet.

A másik ok az, hogy ez a két nemzet egyenes befolyást gyakorolt nemzetünk, nyelvünk megalkotására.

Midőn a magyar nemzet Lebediában ketté válik, a nyugoti rész, kárpótlásul a keletre szakadt testvérekért, a kozárok egy törzsét, a kabarokat nyeri meg. Velök együtt megy új hazát foglalni. Mint látni fogjuk, ez az elem oly tekintélyes volt, hogy már akkor észrevették hatását a magyar nyelv létrejövésére.

A bolgár befolyásról nincs oly direct adatunk mint a kozárról, de kicsinylenünk azt sem szabad. A volgai bolgárok utódai mai napig ott laknak régi hazájukban; most csuvaszoknak nevezik őket. A nyelv tudósok pedig kétségtelennek állítják, hogy a magyar nyelvben levő török elemek a messze elterjedt török nyelv minden dialectusa közt a csuvaszhoz állanak legközelebb. Bizonyos tehát, hogy ősrégi és nagyon szoros volt az összeköttetés a magyar és bolgár közt.

De ez összeköttetésnek a bolgárral és kozárral még krónikáinkban is találjuk nyomát, bár e krónikákat már jóval a magyarok megtelepedése és megtérése után irtak. Kézai krónikája szerint Hunor és Mogor a maeotisi ingoványokból kitörve, Belárnak (bolgárnak) és az alán Dúlnak népeit, fiait és leányait rabolták el, és e nőktől származott a hún és magyar nemzetség. Épen így megvan a vérrokonság tudata a kozárral szemben. Béla király névtelen jegyzője szerint Árpád a kozár fejedelem leányát jegyzi el Zoltán fiának. Sőt talán nem tévedünk, ha az egész hazai hún hagyományt, és annak legfontosabb részét, a Csaba-mondát is a kozár összeköttetésből vezetjük le. A képes krónika szerint „Csabát, Attila fiát a görög császár leányától, nem is tartották igazi magyarnak, hanem félig-meddig idegen sarjadéknak, mert nem Scythiából vett feleséget, hanem a Corozmin földről.”⁷⁸ E Corozmin föld alatt alig lappang más, mint a kozár, bár Corosmenia más országnak, az Aral-tó déli mellékének neve. Ide vezet a görög császárral való összeköttetés is, mert a kozár khakánok, és csakis ők a barbár uralkodók közt, a VIII. század végén csakugyan összeházasodtak a görög császárokkal, később pedig a magyar uralkodó családdal is.

Igy szerzett a Lebediában való tartózkodás a magyarnak fontos anyagot, történeti hagyománya megalkotásához, jövője előkészítéséhez egyaránt.

---

761. Konstan. Porphyry. i. m. 38. faj.

762. Gróf Kuun magyarázatát (i. m. 88. l.) Szabir és Basalból nem fogadhatjuk el, mert a Basal-Aszfal névmagyarázatnak semmi alapja nincs. Ép oly kevéssé fogadhatjuk el Zeuss magyarázatát: „Schwarze Falen”. Ugyan ki nevezte volna el ott a magyarokat német nyelven?

763. Theophanes, Chronographia, I. k. 2. l.

764. Symeon Magister, 673. l.

765. Magyarok eredete, 68. l.

766. Al Maszudi. Historical Encyclopedia, 409. l.

767. Gurdézi. Akad. értesítő, 1894. áprilisi füzet.

768. Toldy kiadása, 10. l.

III. FEJEZET.

Etelköz.

A besenyők. Etelköz leírása. A magyarok első megjelenése nyugati Európában. Arab tudósítások. A kievi hadjárat. Byzancz és a pusztai népek. A dunai bolgárok. Görög szövetség, bolgár hadjárat. Bolgár besenyő támadás

Már telepedő, művelődő nemzettel szemben, minő akkor a kozár és vele együtt a magyar volt, némi tekintetben nagyon kedvező volt a roszt szomszédnak, a vad besenyőnek, helyzete. Nem volt mit vesztenie, csak nyerhetett; maga választotta meg a támadás időpontját; és ha sokszor kudarcot vallott is, a bizodalom bátorságába, a remény győzelmébe nem hagyta el soha. A besenyő vagy kankar, a vitéz török törzsnek egyik leghatalmasabb, legerősebb ága, úgy látszik, nyomon követte a magyart Ázsia felől, mig ez a kozár barátságban védelmet nem talált. Végre is győz a besenyő, a magyar nép ketté szakad. Mindegyik rész elhagyja Lebediát. Az egyik rész a Kaukázus felé vonul meg, a másik nyugotra menve, Etelköz tartományában talált új hazát.¹

Etelközt, mint a császár mondja, folyói után nevezték. E folyók közt az első a Varukh, a második a Kuba, a harmadik a Trullos, a negyedik a Pruth, az ötödik a Szeret. Ha a Szerettől, mint legdélnyugottabbra eső s biztos folyótól visszamegyünk, úgy találjuk, hogy az öt folyó vidéke, a Pruth, Dnyeszter és Bug mellékén elért egészen a Bugig. Magában foglalta tehát a mai Moldvát, Besszarábiát, déli Oroszországot, körülbelül Ocsakovig, vagyis a fekete tengernek egész északnyugoti mellékét. A magyar minden nagyobb folyót Etelnek nevezett: a Volga, a Don, és Nagy-Lajos idejében a Dnyeszter egyaránt fordulnak elő e név alatt.² A Szeret és Bug közti vidéket pedig méltán megilleti a folyóköz neve.

Tudjuk, hogy e pontban előadásunk lényegesen eltér az eddig elfogadott véleményektől, de több okunk van a magyarok etelközi tartózkodását jó hosszú tartamúnak nézni, és nem rövid átmenetnek, minek eddig tekintették. E felfogásunk oka az, hogy a magyarokat 839. körül már a Dunánál találjuk, továbbá, hogy 862-ben már Pannóniában járnak, a mi mind bár lehetséges, de nem valószínű, ha lahóhelyők még a Don körül lett volna. Az, hogy e vidék magyar nevet nyert, és Konstantin azon ismeri, szintén nem megvetendő oknak látszik. Végre azt hisszük, hogy az arab írók fennmaradt tudósításai nem a lebediai, hanem az etelközi hazára vonatkoznak. Nézzük az adatokat egyenkint; más egyenes tudósításunk az akkori magyarság felől úgy sem maradt meg számunkra.

Krum király, a moesiai bolgárok Attilája, ki 815-ben halt meg, számos makedon hadifoglyot hurczolt országának a Duna balpartján (a mai Romániában vagy Erdélyben) fekvő részébe. Ezek fel akarván szabadulni, a magyarokhoz fordultak segítségért, kik roppant sereggel meg is jelentek. De a szabadítók a foglyok összes vagyonát követelték bér gyanánt, mit ezek megtagadtak. Ebből csata fejlődött, melyben végre a makedonok győztek és hajóra szállva, haza eveztek. E tudósítás írója, a „bünös” György, egy görög barát, körülbelül 867-ben írta krónikáját. Nem igen lehet feltenni, hogy a makedonok a roppant távol eső Lebediába küldtek volna magyar segítségért. Találtak volna közelebb is, a kozároknál.

A másik adat még bizonyosabb. Egy belgiumi klastromban írták 890 körül azt a krónikát, mely a 862. évhez, Német-Lajos király kormányához feljegyezte: eddig e népek előtt ismeretlen ellenség, a magyar kezdte birodalmát pusztítani. Ez a betörés a frank birodalomba igen valószínű és természetes, ha a magyar akkor a mai Moldvában lakott, de szinte lehetetlen, ha hazáját messze keleten keressük.³

Sokkal tartalmasabbak és fontosabbak az arab források. Ezek közt Ibn-Rosztah tudósítása, kit eddig Ibn Dasztának szoktak nevezni, már régóta ismeretes és kiaknázott. Ismereteseek voltak más mohamedán íróknak, mint a spanyol Al Bekhrinek, Al Maszudinak

értésítései is. Ezekhez járult ujabban, gróf Kuun Géza érdeme által, a persa Gurdézinak némileg terjedelmesebb rajza. Kitűnt az is, hogy mind e tudósítás egy közös forrásra vihető vissza. Ez a forrás Dzsaiháninak, a mai Turkesztánban (Bokharában) és Perzsiában uralkodó szamanida Naszr-Abul Hasszán tudós vezérének (907–942.) egy műve. Dzsaiháni kereskedelmi utazóknak, zarándokoknak és térítőknak adataiból róttá össze munkáját. Világos ebből, hogy annak adatai épen nem tűnnek ki valami nagy megbízhatóság által és nem is vonatkoznak mindig a lényegesebb kérdésekre. Olyanforma, mintha manapság műveletlenebb kereskedők és tanulatlanabb kolduló barátok adatai nyomán szerkesztenének geographiát és statisztikát. Viszont ép az ilyen tudósításokban igen sok a közvetlenség, és leginkább megtaláljuk bennök a különösségeket, curiosumokat, mik azonnal szembeötlenek.

Ezen adatok szerint a magyarok határa a besenyők és az eszegel bolgárok földje közé esik. Már ez a meghatározás is Etelközre matat, mert itt a magyar csakugyan, a besenyő és a bolgár közt lakott, a mely kettős szomszédság később majdnem végzetessé vált reá nézve. Török fajbeli nép ez. Fejedelmök 20,000 lovassal indul háborúba. Tartományuk kiterjedt, Gurdézi leírása szerint körülbelül akkora lehetett, mint a mostani Magyarország. Egyik határukat a fekete tenger alkotja, s ebbe két folyam szakad, melyek közül az egyik nagyobb a Dsihonnál (Oxus), és ők ezen folyamok közt laknak. Télviz idején a ki ezen folyók közelében lakik, a hozzá közelebb esőhöz húzódik s a telet partjain tölti el halászva. A magyarok tartománya fában és vizekben bővelkedő, talaja nedves. Sok szántóföldjük van.⁴

Bármelyik folyó az, melyet az arab az Oxushoz hasonlít – valószínűleg a Duna, mert balkézre, azaz nyugatra esik tőlök – ez a földleírás, az erdőség és vízbőség kiemelése nem mutat semmikép a Don és Deneper mellékére, hol sohasem volt erdő, és hol végtelen pusztaság terül, mely csak századunkban kezd szántófölddé válni, hanem igenis a Duna torkolatától északra eső vidékre. És ha az időt tekintjük, melyre a tudósítások visszavihetők, a X. század elejét, egészen világossá válik előttünk, hogy itt csakis Etelközről lehet szó. Folyamközt emlegetnek a keletiek is, csak hogy az egyik két folyóról tud, a másik meg háromról. Természetes, hogy az ott nevezett város alatt (Karkh) nem szabad Kercset érteni az azovi tenger mellett, hanem Khersont a Deneper torkolatánál, melyről tudjuk, hogy akkor virágzó görög gyarmat volt, és így a magyaroktól hozott rabszolgákért adhatott drága byzanczi szöveteket, színes gyapju szőnyeget és más görög árukat.

Az arab tudósításokban a magyar már nemcsak mint teljesen független, hanem mint uralkodó nép lép föl. A velök szomszédos szláv fajú népek fölött uralkodnak és azokat nehéz adókkal terhelik. Ha egyszer hatalmukba kerítették, úgy rabszolgáik gyanánt tekintik őket. A szlávokat meg-megtámadják és foglyaikkal a tengerpartra, a görög birodalom egyik kikötőhelyére mennek, mely Khersonnak mondatik.

Etelközre mutat a szlávokkal való erős érintkezés is. Ott közvetlen közelükben voltak a kis-oroszok, kiknek a nyelve a magyarra szinten nem maradt hatás nélkül. És a szlávok ellen viselt rabló hadjárataik emléke megmaradt az orosz krónikákban, sőt hazai hagyományainkban is. Nem más az, mint a híres kióvi ostrom és csata, melyet a költészet és a történetírás oly szoros összeköttetésbe hozott a honfoglalással, minőt a források szigorú tanulmánya nem igazol.

Nestor, a híres orosz szerzetes, ki Kálmán királyunk korában állította össze krónikáját, de régibb kútfőket is használt, a következő szavakkal adja elő a kióvi hadjáratot:

„Az úr 6406. évben⁵ elvonultak Kijev mellett, a magas part (a jobb, nyugoti part) mentén, melyet ugor helynek neveznek, és a Deneperhez érve, sátras szekerekben tanyáztak, mert ők is nomádok voltak, mint a kúnok.”

Mindezek csak elszórt adatok, inkább mutatják a történet hiányát, mintsem hogy azt pótolni bírnák. Igazi összefüggő tudásra csak azóta teszünk szert, mióta a magyarok, épen Etelközben, sűrűbb érintkezésbe jutnak a görög birodalommal és a frankokkal. Mindkét helyen meg volt az érdeklődés ez új szomszédok iránt; Konstantinápolyban, az akkori világ

legműveltebb városában, egy óriási politikai és katonai közigazgatásnak és egy még nagyobb kereskedésnek százados központjában, meg volt ehhez a tehetség is, felismerni és megírni azt, mi fontos és igaz.

A byzanci császárság még mindig birta a Balkán-félsziget nagy részét, Itália déli félszigeteit és Kis-Ázsiát, igényei még messzebbre szárnyaltak, múltóknak tartotta veszteségeit és jogtalan, barbár parvenünek a nyugot-római frank császárságot – de már rég nem tartotta fenn magát a saját erejéből. Hadi ereje idegen zsoldosokból állott, kiket görög vezérek gyakoroltak be és vezettek az arabok, a bolgárok, az avarok vagy a szlávok és a birodalom más ellenségei ellen. De a görög pénz és a görög diplomácia nem szorítkozott arra, hogy állandó erőforrást nyisson a normann, longobard, frank, kozár, török és más népek kalandos, vitéz ifjúságából a vénülő Uj-Róma elernyedti erei számára. Lehetőleg meg kellett előzni az ellenséges betörést, mert az, ha végre is ellankadt Konstantinápoly megvíthatatlan falai előtt, addig nagy pusztítást okozott az emberanyagban, és a mi inkább szíven feküdt a császároknak, lényegesen csökkentette az adózási alapot. Az egyik barbár népet fel kellett tehát használni a másik ellen, a birodalomnak szövetségeseket szerezni, kik csatáit vívják, ajándék és császári elismerés fejében. Ha győznek, tiszta haszon, ha elvesznek, nem nagy kár, leve damnum, mint az V. századi Orosius írta. Annyi barbár nép tűnt már fel, fenyegetett egy darabig és merült el ismét a semmiségbe Nagy-Konstantin ideje óta, hogy egy ujnak előtörése már nem okozott sem bámulatot, sem félelmet, és a néphullámok e zajlása csak annál szilárdabbnak mutatá az örök uralmába bízó világvárosnak rendíthetetlen hatalmát. Az egész a konstantinápolyi államférfiak előtt hidegen megfontolandó számtani kérdéssé vált: melyik barbár törzsnek segítsége leghasznosabb a jelen pillanatban a másik ellen, és milyen áron. Így zúdították már a VI. században a törököket a perzsákra, így tartották fenn a horvátokat és szerbeket az avarok ellen, így hívta segítségre VI. Leó császár a bolgárok ellen az Etelközben tanyázó magyarokat.

Magok a bolgárok is a Duna torkolata vidékétől törtek elő, lassankint meghódították a fekete tenger nyugoti partját, a Balkán völgyeit, és lovasságuk jól ismerte már a Konstantinápoly és Szaloniki kapuihoz vezető utat. Az avar birodalom elhanyatlása idejében történt, hogy Krum, a bolgárok vezére, a császári város kapuja elé vezette seregét. „Ott pogány szokás szerint embereket és ökröket áldozott, és miután a tenger partján megnedvesítette lábait és megmosdatta, meglocsolta népét, mely őt üdvözölte, aztán méltóságosan lépdelt nejei közt, kik dicsőítették őt és hódoltak neki. Mind látták a bástyáról, mikép ment ez végbe, de senki sem merte őt háborgatni, nem hogy dárdát vetettek volna utána.”⁶ Azóta a bolgár nép a kereszténységre tért, de viszonya a császársághoz a régi maradt. 893-ban Krum méltó utódja, Simeon, az első keleti fejedelem, ki magát császárnak, császárnak nevezte, lépett a bolgár trónra. A háborúnak okát könnyű volt találni. A bolgárok panaszkodtak, hogy a görög kereskedők zsarolják őket, megrohanták a görög hadakat, és a kozár foglyokat, a császár csúfjára, megcsónkított orral küldték haza. Ezen támadás ellen keresett oltalmat Leó császár a Dunán túl lakó magyaroknál. Követe, a „kemény” Niketas ajándékokkal kedveskedett a magyar fejedelmeknek, és hatalmas magyar sereg készült a betörésre, melynek élén, Konstantinos szerint, Árpád fia Liuntina állott, más görög írók szerint pedig maga Árpád és vele Kurszán.⁷ A Dunán való átkelésről gondoskodva volt, a császár görög hajókat rendelt oda, és Barkalas Mihály kormányos, a magyarok nagy ámulatára, baltájával szétvagdalta a köteleket és lánczokat, miket a bolgárok a folyón kifeszítettek, hogy az átkelést megakadályozzák.⁸

Mihelyt Bolgárországba értek, Simeon békét kötött a császárral és egész erejével az új ellenség ellen támadt. Az összes pusztai népek közt a bolgár volt az egyetlen, mely hadi rendre és vitézségre nézve a magyarhoz volt hasonlítható. A magában véve is méltó ellenség legkiválóbb uralkodója alatt küzd hazájáért, léteért. Hiába; a magyarok három csatában is győznek, behatolnak a Balkán völgyeibe, megszállják Preszlavot, a királyi székhelyet, melyet

a régi Marcianopolis helyén, a Kamcsik folyónál építettek, és magát Simeont is ostrom alá fogják Mundragában. Pusztítanak, de nem hódítanak, és minthogy a háború célja úgy is el van érve, visszamennek hazájukba, hogy onnét más, még el nem pusztított földre kalandozzanak.

Simeon, visszanyerve birtokát, a sérelem megtorlására gondolt. Mint a görög császár, ő is szövetségest keres és meg is találja azt a besenyőben, a magyarok százados ellenségében.

A magyarok nyomában a besenyő is nyugatra tört, most már a Deneper körül állottak táborhelyei. Ott, a pusztán, uralmát nem korlátozta semmi természetes határ, de a vad nép maga jelölte meg végeit: utolsó sátrai túl még több napi járó földre el volt pusztítva minden, mint a hogy egy nagy ragadozó barlangja körül elpusztul minden élet. A besenyő és bolgár, közös értelemmel, egy időben csap Etelközre. A magyarság java része távol van épen a leendő hazában, de azért borzasztó küzdelem fejlődik a tűzhelyek védői és a támadók közt. „Elgondolhatni, milyen nagy volt a magyarok vesztesége, ha a győztes bolgárok közül 20,000 lovas maradt a csataterén.”⁹ Magok a bolgárok csak isteni segítségnek tulajdonították a diadalt. A nagy vereségek után Simeon felkereste elődjét, az öreg Mihályt, ki elvonulva a világtól, szent életet élt egy hegyi klastromban. Mihály böjtöt és imát rendelt isten haragjának megszüntetésére. De úgy látszik, a győzelemben mégis csak a besenyőknek volt a nagyobb része, mert Etelköz az ő kezükön maradt; a bolgárok mit sem hódítottak belőle.

A milyen nagy volt Liuntinának, az ifjú hősnek dicsősége, midőn diadalmasan hozta haza seregét a nehéz hadjáratból, oly súlyos lehetett most a gyász a haza elvesztén. Két oly szomszéd közt, minő a besenyő és a bolgár volt, nem lehetett megtartani a nyílt pusztát. Elveszett a földdel együtt a vagyonnak, vagyis a jószágnak és a rabszolgáknak legnagyobb része. Az is bizonyos, hogy a harczos legénység jelentékeny része ott porladt Bolgáriában és az utolsó összecsapások mezején. De a későbbi események bizonyítják, hogy a nemzet erejét a csapás meg nem törte, sőt meg sem bénította. Az a hit is téves, mintha a hirtelen betörő ellenség dühének, a hadsereg távolléte miatt áldozatul esett volna a védtelen cseléd, asszony és gyermek.¹⁰ Ha ez történt volna, ha a magyarok csakugyan nők és gyermekek nélkül érkeznek új hazájukba, mint a hogy a normannok barangolták be a világot, nyelvők, erkölcsük egy-két nemzedék alatt elmosódott volna az idegen környezet behatása közben, mint a hogy a normannokkal valóban mindenütt megtörtént. Az okozat elmaradásából egyenesen következtetni lehet az ok hiányára, vagyis: a magyarok családotul indultak az új hazába.

Mert a bolgár harcznak mégis új vándorlás új hon szerzése volt szükséges következése. Mielőtt ide elkisérnök népünket, mielőtt új viszonyok hatását észlelnők, melyek eredeti mivoltát lényegesen módosították, igyekezzünk rajzát adni akkori testi-lelki állapotának. És mivel itt a képzelésnek és következtetésnek legalább is annyi tere nyílik, mint a határozott tudásnak, először is úgy adjuk elő, mint a hogy régi hagyományaink följegyezték, azután meg úgy a hogy biztos történeti források segítségével rekonstruálni bírjuk az akkori életet és viszonyait.

769.Constant. Porph. 38. fej.

770.Dubniczi krónika.

771.Az Annales Sithiensis codexét Brüsszelben magam hasonlítottam össze. A magyarok „Ungri”-nak neveztetnek.

772.Dzsaiháni műve nem maradt reánk. Ibn Roszteh nemcsak régiebb író Gurdézinál, hanem jobban meg is őrizte az eredeti textust. Így ő a magyarországi folyót az Oxushoz *hasonlítja*, mi a turkesztáni embernél oly természetes, mintha mi a Dunához hasonlítunk egy idegen folyót. Gurdézi ellenben már Dsaihunnak *mondja* azt a folyót. Az utóbbi író értékét a csakis nála megmaradt adatoknak köszöni. Sajnálom, hogy az arab nyelvben való járatlanságom megakadályoz a szövegek teljes kikutatásában. De e megjegyzést a laikus is megteheti.

773.Ez tulajdonképen a 897. évnek felelne meg, de Büdinger, Nachrichten zur oesterr. Gesch. Bécs, 1860. bebizonyította, hogy körülbelül 12 évvel előbb történt eseményre vonatkozik.

774.Theophan. Contin. bonni kiadás, 612. l.

775.Konstant. Porph. 40. fej.

776.Georgius Hamartolos krónikája, kiadta Muralt.

777.Annales Fuldenses a 896. évhez.

778.ἽΟι Πατξίνακίται μετα του Συμεων ηλθον κατα των Τουρκων, και τας αυτων φαμιλιας, παντε λως εξηφανισαν. Konst. Porph. 173. l. A φαμιλια szót itt régi római értelemben kell érteni, midőn nem a szorosán vett családot, hanem a ház népét, cselédek jelentik.

IV. FEJEZET.

A magyarok eredete és vándorlásai a hazai hagyományok szerint.

Kézai Simon krónikája. Budai és képes krónikák. Turóczi. Miről nincs tudomásuk? A névtelen jegyző. A szittyák leírása. Út Susdal és Kiev felé. Mit nem tud Anonymus? Julianus útleírása. Pascatir. A baskirok

A magyar őskort tárgyaló egykorú hazai munka nem maradt fenn. A legrégebbi hazai krónikát nem írták a XII. század közepe előtt. De még az sem maradt reánk, csak a XIII. század vége felé készült átdolgozásban. Ugyanazon időben készült egy másik munka, mely hagyományunk és történeti irodalmunk fejlődésére igen nagy hatást gyakorolt: IV. Béla király híres jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről.¹

Kézai Simon mester, Kún-László királyunk hű káplánja, ki 1282 után írt, a magyarokat Nemrótól, a híres vadásztól származtatja, a babyloni torony építőjétől, mely tornyot ő különben az egyiptomi pyramisoknak véli. A nyelvek megzavarása után Nemrót Evilát földjére, vagyis Perzsiába költözött és nejétől Enethtől ott két fia született, Hunor és Mogor, a húnok és magyarok ősapái. Ezek, mint elsőszülöttek, külön sátrakban éltek. Egy nap vadászatra kelve, egy gimszarvas üldözésében, eljutottak a Maeotis (az azovi tenger) mocsaraiba. E földet, melynek leírásában a krimi félszigetre lehet ismerni, alkalmasnak találták a baromtenyésztésre, és elbucsúzva atyjuktól, minden jószágukkal együtt oda költöztek. Öt évig ott nyugton maradtak, a hatodik évben kibarangolva, a pusztán, sátrakban találták Belár fiainak nejeit és fiait. Ezeket elrabolták, és Dul alán király leányai közül, kik szintén a zsákmányhoz tartoztak, az egyiket Hunor, a másikat Mogor vette nőül. Idő folytán nemzetségek a mocsarak közt hatalmas nemzetté fejlődött, úgy hogy a föld már nem bírta őket táplálni.

Kémeiket küldtek tehát Scythiába, azután magok is oda költöztek, az ott lakó ruténokat kiirtották vagy elűzték és azóta birják az országot. Következik azután az európai Scythiának leírása, az Etul és Togora folyók megemlékezésével. „Scythia termékeny föld, berkekkel, erdőkkel, mezőkkel ékeskedő és mindenféle vadban bővelkedő. A benne született népek szeretik a nyugalmat, hiúk, lenézők, szerelmeskedők, rablásra hajlandók, általában inkább barnák, mint fehér színűek.” Egész Scythia 108 tartományra oszlik, a 108, Hunortól és Mogortól származó nemzetségnek száma szerint.

Itt is elszakasodva, vezéreket választottak, mindegyik nemzetségből 10–10,000 útnak indult, a többi Scythia védelmére otthon maradt. Susdalon, Ruthenián és a fejei kúnok földjén át a Tiszaig jutottak, hol családotul meg szállottak. Következik azután a húnok történetének bővebb, mondai elbeszélése. Etele birodalmának bukása után Csaba 15,000 emberrel visszatér Scythiába, és az ott maradottakat rábeszéli, induljanak ismét Pannoniába, boszút állani a németeken. Így azután 872-ben a húnok, vagyis magyarok, a besenyők, fejei kúnok földjén és Kió városán áthaladva, újra Pannoniába törtek és az Ung folyónál meg szállottak. Ezért nevezik őket a nyugoti népek „Ungar”-oknak.

Ez elbeszéléssel majdnem szó szerint megegyezik a valakivel később, 1300 körül írt budai krónikának szövege. Csak a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző eseményeket adja elő bővebben. Említi Álmot, kinek születése álomban volt megjövendölve, és kinek hivatása volt messze földre vezetni népét. Elsorolja Álmos őseit, föl egész Noéig, de első hadnagynak mégis Árpádot mondja, mert Álmos már Erdélyben megöletett, és nem jutott Pannoniába. Elsorolja azokat az országokat, mikén Kézai vezette át a magyarokat, de hozzájuk teszi a Volga melléki Susdalt is. Azt is tudja, hogy a magyarok, bejövetelek előtt,

egy más országban akartak megszállni, de a sasok roppant száma miatt ott nem maradhattak, „mert az isten azt akarta, hogy gyorsabban érjenek Magyarországba.”

Nagy-Lajos korában, 1358-ban írták a gyönyörű képes krónikát, régi történeteink közt a legterjedelmesebbet.² Ebben mindjárt az elején észlelhetjük a tudomány és a kritika haladását. Hunor és Mogor nem származhatnak szerintem Nemrótól, Cham átkozott sarjadékából, hanem Jafettől, kinek fia volt Magor (Magog). Nemrót nem is lakott soha a Don vizénél, hanem az oczeánnál. További előadásában azonban ő is szigorúan követi a budai krónika szövegét.

Ismét nagyot haladt a világ Mátyás király koráig, kinek uralkodása alatt, 1480 táján írta meg a magyarok történetét Turóczi János itélőmester.

Ő már nagyon jártas a római és a későbbi latin könyvekben. Elmondja a régi Nemrót és Jafet féle hagyományt, de nagyobb hitelt ad Jordanes elbeszélésének a hunnok eredetéről, és tulajdonképp nem meri eldönteni a származás kérdését: „akár kitől erednek, hires, vitéz emberek, jó katolikusok, erénnyel, becsülettel ékeskedők.” Azt vitatja, hogy a magyarok és hunnok az ázsiai Scythiából indultak ki, és arról is van tudomása, hogy a Don eredete körül még laknak magyarul beszélő emberek. Ő az első, ki scythia népnek mondja a korában oly nagy hatalomra jutott törököt is, ki ruházatában és fegyverzetében sokat tartott meg az ősi scythia módból. Külömben a régi vándorlások és a hunnok történetében ő sem tér el elődeitől.

Mind e hazai elbeszélésnek közös vonása tehát a húnok és magyarok azonosságának feltevése, az a tudat, hogy a magyarok Scythiából, vagyis déli Oroszországból költöztek be, és az a vélemény, hogy valahol keleten még vannak magyar testvérek. Kézai ezt így módon magyarázza meg. „Mivel Nemrót óriásnak több felesége is volt, nemcsak Eneth, és ezektől több fia és leánya is született, ezeknek utódai mai napig is Perzsiában laknak, és termetre és színre hasonlók a húnokhoz, csak szavuk járása különbözö egy kissé, úgy, mint a hogy a szászoké eltér a thuringusokétól.”³ Ez a megjegyzés mutatja, hogy már német felfogás is belejátszik előadásába, a minthogy ismeri a „Crimheld csatáját” és a Nibelung monda más részleteit is. Általában Scythiának képe a XIII. századi ismereteket tükrözteti vissza, a midőn a tatárjárás következtében az érdeklődés azon vidékek iránt nagyon ébren volt. Egyes színeket adtak még e képhez a bibliai magyarázatok, Nemrótnál, és egyes reminiscenciák a classicus írókra, mint Scythia földjének és népének jellemzésében.

Közös vonás az is, mit nem tudnak. Nem tudnak sem az avarokról, kik a húnok után laktak itt, sem Lebediáról, sem a kozárokról, sem Etelközről, sem a bolgár és besenyő háborúkról. Időmeghatározása valamennyinek nagyon hibás. Csak néhány név mutat igazi családi hagyományra, és Csaba mondájának előtérbe lépése kifejtett belföldi monda felhasználására.

Egészen más jellemű IV. Béla névtelen jegyzőjének a leírása. „Scythia igen nagy föld, melyet Dentumogernak neveznek, mögötte pedig van a Don folyó nagy ingoványokkal. Ott szerfölött bőven találkozik a nyuszt és czoboly, úgy hogy nemcsak nemes és nem nemes ruházkodhatik abból, hanem a csordás, kondás és juhász is. Bőve van ott az arany és ezüstnek, és a föld folyóiban drágakövek és gyöngyök találhatók. Scythia, keleti határán pedig a Gog és Magog nemzetségek laktak, kiket Nagy-Sándor berekesztett. A népet, mely Scythiát lakja, közönségesen Dentumogernak nevezik, és az soha semmi uralkodó hatalma alá vetve nem volt.” A scythák szerint is Magogtól, Jafet fiától származnak. Tőle eredt Ugek, Álmos vezér atyja. Nemcsak a föld leírása felel meg a földi paradicsoménak, hanem a nép is igazi édeni állapotúnak van rajzolva. „A scythiai nép igen bölcs és szelid vala, a földet nem művelte, és alig volt vétek között. Nem voltak ott mesterséggel épített házak, hanem csak nemezből készült sátrak. Ételök hús, hal, tej és méz volt, gazdagságok barmokban állott, nyusztok és más állatok bőrével ruházkodtak. Az aranyat, ezüstöt és gyöngyöt csak annyiba vették, mint a követ, mivel azokat földjük folyóiban találhatók. Nem vágytak a máséra, mivel mind gazdagok voltak, lévén sok marhájuk és eleségök bőven. Paráznák sem voltak, hanem

kiki megelégedett a feleségével.” Ez az aranykor azonban nem tartott végig. „A sok háboru kegyetlen néppé tette a scythákat; és most is megismerhetitek, hogy kemény nemzet volt, gyümölcseiről.” „Kemény nemzet volt ez a háborúban, gyors a lovaglásban. Fejükön sisakot viseltek, s újra és nyilazásra a világ minden népénél különbek voltak, és hogy ilyenek voltak, megismerhetitek utódaikról.” „A scytha föld, jól lehet igen tágas, még sem volt elég az ott felszaporodó nemzetek táplálására és befogadására. Azért a hét fejedelmi személy, kiket hetumogernek neveztek, nem állhatván a hely szűkét, azon gondolkodtak, hogy azt ott hagyják.” Következik azután a „hungar” név megmagyarázása, az Ung folyóból, Álmos nevének értelmezése az álomból, a vérszerződés, és az útnak indulás. Szerzőnk szerint a magyarok „nagy és hatalmas népe” már föltett szándékkal és tervvel hagyta el szülőföldjét: azzal, hogy Attila örökségét, Pannoniát foglalják el.

Eljöttek hát a magyarok „a szövetséges népek számtalan sokaságával.” Sok nap jártak a pusztaságokon át, az Etel vizén tömlőkön, pogány módra, átúsztattak, és város vagy tanya nyomára nem találtak, sem ember főztét nem ették, mint szokásuk volt, hanem hússal és hallal éltek, míg el nem értek Oroszországba, melyet Susdálnak neveznek. Ifjaik csaknem mindennap vadászni jártak, a miért is a magyarok mai napig felülmúlják a többi nemzetet a vadászatban. Innét Kiev városához jutnak, hol a ruthénokat és a velők szövetséges hét kún vezért legyőzik, és az utóbbiakkal együtt elindulnak Pannonia felé.

Az Anonymus előadása kétségtelenül sokkal egységesebb és tömörebb mint a többi krónikáé. E tulajdonát azonban korántsem köszöni annak, mintha az őshazáról biztosabb tudása lett volna, hanem a régi latin írók szószerint való követésének. A scytha nép jellemzését majdnem szószerint Justinus történeti művéből vette át, mely mint rövid compendium a középkorban nagy elterjedésnek örvendett. A hún örökség gondolatára meg, úgy látszik, a biblia vezette, mert a magyart, bár akkor még pogány volt, nagyon szereti hasonlítani isten választott népéhez.

Épen ő, kinél a hún származás oly fontos szerepet játszik, nem foglalkozik a hún történettel. Nem említi ősz hazának sem Perzsiát, sem Krimet, leírása szerint valahol az Ural folyó és hegység körül kellene azt keresni, mert máshol nem igen volt oly bőven a prémes állat, és mert jövet a Volgán keltek át, a mely folyó mellett Susdal fekszik. Így az ő előadása inkább az északi vidékek felé helyezi a magyarok őshazáját és útját. Ő sem tud semmit a fekete tenger melléki tartózkodásról, sem a besenyőkről, sem a bolgárokról. Előadásában még hevesebb az eredeti hagyományra mutató elem, mint a krónikákban, az az út pedig, melyet a magyarokkal megtétet, egészen az, melyen a XIII. században a mongolok törtek hazánkra. Mert ha a magyar Etelközön át jött, mit kétségbe vonni nem lehet, mit keresett volna Susdalban, a Volga középső folyásánál, az erdős vidéken? Nagyon feltűnő továbbá a Csaba-féle mondanak teljes mellőzése, ott a hol Álmos eredetéről és Attiláról van szó.

Maradt reánk a középkori Magyarországnak még egy fontos, az eddigieknél sokkal tartalmasabb emléke a magyarok törzsrokonai és ősz hazája felől. Konstantinos császár említi, hogy a magyarok népe Lebediában szakadt ketté, a midőn az egyik rész keletre, Perzsia felé vándorolt. A nyugaton megtelepedett rész még a császár korában, tehát a 950. év körül üzeneteket szokott küldeni keleten maradt testvéreihez, és gyakran választ is vett tőlük.⁴ Ez az összeköttetés később megszakadt. Csak a XIII. században, midőn Magyarország már rég keresztény volt, indultak et hittérítők Szt.-Domokos rendjéből „Nagy-Magyarország”-nak, a krónikákban említett ősz hazának felkeresésére. Úgy látszik, az egész vállalatnak IV. Béla, még ifjabb király korában, volt a fő megindítója. Több szerzetes indult útnak, de csak egy közülök, Júlián ért el szerencsésen a keresett távoli országba és hozott onnan ismét hirt. Uti jelentése megmaradt a Vatikán egyik régi kézírataiban.

Konstantinápolyból Cithiába, a Fekete tenger északkeleti mellékére hajóztak a merész utasok. Innét Alaniába jutottak vagyis a Kaukázustól északra terjedő vidékre. Onnét harminczhét napon át menve, átkeltek az úttalan sivatagon és eljutottak egy Bunda nevű

mohamedán városba. E tartományban az egyik barát meghalt, Júlián egyedül maradva, mint egy mohamedán pap szolgája tovább utazott Nagy-Bolgárországba. Ezeknél, egy nagy városban talált egy magyar asszonyt, a keresett országból, mely nem esett távolabb oda két napi járásnál. „Meg is találta őket a nagy Etil folyónál. Ezek, látván, hogy ő magyar, nagyon-nagyon megörültek rajta, minden házban és tanyán körülvették, és hűségesen kérdezősködtek a király és keresztény testvéreik után. Akármit adott elő a hitről, szorgalmasan meghallgatták, mert mindnyájan tudtak magyarul, és kölcsönösen megértették egymást. Pogányok; istenről semmit sem tudnak, de bálványokat sem imádnak, hanem úgy élnek, mint a vadállatok. A földet nem művelik, ló- és farkashúst és más efféle esznek, kanczatejet és vért isznak. Sok a lovuk és fegyverök és igen vitézek a háborúban. Tudják a régi hagyományokból, hogy ezek a magyarok tőlük eredtek, de nem tudták, hová lettek.” A tatárok közeledésének híre, valamint az a vágy, hogy otthon közölhesse fontos tudósítását, gyors visszatérésre birták Júliánt. Az utat a magyar testvérek jelölték ki neki. Ez az út június 21-től december 27-ig tartott. Visszajövet a folyón tizenöt napon át utazott a mordvák földjén, „kik pogányok és a legkegyetlenebb emberek.”⁵

Júlián útleírásában biztos adat Matrica városa, a Don torkolatánál és Alánia. Azután, úgy látszik, a kabardai pusztán kóborolt, míg Kazán vidékén Nagy-Bolgárországba nem jutott. Merre feküdt ettől Nagy-Magyarország, nem mondja. De ha hozzávesszük a tatár khánhoz utazó szerzeteseknek és követeknek, Plan Carpinnak, Ascellinnak, Rubruk Vilmosnak jelentéseit, kik mind tudtak a domokosrendiek utazásáról, a Kazántól délkeletre eső vidékre kell azt tennünk. Rubruk egyenesen a Jaik (Ural folyó) felső vidékét nevezi Pascatirnak, azaz Nagy-Magyarországnak, melytől Bolgária nyugotra fekszik.⁶ Ily módon körülbelül Ufa és Orenburg vidékére jutunk, vagyis csakugyan a Kaspi tó és az Ural hegység közti vidékre, hol véleményünk szerint is első tanyája volt a magyaroknak Európában.

Minthogy az Ural hegység déli és középső részein laktak a vogulok, kiknek nyelve a finn-ugor dialectusok közt legközelebb áll a magyarhoz, ezekben akarták látni a magyarok testvéreit. De ez a vélemény mindenestre téves. Julián pusztai nomád lovas népet ír le, nem pedig erdei és hegyi lakókat. De ettől el is tekintve, a megtalált nép már nyelve miatt sem lehetett vogul, sem más ugor. A XIII. századi magyar nyelvet ismerjük: a halotti beszéd valamivel régibb, mint Julián útja. Az a mostani beszédetől nem igen tér el lényegesen, és az összehasonlítás megmutatja, aránylag mily keveset változott a nyelv sok század alatt. Ha tehát az Ural körül csakugyan beszéltek és értettek magyarul, akkor magyarok laktak ott, nem bárminő finn-ugor törzs.

Az említett utazók mindannyian Pascatirnak, azaz Baskiriának nevezik Magyarországot. Ne feledjük, hogy az arab íróknál is előfordulnak a magyarok „badzsgerd” név alatt. Körülbelül ama tájon lakik mai napig a félig nomád baskir nép. Ez török nyelvű, de a fölött, török vagy finnugor származású-e, még vitatkoznak a tudósok. Csak az bizonyos, hogy testileg nagyon hasonlítanak a magyarokhoz. Ujfalvy, maga is székely, meglepően hasonlóknak találja őket a székelyekhez.⁷ Midőn 1849-ben urali kozákok törték hazánkba, ők az egész hadjárat alatt baskiroknak nevezték a magyarokat.⁸ Mindamellet bizonyos, hogy a keleten maradt magyarok nem voltak baskirok. Itt is a nyelv dönt: mert az sem vogul, sem török nem volt. De a legnagyobb valószínűség szól a mellett, hogy a magyar testvérek ivadékait az Ural folyó és a Kaspi tó mellékén, baskirok és kirgizek közt kell keresni, csak hogy annyi század viszontagsága közt nemcsak hogy kivetkőzödtek nemzetiségökből, hanem el is veszítették eredetöknök minden emlékét.

Hazai kútfőink alapján tehát nem nyerhetjük az ősmagyar állapotoknak és azok változásának csak némileg is megbízható képét. Még ott is, a hol csillog az igazi hagyomány nemes fême, nagy fáradsággal és óvatossággal kell azt kiolvasztani a hozzá tapadt idegen érczek és földnemek közül.

779. Mind e kérdéseket bőven tárgyaltam: „A magyar történet kútfői az Árpádok korában” című munkámban. Itt csak az eredmény előadására szoritkozom.
780. Írója egy minorita barát volt, kit egy XVI. századi szerző Márknak nevez.
781. Podhradczky kiadása, 10. l.
782. Konstant. Porph. 38. fej.
783. Fejér, Codex. Dipl., IV/1. k. 50–57. l.
784. U. o. IV/2. k. 278. l.
785. Ujfalvy Károly levele Mainovhoz. Russische Revue, 1877.
786. Reclus, Gegr. Universelle, V. k. 754. l.

V. FEJEZET.

A magyarok a honfoglalás korában.

Török elnevezés. Turk-ugor törzsek összeolvadása. Konstantinos Porphyrogenetos a kabarokról. A magyar nyelv; bősége, jellemzése. Törzsi és családi beosztás. Életmód; fegyverzet. A hét törzs; a vajdák; a fővezér. Álmos. A vér-szerződés. Árpád a krónikák szerint. Lebedias vajda. Árpád választása. Fejedelmi hatalom. Árpád jellemzése. A magyar név eredete. A Gyula és a Kharkász. A község. Leo taktikája. A magyar hadviselés jellemzése. Előkelők. A nép jellemzése. Élelmezésük a háborúban. Számuk. Ősi vallásuk. Az ősök tisztelete. A vallás harcias szelleme. Énekesek. Erkölcsök

Ethnographiailag úgy mint nyelvészeti szempontból igen nagy nehézséggel jár a magyar elhelyezése, beosztása. Itt csak a történeti anyag mutathat biztos utat. Mert a magyar történeti események alapján vált külön nemzetté.

Az arab írók, egyetértve a görögökkel, török fajnak tartják a magyart, Pedig a honfoglalás előtti időben a művelt népek közül csakis a mohamedán és a görög ismerte közvetlen tapasztalásból, szomszédságból a nemzetet. Mindegyik azt is nagyon jól tudta, mi a török, mi nem az. És ha Dzsaiaháninak utazási jelentéseken alapuló művét kétséges értékűnek mondanók is, teljes és döntő súlylyal birnak Leó császárnak, a magyarok szövetségesének, és fiának Konstantinosnak, ki alatt a magyarok eljutottak Konstantinápolyig, és ki annyi magyart látott magánál, sehol nem ingadozó nyilatkozatai. Török eredetűek, és csak a törökből magyarázhatók a legrégebb megmaradt magyar nevek, mint Árpád, Zoltán, Gejza és mások. De Magyarország még keresztény korában is Törökországnak nevezetik. Szent koronánk alsó része 1075 körül készült Konstantinápolyban. Gejza király arcképe körül az a felirat van: Turkia hű királya.

Igen valószínű, hogy a magyar a törökség keleti törzsének egy ágát foglalja magában. Már történetének igen régi szakában érintkeznie kellett perzsa vagy iráni műveltségű népekkel. Oly szavak, mik nélkül a magyart nem is igen képzelhetjük el, csakis a perzsából, vagy az ahhoz közel álló nyelvekből értelmezhetők. Mindez arra mutat, mint már fölebb kiemeltük, hogy a magyarok útja az Altáj felől nyugatra hosszas volt, és nem ment északibb vonalon, mint a Kaspi tó mentén és a Kaukázus közelében.

A magyar nemzet törökségét, a történeti tanúságok mellett, a mai nyelv elemei is megerősítik. A baromtenyésztésre, hadra, nomád életre vonatkozó szavak, valamint a legtöbb gabonanem neve török, még pedig régi török eredetű, és törökségük nem vezethető vissza a későbbi oszmán befolyásra, hanem, mint már kiemeltük, épen a keleti bélyeget viseli magán.

Másrészt a nyelvészet kétségtelenné tette, hogy nyelvünk egész alkatában, de szókincsünk nagyobb része is a finnugorhoz tartozik.

Ha a magyar csakugyan az Ural folyó és déli Oroszország felől vándorolt be, mérhetetlen időközön át érintkeznie kellett az ugor népekkel. Ez az érintkezés nem szorítkozott kereskedelemre vagy háborúra, mint a szlávokkal vagy irániakkal. Az érintkezésnek állandónak kellett lenni, minőt csak az együtt lakás nyújt. Egy hatalmasabb nomád néphez, természet szerint, csatlakoznak mindenütt a szervezetet, tán hazát vesztett népmok. Épen hatalma által nyer szövetségeseket és alattvalókat. A kozárok közelében való huzamos tartózkodás alatt kellett végbemennie annak a történeti ténynek, hogy a turk magyar összeolvadt valamely számra nézve túlnyomó ugor törzsszel. A túlnyomó számot azért kell feltételeznünk, mert csakis ez magyarázza meg, hogy a politikailag szervezetlenebb résznek nyelve kerekedett fölül, úgy mint a szlávok nyelve elnyelte a bolgárt, az angolszászoké a franczia normant, a románoké a frankot, longobardot és góthot.

E tényről, melyet a nyelvészeti kutatás magában véve is bizonyossá tesz, egyenes historiai adatunk is van, mely bizonyos időhöz és környezethez köti a bizonyára sok emberöltőnyi koron át végbe menő folyamatot.

„Tudni való, hogy a kabar nevezetűek a kozárok neméből származnak. Megtörtént, hogy pártosság tört ki, és belső háború ütött ki köztük, de az uralom győzött, és a pártosok közül némelyeket levágtatott. Mások azonban elmenekültek és a turkokhoz jöttek a besenyők mai földjére;¹ ott tanyáztak, és nagyon összebarátkoztak velök, és kabaroknak neveztettek. Ők aztán megtanították a turkokat a kozárok nyelvére, és mai napig is azon beszélnek, de a mellett birják a turkok másik nyelvét is.”²

Nem más ez, mint a nyelvi vegyülésnek magyarázata. Meg van adva az idő és alkalom: a magyaroknak a kozárok körében való tartózkodása. A kozár és turk nyelv tehát mindenesetre annyira különbözött egymástól, hogy a különbséget az idegen is észrevette; a kozár nyelv tehát nem volt turk nyelv. Akár úgy magyarázzuk a dolgot, hogy a kozárok ugor alattvalói csatlakoztak a magyarokhoz, akár pedig úgy, hogy a kozárok magok voltak ugorok, magát a dolgot kétségbe vonni nem igen lehet. Mivel pedig a kabar tanította meg a turkot nyelvére, világos, hogy a turk nyelv azelőtt más, azaz igazán turk, török volt.

Ezekben tán kimondtuk a tudományos világot annyira érdeklő és foglalkoztató magyar nyelvkérdésnek lényegét és legvalóbbszínű, mert történetileg is igazolható, megfejtését. A magyar nyelvet már a X. században keverék nyelvnek tartották, turk és kozár, vagyis ugor elemekből.³

Mielőtt tehát a magyar jelen hazájába költözött, megtette már az első, legfontosabb lépést azon a pályán, melyen a körülmények azóta is haladni készitik, és melyen még tovább is kell haladnia. Idegen elemeket olvasztott magába, a nélkül, hogy elvesztette volna politikai egységét, nemzeti voltát, és szellemi egységét, nyelvének sajátosságát. Minden ily beolvasztásnak emlékét megőrizte nyelvének rétegeiben. És nyelve elég szilárdnak és hajlékonynak bizonyult az idegen alkotó részek befogadására, fölemésztésére, eredeti szerkezetének lényeges megváltozása nélkül.

Midőn nemzetünk a jelen század elején szinte reménytelen küzdelmet vív a nyugotról beáradó túlhatalmas kulturai befolyások ellen, legnagyobb fia, Széchenyi István, csak a nyelvbe veti egyedüli bizalmát. „Ha mindazt, mi benne még el van rejtve, lassankint fölfedezem, a remény sugara villan át lelkemen, azt gondolom: Kell, hogy még teljes életre viruljon. De virulhat-e nyelv, ha a nép nem virul? A nyelv magával ragadja a nemzetet.”⁴

Azóta a versenyző nyelvtudományi iskolák fáradhatatlan munkája igyekezett megállapítani nyelvünk eredeti elemeit, azt a kincset, melyet a magyar keletről hozott, és itt fenntartott és öregbített. A részletek körül még erős vita folyik, de azért meg lehet már állapítani a magyar gondolkodás akkori formáit, és ebből alapos következtetést vonni képzeletének, egész szellemi életének tartalmára.

Ebben először is meglepő a családi viszonyok jelölésére szolgáló szavak bősége. Az oly szavak, mint feleség, vagy hitves, monogamiára mutatnak, az úr használata a férj helyett a férfi patriarchális kormányára a családban. A bátya és öcs, a néne és huga, a déd, ük, szépapa, a szüle, egyveng szavak mint a családi kötelék szorosságát és amellet egységét tanosítják. Megvan a közös származás tudata is; „nem-es” az, ki valami nemhez tartozik. És hogy az egész nemzet nem tartotta magát másnak egy nagy családnál, annak emlékét fenntartotta az a maig és csakis nálunk élő szokás, bátyának, öcsnek vagy nénének szólítani az idegent is.

A családi élet jelölőin kívül ősi eredetűek az időjárásra, a pusztai életre, növény- és állatvilágra, halászsatra, vadászsatra, végre a háborúra vonatkozó szavak. A földművelési, még inkább a mesterségi szavak nagy része ellenben későbbi, szláv eredetre mutat.

De az úgynevezett kulturai szóknál valósággal fontosabbak a nyelv tartalmának, gazdagságának megítélésére az elvont, gondolatot, lelki életet jelentő nevek. Ezeket a modern, művelt nemzetek vagy a latinból és görögből vették át, vagy csak ujabban alkották meg

eredeti tövek felhasználásával. A néplélek mélységét mutatja az olyan szó, mint ész, mely egyaránt magában foglalja a megfigyelő, az emlékező és az ítélő tehetséget, az ért és érez közti összefüggés, az olyan elvont szavak mint elme, bölcs, hit, igaz, szer, gond, szűz, szemérem; ok, okos, tiszt, tiszta. Azt hiszszük, e szempontból kiállja a magyar az összehasonlítást bármely más eredeti nemzettel, és nyelve értékének megítélésére ez adatok tán ép oly fontosak, mint annak megállapítása, hajlító-e az, vagy csupán ragozó.

Nyelvében tehát a szellemi életének sajátosságát leginkább kifejező és biztosító örökséget birta már a magyar. Olyan volt az már lényegében, minő ma: katonás, rövid, velős, a mellett elég fejlett arra, hogy az emberi gondolkodás magasabb régióiba is szárnyalhasson, és képzőinek és ragjainak gazdagsága által a gondolkodás és érzelem minden árnyalatát viszszaad. Az írás sem volt ismeretlen, mit a betű, rovás szavak bizonyítanak.

Nem véletlen, hanem igen természetes és szükséges, hogy a nyelvtudományoknak oly kiváló szerep jut a magyar régiségek megállapításában. De a tisztán történeti adatok alapján is megkísérelhetjük, bár csak vázlatos, de fővonásaiban igaz képét adni a honfoglalás előtti magyar állami létének, foglalkozásának és kultúrájának.

A nép, bár lassankint szaporodás, hódítás, csatlakozás által megszorodott és megsokasodott, még mindig az ősi törzsi és családi beosztás szerint élt. Nemessel földött lenge sátrait az évszakok változása és a legeltetés szüksége szerint vitte helyről helyre. Területben, legelőben nem volt hiány. Télen inkább a folyók mentén tanyáztak, és akkor a halászat is rendes foglalkozásukká vált,⁵ nyáron pedig beljebb mentek a füves pusztába, hol dús legelő kínálkozott. Főgazdagságuk méneseikben, gulyáikban, nyájaikban állott. Ezek védelmére, de aztán harci előgyakorlatnak is, szívesen üldözték a puszták vadait. Már a föld művelésétől sem voltak idegenek, de azt nem a magyarok üzték, hanem többnyire szláv szolgálókra bízák. Mivel csak rövid ideig tartózkodtak egy helyen, nem valószínű, hogy őszi gabonát vetettek volna, a főcikk a gyorsan érő, jól fizető köles volt, a szlávok régi nemzeti eledele. Magok a magyarok leginkább hússal és tejjel éltek, valószínű, hogy, mint a többi török, törzs, szívesen itták az erjedt kanczatejet,⁶ de ismerték már a sört és a bort is.

Élelemben, lakásban a legnagyobb egyszerűség, ruhában a legnagyobb pompa jellemezte a magyart egész a XVI. századig. Ennek nyoma megvolt már az őskorban, és a ruha nagy kelendőségét és változatosságát, a nép természetes kevélysége és a külső dísz iránti hajlama mellett, megmagyarázza, sőt szükségessé teszi a pusztai éghajlat szélsősége. Már a hún is ismerte a vászonruhát, a kender tősgyökeres szó, ép úgy a szövés. E fölött, legalább az előkelők, színes selyemruhát viseltek.⁷ A köznép felsőruhája nemezből készült: anyagban, szabásban nem igen különbözhetett a mai szűrtől, gubától. De az igazi gazdagság, öltözet dolgában, a különböző bőrök és prémek sokaságában állott. Már a hunugurok is erről voltak híresek, az Anonymusnál is meg van a prémes állatok mesés bőségének hagyománya a régi hazában, és Gurdézi elsorolja a menyét, nyest, evet, czoboly, rókapréme sokaságát, miket eljegyzés alkalmával a leendő após a vőlegénynek megmutatott és részben neki ajándékozott.

Mig a nyers állatbőr ruha és ékesség, és a kaczagány és bunda már magában is hirdette birtokosának gazdagságát és tekintélyét, a cserzett és feldolgozott bőr nemcsak öltözetnek, hanem vértnek is szolgált. Még Nagy-Lajos korában is bőrpánczélt viseltek a magyar katonák. „Ha ez a kordován ruha nagyon elkopott, ujat s ismét ujat tesznek fölébe, úgy hogy erőssé és védelmezővé válik.”⁸ A páncélnak a törökben szaut a neve, és Vámbéry igen szellemesen kimutatja, hogy a magyar szűcs eredeti értelmében nem más, mint bőr-pánczél készítő.

Csoportokban állottak együtt a sátrak, köröskörül, télen kerítések a jószág védelmére és összetartására. Az egész szállást az összetartó családnak legtekintélyesebb, éltes tagja igazgatta. Az egyes családokat és szállásokat ismét a közös származás tudata, a közös legelő és a közös védelem csatolta a törzshöz. Hét ily törzs alkotta a nemzetet, melyekhez mint nyolczadik a három nemből álló kabar járult.

A hetes szám, mint a törzseknek szinte változatlan száma, majdnem törvény volt az összes török-tatár törzseknél. Azt hiszszük, ez a szám a magyaroknál állandó volt, mert nemcsak Konstantinos említ ennyit, hanem a hazai krónikák és az Anonymus is a hét vezérről, vagy a Hetumogerről szólnak. Másrészt épen nem szabad föltenni, mintha a törzs minden tagját csakugyan vérségi kötelék kapcsolta volna össze. Elég, ha a legtöbb magát valami régi hóstól származottnak hitte, kinek nevét a törzs fenntartotta, és kinek sírját, melyet durván kifaragott szobra jelölt, valamenynyien tiszteletben tartották.

Konstantinos meg is nevezi a hét törzset: Nyéki, Megyeri, Kourtigyerma, Tarján, Jenak, Kari és Kazi voltak ezek. E neveket sokféleképp magyarázták: hol a csatarend egyes tagjait vélték bennök megkülönböztethetni, hol az egyes, a nemzeteket alkotó külön nyelvű népek nevére vélték bennök ismerhetni.⁹ Ennyire nem mehetünk, hiányzik ehhez a biztos alap. De feltűnő, hogy az első öt név könnyen felismerhető régi magyar szó, és hogy a névadó meyeri, vagy magyar törzs a második helyen áll. Ellenben igen jellemzőnek tartjuk, hogy az egykorú görög író a törzsek neveit ismeri, hazai kútfőink pedig csak a törzsfőket, azokat sem valami biztosan, mert mindegyik más-másokat nevez. Valójában ugyanis a köz, az egész, volt a fő, csak később képelték a törzsfőknek némileg személyes uralmát. Még jobban feltűnik a különbség, ha tekintetbe vesszük, hogy ugyancsak Konstantinos a besenyőknél nemcsak a tartomány nevét sorolja elő, hanem azok fejedelmeit is, és pedig, úgy látszik, a bevándorlás korabelieket és az ő korabelieket egyaránt. Ebből talán szabad azt a következtetést levonnunk, hogy a császár fontosabbnak ítélte az egyes törzsfők szerepét a besenyőknél, mint a magyaroknál.

Maga a név, melylyel a törzsfőket jelöli, szintén megerősíti ezt a felfogást. A besenyők élén fejedelmek állottak, a magyarokat vajdák vezették. Minthogy a vajda szó nem magyar, hanem szláv, a belföldi elnevezés vezér, vagy hadnagy lehetett. Az Anonymus vezéreknek (duces), a krónika hadnagyoknak (capitanei) nevezi őket. A magyar előkelők hatalma tehát csak a háborúban tűnt föl igazán, a békés állapotban legfőleg az a tekintélyt élvezték, melyet a nagyobb kor, tapasztalás, gazdagság nyújtott. Nekünk, kiket a civilizáció már századok óta tör jármába, igazi fogalmunk sem igen lehet ama kor szabadságáról és korlátatlanságáról. Hajlandók vagyunk ott is kormányra, szabályra, törvényre gondolni, hol annak szükségét sem érezték vagy még fogalmát sem ismerték.

Ezt az eredeti nomád szabadságot a népek nagy tanító mestere, a harcz szüntette meg. Ez alapította meg a nemzetség- és családfők hagyományos, atyai tekintélye fölött a vezérek fegyelmező, parancsoló hatóságát. A magyar nemzet különben, ha a történeti emlékeknek hihetünk, csak későn vált meg eredeti szabadságától, és még a történeti időben is sok jel mutatja, minő erős gyökeret vert benne az ősi szabadságnak és egyenlőségnek tudata. Dicsősége lesz mindig, hogy, midőn először lép be a történelembe, első ismerője és ismertetője szabadnak, ελευθερος-nak nevezi.

Kétséget nem szenved, hogy ez az első nagy alkotmányváltozás csak több kísérlet után vezetett sikerre és hogy a magyar fejedelemség megalapítása egyenes összeköttetésben áll a vándorlásokkal.

Hazai kútfőink közt az Anonymus a Scythiából való kiindulás előtt választatja meg a hét magyarral vezérnek és igazgatónak Álmot, Ugek fiát. Álmosnak atyja Magog nemzetségéből való volt, anyjának Emesunek álmában isteni jelenet jósolta meg fia leendő fővezérségét. Maga Álmos „kegyes, jószívű, bőkezű, bölcs, jó vitéz vala, és jókedvű adakozója mindazoknak, kik Scythiában akkor vitézkedtek.”¹⁰ A hét fejedelmi személy belátta, hogy a megkezdett utat végre nem hajthatják, ha vezér és parancsoló nem lesz fölöttük. Tehát szabad akaratból és közegyetértéssel vezérokké és parancsolójukká választák magoknak és fiaik fiainak mind utolsó izziglen Álmot, Ugek fiát. Ama hét fejedelmi személy is mind nemes eredetű, hadban hatalmas, hitben állhatatos férfiú vala. A fent említett férfiak, Álmos vezérért pogány módra egy edénybe ontva véreket, megerősíték az esküt. És bár

pogányok voltak, ezt az esküt, melyet akkor tettek, mind halálig meg is tartották.”¹¹ A névtelen jegyző szerint tehát az első fővezér a törzsfőkhöz képest „primus inter pares”, és a híres vérszerződés, melyet az eskühöz csatol, még jobban mutatja alkotmányos felfogását. Szerinte a fejedelmválasztás akkor történt, midőn a hét magyar elhatározta Pannónia földjének megszerzését, melyről az a hír szállott, hogy Attila király országa, kinek nemzetségéből Álmos vezér, Árpád atyja származott.

„Esküjök első cikkelye¹² ez volt: míg életök tart, nekik és utódaiknak mindig Álmos vezér nemzetségéből lesz a fejedelmök. A második cikkely: bármit szereznek munkájukkal, abból senkit ki ne zárjanak. A harmadik cikkely: azok a fejedelmi személyek, kik szabad akarattal megválasztották Álmost urokká, sem ők, sem fiaik egyáltalában ne rekesztessenek ki a vezértanácsból és az ország méltóságából. Negyedik cikkely: ha valaki utódaik közül hűtlen lenne a vezér személye iránt és viszályt támasztana a vezér és rokonai közt, ontassék a bűnösnek vére, úgy amint az ő vérök ömlött az Álmos vezérnek tett esküben. Ötödik cikkely ha valaki Álmos vezérnek, vagy a többi fejedelmi személynek utódai közül esküjök cikkelyeit meg akarná szegni, mindenkorra átok alá legyen vetve.”

Ezek a meghatározások, melyek némileg Rousseau Contrat Socialjára emlékeztetnek, és melyeket az a tudat hat át, hogy a magyar állam az uralkodó és a nép közt kötött kölcsönös szerződésen alapul, becsületére válnak szerzőjük találatkonyságának, de történeti értékkel éppen nem dicsekedhetnek. Az esküforma igaz lehet – tudjuk, hogy más népek is esküdtek vérök ontásával. A tartalomról az uralkodó család örökössége kétségtelenül igaz; az a cikkely pedig, hogy a közös szerzeményből senki ki ne rekesztessék, a tényleges viszonyoknak teljesen megfelelő volt. De azon a ponton, mely a fejedelmi és rokonai közt támadható viszályról szól, már nagyon meglátszik a későbbi trónviszályok hatása.¹³ Ha azonban a vérszerződés szorosan véve nem is hiteles, mindenkorra érdekes és tiszteletre méltó emléke marad a nálunk már oly korán kifejtett lojális és a mellett igazán alkotmányos gondolkozásmódnak.

Kézai és a többi krónikák sokkal kevesebbet tudnak a magyar uralkodó háznak megalapításáról. Kézai szerint „a hét hadnagy közt Árpád, Álmos fia, Eleud fia, Ugek fia, Turul neméből a többenél gazdagabb és hatalmasabb vala.”¹⁴ Bővebben csak a húnok történetében szól a választásról. A budai krónika szerint mind a hét vezért csak Erdélyben választották, a honfoglalás előtt. „Ezek közt Árpád volt a leggazdagabb és a leghatalmasabb.”¹⁵ Később aztán meg van említve, hogy Árpád már Scythiában is különös méltóságának örvendett, és nemzetségének az volt szittya, törvényes szokása: a háborúban előljárni, a visszavonulásnál pedig hátul maradni.¹⁶ Itt még gyöngébb lábon áll Árpád felsősége, még az sincs megmondva sehol, hogy vezérsége családjában örökös lesz.

Konstantinos császár, tudós archaeologus és genealogus létre, nagy kedvteléssel és meglehetősen részletességgel beszéli el az Árpád-dynastia felemeltetését.

„A turk nép ezelőtt régente Kozárország közelében lakott, azon a vidéken, melyet első vajdájuk után Lebediasnak neveztek. Ennek a vajdának tulajdonneve Lebedias volt, méltósága szerint pedig, csak úgy mint utódai, vajdának mondatott. A turkok hét törzsből állottak, és sem közülök való, sem idegen fejedelmök nem volt soha, hanem vajdák kormányozták őket, kik közt az említett Lebedias volt az első. Kozárország uralkodó khánja pedig az ő vitézségük és szövetségük okáért Lebediashoz egy előkelő kozár nőt adott hitvesül, az első vajdának kiváló vitézsége és fenséges származása miatt, hogy e nőtől fia szülessék. De valami okból Lebediasnak a kozár nőtől nem született fia.” A besenyő háború után, mely a turkok egy részét Lebedias elhagyására és az Etelközbe vonulásra kényszerítette, a kozár khán követeket küldött a turkokhoz, kérve őket, hogy első vajdájuk menjen hozzá. Lebedias vajda tehát, a khánhoz, utazva, kérdezte tőle, miért küldött érte? A khán azt válaszolta, hogy mivel ő oly nemes, elmés, vitéz és a turkok közt az első, őt akarja a torkok fejedelmének megtenni, ő pedig aztán hajtson a kozár khán szavára. Mire Lebedias a khánnak azt válaszolta, hogy iránta

való hajlandóságát és jó akaratát nagyra becsüli, és azért méltó köszönetet mond, de mivel nem alkalmas az ilyen uralomra, nem fogadhatja azt el. „De ott van az utánam való vajda Salmutzes, és annak fia Árpád. Legyen tehát vagy Álmos, vagy fia Árpád a fejedelem, és függjön tőled. Ez a beszéd tetszett a khánnak és embereket adott vele, kik a turkokhoz elvigyék üzenetét.”

Ha ez elbeszélés történeti tartalmát kiolvastjuk, azon véleményre jutunk, hogy a kozár khán már régebben igyekezett hatalmát e harcos és népes szövetséges felett oly módon megszilárdítani, hogy azt, aki addig csak rangra és tekintélyre volt a turkok közt az első, családi összeköttetés által megnyerje, hűbéresévé tegye, és egyuttal fejedelemségre emelje. Az is szembetűnő, hogy ez a kísérlet nem sikerült. Még más is kitűnik az elbeszélésből: az, hogy a magyaroknak Árpád előtt volt már egy Álmos családjánál eredetileg régebb és fényesebb dynastiájok. Sőt az is meglehet, hogy az arabok a Lebedet nézték kendének, királynak, és Árpádot, ki az igazi hatalmat birta, dsilának.¹⁷

„Midőn a turkok meghallgatták a kozár khán üzenetét, ők jobbnak ítélték Árpádot tenni meg fejedelmökké, mint atyját Salmutzes, mert ő méltóságos és körültekintő vala, és vitézségre és okosságra nézve a fejedelemségre alkalmas. Őt tették meg tehát fejedelmökké kozár mód és szokás szerint, paizsra emelvén őt. Árpád előtt tehát soha nem volt fejedelmök a turkoknak, és mind a mai napig az ő nemzetségéből lesz Turkia fejedelme.”

Árpádnak fejedelemmé választása tehát nem más, mint a régi, tisztán származáson és örökölt tekintélyen alapuló törzsszervezetnek megbontása egy férfiú személyes érdemei miatt, a politikai viszonyok kényszerítő súlya alatt. Nem más ez, mint az állami rend és érdek első diadala a családi kötelék fölött. A választás módja kozár volt Konstantinos szerint, bár a paizsra emelés közös szertartás volt a rómaiaknál, a frankoknál is, és meglehet, hogy a kozárok is a köztük lakó gótoktól vették át. De különben kozár befolyásról vagy épen hűberről, mely Lebedias esetében oly nagy szerepet játszik, Árpád fölemelése alkalmából nem tud semmit. A fejedelemség megalapítása tehát egyuttal a nép teljes függetlenségének kifejezése. Hogy különben a magyar Etelközben épen nem állott kozár felsőség alatt, azt nemcsak az arab kútfők teljes hallgatása bizonyítja, hanem még inkább Konstantinos maga, ki szerint a kozár khán ellen fellázadt és tőle legyőzött kabarok csatlakoztak a turkokhoz.

Árpád volt tehát a magyar nemzet első fejedelme, ura. Méltóságát, mely kezdettől fogva örökös volt, nem köszönheté másnak, mint tulajdon kiváló személyének. Uralkodása alatt történt a bolgár háború és a honfoglalás, de mi volt mindebben Árpádnak személyes szerepe, arról ép oly kevéssé maradt hiteles adat, mint születésének vagy halálának évéről. Annak a férfiúnak, ki nemcsak egy szabadságszerető népet birt uralma elfogadására, hanem, mi ennél több és nehezebb volt, a vele addig egyenlő rangú vajdákat is hódolásra és felsősége elismerésére, ritka mértékben kellett kitűnnie azon tulajdonságok által, melyek egy egyszerű harcos népnél tiszteletet parancsolnak, ragaszkodást keltenek. Mint vezérnek és államférfiúnak egyaránt már nagy és mindenki által elismert érdemeket kellett volt szereznie, úgy hogy törzsfők és közrend egyaránt megnyugvással reá bízhatták a válságos körülmények közé jutott nemzet sorsát. Bár vitéz és uralomra temett, nem szabad őt a „világ felforgatására alkotottnak” képzelnünk, mint Attilát. Más volt már a világ, olyan szerepet barbár vezér már nem vihetett Európában. Bár seregét annyi hadjáratban vitte diadalra, gazdagította zsákmánnyal, nem szabad oly sovár, telhetetlen zsarolónak képzelnünk, minő Baján volt. Jellemének még a Konstantinos szűkszavú rajzában is igen lényeges vonása a bölcsesség és mérséklet. Tekintélye, dicsősége e nyugodtabb és mérsékeltbb tehetségeken alapult épen úgy, mint hősi tulajdonain és vezéri hírnevén. Csatai által hazát, hatalmat szerzett nemzetének, bölcsesége által előírta az utat, melyen a magyar fenntarthatja uralmát, családja pedig a felsőséget. A férfikor delén álló, sokat próbált családosi férfi volt már, midőn fejedelemmé választották. Viruló fiak környezték, köztük a legidősebb, Levente, már önállóan

vezérkedett a bolgár háborúban. Azt hiszem, nemzetünk nem csak első fejedelmét, a honalapítót, tisztelettel Árpádban, hanem neki, uralomra jutásának, köszöni nevét is.

Az egész népet, mint láttuk, a keletiek és a görögök turknak nevezték. A szlávok ellenben, kiktől aztán a nyugoti népek is megtanulták, ugornak vengrnek nevezték, miből aztán az unger, ungarus, hungarus származott. Valószínű, hogy e név a régi ogorból eredt, meglehet, hogy a hunugurból képződött. A „magyar” név csak a keletieknél fordul elő, mint az egész nemzet neve. Konstantinos a második törzset említi „Megyeri” név alatt. Ismeretes, minő súlyt helyeznek azok a népek, a hol a törzsszerkezet még él, a törzsek egymásutánjára, rangjára, hogy úgy mondjuk anciennitására. Lebedias, kit a görög császár állandóan első vajdának nevez, kétségtelenül a Nyéki törzsnek volt vajdája. És minthogy ő a maga után való vajdát, Álmost ajánlja, világos, hogy ez, valamint Árpád is, a második, a Megyeri törzsnek állott élén. A fejedelmi törzs neve származott aztán át az egész nemzetre.¹⁸ Okunk van hinni azt is, hogy a fejedelem családi czimere lett az egész község jelvényévé. Árpád, Kézai szerint, a Turul nemből származott. Ugyancsak Kézai szerint a turulmadár lett volna a pogány magyarok zászlóinak czimere,¹⁹ ő legalább így fordítja az „astur”-t, ölyvöt vagy keselyűt.²⁰ Ugyanezen hagyományra vihető vissza, hogy ugyanazon madár: astur jelenik meg Álmos anyjának álmában, „mely mintegy alászállva, teherbe ejtette volna őt.”²¹ A hagyományt annál inkább réginek kell tartanunk, mert csak a még az Árpádok korában író Kézai ismeri teljesen; a később szerkesztett krónikák alig említik.

Gyökeres változás egy nemzet életében, alkotmányában nem szorítkozhatik egy bizonyos intézménynek felállítására. Mihelyt az egyik vagy másik irányban nyilvánuló szükség ujítást von maga után, az új és életképes szerv körülveszi magát mindazon tényezőkkel, melyekre virulásához, fejlődéséhez, működéséhez szüksége van. Így azt a tényt, hogy a magyar nemzet fejedelemnek hódol, sem szabad elszigetelt jelenségnek tekintenünk. Csak egy – igaz hogy a legfontosabb – lépés volt azon az úton, mely a törzsek külön hatóságától, a családi és nemzetségi élettől, az állami egység túlsúlyához vezet. A fejedelem oldalán azonnal több fontos organumát találjuk a nemzet közösségének. Nem tekinthetjük őket régiebbeknek Árpád hatalmánál, hanem abból szinte önkényt következőnek, a minthogy a szomszéd és hasonló viszonyok közt élő népek közt mindenütt körülbelül ugyanaz a berendezés divott, mint a kezdetleges harcász állam szükségleteinek legjobban megfelelő.

Az arab írók királynak, sőt nagyobb királynak mondják a magyarok fejedelmét. Méltóságának neve kende.²² Feltűnő, hogy egy arab író, Ibn Foszlán, kender-khakán nevezi a kozár khán helyettesét. De ha az övé is a legnagyobb tekintély, a végrehajtó hatalmat más kezeli: a dsila. „Annak a férfiónak, ki felettök valóban uralkodik, a neve dsila. Minden magyar a dsila szavára hallgat, és engedelmeskedik a támadást és védelmet vagy más ügyeket illető parancsainak.”²³ Árpád mellett tehát egy nagyvezér-félét találunk, a kit a felületes idegen könnyen nézhetett uralkodónak. Olyan viszonyt feltételezni, mint a minő Japánban volt, a névleges, isten gyanánt tisztelt császár, a mikádó, és az igazi katonai uralkodó, a taikun közt fennállott, mint Vámbéry teszi,²⁴ nincs semmi alapunk, ép oly kevésbé, mint a fejedelemben valami Meroving-féle árnyékkirályt látni, kinek a dzsila lett volna a majordomusa. Ezt a viszonyt nemcsak Árpádnak és utódainak személyisége zárja ki, hanem még inkább a régi magyar alkotmánynak tüzetesebb ismerete, melyet Konstantinosnak köszönünk.

A császári író szerint a nyolcz turk törzs első fejedelme Árpád nemzetségéből való. „Van azonkívül a gülász és a karkhász, kik birói méltóságot viselnek. Tudnivaló, hogy a gülász és a karkhász nem személy-, hanem méltóságnevek.” Ez a megkülönböztetés újra előfordul, midőn Bulcsú karkhászárról van szó. Ott hozzá van téve, hogy „a gülász magasabb méltóság a karkhásznál.”²⁵

Árpádot és utódait nagyfejedelmeknek nevezi Konstantinos, a gyula és a horkáz szerinte szintén fejedelmek. Világos ebből, hogy az egész nemzet fölött állottak, nemcsak egyes törzs fölött. Önként következik ebből, hogy a gülász nem a gyülésnek felelt meg,

hanem személy volt. Ugy látszik, e két hivatal nem volt örökös, de mint mindenütt, a hol nagy az öröklött tekintély, megvolt a tendenciájuk arra, hogy apáról fiura szálljanak. Bulcs karkásznak atyja is az volt. A Gyula nevet hagyományunk igen jól ismeri, de nem mint méltóságnevet, hanem mint a fejedelmi család egyik ágának, vagy a hatalomra azután következő család több tagjának nevét.²⁶ A Horka név csak az Anonymusnál fordul elő; épen a Gyula nemzetség egy tagja, Tuhutum fia viseli.²⁷

Nem szabad az akkori viszonyok között valami szabatos, alkotmányos megkülönböztetéseket, az illetőségi körök pontos elválasztását képelni. Világos, hogy az egész kormánynak első sorban katonai a feladata. A fővezérségben és a főbiróságban kellett a nagy fejedelem helyetteséről vagy társáról gondoskodni. Ez volt a gyula, és e rendeltetése kizárja azt, mintha e hivatal régibb lehetett volna magánál e fejedelemségnél. Más a véleményünk a karkászt, Vámbéry szerint a felügyelőt illetőleg. A törzsek sokféle érintkezése már régibb időben szükségessé tette valami birói hatalom felállítását, mely akkor ítél, ha nem egy törzsbeliék közt folyik a per. Ha ilyen hatóság nincs, minduntalan előállott volna az egyes törzsek közt a fegyveres egyenetlenségnek, vérbosszúnak veszélye. Igen jellemző, hogy a krónikák már a húnok korába teszik az ily biróságnak szervezését. „Scythiából való elindulásukkor egy parancsolót rendelték magoknak, Kádárt, a Turda nemzetségéből, ki a hadsereg felett ítéljen, a viszálykodók perét elintézzze, a gonosztevőket, tolvajokat, rablókat megbüntesse.”²⁸ Azt hisszük, ez a régi birói méltóság maradt meg a fejedelmek alatt is, minthogy, némelyek szerint, még Sz. László törvényeiben is van nyoma.²⁹ Maga a kádár szó törökül „tiltót” jelent.

Nemzeti hagyományaink a kormányhatalom olyatén megosztását, minőt a görögök és az arabok előadnak, nem ismerik. Az intézmény náluk már személyesítve van. Viszont – az Anonymus kivételével – ki csak fejedelmet, előkelőket, nemeseket ismer, a királyságot megelőző korban szerintők a fegyveres községnél volt a legnagyobb hatalom, hogy úgy mondjuk: a majestas. „Oly módon, hogy, ha a parancsoló méltánytalan ítéletet szabott, a község azt semmisnek nyilváníthatta, és a vétkező hadnagyot vagy parancsolót letette, mikor akarta. Ez a szokás divott a hunnoknál, vagyis magyaroknál, Géjza vezér, Taksony fia koráig.”³⁰ A magyar nemzet tehát valami comitia centuriata-féle, melyhez provocálni lehet, és mely felelősségre vonja a magistratusokat. Ugyanezt a demokratikus szellemet lehelli a községnek és a közszabadságnak következő meghatározása: „Mielőtt a magyarok megtértek, és keresztények lettek, a hírnökök ily szavakkal hívták össze hadba a magyarokat: Isten és a magyar nép szava, hogy azon a napon, azon a helyen, mindenki fegyverben megjelenjék pontosan, a község tanácsát és parancsát meghallgatni! Ha pedig valaki, alapos ok nélkül, megvetette a rendeletet, szittya törvény szerint ketté vágták, vagy kétségbeejtő vállalatot bíztak reá, vagy rabszolgaságba taszították. Csak az ilynemű bűnök és kihágások választották el az egyik magyart a másiktól, mert különben hogy vált volna az egyikből nemes, a másiból nemtelen? ha csak ily esetek nem fordultak volna elő, hiszen mindnyájan egy atyától, egy anyától származtak.” A népfenségnek, a fegyveres gyűlésnek e határozott túlsúlya oly erősen van kifejezve, hogy erre vonatkozó igaz hagyományban kételkedni alig lehet. Az Etelközben megállapított fejedelmi hatalom tehát épen nem volt egyértelmű a nomád harcos ember létével összenőtt szabadságnak lényeges megszorításával, vagy épen megszűnésével. Ha korlátlan a fejedelmi hatalom, mikép nevezhette Leó császár a magyart, és minden tőle említett keleti nép közt csak őt, szabadnak?

Két oly ellentétet látunk, miknek összeegyeztetése szinte lehetetlennek látszik. Egyrészt a természet erős fiainak büszke, féktelen indulatát, melyet csak az öregek tekintélye birt némileg korlátozni, másrészt egy szigorúan fegyelmezett hadsereget, mely diadalról diadalra viszi vezéreit, akár örökösök voltak azok, akár tulajdon seregök által választottak.³¹ Nem csuda, ha íróinkat zavarba hozta e nehézség. A legtöbben mégis a hazai hagyományt

fogadják el alapúl, és a vezérek korában az ősi szabadság teljes és kizárólagos uralmának korszakát ünneplik.³²

Mint minden más történeti kérdésnél, ennek megoldásánál is csak a hiteles kútfők tüzetes vizsgálata, és adataik összevetése az általános viszonyokkal, vezethet igaz eredményhez. Annál inkább remélhetjük ezt, mert itt csakugyan elsőrangú, hitelessége és megbízhatóságra nézve szinte páratlan kútfővel rendelkezünk: Leó császár könyvével a hadviselésről.

A byzanci császárság nem hiába tartotta magát az egyedül műveltnek, lenézve, barbárnak ítélve minden más népet. Politikai eszközei közt kiváló fontosságú volt a tudás, a polgári és katonai igazgatás minden ágának és fortélyának ismerete. Úgy, a mint a császárok utasításul fiaik számára leírták saját birodalmukat és mindazt, amit szomszédjaik felől hasznos és czélszerű volt tudni, úgy adtak útbaigazítást a sereg vezetéséről, az ellenségek harci módjáról és azon eszközökről, melyek velök szemben sikerhez vezethetnek. Úgy látszik, több századon át szokás volt az ily katonai utasítás kidolgozása. A mint a körülmények változtak, a mint a régi ellenségek helyében újak tűntek fel a birodalom szélein, beiktatták az új észleleteket és tanúságokat. A legrégibb ilyenmű taktika még Maurikios császár idejéből való, tán a VII. század elejéről, és ehhez képest az avaroknak jut benne nagy szerep. A későbbi időből megmaradt Leó császár ilyenmű munkája, teljesen, és fiának Konstantinosnak átdolgozása, némi hézagokkal.³³

Hogy az ily munka hivatalos, magában véve még nem nagyon biztosítja értékét. De az ily esetben, midőn minden mulasztás vagy hamis adat keservesen megbosszúlhatta magát a harczmezőn, jogunk van feltennünk a lehető legnagyobb pontosságot.³⁴

Jól értesülésben nincs hiány. Leó maga ily módon ad számot előadása megbízhatóságáról: „Mivel már említettük a turkokat, nem lesz hiábavaló egyuttal egész harci módjukat megmagyarázni, és azt is, mi hogyan rendezkedjünk ellenök, ha kell. Mert ezt saját tapasztalatunkból tudjuk, azon időből, midőn a bolgárok, megszegvén a frigyet, Thrákiát pusztították. El is érte őket az isteni bosszú, ezen, Krisztus urunknak, a világ uralkodójának neve ellen elkövetett esküszegésért. Mert midőn seregeink a saracenusok ellen harczoltak, az isteni gondviselés a turkokat fegyverezte fel ellenök a rómaiak helyében. A mi császári hajóhadunk átvitte őket a Dunán és együtt harctolt velök, és ők a keresztények ellen küzdő bolgár hatalmat három csatában erősen legyőzték.”³⁵ Ismerte tehát, őket, mint szövetségeseit, de leírja őket, mint lehető ellenségeket.

A szittyá pásztornépeknek, úgy folytatja a császár, valamennyinek egyforma a harci módja és a készülete. Közülök egyedül a turkoknak és bolgároknak van a többinél sokkal erősebb csatarendjük és jobb felállításuk, és csakis ők állanak egy fejedelem alatt. A bolgárokkal nem foglalkozik mert azok keresztények, különben is megverte őket már az isten, és ők alávetették magokat.

„Szóljunk tehát a turkok elrendezéséről, mely nem nagyon különbözik a bolgárokétól. Férfiakban bővelkedő és szabad ez a nemzet, nem sokat törődve élvezettel és kényelemmel, csak arra törekszik, hogy vitézül viselkedjék ellenségeivel szemben.”

„Egy uralkodó alatt állva, a vétkezők kemény és keserves büntetéseket állanak ki az előljárók részéről. Nem a szeretet, hanem a félelem uralkodik rajtuk. A fáradságot és munkát hatalmasan tűrik, forróságot és fagyot egyaránt elviselnek, és minden nélkülözésnek alávetik magokat.”

Ügyesek a török törzsek, tanácsukat titokban tartók, hűtlenek és megbízhatatlanok. A pénzvágy uralkodik rajtuk, az esküt megszegik, a frigyet megtörik. Ajándékokkal sem lehet őket visszatartani. Mert alig kapták meg az ajándékot, már cselen jár az eszköz és a béke megszegésén.

Nagy szorgosan kilesik az idő alkalmatosságát és nemcsak kézzel és erőszakkal harcolnak, hanem cselvetéssel, hirtelen támadással és az élelem elzárásával is szorítják az ellenséget.

Fegyverök a kard, dárda, nyíl és vért. Miért is a legtöbb közülök a csatában kettős fegyvert használ: vállán dárda, kezében íj, szükség szerint egyiket vagy másikat használja, de ha űzik, szívesebben nyúl az íjhoz. Már előbb meg volt említve, hogy az arabok és turkok egyaránt a nyilazástól várják a győzelmet.³⁶

Nemcsak ők magok vannak vértézve, hanem az előkelők lova is elől vassal van fedve. Nagy gondot és munkát fordítanak a lóhátról való nyilazásra. Követi őket a lovak és barmok sokasága, részint élelem és tej nyerése miatt, részint, hogy nagy sokaságnak képzeljék őket.

Nem táboroznak sánczok közt, mint a rómaiak, hanem a háború napjáig törzsek és nemzetségek szerint külön vannak válva. Lovaik takarmányáról télen, nyáron gondoskodnak. Háború idején visszatartják a szükséges lovakat, és sátraik mellett lábbékóban őrzik azon éjjelig, midőn csatarendbe állanak.

Előőrseiket messzire küldik előre, de oly közel egymáshoz, hogy ne egy könnyen érhesse őket hirtelen megrohanás.

Csatában nem állanak három rendbe, mint a rómaiak, hanem hülönböző csapatokban hadosztályonként állanak egymás mellé, és az egyes osztályok közt oly csekély a köz, hogy egy rendnek látszanak.

Van még a csatarenden kívül is hadi erejük, melyet vagy cselvetésre használnak a hanyag ellenség ellen, vagy pedig a csatában veszélyben forgó rész támogatására küldenek. Podgyászukat közelben tartják a harczvonal mögött, vagy attól jobbra vagy balra, 1–2000 lépésnyire, csekély őrizetet rendelve melléje. Gyakran vezetéklóvaikat a hadsor mögé állítják annak védelmére. A csatarend mélysége egyenetlen, annak következtében, hogy inkább a harczvonal egyenletességére és tömörségére gondolnak.

Kedvökre van a távolból való csata, a les, cselvetés, álnok hátrálás és visszafordulás és a szétszórt csatarend.

Ha megfutamították az ellenséget, minden egyebet mellőzve, serényen üldözik, nem is gondolva másra. És nem szorítkoznak a rómaiak és más népek módjára arra, hogy mérsékelten üldözzenek, és nem is elégszenek meg a zsákmánnyal, hanem mindenkép azon vannak, hogy az ellenséget egészen tönkre tegyék.³⁷

Ha az ellenség valami erősített helyre menekült, azonnal iparkodnak megtudni, hogy nem szenved-e hiányt az ember vagy a ló, és szakadatlanul folytatják a megszállást, míg a nélkülözés valami alkura vagy megadásra nem kényszeríti a bennlevőket. Ekkor előbb szelídebb föltételeket szabnak, és ha ezeket elfogadták, magasabbra emelik követeléseiket. Ennél a pontnál megjegyzi a jámbor császár, hogy ez az egyetlen különbség a turkok és a bolgárok közt, mert emezek, a pogánysággal együtt, a durva és nomád szokásokat is elhagyják és fölveszik a római szokásokat. Furcsa elfogultság! Csak az imént mondta el a keresztény bolgárok esküszegését, melynek veszélyes következéseitől épen a magyarok mentették meg az istenfélő császárt és birodalmát.

Elsorolja azután azokat a tényezőket, mik a háborúban leginkább ellenére vannak a turkoknak. Ilyen a legelőben való hiány, mert mindig sok barmot visznek magokkal. Ilyen a csatában az erős gyalog had, mert ők nem szívesen szállanak le lóhátról, nem is igen birnak sokáig gyalog járni, annyira megszokták a lovalást. Ellenökre van a sík, egyenes tér. Ez különösnek látszik, mert világos, hogy a lovas hadnak a nyílt mező a legalkalmasabb. De meg lehet magyarázni azon okkal, hogy az ily terület megnehezíti a cselvetést és meglepést. Ellenökre van a sűrű, tömött sorokban őket szüntelen üldöző lovasság. Ellenökre van továbbá a kézi tusa, és az éjjeli meglepetés, különösen ha a támadók egyik része hadi rendben rohanja meg őket, a másik pedig lesben áll.

Nagyon bántja őket, ha tőlük valaki a rómaiakhoz szökik. Jól tudják ugyanis, mennyire kalandos és nyereségre vágyó az ő népük, és hogy sok törzsből van az összeróva, úgy, hogy emiatt kevés bennök az összetartás és az egymás iránt való jóakarát. Úgy gondolkoznak, hogy ha némelyek közülök hozzánk (a rómaiakhoz) állanak és jó fogadtatásra találnak, mindjárt sokan követni fogják példájokat, és azért esik annyira nehezökre az elpártolás.³⁸

Elsorolja azután, mikép kell a római sereget rendezni és vezetni, hogy az győzelmet remélhessen a magyarok fölött. „Ha szerencsés volt az ütközet kimenetele, ne üldözd őket se túlságos sóváran, se hanyagúl. Mert ők nem olyanok mint a többi nemzetek, melyek egy vereség után mindjárt le vannak győzve, hanem azután is minden módon igyekeznek megrohanásokkal nyugtalanítani és lehetőleg kezökbe keríteni az ellenséget.”

„Nem azért irtuk mindezt, mintha háborúra készülénk ellenök, mert hisz nem is szomszédjaink és jelenleg nem is ellenségeink, hanem inkább engedelmeseknek mutatkoznak a rómaiak iránt.”³⁹

Ez a jellemzés a legbővebb és legtartalmasabb, melyet a magyarok felől birunk, azon korból, mielőtt Pannóniát elfoglalva, beléptek a nyugoti népek körébe. Sem stílusra, sem sokoldalúságra nem hasonlítható Tacitus Germaniájához, és a nép, melyet tárgyal, nem is volt hivatva oly nagy történeti szerepre és hatalomra, mint az, melylyel a nagy római történetíró foglalkozik. De egy tekintetben, épen céljánál fogva, Leó császár nemcsak részletesebb és behatóbb, hanem megbízhatóbb is mint Tacitus, t. i., a háborúhoz tartozó ügyek leírásában. Mivel pedig a régi magyarok életének a háború volt mintegy a szellemi központja, ennek ily erős megvilágítása fényt derít a köz- és magánviszonyok azon egész sorozatára is, melyek szükségkép összefüggöttek a hadi szerkezettel és hadviseléssel.

Eredetileg laza szövetségben éltek a magyar törzsek, úgy látszik, nemcsak politikai szervezet, hanem vérrokonság sem fűzte össze valamenynyit. De a bolgár háború idejében már erős központi hatalmat szolgál valamennyi törzs, oly hatalmat, mely nemcsak erős fegyelmet képes köztük tartani, hanem egy erős, minden ízében egy akaratot szolgáló szabálynak veti őket alája. Mert az olyan harci rend, minőről a görög császár szól, hadosztályokkal, tartalékkal, nem is képzelhető el, ha nincs oly tekintély, mely az egyes széthúzó vagy legalább önálló elemeket katonai szempontok szerint, nem birta volna berendezni. Nem lehetett másként: a nemzetiségi vagy törzsi beosztás fennállott ugyan, hanem csak az emberanyagot szolgáltatotta a háborúhoz, de annak viselésére semmi befolyással nem volt. Ebben különbözött a magyar, és pedig katonailag véve nagy előnyére, az akkori nyugoti európai népektől, vagy a szlávoktól, kiknél az egyesek a törzs vagy clan főnöke alatt állottak, kit csak igen laza kötelék fűzött a vezérhez vagy királyhoz.

Véleményünk szerint mégis Leónak két adata bizonyítja leginkább a magyar katonai szervezet erejét és tökéletességét: az, melyben viseletökről van szó győzelem és veszteség esetén. Mindkét esetben a legerősebb indokok forognak fenn a hadi rend megbontására, olyanok, minőknek bármilyen kitűnő zsoldos katonaság, vagy bármily vitéz népfelkelés nem bir ellenállani. Ha a magyar seregnek csak zsákmányolás a célja, mint bomlott volna föl győzelem után, ha préda, sarcz, fogoly és váltság ingyen, vagy csekély áldozattal és kockázattal kínálkozik. Ennek a csábításnak az utódok sem a török háborúban, sem a poroszban nem birtak ellenállani. De akkor birtak, a háborúnál tehát a politikai cél maradt a fő, és a vezér mindig kezében tartotta seregét. Még erősebb a felbomlás veszélye kudarcz esetén. Az élet ösztöne győz, a „sauve qui peut” jelszó még Napoleon seregét is futó, ellentállásra képtelen, tehetetlen tömeggé aljasította. A hol ez nem következik be, ott a fegyelem mellett igen erős erkölcsi okoknak is fenn kell forogniok. Leó pedig egyenesen kimondja, hogy a magyar sereg, ha megveretett, sem szűnik meg folyton veszélyes lenni. Vagyis, a sereg összetartása és bizalma vezéreibe fölülállott a hadi szerencse forgandóságán.

Igen tanulságos az is, mit a szökevényekről és azok büntetéséről hallunk. Mig csak a törzs kapcsolta az egyest a nemzethez, nem volt semmi, mi az egyes, kalandos vitézt visszatartotta volna attól, hogy idegen földön szolgálva keressen boldogulást és dicsőséget. Igen valószínűnek tartjuk, hogy régebbi időben csakugyan sok magyar szolgálta a khalifákat, a kozár khánokat és a byzanci császárokat. A fejedelemség megszüntette ezt; nem engedte, hogy a nemzeti erő ily módon fecséreltessék el. Ne feledjük, hogy a húnok is üldözték a szökevényeket, hogy Attila minden szerződésénél a szökevények kiszolgáltatása volt egyik főpont. Abból, hogy a császár e pontot annyira kiemeli, egyuttal bátran következtethetjük azt is, hogy a katonai disciplina, bármily szilárd volt is, nem lehetett régi, és nem bírta még egészen elnyomni a régi teljes szabadság hagyományait.

Nemcsak fejedelmi hatalom kellett oda, hanem a vezérek és tisztek egész sorozata. Nem akarunk igen nagy súlyt helyezni arra, hogy krónikáink a törzsek beosztásánál tizedeseket és hadnagyokat említenek, sem arra, hogy a hét vajdát kapitányoknak, vagyis vezéreknek nevezik, mi első sorban katonai szerepre mutatna. Már nagyobb figyelmet érdemel, hogy Sz. László törvényében tizedesek és századosok említetnek a helységek népe élén. De legfontosabb az, hogy Leó egyenesen azt a kifejezést használja a magyar csapat megjelölésére, minővel a rómaiakat megnevezi. A „moira” mint hadosztály körülbelül egyforma számu kellett hogy legyen. Élén pedig hadnagy, tapasztalás és vitézség által kiváló férfiú áll, mert különben vége lett volna az egész hadi rend annyira kiemelt rugékonyságának.

A magyar nemzetnek a fejedelemség volt első intézménye, a katonaság első közös nevelése. Magán a fejedelmen kívül már meg kellett lennie az előkelők, vagyis a parancsnokok osztályának. Ezek azok, kik titoktartók, kik kemény büntetéssel fenntartják a fegyelmet, kik a fejedelemmel együtt intézik a háború és béke ügyeit. Nem mondjuk, hogy a törzs-szerkezetnek, a törzsfők leszármazott tekintélyének ebben nem volt része. De az kétséget nem szenved, hogy nemzetünk ez első politikai iskolázásában a személyes érdemet, a katonai tehetséget illette meg az első hely. Csakis ez alapította meg az Árpád monarchiáját, csakis ez volt erkölcsi alapja annak a tekintélynek, melyet az előkelők élveztek.

Már külsejükben is különböztek az előkelők a közvitéztől. A közember bőrpánczéllal védi magát, van ugyan kardja vagy lándzsája, fő fegyvere a nyíl, sisakot még több századdal később sem hord, mert az őt a nyilazásban gátolná.⁴⁰ Maga, lova, fegyverzete, még egészen pusztai, valószínűleg maga a család vagy a törzs elláthatta egész hadi készületével. A főemberek ellenben talpig vasban harcolnak, lovuk is vértézve van, mint a görög vagy a perzsa katafraktoké, fegyverzetök ezüsttől fénylik.⁴¹ Fejükön nincs puha bőrsüveg, mint később a kúnokén, hanem fényes sisak, csillogó forgóval, messzire mutatva, hogy a vitéz a csatára díszíti magát, mint legszebb ünnepére.

Meg van tehát az a szervezet, mely minden korban megkülönböztette a hódító, uralkodó népeket. Egységes vezetés, a leghatalmasabbnak s legméltóbbnak kezében; a nemzet ügyeinek vitele békében és háborúban az ügyekbe beavatott, a vezér után induló egész előkelő osztály kezében. A régi szabadságnak, annak, melynek emlékét fenntartották a krónikák hagyományai és a vérszerződés mondája, igazi biztosítása és alapja épen az volt, hogy a fővezér minden fontos ügyben reászorult a hadnagyok tanácsára és támogatására, mert azokat követte a nép szeretetből és félelemből egyaránt. Az a magyar szokás, hogy oly élénken és hosszasan megbeszéljük és megvitatjuk a közügyeket, melyet egy középkori történetíró annyira kiemel, már ekkor kellett, hogy meg legyen.

Mindezekben a magyar nemzet szervezete megegyezik a többi nemzet szervezetével a nagy népvándorlások korában. A nagy vállalatok mindenütt monarchikus formába kényszerítették az előbb széthúzó törzsi és nemzetségi elemeket. A király vagy fejedelem mellett mindenütt fegyveres kísérete volt a kezdődő arisztokratia csirája, mely aztán az új hazában gyökeret vert és nagyra nőtt. Így volt a frankoknál és góthoknál, így az

angolszászoknál és normanoknál vagyis valamennyi európai nemzet alapítóinál, így lehetett a húnoknál és avaroknál is.

Miben különbözött tehát a magyar, fejlődése e fokán, a többi vándorló és honszerző néptől?

Először abban, hogy elejétől fogva nem egységes, hanem különböző fajok és nyelvek egyesülése által történetileg képződött nemzet. Ez által egyúttal nagyobb volt a fogékonysága a legkülömbözőbb részről jövő kulturai és politikai befolyások iránt. Másrészt, épen sajátos alkata tette képesebbé az ellenállásra, arra, hogy egyéniségét megtartsa, mi a többi letelepedő népnél nem történt meg.

Másodszor abban, hogy ez az egyesülés, a mint politikai okoknak volt eredménye, úgy igen erős politikai és katonai organismust teremtett, olyat, minővel más, az anyagi műveltség azon fokán álló nép alig birt. Más népeknél nagy szerepet játszik a vallás, a rendi felosztás, a föld művelése és birtoka. A magyarnál mindez háttérbe szorult azzal szemben, hogy egységét megtartsa, „és ellenségeivel szemben magát vitézül viselje.”

Ezzel a kétségtelen egyoldalúsággal magyarázható meg egyedül hadi dicsőségek, majdnem egy századon át folyó diadalmas portyázásuk.

Vadászoknak, csikósoknak, gulyásoknak volt ez a nemzete. Nem vészett ki a faja, ott találhatjuk még az alföld rónáin napbarnított arczczal, karikás ostorral, a Dunántúl rengetegeiben, daczolva viharral és fagygyal, a Balaton partján, a mint egy kivájt fatörzsön, a legkezdetlegesebb hálóval keresi a vízben élelmét. A századok alig változtattak lényegén. Hetyke, délczeg, duhajkodni szerető legények, egykedvű, az élet minden próbáját elviselő férfiak, teljes bizalommal eltelve saját testi erejük és ügyességök iránt, épen oly fáradhatatlanok, ha szenvedélyök hajtja, mint a mily telhetetlenek a heverésben, ételben, és különösen italban, ha arra kerül a sor. De hogy a régi magyart elképzelhessük, a mostani csikoshoz, kondáshoz vagy szegény legényhez hozzá kell adnunk a fegyver fölötti tökéletes uralmat, annak kezelésében azt a teljes biztosságot, melyet csak a gyermekkortól való folytonos, szükségből és mulatságból egyaránt folyó gyakorlat adhat meg. Hozzá kell adnunk mindennek fölött azt, hogy a természet fia mostanában sziget a műveltségnek őt körülfogó tengerében, magányosságában gyűlölve, ha lehet rombolva, mindazt, minek hasznát, értelmét föl nem fogja; akkor pedig egy színvonalon álló, hasznos tagja lehetett egy nagy közösségnek. Ez a közösség, mint egész, úgy állott szemben a szomszéd, már letelepedett, békésebb országokkal, mint most a betyárnak kiháló faja a faluval vagy vármegyével.

Erre a szembeszállásra szolgált minden. Ruházata nem díszes, de a változó éghajlat elviselésére legalkalmasabb, a minthogy mai napig megmaradt gyolcs ing, gatyá, szűr és bunda alakjában. Ép oly kevésbé díszes a fegyvere vagy a lova. De nyila nem téveszti el a célját, bozontos apró lova gyorsan engedelmeskedik ura minden hajlásának. Csak így lehetett oly félelmes a lóhátról, gyakran visszafordulva, elbocsátott nyílzápor, csak így oly pusztító a közelből való harcban a görbülő kard és az izmos kézzel forgatott buzogány. Huszáraink, kik még Mária Terézia háborúiban is előbb értek az ellenséghez, mint a lovuk lábától fölvert porfelleg, kik, míg körülöttük a golyók süvöltöttek, a hú állat nyaka körül találtak védelmet, azután közelbe érve, kivették a kardot foguk közül, voltak e merész lovasok igazi fiai.

Minden egyes adatról, még a leghitelesebbnél is, döntőbben bizonyítják a magyar vitéz kitűnő katonai képzését a kalandozás korának hadjáratai és csatái. De a vezetés is fölülemelkedett a pusztai népek rendes, százados gyakorlatán. A gyorsaság, a nyilazás, cselvetés ősi öröksége volt a nomád lovasoknak a skytháktól a mongolokig. De a magyarnál kiemelve látjuk az ügyességet a talaj felhasználásában, a rendszert a harcivonal és a tartalék felállításában, az előőrsök és a szárnyak beosztásában. Mindez a vezéreknek nemcsak tapasztalására és tanulékonyására, hanem önálló gondolkodására, katonai lángeszére mutat.

Legföltűnőbb az, hogy szabályozva van minden. Nemcsak a fegyverzet, a támadás és visszavonulás módja, hanem a hadseregnél annyira fontos élelmezés is. Leó elmondja, minő

gondot fordítanak a magyarok lovaik és barmaik legeltetésére. Az természetes, hogy seregök egész gulyákat és méneseket hajt magával, az élelmezés biztosítására, a veszteségek pótlására. De gyors előhaladásnál, vagy hátrálásnál, midőn a podgyász és a lábas jószág nincs kéznél, szükség van bizonyos könnyen kezelhető és elérhető készletre a legénység fenntartására. Tudjuk, minő nehéz feladatot hárít mai napig épen a csatázó katonaságnak táplálása a hadi igazgatásra. A régi magyarok ezt a feladatot fényesen megoldották.

„A pusztaságban is jól el vannak látva élelemmel, kevés teher és fáradtság árán. Ennek oka előrelátásuk, és az, hogy országukban sok a tehén és az ökör. Ezeket nem használják a föld művelésére, és mivel legelőjük bőven van, gyorsan fölnevelik és meghizlalják. Ha levágják a marhát, elveszik a bőrét és zsíráját és azzal nagy kereskedést űznek, a húst pedig nagy üstökben megfőzik. Ha pedig jól meg van főzve és besózva, elválasztják a csonttól, és kemenczén vagy másképp megszáritják, ha pedig megszáradt, finom porrá zúzzák, és ily módon élnek vele: nagy sereggel járva a pusztákon, hol semmi eleséget nem találnak, kazánokat és üstöket visznek magokkal, és mindenki visz magával egy zacskóval ilyen port hadi ellátásnak, azonfelül meg fejedelmök is vitet utánok nagy mennyiséget szekéren. És ha folyónak, vagy más víznek partjára érnek, leszállnak, edényeikben felforraltatják a vizet, és ha felforrt, a bajtársak száma szerint tesznek be port, a por megdagad, egy-két maroknyitól megtelik az edény, mintha kása volna. Nagy a táplálóereje, és egy kevés kenyérrel, vagy a nélkül is, erőt ad az embernek. Nem csuda tehát, ha oly nagy sokaságban járnak oly hosszú időig a pusztán, hol nem találnak semmit, mert lovaik fűvel és szénával táplálkoznak, ők pedig ezzel a porrá tört hússal.⁴²

Az az előrelátás, melyet az olasz író kiemel, szintén a magyar hadviselés tökéletességét, rendezettségét bizonyítja. Az élelmezés lehetőleg ki volt emelve a véletlen köréből; látjuk, hogy a fejedelem gondja már arra is kiterjedt.

Salamon Ferencz annyira megy, hogy a magyar katonai erő fejlettségében nagy részt tulajdonít annak is, hogy a magyar fejedelem zsoldosokat, vagyis állandó katonaságot tartott. E tétel bebizonyítására azonban nem lehet hivatkozni másra, mint arra, hogy a kozár khán csakugyan tartott zsoldos sereget. De a magyarokra nézve e véleményt nem fogadhatjuk el, legalább nem oly értelemben, mintha az ilyen zsoldos had – mert egyes idegenek valószínűleg voltak – jelentékeny részét képezte volna a magyar hadi erőnek. Nemcsak, hogy erre egyenes adat nincs, hanem a nép egész akkori állapota, harczra termettsége és képzettsége fölöslegessé tette az ilyen külön sereget, vagy legalább csak arra szorította, hogy az olyan fegyver nemeket szolgáltassa, melyek magából a magyarságból nem kerültek ki.

Még egy igen fontos és nehezen eldönthető kérdés van hátra: az, mennyire mehetett a magyar sereg száma. Annál fontosabb kérdés, mert a sereg számából, ily nemzeti seregnél, következtetni lehet magának a népnek számára is.

Krónikáink e számot igen nagyra teszik. Igen jellemző, és a katonai berendezés erejét bizonyító, hogy ők a hét törzset egyforma nagyságú hadtestnek képzelik. „Szvatoplug megöletése után hét seregre oszlottak, úgy hogy minden seregnek, a tizedeseken és századosokon kívül, volt egy hadnagya, kinek, mint egy vezérnek, valamennyien kötelesek valának engedelmessékedni.” Volt pedig minden seregben 30,000 fegyveres, a tizedeseken és tiszteken kívül.⁴³ Ily módon maga a legénység 210,000 emberből állott volna. A többi krónika ehhez még hozzáteszi, hogy a 108 nemzetség mindegyikéből 2–2000 harczos került, mi 216,000-re rugna.⁴⁴ Itt tehát nagyon is pontos számot találunk, de ép oly levéssé hihetőt, mint azt, mely a Scythiából bevonuló húnok számát – szintén a 103 nemzetség alapján – egy milliónál is többre teszi.

A külföldi írók közt Ibn Rosztehnél találunk pontos adatot, ki szerint a magyar fejedelem 20,000 lovassal indul hadjáratra. Ezt a számot elfogadhatjuk, bár nem abszolút értékben, de összehasonlítás alapjául. Ugyanazon író ugyanis 10,000-re teszi a kozár khán lovasainak számát. Kitűnik ebből, hogy az arab író a magyart kétszerre erősebbnek tartotta az

akkor leghatalmasabb pusztai népnél. Igaz, hogy a magyar épen a kozárok csatlakozása által erősödött, de az mégis világos ebből, hogy kicsi, jelentéktelen népnek a magyart épen nem tartották.

Feltéve, hogy a magyar fejedelem 20,000-nyi haddal ment a csatába, a fegyverfogható férfiak száma körülbelül 40–50,000-nyi lehetett, mert az akkori viszonyok közt annyi gyors ellenségtől körülvéve, a vitézek nagyobb része alig távozhatott sátraitól és nyájaitól. Ha ennyi a férfiak száma, az egész népét 250,000-nyire tehetjük, úgy hogy a rabszolgákkal együtt fél milliónyi lehetett a népesség. Ennél kevesebbet nem igen lehet föltételezni, különben nem valószínű az oly nagy ország elfoglalása, minő Magyarország, bárminő gyérre tegyük is népességét, sem a sűrű, emberfogyasztó kalandozás. Bizonyos, hogy túlzás, ha a fuldai évkönyvek a bolgárok veszteségét a magyarok elleni háborúban 20,000 lovasra teszik, és azt a megjegyzést fűzik hozzá: mekkorának kellett akkor lenni a magyarok veszteségének?⁴⁵ De az alig szenved kétséget, hogy a bolgár-besenyő harczok erős rést ütöttek a magyarok seregének létszámába, és ha ez a megfogyott sereg mindamellett rövid idő alatt oly nagy sikereket vívott ki, ezt nem tehetette, ha a nemzet megmaradt részében nem talál erős tartalékot.

Külömben, bármily kicsi vagy nagy volt népünk száma, sok embert pótolta az összetartás és katonai képzettség erkölcsi ereje. A harcz olyanynyira ki volt fejlesztve, fő foglalkozássá, művészetté vált, hogy hatása belényúlt az élet minden viszonyába.

Mi a vallásban a békének és szelidségnek látjuk legfőbb terjesztőjét. Az a kevés, mit a régi magyar hitről tudunk, azt mutatja, hogy eleinknél az is, mint minden más intézmény, a küzdelem, a háború szellemét lehelte.

Igaz, hogy azok az istenségek, melyek e szellemet kifejeznék, a „Hadúr” és „Ármány”, történetileg sehol ki nem mutathatók és csak ujkori epikusaink ihletett költői phantasiájának termékei. Igaz az is, hogy a magyar ősvallás nem lehetett más, mint a többi ural-altáj népnek bűvöléssel, igézéssel, babonával, varázsszal tele samanismusa, vagyis a természet erőinek imádása, melynek emberfölötti csudás hatalommal felruházott táltosok voltak a papjai, és a mely Szibéria török és ugor népeinél többé-kevésbé tisztán mai napig is fennáll.

Igaz az is, hogy a vallási elnevezésekkel együtt, melyek oda vezetnek, magok a vallásos fogalmak egy része is átszármazhatott a zend népektől. A tűzimádás szertartásainak számos nyoma található ma is a kirgizeknél és más török nomádoknál. A fehér ló áldozata megvolt a perzsáknál is. Ilynemű befolyásra mutat a vallási dualismus tanának régi létezése mert nemcsak az isten hanem az ördög „urdung” neve is régibb a magyar kereszténységnél.⁴⁶ Egyenesen tűzimádóknak mondják a magyarokat úgy Ibn Roszteh, mint Gurdézi, kiknek tanúsága, ha nem is egészen hiteles – mert előttük, kik kiválóan perzsáknak irtak, első sorban a tűzimádás volt a pogányság – még sem egészen elvetendő. De mivel hazai emlékeinkben és maradványainkban, valamint népünk szokásaiban és babonáiban ennek a vallási tiszteletnek alig maradt nyoma, még sem hihetjük, hogy a pogány magyarok Ormuzd és Ahrimán vallását – a természeti vallások közt tán azt, melynek legnagyobb volt az erkölcsi tartalma – tették magokévá.

Megmaradt egy régi tudósítás a turkok vallásáról a VII. századból, mely bár nem szorosan a magyarokról szól, mégis annyira jellemzi a már némiképp tisztult természetimádást, hogy megtalálhatjuk benne a régi magyar hitnek is lényegét. „A turkok kiválóan tisztelik a tüzet, hódolnak a légnak és a víznek is, énekeket zengenek a földnek. Egyedül azonban azt imádják és istennek azt nevezik, ki az eget és földet teremtette. Ennek lovakat, ökröket és juhokat hoznak áldozatul, és vannak papjai, kikről azt hiszik, hogy jósló tehetséggel vannak felruházva.”⁴⁷ Megvan tehát a teremtő imádása, a táltosok papsága, a mellett az elemek tisztelete. Hogy ez a vallás nem a mágus vallás, az bizonyos, de hogy annak befolyása volt alakulására, arról a tűz tiszteletének első helyen való fölemlítése tesz tanúságot.

Nem szenved kétséget, hogy a magyarok eredeti vallása, mire a történeti korba jutottak, vándorlásaik és sokféle érintkezéseik következtében már sűrűn át volt szöve más fejlettebb vallásoknak, különösen a perzsáknak fogalmaival és szertartásaival. A kozárok szomszédságában megismerkedtek a mohamedán és a zsidó vallással is. Egy XI. századi legenda szerint a magyarok azzal dicsekszenek, hogy ők a zsidóktól származnak,⁴⁸ miből talán a magyarokhoz csatlakozott kabarok egy részének zsidó hitére lehetne következtetni. Akár a kozárok, akár a görög kereskedők, akár foglyaik által már megismerkedtek a keresztény hittel is. Sőt van arról egyenes tudósításunk, hogy a leghíresebb hittérítők egyike, Konstantinos, ki tán azonos Kyrillossal, a szlávok apostolával, szintén járt a magyarok közt. „Midőn a bölcs a kozárok földjéről visszatért, kora reggel, imádkozása közben megrohanták a farkasok módjára üvöltő magyarok és meg akarták őt ölni. De ő nem ijedt meg, és nem szünt meg imádkozni, csak azt kiáltozva: Uram, könyörülj rajtam! mert már elvégezte az imádságot. Ők pedig meglátva őt, és isteni rendelésre megjuhászkodva, nagy tisztelettel vették őt körül, és meghallva szájából az intés szavait, társaival együtt elbocsátották.”⁴⁹ Mindez a különböző behatás azonban külső maradt, és nem változtatott az ősi hit lényegén. Úgy a mint a nyelv egységes maradt, és minden újabb elem befogadása csak növelte szerkezetének erejét, úgy maradt meg a pogányság is, és pedig, mint a következő történetek bizonyítják, igen kifejtett alakban, és teljesen bírva a nép hitét és ragaszkodását.

Még napjainkban is, midőn a nagy monotheisticus és dogmaticus vallásokat uralja az emberiség, minden egyes ember, minden egyes nép a maga szellemére, a maga egyénisége szerint alkotja meg istenségét. Mennyivel inkább kellett ennek meglennie azon korban, midőn a vallás egy volt a nemzettel és családdal, midőn a közös isteni tisztelet csak úgy elválasztotta más néptől, mint a nyelv. A természet hatalmas jelenségein kívül különös tisztelet övezte a meghalt dicső ősök szellemét. Mert a halhatatlanság fogalma nem hiányzott az ősmagyarok lelki életéből, csakhogy azt máskép, mint testi megmaradás formájában, nem igen foghatták föl. Így hiszik a Kaspi tenger körül lakó nomád népek most is, hogy holtjaik elhunytok után is táplálkoznak, és nem mulasztják el étellel, itallal ellátni őket a sírban. Emléköket jelölik a sírhalmaik fölé emelt fa- vagy kőszobrok, melyeknek erős, bajszos vonásai néhol messze Oroszországban is megőrizték a magyarhoz hasonló típust. Ezek a szobrok azok a szittyá bálványok, miket Szent Gellért szerint a magyarok imádtak.⁵⁰

Az ősök tiszteletének sehol sincs oly nagy és mély értelme, mint katona nemzetnél. Ők a történeti dicsőségnek, a nemzeti erénynek, a vitézségnek megtestesítői, hozzájuk fohászkodik az utód, midőn harcos vállalatban, férfias küzdelemben felső oltalomhoz fordul. Ők halhatatlanok, hű lovuk, szolgálhaduk elkíséri őket a túlvilágra, hol majd a csatában legyőzött ellenség várja parancsukat. A ki példájokat követi, és nem törődve sebbel, veszéllyel, űzi, pusztítja az ellenséget, hasonló dicsőségnek és uralomnak válik részesévé.

„Miért vagytok annyira kegyetlen ellenségei a keresztényeknek?” kérdi a krónika szerint a győztes császár a fogoly Lehelt és Bulcsut. „Mi vagyunk az úr istennek boszúja,” volt a válasz, „ha nem üldözzük benneteket, ti fogtok minket rabságba ejteni és megölni. „És midőn a halálra ítélt Lehel kürtjével leüti a császárt, így szól hozzá: előttem méz és szolgám lesz a más világon.” „Mert az a szittyák hite, hogy a kiket életökben megölték, azok lesznek a túlvilágon az ő rabjaik.”⁵¹ Ha az akkori magyar jellemet átgondoljuk, bizonyára ez: a vitézségnek jutalma földön és a mennyországban, volt vallásának legerősebb, lényét legjobban átható hitcikkelye.

A katona-élet izgatottságához és költészetéhez képest üres és sivár volt minden, mit a békés tanyázás otthon nyújthatott. Hogy élvezhető, a lelket elfoglaló legyen, összeköttetésbe kellett hozni mindezt az élet igazi céljával, a hadakozással. Elmúlt harcokat idézett föl, új kalandokra biztatott a fegyverek készítése és javítása, a lovak gondozása és betanítása. Harcz hiján vadászat, verseny szolgált gyakorlatul. Versenynél nemcsak a dicsőség, hanem maga a

díj is csábít. A győztes a nők kegyében láthatta jutalmát; a vesztesnek kacajuktól, gúnyuktól kellett tartania.⁵²

Mint a régi perzsáknál, kikről Herodotos meséli, úgy a pogány magyarnál is, az igazmondáson kívül, a nyilazás és nyargalás volt a nevelés legfőbb része. Most sem szűnt meg ez a hagyomány azokon a vidékeken, hol az 5–6 éves fiú szőren megüli a lovat és sokat ígérő biztossággal kezeli az íjat. Mit is képzelhetett volna a gyermeki kedély szebbet és jobbat az atya, az ősök példájánál. Legfőbb vágya kellett hogy legyen: mi hamarabb kivehetni részét az idősbekek veszélyéből, hirnevéből.

Még a szerelemnél, a házasságkötésnél sem maradhatott el a harci szellem bélyege. A régebben divatozó leányrablás, melyhez a hagyomány magának a nemzetnek leszármazását fűzte, ugyan megszűnt már, és helyébe a tisztességes megkérés, a leány megvétele lépett. De az a számos szertartás, mely a vőlegényt a lakodalom napján körülvette, és melynek nyoma a nép szokásaiban mai napig is megvan, az a sok kisebb-nagyobb akadály, melyet útjába gördítettek, és melyet le kellett győznie, vagy ügyesen megkerülnie, míg célhoz juthatott, mind azt bizonyítja, hogy a házasság barátságos megkötése csak az imént lépett az ősi erőszakos divatnak helyébe.

Külömben a békés élet egyformaságait csak hébe-korba szakította félbe valami napfodulati ünnep, a sátrak fölstedése, a nyájak terelgetése, a prédának elvitele valami görög vagy kozár városba, és ott disznek, fegyvernek, ezüstnek beszerzése. Néha-néha eljött egy-egy görög vagy perzsa kereskedő is, kinek áruja felkeltették a sóvárságot, s kinek elbeszélései még jobban feltűzték a vágyat, messze országok népét, kincsét megismerni, meghódítani. Megfordult a tanyán egy-egy jámbor szerzetes, vagy nagy szakállú, kifogyhatatlan beszédű dervis is, kinek térítő papolását egykedvűen, a józan megvetés és ámulás bizonyos vegyületével hallgathatták.

Legkedvesebb vendég azonban a kobzos volt; dala nélkül, melyet egyszerű hangszerén kísért, nem ment végbe víg vagy szomorú összejövetel, lakoma vagy tor. De megjelenése ünnep volt máskor is úgy a vezérek és törzsfők szállásain, melyeket számos szolgasereg vett körül, mint a közemberek sátraiban. „Mivel a világi emberek sajátsága, inkább magokra venni a dicsőséget, minthogy azt mások ruházzák rájuk, az a hét vezér maga szerzett magáról éneket, és elénekeltette azt, világi hír és nevők elterjesztése végett, hogy az ő maradékaik is hivalkodhassanak ezek hallatára, szomszédjaik és barátaik közt.”⁵³ Abban az időben az énekes volt a historikus, a hallhatatlanság megadója. A hőstettek, a nagy nevek így váltak az egész nemzet közös kincsévé, a hősről szóló mondák ismerete adta meg a szellemi nevelés leglényegesebb részét. Meglehet, hogy Árpádnak vagy Lebednek udvarán felhangzott már az ének Etelének és népének mesés történetéről, hatalmáról és bukásáról. A hősi énekek visszhangzottak az egész országban. A költemények e hazafias neme mellett a szív érzelve is megkövetelte a magáét, és a sátrak kerítésénél estenden oly módon foglalta a legény dalba szerelmét kedvese iránt, mint most, falun a munkától hazamenet, vagy télen a fonóban vagy fosztásnál.

Természettől egyszerű, edzett, testre szikár, de minden fáradságot kibíró faj volt ez. Mibe sem vette a fájdalmat; meghalt rokonaikat nem könnyel, hanem vérrel, magukon ejtett sebekkel gyászolták.⁵⁴ Ez a közöny saját testi szenvedések iránt szükségkép érzéketlenné tette őket a mások, különösen az ellenség, vagy alattvalók irányában. Lényöknek ez a barbár vonása tette őket a műveltebb népek rémeivé. De minden durvasága mellett sem hiányzott a nemzetből az erkölcsi tartalom. Lelkén a családhoz és a községhez való kötelek uralkodott. A természetes patriarchalis és az állami katonai fegyelemnek összefolyása megszilárdította mindkét kapocsnak hatalmát az egyes fölött. Az ősök tisztelete viszont összefolyt a vágygál: méltónak mutatkozni hozzájuk bajban, viadalban. A harci szellemet kelti és éleszti az, mit vallásukból leginkább értettek és gyakoroltak, és a harci vágnak az idegen földek alig megismert kincsei adtak új táplálékot.

Ebben a szellemben állott a régi magyarnak igazi erkölcs. Elvont igazság még nem hatott reá, „de a barbárok közt voltak sokan, kiknek természetes erénye pótolta a törvényt és javította az erkölcsöt, kik megfeleltek a társadalmi élet kötelességeinek és felkarolták az általa föltételezett hajlamokat.”⁵⁵

Lelkileg is fogékony nép, viszontagságai következtében, már a legkülömbözőbb culturák kezdtek bevonni körébe. De erkölcsi élete még csak egyben ért túl a kezdetleges népek fokán, abban, mi minden politikai életnek alapja, kiindulása; a harcos kötelessége tudásában, dicsősége óhajlásában. Úgy a mint őseiktől örökölték, kiknek nevét nem tartotta fenn semmi hagyomány, úgy adták át ivadékaiknak, kikről századok múlva feljegyezték legnagyobb dicsőség gyanánt: „mesterei a rohamnak és az ellenség megtámadásának, kiteszik magokat minden veszélynek, mert nem törődnek a halállal.”⁵⁶

---

787. Azaz Etelközbe.

788. Konstant. Porph. 39. fejt.

789. Ld. értekezésünket a Budapesti Szemle 1883. évi folyamában.

790. Naplói kézirata, 1827. augusztus 28–30.

791. A halászat nagy fontosságát bizonyítja a számos török és ugor eredetű név és műszó.

792. Alfréd angol király a IX. század végén írt földleírásában főlegliti, hogy a finn észtek közt az előkelők kanczatejet (kumiszt) isznak a köznép pedig méhsört.

793. Gurdézi szerint, Akad. értesítő, i. h.

794. Matteo Villani, Croniche. Trieste, 1857. 202. l. „Portano generalmente forcetti di cordovano, i quali continevano per loro vestimenti, e com e bene unto, vi aggiungono il nuovo, e poi l' altro é appresso l' altro, e per questo modo gli fanno forti e assai defendevoli.” A bőrpánczél nem is oly különös és furcsa. Aias paizsa, Homeros szerint, hét bikabőrből készült, Bécsben pedig most is őrzik Gusztáv Adolfnak jávorbőrből készült nyakvértjét.

795. Jerney az első véleménynek, gróf Kuun Géza a másodiknak szószólója.

796. A középkori krónikások oeconomiájára nézve jellemző, hogy az Anonymus, midőn Álmos személyének leírását adja, az egyes vonásokat Dares Phrygiusnak a trójai háborút tárgyaló meséskönyvéből veszi kölcsön. Így a képhez Priamus, Páris és a Szép Heléna adták a színeket.

797. Anonymus 5. fejt.

798. Nevezetes a „status” kifejezés a cikkely értelmében. Másutt ily értelemben e szó nem fordul elő.

799. A hamisított székely krónika ez öt pontot még megtoldja egy a rabonbánok áldozatára vonatkozó cikkelyvel és ama hozzáadással, hogy e pontok köszerekre rovattak.

800. Podhradzky kiadása, II. k. 4. §.

801. U. o. 37. l.

802. U. o. 40. l. U. az a képes krónikában, XX. XXII. l. Nevezetes, hogy Konstantinos a háborúban való előljárást a kabarok kiválóságának elismerése gyanánt tünteti föl.

803. Az Árpádház genealogiájának visszavezetése Attiláig és Noéig későbbi hozzátoldása krónikáinknak. Eredetileg csak azt tudják, hogy Árpád Álmos fia volt. Álmos atyja Eleud és nagyatyja Ugek nem tulajdonnevek, hanem úgylátszik elődöt és üköt jelentenek, mi szintén a dynastia aránylag új voltát bizonyítaná. Lebediast nem vehetjük Eleuddal egynek. E régi vajdáról hagyományaink mítsem tudnak.

804. Nevezetes, hogy még XVII. századi íróink is „magyari”-akat említene, nem magyarokat.

805. E madár alatt a karoly vagy karvaly madarat szokták érteni.

806. Mint címerről, a hunnok történetében emlékezik meg róla oly módon, hogy az Geicha vezér idejéig zászlójukon díszlik. „Banerium quoque regis Ethelae, quod proprio scuto gestare consueverat, similitudinem avis habebat, quae hungarice turul dicitur, in capite cum corona. Árpád nemzetségéről a magyarok történetének elején: Árpád, filius Almi, de genere Turul.

807. Anonymus 3. f. Az álmat a krónika is ismeri, de a megtermékenyítést nem, csak azt mondja: dum esset grávida. Ez látszik eredetibbnek. Az Anonymus ebben is, mint sok másban, a Sándor-monda analogiáját követte.

808. Török szó, annyi mint uralkodó.

809. Ibn Roszteh, gróf Kuun Géza kiadása.

810. Ursprung der Magyaren, 73. l.

811. 40. fejt.

εχουσι δε κεφαλην πρωτην τον αρχοντα απο της γενεας του Αρπα δη κατα ακολουθιαν, και ο υο ετερους, τον τε γυλαν, και τον καρχαν, ουτινες εχουσι ταξιν κριτου. το δε καρχας εστιν αξιωμα, ωσπερ και το γυλας, ο εστι μειζον του καρχα.

812. A krónikák Szt.-István rokonának mondják Gyulát; úgy látszik, a hildesheimi évkönyveket követik, melyek 1003-ban „rex Julus”-ról szólnak. Az Anonymus Tuhutumtól származtatja a két Gyulát.
813. A székely Krónika világos hamisítás, az ott előforduló „horkáz” már Konstantinostól kölcsönözött.
814. Kézai I. 2. fej.
815. Sarchas. Lad. decr. III.
816. Kézai, u. o.
817. Vámbéry is a korlátlan szabadság felé hajlik. A szellemes író, ki a középpásziai nomád életet oly behatóan ismeri és oly szemléltetően leírja, éppen ez a tanulmánya teszi némileg egyoldalúvá. Mert ő turkomannok és kirgizek jelen állapotaiból indul ki, midőn az efféle népségek meglehetősen ártalmatlanok és nem veszi tekintetbe azt az időt, midőn a húnok, magyarok, tatárok és törökök katonai szervezésük által a világ ostorai lőnek.
818. Vámbéry is a korlátlan szabadság felé hajlik. A szellemes író, ki a középpásziai nomád életet oly behatóan ismeri és oly szemléltetően leírja, éppen ez a tanulmánya teszi némileg egyoldalúvá. Mert ő turkomannok és kirgizek jelen állapotaiból indul ki, midőn az efféle népségek meglehetősen ártalmatlanok és nem veszi tekintetbe azt az időt, midőn a húnok, magyarok, tatárok és törökök katonai szervezésük által a világ ostorai lőnek.
819. E különböző taktikák viszonyáról igen elmésen értekezett Salamon Ferencz: „A magyar hadi történethez a vezérek korában” című gyönyörű értekezésében 1–7. l.
820. Ld. munkámat: A magyar történet kútfoi az Árpádok korában. 98. l.
821. XVII. fej. 42. pont.
822. U. o. 22. pont.
823. V. ö. Anonymus I. fej. „Ha a scythák győztek, mit sem törődtek a prédával, mint mostani utódaik, hanem csak a dicsőséggel.”
824. Ezt a pontot (67.) a fordítók eddig egészen félreértették.
825. Jellemző a császári író pia fraus-a, amelylyel előbb a bolgárokat nevezte hitszegőknek, most pedig a turkok ellenében hangoztatja, hogy ők keresztények, ép azon turkok ellenében, kik megmentették a császárságot az esküszegő bolgárok támadásától.
826. Villani.
827. Gurdézi.
828. Villani, VI. k. 54. fej. A flórenczi író a XIV. századi magyarokról ír ugyan, de világos, hogy ez élelmezésnek a régi pusztai hazában keletkezett a használata. Montaine híres „Essay”-jeiben megemlíti, hogy az ő korában a török katonák szoktak magokkal vinni egy húsporral tölt zacsót. Vámbéry fölteszi, hogy a török népeknek volt valami conserv-féléjük húsból, de ez adatokat nem ismeri. Meglehet, hogy ennek a húspornak tokány volt a neve.
829. Kézai krónikája, II. 2.
830. Budai krónika 37. l. A képes krónika csak 3000 harczost sorol egy seregbe, de mivel a nemzetségek alapján 216.000-et számít ki, világos, hogy csak tollhibából.
831. Annales Fuldenses, a 896. évhez.
832. A perzsa-méd mágus vallás analogiájára mutatott már a múlt században Cornides Dániel, Commentatio de religione veterum Hungarorum, kiadta Engel, 1791.
833. Theophylaktos Simokatta históriái, VII. k. bonni kiadás, 286. l.
834. Herigeri, episc. Leodiensis vita. Mon. Germ. Hist. VII. k. 171.
835. Methodios pannonia legendájából. Dümmler: Die südöstl. Marken, 53. l.
836. Scythica numina. Sti Gerardi scripta et acta. Batthyány Ignácznál, 347. l.
837. Márk krónikája, II. 33. Ebben a hagyományban, mely kétségtelenül igen régi – már Kézai ismeri és czáfolja – nem találhatni a kölcsönzésnek semmi nyomát, és így a régi monda egy töredékének kell tekinteni.
838. Így van ez most is a kirgizeknél.
839. Márk krónikája, II. 19. l.
840. Liutprand, Antup. II. k. 3. fej.
841. Gibbon szavai a pogány magyarokról.
842. Villani, Croniche, VI. k. 54. fej.

II. KÖNYV

A HONFOGLALÁS

I. FEJEZET.

Európa a magyarok bevándorlása korában.

Nagy-Károly birodalmának bomlása. Új királyságok. Ökológia. Az egyház. Az arabok, a szlávok, a normannok. Órgrófságok. A német királyság. A keleti császárság. Kereskedése, gazdagsága. Politikai elvei

MIALATT A MAGYAR, mint a nagy népvándorlás egyik utolsó hulláma, Etelköz felől betörni készült a nyugot- és középeurópai állami rendszer körébe, Nagy-Károly birodalma ép olyan átalakulásnak, szétmorzsolódásnak volt színhelye, mint ötszáz évvel ezelőtt a régi római császárság a hunnok bejövetele idejében.

Ez az átalakulás kétféle irányban változtatta meg a nagy frank hódítók által összerótt birodalomnak szerkezetét és kiterjedését.

Először is, a központi birodalom hanyatlása, az uralkodó egyéniségek hiánya következtében, új életre ébredtek a frank uralom által csak elborított, de meg nem szüntetett nemzetek, saját történeti létük és külön földrajzi egységek szerint. Az a tisztán dynasticus értelmű megosztás, mely a verduni szerződés értelmében önálló királyokká tette Nagy-Károly unokáit, egyúttal magában foglalta a nyugoti frank birodalomnak különválását a keletitől, és Itália elszakítását mindkettőtől. A román nemzetek úgyszólván csak akkor jutnak különösségek tudatára: lerázzák a germán igát, és a természet alkotta határok közt külön igyekeznek megalakulni. De mivel egymás közt is eltérők, a frank romántól ismét különválnak a burgundi román és a longobárd román. Így az eredetileg egységes birodalomból négy, majd mivel Burgundia ketté szakad, öt királyság jó létre. Már a dynastia egysége sincs meg; Burgundia és Olaszország már elválnak a Karoling családtól, és a nyugoti frank, vagyis francia királyságban is erős ellenzékre talál a germánnak nézett karoling uralkodó, a párisi grófokban. Csak a császári felsőségnek, – igaz hogy majdnem csak névleges – elismerése tartja fenn a nyugoti kereszténységben az egységnek gyöngye látszatát.

Még jobban meg volt bontva ez az egység magokban a külön országokban a második uralkodó irány: a hűbériségnek és törzsi összetartásnak erősebb kifejlése által.

Nagy-Károlynak hódító hadjáratai és utódainak testvérharczai elcsigázták, fogyasztották, gazdaságilag tönkre tették a frank királyi hatalom biztos támaszát, a szabad birtokosok, a leudesek osztályát. Mind több-több szabad ember csúszott az egyháznak vagy a beneficiummal ellátott nagybirtokosnak védelme alá, és vált királya katonájából a hűbéres úrnak, a seniornak jobbágyává. Mivel pedig a király is reászorult a teljes fegyverzetben harczoló, fegyveres kísérettől körülvett vasallusra, lassankint, hadi szolgálatai jutalmául, átengedte neki a beneficiumokat örökös birtokul. És mivel most már csak a seniornak volt elég hatalma akármit is végrehajtani háborúban és békében, a királyi közigazgatás, melyet Klodvig és Nagy-Károly oly szilárdan alkottak meg, fokozatosan megszűnt, és a vidékek kormányzása, – comes-i vagy dux-i címmel, vagy akár anélkül, – szintén a nagybirtokos seniornak vagy a püspöknek kezébe jutott.

Kezdetét vette tehát az egyes nemzetek felbomlása vidékek és birtokok szerint, mely azután jellemző vonása maradt az egész középkornak. A központi hatalmaknak gyöngülése, az egyes tartományoknak majdnem teljes önállósága volt politikailag a főeredmény. A feudalizmus, a nagy földbirtok kizárólagos uralma tényleg már megszületett, és a király, mint e nagy földbirtokosok egyike, minden kilátás nélkül a sikerre igyekszik társait, kik közül némelyiknek hatalma felülmúlja az övét, engedelmességre, hadi szolgálatra kényszeríteni. Az egységes nemzeti akaratnak, a terjeszkedésnek, hódításnak immár vége. A királyság címme válik, elvesztette régi erkölcsi alapját. Mert hogy is ragaszkodhatnék a nép oly uralkodóhoz,

ki nem védi külellenség ellen, ki nem oltalmazza birtokát, szabadságát, életét rablója, elnyomója ellen, ki sem vezére, sem birája többé? Többé-kevésbé mindenütt meg volt az, a mit Aquitaniában hivatalos oklevélben így fejeztek ki: „Krisztus uralkodása idejében, midőn világi királyt csak vártak.”¹

Később a feudális úr teljesítette mind e feladatot, de akkor létért való küzdelme a királylyal és saját társaival szemben, bárdolatlan erkölcsé és kezdődő nemesi gőgje megakadályozták abban hogy más is legyen, mint jobbágynak kemény szívű elnyomója és szomszédjainak rettegett ellensége. A régi jogállapot megszűnt, új még nem lépett helyébe, a ki birta, marta; ismét visszatért az ősi állapot, a bellum omnium contra omnes, vagy, a mint a tudomány elnevezte: az ököljog. Egy szellemes francia író szerint a X. századi ember csak két dolgot kívánt: azt, hogy legyen egy bundája, és azt, hogy meg ne öljék. Nem is lehetne jobban kifejezni a vagyon és az élet teljes bizonytalanságát azon korban, mint e szavakkal. Világos az is, hogy az erkölcs, a család, a női becsület, ily viszonyok közt pusztá nevekké váltak, msnt mindig, a midőn egy erőszakos úri osztály hág egy nyomorúlt, szolgai alattvaló csoport nyakára. Az akkori urak lettek a nemesség ősei, de e fogalom akkor csak a származást fejezte ki, és legfőleg a vitézség és testi erő volt egyetlen erkölcsi tartalma. A lovagság még nem tette a páncélos lovasokat a kereszténységnek erényben és nevelésben is kiváló első világi rendjévé.

Ebben az általános bomlásban és zűrzavarban, mely rosszabb volt az ősi barbárságnál, mert egy rövid, de sokat ígérő culturalis korszakot borított el, a keresztény egyház maradt meg egyetlen szellemi hatalomnak. Róma hite lassankint meghódította a győztes frankokat, angolszászokat, góthokat, longobardokat és burgundokat, elenyésztette az ariánusok veszedelmes szakadását, és a frank fegyverek oltalma alatt diadalmasan hatolt előre a germán őserdőkben, hová soha római sereg nem jutott, szászok és thuringok közt, sőt már a szlávok és avarok megtérését is munkába vette. Megkezdette másrészt az arab uralom alá jutott Spanyolország visszahódítását, a hol a góthok utódai Asturiában, és a frank örgrófok Barcelonában gátat vetettek a kordovai khalifátus terjeszkedésének. És bár az egyház e gyors és biztos előrehaladása kétségtelen összeköttetésben állott frank politikai hegemoniával, mégis a IX. században már világossá lőn, hogy a vallásos szervezet már magában véve is oly erős, hogy el lehet, sőt előnyomulhat világi támasz nélkül is, sőt hogy a világi viszonyok általános chaosában megtalálta már az uralmához vezető utat. A pápai szék már törvényt szab a Kegyes-Lajos és fiai közt kitörő viszálykodásban, I. Miklós idejében pedig, mint a kereszténység legfőbb birája, maga elé idézi és megbünteti az érsekeket és királyokat, kik a kánoni törvény és az erkölcsi tudat ellen vétettek. Az üldözött ártatlanság csak az egyháznál és azon áhitatos félelemben talált némi menedéket, melyet annak hatalma e földön és a túlvilágon még a legvadabbakban is fölkellett. A császári hatalom megszűnése feloldotta a pápaságot azon gyámság alól, mely alatt Nagy-Károly tartotta. Igaz, hogy az apostoli trón, midőn gyengébb pápák foglalták el, nem bírt megmaradni azon magaslaton melyre I. Miklós emelte, de mivel az egész nyugoti világ elismerte suprematiáját, sokkal kedvezőbb volt a helyzete, mint az egyes királyoké, kik még nemzetöknek sem bírtak parancsolni. És a pápáknak és az egyházi uralomnak minden országban megvoltak igaz meggyőződéstől áthatott, buzgó előharczói a szerzetesek monostoraiban és congregatióiban. Mióta nem volt udvari iskola, a barátok voltak a műveltség egyetlen birtokosai és terjesztői, bennök kell tisztelnünk azon férfiakat, kik ama sötét korban is fenntartották a szellemi és erkölcsi hatalomnak, a tudásnak, a tiszta erkölcsnek és önmehtagadásnak folytonosságát. Monte Casino, Tours, St.-Gallen és Fulda voltak akkor a haladás egyedüli kiinduló pontjai. Működésüket sokban megnehezítette a világi papság közömbössége vagy nyílt rossz akarata. Mert a püspök mint nagy beneficiumok haszonélvezője, hatalmas úr volt, és az ilyen javadalomra a szomszédos senior szívesen reátette a kezét a maga, vagy fia részére, úgy hogy az ilyen főpap egész viseletében csak keveset különbözött világi osztálytársaitól. Az a

számos kánon, mely az időben a papok vadászati szenvedélye és más világi kedvtöltései ellen hozatott, bizonyítja, mily romlottak voltak az állapotok, de egyúttal tanúságot tesz arról is, hogy az egyház még e súlyos viszonyok közt sem mondott le nemesítő feladatáról. És e feladatában támogatást nyert azon nagyszámú hívő által, kik vagy a belső missió terén, vagy a pogányok közt mint térítő, előkészítették isten birodalmának győzelmét.

De mi sem bizonyítja jobban a keresztény egyház önállóságát és belső erejét, mint az a tény, hogy birodalmát fenntartani, sőt egyre növelni képes ugyanakkor, midőn az az állam, melyhez egyideig kötöttnek látszott léte, belső ziláltsága következtében nemcsak elveszti hódító erejét, hanem maga is vad idegen hadaknak válik martalékává. Ez értelemben a Karolingek korának egyháza méltó utóda gyanánt mutatkozott azon római egyháznak, mely rendületlenül fennállott, midőn a nagy népvándorlás egyes tömegei osztakoztak és elhelyezkedtek a nyugat-római császárság romjaiban.

A IX. századi támadókat, számra, összetartásra és politikai célra nézve, nem lehet hasonlítani a hunnokhoz és góthokhoz. Az V. században nagy nemzetek, hatalmas királyságok küzdenek földért, területért, melyen megalakúlhassanak, fejlődhessenek. A régi római limes egész szélességében, a Rajna torkolatától a Fekete tengerig törnek előre, és mihelyt rést ütnek rajta, rövidebb vagy hosszabb barangolás után, megszállanak, letelepednek, többé-kevésbé hozzá simúlva a római egyház, közigazgatás és nyelv által megállapított viszonyokhoz, melyekkel különben többnyire már azelőtt is, századokon át, módjukban volt megismerkedhetni. Ilyenmű népvándorlást és hódítást a IX. században nem találunk. A frank birodalomnak, ennek a még bomlásában is óriási tömegnek, a magyarok bejöveteléig sehol sem voltak ily veszedelmes szomszédjai. Még a leghódítóbb volt köztük, vallásának expansiv erejénél fogva, a spanyolországi arab. De ennek első, tüzes rohamát visszaverte Nagy-Károly nagyatyja: azóta lassankint a pyreneusi hegység vált ismét határrá, sőt, mint láttuk a kereszténység azon túl is előnyomult. A kordovai khalifátusban is olyenmű felbomlási processust észlelünk mint frank részen, a sok emírség megfelel a keresztény hercegségnek, örgrófságnak és grófságnak.² A saracénok csak annyiban használták föl a kedvező helyzetet, amennyiben 862-ben megszállták Garde Frainet szikláját Nizza közelében, és onnét szerte raboltak Burgundiában és Itáliában. Igaz, hogy Siciliából, melyet elfoglaltak, több ízben tettek kísérletet megvetni lábukat Itáliában, sőt magát Rómát is megtámadták, mint egykor szintén hajón a vandalok, de állandó sikert elérni nem bírtak. Egészben véve az arab hatalom, látszólag a legveszedelmesebb, volt akkor a nyugoti kereszténység minden szomszédja közt talán a legkevésbé ártalmas.

A következő fejezetben bővebben előadjuk, minők voltak a viszonyok a keleti határon, az avarok földjén, ott, hol a magyarok készültek megjeleni. Itt elég megjegyezni, hogy az avar birodalom pusztulása után ott némi egységre és összetartásra jutottak ugyan a szláv törzsek, hogy azoknak betöréseitől és rablásaitól méltán rettegett a határgrófságok népe, sőt Karinthia és Bajorország végvidékei is, de igazi, az állam alapját megtámadó hatalom ott nem keletkezett. A csehországi szlávok némi összeköttetésben állottak a morvákkal és elváltak a keleti frank birodalomtól, de ők is legfőlebb néhány határos kerületnek zavarták nyugalmát. Még kevésbé volt egységes és hatalmas a tovább északra, az Elba mentén lakó szlávok; féken tartására teljesen elegendő volt maga a szász hercegség és a meissenai örgrófság. Csaknem minden évben áttör ugyan az egyik vagy másik csoport az Elbán, dúl és éget egész Thüringiáig, zavarja a föld művelését és foglyul ejti a meglepetteket, de voltaképp nagyobb vállalatokra, foglalásra, vagy éppen országrészek meghódítására képtelen.

Mindent összevéve, az új nyugat-római birodalom határai ugyan sehol sincsenek biztosságban, de szárazföldi szomszédjai, akár saját politikai ziláltságuk, akár culturalis és katonai fejletlenségük miatt, sincsenek abban az állapotban, hogy az egész birodalomnak, vagy csak egyes nagyobb részeinek is állandó megszállására gondolhassanak. A legfőbb, mit elérhettek, a pillanatnyi helyzet kizsákmányolása, a frank hódítás megakasztása volt.

Egészen más volt az északról, a tenger felől betörő normannoknak, vagyis a jüt félsziget, a szigetek és déli Norvégia lakóinak támadása. A vikingek könnyű hajókon, melyek térfogata és felszerelése alig volt különb egy mostani dereglyéénél, átszelték a viharos tengert és kirabolták vagy felgyújtották a parti városokat. A folyók torkolatai, mint nagy természetes utak, bevezették őket az országok belsejébe, és a Rajna melléki gazdag városok csakúgy megsínylelték karjok erejét, mint Páris, vagy London. Már Nagy-Károly idejében megjelentek Bordeaux előtt. Nagy-Alfréd, kinek előbb bujdokolnia kellett előttük, csak nagy bajjal bírta tőlük visszaszerezni országát. Később Flandriában a Selda torkolatánál, és nyugaton a Loire torkolatánál állandóan megszállottak, onnan szerteszét dúltak és raboltak. Mivel őket nemcsak vitézségök, a dicsőség és kaland vágya, nemcsak a kincsek szomja kergette a műveltebb vidékek felé, hanem első sorban hazájuk sivársága, örökösödésük rendje, mely birtoktalanokká tette az idősebb fiúkat, náluk a megszállás, a föld szerzése, új haza alapítása volt az igazi végső cél. Soha nem jöttek nagy sereggel, nem is vezette őket király vagy fejedelem, de a szám hiányát kipótolta az ősi, az Edda hőseire emlékeztető erő és vadság. Különösen félelmetes tette őket, hogy különbben másutt elő nem forduló módon egyesítették a gyorsaság és meglepés katonai eszközeinek alkalmazását. Előfordult, hogy fölfelé hajóztak a Szajna vagy a Somme-on, aztán lóra kapva elportyáztak Burgundiáig. Az akkori klastromi évkönyvek telve annak kegyetlenségeik, dúlásaik elsorolásával. Az egyházak, mint a kincsek gyűjtőhelyei, természetesen kiváló vonzóerőt gyakoroltak rájuk. Szinte csudásnak tartották, hogy Páris városa meg birt szabadulni ostromuk alól. De nemcsak a meglepéshez és a fosztogatáshoz értettek, ha rá került a sor, nyílt mezőn is megállották a sarat hatalmas seregekkel szemben. Csúfosan megszalasztották III. Károly császárt, ki a frank heerbannal vezette ellenük, és csak Arnulf keleti frank királynak Löwen mellett fölöttük kivívott győzelme tisztította meg tőlük a Rajna mellékeit. A nyugoti frank birodalom azonban továbbra is célpontja maradt kalandozásaiknak, mignem egy nagy csapatjuknak, a X. század elején, sikerült a Szajna torkolata vidékét megszereznie hűbérül és birtokul. A normannok kimutatták a tisztán szárazföldi frank hadi szerkezet gyöngéjét, támadásaik átlát nehezen kiheverhető sebeket ejtettek a nép jólétére, és a nagy forgalmi vonalakat elfoglalva, még jobban szétszakították a birodalomnak különben is széthúzó részeit.

Ha ezek a különböző támadások oly módon érték volna a frank birodalmat, hogy nemzet áll szemben nemzettel, és egy nagy közös erőfeszítés döntött volna a hatalom kérdése fölött, a közös veszély és a közös érdek tán még egyszer egyesítik a népeket a vezér, a király körül, és ez esetben éppen a háború kovácsolja újra össze a nyugoti kereszténységet. De mivel az arabok, a szlávok, a normannok mindig csak egyes vidéket rohannak meg, nagyobb hódításra pedig nem is gondolnak, a védelem is csak részleges marad, és minden egyes rész önmagában kénytelen megtalálni a menekülés eszközeit. Ez által válik a felaprózásból, melyet eredetileg csak személyes és családi érdek követelt, igazi politikai szükség. A seniorok várakat kezdenek építeni, hatalmas, magas toronynyal (donjon), széles udvarral, körülfutó bástyával, a hová nemcsak családjukat és ingó birtokukat vihetik, mihelyt hír jön az ellenség közeledéséről, hanem a hol joga van oltalmat keresni mindenkinek, ki a seniornak embere, ki neki adózik, vagy kötelezi magát résztvenni a védelemben. A hűbéres viszony erkölcsi alapot nyer; a senior vállán nyugszik a gond, birtokát, vasallusait megvédeni, és ezek nemcsak kötelességből, hanem önértékből és abból, mit a hazaszeretet kezdetének tekinthetünk, követik szavát, zászlaját. A várak egész sora borítja a flandriai tengerpartot, a Rajnának és más hajózható folyóknak mellékét, minden egyes pontot, a hol sikeresebbnek ígérkezik a védelem, erősséggé változtatja az úr és jobbágyság közös munkája.

Hol a földrajzi viszonyok következtében egyes vidékek, mint nagy természetes átjárók, a magok védelméről gondoskodva, egyúttal egész nagy területeket biztosítanak: a közös érdek erősebb, jobban központosított vezetést követel és alkot meg. Egy kitűnő történetíró éppen a normann betöréseknek tulajdonítja a párisi grófság és az Ile de France

megalakulását és kiterjedését, mert csakis ily hatalmas hűbéres úr birta útját állani a Szajrán és Loire-on fölfelé hajózó normannoknak. Ugyanazon ok magyarázta meg az olaszországi újabb hatalmak kifejtését. Szembetűnő, hogy ott az általános bomlás és felaprózás közepett három örgrófság játszik hosszú időn át kiváló szerepet: Burgundia felé az ivreai, Németország felé a friauli, a görög birodalom felé, mely még birta Apuliát, és az arabok felé a spoletói.

Némileg másként alakultak a viszonyok a keleti frank, vagyis a német birodalomban. Itt a népek megmaradtak régi lakóhelyeiken, régi törvényeikkel és erkölcsikkel. Sem a közös királyság, sem az egymás után valamennyit maga alá hajtó egyház nem támadták meg gyökereiben a régi germán hadi szervezetet, mely szerint a birtokán élő szabad parasztság volt a nemzet igazi ereje. Nem hiányzottak ugyan itt sem a nagy birtokok, sem az egyháznak és egyes uraknak adott beneficiumok, de egészben véve túlnyomó volt még a közszabadság, igen ritka a vár és a teljes fegyverzetű lovas, és a nép még egyenes alattvalói viszonyban állott uralkodóihoz. Ennélfogva teljes anachronismus Németországban a IX. század végén feudalismusról, hűbériségről szólni, az legfőleg a sokkal fejlettebb Lotharingiában vette már kezdetét, mely akkor a keleti frank királysághoz tartozott, és melynek különben is vegyes román és germán volt a lakossága.³ A királyság itt egy volt még a nemzettel, és ha volt oly király, kinek egyénisége méltóságának megfelelt, köréje gyülekezett, veszély idején, az egész frank nép hadi fölkelése, az egyháznagyok banderiuma, s bár kevesebb készséggel s lelkesedéssel, a többi törzsnek, a szásznak, bajornak, svábnak heerbannja is.

Mindazon királyságok közt, melyek Nagy-Károly örökében osztoztak, a keleti frank volt tehát kétségtelenül nemcsak a legnagyobb, hanem a legerősebb is, az, mely a többinek felbomlásához képest még legtöbb tényezőjével birt a politikai életnek és a hatalomnak. Nem is véletlen, hanem épen e viszonyok szükségszerű következtése, hogy épen a keleti frank uralkodó, újította meg a császárságot, melynek koronája eleinte Lotharingia s Itália, majd nyugati Francia királyának fejét díszítette.

Hanem azért nagyon tévednénk, ha Németországot egységesnek tekintenők a szó mai értelmében. Itt még sokkal mélyebben fekvő, egész napjainkig kiható okokon alapult a territorialis felosztás, mint nyugaton és Italiában. A királyság maga a frank törzs herczegségéből fejlődött ki, de bárminő hatalomra jutott is, a többi törzsnek, a bajornak, szásznak, svábnak herczegségét nem semmisítette meg. A herczegek hódolnak a királynak, de az csak általuk birt békén kormányozni, mert ősi ragaszkodás fűzte hozzájuk a nyelv és erkölcs által egymástól elválasztott, szabadságukra féltékeny népeket. Ha pedig nem volt király, vagy ha Nagy-Károly utóda gyenge volt, legfőleg az egész birodalomnak igazgatása és szomszédjaira való hatása szenvedett kárt, de a jog, a kormányzás nem szűnt meg. Magok a herczegek gyakorolták az ilyen esetben a legfelső hatalmat tulajdon területükön, teljes törvényesen birva alattvalóik hűségét és bizalmát, és politikai és katonai erejük magában véve is elegendő volt országuk megtartására és oltalmára, gyakran terjesztésére is. Az a törzsi particularismus, a nemzet egyes részeinek külön, sajátos kifejlése, mely azóta mindig oly nagy szerepet játszott a német nemzet történetében, akkor még teljes virágában állott. Az összeséget, magának a királynak személyén kívül, csak az egyház képviselte, melyet a frank királyok alapítottak meg e tartományokban, s melynek előjárói az egyes herczegségekben némileg ellensúlyozták és ellenőrizték a belföldi örökös fejedelmek hatalmát.

Azt a különös jelenséget észlelhetjük, hogy a fejlődés kezdetlegesebb fokán megmaradt állam sokkal tömörebb, ellenállásra sokkal képesebb, mint előrehaladottabb, de épen fejlettségöknél fogva jobban szétforgácsolt szomszédjai.

Ha most a tisztán politikai élettől eltekintve az emberi lét többi viszonyait vesszük szemügyre, az európai emberiség egyik legszomorúbb korába pillantunk. Németországban még szinte kizárólagosan uralkodik az ősi barbarság. A román országokba is behatolt az, és ott sem a művelődés küzd vele, hanem csak annak látszata. A germán vadság még elviselhetőbb, rokonszenvesebb, mint az a sok ármány, cselszövés, bujálkodás és

orgyilkosság, melyeknek akkor a régente oly művelt és erkölcsös Itália és Gallia volt a színhelye, és melyek nemsokára – Theodora és Marozia által – még a pápai trónt is hatalmukba kerítik. Nem szűnik ugyan meg a keresztény egyház világossága, de nemhogy földérite volna a homályt, maga is csak nagy nehezen bír menekülni annak mindent elborító ködétől. A trónokon a pulya gyöngesség és az erőszakos kegyetlenség váltja fel egymást; a hatalom a nyers, erkölcsi feladatoknak nem hódoló, általok nem irányozott és nem mérsékelt testi erőnek jutott. Más korszakokban a fejedelmi udvarok szolgáltak politikai és művelődési központokul: ekkor alig tudunk létezésükről. A római világban és a későbbi középkorban egyaránt a városok tűnnek föl, mint a munkának, a szabadságnak, a haladásnak szentelt helyek, de 900 körül még a legnevesebbek közölök, Róma, Páris, Köln, Pavia, Milano, Regensburg sem mások, mint a fejedelmi és püspöki mesteremberek és vásárosok jogtalan lakóhelyei. A pórnép a frank birodalom nagyobb részében elvesztette már szabadságát, lelkébe alig esett még a vallás fényének egy sugara, babonásan, rettegve minden égi és földi hatalomtól, tengeti csupasz életét.

Az a hatalom, mely a nemzeteket átvezette a népvándorlás catastropháján: a királyság, veszendőben; a régi Rómától átvett, annyi erkölcsi és művelődési tartalmat rejtő császárság, rövid virágzás után, pusztá czimmé süllyedve; a később oly nagy politikai feladatokat megoldó hűbériség még csak születőben, szinte öntudatlan; még az egyház is, szinte kifáradva eddigi óriási erőfeszítéseitől, azon magas lendület nélkül, mely I. Miklós korában jellemezte, és mely röviddel utóbb, a cluny-iek által új életre kelt: ez volt röviden a nyugoti Európa népe, midőn a magyarok Pannoniába jöttek. Alkalmazni lehet e korra, mit Fredegarius, a VII. századi burgundi történetíró, rossz latinságával, így fejezett ki: a világ vénül; a bölcsesség éle bennünk eltompúl.⁴

Keleten a byzanci császárságban, minden életerő a szívben: Konstantinápolyban ömlött össze; a tagok egyre jobban dermedtek, míg aztán valami betörő barbár nemzet erőszakos műtete végleg elvágta őket a birodalom testétől. De azért Uj-Róma nem tagadta meg eredetét: méltósággal tudott meghalni. Annyi vihart látott már elvonulni feje fölött, annyszor láttá ismét lábainál csak az imént győzelemtől mámoros ellenségeit, hogy szinte politikai dogmává vált, a mit az egyházatyák is tanítottak: a római birodalom fennmaradása a napok végeig. Roppant hatalma volt még elsenyvedtében is a már egy ezredév óta kipróbált kormányrendszernek. A mi másutt annyira nevetséges: az igényeknek teljes főntartása az eszközök elégtelensége mellett, itt tiszteletre méltó, mert a múltra való hivatkozás, a lealázás látszatának elutasítása mindig újabb erő kifejtést követelt. Ép ezen szempontból ítélendő meg a szertartásokhoz, régente igazi hatalom kifejezőihez való makacs ragaszkodás is. A míg a császár, az autokrator, minden földi hatalom képviselője, bárhol jelenik is meg, visszaszerezhetőnek látszott mindaz, mi birtokából az idők folyamában elraboltatott.

Épen a IX. század alkonyán, Basilios császár és utódai, a makedoniai dynastia alatt, a birodalom némi nyugalmat élvezett. Belsejében nem zaklatták már a különböző secták által előidézett forrongások. A képrontók mozgalma elhamvadt, a császár, Photios patriarcha óta, ura volt az egyháznak is, de nem szakítva meg az összeköttetést a nyugoti egyházzal. Az orthodoxia teljesen meg volt állapítva, és a keleti kereszténység csakhamar urává lesz a birodalomba telepedett szlávok és bolgárok lelkének, sőt elhat a távoli morvákhoz, kozárokhoz, oroszokhoz is. Magának a birodalomnak területe még nagyon jelentékeny, és annyi veszteség után, a görög nemzetiség és vallás egysége által, némileg megszilárdult. Ide tartozik az egész tengerpart a Balkántól egészen Dalmáciáig, a császárt uralják Velence, Apulia, a szigetek. Az ázsiai részen még az övé a kis-ázsiai nagy félsziget minden partvidéke, és neki adóznak a fekete tenger északi partján, különösen Krimben még fennálló görög gyarmatok, köztük a gazdag Kherson. A Balkán félsziget belsejében megtelepedett népek, a szerbek és bolgárok, hosszas pusztításon után, elismerik a császár főhatóságát, hódolnak a byzanci egyháznak és többé-kevésbé a főváros befolyása alá jutnak. Keleten, továbbá a

földközi tengeren, különösen Krétában és Siciliában, tovább folyik ugyan a háború az arabok ellen, de bár a hadi szerencse nem igen kedvezett, lényeges veszteségtől nem igen kellett tartani; mert a khalifák elpuhultsága, Egyptomnak, Észak-Afrikának és Perzsiának elszakadása, lankasztották a bagdadi birodalom hatalmát.

Ha a valódi erőt tekintjük, nem a névleges határokat, egy majdnem tisztán tengeri államnak nyerjük képét. Mint a régi Görögországnak, úgy e késő, satnya utódának is a tenger volt összekötő, éltető eleme. A tengeren még most is a császári zászló uralkodott, a hajók nagyságára és számára, valamint vezetésére nézve még az arabok sem versenyezhettek vele.⁵ Csak a fűrgeség, a vállalkozás hiányzott, és a varégek kicsi hajóikon a Deneperen lehajózva, a fekete tengeren átkelve, megtámadták s kifosztották a görög városokat és magát Konstantinápolyt is, úgy mint hétszáz évvel később a hollandusok és angolok a spanyol gyarmatokat és kikötőket. Csakis a tengeren való uralom magyarázza meg a császári város megtartását annyi dűl és ostrom után. De a tengerészet még más irányban is életere volt a birodalomnak. A szárazföldi részek a rossz adózási rendszer és a folytonos ellenséges betörések miatt elpusztultak, elnéptelenedtek, inkább teher voltak az államra nézve, mert védelméről gondoskodni kellett; mint sem hogy birtokuk haszonnal járt volna. A birodalom pénzügyeinek a kereskedelem adta meg szilárdságát. Valószínű, hogy Konstantinápolyban magában több kincs volt fölhalmozva, mint az egész többi Európában, bizonyos, hogy a görög városok adója jelentékenyen fölülmulta az összes akkori európai keresztény nemzetek pénzügyi szolgálatait. A mennyiben világforgalomról azon időben szó lehetett, az csak Byzanczban, Salonikiban volt található. Oda hozták India és Arábia fűszereit, az északi vidékek prémjét és viaszát, kelet selymét, nyugat gyapjút, az egész világ pénzét. Ez volt egyúttal a rabszolgáknak és zsoldosoknak legnagyobb piacza. Ez a forgalom táplálta egyúttal a görög nemzetnek régi s még mindig élő iparos és művészeti érzékét. Finom kelmék készítésében, ötvösmunkák előállításában még mindig ők jártak elől, szobrászaik, építészeik, festőik még tovább fejtették a Justinianus császár ideje óta uralkodó sajátos byzanci irányt. Az északi és keleti barbar előtt a császári város – Czargrad, mint az oroszok nevezték, – úgy állott, mint a földi gazdagságnak, pompának, de egyúttal a műveltségnek is megtestesülése. Velenczét és Kherson-t úgy lehetett tekinteni, mint nyugatra és keletre kibocsátott telepeit.

Csakis ez a pénzügyi túlsúly tette lehetővé a birodalom katonai és politikai megmaradását, magának a görög nemzetnek hanyatlása daczára. A birodalmat németek, normannok, szlávok, törökök, magyarok, longobardok védték, mint római katonák. Az összeütközések elhárításáról, az ellenségek kezének megkötéséről egy csellel s kincsekkel dolgozó diplomácia gondoskodott. Miben állott akkor a byzanci eljárás lényege a barbár népekkel szemben, arról magának Konstantinos Porphyrogenetos császárnak fiához intézett oktatása nyújt teljes felvilágosítást.⁶

„Hallgasd meg fiam azokat, a miket tudnod kell, hogy jól kormányozhass. Hisz a tudomány még az alattvalóknak is hasznára válik, de még inkább neked, kinek kötelességed lesz mindnyájukról gondoskodni és a világ hajóját kormányozni. Egyszerű nyelven mondom el neked azokat, mik állandó használatodra szolgálhatnak. Javára válik tehát a római császárnak, hogy békében legyen a besenyőkkel és velük szövetségre lépjen. Küldjön tehát évenként követet hozzájuk, megfelelő ajándékokkal, vegyen tőlük túszoikat, és ebben az istentől óltalmazott városba érkező követjeiket fogadja méltón és fényesen. Mert ez a besenyő nép tőzsomszédos Kherson tartományával, s ha nincs velünk jó barátságban, oda betörhet és mindent elpusztíthat.”⁷ A császár elmagyarázza azután, mily nagy hasznát lehet venni a besenyőknek az oroszok, a magyarok és a bolgárok ellen. A khersoniak meg is szokták fizetni a besenyők oltalmát: biborral, selyemmel, finom posztóval, karperecekkel és párducz bőrökkel.

„Hallgass fiam szavaimra, jegyezd meg mit mondok, és nagy bölcseséget mutathatsz majd föl. Tudd meg, hogy az északi népeknek mintegy természete a kincsek után való sóvárgás, mindent megkívánnak, vágyakozásuknak nincsen határa, és csekély szolgálatért is nagy bért követelnek. Ezért előadom, miként lehet az ő kellemetlen és szemérmetlen óhajtaikat elmés kifogásokkal kiforgatni.

Ha a kozárok, a törökök, oroszok, vagy más szittyá népek valami szolgálatért császári öltözeteket, koronákat vagy öveket követelnek, mi gyakran előfordul, felelj nekik ily módon: az ilyféle öveket és koronákat nem emberi kéz csinálta, nem emberi elme gondolta ki. Hanem midőn az isten császárrá tette Nagy-Konstantinost, angyal által küldte neki az öveket és koronákat, és azokat Szent-Zsófia templomában őriztetni rendelte. Nincsenek is azok mindennapi használatra. A templomban pedig fel van írva Nagy Konstantinos átka, hogy isten az angyal által neki meghagyta, hogy ha valamely császár szükségből, vagy idétlen vágyból azokból elvenne, vagy másnak kölcsönözne, az, mint isten parancsának ellensége, üressék ki az egyházból, és anathema alá a vettessék.

Ha pedig a vízi tűzből (görög tűzből) kérnek, melyet csövekből bocsátanak ki, a mi gyakran előfordul, ily szavakkal utasíthatod őket vissza: Hogy azt is az isten angyala hozta Nagy-Konstantinosnak, ki erősen meghagyta, hogy azt csak keresztényeknek, és azoknak is csak a császári városban szabad készíteni, sehol másutt. Ha pedig azt bárki, akár császár, akár patriarcha legyen is, más népnek átadni merészelné, az ilyen embert azonnal öljék meg kegyetlen halállal. Megtörtént egyszer, hogy egy hadvezérünk nagy ajándékokért eladta azt a külföldieknek. De Isten a bűnt nem hagyta boszúlatlanul, és a mint a templomba lépett, megemésztette őt az égből lecsapó tűz.

Még egy más követelésre is át kell mennem, mely egészen esztelen és tiszteletlen, erre is tanúld meg a kellő, tisztességes választ. Ha valamely hitetlen északi nemzet rokonságra akarna lépni a római császárral, ily szavakkal utasítsd vissza az ily képtelen kívánságot: Erről a Nagy- s Szent-Konstantinos tilalma s rettenetes és változatlan törvénye van felírva Szent-Zsófia templomának szent asztalára, mely szerint római császár sohase lépjen rokonságba a római szokásoktól eltérő erkölcsű idegen néppel, különösen, ha az nem is keresztény. Csak a frankokra nézve tett kivételt, mert maga is tőlük származott.” Megemlíti azután, hogy Leó császár kozár királyleányt vett nőül, de az eretnek volt, és meg is bűnhődött érte, Romanos császár pedig a bolgár Péternek adta unokáját, de ez meg – épen az írónak kormánytársa – különben sem született uralkodónak, és tudatlan, műveletlen ember volt.⁸

Megismerhetjük ezekből, miket tartott a tudós császár a birodalom „arcanum”-ainak. Megismerhetjük azt is, mily nagy szerepet játszott felfogásában az ámitás, a babona, de egyúttal azt is, minő magasra helyezte tulajdon méltóságának jeleit és családjának nemességét. Ily eszközökkel ép oly kevésbé lehetett birodalmat alapítani, mint a bomladozót fönntartani, de igenis fönn lehetett tartani a hagyományos, babonás tiszteletet Konstantinos utódai iránt. A szittyák féken tartására sokkal többet tett közölök a leghatalmasabbnak megnyerése, hogy ez aztán tartsa féken a többi. 950 körül a byzanci diplomácia a besenyőket tisztelte meg e feladattal, úgy mint egy félszázaddal előbb a szintén azon a földön lakó magyarokat.

A többi keleti nép még nem lépett ki a történeti élet világosságába. Oroszországot épen azon időben alapítják meg a Svédországból átjövő varégok, kik alávetik maguknak az addig külön kis törzsekben élő szlávokat. Első fejedelmeiknek a szent Kiev volt a székhelye, innét szoktak becsapni a fekete tenger mellékeire. A mint hatalmok megizmosodik, egyre szűkebbre szorítják az addig szintén szlávok fölött uralkodó, őket zsaroló, kozárokat, besenyőket és bolgárokat.

---

843. Christo regnante, rege exspectante.

844. Freeman, The Saracens.

845. Waitz, Deutsche Verfassungsgeschichte, V., VI. k.

846. Mundus senescit, sapientiae acumen in nos tepescit.

847. Leo császár taktikájának egy külön része tárgyalja a tengeri háborút.

848. Konstantinos műve ugyan 950 körül íratott, tehát a honfoglalás után, de a byzanci császárság politikája egy félszázad alatt – apáról fiúra – alig változott.

849. De administrando imperio, 1. fej.

850. De admin. imperii, 13. fej.

II. FEJEZET.

Pannónia a magyarok bejövetelekor.

A krónikák szerint. Az avarok. A frank örgrófságok és a morvák. Szvatopluk. Kereszténység. Methodios. Horvátok; pannoniai szlávok. Privina; Mosaburg. Keleti Magyarország. Bolgárok. A kereszténység csekély hatása. A háborúk jelleme

Hazai kútfőink, az Anonymus kivételével, csak igen röviden emlékeznek meg az ország állapotáról és azon népekről, melyeket a magyarok bejövetelükkor itt találtak.

Krónikáink valamennyien kétszer mondják el a honfoglalást, egyszer mint a húnok történetének befejezését, másodszor mint a magyarok történetének megkezdését.

„Miután Etele fiai Krumheld csatájában a szittya néppel együtt majdnem megsemmisültek, Pannónia tíz éven át király nélkül maradt, és csak szlávok, görögök, messianusok¹ és oláh jövevények laktak benne, kik Ethele életében neki szolgáltak. Végre valami Zvatapolug nevű fejedelem, Morot fia támadt Lengyelországban, ki Bractát meghódította, a bolgárokon és messianusokon uralkodott, és a húnok kiirtása után Pannóniát is kezdte kormányozni.”²

Szembetűnő, milyen rövid időköz választja el e felfogás szerint a magyarok bejövetelét a hún birodalom bukásától. Zvatapolug, mint lengyel fejedelem, ki a bolgárokon is uralkodott, tiszta történeti lehetetlenség. Hogy pedig mi van értve Bracta alatt, mely különben mint Mikolt születése helye is szerepel a mondában, annak eldöntésére nincs semmi alapunk.

A második elbeszélésben pedig Kézainál csak épen említve van Zvatapolug legyőzése s halála, mely után a húnok hét seregre oszlottak. A többi krónika a fehér ló regéjével bővíti ugyan az előadást, de a régibb lakókról különben ép oly kevésbé emlékezik meg.³

Világos ezekből, hogy régi évkönyviróink alig tudtak más pontosat a honfoglalást megelőző időről, mint Szvatopluknak pusztá nevét.

Sokkal bővebb Béla király névtelen jegyzője. Ő három ízben foglalkozik azon lakossággal, melyet a magyarok itt találtak. Először a kievi fejedelem küldi őket ide, azután Halics fejedelme adja az ország állapotának leírását a városán átvonuló Álmos vezérnek, végre meg a honfoglalás elbeszélésének menetéből látjuk, mint képzelte el a XIII. századi író az akkori viszonyokat. Természetesen a kievi ruthének tudnak legkevesebbet. Szerintök „azon a földön szlávok, bolgárok, oláhok és a rómaiak pásztoraik laknak. Mert Attila király halála után Pannónia földjét a rómaiak legelőjének nevezték, minthogy nyájaikat Pannónia földjén legeltették.”⁴

Halics fejedelme és társai így szóltak: „Az a föld szerfölött jó, ott folynak a Duna, Tisza, Vág, Maros, Körös hires vizei, és mások, és ez a föld előbb Attila királyé volt. Az ő halála után a római fejedelmek elfoglalták Pannóniát a Dunáig és oda helyezték pásztoraikat. A Duna és Tisza közt elterülő földet elfoglalta Kean, Bolgárország nagy fejedelme, Szalán vezér nagyatyja, egészen a lengyelek és ruthének határáig, és szlávokkal és bolgárokkal telepítette azt be. A Tisza és az Igfon erdő közti földet pedig, mely Erdély mellett van, a Marostól a Szamosig, elfoglalta Marót vezér, kinek unokáját a magyarok Mén-Marótnak nevezték, mert sok barátnőt tartott, és azt a földet kozár nevű népek lakták. A Maros vizétől Orsováig elterjedő földet pedig valami Glád nevű herceg foglalta el, Viddin várából kijöve, a hunok segítségével, kinek sarjadéka volt Ahtum.”⁵

A tulajdonképeni elbeszélésnél mindezek újra előfordulnak, de más uralkodókról, más népekről is hallunk. Erdélyben valami Gelou nevű oláh uralkodott,⁶ ki oláhokkal és szlávokkal jó a magyarok ellen. Nyitra vidékén ismét más népről hallunk, „Mert Attila király halála után a Vág s Garam közti földet a Dunától a Morva folyóig, elfoglalta magának a csehek hercege, és egy hercegséget alkotott belőle. És abban az időben a cseh herceg

kegyelméből Zubur volt a nyitrai herceg.” Dunántúl nem is római pásztorokat, hanem rómaiakat találnak a magyarok Veszprémben s a Lapincs folyónál.⁷

Nevezetes, hogy a névtelen jegyző ép azt az egyet nem tudja, mit a krónikák tudnak. Szvatopluknak még neve sem fordul elő nála. Nevezetes továbbá Pannónia megjelölése mint „a rómaiak legelője,” a miben megegyezik vele a dominikánusok útleírása is, mely e pontra nézve régi krónikákra hivatkozik. Ugyancsak „Pascua Romanorum”-nak nevezi Magyarországot már Odo de Diogilo, XII. századi franczia apát útleírása is, úgy hogy ebben valami régi tudományos terminus technicust kell föltételeznünk. Lesz még alkalmunk szólani arról, mennyiben van alapja annak a felfogásnak, mely Magyarország régi lakosai közt kozárokat, cseheket, rómaiakat keres. Itt elég kimondanunk, hogy az Anonymus a magyar bejövetelet megelőző történetről, ha lehet, még kevesebbet tud, mint a krónikák.

E tétel helyességéről azonnal meggyőződünk, mihelyt krónikáinknak most idézett adatait összevetjük az egykori, hiteles kútfők tartalmával.

Ily kútfőkben pedig nincs hiány, és ha nem is minden részletre nézve, de legalább a fődolgozokról tájékozást nyerhetünk, ha elfogultság nélkül, egyedül az igazságot keresve fogunk a munkához.

Hazánk földjén, az avarok birodalmának lerontása után Nagy-Károly által, új államalakulások indultak meg, új népelemek kerekedtek fölül.

Magoknak az avaroknak csak hatalmát és önállóságát törték meg a frankok, a nép még egy ideig megmaradt. Csakhogy fegyveres túlsúlyának elveszése után nem birt többé parancsolni jobbágyainak, a szlávoknak. Bizony csak árnyéka lehetett már meg az avar hatalomnak, midőn 805-ben a khakán Nagy-Károlyhoz fordul azon kéréssel, engedjen népének lakóhelyet Sabaria és Carnuntum – vagyis Szombathely és Haimburg közt, mert régi földjükön szolgálk miatt nem maradhatnak.⁸ Így frank oltalom alá húzódott a hajdan világverő népnek csekély maradéka, és mint keresztény, hódolt törzs, részesült is a császár védelmében. 811-ben sereget küld ide Nagy-Károly, mert újra viszály támadt az avarok és szlávok közt. Tizenegy évvel később még az avar nép bizonyos közjogi egységet képez; követei ajándékokkal járulnak Kegyes-Lajos udvarához. Az országot még később is rendesen Avariának nevezték, de a régi uralkodó nép mind jobban megfogyott, és beléolvadt a szomszéd törzsekbe. 871-ben azt írják felölök: a frankok azokat, kik közülök megtértek, királyaik adófizetőjévé tették, és a kik megmaradtak belőlük, földjükért mai napig adót fizetnek.⁹ Ezeket tehát a mai Dunántúl nyugoti részében kell keresnünk. Az avarok egy más része a horvátoknak hódolt: „Mert Chrobatiában most is vannak avarok, és tudják felölök, hogy azok.”¹⁰

Alig lehet tehát kétségbe vonni, hogy a magyarok bejövetelekor még itt-ott voltak avarok. Hanem a megmaradtak alatt csak teljesen megtört csekély számú és elszórt töredékeket szabad értenünk. „Elvesztek mint az avarok, nincs semmi ijok-fajok,” közmondássá vált a szláv népek közt.¹¹ A név azonban megmarad, és midőn a magyarok feltűnnek, a nyugoti évkönyvek egy része, p. o. a fuldaiak avaroknak nevezi őket.

Az avarok örökében osztoztak legyőzőik a frankok, jobbágyaik a szlávok, és rokonaik a bolgárok.

Nagy-Károly az elfoglalt földön, a régi Pannóniában, két örgrófságot rendezett be. A déli vidéket, a Dráva és Száva közét, a hol a horvátok, karantánok és szlovének laktak, a friauli hercegre bízta, felső Pannóniát pedig, az Ennstől a Drávaig és Dunáig az „avar határ védőire,” vagyis a keleti örgrófokra.¹² Ez az elválasztás az egyházi viszonyokra is kihatott, a mennyiben déli Pannónia az aquilejai patriárchának, az északi pedig a salzburgi érseknek megyéjéhez tartozott. Kegyes-Lajos alatt, a birodalom felosztása alkalmával, Friaul Olaszországnak jutott, a hozzátartozó vidékek pedig a bajor hercegséghez csatoltattak. E hercegség hatalma annál inkább biztosítva volt, mert hercegei voltak egyúttal, Német-Lajos óta, a keleti frank királyok.

Azon szláv törzsek közt, melyek az avarok pusztulása után a frankoknak hódoltak, lépnek föl a Morva folyó mellékiek, a morvák. Először 822-ben említettnek, az avarokkal együtt, mint a császárnak ajándékokkal kedveskedők. Néhány évvel később Moimir volt a herczegök, ki a frank uralkodóház zavarait saját hatalma megerősítésére és önállóságának megszerzésére kezdte felhasználni. Ezért Német-Lajos őt letette és unokatestvérét, Raszisztzlávot emelte helyébe.¹³ De ez csakhamar bátyja nyomdokaiba lépett, és szövetségben a bolgárokkal, több évi véres harcz után, 855-ben kivívta függetlenségét. Német-Lajos ismételt támadásai nem vezettek eredményre: a morva fejedelem, midőn a német sereg közeledett, „kimondhatatlan és minden régítől különböző erősségében” húzódott meg, és onnét nem volt kiverhető. (869.)¹⁴ Az ország elpusztítása, a lakóhelyek elégetése sem használt. Raszisztzláv nem idegenkedett a keresztény vallástól, de mivel joggal tartott attól, hogy a frank részről jövő térítés a frank hódításnak egyengetné útját, inkább a görög császártól kért térítőket, ki Kyrillt és Methodiost, a szlávok apostolait küldte hozzá.

Raszisztzláv birodalmának egy részét unokaöcscse, Szvatopluk kormányozta, ki szintén részt vett a függetlenségi harciban. De a nagyravágyó férfiú, hogy uralomra juthasson, összeköttetésbe lépett a németekkel, és kezökbé szolgáltatva már gyanakodó és készülődő bátyját. Raszisztzlávot halálra ítélték, és megvakítva klastromba küldték. A németek most elfoglalták Morvát és Szvatoplukot is elfogták. De midőn az alávetettek fegyvert fogtak szabadságukért, Karlmann bajor herczeg, Német-Lajos fia, kibocsátotta foglyát és seregével a lázadók ellen küldte. Mi sem természetesebb, mint az, hogy Szvatopluk most népének élére áll, megsemmisíti a bajor hadat és szövetségben a csehekkal, kivívja önállóságát. 874-ben azt a frank király is elismeri, hűségesküje és évi adófizetés fejében.

A politikai önállással együtt a morva fejedelem, kit nagyfejedelemnek neveztek a görögök, országa egyházának függetlenségét is kivívta. A salzburgi érsek törvényszék elé állította Methodiost, mint a ki nem jogosult az ő megyéjében tanítani. A német püspökök keményen bántak a buzgó térítővel, megverték, börtönbe taszították, és VIII. János pápánál is bevádolták, mint eretneket, ki tévtanokat hirdet. A pápa azonban igazságot szolgáltatott az apostoli férfiúnak, kiszabadította őt börtönéből, magához hívta Rómába, és miután Methodios teljesen igazolta orthodoxiáját, nemcsak a morvák érsekének nevezte őt ki, hanem megengedte a szláv nyelvű liturgiát az ujonnan megnyert népeiségek közt. Mint nyitrai püspök, egy német pap rendeltetett az érsek alá, kinek hatásköre, úgy látszik, Csehországra is kiterjedt. Mint hitben, úgy olvadtak össze most államilag is a különböző szláv-törzsek. Szvatopluk hatalma, ősi birtokán kívül, kiterjedt a Kárpátok hegyes vidékére, Sziléziára és tán Csehországra is. Ez volt a történetben az első nagyobb szláv államalakulás, melyet nem idegenek alapítottak meg. Maga a pápa is egy levelében királynak ismerte el Szvatoplukot, ki miután 883-ban és 884-ben Pannóniát is elpusztította, szinte mint egyenrangú ellenfél áll szemben a keleti frank uralkodóval.

Nemcsak északon jött létre önálló szláv állam, épen a frank erőszakosság elleni jogosult visszahatás gyanánt, hanem délen is. „Néhány éven át a Dalmáciában lakó horvátok is alá voltak vetve a frankoknak, de a frankok oly kegyetlenül bántak velök, hogy csecsemő kisdedeiket megölve, oda vetették a kutyáknak. Ezt a horvátok nem tűrvén, megölték a frank kormányzókat. Hét éven át tartott a háború, végre a horvátok legyőzték és kiirtották magok közt a frankokat. Visszanyerve szabadságukat, a római pápától kértek keresztiséget, és az attól küldött püspökök megtérítették őket.”¹⁵ A IX. század vége felé a már keresztény horvátok legalább névleg elismerik a görög császár felsőségét. Itt is együtt járt a függetlenség az egyház megszilárdulásával és a római pápával való közvetlen érintkezéssel. Összeköttetésben a velenceiekkel és a tengerparti kereskedő városokkal, a horvátok nemzeti dynastiájok alatt jelentékeny súlyt vethettek a mérlegbe a frankok, görögök, szerbek és bolgárok közt egyre folyó harczok alkalmával. Hadi erejüket Konstantinos, bizonyára nagy túlzással, 160,000 emberre teszi. Már akkor is híres volt könnyű gyalogságuk.

Magában Pannóniában sem birta a frank uralom teljesen elfojtani a szláv törzsek önállósági törekvéseit. Alig néhány évvel Nagy-Károly halála után a sziszeki Liudevit veszedelmes lázadást támasztott, mely csak nagy ügygyel-bajjal, a horvátok segítségével volt elfojtható. A Dráva és Száva közti szlávok azután saját fejedelmeik alatt állottak, kik azonban elismerték a frank felsőséget. A magyarok bejövételének korában Brazlav, Arnulf király hűbérese, volt ott a kormányzó.

Ugyancsak frank felsőség alatt nagy kilátásra jogosító szláv állami alakulás ment végbe a Balaton vidékén. Még Kegyes-Lajos idejében történt, hogy egy Privina nevű szláv főnök, Moimir morva fejedelemtől elűzve. Ratbod frank örgrófhhoz menekült, és Traismauerben, a mai Ausztriában fölvette a keresztséget. Ott sem volt maradása, a bolgárokhoz menekült, de onnét a Száván át visszatérve, ismét kibékült Ratboddal, és „alsó Pannónia egy részét, a Szala folyó körül,” hűbérül nyerte a királytól.¹⁶ Ott sok népet gyűjtött maga körül, a Szala folyó berkében erősséget épített és egyre gyarapodott. Oda jött hozzá Liuprammus salzburgi érsek is, és a Boldogasszony tiszteletére templomot szentelt föl. Egy Domokos nevű papja pedig felhatalmazást nyert az érsektől a misézésre és a lelkészség rendjében való eljárásra. Később az érsek Salzburgból építészeket, festőket, ácsokat és fametszőket küldött, kik Privina városában templomot építettek, „hol Adrián martyr van eltemetve.” Még más helyeken is épültek templomok, mely helyek közt előfordul Bettobia (Pettau), és Quinque Basilicae, mi alatt nehéz mást érteni, mint Pécsét.¹⁷ Ez a keresztény szláv fejedelemség tehát a mai Dunántúl egész déli felét foglalta magában. Privina nemsokára a morvák elleni harczban megöletett, utána fia Kozel következett, ki alatt a salzburgi érsek újra eljött a szláv fővárosba Mosaburgba, vagyis a mai Szalavárba. De ugyanazon időben megjelent ott Methodios is, kit a pápa, Kozel kérésére, Syrmium érsekének és Pannónia metropolitájának nevezett ki. Ez a tény legjobban mutatja, mily nagy terjedelmű volt és mily szilárdnak látszott ez a déli szláv fejedelemség. De 871. óta e birodalomról nem hallunk semmit: úgy látszik, hogy a morvák elpusztították, és azután a frank örgrófok tették reá kezöket.

Nyugati Magyarországnak közvetlenül a honfoglalás előtt tehát ez a képe: Felső Pannónia, vagyis az Ausztriával és Karinthiával határos vidék közvetlen frank birtok és ott évről évre sűrűbbé lesz a bajor betelepítés. A Dunától északra eső rész Morvával együtt Szvatopluk birodalmát alkotja, mely magához igyekszik kapcsolni az északi és nyugoti szlávokat is. Alsó Pannóniában külön szláv fejedelemség létesül mini frank hűbér, de ez, közvetlenül a magyarok megjelenése előtt, szintén a morvák befolyása, talán uralma alá jut, és a Dráva és Száva közt ismét más szláv fejedelemség áll fenn, melynek ura egyúttal a frank király örgrófja. Mindezek a német történeti források által részletesen előadott történeti tények.

Sokkal nehezebb kérdés eldönteni, milyen világ volt akkor a Dunától keletre eső Magyarországon.

Itt is jártak frank seregek, úgy látszik a Tisza vidékén volt a fő avar gyűrű, melynek kincseivel az aacheni kincstárt gazdagították. Bukása után az avar nép itt nehezen maradt meg: azok az avarok, kik frank oltalom alá húzódtak Pannóniába, a Duna másik partjáról, tehát a Tisza-Duna közéről jöttek oda. A különben sem nagyon számos nemzetnek itt elvész minden, nyoma. Hallunk „az avarok pusztaságairól,”¹⁸ értesülünk arról, hogy „Karinthiától keletre, a bolgárok földjeig, pusztaság terül el,”¹⁹ de ott lakó népről nem tudunk.

Talán szabad azt mondani, hogy a történelem ép annyira ellene van a vacuumnak, mint a természet. Ha bárminő katastropha elsöpör egy népet, nyomban ott a másik, mely az üresen maradt területet előzőnli, birtokába veszi. Ha ez általában áll, annál inkább alkalmazható oly kíváncsú, földművelésre és baromtenyésztésre egyaránt annyira kedvező földre, mint a milyen a Tisza völgye. Valami nagy számú népességre itt ne gondoljunk, arra nincs alapunk. Hanem minden esetre itt maradtak az avaroknak szláv szolgái, kiket uraik elpusztulása felszabadított, és kik tán Szvatopluk birodalmához csatlakoztak. Erre mutat, a belső

valószínűségeen kívül, a Duna-Tisza vidéki számos szláv helynév. Lehetett még egy-két avar telep is, és ép úgy megmaradt még egy pár gepida szállás.²⁰ Ezek azonban mind nem pótolhatták ki a támadt hézagot. Nem csak csekély számúak voltak, hanem szervezetlenek is, és így kihívták a hatalmas szomszédok sóvárságát. És ha az északnyugoti részt a természetes vonzás a morva-szlávokhoz fűzte, a délkeleti egy még sokkal hatalmasabb és erősebb szervezetű birodalomnak, a bolgárnak esett sphaerájába.

Mialatt Nagy-Károly az avarok ellen harczolt, Krum, a bolgár nagyfejedelem, a konstantinápolyi császárokat győzte le. A hadi foglyok egy részét, a Duna túlsó, tehát bal partján eső birtokaira telepítette. Ugy látszik, hogy az avarok egy része is hozzá csatlakozott.²¹ Utódja Omortag alatt néhány addig a bolgárnak hódoló szláv törzs, mint a timocsánok a mai Szerbiában, és az abodritok, – talán tőlök vette nevét Bodrog? – a frankokhoz pártolt. Ebből háború keletkezett a hét, most már szomszédos állam között. A bolgárok 827-ben felhajóztak a Dráván és egy időre elfoglalták egész déli Pannóniát. De uralmuk nem volt tartós.²² Úgy látszik, Zimony vidékén kívül a többi ismét frank uralom alá tért vissza. De nincs semmi okunk kétségbe vonni, hogy Belgrád és Zimony felől kiterjedt uralmuk a keleti Magyarország déli részére is.

Azóta, hosszú időn át, a bolgárok békében éltek a frankokkal. Mióta, 860 körül, megtérnek, és pedig Rómaiból küldött térítők által, a viszony a két hatalmasság közt egyre javult. Ezt a közös politikai érdek okozta. Mind a bolgár, mind a frank ellenségét látta a görög császárságban és a gyorsan feltörekvő morva nagyfejedelemségben. Már 863-ban volt szó arról, hogy Német-Lajos „a keletről jövő bolgárok segítségével” meg fogja támadni Rasztiszlávot.²³ Midőn Arnulf király 892-ben hadra kel Szvatopluk ellen, követeket küld Laodomir bolgár királyhoz, „ajándékokkal, a régi béke megerősítése végett, és azt kívánta tőle, ne engedje meg a morváknak a só vételét birodalmából.” Mind a két adat bizonyítja, hogy a bolgár uralom összeért a morvával, és azt is, hogy az, mint emettől keletre fekvő, átért az alföldre. Hol volt a határ a kettő közt? arra nézve semmi alapunk nincs, meglehet a római sánczoknál. A sóvételtre vonatkozó adatból némi bizonyossággal arra lehet következtetni, hogy az erdélyi sóbányák a bolgárok birtokában voltak. Talán nem tévedünk, ha Csanádban, a hol a népvándorlás egész folyama alatt nem szűnt meg a telepedés, látjuk a magyarországi bolgár uralom központját: a Maros mentét minden esetre bolgár birtokban kell képzelnünk.

Semmi esetre sem volt a népesség az alföldön oly számos, a politikai szervezet oly szoros, hogy meg ne engedte volna újabb hódítók megszállását, vagy legalább átkelését. Mihelyt a magyarok Etelközben megjelentek, komoly akadály nélkül száguldhatnak végig a Tisza rónáján. Csak így lehetséges, hogy már 862-ben Pannóniában járnak. Nem tartjuk valószínűnek, hogy ez lett volna egyetlen hadjáratuk, bár másról forrásaink nem értesítenek. Moldva felől behódoltathatták és kirabolhatták az Erdélyben és a Tisza mellékén lakó elszórt szláv telepeket, bár nem valószínű, hogy a bolgár-besenyő háború előtt állandóan megvetették volna itt lábukat.

Ha már most a frank, morva és bolgár uralom alatt e talajon létesült culturalis viszonyokat tekintjük, előre törekvést, megkezdést látunk sok helyütt, de biztosított létet, folytonos haladást sehol. Még legjobb volt e szempontból Felső-Pannónia helyzete, hol a német telepedés majdnem egy századon át, nem igen zavarva, izmosodhatott. Ott a salzburgi érsekség, a passauai püspökség és a bajor apátságok, köztük az altaichi, szerezték nagy birtokokat, és oltalmuk alatt terjedt a földművelés, egyházak emelkedtek, és a szláv népek térítésére megszereztetett a biztos alap. Az akkori helységek közt már 860 körül előfordul a „puszta vár” (Oedenburg), a mostani Sopron.²⁴ Úgy látszik, a Lajta vidékén már avar uralom alatt is laktak németek, és a mai napig a határmegyékben, Mosonyban, Sopronban és Vasban lakó, külön nyelvjárással élő hienczeknek eredete még azokra a honfoglalás előtti telepítésekre vihető vissza.

Sokkal fontosabb és számosabb volt a szláv lakosság. Ez Raszisztzláv és Szvatopluk által akkora politikai jelentőségre tett szert, minőt azóta e területen nem ért el, és nemcsak hogy meg bírja állam a sarat a németekkel szemben, hanem határozott előhaladásban is van nyugot és délnyugot felé, a frank birodalom rovására. Művelődési tekintetben azonban sokkal lassabb és fokozatosabb a haladás; e téren a szlávok nem önálló, hanem egészen a németek és görögök kulturájának átvételére van utalva.

Leó császár taktikájában a szláv törzsek életének is megrajzolja világos, igaz képét. Előadja, milyenek voltak, mielőtt atyja Basilios őket megtérítette. Leírása első sorban a Balkán-félszigetiekre, tehát a szerbekre vonatkozik ugyan, de azon közeli rokonságnál fogva, mely e népet a pannóniai és morva szlovénekhez fűzte, legnagyobb részében alkalmazható Magyarország, akkori lakosságára is.

„A szláv nemzetek életmódra és erkölcsre hasonlóak a frankokhoz. Szabadságszerető, és midőn még régi hazájokban laktak a Dunán túl, nem akartak hódolni és engedelmessé válni, s midőn ide átköltöztek, inkább szolgáltak a közölők valóknak, mint az idegeneknek, és a római uralmat és törvényt nem akarták elfogadni. Még a megtértek is lehetőleg ragaszkodnak a szabadsághoz. Igen népesek, könnyen tűrik a nélkülözést, forróságot, hideget, esőt, meztelenséget és az élelem hiányát.”

„Igen vendégszeretőek valának, és ezt az erényt mai napig híven megőrzik. Más emberséges szokásuk is volt a foglyokat illetőleg. Nem tartották őket életfogytiglan rabságban, hanem csak egy ideig használták szolgáknak, azután valami bérrel haza bocsátották őket, vagy, ha úgy akarták, szabadon, mint jó barátok, köztük maradhattak.”

„Nejeik kiváló ragaszkodás által tűnnek ki. Sokan közülök, ha férjök meghalt, megfojtják magukat, nem viselik el az özvegy, magános életet.”

„Főledek a köles. Igen mértékletesek, egyébért nem is igen mívelik a földet. Jobban szeretik annál a szabadságot s nem akarnak nagy munka árán lakomázni.”

„Minden férfi két hajító dárdát visz magával fegyverül, némelyiknek nagy paizsa is van. Fa-ívek vannak és mérgezett nyilakat használnak, a melyek oly veszedelmes sebet ejtenek, hogy ha theriákat nem isznak, vagy valami más gyógyszert nem alkalmaznak, vagy azonnal ki nem vágják a sebet, hogy tovább ne terjedjen, az egész test tönkre megy. Szeretnek meredek, hozzáférhetetlen helyekre menekülni és ott tartózkodni.”²⁵

A császári író nem emeli ki, hogy a szlávoknál nem is a törzs, hanem a családi közösség volt a legerősebb kapocs. A határőrvidéken napjainkig fennállott hadközség, a zadruga, ősi szláv intézmény. Nagyobb területeket és népességeket összekötő politikai szervezet náluk csak akkor van készülóban. És hogy a nemzeti összetartozásnak köztük nem volt mély gyökere, minden egyes adatról jobban bizonyítja az a tény, hogy Szvatopluknak óriásinak látszó birodalma megalkotójának halála után mily hirtelen bomlik fel alkotó részeire.

Magának Leónak leírása is, minden kedvezés, sőt előszeretettel mellett, barbár állapotokra mutat. Ilyenek a nagy igénytelenség, a tunyaság, a hadi szervezet hiánya. A kereszténység köztük sem változtathatta meg egyszerre az erkölcsöket. A mainzi zsinat 851-ben „a morva nemzetnek még durva kereszténységéről” szól, és a későbbi tények is bizonyítják, mily kevésbé hatotta át a keresztény egyház szigorúsága és szelidsége e vad és buja embereket. E tekintetben nem is lehetett várni a szlávoktól, hogy különbek legyenek mestereiknél, a németeknél. A német papság nem bontakozhatott ki egészen azon körnek erkölcsi felfogásából, melyben élt és működött, és különösen a házasság és a nemek viszonyát illetőleg tanúsított nagyobb elnézést, mint a mennyit az apostoli tan és hagyomány megengedett volna. Ismeretes, hogy a rajnamelléki érsekek mennyire kedveztek Lothár király bűnös szándékának, hogy nejét: Theutpergát elűzze, és kedvesét Waltrudát vegye nőül. Miklós pápának ekkor nyílt alkalma, mint az erkölcs legfőbb őrnél, törvényt ülni királyok és érsekek fölött.²⁶ Vad népek közt, kiket még meg kellett nyerni, még menthetőnek is látszott az

ilyen vétségek enyhe megítélése, különösen ha azokat fejedelmek vagy előkelők követték el. Szent-Konstantinos életrője azzal vádolja a német papokat, hogy a morváknál szemet hűnytak, ha azok pogány áldozatokat hoztak és törvénytelen házasságot kötöttek.²⁷ VIII. János pápa figyelmezteti Kozel pannóniai fejedelmet, hogy a házasság önkényes elválasztása ép oly kevésbé engedhető meg, mint a nőcsere.²⁸ Mindezen kérdésekben Methodios a lehető legszigorubb elveket alkalmazta, tekintet nélkül a bűnösök társadalmi állására és befolyására. A frank papság tehát éppen romlottsága miatt közelebb állott a szlávok lelkéhez, mint a szláv apostol és iskolája. Ez magyarázza meg Büdinger szerint azt a feltűnő jelenséget, hogy maga Szvatopluk teszi tönkre a Methodios alapította szláv nyelvű egyházat, elfogatja, vagy elűzi az apostol tanítványait, latin misét hallgat és frank papokkal veszi magát körül.

Ily módon a szláv barbárság és az egyház szigorú tana közötti nagy eltérés rendkívül fontos következtetéseket vont maga után, a mennyiben megakadályozta a nemzeti cultura fejlődését és lényegesen hozzájárult az alig alakult birodalom felbontásához. Nincs is erősebb bizonyítéka a barbárságnak, mintha az uralkodók és népek az államnak fenntartására és megszilárdulására szolgáló legfontosabb intézményeket, személyes okokból, ösztönüket követve, gyöngíthetik vagy leronthatják.

Ez a sokféle, egymást ellensúlyozó politikai és egyházi ellenhatás okozta, hogy a kereszténység, legalább a régi Pannónia földjén, a szlávok közt nem vert szilárd gyökeret. Mihelyt a magyarok ide jöttek, ismét felütötte a fejét a pogányság. Konstantinos császár nem is nevezi másként a Dunántúlt, mint kereszteleetlennek.

Sokkal erősebb szervezetűnek látszott a bolgár birodalom. Az uralkodó nép erős fejedelmi hatalmával, a boliasok aristocratiájával s kitűnő, a magyarokéra emlékeztető hadi erényeivel, féken tudta tartani és politikai céljaira felhasználni a sokkal számosabb szláv alattvalókat. Erkölcsaik felől különösen azon kérdések által értesülünk, melyeket 866-ban Miklós pápa elé terjesztettek, midőn a kereszténység föl vételére készültek. Szokásos volt náluk a soknejűség, az uralkodók egész háremet tartottak, a többi pedig rendesen két feleséget. Úgy látszik, e szokás még volgai hazájukból származott, hol a mohamedán tanok nem maradtak hatás nélkül. Mohamedán hatás látszik a ruházaton is. A férfiak turbán-féle főveget viselnek nyírott fejükön, melyet a templomban sem vettek le, a nők arcza le volt fátyolozva.

A temetésnél még megmaradtak a kegyetlen szittyia szokások. Az előkelők tetemét szolgálkival együtt elégették, vagy pedig sirhalomba tették, melybe nejeiket és szolgálkat is bezárták, úgy hogy azok megfulladtak.

Ép oly kegyetlen volt az igazság szolgáltatása. Nálok is nagy bűnnek tartották a lopást, és ha a gyanúsított nem akarta bevallani tettét, a bíró oly módon vallatta, hogy fokosával a vádlott fejét ütötte, vagy hegyes pálczájával czombját szurkálta, mindaddig, míg mindent be nem vallott. A lázadók fej- s jószág-vesztésre ítéltettek, sőt gyermekeik, rokonaik is kiirtattak. Lakomáiknál emberi koponyákból ittak, mint a régi germánok. Az esküt karddal ketté vágott kutya fölött tették le, mint később a kúnok. Pénzök még nem volt, az érték marhákban és juhokban állott.

Országukat minden határon erős őrségek őrizték. Ha mégis kiszökött valaki, az örök életökkel lakoltak. Az egész országot túskekerítés, gyepű vette körül, melyen itt-ott voltak kijárások.

Igen erős volt hadi berendezésök. Csata előtt az uralkodó megvizsgáltatta a fegyvereket és lovakat. Ha valakinek fegyverze nem volt rendben, azonnal kivégezték.²⁹ Borzasztó büntetés várt arra, ki a csatából megfutott, ép úgy arra, ki a vezérnek nem engedelmeskedett. Nem harcoltak minden nap, hanem csak olyanon, melyet babonájok szerencsésnek jelölt ki. Külömben is csata előtt kimerítették a varázslás, jóslás, áldozás és ígérés minden eszközét.³⁰

Igen valószínű, hogy mindezekben a bolgárok nem igen különböztek a magyaroktól. Előbbre csak annyiban voltak, a mennyiben szláv alattvalóikat már belé kényszerítették a jobbagyság igájába. Másrészt a IX. század vége felé a bolgár urak nyelvben és szokásban már majdnem beléolvadtak a szlávságba, és a külön bolgár nemzetiség a X. században a Balkán félszigeten egészen megszűnt.

Ezt az összeolvadást elősegítette a kereszténység is. Bogoris király 865-ben békét kötött a konstantinápolyi császárral, fölvette a kereszténységet s megtért. Sokáig ingadozott a görög és a római egyház közt, míg végre az előbbihez csatlakozott. Fiát Simeont, – azt, ki később a magyarok ellen harczolt – Konstantinápolyban nevelteté.

A kereszténység fölvétele itt sem javította egyszerre az erkölcsöket, annál kevésbbé, mert Bogorist nem hitbéli meggyőződés, hanem politikai érdek vezette e lépésnél. A később épen a bolgárok közt annyira elterjedt bogomil secta mutatja, hogy a nép alsó rétegeiben a keresztény felszín alatt a pogány hit és erkölcs számos és jelentékeny nyoma maradt meg. Hanem egy hatása közvetlen kellett hogy legyen az áttérésnek: bomlasztólag kellett hatnia a régi politikai és társadalmi viszonyokra. Ezen hatás alól a később megtérő barbár birodalmak ép oly kevésbé menekedhettek, mint a római birodalom. Hisz a kereszténység, lényegénél fogva, mit sem támadott meg oly erősen, mint a nemzetek különösségét, azt az alapot, melyen régi dicsőségek, hatalmok, összetartásuk nyugodott. „Imádniok kellett, mit elégettek, elégetniök, mit imádtak.” E bomlasztó hatás csak akkor szűnt meg, ha sikerült a keresztény meggyőződést a nemzet lelkében teljesen megszilárdítani, mi azonban mindenütt nemzedékek műve volt. Addig, mivel az új hit épen a nemzet legerősbejeit hívta ki maga ellen, harczolnia kellett az apának fiával, a testvérnek testvéreivel. Bolgárország sem menekült a testvérháborútól. A térítő Bogoris ellen föllázadtak a főurak, és támadásukat csak nagy bajjal bírta legyőzni. Hatalmát aztán oly módon biztosította, hogy nemcsak a lázadókat végeztette ki, hanem egész nemzetségeket.

Mind e nép: frank, szláv, bolgár, halálos, kegyetlen küzdelmet folytat egymás ellen. Láttuk, mily nyelven írnak a német források Szvatopluk garázdálkodásáról. Midőn 883-ban Engilschalk örgróf középső fia Werinher és annak rokona Vezsillo gróf a morva fejedelem fogságába estek, „levágatta jobb kezöket, nyelvöket, és, mi borzasztó, szeméremtestüket is, úgy hogy még nyoma sem maradt. Embereik pedig jobb és balkéz nélkül jöttek vissza.”⁸¹ A 884-i morva betörésnél „a szolgákat és szolgálókat gyermekeikkel együtt megölték, az urak közül némelyeket elfogtak, másokat megölték, és mi még ocsmányabb, levágott kézzel, nyelvvel, szeméremtesttel küldték vissza.”

Körülbelől Belső-Afrikába kell most képzelnünk magunkat, hogy elképzeljük az akkori szláv-német háborúknak hajmeresztő hegyetlenségét. Mást, mint irtó-háborút, a határszáron nem ismertek. Egy tudós német író így jellemzi az Elba-melléki szlávok elleni harczokat I. Henrik és Nagy-Ottó korában: „Miután a fegyverfogható férfiakat az ütközetben, vagy mint hasznavehetetlen rabokat levágták, a nőket, kik közül néha a fiatal leányokat külön is említik, az ingó vagyonnal együtt elviszik: ők királyi foglyok voltak, és szét is szokták osztani őket a vitézek közt.”⁸²

Akár a bolgár, akár a morva birodalmat vagy a bajorokat tekintjük tehát, egy jobb fejlődésnek csak legeslegelső kezdeteit látjuk. Hanyatlóban vannak mindenütt a régi szokások és erkölcsök, az újak pedig, miket a kereszténység hirdetett, még nem vertek sehol mélyebb gyökeret. Midőn a magyarok ezt az országot elfoglalják, nem úgy áll a dolog, mint a húnok korában: hogy a barbár lép a civilisatio helyébe, mert civilisationak itt vajmi kevés volt a nyoma, hanem úgy: hogy egy szervezetében erősebb, még osztatlan nép lesz uralkodóvá magokban megoszlott, egyenetlenkedő, egymást pusztító törzsek fölött.

---

851. Moesianusok = bolgárok.

852. Kézai, II. k. 7. feje. Podhradczky kiad. 34. l. A többi krónika szövege ezzel szó szerint megegyezik, kivéve a pozsonyi krónikát, mely messianusok helyett Marhiani-t, morvákat ír.

- 853.Kézai, II. k. 2. fej.
854.Anonymus, 9. fej.
855.11. fej.
856.24. fej.
857.48–49. fej.
858.Einhardi Annales, Mon. Germ. Hist. I.
859.Conversio Bagoar. et Carantan. 3. fej. Mon. Germ. Scr. XI. k. 7. l.
860.Konst. Porphy., De admin. imp. 30. fej.
861.Nestor krónikája.
862.Custodes Avarici liminis. Einhard a 826. évhez.
863.Dümmler, Gesch. des Ost-fränkischen Reiches, I. 328. Ld. Annales Fuldenses a 846–848. évekhez.
864.Ann. Fuldenses 69. l.
865.Konst. Porphy., De adm. imp., 30. fej.
866.Conversio Bagoar. et Carantan. 10–11. fej.
867.Salamon Privina birodalmát Karinthiában keresi. (Századok, 1883.) De a salzburgi adatok oly pontosak, annyira kiemelik, hogy a húnok (avarok) régi földjéről, Alsó-Pannóniáról van szó, hogy itt kétség alig lehetséges.
868.Solitudines Avarorum. Regino krónikája, az 889. évhez.
869.Description of Europe by King Alfred the Great. Kiadta Boswell. Facsimilés kiadás. London, 1855.
870.De Gepidis autem quidam adhuc ibi resident. Convers. Bagoar. 6. fej. Borovszky S. A Honfoglalás története című művében talán túlságos súlyt helyez erre az adatra.
871.Jireèek, Geschichte der Bulgaren, 144. l.
872.Annales Laurissenses. Waitz kiad. 1882.
873.Ann. Fuldenses, 56. l.
874.Kämmel, Anfänge des deutschen Lebens in Oesterreich. I. k. 244. l.
875.Tactica. XVIII. 99–108. pont.
876.Ann. Fuldenses, a 863. évhez.
877.Vita Constantini, 15. fej.
878.Büdingen, Oesterr. Geschichte.
879.Lásd a hasonló esetet a frankoknál, Klodvig történetében.
880.Jireèek, Gesch. der Bulgaren 131–133.
881.Ann. Fuldenses, a 884. évhez.
882.Dümmler, Kaiser Otto der Grosse, 8. l. Ottónak már 17 éves korában volt törvénytelen fia egy ilyen szláv rableánytól. Ennyit az ily hadvezetés hatásáról az erkölcsre.

III. FEJEZET.

A honfoglalás.

Kézai krónikája szerint. Követség Szvatoplukhoz. Moróth. Népmondák. Az Anonymus elbeszélése. Kiev; kúnok; Halics és Lodomér. Szalán, Mén-Marót, Gelou, Glad. Nyitra, Veszprém. A honfoglalás módja. Arnulf és Szvatopluk. A magyarok beavatkozása. Szvatopluk halála. A honfoglalás éve. Árpád történeti szerepe. A morva birodalom megdöntése, bajor püspökök levele. A morvák beolvasztása. Határok

A honfoglalás nagy eseményének elbeszélését illetőleg krónikáink egymás közt is eltérnek, de még inkább eltérnek az azon tényről előadó hiteles, egykorú kútfők tartalmától.

A legegyszerűbb, az ősi hagyományon alapuló előadást Kézai krónikájában találjuk. Ennek adatait a későbbi krónikák, különösen a képes krónika, kibővítik és kiszínezik. Valamennyinek közös alapja egy II. Géza idejében 1150 körül, Dömösön szerkesztett történeti mű, melyet méltán nevezhetünk nemzeti krónikának. Ennek eredeti szövege nincs meg, de helyreállíthatjuk azt körülbelül a későbbi átdolgozásokból, ha azoknak toldalékait elhagyjuk.¹ Még így is harmadfél század évnyi idő folyt le maga az esemény és annak megírása közt. Közvetlen tudásról alig lehet szó, de mivel a dolog természete szerint mi sem hatott annyira e nemzetre, mint új hazájának megszerzése, a számos ahhoz fűződő monda igaz történeti magvat is rejt magában.

„Az úr megtestesülésének 677. évében, száz évvel Attila király halála után, a magyarok, a mint közönségesen nevezik őket, vagyis a húnok, – deákul ungárok – III. Konstantinos császárnak és Zachariás pápának idejében, újra betörték Pannóniába.² Átmenve a besenyők, fehér kúnok birodalmán, Susdalon és Kió városain, átkeltek a nagy hegységen. Itt egy tartományba értek, hol számtalan sok sast láttak, és a sasok miatt nem maradhattak meg ott, mert azok, mint a legyek, lecsaptak a fákról és megették marháikat és lovaikat.³ Innét három hónapon át leszálltak a hegyeken és eljutottak Magyarország vég helyére, azaz Erdélybe, az említett népek ellenére.

„Hadnagyaik közt Árpád, Álmos fia, Eleud fia, Ugek fia volt a leggazdagabb és leghatalmasabb. Ennek atyját, Álmost Erdélyben megölték, úgy hogy nem jutott el Pannóniába. Erdélyben tehát megpihentek és jószágukat is hevertették. Hallván a lakosoktól, hogy a Dunánál nincs jobb folyó, sem jobb föld a világon annál, közös tanácsal valami Kusid nevű követet, Kund fiát elküldték, hogy menjen, nézze meg azt a földet, ismerje meg annak lakóit.

A mikor hát Kusid eljött Magyarország közepébe, eljutott a Duna vidékére, látta a gyönyörű helyet, körös-körül a jó, termékeny földet, zöld mező közt a jó folyót, megtetszett neki. Elment hát a tartomány herczegéhez ki Attila után uralkodott, Zvatapolughoz, üdvözölte őt övéi nevében, és előadta neki, miért jött. Zvatapolug ezek hallatára nagyon megörült, mert azt hitte, hogy azok parasztok, kik az ő földjeit művelni akarják és ezért a követet megajándékozva, őt elbocsátotta. Kusid pedig megtöltötte a Duna vizével kulacsát, a perje fűvével tömlőjét, fekete földet is vitt magával, úgy ment haza. És a mint elbeszélte mindent, mit látott, mit hallott, nekik is nagyon megtetszett, át is adta a vizet, a földet és fűvet. Ezeket megízlelve, jól megtudták, minő jó a föld, édes a vize, füves a mezeje, mint a hogy a követ elbeszélte. Árpád pedig a Duna vizével megtöltve kürtjét, a magyarok előtt, a kürt fölött kérte az isten kegyelmét, hogy az úr adja nekik e földet örökre. A magyarság pedig háromszor kiáltotta: Isten, Isten, Isten, és ott kezdődött ez a szokás, a melyet a magyarok a mai napig megőriznek. Azután közös tanácsból visszaküldték azt a követet a herczeghez, és küldtek neki földjeért egy nagy lovat arabiai arannyal bevont nyereggel és aranyos fékkel. Ennek láttán még jobban megörült a herczeg, azt hitte, hogy telepések módjára küldték azt a földért. A

követ pedig földet, fűvet és vizet kért a hercegtől, mire az mosolyogva válaszolta: ezért az ajándékért legyen nekik, a mennyit akarnak. És így a követ visszatért.

„Árpád pedig ezalatt a hét vezérrel bejött Pannóniába, de nem mint telepések jöttek, hanem mint a föld birtokosai örökös jogon. Ekkor más követet küldtek a herceghez és azt az üzenetet mondatták el neki: Árpád és népe azt üzenik, hogy ebben az országban, melyet tőled megvettek, semmi módon meg ne maradj, mert a földet megvették a lovon, a fűvet a féken, a vizet a nyergen. És a mint a vezérnek elmondták az üzenetet, mosolyogva mondá: A lovat sulyokkal agyonütik, a féket a mezőre dobják, az aranyos nyeret a Duna vizébe vetik. Mire a követ: Hát uram, mi kárunk lesz abból? Ha a lovat agyonütöd, kutyáikat táplálad, ha a féket a fűbe dobod, kaszásai meg fogják találni az aranyát, ha a nyeret a Dunába veted, halásza az aranyat partra hozzák és haza viszik. Mert ha a föld, a fű és a víz az övék, minden az övék.

„Erre a herceg gyorsan összegyűjtötte seregét, félve a magyaroktól, segítséget kért barátaitól is, és a mint mindnyájan együtt voltak, eljők ment. Ők pedig ezalatt közel jöttek a Dunához és egy szép mezőn, kora hajnalban, megütköztek. És az úr segítsége a magyarokkal vala, és ábrázatok elől futásnak eredt a herceg, és a magyarok őt a Dunáig üldözték, ő pedig félelemből abba vetette magát, és annak örvényébe fulladt. Az úr visszaadta, a magyaroknak Pannóniát, mint a hogy Mózes idejében Seonnak, az amoréus királynak földjét és Kanaán minden birodalmát örökségül adta Izrael fiainak. Árpád pedig a többi magyarokkal együtt legyőzván és megölvén Zvatapolug herceget, a Noe hegyén, Fejérvár mellett ütött táborn, és ez az első hely, melyet Árpád magának Pannóniában kiválasztott, és ezért alapította Szent-István király, ki tőle származott, ide közel Fejérvár városát.”

Ennek a jókedvű elbeszélésnek, melyben a magyar vitézség ünneplése mellett a ravaszságnak és az ügyefogyott Szvatopluk reászedésének jut kiváló hely, legfőbb alkotó része kétségtelenül mondoi. Jordanes is elmond már egy esetet, a midőn lovon vesznek földet. A föld és víz átadása általános hódolási tény, és íróink annak ismeretét a classicusokból meríthették. De egy tény történeti: az, hogy a magyarok bejövetelekor Szvatopluk volt itt az uralkodó és hogy tőle foglalták el az országot.

Említettük már, hogy a krónika két ízben is elmondja a honfoglalást, és pedig először a húnok történetét. „Támadt ezek után egy Zvatapolug nevű fejedelem, Morot fia, Lengyelországban, ki meghódítva Bractá-t, a bolgárokon s moesiaiakon uralkodott, és a húnok kiirtása után Pannónián is kezdett uralkodni. Ezt a Szvatoplukot a magyarok Erdély és Hung folyó felől jöve, különböző ajándékokkal édesgetve, és követek által kikémlelve, látva katonaságának készületlen voltát, Tata mellett, Bánhidánál egy helység mellett, melynek romlása mai napig is látszik, hirtelen megtámadták, s egész seregével együtt megölték és így kezdtek uralkodni Pannónián, melyet ő terjeszkedésével nagyobbított.”

„Némelyek azt is mondják, hogy a magyarok második bejövedele idejében nem Szvatoplukot, hanem Moróthot találták Pannónia fejedelmének. Ez azért van, mert Moroth volt név szerint a főlebbvaló, de a vénségtől megtörve, Veszprém várában nyugodott, és midőn meghallotta fia szerencsétlenségét, a fájdalom miatt hirtelen meghalt, fia pedig új volt az uralomban.”⁴

Krónikáink előadásából kétségtelennek tűnik ki, hogy itt több monda kerengett a nép ajkán, melyet aztán összeillesztettek és egymáshoz csatoltak. Közös alap valamennyinél az a tétel, hogy a magyarok mint örökséget foglalták el ezt a földet. De maga a monda az ősi jogról alig tud valamit, mert különben mire való az új jog szerzése, a ló küldése, Szvatopluk reászedése? Régi szerkezetében a monda csak arról tud, hogy a magyarok Erdély felől jöttek. Az, hogy a Hung vize felől is jöttek, világosan későbbi hozzátétel, a midőn már tudákosan meg akarták magyarázni a „hungár” nevet. Az is világos, hogy a mondához a különböző vidékek helyi tradíciói is hozzájárultak, és más-más hagyomány élt Fejérváron, Tatán és Veszprémben.

A tudákosság, a névmagyarázatoknak minden komoly kutatástól idegenkedő iránya s a helyi és családi hagyományok jutnak teljes uralomra a másik sokkal terjedelmesebb elbeszélésben, Béla király névtelen jegyzőjének művében, melyet hosszú időn át, érdemén fölül, igaz történeti forrásnak tartottak a magyarok bejövételére nézve.

Miután az Anonymus Scythiából Susdalián át kivezette a magyarokat Ruthéniába, Kiev városa elé hozza őket. A kievi herceg hét kún vezért nyer ellenök szövetségeseikül, de a magyarok, Álmos vezérnek beszéde által lelkesítve, legyőzik a kúnokat és oroszokat. „Álmos vezér vitézei úgy kaszabolták a tar kún fejeket mint a nyers tököt.” Így alávetették magoknak a ruthén földet, s midőn Kiev városa ostromához fogtak s a hágsókat a falhoz kezdték támasztani, a megijedt herceg békét kért. Nagy ajándékokon fölül túszoikat adott és évi 10,000 márkányi adóra kötelezte magát. A hét kún vezér pedig, Álmos vezér lábai elé borulva, meghódolt neki, pogány módon esküt téve, s minden népével eljött a magyarokkal együtt Pannoniába. Hozzájuk sok orosz is csatlakozott, a susdali és kievi fejedelmek pedig a 10,000 márkán fölül ezer lovat, nyereggel és fékkel, 100 kún gyermeket, 40 tevét, számtalan menyét- és evetprémet adtak Álmosnak ajándékba. A magyar vezér ezután elindult Galiczia felé, hogy onnét a Hóvos hegységen át betörjön Pannónia földjére, melynek gazdagságát a ruthének mód fölött eldicsérték.⁵

A kievi hadjárat magában véve is érdekes elbeszélés, több ízben lelkesítette költőink és művészeink phantasiáját, de történeti szempontból különösen azért fontos, mert nagyban emelte az Anonymus hitelét. A legrégebb orosz történetíró, Nestor, ugyanis szintén megemlékezik a magyarok kievi táborozásáról, és ebből némi joggal azt lehetett következtetni, hogy az Anonymus, ki az orosz krónikát alig ismerhette, megbízható hazai kútfőkből merített. Nestor az eseményt így adja elő: Az úr 6406. évében (897–898) az ugrok elvonultak Kyjev mellett a magas parton, melyet most Ugorszkoje-nak neveznek és a Deneperhez érve, sátras kocsikban táboroztak, mert ők is nomádok voltak mint a kúnok.” Az év kétségtelen hibás, az orosz évkönyvíró háborúról, ostromról, adóról mit sem tud, a „magyar hely” a Denepernek a várossal szemben lévő partja. Hogy a magyarok Kiev felé jöttek, azt krónikáink is említik, de a Susdal felől jövés, Kievnek, Susdálnak egy füst alatt említése nagyon gyanús. A két város körülbelől oly távol esik egymástól mint Konstantinápoly, Tarentum, Köln, vagy Königsberg Pesttől – egyenes vonalban körülbelől 125 mértföldnyire. Etelköz pedig nem esik az útba. Magunk is, mint főlebb említettük, valószínűnek tartjuk, hogy a magyarok Etelközből, valami portyázásuk alkalmával, eljutottak a kincses Kievig és hogy azt megsarczolták, de a Susdal-Kiev-Halics-on át Magyarországba vezető út nem a magyaroké volt, hanem igenis a tatároké, kiknek berontása adta meg a XIII. század vége felé író királyi jegyzőnek a magyarok bejövételének mintáját.

A másik fontos körülmény, melyet az Anonymus hitele érdekében használtak föl, a kúnok csatlakozásának főlemlítése. Azt akarták kimutatni, hogy a kúnok alatt voltakép a kozárokat értette, kik, mint tudjuk, valóban csatlakoztak a magyarokhoz. De a kún és kozár nem egy – a kún úz név alatt előfordul ugyan már a honfoglalás korában, de a besenyőknek kelet felőli szomszédja és ellensége, és így közvetlen érintkezésbe nem igen jutott a magyarokkal. Kozárról pedig Scythiában az Anonymus mit sem tud. Itt is csak a tatárjárás példája volt az irányadó. A magyarok ellen szövetkeztek a kún fejedelmek az oroszokkal, és miután legyőzettek, Batu khánnak vittek a megtört népek ajándéku drága prémeiket, aranyat, ezüstöt, tevét, lovat, rabszolgákat.⁶ Ép úgy a XIII. század második felére mutat a kúnok szövetsége a magyarokkal, melyet a szerző, mint e barátság lelkes híve, lehetőleg a legrégebb időre akart visszavinni.

Még csekélyebbé válik a hitelesség, ha meggondoljuk, hogy Álmos, katonáihoz intézett beszédében „valami philosophusra” hivatkozik a mi persze a szittyákat nagyon lelkesíthette, s ha hozzá vesszük, hogy ez a beszéd Nagy-Sándor mondájából van csaknem szószerint kiírva.

Ép oly kevésbé történeti a magyarok útja Halicson és Ladoméron át. E városok a IX. század végén alig léteztek, és semmi esetre sem lehet a Kárpátoktól északra oly fejlett állapotokat feltételezni, minők az Anonymus előadásából következnenek. Itt is a tatárjárás szolgált mintául, még a részletekben is. „A halicsi herczeg 2000 íjászt és 3000 parasztot küldött előttük, hogy utat készítsenek nekik a Hóvos erdején át egészen Hung végvidékéig.”⁷ Spalatói Tamás pedig, midőn a tatárbetörést beszéli el, ily szavakat használ: „volt velök 40,000 fejszés, kik a sereg előtt járva ledöntötték az erdőt, utat nyitottak, és minden akadályt előlük elmozdítottak.”⁸ Látjuk tehát, hogy az Anonymus elbeszélése a magyarok bejöveteléről, Susdaltól egészen a vereczkei szorosig, nem más, mint a tatárjárás másolata.

Tévednénk azonban, ha az Anonymusban pusztá másolót látnánk. Megvan benne az eredeti vonás is, és annak is nagy része van műve megalkotásában. Ez az eredetiség pedig nem más, mint a nevek magyarázata. A magyaroknak észak-kelet felől kellett jönniök, hogy „hungarus” nevöket meg lehessen magyarázni. Mint láttuk, már a többi krónika is említi a „Hung” folyót, de itt első rangú szerep vár rá. Mindjárt az elején olvassuk: miért nevezik a szittya földről bejött népet hungároknak? „Hungároknak mondják őket Hungu váráról, mert midőn a szlávokat leigázták, a hét fejedelmi személy soká tartózkodott ott. A miért is a körülakó népek Álmot, Ugek fiát hungvári herczegnek nevezték, katonáit pedig hungároknak.”⁹ Szinte felesleges ezt megcáfolni. Elég reámutatni arra, hogy az ugor, vengr, miből unger és hungarus lett, régibb sokkal a bejövetelnél. Már 862-ben így nevezik a magyarokat nyugaton.¹⁰

Ennélfogva Álmosnak – mert ő a vezér – Ungvár felé kell behoznia a magyarokat. Ugyancsak ily szószármaztatásnak köszöni Munkács is azt a dicsőségét, hogy a betörő magyaroknak itt volt első állomása. „A Hóvos erdön átjőve, leszállottak Hung vidékére, és midőn ide jutottak, azt a helyet, melyen először megszállottak, Munkácsnak hívták, mert igen nagy munkával jutottak az óhajtott földre. Itt aztán 40 napon át pihentek, s a földet mondhatatlanul megszerették.”¹¹ Laborcz ungvári vezérnek köszöni nevét a Laborcza folyó, Ketel kún vezérnek a Ketel pataka, Sátoralja-Ujhely közelében, Turzol kún vitéznek, „kinek, nemzetsége vele kihalt,” a Turzol = Tarczal hegye.¹² Néhol az ilyen szószármaztatás nem mondható ép sikerültnek, mint a midőn a Zerenche-i hegyről írja: „megnézve ama hely minőségét, azt a helyet az ő nyelvükön szerelmesnek nevezték, mert azt nagyon megszerették és azon naptól máig Szerelem okáért Zerenché-nek nevezik azt a helyet,”¹³ vagy a midőn Bors vezér megalapítja Borsod várát, „mely azért neveztetett úgy, mert kicsi volt.”¹⁴ Ugyanazon categoriába tartozik Menumorout neve is. „Azért nevezték Morout herczeg unokáját a magyarok Mén-Marótnak, mert sok kedvese volt.”¹⁵ A Lopunsu (Lapincs folyó) pedig, Pannóniában, nevét onnét nyerte, „mert a rómaiak a magyaroktól való féltőkben loppal átúsztak rajta.”¹⁶

Ott, a hol annyira hiányzik a történeti érzés, hol a szerző a maga tudós gögijében megveti a „parasztok meséit és a hegedősök fecsegő énekét,” nemcsak a tények ismeretét, hanem még a népies mondát is hiába keressük. Az az ide-oda kapdosó etymologizálás, mely azóta is, a nevekhez hozzá koholva a tárgyakat, annyi zavart okozott tudományosságunkban, és melynek sivár hatását a szigorú kritika a mai napig sem irthatta ki egészen, az Anonymus művében jelenik meg először teljes díszében irodalmunk körében. Forrásai sokkal mélyebben fakadnak: maga a biblia is tele van ilyes név- s szómagyarázatokkal.

De térjünk vissza a honfoglalás elbeszélésére. Ungvár vidéke már Szalán bolgár vezérnek volt birtoka, kinek őse, a nagy Keán, Bolgárországból kiindulva, elfoglalta azt a földet a ruthén határon, és szlávokat telepített oda. Ennek a Keánnak a IX. vagy a X. században sehol sem találjuk nyomát, úgy látszik, ő létét annak a bolgár fejedelemnek köszöni, ki ellen Szent-István harczolt, s hit a névtelen jegyző száz évvel hátrább helyezett el. Szalán sem történeti személy: ő, a „tituli fejedelem” aligha más, mint a Titel közelében levő Szalánkemen – Szalán sziklája – személyesítője.¹⁷ A bolgárok háta mögött az Anonymusnál

mindig a görög császár áll: annak segítségével dicsekszenek minduntalan. Mi pedig tudjuk, hogy a honfoglalás korában valójában egészen másként áll a dolog; akkor a görög császár szorul a magyarok segítségére a bolgárok ellen. Ha tehát az Anonymus a bolgárokat állítja elénk, mint az ország nagy részének birtokosait, ez csak véletlen találkozása a koholásnak a történeti tényekkel, nem pedig forráson, vagy hagyományon alapuló tudás.

Szintén bolgárnak tartja a Tiszántúl urát: Mén-Marótot.¹⁸ Ő is a görög, császárnak hódol, de „kozár nevű népek” fölött uralkodik. E szerint a magyarok az országban találták volna azt a népet, melylyel távol keleten szövetségben állottak, és melynek egy része a honfoglalás előtt hozzájuk csatlakozott. E tudósításnak annyiban van értéke, a mennyiben mutatja, hogy a XIII. században tudtak a kozároknak hazánkban való telepedéséről, és hogy utódaik akkor talán Bihar vidékén laktak. Úgy látszik, Mén-Marót leányának házassága Árpád fiával a magyar dynastiának a kozárral való régi összeköttetését tükrözte vissza. De az a Marót, ki itt a bihari vezér őse gyanánt szerepel, nem más, mint a krónikák által Szvatopluk atyjának mondott Morout.

Nagy tudományos vitát idézett elő az Anonymusnak az az állítása, hogy Erdélyben Gelou „valami oláh” parancsolt az oláhoknak és szlávoknak. A dáciai római telepek zöme a III. század vége óta a Dunától délre lakott. Nem lehet épen állítani, hogy a mai Erdélyben és Romániában a népvándorlás korában nem lakott volna oláh, hisz ha másképp nem, mint az ott uralkodó pusztai népek, foglyai, szolgái kerültek oda, hanem hogy a Dunától északra bárhol mint független nemzet, tulajdon uralkodója alatt élt volna, az teljesen ki van zárva. Nemcsak az dönt itt, hogy a források hallgatnak felölök, hanem az is, hogy avarok, bolgárok, magyarok, besenyők közt ilyenmő letelepedett nép megmaradása egyenes lehetetlenségnek látszik. Külömben az Anonymus egy megjegyzése világosan bizonyítja, hogy az ő szeme előtt itt is sokkal későbbi kor képe lebegett, melyet a honfoglalás korára vetített át. Azt írja ugyanis, hogy az erdélyi oláhoknak és szlávoknak „nincs más fegyverök, mint íj és nyíl, Gelou vezér is gyöngé, nincs körülötte jó katonaság, s nem állhatnak meg a magyarokkal szemben, mert sokat szenvednek a besenyőktől és kúnoktól.”¹⁹ A besenyők, mint tudjuk, csak közvetlen a honfoglalás előtt jutnak e vidékre, a kúnok csak a XI. században. Gelou oláh fejedelemsége világosan a meseországba tartozik.

Még egy bolgár fejedelem uralkodik a Tiszán túl, a Maros és Duna között, Orsováig: Glad vezér, ki „Bundyn várából” származott és ki őse volt az István király korában ott birtokló Ahtumnak. Nemzetségéről, népéről mit sem hallunk, csak arról, hogy a magyarok ellen őt a bolgárok, kúnok és oláhok segítették, és a csatában elesett két kún vezér és három bolgár kenéz. Mindez szintén a XIII. századi állapotoknak felel meg, a midőn Asszán bolgár-vlach birodalma fennállott, melyet a kúnok is támogattak, és a mely ellen a magyarok IV. Béla és V. István idejében harctoltak, de épen nem adja rajzát a honfoglalás korabeli viszonyoknak.

Mindeddig a keleti Magyarország a színtér, melynek igazi viszonyairól a IX. század vége felé olyan keveset tudunk, és a hol tehát vajmi nehéz az Anonymust ellenőrizni. Nagyon is erősen kell felforgatnia azt, mit ott lehetőnek kell tartanunk, hogy előadására a koholás bélyegét süthessük. Sokkal könnyebb őt ellenőrizni az ország nyugoti viszonyainak rajzánál, mert itt már megbízható tudósítások állanak rendelkezésünkre.

Árpád a Mátra vidékéről vezéreit a cseh határok felé küldi, Nyitra váráig. Ezek eljutnak a Turmás patakáig, a hol az a Nyitrába ömlik s ott szembe látták magokkal a tartomány lakóit, tótokat és cseheket, a cseh herczeg segítségével. „Mert Attila király halálával a Vág és Garam közti, a Dunától a Morva folyóig elterülő földet elfoglalta a cseh herczeg és egy herczegséggé egyesítette, és azon időben a cseh herczeg kegyelméből Zobor volt a nyitrai vezér.”²⁰ Az Anonymus tehát az egyetlen kútfőink közül, ki nem tud Szvatoplukról s birodalmáról. Tudjuk, hogy a morva nagy fejedelemnek Nyitrán volt a székhelye és hogy neki hódoltak a cseh fejedelmek. Irónk ezt a viszonyt megfordítja:

Csehország nála a központ, a Morva-Garam közti vidék pedig a hűbéres tartomány. Világos, hogy a szeme előtt az Ottokárok cseh birodalma lebeg, melynek hadai V. István és Kún László korában eljutottak a Garamig. Még szembetűnőbbé válik a koholás, ha ez adatokhoz hozzávesszük, mit ír szerzőnk a csehek és szlávok hadviseléséről. „A mint Zubur őrei észrevették, hogy a Hetumogerek nyilakkal támadják őket, nagyon megijedtek, mert ilyen fegyvereket soha se láttak.”²¹ Ez megtörténhetett II. Ottokár pánczélos serege idejében, de nem Szvatopluk korában, a midőn a szlávoknak a hajító dárdán kívül, mint Leo írja, a nyíl volt a főfegyvere. Itt tehát, a hol már biztos talajon állunk, az Anonymus mindenképen csak ellenkezik tudomásunkkal.

Ha mindeddig azt tapasztaltuk, hogy a jegyző saját korának tükrében nézi a régi eseményeket, vagyis majdnem négyszáz évvel későbbi viszonyoknak nyújtja képét, Pannóniánál megfordítva áll a dolog. Itt, ezen a régi római területen, körülbelül a hún betörés korabeli tényeket ülteti át egy félezreddel későbbi földbe. Azt még elnéznők, hogy nem tud Privinna és Kozel fejedelemségéről, vagy a Dráva-Száva közti őrgrófságról, hisz ezeknek emlékét csak a véletlen tartotta fenn számunkra. De ő a német gyarmatokról, a német uralomról sem tud. „Midőn a magyarok a megyeri révnél átkelnek a Dunán, mind a Pannoniában lakó római futással menté meg életét.” Később azonban mégis római katonák védik a magyarok ellen Veszprém várát, és ugyancsak rómaiak szöknek meg előlük a Lapincs vizénél.²² Ezek után könnyű kimondanunk végső eredmény gyanánt: az Anonymus az ország igazi állapotáról a honfoglalás korában mit sem tudott, előadása vagy saját korának átvitelén, vagy tiszta koholáson alapul.

Igen érdekes, minőnek tünteti föl a névtelen jegyző a honfoglalás módját. Sok helyütt a föld népe, a magyaroktól, Attila örököseitől való féltében, önként meghódol és túsokat ad. Máskor meg Árpád ajándékokat küld az egyes fejedelmekhez és elkéri tőlük országuk egyes részeit, jó szóval s fenyegetéssel. Így veszi el Szalántól előbb a Sajóig, majd a Zagyváig terjedő tartományt, így Mén-Maróttól a Nyírséget. Csatáról, melyben a fővezér is részt vett volna, hosszú időn át mit sem tudunk, annál többen mesélnek lakomákról, áldomásokról, eszem-iszomról. Midőn Szabolcs, Tas és Tuhutum eljutnak a meszeli kapuhoz és tetteiket hirül adják Árpádnak és jobbágyainak, „ezek nagyon megörvendettek, pogány módon áldomást csaptak és az öröm hirdetőit gazdagon megajándékozták. Árpád vezér és főemberei ezen vígasság okából egy egész héten át ünnepélyesen lakomáztak, és majd mindennap lerészegedtek ily nagy vígasság miatt.”²³ A honfoglalásnak ez a kedélyes módja ismétlődik aztán Etele várában is, „a hol a vezéreket és nemeseket arany edényekből, a katonákat és köznépeket pedig ezüst edényekből vendégelte meg a fejedelem” zenészó mellett.²⁴ Egymást érték a vitézi játékok a fejedelem színe előtt. Egész nemesi, lovagi világot látunk magunk előtt.

Van is ok ennyi vígalomra, mert a fejedelem, a mint egy darab földet elfoglal, azonnal kiosztja azt adományba vezéreinek, vitézeinek. Különös, hogy előbb a kún vezérek nyernek sorban jutalmat és csak azután a hét vezér. De ha csatára kerül a dolog, csak magyarokról hallunk. Midőn Alpár mezején megvívna Szalán seregei, a görögök és bolgárok ellen, Lél, Tas fia harsogtatja kürtjét és Bulcs, Bogát fia tartja a zászlót. Ez a két magyar hős kétségtelenül történeti személy: az ágostai csatában vezérkedtek, hatvan évvel a honfoglalás után. Az Anonymus tehát nemcsak az akkori ethnographiai és politikai viszonyokat illetőleg vezet a hinárba, hanem még a hősi mondákat sem ismeri, úgy, hogy e tekintetben is csak a különben ismeretes neveket helyezi át az egyik emberöltőből a másikba.

Mindezt összefoglalva: míg a hazai krónikákban igen becses része maradt meg a régi igazi történeten alapuló hagyományoknak, az Anonymus elbeszélése sem történeti, sem pedig mondai alappal a honfoglalás korára nézve nem bír.

Nemzetünk történetére nézve nincs más oly korszakalkotó tény, mint a honfoglalás: ezen alapul európai állásunk, ezzel lép be a magyar az egyetemes történelembe. Ki kell

mondanunk, hogy ennek előadásában legfőképp csak külföldi kútfők után indulhatunk. De ebben a magyar nem áll egyedül. A honszerző nemzetek ritkán állanak a műveltség oly magas fokán, hogy első közös nagy tetteiket másképp örökössé tegyék meg, mint énekekkel és szóhagyománnyal. A görög nemzet betelepüléséről még monda is alig maradt, Aeneasnak és társainak kalandjai, magának Rómának alapítása, vegyülése a régi hagyománynak a tudakos koholással és a névmagyarozással. A népvándorlás nemzeteinek államalapítását sem ők maguk jegyezték fel, hanem a görögök és rómaiak. Klodvignak és frankjainak tetteit csak egy század múlva beszélték el toursi Gergely; az angol-szászok betelepülését több mint két századdal végbemenése után szerkesztette Beda Venerabilis. A magyar nemzetnek is ennyi ideig kellett várnia, míg őseinek tetteit velük érző utód foglalta írásba. Századok multak el közben, oly századok, melyek a nemzet minden életviszonyát átalakították és a réginek sok jelentékeny vonását eltörölték, vagy legalább nagyon elhalványították.

Költők, festők, történetírók sokszor kiszínezték azt a képet, mint jutnak fel Álmos és Árpád a hét vezérrel és hű bajtársaikkal az erdélyi Kárpátok ormára, vagy a havas Beszkéd hegység egy előfokára, és mint vetnek onnét büszke, boldog pillantást az alattok elkanyaruló völgybe, a távoli, verőfényben úszó rónára, mely annyi vándorlás, fáradság, küzdelem után nekik és népöknek hont ígér. Szép is elgondolni, mint dagasztja ilyenkor a nagy, örök időkre kiható feladat magasztossága a dicsőségre vágyó és népéről gondoskodó vezérnek keblét, és mint hatja át az utolsó közvitét is az a tudat, hogy a gondviselés részt engedett neki is a honalapítás nagy munkájában és jutalmában.

Valójában ettől eltérő lehetett Árpádnak és hadának érzése, gondolkodása. Ismerték már azt a földet, melyre most behozták házuk népét, tudják abban a járást, számos portyázásban kiszemelték az itt tanyázó törzsek erejét és gyöngeségét. Eddig századokon át tartott a vándorlás a határtalan síkságon, folyótól folyóhoz. Most a Kárpátoknak hatalmas hegyi öve, bár az eddigiekhez sokban hasonló, de biztosabb, védettebb lakóhelyet ígért.

De azért az a vállalat, a melyhez most fogtak, fontosabbnak látszott előttük is, mint az a sok hadjárat, melyben eddig zsoldért vagy zsákmány reményében próbálták erejüket, kockára tették életüket. Új hazát kellett szerezni a régi helyett, új alattvalókat az elvesztettek helyébe, tágas, termékeny legelőt a jószágoknak, biztos tanyát a nőknek és gyermekeknek. Gondolkozásukba alig vegyült az a tudat, hogy itt örökség szerzéséről van szó,²⁵ várakozásukat nem csigázta föl a kalandos természetekben vágyat keltő ismeretlen, hanem azért az a tudat, hogy itt hont kell szerezni, karjának erejével, kardjának élével, nyilának hegyével, felvillanyozta a sereget, bizalommal, harci vágygyal töltötte el apraját-nagyját.

A nagy bolgár háború idejében, melynek végső fordulata Etelköz elhagyására kényszerítette őket, a leendő haza is jelentékeny eseményeknek volt a színhelye, oly eseményeknek, melyeknek eldőltebe már a magyarság is beavatkozott, és melyek lényegesen hozzájárultak a honfoglalás vállalatának sikeréhez.

Vastag-Károlyt, az utolsó Karolingot, kinek még Nagy-Károly egész birodalma hódolt, 887 végén a német fejedelmek megfosztották trónjától. Helyébe Arnulf karinthiai herceg lépett, a Karolingok német ágának utolsó sarja, Karlmann bajor hercegnek, Német-Lajos második fiának, törvénytelen, de elismert fia. Arnulfban megvolt a neméhez méltó nagyravágyás és erő, törvénytelen származásának foltját lemosta az a meggyőződés, hogy tőle egyedül várható a birodalom megújítása. A Karolingok közt ő volt a leghatalmasabb, de azért uralma közvetlenül csak a német törzsekre terjed ki, a francia, burgundi és olasz fejedelmek legfőlegbő névleg ismerik el felsőségét. Magában Németországban is a délkeleti vidék, Bajorország és Karinthia, hatalmának igazi alapja. Még herceg korában sokat foglalkozott Pannónia ügyeivel és jó barátságban állott a morvákkal és Szvatoplukkal, kit törvénytelen fiának keresztatyjául választott. De miután birodalmát megszilárdította, miután sikerült a normann rablókat Belgiumban, Löwen mellett, nagy csatában legyőznie (891), tekintetét ismét keletre fordította „a szlávok vakmerőségének” megtörésére.²⁶

Szvatopluk ugyanis tőle telhetőleg felhasználta Vastag-Károly gyöngeségét. Csehországot, mely hajdan a birodalomhoz tartozott, magának megszerezte, és most már a németek rovására is terjesztette birtokát. Felhasználva az ottani örgrófok viszályát, 882-ben észak felől megtámadta a „boldog Pannóniát”, a „legszebb országot.”²⁷ A következő évben, bár Arnulf, akkor Karinthia és Pannónia hercege, már készül ellene, újra betör nagy sereggel, „borzasztóan, farkas módjára mészárol, tűzzel, vassal elpusztítja, tönkre teszi az ország legnagyobb részét”, és bántatlanul tér vissza hazájába. Még nagyobb sereggel támad 884-ben, „hogy, ha maradt valami, farkas torkával azt most is lenyelje.” Oly nagy volt hada, hogy egy helyen, napkeltétől alkonyatig látták azt átvonulni, és ezzel 12 napon át pusztította Arnulf birtokát. Visszavonultában a pannóniai német urak vigyázatlanul megtámadták, de teljes vereséget szenvedtek, magok a vezérek a Rába vizébe fulladtak vagy fogságba jutottak. A császár békét kötött Szvatoplukkal, kit hűbéreséül fogadott, és egy évvel később Arnulf is hozzájárult a békéhez, mert saját erejével képtelen volt a megtorlásra. Úgy látszik, ekkor kezdett átnyúlni a morva hatalom Dunántúlra is, a Rábától keletre eső részre, melyet a fuldai évkönyvek teljesen elpusztúlnak mondanak.

A győzelmes német király nem tűrhette már el, a mit mint egy törzs hercege kénytelen volt boszúlatlan hagyni. 892-ben, kora tavasszal, keletre ment és Hengistfeldben, úgy látszik Grác körül, találkozott Brazlavoval, a Dráva és Száva közti vidék hercegével. Azután magához vonta a frank, bajor és sváb hadakat és júliusban betört Morvaországba. Hadához magyarok is csatlakoztak,²⁸ és a király a morvákon búsasan megtorolta Pannónia elpusztítását. De Szvatopluk nem bocsátkozott nyílt csatába, hanem váraiba meghúzódva, bevárta az ellenség visszavonulását, mely négy hét múlva be is következett. Ősszel Arnulf követeket küldött a bolgárokhoz, a régi barátság megerősítésére. E követek nem mehettek a szárazföldi úton, mi azt bizonyítja, hogy keleti Pannonia Szvatopluk hatalma alatt állott: hajón kellett utazniuk a Kulpa és Száva folyókon. De a bolgárt a görög háború, majd a magyar támadás visszatartotta a beavatkozástól. Magyar segítségről sem hallunk Arnulf újabb hadjárata alkalmával, melyet 893 nyarán vezetett Morvába. Ujra elpusztítja az országot, de ellenségét nem bírja meg törni, és minthogy a morvát elállották a hegyi szorosokat, talán a Kis-Kárpátokban, csak nagy bajjal és veszéllyel térhetett vissza Bajorországba.

Béke ekkor sem jött létre, és Szvatopluk megmaradt a német király egyenrangú, veszélyes ellenfelének 894-ben történt haláláig. Ő a szláv nemzetnek első világtörténeti képviselője, az első, ki számos törzsüket egyesítve, félelmissé teszi őket germán elnyomóik előtt. Tettei barbárnak mutatják, de volt érzéke a művelődés iránt is, legalább a mennyiben az politikai célokra volt felhasználható. Német zsoldosok vették körül, papjai közt egyaránt találunk görög tudósokat, velenceieket és németeket. Az ő nevéhez fűződik a keresztény egyháznak az a belső összeköttetése az állami hatalommal és nemzetiséggel, mely mintegy öröke a szláv népeknek, s teljesen az orosz birodalomban valósult meg. Nem csoda, ha nevét úgy a szlávoknál, mint a magyaroknál megörökitette – ott a kegyeletes, itt a gúnyolódó monda. Cosmas cseh krónikája szerint egyszerre eltűnt serege közepéből és Nyitna mellett, Zobor helyén, rengeteg erdőben élt remete módon három bajtársával. A magyar mondában pedig ő a rászedett s legyőzött szláv elem képviselője: halála adja Pannóniát a magyarok kezébe. Legrosszabb emléket hagyott a németeknél. „Zventibaldus morva herceg, minden gonoszság hüvelyke, ki a határos tartományokat csellel és ravaszsággal fölzavarva, emberi vért szomjazva járt körül, meghalt szerencsétlenül, még utoljára is intve övéit, ne legyenek a béke barátjai, hanem inkább a mieinknek ellenségei.”²⁹

Szintén mondai köntösbe öltözteti a különben meglehetősen száraz Konstantinos Porphyrogennetos a szláv nagyfejedelemnek utolsó perceit. Igaz, hogy mondájának szembetűnő a történeti tartalma. „Szfendoplokos, Moravia fejedelme” így szól, „vitéz férfiu volt, félelmissé vált a szomszéd népekre nézve. Volt neki három fia, és midőn életét befejezte, három részre osztotta országát ezek közt, a legnagyobbat téve nagyfejedelemnek, és

a többi kettőt ennek alája rendelte. Megintette őket, ne viszálykodjanak egymással, a következő példát mutatva: Három pálczát vett, és ezeket összekötve odaadta első fiának, hogy törje el, és midőn ez nem birta, odaadta a másiknak és harmadiknak is. Azután szétoldva őket, egyenkint adta oda, úgy hogy fiai minden fáradtság nélkül széttörhették. „Vegyetek erről példát, így szólt, ha összetartók vagytok és szeretitek egymást, sohasem győznek le az ellenségek, s nem ejtenek rabságba, de ha három darabra szakítjátok a birodalmat és nem engedelmeskedtek bátyátoknak, tönkre teszitek egymást és ellenségeitek meg fognak benneteket semmisíteni.” Halála után egy évig békén maradtak, de azután viszály és testvérháború támadván köztük, a magyarok teljesen megsemmisítették őket és elfoglalták országukat, melyet most is bírnak. A kik pedig a népből megmaradtak, megmenekülve szétszóródtak a szomszéd nemzeteknél, bolgároknál, magyaroknál és horvátoknál.”³⁰

Arnulf nem használta föl a morva birodalom felbomlását. Olaszországban volt akkor elfoglalva, hová őt Formosus pápa hívta, és ez ország ügyei majdnem teljesen igénybe vették idejét és erejét mindaddig, míg 896 elején be nem vette Rómát és császárrá nem koronáztatta magát. Ezért 894 őszén békét kötött Szvatopluk fiaival, II. Szvatoplukkal és Moimirral, kik közt az utóbbi volt a nagyfejedelem.

Annál jobban felhasználták a kedvező alkalmat a magyarok. Úgy látszik, a bolgár uralomnak a Dunától északra akkor már végét vetették s mi sem akadályozta meg őket abban, hogy a Dunán átkelve, Pannóniába becsapjanak. Ott a férfiakat és az öreg asszonyokat legyilkolták, csak a fiatalokat vitték magokkal, mint a barmokat, bujaságuk kielégítésére, és az egész tartományt gyökerestől elpusztították.³¹

894-ben fennállott még a morva birodalom, Pannónia is csak rablóhadjáratnak volt a színhelye, a magyarok zöme még Etelközben tanyázott, de hatalmok köre már kiterjedt az alföldre egész a Dunáig.³²

895-ben még folyt a bolgár háború. Úgy látszik ez, ebben az évben, annyira elfoglalta a magyar sereget, hogy újabb portyázásra Pannóniába vagy Morvaország felé nem maradt erő. Ez az az év, melyet Konstantinos Szvatopluk halála elbeszélésénél békésnek jelöl.

896-ban újabb hadjáratot intéztek a magyarok nyugot felé. Ennek lefolyásáról nincs semmi értesülésünk, de ha azt az adatot, hogy a magyar sereg távol volt, midőn a besenyők s bolgárok Etelközre törtek, összevetjük azzal, hogy Arnolf Császár Brazlavo-ra, a Dráva és Száva közti vidék fejedelmére, bizta Pannóniának és a „mocsárvárnak,” Privina régi várának, őrizetét,³³ magában a tényben kételkednünk alig lehet.

Ezt az évet kell a honfoglalás igaz megkezdésének tekintenünk. Ekkor vész el az etelközi haza. A magyar nép Árpád vezetése alatt ekkor teszi át lakóhelyét azon vidékre, mely már éveken át túlcsapó erejének mintegy árteréül szolgált: a nagy alföldre.³⁴ Miután a bolgár főerő a Dunától délre annyira meggyengült: az egyes őrségek vagy földvárak, melyek közt lehettek Csanád, Csongrád, Bihar, nem akadályozhatták a terület birtokba vételét. Külömben is arra mutat minden jel, hogy a földön rendkívül gyér volt a lakosság. Az ott tanyázó szláv csoportok csak urat cseréltek a bolgárok helyett a magyaroknak lettek szolgálivá.

De ezzel Magyarország nem volt megalapítva. Ezredéves történetünk tanúsítja, hogy a Tisza-melléki nagy alföld, a magyarság első és legkedvesebb tanyája, nem nyújt oltalmat s biztosságot, hogy azt több ízben kellett újra meghódítani és benépesíteni. Legkevésbé nyújthatott védelmet akkor, midőn csak itt-ott tüntek elő rajta a magyar sátrak közül a szerény szláv kunyhók. Ha az alföld válik az új haza központjává, az csak igen kevésben különbözhetik az etelközi vagy Donmelléki hazától. Itt is nyomban a besenyő; a tovább vonulást pedig a Duna hatalmas áradata s a mögötte és mentében már letelepedett, sűrűbb népességű, szervezettebb országok akadályozzák meg. A puszták határai közt maradva, a magyarnak pusztító néppé kellett válnia, mint a húnoknak, hogy rövid dicsőség után elvérezzen; vagy még előbb dicstelenül elbuknia a bolgárok és besenyők elleni élet-halálharcban.

A monda és a történetírás versenyzett Árpád erényeinek dicsőítésében, de mindebben a hazafias büszkeségnek mindig jóval nagyobb volt a része, mint a hatalmas egyéniség igaz ismeretének és megértésének. Nem vétünk a történeti igazság ellen, ha egyenes, személyéről szóló adatok hiányában, a leghitelesebb emlék, a máig kiható történeti tény után alkotunk felőle ítéletet, képet.

Hatalomra, hadi szerencsére, arra a roppant hatásra nézve, melyet kortársaikra, barátokra úgy mint ellenségre egyaránt, gyakoroltak, a magyarok első fejedelme nem hasonlítható híres elődjéhez e földön, Attilához, de még Bajánhoz sem. Csak pártszenvedély és a viszonyok félszeg felfogása helyezheti őt egy sorba a hún, avar, mongol és tatár nagy királyokkal, a világ ostoraival. Szerepe annál szűkebb körű, szerényebb. Ellenben ő az egyedüli köztük, ki igazi honalapító, ki népe addigi életmódján és gondolkodásán fölülemelkedve, felismerte azon határokat, melyek közt az a legnagyobb válságok és csapások közt is fennmaradhat. És az a történeti tény, melyből e következtetést levonhatjuk, egyszerű és kétségbe nem vonható. Árpád a honfoglalást nem tartja befejezettnek, míg csak az alföldet bírja. Megszerzi népének a Kárpátokról lesiető folyóknak már művelt, népes völgyeit, reá teszi kezét Pannóniára, erre az ősrégi kulturális területre, sőt azt választja a maga és törzse lakóhelyévé. E tény fontossága azonnal szemünkbe ötlük, ha reá mutatunk arra, hogy Attila valahol Szeged táján, de mindenesetre a nagy alföldön ütötte fel sátrát, és hogy Pannónia római városait neki sem sikerült végkép megtörnie, ha hozzá vetjük azt is, hogy az avarok főgyűrűje, tehát uralkodásuk középpontja szintén a Tisza felé feküdt.³⁵ Magyarországnak csak a kis alföld és a Dunántúli dombvidék egyesítése a Tiszamelléki rónával adta meg a geográfiai egységet. Kelet népe csak a Duna mentén, azon a földön, hol minden kő, minden sir régi műveltségre emlékeztetett, hol a történeti élet, majd egy ezredéve folyt már, alakulhatott át a pusztai népeken fölülemelkedő európai nemzetté.

Maga a tény kétségtelen, de a források gyér tudósításaiból alig nyerhetünk képet a felől, miképp történt. A német források, mert csak ezek foglalkoznak e reánk nézve oly fontos tárggyal, följegyzik évről-évre a morva birodalom végvonaglásának egyes tüneteit, de klastromi íróik korlátolt látókörükkel, melyet egyházi és nemzeti elfogultság még szűkebbre szab, még fogalmat sem nyújtanak arról, miképp jártak el a magyarok, e vonaglás előidézői. Ha csak e forrásokat tekintjük, alig tudunk meg mást, mint azt a pusztai igazságot, hogy e földön 896 és 900 közt a magyar birodalom lép a morvának helyébe. A morva birodalomnak a feloszlással vívódó teste megakadályozta őket abban, hogy azon túl, keletre is lássanak. Ők csak a katasztrófának azt az oldalát vették észre, mely nyugot felé volt szembevetődő.

897-ben a cseh előkelők Arnolfhoz fordulnak, azon kérelemmel, védje meg őket a morvák elnyomása ellen. A császár kész őket szükség esetén haddal is segíteni. A következő évben nagy viszály tört ki Moimir nagyfejedelem és öccse Szvatopluk közt, „annyira, hogy ha az egyik a másikat hatalmába keríthette volna, bizonyára kivégezteti.”³⁶ Ezt a polgárháborút felhasználták a bajor urak, és kényők-kedvők szerint raboltak Morvaországban. 899-ben újra betörnek Csehország felől, és Szvatopluk herceget kiszabadítják, elfoglalva és felgyújtva azt a várat, melyben bátyja őriztette. Az egész idő alatt a magyaroknak még csak neve sem fordul elő, úgy hogy egy tudós német író, ki első sorban a fuldai évkönyvekre támaszkodik, azt hiszi, hogy a „szerencsétlen ország ezek után legalább belső békének örvendhetett.”³⁷

Épp oly kevésbé hallunk Pannónia meghódításáról. Pedig ott alig lehetett ellenállás, mert 899-ben a magyarok már Olaszországban járnak, végig száguldván a síkságon, az Alpések és Apenninek aljágig.

Csak egyetlenegy oklevél, a bajor püspököknek 900-ban kelt levele a pápához, enged némi bepillantást abba, miképp alakultak itt valóban a viszonyok és milyen volt a magyar hódítás menete.

Mint e levélből kitűnik, Moimir visszatért azon egyházi politikához, melyet atyja megkezdett, de aztán elhagyott: egyenesen a római szent székkal kereste az összeköttetést, a német érsekeknek, kik megyéjüket Morvaországra is ki szeretnék volna terjeszteni, teljes elmellőzésével. II. János pápa nem is késett oda küldeni János érseket és Benedek és Dániel püspököket, felhatalmazva őket, hogy a morva egyházat rendezzék be, és annak élére metropolitát helyezzenek. E metropolitaságra azonban Theotmár salzburgi érsek tartott igényt, és jogai érvényesítésére püspökeitől, a freisingitől, eichstädtitől, saebenitől (Brixen), regensburgitól és passautól támogatva, erélyesen felszólal a pápai küldöttség ellen, mely kánonellenes módon sérti az ő törvényes hatáskörét. E levél, mely 900 nyarán kelt, ékes emléke a német-morva gyűlöletnek. Természetes, hogy az egyházi felségre nézve döntő tényeket egyoldaluan adja elő: hogy mást ne említsünk, nem szól Methodios érsekségéről. A morvákat fellázadt rabszolgák gyanánt állítja a pápa elé, kik törvényes uroknak: a frank királynak országát rabolják és pusztítják. „Most azzal dicsekszenek, hogy nagy pénz árán engedményeket eszközöltek ki Rómában, minket pedig rágalmaznak. De minthogy mi fegyverrel győztük le őket, kell hogy adózóink legyenek és akár akarják, akár nem, alattvalói a mi birodalmunknak.”

A pápától elvárják, hogy ő, ki a magasból tekinti a dolgokat, óvakodni fog attól, hogy a rosszabb részt erősítse és a jobbat gyengítse. „Mert a mi felséges urunknak, Lajosnak ősei, a császárok és királyok, a frankok igen keresztény neméből származtak, Moimir szláv elődei pedig a pogányoktól. Amazok az egész világ előtt tündököltek, emezek rejtkehelyeken és várakban lappangtak.” Látjuk, hogy ez elkeseredett pártirat, melyben a morva egyház és fejedelemség keletkezésére és jogára nézve hiába keresnénk igazságot.

Annyival tanulságosabb az a mód, melylyel a magyarokat bevonják a pörbe. Szerintök a szlávok azzal vádolták őket a pápai széknél, „hogy a magyarokkal együtt megszegették a katolikus hitet, és farkasra vagy kutyára és más borzasztó és pogány dolgokra kötöttek velök szerződést és tettek esküt, sőt hogy pénzt adtak nekik, csak menjenek Itáliába. Ha e vádra személyesen felelhetnénk, isten előtt, ki mindent tud, mielőtt megtörténik, és előtted, ki az ő helyében töltöd be az apostoli széket, nyilvánvaló lenne az ő hamisságuk, s bizonyossá a mi ártatlanságunk.” De valami kis alapja mégis csak van a vádnak.

„Mert ők mindig fenyegették és üldözték a mi tőlünk távol lakó keresztényeinket, adtunk nekik, nem ugyan pénzt vagy értéket, hanem csak vászonruhákat, hogy az ő vadságukat valamiképp megszelidítsük. És ezért fenyegettek minket a szent székek előtt az isten boszúzó kardjával.” A magyarokkal való összeköttetés tehát nincs eltagadva, de lehető szép színben feltüntetve, úgy hogy aztán mellőket verhetik és a szentírás szavaira hivatkoznak: „az igaz viseli a gonoszok bűnét.”

Rágalom tehát a morvák előadása, annál rútabb rágalom, mert ők magok sok éven át elkövették azt, mivel a püspököket vádolták. „Magokhoz vették a magyaroknak nagy sokaságát, az ő szokásuk szerint bőrig lenyírták álkeresztény fejüket, a magyarokat reánk bocsátották, s magok is utánok jöttek. Némelyeket rabságba vittek, másokat megöltek, még másokat börtönben éhséggel és szomjval gyilkoltak meg, számtalan sokat üztek el, nemes férfiakat és előkelő nőket szolgaságba taszítottak. Isten egyházait felgyújtották, az épületeket lerombolták, úgy hogy az egész Pannóniában, a mi legnagyobb tartományunkban, egyetlen egyház sem áll már fenn. Tanusíthatják a tőled küldött püspökök is, ha akarják, hány napi járáson át jártak végig elpusztított földön.”

„Mihelyt pedig hallottuk, hogy a magyarok Itáliába törtek, készek voltunk békére lépni a szlávokkal, sőt megígértük, hogy visszaadunk nekik mindent, mit elvettünk tőlük, csak addig engedjenek időt, míg Longobardiába mehetünk, Szent-Péter birtokát megvédhetjük, és a keresztény népet isten segédelmével megválthatjuk; de ezt sem birtuk elérni.”²⁸

Ez a kölcsönös vádaskodás kétségtelenné teszi a magyarok dominans helyzetét Pannóniában és Morvaországban mindjárt bejövételük után

Árpád hadával a Duna könyökénél foglalt állást. Onnét egyaránt szemmel tarthatta Pannóniát és a morva birodalmat, és seregének egyik vagy másik részét oda fordíthatta, a hol a nagyobb és gyorsabb eredmény kínálkozott. A földrajzi fekvés kedvező voltán kívül ez a hadi állás még azon előnnyel is járt, hogy a nők és gyermekek a jószággal együtt a sereg távol járása idejében biztos menhelyet találtak a Duna hatalmas ágaitól védett Csepel szigeten.³⁹

Szvatopluk fiainak küzdelmében a magyarok Moimir mellett avatkoztak be. Ezt abból következtethetjük, hogy az ifjabb Szvatopluk a németekhez fordult segítségért. Még jobban megerősíti ezt a föltevést a bajor püspökök levele, mely a morvákat vádolja, hogy a magyarokat magukhoz vették. 897-ben és 898-ban kellett megdönteniök a keleti frank örgrófságnak még fennálló szervezetét, mert az többé nem fordul elő; ekkor kellett elfoglalni az ott levő erősségeket és nagyobb helyeket. Ezek közt Mosaburg volt az első, de nagyobb telep lehetett Pettauban is. Általában a pusztítás és hódítás iránya nem a nyugati, nem a Duna vonalát követi, hanem délnyugatnak tart, a Balaton, Dráva, Száva és a végcél, Itália felé. Ennek a pusztításnak igen gyökeresnek kellett lennie, mert nem maradt sehol emléke, hogy aztán bárminő akadályba ütközött volna ott a magyar foglalás és megszállás.

A németeknél annyira megrögzött volt egy emberöltő óta a morvák elleni gyűlölet, hogy nem is vették mindjárt észre, mennyire más ellenséggel gyűlt meg a bajok. Ők még segítségre, vagy legalább kiméltre számítanak a magyarok részéről, mint magok bevallják, ajándékokkal akarják őket a magok részére hajlítani. Nem vették észre, milyen nagyot fordult a világ 892 óta, a midőn Arnolf táborában Szvatopluk ellen harcoltak a magyarok. Ez a fordulat röviden kifejezve abban állott, hogy a morva birodalomban már a magyarok az urak.

Szomszédságuknak, beavatkozásuknak, katonai felsőségeknek óriási hatást kellett gyakorolniok a bomladozó morva nemzetre. Ott az állam alkotó részeire foszlik, az egyház részben a pogányság ellenállása, részben a szláv, görög, olasz és német papok versenye miatt még koránt sincs megszilárdulva. Az egységes, egészen pogány magyarságnak roppant vonzó erőt kellett gyakorolnia épen a szlávság legerősebb elemeire. Visszatértek a szabad, harcos élethez, magyar szokásokat vettek föl, „megnyirták álkeresztyén fejüket”. A morva birodalom voltaképp már megszűnt, a bajorokat még mindig rettegető vázában a magyar erő tartotta az életet. Ha szabad hasonlattal élnünk, a helyzet Morvaországban körülbelül az volt, mint Lengyelországban a múlt században, a felosztást megelőző években. A lengyel köztársaság megvolt régi határai közt, volt királya és országgyűlése, de azért Varsóban a muszka követ uralkodott és a hatalom a muszka seregnél volt. Ebben az esetben, ép úgy mint a magyar-morva viszonyban, egészen a tényleges uralkodótól függött, mikor változtatja valóságos s kimondott függéssé az addig látszólag megőrzött önállóságot. Ez a végeredmény az akkori kezdetleges viszonyok közt, midőn nem jelentkeztek más osztozó felek, nem húzódnak sokáig. Úgy látszik, hogy a magyarok eleinte csak a kis alföldre, Nyitra vidékére tették kezöket, mely különben is csak hódított tartománya volt a morva birodalomnak,⁴⁰ és még eltartott néhány évig, míg az igazi régi Morvaországot is megdöntötték. Pannónia végleges elfoglalása 899. elejére tehető, mert ugyanazon év nyarán történik a nagy betörés Olaszországba. Körülbelül ugyanazon időben történhetett a kis alföld és az északnyugoti felföld völgyeinek meghódítása. Már 900-ban ugyanis nemcsak a Duna déli partján száguldanak, el az Enns folyón túl, Bajorországba, hanem ugyanazon év őszén a folyó északi partja felől is előrobognak. Mielőtt a század véget ért, Magyarország meg volt alapítva. Nem tudjuk, milyen csatákban történt ez, hol ment végbe a döntés, miképp szenvedett ki a morva fejedelemség, de maga a tény, a maga ezredévekre kiható jelentőségében, világos és kétségen fölül álló.⁴¹

Magyarországot köröskörül gyepű, kerítés határolta, a fontosabb határpontokat vitéz örök tartották megszállva. A nemzet otthont talált új hazájában. Ez nem terjedt el sehol a hegyek magasáig, sem a rengeteg erdővel borított északi Kárpátokban, sem Erdélyben,

hanem azért magában foglalta már mindazokat a vidékeket, melyek mai napig hazánkat alkotják. Az alföldi folyók vidékén túl leért a Dunáig a Vaskapunál, a hol római építkezések romjai jelölték a határt, Szirmiumnál lenyúlt a Szávaig, nyugoton valószínűleg úgy Stájer, mint Ausztria felé jelentékenyen túl terjedt a későbbi és mostani határokon. Magva, közepe a Duna könyöke volt, ahhoz fűződött délnyugoton az Alpések előhegyeitől borított gyönyörű dombos táj, nyugoton és nyugot-északon az annyi folyótól öntözött pozsonyi medence, északra mélyen benyúló völgyeivel, kelet és délkelet felé a mérhetetlen róna, mely a Beszkédek s a délkeleti felföld közé nyújtja ki a Tisza és mellékfolyói mentén karjait. Mint a midőn különböző nagyságu és színű drágakövek foglalják be szimmetrikusan a közepén tündöklő gyöngyöt.

A bolgárok, frankok és morvák közt szétarabolt föld, örökös, véres és kegyetlen harcok színhelye, egy nemzetnek vált ismét birtokává. Ismét fel fog-e bomlani, újra végtelen csatáját fogja-e itt vívni a nyugat a kelettel?

Nem vagyunk hívei a történetírásban a teleologikus iránynak. Nem hiszünk a megtörtént események szükségszerű voltában: meg vagyunk győződve arról, hogy más fordulatot is idézhetett volna elő emberi belátás és erő. De annak, a mi egyszer megtörtént, kell hogy következei legyenek, mert erő ép oly kevésbé vész el az erkölcsi, mint az anyagi világban.

És ezért a honalapításnak, a magyarok megszállásának körülményeiből elég egyet kiemelünk; azt, mit legfontosabbnak tartunk.

A magyar, mielőtt e hazát elfoglalja, szövetségben a görög császársággal, megtöri a borár hatalmat, majd, midőn a Kárpátokon áthág, a nyugati császársággal szövetségben megdönti a morva birodalmat.

Korunkban, midőn oly nagy súlyt helyeznek a nemzetiségi viszonyokra, e tényekből különösen azt akarták kiolvasni, hogy a magyar mint egy vasék nyomult a szervezkedni, egyesülni kezdő szlávok közepébe, s feszíti szét annak testét mai napig. Ez a felfogás azonban azon idők szellemétől igen távol áll, s nem is felel meg a valóságnak, mert a bolgár nem szláv.

Valóság ellenben, hogy a magyar európai szereplését azzal kezdi, hogy úgy a keleti, mint a nyugati államrend legműveltebb tagjait megvédi legveszélyesebb ellenségeik ellen. Egyforma szolgálatot tesz a görögnek és franknak.

Mindenesetre különös hivatás, ha ezt barbár nemzet teljesíti.

---

883. Lásd erről a Magyar történet kútforrásai az Árpádok korában című művet.

884. Ezek az adatok konstantinápolyi eredetre mutatnak. Az ottani krónikát az u. n. Historia Miscella fordította latinra és annak adatai úgy jutottak a nyugati népekhez. Kézai szerint a honfoglalás 872-ben történt, amidőn a sváb Ottó uralkodott Németországban és Itáliában, Lajos király, Lothár fia Franciaországban, Kemény (Szklerosz) Antal pedig, Theodor fia Görögországban.” Ez világos tákolás.

885. Nevezetes, hogy a IX. századi Suidas szótárában az avarokról van följegyezve, hogy őket a sasok üzték ki hazájukból.

886. Ez az elbeszélés kétségtelenül későbbi a hosszabbnál. A mondát ismeri, de megrövidíti, Szvatoplukot lengyellé teszi, pontosan véli tudni a csata helyét, még pedig Dunán túl.

887. VIII. és IX. fej.

888. Khramsin, Russ. Geschichte, I. k. 271. l.

889. XII. fej.

890. Historia Salonitana. Schwandtner, Script. III. k. 603. l.

891. II. fej.

892. Ann. Sithiensis.

893. XII. fej.

894. Nevezetes, hogy Kún László egy oklevelében előfordul egy Turzol nevű kún vitéz, és pedig olyan jelzővel, „miles strenuissimus” mint az Anonymusnál.

895. XVII. fej.

896. XVIII. fej.

897. XI. fej.

- 898.XLVIII. A Labenza folyó már 865-ben előfordul egy oklevélben.
- 899.Szalánkemen gyakran előfordul Kun László okleveleiben. Szóról-szóra: sós szikla.
- 900.Egy ízben azt írja róla, hogy „bolgár szívvel, kevélyen” üzent. 51. fej.
- 901.25. fej.
- 902.35. fej.
- 903.36. fej.
- 904.46., 48. és 51. fej.
- 905.22. fej.
- 906.46. fej.
- 907.Az a felfogás, hogy a magyarok Attila örökét szerzik vissza, nem más, mint a biblia történeteinek alkalmazása a magyarokra. Ezt a krónika előadása is mutatja. Az Anonymusnál még a szentlélek is Álmossal van, „bár pogány volt.”
- 908.Regino krónikája, a 891. évhez.
- 909.Ann. Fuldenses, a 884. évnél, „formosissima tellus és quondam Pannonia felixnek” nevezi.
- 910.Ungaris etiam ibidem ad se cum expeditione venientibus. Ann. Fuld. 892.
- 911.Ann. Fuldenses, a 894. évhez.
- 912.De admin. imp. 41. fej.
- 913.Ann. Fuldenses, a 894. évhez.
- 914.Erre mutat az Ann. Fuldenses kifejezése: Avari, qui dicuntur Ungari, in his temporibus ultra Danubium *peragantes*.
- 915.Pannoniam cum urbe Paludarum tuendam commendavit. Ann. Fuld. a 896. évhez.
- 916.Ritkán egyeznek meg a hiteles kútfők ily távoleső tényre nézve oly pontosan, mint ezen év meghatározására nézve. Konstantinos szerint a besenyők „ezelőtt ötvenöt évvel foglalták el Etelközt.” Ő pedig munkáját 951-ben végezte be. Ugyancsak 896-ra teszik a fuldai évkönyvek a bolgár háború végét. Összevág ezzel Konstantinosnak az a másik, már említett adata, hogy Szvatopluk halála után még egy évig, tehát 895-ben, békét élvezett a morva birodalom, azután döntötték meg a magyarok.
- 917.Einhardi Annales.
- 918.Ann. Fuldenses a 898. évhez.
- 919.Dümmler, Gesch. des Ostfränkischen Reiches, III. k. 464.
- 920.E levélnek két kéziratát hasonlítottam össze Kölnben és Bécsben. Mindegyik a XII. század elején íratott. Maga a levél 900 nyarán kelt, közvetlen miután a magyarok visszajöttek Itáliából, mert János pápához van intézve, ki azon év júliusában meghalt.
- 921.Ezen föltevésben nem annyira a krónikák után indulunk, melyek mind e vidékre leszik a fejedelem első megszállását vagy döntő diadalát, mint inkább a geographiai és politikai helyzet összevetése után. Ez után indulva elfogadhatjuk Anonymus elbeszélését a Csepel szigetről, bár ő – ismét kora után beszélve – ott „díszes fejedelmi házakat” épített Árpáddal.
- 922.Ilyennek mondják a bajor püspökök levelökben.
- 923.Némely történetírónk csak 900-ra teszi Pannónia meghódítását. Arra támaszkodnak, hogy a magyarok, a fuldai évkönyvek szerint, Itáliából visszajövet, végig pusztítják Pannóniát, a mely tehát nem volt az övék, és csak miután Bajorországot is kifosztották, mondatik: „Pannóniába mentek haza.” De e felfogás ellen szól nemcsak az olasz hadjárat, mely nehezen képzelhető el, míg Pannónia birtoka nincs biztosítva, hanem a püspökök levele is. Ez t. i., mely 900 nyarán kelt, még „tartományunknak” nevezi Pannóniát. Más szóval, magok a szomszéd bajorok – mert az évkönyvet is Regensburgban írták – sem tudták, mi történik ebben a teljesen kifosztott országban, „hol már egyetlen egyház sem állott,” és így az ő szavaik és chronologiai adatok pontosságra nem tarthatnak számot.

IV. FEJEZET.

Egykoru vélemények a magyarokról.

Arnulf meghívása. A clusák. Regino; forrásai. Levél Dado verduni püspökhöz. Mese a magyarok eredetéről. Az unger, ungarus név. A többi elnevezések

Nyugati Európában 862-ben hallották először a magyarok nevét. Akkor előtűntek, pusztítottak és ismét visszamentek vadonaikba. Pusztításaikon kívül alig maradt akkori megjelenésöknek más emléke, mint a klastromi krónikák néhány sora. Egy emberöltő múlva újra megemlékeznek felőlük, mint Arnolf király szövetségeseiről. Azóta évről évre kell velük foglalkozni, már nem többé mint távoli barbárokkal, kik a császárok zsoldjáért elősietnek a sivatagból, leölik az ellenséget és ismét eltűnnek, hanem mint tőszomszédokkal, kik lábukat a Duna vidékén megvetették és új hazájokban legveszélyesebb, legrettegettebb ellenei lettek a szomszéd keresztény, letelepedett népeknek. Hasonló érzéssel nézte a régi római a gallust vagy teutont, későbbi korcs ivadéka pedig a gótbot és a hűnt.

Minthogy a magyarok 862-i szereplését már elfeledték, föltűnésük, megszállásuk 892-i hadjáratukkal, Arnolf király meghívásával látszott összeköttetésben lenni. A némileg hivatalos fuldai évkönyvek nem igen engednek kétséget a felől, hogy a német király szabadította őket először a morvákra. Az ő diplomatai számítása szerint körülbelül azon feladatra lettek volna hivatva, mint előbb a bolgárok, t. i. a morvák gyöngítésére, fűken tartására. Még több évvel később is ilyes szerepet szántak nekik a bajor püspökök. Arra, hogy ők itt megtelepszenek, s katonai és politikai túlsúlyoknak maga a német birodalom és a császárság is csak nehezen fog ellenállhatni, akkor hogy lehetett volna gondolni. Midőn ez nyilvánvaló lőn, Arnolf emlékéhez volt fűzve a hagyomány előtt a magyarok előnyomulása; az utolsó derék Karolingot terhelték ezért felelősséggel.

Legerősebben fejezte ki e vádat a császár ellen Liutprand cremonai püspök, ki 960 körül irt. Művének, melyet megtorlás könyvének nevez,¹ az elején, megemlékezik Leó császár idejéről, a melyben a „magyar nemzet” egészen ismeretlen volt. „Mert igen nehéz átjárású gátak által, melyeket clusá-knak (szorosoknak) nevez a nép, volt elválasztva tőlünk, úgy hogy sem nyugotra, sem délre nem járhatott ki. De Arnolf király, az északi népek uralkodói közt a leghatalmasabb, midőn a neki férfiasan ellenálló Centebald morva herceget legyőzni nem birta, lerontotta a roppant erős gátakat, vagyis clusá-kat, és a magyaroknak sovár, vakmerő, istent nem ismerő, de a gonoszított minden nemét ismerő, csak gyilkosságra és rablásra áhítózó népét segítségül hívta. De lehet-e segítségnek nevezni azt, mi nemsokára, halála után, nemcsak az ő népének, hanem a déli és nyugati népeknek is vesztére vált? Centebaldot legyőzik, adófizetővé teszik, de nem őt egyedül. Ó Arnolf király vak uralomvágya, ó boldogtalan, keserű nap! Egy ember gyávasága egész Európát tönkre teszi. Vak nagyravágyás! hány nőt tettél özvegygyé, hány anyát gyermektelenné! hány szűzet rontottál meg! Rabságba döntöttek isten papjait s népét, elpusztítottad az egyházakat, lakatlanná tetted a földet! De térjünk vissza a tárgyra. Centebald legyőzése után Arnolf békén bírja a királyságot. De a magyarok ezalatt megtanulták a kijárást, kifűrkészték a vidéket, és szívöben előkészítették a később nyilvánuló gonosztságot.² „E rettenetes bűnéért, – t. i., hogy a magyarokat kibocsátotta, – borzasztóan meg is lakolt Arnulf, szörnyű betegsége által – tetvek ették meg testét – és bizonyára a másvilágon is.”³

A végtelen gyűlölet, melyet csak az ép oly nagy félelem idézett elő, volt az uralkodó érzelem az egész századon át, és azon a csapáson, melyeket a magyarok a letelepedett népek és különösen az egyházak ellen intéztek, busásan megmagyarázták ezt a haragot. A nyugoti írónál tehát hiába keresnők azt a nyugodt hangot, mely a byzanciakat e nemzet multjának és

intézményeinek megítélésénél vezette. Ők nem ismerni akarnak, hanem átkozni. Ez pedig nem egészen a klastromi írók ama képtelenségén mult a valót megtudni és megírni, melyet gyakran kiemeltek íróink, hanem épen annyira természetes elfogultságukon. Ezt világosan bizonyítja a különben annyira megbízható fuldai évkönyvek példája. 892-ben, midőn Arnolfot segítik, minden rosszaló megjegyzés nélkül szólnak a magyarokról; 894-ben már szemökre lobbantják Pannónia kegyetlen elpusztítását, de 896-ban, a bolgár háború elbeszélésénél, ismét csak annyiban foglalnak ellenők állást, a mennyiben ők pogányok, a bolgárok meg keresztények. Még Itália elpusztítása sem igen változtat a tárgyilagos hangon. Csak midőn 900-ban Bajorország ellen fordítják fegyveröket, változik a hang. Egyszerre csellel vádolják őket s e hadjáratot jelölik meg, mint a bajor hatalmat ért csapások elsejét. De ki kell emelnünk, hogy még ekkor sem oly sajtó az ítélet, mint az, melyet ugyanazon évkönyvek minduntalan kimondanak Szvatoplukra és népére.

Oly nagy a többi irónál a harag, és oly kevés a törekvés a gyűlölt ellenséget szemtől-szembe megismerni, hogy mindnyájan nem a saját tudomásuk vagy utánjárásuk után írnak, hanem elismert régi írókra támaszkodva, azaz azok szövegét lemásolva, jellemzik a jövevény népet. Ily forrásokul szolgáltak a classicus írók és a szentírás.

Legfontosabb e jellemzések közt, nem értéke miatt, hanem elterjedésénél és irodalmi hatásánál fogva az, mely Regino prümi apát krónikájában foglaltatik. A tudós apát nem Prümbe, Lotharingiában, hanem trieri menedékhelyén írta meg krónikáját 907–908-ban, tehát igen közel az események idejéhez, de jó távol azok színhelyétől. Chronológiája nem pontos, mit azért kell megjegyeznünk, mert az ő tekintélye alapján szokták a 889. évet a honfoglalás éveül megjelölni. Mindazt, mit felőlük tud, egy helyen mond el összefoglalva, és minthogy személyes ismerete és hallomása nem terjed nagyon messze, segítségül veszi azt, mit Justinus művében, a régi történetek kivonatában, olvasott.

„Az úr 889. évében a magyaroknak vad és minden baromnál kegyetlenebb népe, melyről századokon át nem hallottak, és melyet nem is említettek, kitört Scythiából és a mocsarokból, melyeket a Thanais kiöntései a végtelenig terjesztenek.” Következik a scythia földnek és népének leírása, Justinus után, ugyanaz, melyet az Anonymus munkája elején találunk. „Ez a nép az említett lakóhelyéből a besenyők szomszéd népe által üzetett ki, mert ezek számosabbak és erősebbek voltak, és szülőföldjük nem birta táplálni sokaságukat. Ezek erőszakossága elől menekülve, elhagyták hazájukat és elhatározták, hogy útnak indulnak új föld és szállás keresésére. Először a pannón és avar pusztaságon kóboroltak, vadászatból és halászatból éldegélve, azután a karantánok, morvák és bolgárok országát támadják meg gyakori beutésekkel. Karddal nem sokat vágnak le, annál többet ölnek le nyilakkal, melyeket szarúból készült íveikről oly művészettel igazítanak, hogy alig lehet azokat kikerülni.”

Ezután ismét hosszabb átvétel következik Justinusból. De a római író ekkor már nem a skythákról szól, hanem a parthusokról és azok harci módjáról.⁴ Mindenesetre nem csak az író eljárására nézve fontos, hanem arra nézve is, mennyire hasonló volt mind a pusztai népnek taktikája, mert a mit Regino itt elmond, jobbára megegyezik Leó császár adataival. A prümi apát, a nélkül hogy sejtené, az összehasonlító történeti tudománynak egyengeti útját.

Ő maga is összehasonlításhoz folyamodik. Népére nézve vést hozó volt a magyarok harci módja, annál gyilkosabb, mert ahhoz nem szoktak. Még legközelebb állónak mondja a bretonoknak, azaz a Gallia északnyugoti részén még fennálló és a frankok ellen küzdő kelta törzseknek csatázását, csak hogy ezeknél a hajító dárda pótolja a magyarok nyilát. Egyéniségöket, úgy szólva, csak vadságukban ismeri föl. „Nem emberek, hanem vad állatok módjára élnek. Az a hír felőlük, hogy nyers hussal élnek, vért isznak, a foglyok szivét feldarabolva gyógyszer gyanánt falják, nem ismernek könyörületet, nem indítja meg őket az irgalom. Hajukat bőrig leborotválták. Ennek a gonosz nemzetnek kegyetlensége pusztította el nemcsak a mondott tartományokat, hanem legnagyobb részében az itáliai királyságot is.”

Megvan tehát alapítva a magyarokban emberi szörnyeket, vérszopókat, szívtelen barbárokat látó hagyomány. Pedig az emberevésnek semmi nyoma magyaroknál. Tovább megyünk, még emberáldozatot sem találunk, pedig az valaha divatban volt a germánoknál, sőt még a honfoglalás korában és annál jóval későbbben sem riadtak attól vissza a pogány szlávok. De hiába, tények nem döntenek meg sem a nép csudás hitét, sem az írók tudákos félszességét.

Theologiai alapon áll egy más, névtelen tudós német pap, ki Dado veduni püspök felszólítására elmondja véleményét, úgy mint más korabeli ügyekről, úgy a magyarokról is. Tiltakozik az ellen, hogy a magyaroknak „isten előtt gyűlöletes népét” tartsák Gog és Magog népének, mely Ezechiél próféta szerint elő fog törni, és melynek megjelenése előjele lesz a világ végének. Ez a vélemény arra támaszkodik, hogy ők is észak felől jönnek és fegyverök a nyíl. De nem fő fegyvere-e a nyíl a legtöbb déli és keleti nemzetnek? A zsidók és a zsidózók azt hiszik, hogy Gog népe a szittyá nép, mely a Kaukázuson túl, a Maeotis mocsarainál és a Kaspi tónál lakik egész Indiáig. Ezeknek eljövételét és uralmát jövendőli meg szerintők Szent-János látomása. Csakhogy az apokalypsisben nyilatkozásról van szó, nem tényekről, és Gog és Magog alatt ott az eretnekeket kell érteni.⁵

„De térjünk vissza a magyarokra, mily nemzet az és milyen földön lakik? Mert e szörnyű nemzet nevét nem találjuk megírva semmi históriában, pedig bizonyára nincs a világon vidék, hová a római hatalom el nem jutott. És midőn e föld minden részét, Thulétól a naptól égett Taprobaneig átkutatták, és élők koczráztatásával eljutottak még a sark alatt békén élő hyperboneusokhoz is, miért nem említik épen az ungrok nemzetét, miért kárhoztatják azt örök feledésre? Erre azt lehetne válaszolni, hogy valaha más neve volt e nemzetnek, és az idő folytán megváltozott, úgy mint a folyók és városok neve is meg szokott változni. Tehát ez a nép is talán más név alatt fordul elő a történelemben, és nevének megváltozása miatt nem ismernek rá.”

„Elmondom, miket hallottam az öregektől, midőn e nép átkos neve először hallatszott közöttünk. Nem tudom, mese-e vagy történet. Valaha borzasztó éhség támadta meg a Pannóniát, Isztriát és Illíriát lakó népeket. És midőn az isteni csapás alatt halomra hullottak az emberek, az illető tartományok fejedelmei elrendelték, hogy számlálják össze a házakat, és minden házból annyi embert tartsanak vissza a hányat az éhség veszedelmétől megmenthetnek. A többi megszámlálhatatlan sokaság pedig, tekintet nélkül korra és nemre, elűzetett a pusztá, ismeretlen vidékre, a ki pedig közülök visszatérne, arra halálos ítéletet mondtak ki. Ezek pedig, ily kegyetlenül elhagyatva földjeiktől, sokáig kóboroltak a nagy pusztán, végre eljutottak a Maeotis mocsarai közé. A legnagyobb részök addig tönkre ment, az erősebbek és vitézebbek, kik megmaradtak, vadászatra adták magokat, mert az a vidék bővelkedik vadakban, madarakban és halakban, s a vadak húsából éltek, bőrével ruházkodtak. Ily módon mérhetetlen sokasággá nőttek és a kiállott éhségtől hungroknak mondtak. Bizva roppant sokaságukba, elhagyták a sivatag, műveletlen helyeket, és megszállották a szomszédok földjeit. Legnagyobb erejük a nyilazásban állott, melyet szükségből tanultak meg, midőn oly nyomoruságos életet folytattak. Most, az isten igazságos ítéletéből, a mi nyakunkra hágtak és mindenütt türhetetlen rettegés előzi meg őket, mert isten ily szörnyetegek által áll bosszút rajtuk.”

Ez tehát etymologikus mese. Az unger, wenger név összeköttetésbe hozatott az éhséggel, mely a sóvár nemzetet gyötörte. A magyarok megjelenése által előidézett természetes félelmet szörnyűvé növeszti a póról az a hit, hogy ők a farkasnál is éhesebbek, mindent megemésztének, a jámbornál az a meggyőződés, hogy ők az apocalypticus lovasok, a világ végének szörnyű hirdetői. Nevök mesévé válik, meg van alapítva az a hír a magyar vadságról és kegyetlenségről, melyet annyi század békés együttélése sem volt képes gyökerestől kiirtani.

Mint a tudomány gyermekkorában mindig, akkor is nagy szerepet játszott a népies szövegtetés. Szükséges e szempontból azt is tudnunk, milyen név alatt ismerték a magyarokat a IX. század végén nyugoti Európában.

A mit felölök tudtak, azt először a szlávok révén hallották. Bizonyítja ezt, hogy már 862-ben ungroknak nevezik őket, és később is ez a név a leghasználatosabb. E névből fejlődött bizonyára, a német népetymologia behatása alatt, a hungár, huncgarius a mit aztán az Anonymus Ungvárra akart visszavinni. De a hungár szó felkapásában része volt a hún emlékeknek is, annak a felfogásnak, hogy ez az új, ismeretlennek vélt nemzet valami viszonyban áll ahhoz, mely századok előtt mint isten ostora pusztította a világot.

Húnoknak nevezik őket, mindjárt első megjelenésökkor, az alemann évkönyvek.⁶ Később a sokkal közelebb eső, még friss emlékezetben levő avarokkal kapcsolják őket össze. Így nevezik az ungrokat a 894, 895, 896 és 900 években a fuldai évkönyvek, még pedig rendesen oly fordulattal: az avarok, kik ungroknak mondatnak. A szász Widichind szerint most az avarokat nevezik ungároknak, az avarok pedig a húnoktól származnak. Legkövetkezetesebb az ungár név használatában Regino. A sanct-galleni évkönyvek, úgy látszik egyrészt a név hasonlósága másrészt a pogányság és az iszlám elleni közös gyűlöletből vezetve, ép oly következetesen agarénusoknak, azaz Agar fiainak, araboknak mondják őket.⁷ Hivatalos császári oklevélben parthus név alatt is fordulnak elő, de csak később, II. Otto korában.⁸ Liutprand az egyetlen, ki őket turkoknak is nevezi,⁹ de ő, ki Konstantinápolyt is megjárta, nyilván a görögöknél tanulta ezt az elnevezést.

Tán szabad kiemelni, hogy a magyar elnevezésnek ily általános mellőzése újabb bizonyítékul szolgálhat a mellett, hogy az eredetileg csak egy törzset jelölt, nem pedig az egész népet.

Bármelyik volt is, a sok használatos közül, az egyes vidékeken dívó elnevezés, mindenütt a félelmet, a rettegést keltette a népekben. És a magyar, alig hogy megszállott a Duna mellékén, méltónak mutatkozott nevéhez, híréhez.

---

924. Antapodosis, I. k. 5. fej.

925. U. o. 13. fej.

926. A „clusa”, a magyaroknak vetett gát, sokkal pontosabb formában jelenik meg, semhogy tisztán mesének tarthatnók. Úgy látszik, a magyarok áttörése a járhatatlannak vélt Kárpátokon szolgált a monda alapjául. A közel egykorú Widichind szerint Nagy-Károly, miután legyőzte az avarokat, átkergette őket a Dunán és roppant sánczczal vette őket körül, melyet aztán Arnolf lerontott (I. k. 19. fej.) A 956-ban írt sanct-galleni évkönyvek szerint. Arnolf 892-ben a magyarokat „kieresztette.” Bejátszik e hagyományba egy más monda is, az, hogy Nagy-Sándor Gog és Magog népeit egy nagy fallal elzárta. Ezt az Anonymus is ismeri, de csak a Scythián túli népekre alkalmazza.

927. Justinus, Historia Philippica, XLI. K. 2. Fej.

928. „And such men once commanded respect,” jegyzi meg erre Gibbon.

929. 863. Gens hunorum christianitatis nomen agressa est.

930. Ann. Sangallenses Maiores a 892., 899., 900. 902. évekhez

931. Dümmler, i. m. III. k. 450. 1. 3. jegyzet.

932. II. k., 4. fej.

V. FEJEZET.

A magyar nemzet helyzete és megszállása.

Összehasonlítás a hunnal és avarral. Elszigeteltségük. A megszállás Konstantinos, a képes krónika és Anonymus szerint. Pusztaszer

Sokszor hasonlították össze a magyar nemzet helyzetét a honfoglalás befejezése után azon nemzetekével, melyek Ázsiából betörve, szintén ezen földet választották lakóhelyökök, és innét kirobogva, hódítottak és pusztítottak világrészünkön szerte-széjjel. Magok az akkori szomszéd népek, mint a nevek azonosítása is mutatja, az avarok közvetlen utódait, némileg a húnok örököseit látták Árpád népében. Ez a hasonlóság, mondhatnók, ez a megegyezés meg is volt az élet módjában, első sorban a harciban, de megvolt tán a külső megjelenésben is. A felületes szemlélő mai napság is csak civilizált és barbár nemzetek közt lát világos különbséget, és ez a minden másnál nagyobb elválasztás akkor is élesen elkülönítette a magyarokat és előzőiket a már letelepedett, a római műveltség és a kereszténység közös nevelésében már többé-kevésbé részesült népektől. A barbárság tehát újra szembe állott a civilisatioval. De ha elfogultság nélkül nézzük a szemben álló erők viszonyát, be kell látnunk, hogy a magyarok hatalma és szerepe, minden külső hasonlóság mellett, lényegesen eltért attól, melyet Attila és Baján vezetése alatt birt és töltött be a barbárság.

A nagy hún király katonai szerencséje és páratlan erejei egyénisége egy egész világot talált, melyet harczba vezethetett a római birodalom ellen. A számos és népes hún-scytha törzseken kívül hegemoniája alá állhattak oly nagy történeti múlttal bíró katonás germán nemzetek is, minők a keleti góthok és a gepidák voltak. Mert bármily eltérők voltak is fajra, szokásra, vallásra nézve a húnok, a germánok, még a szármataik, vagyis szlávok is, ezek a különbségek elenyésztek azon választófalhoz képest, mely valamennyit elkülönítette a római keresztény, civilizált népektől. Így alkalmas vezér alatt a világ egyik fele indult ostromra a másik ellen, és nem üres beszéd, ha a catalauni csatát valóban döntő ütközetnek tartják, melyen az a kérdés barbár legyen-e világrészünk vagy nem, a művelődés javára döntetett el.

Már akkor sem volt képes a római egyedül visszaverni a rohamot, diadalában osztozott a nyugoti gót és a frank is. Azóta a germán népek vagy elenyésztek, vagy közösségbe léptek a római néppel és szellemével. A germánok vándorlása megszűnt. Midőn száz évvel a húnok után az avarok költöztek ide, zászlójuk, hatalmuk alatt hiába keresnők a német nemzeteket. Még régi szövetségeseik, a longobardok is megvédik ellenök új földjüket, Italiát. Ép oly kevésbé bírták az avarok egyesíteni a keleti puszták népeit: a kozárok, a bolgárok, a magyarok már mind külön életet élnek. Az egyetlen nagy nép, mely az avarnak hódol, a nyugoti szlávok. Lassankint ez is lerázza az igát.

Az avar a művelt nemzetekre már nem lehetett oly félelmes mint a hún. A frank uralom nem csak Galliában erősödik meg, nemcsak Itáliát veti maga alá, hanem kiterjeszkedik a régi Germániának még független pogány római szellemtől alig érintett törzseire is, és egész az Elbáig és a Morváig megalapítja a közösséget vallásban és intézményekben. Ez a frank-római birodalom szétzúzza az avar és maga alá hajtja annak volt alattvalóit, a szlávokat. Épen ezek beolvasztása és megnyerése körül folyt a küzdelem, midőn a magyar megjelenik annak színhelyén. Hasonló beolvasztó munkát végez ezalatt Konstantinápoly a hatása körébe jutott szláv népeken, sőt már a bolgárokra is kezdi kiterjeszteni befolyását.

Igy, mire a magyar beléjutott az akkori európai államrendszer körébe – ha ugyan annak nevezhetjük azt a még igen gyöngye alapon nyugvó vallási és culturalis közösséget – az kiterjedt már a legtöbbre azon nemzetek közül melyek a római birodalom bukását előidézték és annak területén, vagy határai mentén megtelepedtek. Arra, hogy román vagy germán nép

az ő vezetése alá álljon, még gondolni sem lehetett. Még a szlávok közt is csak azok fogadják el vezetésüket, kiket, mint a morvákat és az elbai szlávok egy részét, a német uralom elleni küzdelem eltérített a kereszténységtől is. Így nyugat felől, sőt dél felől is, kezdettől fogva sokkal szűkebb határok közé szorultak mint a húnok, sőt mint az avarok. Kelet felé még elszigeteltebben állanak. Nem úgy lépnek e földre, mint a hatalmas, előretörő pusztai népek diadalmas, vezető előcsapata, hanem összefüggés nélkül, sőt ellentétben a közvetlenül mögöttük lakó népekkel, elszakítva régi szövetségeseiktől. Nem is tudunk más népet, mely hozzájuk fűzte volna sorsát, mint a kabarokat. A bolgárokat legyőzik, de mivel azok már keresztények, semmikép sem bírják magokba olvasztani. A magyar annak jelenik meg, minek aztán megmaradt:

Elszakadott, testvértelen ága nemének.

És ha ez a nem nagy számu, elszigetelt nép mégis majdnem egy századon át, egészen a maga erejével vissza bírta idézni a húnok korát, ezzel csak katonai felsőségét tudta fényesen bebizonyítani, de az európai államrendszert már föl nem forgathatta.

A magyar törzsek, a közösen végzett munka után, birtokukba ejtve az egész vidéket az Al-Dunától és az erdélyi hegyektől egészen a Morváig, a stájer hegyekig, a Kárpátok magaslatáig, azon külön-külön megszállottak. A Duna vonalától keletre különben is csak gyér lehetett a lakosság, Pannónia elpusztult,¹ csak a régi morva birodalomban lehetett szó sűrűbben együtt lakó, letelepedett népességről. Egyebütt, a síkságon a messze elterjedő fűmezőt csak itt-ott, a folyók összefolyásánál szakította meg egy-egy szláv község alacsony kunyhóival és a körülötte zöldellő köles- vagy árpavetéssel. Természetes határokkul a törzsek közt a síkot keletről nyugatra és északról délre szelő folyók kínálkoztak. Ilyen folyóknak nevezi Konstantinos a Temest, a Tuteszt (tán a sorrend szerint a Begát), a Marost, a Köröst és a Tiszát. Ezek közt tehát Tiszántúl, a császár előadása szerint, öt törzs szállott volna meg. E beosztást azonban alig fogadhatjuk el, mert különben a Marostól délre három törzs szorult volna össze, míg az ország három negyede, a Tiszán-inneni, Dunán-inneni és Dunán-túli vidékek egyenkint csak egy-egy törzsnek adtak volna lakóhelyet. A törzsek egészen külön éltek, saját fejedelmeik alatt, szövetségek csak háború idejére szólott, de akkor valamennyien kötelesek voltak teljes erővel és igyekezettel sietni egymás segítségére.² Ez a leírás, mint látjuk, nem oszlat el minden kétséget, a mellett rendkívül hiányos, de a lényegre, vagyis az egyes törzsek elkülönülésére nézve nem igen tér el a valótól.

Hazai kútfőink jóval többet tudnak a megszállásról. A krónika tudja, hogy Árpád Noe hegyén, Pannóniában, közel a későbbi Székes-Fejérvárhoz ütött táborn. Ugyancsak Pannóniában szállott meg Szabolcs kapitány népével, Csókvár táján. Gyula hada Erdély felé foglalt szállást, hol Gyula, „a nagy és hatalmas vezér, vadászat közben régi római városra bukkant.” A negyedik törzs, Kundé, kinek Kusid és Kupan voltak a fiai, a Nyírségben tanyázott. Az ötödik, Lél, Galgócz vidékéről űzte el a moesiaiakat, vagyis cseheket, a hatodik, Verbulcs, a Balaton körül ütötte fel a sátrát, a hetedik hadnagy, Urs, a Sajó mellékén szállott meg. „A többi nemre egyenlő nemzetség szintén kénye-kedve szerint foglalt helyet és tanyát.”³

Alig lehet kétség a felől, hogy ez elosztás csakugyan régi hagyományon alapul. De Árpádig és a honfoglalásig nem megy vissza. Bizonyítja ezt a hadnagyok neve, kik közt az ismertebbek, Lél és Bulcsu, egy félszázaddal Árpád után vezették a magyar hadakat. A földet e felfogás szerint nem a fejedelem osztja, hanem a hadnagyok ott szállnak meg, hol nekik tetszik. Nevezetes e felosztásban az is, hogy szerinte a hét törzs közül nem kevesebb mint három szállott meg Dunántúl, és csak egy-egy jutott a kis síkságnak, a Tiszán-innennek, a Tiszán-túlra és Erdélynek. A kabar törzsről nem tétetik említés. E felosztás tehát homlokegyenest ellenkezik a Konstantinoséval, mely, mint láttuk, a nagy-alföld déli vidékeire helyezi e nemzet súlypontját. Ez a vidék a krónikában üres marad, épen úgy a Duna és Tisza köze.

Az Anonymus előadása régibb képet akar nyújtani, a mennyiben a krónikában szereplő vezérek itt többnyire csak mint fiuk vagy unokák szerepelnek, és helyöket őseik foglalják el. Valósággal azonban sokkal későbbi viszonyokat tüntet fel, mert Árpádot királyi jogokkal felruházott uralkodónak nézi, ki érdemeikért nagy uradalmakat ad vezéreinek és vitézeinek az ország különböző részeiben.

Az első, ki ily módon földet nyer „lakóival együtt,” a kún Ketel, Oluptalma atyja. Az övé lesz a Sátorhalmától a Tolcsva folyóig elterjedő vidék. Később ugyancsak ő kapja a Vág torkolata melletti nagy földet, hol Komárom várát építteté.⁴ Következik Turzol, a derék kún vitéz, ki nagy földet kap a Bodrog torkolata melletti hegy tövéénél.⁵ Kún vezér Bors is, Böngér fia, ki Borsod várát építteti és annak ispánja (sic) is lesz.⁶ Valahára magyar is kap földet, és pedig a Nyírségben Szabolcs, Előd fia, az utána nevezett várát, Tas pedig, Lehel atyja Tas várát, „melyet most Sárvárnak neveznek.”⁷ A hetedik vezér, Tuhutum, Árpád engedelmével Erdélybe vezeti hadát, legyőzi Gelót, a benszülöttekkel uralkodónak választatja magát, és ott örökös fejedelemséget alapít.⁸ Most ismét kúnra kerül a sor, Huhot vitézre, ki a Tisza melletti Dorogmát nyeri. Bors után atyja Buner is részesül adományban: az övé lesz Miskolcz és Diósgyőr vidéke.⁹ Kún kézre jut az egész Bükk és Mátra alja is: Ousad Ursur atyja, Edu és Edumer kún vezérek lesznek ott a földesurak. Nyitrának ismét magyar lett az ispánja: Huba vezér, kinek jószágga a Zsitva folyótól a Törzsök erdőig terjedt. Ezeket összefoglalva, azt találjuk, hogy az ország északi és keleti felében öt kún vezér és csak négy magyar nyert uradalmat.

Délebbre némileg megváltozik a viszony. Ott, Szalán legyőzése után, először Ound vezér nyeri Csongrádot, azután még tovább délre Tas és rokona Kulpun, Botund atyja, Bodrogot. Csak most gondol Árpád saját magára: megszállja Csepel szigetét, de még az is kún lovászmesterétől veszi nevét. Az alsó Tiszánál, Glad legyőzése után, szintén kún, Bojta kapja Tarhos földjét.

Dunántúl Kundnak, Kurzán atyjának jut az egész vidék Ó-Budától Százhalomig. Délre ismét két kún vezér, Ete és Bojta száll meg. A Vértes erdejét Elődnek, Szabolcs atyjának adja a fejedelem. Veszprémet Usubu, Szalók atyja nyeri, Zaránd megyét pedig Veluk.

Az Anonymusnál egyáltalában nem szerepel törzsbirtok, közös megszállás, csak magánadomány, minő a királyok korában volt. Ebből következik azután, hogy – magyarok és kúnok helyett – az ott lakó népeket teszi az urak alattvalóivá, a várak népeivé. Felosztása csak egy pontban egyezik meg a krónikáéval, a mennyiben Szabolcs hadának juttatja ő is a Vértes mellékét. Külömben összes ide vonatkozó adatai közt egy sincs, mely legkevésbé hitelesnek látszanék, egész felfogása a birtokjogról már a feudális adományozási rendszerben és a várrendszerben központosúl.

Ha így az egyes vidékek megszállása és a birtok megállapítása tekintetében teljesen értéktelennek kell tartanunk a névtelen jegyző munkáját a honfoglalás korára nézve, méltán kelt gyanút az egész ország berendezésére vonatkozó előadás, bár az történeti irodalmunkra, költészetünkre és hagyományunkra oly nagy befolyást gyakorolt. Az alpári győzelem, Szalán, veresége után, Árpád fejedelem és vitézei diadalt nyerve, „elementek a Kurtvélto mocsaráig, és harmincznégy napon át ott maradtak a Gyemelcsény erdejénél. Ezen a helyen a fejedelem és nemesei meghatározták a birodalom szokásos törvényeit és jogait: mikép szolgálják a fejedelmet és nagyjait, és mikép lássanak törvényt az elkövetett bűnök fölött. A fejedelem ugyancsak e helyen a vele jövő nemeseknek különböző helyeket adományozott minden lakójukkal együtt. És azt a helyet, a hol mindezt megszerezték, a magyarok Szerinek nevezték, mert ott tőnek szert az ország minden dolgában.”¹⁰ Nemesre – nobilise Árpád korában ép oly kevéssé lehet gondolni, mint jószágok adományozására, királyi hatalom és magánföldbirtok megállapítása előtt. És aztán hogyan képzelhető el az ország berendezése Pannónia elfoglalása, sőt Árpádnak a Duna vidékére való jutása előtt? Bármennyire ellenkezik is a kedvessé vált közönséges felfogással, ki kell mondanunk, hogy a pusztaszeri

alkotmányozó gyűlésnek csak az a forrása és ennél fogva a hitelessége is, mint a magyarok Munkács felé történt bejövételének, mint Szulán fejedelemségének és más elfogadott és népszerű véleményeknek. És ez a forrás nem más, mint a névtelen jegyző örökös, igyekezete: meglevő nevekből régi személyeket és tényeket koholni. Ez esetben a Szer helynév magyarázata volt a mythosnak egyedüli alapja.

Mindent összefoglalva, alig tudunk az első megszállásról többet, mint hogy abban a törzsek különállása még teljesen érvényre jutott. Valószínű az is, hogy a népesebb törzsek egyrészt nyugaton, másrészt keleten szállottak meg és a Duna-Tisza közén aránylag gyérebben tanyáztak. Nemcsak a katonai helyzet hozta ezt magával, mely egyrészt a frank, másrészt a besenyő és a bolgár felé követelt erősebb felállítást, hanem maga a föld minősége is. A Duna és Tisza köze; az igazi régi pusztá, elejétől fogva lakatlanabb volt a többi vidéknél, vizek hiánya miatt még állattenyésztésre is alkalmatlanabb. Annak a körülbelül negyed milliónyi új lakoságnak, mely bejött, minden igényét kielégítették a Tisza-melléki és Tiszántúli dús legelők, a Balatonmelléki, Vértes-alji, Rába és Vág-vidéki gazdag mezők.

Az ország belsejében méneseivel és nyájaival tanyázó népen kívül erős őrségeket kellett hagyni a határszéleken is. Ilyen őrsőket kell feltételeznünk a meszesi kapunál, a Vaskapunál, Belgrád felé, a Drávának és Dunának az országba lépésénél. Ezekben nemcsak védőket kell látnunk, hanem egyuttal előőrseket, tudósítókat a kifelé tóduló hadaknak.

---

933. Nevezetes, hogy Konstantinos császár ott már semmi római emléket nem ismer, pedig főlemlíti

Traianus hídját, Belgrádot és Sirmiumot.

934. De adm. Imp. 40. fej.

935. Márk krónikája, II. 14–19. l.

936. XV. fej.

937. XVII. fej.

938. „Dux vero pro beneficio suo Borsum in eodem castro comitem constituit.”

939. XXI. fej.

940. XXIV–XXVII. fej.

941. XXXI. fej.

942. XL. fej.

III. KÖNYV

A KALANDOZÁSOK KORA

I. FEJEZET.

Első kalandozások nyugat felé.

Olasz viszonyok. Berengár. Brenta melletti ütközet. Velence. Német viszonyok. Betörés Bajorországba és Karinthiába. Harcz a szászok ellen. A törzsek viszonya. Árpád halála. Fiai. Bajor támadás és vereség. A magyar pusztítás. Ágostai diadal. A határok. A magyar befolyás terjedése. Olasz hadjárat, Pávia bevétele. Betörés Burgundiába. Szász háború. Werlaon ostroma. Szerződés Henrikkel

AZ ELHELYEZKEDÉS NEM történt egyszerre. A keletről nyugat felé haladó néparadat, amint ellenállhatatlanul előre nyomult, ép oly kevésbé vette tekintetbe a politikai, mint a természetes határokat. Minden újabb foglalás, minden újabb győzelem, a mennyiben új területet nyitott meg, szükségkép új vállalatokat vont maga után.

Alig dőlt meg a morva és a frank uralom Pannóniában, a magyarok figyelme és sóvársága azon föld felé fordult, mely akkor is, úgy mint azelőtt és azután sok századon át, legműveltebb, leggazdagabb országa volt nyugati Európának: Olaszország felé. Ez ország politikai viszonyai, állami megoszlása, társadalmi ziláltsága akkor csak úgy hivatott az idegen hódítót, mint hat századdal később, a renaissance szakában. Arnolf császári koronázása után visszatért Németországba, és mihelyt a német sereg hátát fordított Itáliának, megszűnt ott a barbárnak nézett uralkodónak minden tekintélye. Középső Itáliában és északnyugaton Lambertet, a spoletói grófnak Guidonak fiát ismerték el császárnak, és a római pápa kénytelen volt őt megkoronázni északkeleten a hatalmas friauli örgróf, Berengar, ki már meg volt koronázva lombard királynak, újította meg igényeit. Lambert 898. őszén, vadászon hirtelen meghalt: birodalmának vége szakadt és most Berengár készült örökébe lépni.

Ekkor történt a magyarok első betörése. Már 898-ban eljöttek előcsapataik a Brenta folyóig, kikémleni a földet. Talán meg van engedve a föltevés, hogy az uralomért küzdő pártok egyike hívta őket be, úgy mint a görögök a Balkán félszigetre, Arnolf Morvaországba. Kémjeik három napon át jártak körül, azután ilyen felelettel tértek vissza: „Ez a föld tele van lakosokkal, egy oldalról hatalmas hegység övezi, más részről az adriai tenger. Nem tudjuk, gyöngé-e a népe vagy erős, de számra roppant sok, városai számosak és erősek. Kicsi erővel nem ajánlatos megtámadni. Háborúra hajt minket a diadalba való bizalom, vitézségünk, hadi tudományunk, a kincs, mely után vágyódunk, és a melyből annyi van itt, hogy az egész világon annyit nem láttunk, de nem is reméltük, hogy láthassunk. Ugy sem hosszú az út, – rövid tiz nap vagy még kevesebb – térjünk hát vissza népünk egész erejével.”¹ Úgy is cselekszenek, otthon fegyvergyártással, és az ifjak gyakorlásával töltik a telet hogy a következő évre teljes erővel jöhessenek vissza.

Kora tavasszal, nagy sereggel újra betörnek Olaszországba.² Gyorsan előrehatolnak az áldott síkságon és megkerülve a bástyás városokat, Aquileját és Veronát, eljutnak a lombard fővárosig, Paviáig. Berengár, elámulva és megrettenve az ismeretlen nép támadásán, levelekkel és hírnökökkel fegyverre szólítja hiveit középső és déli Itáliából, úgy hogy serege háromszor akkora lett, mint a magyar. Ha igaz a velencei évkönyvnek az az adata, hogy 15,000-nyi volt az olasz sereg, megtudjuk azt is, hogy a megszámlálhatatlannak mondott magyar sereg nem igen számlált több harczost 5000-nél. A sok egyenközü folyó által hasított, sűrűn népesített föld nem látszott alkalmasnak nagy lovas csatára, és ezért a magyarok Paviától visszavonultak kelet felé. Berengárnak azt vetik szemére, hogy kedvteléseinek élve, nem használta fel az előnyös helyzetet a magyarok megsemmisítésére. De amint azok kelet felé haladnak, nyomukban és előttük egyre új csapatok tűnnek föl, úgy hogy csak nagy sietve birtak átúsztatni az Addán, nem csekély veszteséggel. Annyira elcsüggedtek, hogy készek voltak minden zsákmányukat visszaadni, ha bántatlanul engedik őket haza. A keresztények nem alkut akartak, hanem a gyűlölt ellenség teljes romlását, és a föltételt nem fogadták el. A

visszavonulás tehát tovább tartott a veronai síkság felé. De vad futássá nem fajúlt: a magyar mindig fogát mutatta az üldöző hadaknak, és a főszereg folytonos csetepaték közt átjutott a Brenta folyón, mialatt az olaszok a nyugoti, jobbparton ütöttek táborn.

Liutprand elbeszélése szerint itt a magyarok megujították az alkut, nemcsak a zsákmányt ajánlták föl, hanem minden jószágukat, kezeseket ígérek, és fogadják, hogy soha többé nem lépnek Itália földjére. A krónikás e végső elcsüggedésük okául lovaik elcsigázott állapotát tünteti föl, mely lehetetlenné tette reájok nézve a további menekülést. Ez alig lehetett igazi ok: hátban nem volt ellenség, a határ nem volt távol, és ők minden esetre könnyebben mozogtak, mint üldözőik. Inkább arra kell gondolnunk, hogy szép szóval tartották az ellenséget, míg megjött a várva várt alkalom azt teljesen tönkre tehetni. Nem is volt szükség azokra a szónoklatokra és biztatásokra, miket a cremonai püspök a magyarok szájába ad; tudjuk, hogy egyik jellemző vonása volt katonáskodásuknak: soha kétségbe nem esni, és a végsőig le nem tenni a harciról, – „melyben férfiasan elesni nem halál, hanem élet.”

Fáradt volt a keresztény tábor is, az alkudozásokba bizva megpihen ott a sereg és lakmározik. Hirtelen éri a magyar támadás, soknak torkába szegezi a falatot a magyar nyíl, másoknak lovát viszik el, és így megfosztják a menekülés eszközétől. A gyors és erős megrohanás által különben is keltett zavart még fokozza a semmi politikai kapocs által össze nem forrasztott egyes hadosztályok egyenlensége, vezéreik viszálya és irigykedése. A zavart és rémületet még sokszorozza a magyarok által előre kirendelt három cselvető csapatnak feltűnése. Az olaszok megfutnak vagy elesnek,³ ismét megnyílt a magyarok előtt a gazdag ország. Olasz sereg többé nem mutatkozott, végig seperve a síkságot, eljutnak az Alpesek aljáig, a Pón túl száguldvá kirabolják és felgyújtják az egyházakat, kifosztják Modenát és Reggiót. Itt is telelnek, csak az Apennin vet határt kalandozásuknak. Még évek múlva is sűrűn emlegetik az olasz klastromok és püspökségek oklevelei azt a mondhatatlan gyilkolást és gyújtogatást, melyet „a boldogtalan pogányok rémületes és nyomorult népétől” szenvedtek. Végre Berengár király ajándékokkal és túsok adásával valahogy hazatérésre bírta őket.

Hazátértőkben még egy kísérletet tesznek a kincses Velence kirablására. Velence nem tartozott az olasz királysághoz, dogeje a keleti császárnak volt még alattvalója. Könnyen elfoglalták a terra firma városait, köztük Chioggiát, és a szigeteken épült Rialto ellen, tömlőkön és lóháton átusztatva a tenger keskeny ágát, kísértették meg a támadást.⁴ Péter doge hajóhaddal indult ellenük, és kemény csatában visszaverte őket. Hosszú időn át ünnepelték Velenczében Péter és Pál apostolok napját, június 29-ét, e megszabadulás évfordulóját.⁵

Az Olaszországból hozott mérhetetlen kincsen, az ottani veszélyek és válságok elbeszélése nagyban emelhettké a magyarság harci vágyát. Csak most juthattak igazán annak tudatára, mennyire más új környezetők a réginél. A műveltség még csak mint gazdagság hatott reájok, katonai tekintetben nem érezték felsőségét, hanem valószínűleg alája helyezték az olaszt a bolgárnak és a besenyőnek. Csak most láthatták a Dunántúlra került törzsek helyzetők kiváltságos voltát. Csak néhány napi járás választotta el őket sóvárságuk tárgyaitól. Mert az olasz hadjáratot minden nagyszerűsége mellett sem tarthatjuk nemzeti vállalatnak. Folytatása volt Pannónia megszállásának, egy-azon rohamban történt minden. Legalább nem látjuk sehol említve a magyarok fővezérét, vagy a hogy a nyugotiak nevezték, királyát.

Politikai tekintetben sokkal fontosabb volt az a harcz, melyet alig hogy Itáliából visszajöttek, Bajorország ellen vívtak. Tudjuk, hogy a honfoglalás nem történt ellentétben Arnulf császárral, hanem bizonyos tekintetben párhuzamos volt a keleti frank birodalom törekvésével, a morva hatalmat megsemmisíteni. Míg a császár, a normannok legyőzője élt, a bajorok nem is igen tartottak az új szomszédoktól. Pannoniát már régebben elveszettnek tekintették, és a bajor püspökök leveléből látjuk, hogy inkább megnyerni óhajtották a magyarokat, mint megvívni velők. Viszont ezeket a bolgárok és szlávok elleni harci annyira elfoglalta, hogy ellenségeik számát nem szaporíthatták régi, hatalmas szövetségesekkel. A szláv birodalom megdöntésével és Arnolf halálával, tehát 899-ben, mind e tekintetek

megszűntek. A keleti frank birodalom Arnolfnak hat éves fiára, Gyermek-Lajosra szállott, a német törzsek közt teljes erővel jelentkeztek a régi ellentétek, a magyarok nem láthattak már nyugoti szomszédjokban mást, mint kínálkozó prédát.

Pannónia és a kis síkság már magyar birtok volt, de semmi szerződés vagy béke nem biztosította még az új jövevényeket a régi birtokos irányában. Ezért a magyarok 900-ban követeket küldenek Bajorországba a béke felől tanácskozni. Igazi céljuknak azonban az ország kikémlelését mondták, és tán nem ok nélkül.⁶ Csakhamar váratlanul becsapnak nagy sereggel, az Enns folyón áttörnek, és hihetetlen gyorsasággal ötven mérföldnyi, járó földet pusztítanak el szélteben, hosszában egy nap alatt. E hirre a bajor heerbann összeverődik, de mire oda ért, a száguldó csapat prédájával együtt már visszatért Pannóniába. Azt hiszszük, e betörésnek nem a rablás volt az egyedüli, nem is a főcélja. A magyarok új hazájukban sem mondhattak le a pusztai népek azon politikai hagyományáról, mely hatalmok és birtokok legfőbb biztosítását abban találta, ha határszéleiken túl egészen a legközelebbi népig lehető lakatlan pusztaság terül. Abból, hogy 900-ban ez a pusztítás az Ennsnél kezdődik, az is kitűnik, hogy ez a folyó volt kitűzve határnak.

Kevesebb szerencsével harctolt a rövid idő múlva a Duna balpartján nyugotra törő hadosztály. A vitéz Liutpold örgróf, a király rokona, maga köré gyűjtve a bajor főembereket, köztük a passai püspököt, átkelt a folyón és kemény csatában legyőzte a pusztítókat. 1200-ra tették az elesett vagy a Dunába fult magyarok számát, míg a győztesek alig szenvedtek veszteséget.⁷ A keresztények nagy kiabálással hálálkodtak az istennek a fényes győzelemért, de azért belátták, hogy a határ védelmére állandó őrésre van szükség. Az Enns folyó mellett ekkor építették a magyarok ellen Ennsburg erős várát, melyet a király a következő évben Szent-Flórián passai klostromának adott át.⁸ Ezzel egyuttal ki volt fejezve, hogy az Ennsen innen már nem állhatták útját a magyaroknak. Mennyire, érezték a bajorok a magyar szomszédság veszélyét, kitűnik abból is, hogy 901-ben békére lépnek régi halálos ellenségeikkel, a morvákkal. Ezeknek dűledező birodalmát, mely a mai Morvában még néhány évig fennállott, már nem lehetett azonban annyira megerősíteni, hogy az a magyarok portyázását bármiképp is megakadályozhatta volna.

Ugyancsak a határszél kiterjesztése magyarázza meg a magyarok 901-ik hadjáratát, melynek Bajorország déli része, Karinthia volt a színhelye. A magyarok egy csapata ebben a portyázásban vereséget szenvedett, de ez nem gátolta meg a Mura és Dráva völgyeinek gyökeres elpusztítását.⁹ Ez a vidék annyival fontosabb volt a magyarokra nézve, mert uralkodott az Itáliába vezető uton. Le is romboltak arra minden várat, megsemmisítettek minden nagyobb telepítést, és több mint egy félszázadon át annyira birták Olaszország bejáráját, hogy azt nem is nevezték másnak, mint a magyarok országútjának. (Strada Hungarorum.)

Több éven át aránylagos nyugalomnak örvendettek a határszélek. Ezt a békét azzal lehet magyarázni, hogy a honfoglalás és a szélek biztosítása után a belső viszonyok megszilárdítása és a morvák teljes alávetése vette igénybe a nemzet erejét.¹⁰ És midőn a háboru újra kigyúlt, azt nem a magyarok kalandozási vágya idézte elő, hanem a bajorok hitszegése. Lakomára hívtak egy Chussal nevű magyar vezért, és vendégeskedés közben megölték őt társaival együtt (904.)¹¹ Ez a gonosz tett tette csak igazán engesztelhetetlenné a két szomszéd nép gyűlöletét, és nem csoda, ha most egymást érték a magyarok megtorló betörései.

A német írók a 903 vagy 904-ben Raffelstettenben, a mai Felső-Ausztriában kiadott királyi vámszabályozásból azt következtetik, hogy akkor Morvaország még fennállott, sőt még az Ennstől keletre eső Pannóniában sem szűnt meg végképp a német uralom és birtoklás. Reánk e nevezetes okirat nem teszi ezt a benyomást. Igaz, hogy a magyarok nem említetnek benne, de ez természetes, ha meggondoljuk, hogy a szabályozás csak a régibb rendeleteket kívánja megújítani, és valószínűleg nem más, mint azok átírása.¹² Másképp nem volna érthető,

miért nincs szó a magyarokról, kiknek ottléte nem szorúl bebizonyításra. De ha a Morva völgyében még uralkodtak is Szvatopluk ivadékai, önállóságuk teljesen megszűnt, az a vidék már egészen a magyaroknak hódolt. Már 906-ban ugyanis észak felé is járnak a magyar csapatok, az Elba folyását követve, és a szász törzs ellen harcolnak.

A szászok, híres herczegök Ottó alatt, akkor kezdtek hódítóan fellépni az Elbától keletre lakó szláv törzsekkel szemben. Támadásuk először a mostani Drezda és Weissen vidékén lakó daleminczokat éri, vezérük a herczeg fia, a később oly híressé vált Henrik volt, kinek ez volt első hadjárata. „A daleminczok nem állhattak ellen, és a magyaroknak a hadban igen erős nemzetségét hívták segítségökre.¹³ Be is jött egy magyar sereg, és legyőzve a szászokat, végig pusztította és rabolta Szászországot, azután mérhetetlen zsákmánnyal visszatért a szövetséges daleminczok földjére. Ezek megmenekültek ugyan egy időre a szászoktól, de most meg segítőkkel gyűlt meg a bajuk. A Szászországból visszatért magyar haddal egy időben friss magyar sereg is jött hozzájuk, mely keményen megdorgálta és háborúval fenyegette őket, miért hívták amazokat, nem pedig őket arra a gazdag prédára. Nem maradt más hátra, mint ezt a másik sereget is Szászországba vezetni, mely ily módon egy év alatt kétszer is elpusztult. De kijutott a szenvedésből Dalemincziának is, mert a szövetségesek ott várták be a hivatlanok visszatérését, és oly gyökeresen kiélték az országot, hogy e föld népe kénytelen volt idegen nemzeteknek szolgálni gabonáért.”¹⁴

Ez a rövid elbeszélés egyike a legtanulságosabbaknak azok közül, melyek a kalandozások kora felől megmaradtak. Teljesen alaptalannak mutatja azok véleményét, kik a rabló hadjáratokban valami nagy politikai eszmét, vagy legalább a nemzet egységes vállalatát keresik. Igazi világításban tünteti föl a sóvár, kapzsi törzsfőket és hadvezéreket, kik népek vitészeit és hírét ily módon gyümölcsöztették a magok részére. Ha a nemzet egésze nem volt elfoglalva döntő háborúval, egyes részei mindig készen állottak felajánlani kardjokat dús zsoldért és még dúsabb zsákmány reményében. Nem is kell mindig vajdára vagy fejedelemre gondolni ily szerződés megkötésénél, ily vállalkozás megindításánál. Bármilyen jóhírű vitéz szerezhettek csapatot, és a magyarok közt is fejlődhetett egy az örökös méltóságokkal vetélkedő intézmény, mely népszerűségére és hatására nézve körülbelül megfelelt a népvándorlás korabeli „herzog”-oknak. Az ily független csapatvezérek emléke meg is maradt hagyományunkban.¹⁵

Még egy más fontos tanuságot is merithetünk az ily módon vezetett kalandozásokból. Teljesen be kellett már fejezve lennie a honfoglalásnak, teljesen megszilárdultaknak kellett lenniök a honi állapotoknak, hogy a nemzeti erő ilyenmő megoszlása, a nemzeti egységnek ily tökéletes meglazulása a legfontosabb érdekek sértése nélkül megengedhető legyen. Ennélfogva nagyon téves az a felfogás, mely szerint a morva birodalom 900 után még valami erőt fejthetett volna ki, vagy hogy a magyar uralmat bármikép veszélyeztethette volna. Mert, még ha külön szerződés nem is kötelezi az összes törzseket a közös védelemre, magának a honfoglalásnak természetéből, mely erősebb minden szerződésnél, önként folyik, hogy, míg ez a munka befejezve nincs, a törzsek minden külön vállalatának, a nemzeti erő felaprózásának el kell maradnia.

Erre az időre teszik a történetíróink a honszerző Árpád halálát. Hiteles adatunk e felől nincs: az egykori nyugati kútfők még nevét sem ismerik. Élete munkája a haza megszerzésével, határainak kitűzésével és biztosításával el volt végezve. Bizonyára nemzete nagy gyászszal kísérte a sirhoz hatalmas és szerencsés vezérét, és magas sirhalmán halálba követte őt hölgye és hű szolgálóinak serege. Csak későbbi, XIII. századi író teszi halála évét 907-re, és csak akkor határozták meg sirja helyéül az ország központjának, Etele várának vidékét. „Tisztességesen eltemették egy kis folyó kútfejénél, mely kőmederben folyik le Etele városába. Hol is később, a magyarok megtérése után egyházat építettek a boldogságos szűz tiszteletére, melyet Fejérnek neveztek.”¹⁶ Tetteit, úgy mint elődeiét és unokáiét megénekeltek a hegedősök, de e hősi regéknek még emléke is alig maradt reánk. És így nemzetünk ez első

nagy alakjáról egyaránt megfélemezett a játzszi monda és a komoly történelem. Nem ítéltük meg másból, mint abból, mi mindenkorra legbiztosabb alapja marad a történeti nagyságnak és dicsőségnek: alkotásából.

Fiai közt a legnagyobb, Liuntin, a bolgár háboruban kivívott győzelmei után nem szerepel. Meglehet, hogy őt még a régi hazában elsírátták. A honfoglalás harcaiban vesztetett el a fejedelem többi három fia: Tarhacsu, Jelekh és Jutócsa. Mindegyik már felnőtt volt, családot hagyott maga után, de emlékökről nem szól más, mint egy pusztja név.¹⁷ Fejedelemmé a külföldi és hazai hagyomány szerint legifjabb fia Zsolt lett, ki az Anonymus szerint már az új hazában született Csepel szigetén, és kinek születését nagy lakomákkal és harci játékokkal ünnepelték meg. Többi krónikánk Árpád fiának még nevét sem ismeri, és így az Anonymusnak különben is igen ingadozó hitelessége az egyetlen alap arra nézve, hogy Zsolt atyja halálakor még kiskorú volt, és így helyette kormányt kellett rendelni. Minthogy pedig Lehel és Bulcsu említettnek a kormány tagjai gyanánt, világos, hogy az egész tiszta koholás. Épen olyan koholás Zsolt személyének leírása, melynek egyes vonásai Dares Phrygius trójai regényének hőseitől kölcsönöztek.¹⁸

Árpád halálával, és az ennek következtében a magyarok gyöngülése felől szálló véleménynyel szokták megmagyarázni a bajoroknak 907-iki nagy hadjáratát. Erre külön ok alig kellett; hisz most már nemcsak a bajorok, hanem a szászok is tisztában voltak a magyar kalandozások természetével, és érthető, ha kísérletet tettek egy nagy erőfeszítéssel megszabadulni az őket folyton zaklató pogányoktól. Megindult hát ellenük a bajor nemzetnek, akkor a német törzsek közt a leghatalmasabbnak, összes hadi ereje. Ott volt a már próbált vezéren, Liutpold örgrófon, Bajorország és Karinthia kormányzóján kívül még az összes főpapság hadi kíséretével, közte Theotmar salzburgi érsek és társai, a 900-iki levél írói, ott volt számos gróf és szabad vitéz. Neveiket a klastromi halottas jegyzékekből, necrologiumokból ismerjük, mert a hadjáratot közülük kevesen éltek túl. Úgy látszik, most a bajorok támadtak, ők keresték fel az ellenséget tulajdon földjén, mert a csata helyének nincs más meghatározása, mint az, hogy „keleten” volt.¹⁹ Rövidek, de sokat mondók az évkönyvek jelentései e csatáról. Az egyik szerint az egész bajor sereg megöletett, a másik egyszerűen a bajorok legyilkolásáról szól a pogány kard által.²⁰ Később a humanista Aventinus kiszínezte e jegyzeteket és sorban előadja, mint végeznek a magyarok a három csoportban országukba hatoló ellenséggel. Ez az előadás megtalálta az útát a mi történeteinkbe. Valósággal a csata lefolyásáról mit sem tudunk, csak az bizonyos, hogy a sereg java részével együtt odaveszett Liutpold is és vele a püspökök. Kitünt, hogy a bajor sereg a maga erejével nem bírja megállani a sarat a magyarok ellen. Akkor a szomszéd és irigy sváb törzsben még némi káröröm mutatkozik a bajorok tönkremenése fölött, mely „babonás kevélységöknek” volt gyümölcse. De csakhamar tapasztalniok kellett a nyugotibb német törzseknek, hogy a védőtől megfosztott országon át az ő határaikba hömpölygött át a magyar pusztítás árja.

Már 908-ban újra Szászországban járnak. Itt is csak a necrologiumokból tudjuk meg a csata napját, melyben a szászok és thüringiaiak előkelőinek színe-java odaveszett; augusztus 3-át. A hely itt sincs meghatározva; csak később tették Eisenachot e csata színhelyévé.²¹ E hagyománynak nyomát találjuk krónikáinkban is, mely ugyanoda helyezi a magyarok nagy vereségét.²² A következő évben pedig felhasználják a Bajorország fölött kivívott győzelmet, és azon tartományon át berontanak az alemann-sváb földre. Itt még ellenállásra sem találnak, számos rabbal, gazdag zsákmánnyal térnek vissza. Visszajövet felgyújtják Freising városát, de egy csapatjuk vereséget szenved az ezalatt seregét összegyűjtő bajor hercegtől, Arnolftól, Liutpold fiától.

Ezek az évenként ismétlődő rabló hadjáratok szinte mesés színben tüntették föl a magyarok vadságát, kegyetlenségét és harciasságát. Egymásután három nagy német törzs próbált ellenük szerencsét: vitézséggel, csellel erőt vettek valamennyin. Hadakozásuk, pusztításuk nem volt barbarabb, mint a minőt akkor az európai népek egymás közt

megszoktak; kincsvágyuk nem volt égetőbb, mint a normannoké, kiket régen ismertek.²³ Láttuk már, minő kegyetlenséggel jártak a német-szláv határharczok; a pusztításon és gyilkoláson fölül, ott is napirenden volt a békés lakosságnak lánczra való fűzése, rabszolgaságba hajtása. A magyarok járását nagy gyorsaságuk, a meglepés teszi oly félelmissé, szinte kísértetivé. A külömben oly általános, semmitmondó phrasisokkal élő német évkönyvek ez isten csapása leírásánál életet, színt nyernek. „A magyarok sokat megölnek, a nemes, szabad és szolga nőknek nagy csoportját pedig, a gyermekekkel együtt, meztelenen, emlőiknél vagy hajuknál fogva összekötözve, hurczolták magokkal a szolgaságba.”²⁴ Nem csoda, ha közeledésükre néptelenné lesz a fenyegetett vidék.

Úgy kell lenni, hogy határaikhoz közel, egészen a legközelebbi vár oltalmáig, csakugyan megszűnt minden telepedés, minden békés foglalkozás. Egy akkori költő, Salamon sanct-galleri apát és konstanczi püspök igazán lendületes versekben fejezi ki azt a töméntelen pusztulást és nyomorúságot, melyet a magyarok megjelenése idézett elő.

„Hajdan tilos volt a kutya árát bevinni a templomba, most maga a legszennesebb kutya belép Krisztus házába. Megöli a népet, elrabolja a jószágot, felgyújtja az egyházat. Istentelen kéz hasogatja az úr asztalát. Fertőzött kéz érinti a boldogok szent ereklyéit és elhajtja az egyháznak nyáját. Nem irgalmaz sem apának, sem anyának; a kegyetlen a szülők szeme láttára döfi át a fiút, és a leányt nem váltja meg anyjának gyásza és siralma. Ifjú és öreg, csecsemő, fiu és leány haldokolva hömpölyögnek egymás vérében. Ott állanak Itália néptelen városai és a művelőktől megfosztott földek. A mező a megöltek csontjaitól fehérlik. Azt hiszem, nincs is már annyi élő, mint a mennyit Mars meggyilkolt.”²⁵ Szózatát azzal végzi, hogy mind ennek a romlásnak a belső viszály és a gyermek uralma az oka.

Lajos király ezalatt 17 éves ifjúvá fejlődött, és elhatározta, hogy nagy ősei példájára személyesen vezet hadat birodalma megrontói ellen. Most már nem egyes törzsek fölkelése száll ki a síkra, hanem az egész nagy német nemzet hadserege, királyának vezetése alatt. Oly fontosnak tartották e hadjáratot, hogy gyalázatos halállal fenyegették azt, ki az alól kivonná magát. Mire azonban a király hadával a gyülekező helyre, Ágostára jutott, azon pontra, hol a sváb és bajor törzsek a keleti franknak közelében összeérnek, már szemben látta magát a magyarok sokaságával. „Alig kelt a hajnal rózsás ágyából, a magyaroknak vérszomjas, hadverő népe elnyomja az álomtól tántorgó keresztényeket. Némelyiket előbb keltette föl a nyíl, mint a lárma, másokat még fektőkben érte a halál, úgy hogy előbb hagyta el őket a lélek, mint az álom. Az első megrohanás után hátráltak és visszafelé fordulva öltek meg sokat.” A keresztények hada azonban délig keményen megállja helyét, és ekkor az ellenség, cselt vetve, futást színlel. Lajos gyorsan előtör, a győzelem biztosságával, de a lesből mindenfelől előtörnek a magyarok és csakhamar futássá változtatják a diadalt.²⁶ (910 június 10.) Néhány nap múlva egy frank hadosztály is osztozott a fősereg sorsában. Ez az első kísérlet, a birodalom közös erőfeszítésével állítani meg a magyarok rohamát, szomorú véget ért. Most már nemcsak a bajor és sváb föld állott nyitva előttük, hanem urai lettek a Duna völgyének, a nyugatra vezető nagy természetes útnak. Gyermeke-Lajosnak a következő évben történt halála, a Karolingok német ágának megszakadása pedig hosszú időre még képtelenebbé tették a németeket a közös tetre, mint a minők addig voltak.

Németország most már éveken át kísérletet sem tett a magyarok betörésének megakadályozására. A sváb földön és Thüringián át már 911-ben megtalálták az utat a birodalom igazi szívébe, a Rajna gazdag vidékére. Úgy látszik, ez évben már a Rajnán túlra is jártak, Koblenz tájékán. A dús zsákmány mindig új meg új csoportokat sarkalt a portyázásra. Néha azonban rajta vesztek, mint 913-ban, midőn a Svábországból visszatérő, prédával megterhelt hadnak az Inn folyó mellett útját állották Berthold és Erchanger sváb grófok és Arnolf bajor herceg. Úgy mondták, hogy az egész magyar seregből csak 30-an menekültek meg.²⁷ De az ilyen vereség nem érintette a nemzetet; egyes kalandos csapatot ért csupán, és éppen nem szegte kedvét a többinek. 915-ben már Fulda klostrománál járnak, melyet azonban

Hugi apát megvéd ellenök. Meg kellett elégedniök Alemannia kirablásával. Úgy látszik, aztán évről-évre tovább hatolnak északnyugot felé. 918-ban hirtelen megrohanják és felgyújtják Bréma városát és rabságba viszik lakosságát.

Konrád király, Lajos utóda, minden vitézsége és derekassága mellett sem segíthetett ezeken a birodalma jólétét és nyugalomát megsemmisítéssel fenyegető viszonyokon. Éppen azok ellen kellett fordulnia, kik eddig legnagyobb érdemeket szereztek országa megvédése körül. Erchangert és Bertoldot, kik ellene fölkeltek, lefejeztette,²⁸ mostoha fia Arnulf herceg pedig nejével és gyermekeivel együtt a magyaroknál volt kénytelen oltalmat keresni.²⁹ Onnét csakhamar visszatért, és a király ellenére is megtartotta országát, egész független hatalommal. Minthogy azóta a magyarok pusztításáról Bajorországban nincs semmi hír, igen valószínűnek látszik, hogy a vitéz herceg szabad átvonulást engedett nekik országán, annak fejében, hogy azt nem bántják, sőt tán adófizetésre is kötelezte magát. Ezentúl már csak a Lechnél érnek ellenséges földet, és nem csoda, ha 917-ben már elfoglalják Baselt, előnyomulnak Metzsig és Burgundiát is érintik.

Másfél évtizeden át ismétlődtek már a magyar betörések évről-évre. Igazán nagy hadjáratok, melyekben a nemzet jelentékeny része harczolt, csak 907-ben és 910-ben voltak, a többit alig lehet másnak nevezni, mint kisebb-nagyobbszerű rablóvállalatoknak. Meglepő, hogy a tisztán anyagi eredményen, a roppant zsákmányon és a számtalan foglyon kívül mennyire emelték e harczok a nemzetnek, mint egésznek, politikai tekintélyét és jelentőségét. A határ egész az Enns folyóig terjedt, északnyugaton pedig valószínűleg messze benyúlt a mai Morvába. Azon túl még hűbéres és szövetséges törzsek öve övezte a magyar államot. Látjuk, hogy Bajorország lemondott az ellenállásról és megnyitotta az utat a Rajna felé. Hasonló lehetett a csehek és a még megmaradt morvák viszonya, másképp nem volna megmagyarázható a sűrű, akadálytalan kitörés az Elba és Weser vidékére. Sőt ez a hódoltsági terület még tovább tart: a távoli daleminczok is állandó szövetségesei a magyaroknak a szászok ellen. Ha nem is éri el a magyar állam Attila birodalmának hatalmát és kiterjedését, sok analogiát mutat az avarok birodalmához annak virágzó kora idejében. Egyesíti a szlávokat és megtöri azt az egységet, mely már-már összefűzte volt a német törzseket.

Feltűnő, hogy a 899–900-iki nagy vállalat óta megkimélték Itáliát. Tekintve e hadjárat dicsőségét és hasznát, alig találjuk ennek más okát, mint azt, hogy Berengár gazdag ajándékokkal megnyerte magának a nemzet főbbjeit és így nemcsak a békét vásárolta meg, hanem egyuttal a magyarok hathatós támogatását, melyre, hűbéresei lázongásával szemben, nagy szüksége volt. E jóakaratnak nagy hasznát vette 921-ben, midőn Adalbert ivrei örgróf és Odelrich palotagróf más országnagyokkal együtt pártot ütöttek ellene és Rudolf burgundi királyt készültek behívni. „Mig ezeket tárgyalták, a magyarok, minderről nem tudva, Veronáig jutottak. Két királyuk: Dursák és Bugát igen jó barátai voltak Berengárnak.”³⁰ A pártütők a bresciai hegyes vidéken, körülbelül 50 mértföldre Veronától, tanácskoztak a felől, mikép taszítsák le Berengárt trónjáról. Berengár pedig kérve kérte a magyarokat, hogy ha őt szeretik, rontsanak ellenségeire. Ezek vérengző, harczos létökre, Berengártól vezetve, járatlan úton át, csakhamar amazok hátába kerültek, és oly gyorsan megrohanták őket, hogy még fegyverkezni sem volt idejük. Sokat leölnek, köztük Odelrichot; Adalbert örgróft és Gislebertet pedig elfogják.”³¹

Ezóta, mintegy vérszemet kapva, Itáliát tették hadjárataik fő célpontjává. Úgy látszik, mint Berengár szövetségesei, meg is telelnek ott. Már 922 február 4-én megjelennek Apuliában.³² Itt sem kell valami nagy hadseregre gondolni: a vidék kirablására és a kisebb városok és a klastromok megsarczolására elegendő volt kisebb csapat is; fegyveres ellenállást pedig, nyílt mezőn, ott meg se kísérltek ellenök. Nem látszott lehetetlennek, hogy azt a szerepet játszsák majd a gyönyörű, minden hódítónak kínálkozó országban, mint száz évvel később a normannok. 800-an közölök ott is maradtak, szekérvárba vonulva megteleltek, és az egész tartománynak nem volt ereje őket eltávolítani. Úgy látszik, az egyes olasz urak

szolgálatukba is szokták fogadni az ilyen kószáló magyar csapatokat. Így tett Péter tusciai örgróf, ki Róma ellen vezette őket és a várost egy időre birtokába is ejtette. Megöletése után a magyarok több éven át pusztították a Campagnát.³³

Mind e kalandoknál mintegy hátsó védül szolgált Berengár birodalma és a vele fennálló szövetség. Csak e föltétel alatt hatolhattak aránylag csekély csapataik a félsziget közepére és déli részére. Mihelyt Berengár trónja ingadozott, siettek is támogatására. Így történt 924. elején, a midőn újra Rudolfhoz pártolt Lombardia nagy része, magával Paviával együtt, a veronaiak pedig cselet szöttek a király élete ellen. Ekkor Szalárd – úgy látszik az a név, mely a krónikában mint Zuard fordul elő – volt a magyarok vezére. Egyenesen Pavia ellen tartanak, mely város 899-ben megállította őket. Lombardia fővárosa akkor messze földön híres volt nagyságáról, fényéről. „Róma sem volna külömb nála, ha nem volna nyugvó helye az apostolok testének.” A magyar tábor oly nagy volt, hogy körben, sátraival elzárta a várost. De nem kiéheztetéssel vagy rohammal foglalták el, hanem tüzes nyilakat lövöldöztek belé, melyek felgyújtották a várost, míg heves szélvész lehetetlenné tette az oltást. Csak kevesen menekültek a lakosok közül, ezek nyolcz vékányi ezüstöt ástak ki a romok közül, és ezzel a sarczczal megváltották életüket. (924. márcz. 12.) Ezután tovább száguldott a győztes sereg, az igazi ellenség, Rudolf burgundi király ellen. Ebben nem akadályozta meg őket szövetségesöknek, Berengárnak időközben történt halála sem, kit ápril 7-én ölt meg az orgyilkos Flambert.³⁴ Áttörnek az Alpeseiken; azok a szorosok és hágók, melyeknek legyőzését még gyalog sereggel is szinte világcsudának nézte az ókor, ennél a lovasseregnél nem is említetnek. A francia lejtőn Rudolf király és Hugó viennei gróf derék haddal várják, és egy szűk völgykatlanban körül is fogják őket. De ők elosonnak, és a hegyeken át déli Franciaországban, Nimes és Toulouse vidékén teremnek. A szokatlan éghajlat és táplálkozás azonban ragályos betegséget támaszt köztük, melynek legnagyobb részök áldozatául esik.³⁵ Úgy látszik, csak a sereg egyik fele jutott ily szomorú sorsra, a másik fele Itáliában prédált tovább és bántatlanul ért haza.

Úgy a 921-iki, mint a 924-iki hadjáratok nemzeti vállalatok, mi abból is kitűnik, hogy a vezérek neve ismeretes. Meg volt a zsákmány és sarcz mellett a politikai czél is: a szövetséges Berengárt uralmában megerősíteni, és így délnyugat felé is olyanféle árteret nyerni, mint a minőt nyugot és északnyugat felé már szereztek.

Németországban ezalatt nagy változások mentek végbe. Konrád király 918 végén meghalt, és halála után az uralom, a frankok beleegyezésével, a szász herczegre, Henrikre ment át, ugyanarra, ki 906-ban a magyarok ellen kezdte meg hadi pályáját. E hirre azonnal beköszöntek nála a magyarok. „A magyarok Szászországot kegyetlenül elpusztították és roppant prédával, számos rabbal, nőekkel és gyermekekkel ismét eltávoztak, mert isten haragudott reánk,” jegyzi fel a vesztfáliai, korveyi évkönyvek a 919. évben.³⁶ De ez a hadjárat nem akadályozta meg Henriket birodalma terjesztésében és erősítésében. A következő évben, 920-ban, hatalma alá hajtja az addig független bajor herczeget, a magyarok szövetségesét. Ép úgy aláveti magának a svábokat és lotharingokat is. A belső háború Németországban megszűnt. Úgy látszik, hogy ekkor több éven át nem történt újabb betörés Németországba. Arnulfhoz való viszonyuk ez események által nem szenvedett változást.

924-ben azonban, ugyanakkor, midőn Lombardiában is folyt a háború, Szászország ellen is fordult magyar sereg: „Az országon átszáguldvá, a városokat és falvakat felgyújtották és oly nagy vérontást vittek mindenütt végbe, hogy teljes elnéptelenedéstől kellett tartani. A király egy Werlaon nevű várnak (Goslar közelében, a Harz hegység aljában) őrizetére szorítkozott. Még gyakorlatlan és a nagy háborúhoz nem szokott katonaságába, ily vad néppel szemben, nem volt elég bizalma. Mily pusztítást vittek végbe e napokban, hány klastromot gyújtottak fel, jobbnak tartjuk elhallgatni, mint szerencsétlenségünket szóval újra előidézni. Történt azonban, hogy a magyarok egy fejedelmét elfogták és bilincsekben a király elé vezették.³⁷ A magyarok annyira szerették a foglyot, hogy váltságáért mérhetetlen sok aranyat

és ezüstöt ajánlottak föl. De a király megvetvén az aranyat, békét óhajtott és végre elérte, hogy a fogoly visszaadásának és más ajándékoknak fejében kilencz évre békét kössenek.”

Ez a véletlen tehát egy ideig Szászországot – adó fejében – félszabadította a magyarok pusztítása alól. E tekintetben tehát egyenlő bánásmódban részesült Bajorországgal. Csakhogy Henrik hercegségének – fekvésénél fogva – mint átjárónak, nem vehették hasznát úgy, mint Arnolfének. A többi Németországra pedig a werlaoni szerződés épen nem vonatkozott.

943.Liuptrand II. 7. l.

944.Liutprand szerint „a nap még nem hagyta el a halak jegyét és nem járt a kosében,” mi márcziusnak felelne meg. Ezt nem fogadja el Dümmler, mert a nonantulai apátok catalogusa szerint a magyarok augusztusban jöttek Itáliába. De nem is tekintve azt, hogy a magyarok rendszeren kora tavasszal indultak hadra, az események lefolyására és elhelyezésére sem igen maradt idő augusztustól szeptember 24-ig, a brentai csata napjáig. Hiszen Berengárnak még sereget is kell gyűjtenie, annak, részben déli Itáliából, össze kell gyűlnie, csak azután történik a magyarok visszafordulása és a csata. Ehhez pedig 5–6 hét kevés. El kell tehát fogadnunk Liutprand állítását.

945.A fuldai évkönyvek 22,000-re teszik az elesettek számát. A velencei krónika szerint a 15,000-nyi seregből csak kevesen menekültek.

946.Másképp nem igen lehet fordítani a velencei krónika kifejezését: „aequis et pelliciis navibus.” Bőrhajójuk, mi szó szerint megfelelne, csak nem volt.

947.Johannes Diaconus, Chron. Venet. kiadta Giovanni Montecolo, I. k. 130. l.

948.Ann. Fuldenses, (lipcsei kézirat): „Missos illorum sub dolo ad Baworios pacem optando regionem illam ad explorandum transmiserunt.”

949.Ezt a csatát a freisingi kalendárium alapján (müncheni 27, 189. sz.) 900. november 20-ra, csütörtökre teszik.

950.Ann. Fuldenses. 900 év.

951.E csata emléke maradt meg, bár nagyon meghamisítva, Kézainál, ki Laibachot jelöli meg színhelyének, és ki szerint ott a magyarok két herceget megöltek, az aquilejai patriarchát pedig megfutamtították. (II. k. 12. f.)

952.Az utóbbi szempontot emeli ki Dümmler, i. m. III. 533. l.

953.Ann. Alamannici: „Ungari in dolo ad convivium a Bauvariis vocati, Chussol dux eorum, suique sequaces occisi sunt.” Ugyanaz a sanct-galleni évkönyvekben a 902. év alatt.

954.Mon. Germ. Leges. III. k. Leges portorii, Merkel kiad. 480. l.

955.Widukindi res gestae Saxonicae. I. k. 18 fej.

956.U. o. 20. fej.

957.„Capitaneus Hungarorum nomine Opour, qui illi exercitui de communitatis voluntate erat constitutus.” Márk krónikája, II. 34.

958.Anonymus, 52. fej. Nem akarunk a helyhatározás körül folyó vitába elegyedni, annál kevésbbé, mert hisz az Anonymust e pontban ép oly kevésbé tartjuk hitelesnek, mint bármi másban. Valószínű, hogy az általa vélt helyen állott valami régi vitéznek sirhalma. A „kömederben folyó kis folyónál” nehéz másra gondolni, mint a római vízvezetékre. Ujabban Lanfranconi a Német-Óvár melletti nagy künhalomban reméli megtalálhatni Árpád sírját. Erre nézve nincs semmi adatunk. De bizonyos, hogy az a halom emberi kéz műve. A mult században azt hitték, hogy Etele katonái hordták össze sisakjaikban. Keresztesi Naplója.

959.Konstantinos Porphy. 40. fej. Ez összeállításban hiányzik Liuntin, kiről ugyanazon fejezet elején szólt. Meglehet azért, mert nem maradt ivadéka.

960.Anonymus, 53. fej.

961.A X. századi freisingi naptár szerint: „III. Nonas Julii (július 6.) bellum Baioariorum cum Ungaris in oriente.”

962.Ann. Alamannici, Ann. Altahenses.

963.Dümmler, i. m. 552. l. jegyzet.

964.Budai krónika 44. l.

965.Ezt jól kiemeli Borovszky, i. m. 125–126 l.

966.Annales Palidenses a 906-i szászországi hadjáratról.

967.Salamon verse Dado verduni püspökhöz, körülbelül 905-ből. Sanct-galleni kézirat, 917. sz.

968.Liutprand, Antap. II. 3–5. fej.

969.Ann. Alamannici (zürichi kézirat). „Ungri in Alamanniam. Quibus per Bavariam redeuntibus Arnolfus filius Liupoldi et Erchanger cum Perahtoldo et Oudalrico cum eis pugnaverunt et eos superaverunt.” Az Innt, mint a csata helyét és a harminczről szóló adatokat a sanct-galleni évkönyvekben találjuk.

970. Ezt az adatot Regino folytatásában találták krónikáink. Az Anonymus a magyarokkal fejezteti le a két testvért, 55. fej., a budai krónika pedig megteszi az egyiket lotharingiai, a másikat pedig brabanti herczegnek.
971. Auctar. Garstense. Script. Rer. German. IX. k. 565. l. és Liutprand II. 19. fej.
972. Bugát – Bogát – előfordul az Anonymusban, mint Bulcsu atyja. Ez az utóbbi adat azonban nehezen igaz, hisz Bulcsu atyja Konstantin szerint Kali volt. A Dursák pedig aligha más név, mint a Konstantinnál előforduló Tarkacs. Nemcsak Liutprand, hanem a többi akkori író is királyoknak nevezi a magyar vezéreket.
973. Liutprand, Antap. II. 61. fej.
974. Catalogus Comitum Capuae. Script. Rer. Langob. et Ital. 500 l.
975. Benedicti Monachi S. Andreae Chron. Mon. Germ. Script. III. k. 714. l.
976. Az egyszerű adatok megfelelnek azon kérdésre, Berengár megboszulására jöttek-e a magyarok, vagy pedig az ő hívására, még életében. Világos, hogy Berengár Pavia ostromakor még élt, és a magyarok valószínűleg csak akkor hallottak haláláról, midőn már az Alpsek közt jártak. Így adja elő különben a dolgot a rheimsi Flodoard. Mon. Germ. III. k.
977. Flodoardus u. o.
978. Annales Corbeienses. Mon. Germ. Script. III. k. 4. l.
979. Widukind, I. 32. l. Ez elbeszélésből épen nem tűnik ki, hogy a magyar vezért Werlaon ostrománál fogták el. Ki lehetett az a vezér? a felől bajos itélni. Nehezen a fejedelem, különben Widukind nem mondaná: „quendam ex principibus”. Mindenesetre nagyon előkelő férfiú lehetett, mert szerződése az egész nemzetet kötelezte.

II. FEJEZET.

A sanct-galleni táborozás.

Sanct-Gallen kolostora. Készületek a magyarok ellen. A magyarok a monostorban. Heribald. A lakoma. Viboráda. A portyázó csapatok Elszászban és Belgiumban

Nem politikai vagy katonai jelentősége miatt tárgyaljuk bőven a 926-iki hadjáratot, hanem azért, mert felőle maradtak meg a legértékesebb tudósítások, olyanok, melyek a magyar seregek eljárására a háborúban és az ellenők folyó védelemre teljes fényt vetnek, de a mellett megvilágítják szokásaikat, erkölcsüket is.

Most is csak Bajorországon túl, Ágostánál kezdődik az igazi hadjárat, kora tavasszal. E város ellen nem boldogulnak és így kisebb csapatokra oszlanak, hogy a sváb földet annál alaposabban kirabolhassák.¹ Egy ilyen csapat azután a Bodentó kies mellékein átkelve, megtalálta az utat a nagy útvonalaktól félre eső, de kincsei által csábító híres sanct-galleni klastromhoz.

E klastrom egyike volt akkor a nyugoti műveltség központjainak. Akkori épületeinek csak rajza maradt fenn, de barátainak tudományát és szorgalmát fennen hirdeti most is a számos megmaradt gyönyörű kézirat. Skót barátok alapították a rengeteg erdőben, – az alapító Szent-Gált mindig medvével szokták ábrázolni – és fáradhatatlan munkásságuk csakhamar kertet varázsolt elé a vadonban. De a szellemi foglalkozásról sem feledkeztek meg, és mint a szépművészeteknek ápolói, különösen mint az ékes latin stílusnak mesterei, kiváltak a többi híres klastrom fölött, a hol inkább a hit tudományát művelték. Történeti szempontból nagy szerencsének mondható, hogy a magyarok a múzsák e szentelt helyére jutottak, a hol megvolt az akarat és a képesség, az utókorra átszállítani mindazt, mi nevezetes történt. És bár az a leírás, mely reánk maradt, az ifjabb Ekkehard műve, több mint egy századdal későbbi azon portyázásnál, melynek köszönhetjük, minden ízében régi hagyományon alapul és az igazság közvetlenségével hat mai napig. Az író jókedvűen, elfogulatlanul mondhat el mindent, oly távol esnek már tőle a gyásznak és félelemnek ama napjai.²

„Engelbert apát megmutatta e bajok közt, mennyire képes a nehéz időknek megfelelni. Mihelyt híre jött a veszélynek, magához hívta katonáit és az izmosabb szerzeteseknek is megparancsolja, hogy öltsenek fegyvert. Szaporítja a klastrom cselédségét, és maga, mint az úr harczosa, pánczélt öltve, és a fölött viselve a csuklyát és az övet, társainak is ugyanazt rendeli. Nyilakat készítenek, a vastag daróczot pánczélnak használják, fűzfafonatból paizs-féle válik, a dárdákat és fokosokat tűzben szilárdítják.

Sokan a barátok és a cselédség közül nem hisznek a hírnek és nem akarnak menekülni. Menhelynek kiszemelik a legalkalmasabbat a Siterun folyó mellett és vár építéséhez fognak. Nehezen hozzáférhető helyen emelkedett az igen erős vár, megerősítve árokkal és kivágott erdőkkel. Gyorsan beszerzik, a mi csak szükséges. Oda viszik a klastrom kincstárát is, sőt rögtönözve még kápolnát is berendeztek. Az öregeket a gyermekekkel együtt az apát a tavon túlra, Wasserburgba küldötte, melyet szintén számos cselédség védett. Az ottaniak részére nem csak élelemről, hanem hajókról is gondoskodott.

Éjjel-nappal jártak-keltek a kémek, hogy előre jelenthessék az ellenség közeledését a barátoknak, kik nem akarták sehogy elhinni, hogy Szent-Gál valaha barbar kézre kerülhessen, hogy még idejében elmenekülhessenek a várba. Maga Engilbert is csaknem elkésett a legnagyobb drágaságoknak az erősségbe való szállításával. Így maradt aztán ott az ellenségnek Szent-Otmár kelyhe. Az ellenség ugyanis nem járt egy nagy tömegben, hanem, mivel senki sem állott ellen, csapatonként szállotta meg a városokat és falvakat, és kifosztás után fel is szokta azokat gyujtani. Ily módon váratlanul támadhatták meg, a hol akarták, a

meglepettetek. Az erdőkből is elő szoktak törni alig százat számláló csoportokban. Csak a füst és a tüzeztől vöröslő ég jelezte, hol vannak az egyes csapatok.

A mieink közt volt egy Heribald nevű igen együgyű és buta testvér, kinek mondásain és tettein gyakran nevettek. Midőn ennek a társai rémülve mondták: meneküljön velők, így válaszolt: fusson a ki akar, én soha sem futok, mert a kamarás az idén még nem adott nekem bőrt sarura. És midőn aztán szinte erővel el akarták vinni, ellenszegült és megesküdt, hogy el nem megy, míg a neki járó bőrt ki nem adják. Be is várja minden félelem nélkül a magyarokat. A barátok is alig hogy elmenekülhetnek; mindenfelől hangzik a borzasztó kiáltás: itt az ellenség. Ő pedig tántoríthatatlanul megmaradva kimondott akarata mellett, ott sétálgatott. Egyszerre csak betörnek a nyilasok. Az egész helyet gondosan átfürkészik, nem vagy kor nem remélhet tőlük kegyelmet. Ott találják a barátot, kit mindez nem zavar nyugalomban. Csodálkoznak azon, mit akar s miért nem futott el, és a vezetők, megparancsolva, hogy addig meg ne öljék, tolmácscsal kikérdezik. Mikor aztán észre veszik a szörnyű ostobaságot, nevetve megkimélik. Szent-Gál kőoltárához nem is nyúlnak, mert már gyakran tapasztalták, hogy olyan helyen nem találnak mást, mint hamut és csontokat. Megkérdezik a bolondjuktól, hová rejtették a kincset? Nagy készséggel oda vezeti őket a kincstár rejtek ajtócskájához, azt feltörik, de nem találnak ott mást, mint aranyozott gyertyatartókat és koszorúkat, a miért rászédőjüket pofonokkal fenyegetik. Ketten fölmásznak a toronyra, azt híven, hogy a tetején levő kakas, a hely istene, nem lehet másból mint aranyból, és a mint az egyik erősen előrehajlik, hogy azt lándzsájával lefeszítse, az udvarba esik és szörnyet hal. A másik pedig a tetőzet szélére állott, hogy legázoljon, de lebukott és összetörte magát. E kettőt később, mint Heribald elbeszélte, gerendák közt elégették, úgy hogy a máglya elérte a szemöldök fát, de bár dárdáikkal piszkálták a lángot, Gálnak és Magnusnak templomát még sem birták felgyújtani. A barátok közös pinczéjében volt két tele boroshordó, melyet ott hagytak, mert abban az állapotban senki se ért reá befogni az ökröket. Ezeket az ellenség nem bontotta fel, talán mert szekerein eleget hozott magával. Mert midőn az egyik dárdájával már feszegette az abroncsot, Heribald, ki már egészen bizalmasan járt-kelt köztük, így szólt: hadd el jó ember, hát mi mit igyunk, ha ti elmentek? Ez megértve a dolgot, kaczagva kérte társait, ne bántsák bolondjának hordóit.

Ez alatt kémeket küldenek mindenfelé, hogy mindenfelé kutassák át az erdőt és a rejtekhelyeket és hozzanak hírt, ha van valami újság. Aztán, az udvaron és a réten elszéledve, bőséges lakomához fognak. A vezetők a klastrom terére telepedve, együtt lakomáznak a sereggel. Heribald is, mint monda, úgy jól lakott akkor, mint soha. Ők szokásuk szerint egyenkint lehevertek a gyöpre az ebédhez, a bolond pedig magának és valami fogoly papnak padokat hozott. Ők a lapoczkákat félig nyersen kés nélkül fogukkal marcangolták szét, és azután tréfából egymásra dobálták a vastag csontokat. Középen tele kupákban állott a bor: mindenki annyit ivott a mennyi csak tetszett. Mikor a bortól neki melegedtek, mindannyian rémesen elkezdtek kiáltozni isteneikhez és a papot meg a bolondot is kényszerítették, hogy ezt tegyék. A pap, ki jól tudott nyelvükön, a minek köszönhető életben maradását, erősen kiabált velők együtt, és miután nyelvükön eleget lármázott, könnyezve reá kezdte az antiphonale a szent keresztről, melynek megtalálását másnap ünnepelték.³ Heribald pedig, bár rekedt hangon, vele énekelt. A foglyok szokatlan dalára összegyűlnek mind, és csapongó jókedvvel tánczolnak és birkóznak a vezérek előtt. Mások meg fegyveresen összecsapva, megmutatták, mint tudnak a katonáskodáshoz. Ezalatt a pap, a ki a vígság ez idejét alkalmasnak találta arra, hogy megszabadulásáért könyörögjön, könnyezve a hadnagyok lábaihoz borult, de azok vad lélekkel, sziszegve, csaknem rőfögve, tudtára adják szolgálóknak, mit akarnak. Azok dühösen előrontanak, nyomban lerántják az embert és kivonják későket, hogy pilisén csúfot ejtsenek.

Mig ezek történnek, az erősség felé eső erdőből oda sietnek a kémek kürtszóval és lármával. Hirül hozzák, hogy a közelben van egy katonasággal megrakott vár. Erre a papot és Heribaldot ott hagyva a flastromban, gyorsan kirohannak, és szokásuk szerint egy pillanat

alatt csatarendben állanak. Hallván, hogy a vár szinte hozzáférhetetlen, és hogy a védők, míg van élelmök, ha férfiak, nem adják meg magokat, elhagyták a klastromot, mivel Gallus, annak istene, úgylis bír a tűzzel. De hogy jobban lássanak, – mert már alkonyodott – a falu némely házát felgyújtották, azután teljes csöndben elmentek a Konstanz felé vezető úton. A várbeliek azon hitben, hogy eltávozásukkor felgyújtották a kolostort, utánuk indultak, és a hátulsó véd kémjei közül többet megöltek, egyet pedig, sebesülten, fogságba ejtettek. A többiek megmenekültek és kürtszóval jelt adtak a tábornak, hogy vigyázzon. A főtábor, oly gyorsan mint birt, megszállotta a mezőt és a síkságot, gyorsan csatarendbe állott, azután pedig szekerekkel és más podgyászszal övezve magát, őrszemek védelme alatt, csendesén töltette az éjjelt, elnyomva a bortól és az álomtól. Hajnalban pedig bejárták a közeli falvakat, megnézték, mit hagytak ott az előlük menekülők, és az épületeket felgyújtották.”

Szent-Gál klastroma tehát aránylag csekély kárral szabadult meg a kelletlen, rettegett vendégektől. De látogatásuk emléke még egy század múlva is élénk volt, és bor mellett, vagy a kertben sétálva, gyakran mulathattak a barátok Heribaldon, ki később is mindig utánuk sóhajtozott, mert vigabb embereket soha se látott, igaz, hogy nagyon bárdolatlanok, de ha meg is verték, legalább jól tartották étellel-itallal. Csakugyan embertelenségnek, hegyetlenségnek az egész elbeszélésben semmi nyoma. A magyar sereg körülbelül úgy viselkedik, mint akárminő hadsereg ellenséges földön. De még mostanában is ritka fegyelemről tesz tanúságot, ha mulatás közben egyszerre csatarendbe tud állani a legénység. Szembeszökő tulajdonai a vakmerőség és durva dévajkodás. Nem esznek nyers húst, nem isznak embervért, nem ölnek hiába, és ha ebéd után nagy csontokkal dobálódznak, annak finomított nyoma megvan mai napig a kenyérmorzsa dobálásában. Kémszolgálatuk, táborütésük a távoli földön is hiba nélkül működik.⁴

Ha azonban kincsvágyuk fel van szítva és nem talál kielégítésre, dühök nem ismer kiméletet. Ily kitörésnek esett áldozatául Viboráda, a csudatevő hírben álló apácza, kinek vértanúságát a sanct-galleni klastrom egyik leggyönyörűbb kézírata örököltette meg.

Viboráda a sanct-galleni klastrom közelében élt visszavonulva cellájában, gyakran fölkeresve ájtatos zárándokoktól. Magánosságában égi látományok látogatták. Azt is beszélték felőle, hogy egy ily látomány megjósolta neki a magyarok jövetelét, és az ő martyromságát. Sietett is a szomszéd klastromot értesíteni a veszedelemről, és ez apát mindent elkövetett, hogy őt is menekülésre bírja, de a szűz csak a vértanúság koronája után epedett. „Már nemcsak hire szállott a cellában a magyarok jövetelének, hanem azoknak dühe mindenfelől körülárasztotta azt. Az egész tábor prédálásra oszlik szét. Egy eszeveszett, istentől gyűlölt pogány, magához véve hasonló társait, fel akarta gyűjtani a szent szűz hajlékocskáját, de az isteni erő eloltotta a lángot. Ezután bejárást keresnek oda, és minthogy nem találhatnak, a tetőre másznak és szétszedve a téglákat, leereszkedtek a nyíláson. Ott találják a szüzet kis oltára előtt, buzgó imádságban. Reá rontanak, leszedik ruháit, csak övét (ciliciumát) hagyva rajta, és három sebet ejtenek a martyr fején, melyekbe az másnap beléhalt. Vérének nyoma az övről és a falakról nem volt lemosható.”⁵

A Boden-tótól nyugot felé hömpölygött a pusztító ár. Konstanz bástyáit felgyújtották, de magát a várat elfoglalni nem bírták. Säckingen közelében egy csapatuk vereséget is szenvedett. De ez nem akadályozta meg őket abban, hogy a Schwarzwaldban szerzett hajókon át ne keljenek a Rajnán és az Elszászt, egy véres csata megnyerése után, el ne pusztítsák. Ekkor nyomultak először mélyebben Francziaországba. Egészen Champagneig, Vézizy falváig portyáztak pusztítva és gyújtogatva. Közeledésük hírére a klastromok Rheims városába vitték legdrágább kincseiket és ereklyéiket. A tőlük való retteget ott távozásukkal sem szünt meg; egyre megújult a hír: jönnek a magyarok és rögtön megkezdődött a menekülés nyugat felé.⁶ Ugy látszik, egy csapatjuk dél felé tartott, Burgundia felé, de a sanct-galli Ekkehard hosszas elbeszélése, hogy ott a garde-fraineti arabokat uszították reájok, úgy hogy a kétféle pogány a keresztények örömeire egymást tette tönkre, úgy látszik, inkább a

jámbor óhajástól sugallt koholmányon, mint valón alapul.⁷ Ellenkezőleg, a kútfők hallgatásából az tűnik ki, hogy az egész hosszú hadjáraton át, melyen Svábországot, Elzászt, Lotharingiát, Belgiumot, a Rajna mellékét és Burgundiát elpusztították, kivéve Elzászt, hol Liutfred vívott meg velök, sehol sem találtak komoly ellenállásra. És bár az erősített helyek többnyire meg is védték magukat, bár sok portyázó vesztetett el a neki keseredett, földönfutókká lett lakosok támadása által, ily módon aránylag csekély veszteséggel és roppant prédával térhettek haza.

---

980. „Alemanniam, nemine vetante turmatim invadunt.” Ekkehard IV. fej. Casus S. Galli. Mon. Germ. Script. II. k. 104. l.

981. A kéziratot a sanct-galleni klostromban magam hasonlítottam össze a kiadással.

982. Szent-Gál megszállása tehát május 2-án, hétfőn történt. Az alemann évkönyvek zürich kézírata szerint, melyet Sanct-Gallenben irtak, „a magyarok 926. május 2-án a minden ember segítségétől megfosztott klostromot elfoglalták. De pártfogóink Szent-Gál és Szent-Othmár győzelmesen megvédték jószágukat és így nem okoztak nagy és elviselhetetlen kárt.”

983. Ezt az elbeszélést dolgozta fel Scheffel híres regényében „Ekkehard” cím alatt, hol külön fejezetet szentel a fokságba jutott s megkeresztelt magyarnak.

984. Vita Sanct-Wiboradae. Sanct-galleni kézirat, Hepidanustól. 107. l.

985. Flodoardi Annales a 926–927. évekhez. Mon. Germ. Script. III. k. 376–377.

986. Casus S. Galli 110–111. l.

III. FEJEZET.

A merseburgi csata.

Első hadjárat Konstantinápoly ellen. Henrik készülétei. Az adó megtagadása, a daleminczok elpártolása. Az ütközet. A magyar hadviselés ernyedése. Árpád nemzetségének genealogiája. Betörés Franciaországba és Itáliába. Monte Casino. Szászországi vereség. A magyar befolyás csökkenése. A nemzeti átalakulás kezdete

Feltűnő, hogy e szerencsés kimenetelű nagy vállalat után több éven át békén hagyják a nyugoti országokat. E béke magában véve is valószínűvé tenné, hogy másfelé voltak akkor elfoglalva, még ha nem is volna e felől egyenes tudósításunk.

Bolgárország hatalmas uralkodója, Simeon, a magyarok régi ellensége, ki 917-ben magát Konstantinápolyt is végveszélylyel fenyegette, 927 tavaszán meghalt. Utódjául második fiát, Pétert rendelte, ki éppen nem ütött atyjára, hanem jámbor lélekkel többet törődött a mennyei birodalommal, mint földi királyságával.¹ A szomszéd népek, a horvátok és a törökök, siettek felhasználni a kedvező alkalmat.² Milyen csaták folytak ott, milyen szerződések kötöttek, azt nem tudjuk. De a következtésekből világosan kitűnik, hogy a bolgár császár körülbelül olyan viszonyba jutott hozzájuk, mint Berengár vagy a bajor Arnolf. Nem csak hogy adót, ajándékokat fizetett, hanem országát szabadon használhatták átjáróul. Bolgárország alávetése, melyről Liutprand mindjárt a magyarok megjelenésekor emlékezik meg,³ és melyet későbbi krónikák 906-ra helyeztek,⁴ valóban csak Simeon halála után történt meg. Csaks ezentúl kezdődnek meg a Konstantinápoly elleni támadások, még pedig először 934-ben. Akkor Romanos császár eléjük küldte Theophanes patriciust, ki nagy ajándékokkal megkérlelte és visszatérésre bírta őket.⁵ Hanem a császári város útját többé nem feledezték el.

De mialatt délkelet felé új terület nyílt meg a magyar hadnak és befolyásának, északnyugaton komoly előkészületek folytak annak lényeges megszorítására. Henrik király, békét nyervén a magyaroktól, minden erejét a német fejedelmek alávetésére, a szlávok legyőzésére és országának erősítésére fordíthatta. A szabad parasztok egy részét erősített helyeken telepítette meg, hol veszély idején menedéket talált a többi, ki béke idején köteles volt a várbeliek élelmezéséről gondoskodni. Az addig nyílt Szászország csak ekkor telt meg várakkal és városokkal, úgy hogy Henrik Németország e részében, mely a többihez képest addig elmaradt volt, kiérdemelte a város-alapító nevét.⁶ Katonáit folyton gyakorolta. E célból megtámadta és legyőzte a daleminczokat, a magyarok régi szövetségeseit, hűbéresévé tette a cseh herceget, és 929-ben nagy csatában legyőzte az összes Elba melléki szlávokat és a folyótól keletre is terjesztette birodalmát.

E vállalatok egyenesen érintették a magyarok hatalmi állását, a mennyiben a Henriktől legyőzött népek addig utat nyitottak mindig a magyar hadaknak, és talán különben is bizonyos tekintetben függöttek tőlük. Mind a mellett nem látjuk nyomát annak, hogy valami akadályt gördítettek volna a szászok elé: a principiis obsta különben sem tartozott soha nemzetünk erényei közé.⁷ Az is meglehet, hogy Henrik az évi adó és az ajándékok által megnyerte a fejedelmek jóakarátát. Csak midőn a kilenz évi béke letelt, és látta, hogy mily erős lovasság veszi őt már körül, jelentette ki szándékát. Összehívta népét, előadta tervét, és mindnyájan esküvel kötelezték magokat a harczra az örökös ellenség ellen.⁸ Midőn aztán a magyar követek eljöttek a szokott adóért (932 végén), üres kézzel bocsátotta el őket.

A követek hazatérése után azonnal hatalmas sereg indult Szászország ellen. De már útközben meg kellett a magyaroknak győződnie arról, mennyire változtak a viszonyok az ő kárukra. Útjuk régi barátjaiknak, a daleminczoknak földjén át vezetett, és ezeket most is szövetségre szólították föl. De a szlávok tudták, mily hatalmas a szász király, azt is tapasztalták, hogy a magyar barátság megbízhatatlan, és így nemcsak a segítséget tagadták meg, hanem, Widichind szerint, még csúfot is üztek a magyarokból, egy kövér kutyát küldvén

nekik ajándékol.⁹ A sereg két részre oszlott, a nyugoti Thüringianak tartott, a hol azonban vereséget szenvedett és nagyobbára tönkre ment, a keleti Szászországba indult egy vár ostromára melyben Henrik nővére tartózkodott. Míg az ostrom javában folyt, megérkezett a király fölmentő seregével és Riadenál ütött táborn.¹⁰ Vele szemben a magyarok is összegyűjtötték csapatjaikat. Másnap (933 március 15.) megtörtént a csata. Henrik, ki jól ismerte az ellenségnek szokását és fortélyát, különösen arra ügyelt, hogy csatarendje az első roham visszaverése után ne bomoljon fel, hanem maradjon együtt, és így hiusítsa meg a második, veszedelmesebb megrohanást. A németek „Kyrie” kiáltással rontottak előre; a magyarok ajkáról „ördögi huj-huj kiabálás hangzott.” Kitünt, mennyire igaza volt Leó császárnak, midőn a tömött sorokban harczoló lovasságot mondta a magyarok legerősebb ellenének. Most, első rohamuk meghiusulása után, nem is tehettek kísérletet a csata megújítására. Táboruk a keresztények kezébe jutott, a rabok felszabadultak. Emberben kevés volt a veszteségek, de annál nagyobb volt az erkölcsi vereség. Először szalasztották meg nagy hadseregöket nyílt mezőn. Ekkor veszett el végkép az északnyugati szlávok fölött addig birt hegemoniájok. Mindenfelé elszállott a hír a nagy csatáról, Henrik diadaláról, a pogányok véres leveretéséről. Mire Franciaországba, Rheimsba ért, már 36,000 magyar elesetről tudott, azokon felül, kik a folyóba fultak, vagy fogságba estek.¹¹

Pedig ugyancsak Flodoard mutatja, hogy még e vállalatra sem egyesült az egész nemzet, bár oly nagy politikai érdekek forogtak a kockán. Szerinte a magyar sereg három részre oszlott: az egyik Itáliába ment, a másik Szászországba. Meglehet, hogy e harmadik, melynek működéséről nem szól, ugyanakkor a Balkán körül harczolt. Ilyen szétforgácsolást még sem birt el a nemzet hatalmának tetemes csorbulása nélkül. Megszűnt az az idő, midőn mindenfelé szabad út nyílt a portyázásra, és a lakosságnak csak vár, bérce vagy rengeteg nyújtott védelmet. A szász herczegségből az egész német nemzetet egyesítő, elsőrangú, hódító katonai hatalom fejlődött.

Általában ezen években bizonyos elernyedés észlelhető a magyar ügyek vezetésében. A világot nélkülök kezdik berendezni. A hadjáratokban inkább látszik a zsákmányra való igyekezet, mint tudatos törekvés, politikai célokat érni el fegyveres kézzel. Talán nem tévedünk, ha e hanyatlást, mely külföldben nem volt állandó, és így nem lehetett az egész nemzeti élet meggyöngyülésének következménye, a főhatalom birtokában beállott változásoknak tulajdonítjuk.

Íróink közül egyedül az Anonymus határozza meg a fejedelmek uralkodása éveit. Szerinte Árpád után Zsolt uralkodott 40 éven át, azután ennek fia Taksony. De előadása általában oly megbízhatatlan, hogy még akkor sem adhatnánk neki hitelt, ha egyenes tudomásunk nem volna más fejedelmekről is, mint a kiket ő említ.

Konstantinos teljes genealogiáját adja Árpád családjának: „Árpád első fia Tarkacsu nemzette Tevelit, második fia Jelekh nemzette Ezeleket, harmadik fia Jutocs nemzette Falicsot, a ki most fejedelelem, negyedik fia Zsolt, nemzette Taksonyt.

Árpád minden fia már meghalt, de unokái Falics és Tasi, és dédunokája Taksony most is élnek.”¹²

Nyilvános tehát ebből, hogy 950 körül Falics, Jutocs fia volt a magyar fejedelelem, nem pedig Taksony. Zsoltot ő követte, magyar szokás szerint, mint már felnőtt férfi ivadék, nem pedig Taksony, ki akkor még gyermek lehetett. Talán szabad azt a véleményt kockáztatni, hogy Zsolt 930 körül húnyt el, azon években, a midőn a magyarok tetteiről mit sem hallunk, és hogy az ezután beálló bajok és hibák Falics kezdő uralkodása nehézségeinek rovandók föl.

Néhány évvel a merseburgi csata után ismét erélyesebb hadviselést találunk, a még szabadon maradt utak teljes kihasználását, és az igyekezetet Szászországon is megtorolni a vett sérelmet. Külföldben is kedvezően látszottak ott alakulni a viszonyok. Az új király, Ottó ellen, ki 936-ban követte atyját, nem csak a csehek lázadtak föl Boleszló herczegök alatt, hanem pártot ütött ellene Eberhard frank herczeg, sőt a király tulajdon testvérbátyja is. A

magyarok 937 elején, úgy látszik, nagy sereggel vonultak át a még barátságos Bajorországon, de azután megoszlottak. Az egyik rész a frank földön át hatolt északra, azzal a szándékkal, hogy nyugat felől, a Rajna mellől kerüljön Szászországnak, melyet egyenesen az addig szokott úton már nem igen reméltek elpusztíthatni. Ez a sereg azonban nem sokra ment, mert Ottó ellenök vezette hadát és távol tartotta őket a határtól.¹³

A másik rész jól ismert úton járt, a Duna völgyéből átcsapott a Rajnának, Worms mellett márczius 24-én átkelt a folyón és Elzászt, Lotharingiát járta be. Most már itt sem találtak ellenállásra, tovább mentek tehát Franciaország belsejébe.

Rheimsből, a nyugoti frank birodalom egyházi fővárosából származó följegyzések mutatják, minő hatást tett ez új hún betörés az ottani népek képzeletére. „Úgy látszott, mintha az ég egy része tűzben állana, és ugyanazon oldal felől történt a magyarok üldözése, mely által a falvak és mezők elpusztultak, a házak és templomok elégték, és a népnek nagy sokasága vitetett rabszolgaságba. De némely egyházat, bár tüzet raktak, nem bírtak felgyújtani. Így Szent-Macra egyháza épen maradt, bár két gabona-asztagot gyújtottak föl gerendái mellett.” Már ez az eset is emlékeztet a sanct-gallenire, még inkább annak a magyarnak a sorsa, ki az aranyozott díszért fölmászott a torony tetejére, és lebukván, szörnyet halt. „Szent-Basolus egyházában egy magyar fel akart mászni az oltárra, de midőn keze odaért, a kőhöz ragadt, és semmikép sem szakíthatta el onnét. Midőn aztán társai eldöntötték az oltárnak keze körül levő részét, a pogány, mindnyájuk ámulatára, kénytelen volt hazájáig magával vinni a kődarabot elszáradó karján.”¹⁴ Egy fogoly papot, kit Rheims vidékéről messze Bourgesig vittek magokkal, egy rabnőnek álma intett arra, hogy meneküljön el, és lánczai azonnal önmaguktól lehullottak. Ugyanaz a pap beszélt, hogy egy fogoly barátot a magyarok semmikép sem bírtak megölni vagy csak megsebesíteni is, sem nyíllal, sem karddal, és ezért azt hitték felőle, hogy isten. Boldog kor, melyben a csudákat alkotó hit ily bőven ontotta vigasztalását a földi sanyaruság alatt nyögő népekre!

A magyar pusztítás ekkor jóval messzebb hatolt előre Galliában, mint a húnoké, kiket Orléans városa 451-ben visszatartott. Bejárták Burgundiát és Aquitaniát is, eljutottak egészen az óceánig. A nyugoti frank király Laonban keresett előlük menedéket, Burgundiában csak egyes városok állottak ellen. Most visszafelé tették meg azt az utat, melyen 924-ben nyugotról keletre jártak. Az Alpeseken és Felső-Olaszországon, tehát már barátságos területen keresztül, minden baj nélkül jutottak haza. Ha nem is dicsőségre, de merészségre és zsákmányra nézve, – tekintve, minő távoli, népes és gazdag országokban jártak, – ezt a hadjáratot a legkiválóbbakhoz kell számitanunk.

Ugyanazon évben déli Itáliában járt egy másik haduk. Ez az ország Berengár halála után az alsó-burgundiai Hugónak hódolt, ki Felső-Itáliát Irmingard tusciai örgrófnénak, Rómát és Közép-Itáliát pedig Maróziának kegyéből nyerte meg, és mint király uralkodott.¹⁵ Uralma épen nem volt népszerű, és igen valószínű, hogy ő is a magyarokra támaszkodott, mint elődje. Ezen időből nem is értesülünk magyar hadjáratokról az olasz királyságban, e földet csak átjárónak használták Burgundia és déli Itália felé. „Számptalan magyar jött Capua felé, és körös-körül mindent elpusztított. Ép úgy tettek Beneventben, Sarnoban és Nolában, valamint az egész Terra di Lavoroban és aztán Capuához visszatérve, ott táboroztak tizenkét napon át a galli mezőn. Abban az időben klastromunk sok embere fogságukba esett, a kiknek megváltására sok kincset fordítottunk. Még pedig: egy nagy ezüst körgyertyatartót ezüst lánczokkal, négy ezüst serleget, egy aranyozott, ezüst tömjénezőt, három ezüst kanalat, egy fontnyi súlyban, húsz tarentumi aranypénzt, egy rózsaszínű palástot 15 byzanci arany értékben, egy mást, ezüsttel szegélyezve, 16 arany értékben, még egy mást, oroszlányokkal, egy galliumnak négy lépés hosszú és három maroknyi széles szalagjait, egy rózsaszínű oltárszőnyeget 16 arany, egy gyönyörű szőnyeget 67, egy vég posztót 8, számos ostyatartót 13, hét övet 8, három selyemvánkost 10 arany értékben.”¹⁶ Látjuk, az ilyen látogatás ugyancsak erős hézagot hagyott hátra a leggazdagabb kincstárakban is. A gazdag zsákmányt

azonban nem igen élvezhették a magyarok, mert midőn kelet felé fordultak, a harcos marsusok és pelignusok hegyes országába, vagyis a mai Abruzzokba, a lakosok egy szűk hegysorosban rájuk rontottak, sokat közülük megöltek, a foglyokat felszabadították, a zsákmányt elszedték. Csak kevesen kerültek e csapatból haza.¹⁷

Komolyabb irányúnak látszik az a hadjárat, melyet 938-ban újra Szászország ellen intéztek. Ottó király az év elején Bajorország felkelését verte le, azután a frank hercegnek, majd tulajdon testvérének lázadását győzte le, és így saját országának nem szentelhette idejét és fáradtságát. Hanem azért az atyja által alkotott várszerkezet, és magának a szász nemzetnek vitézsége elegendőnek bizonyultak a védelemre. A magyarok hirtelen berontanak, a Bode vize mellett, a Harz vidékén ütnek tábornak, és onnét szétáradnak az egész vidéken. Egy csapat, vezérével, egy este eljutott Stedieraburg várához, Wolfenbüttel vidékén. A várbeliek, látva, hogy az út és a roppant záporosó ellankasztották az ellenséget, merészen kitörnek, ijesztő lármával; aztán fegyverre kapnak, sok magyart leölnek, sok lovat és több hadi jelet nyernek prédául. E hirre a szomszéd várak népe is reátör a futamodókra, üzik, pusztítják őket, magát a vezért egy pocsolóba fojtják. A sereg egy másik részét valami szláv kalaúsz elvezette észak felé a Drömlingnek mocsaras, lankás vidékére, a hol az a járatlan utak és az ellenséges támadások miatt többnyire elveszett. Maga a vezér onnét elmenekült, de aztán fogságba jutva, a királyhoz került, ki őt csak nagy váltságért bocsátotta szabadon. E két csapatnak szerencsétlensége zavarba hozta a főtábornak is, mely aztán szintén oda hagyta Szászországot.

E hadjáratral bezártnak látszik a kalandozások azon kora, melynek a merseburginak nevezett csata volt leginkább kiemelkedő mozzanata.

Első pillantásra úgy tűnhetné elő, mintha több csapás daczára, mely őket ez időben érte, tántoríthatatlanul fennállott volna ekkor is katonai túlsúlyok. Igaz, hogy Szászország ez időben kivonja magát hatalmuk alól, igaz, hogy az az erő kifejtés, melylyel e felszabadulás járt, az új központ köré vonja az Elba mellékének még meg nem jegeczesedett kisebb törzseit, igaz végre, hogy a magyaroknak több derekas kísérlet után sem sikerült a Henrik által felállított, majd Ottó által megerősített politikai és honvédelmi rendszert megtörni. Hanem a szenvedett veszteségért prédában és politikai befolyásban egyaránt dús kárpótlást ígért az az út, mely éppen a 930 körüli években nyílt meg a magyarok előtt. A Balkán félsziget népei ekkor érzik először súlyos karukat, Konstantinápoly kincseit már nem mint szövetségesek, hanem mint félelmes ellenfelek élvezik. És bár a bolgár-görög viszonyok mindenesetre lekötik a magyar erő egy jelentékeny részét, mégis alig észlelhető valami lankadás vagy ernyedés a Duna és Pó völgyeiben addig elfoglalt hatalmas positionak kizsákmányolásában. Majd minden évben, az elemi csapások rettenetes törvényszerűségével, letarolják déli Németországot, átszarnak Franciaországba és Burgundiába. Portyázásuknak csak az oczeán és a tarentumi öböl vetnek határokat, a szembeszállás vagy éppen a győzelmes ellenállás a ritka kivételekhez tartozik, melyet éppen ritkasága miatt, a krónikák soha sem mulasztanak el a leglelkesebb dicsőítéssel elhalmozni.

De a figyelmes észlelő előtt már feltűnik két oly jelenség, melynek közös hatása csak egy lehetett: a magyar hatalomnak, dicsőségnek csökkenése, a hódoltsági és pusztítási területnek korlátozása.

Az egyik a keleti frank királyság ujjaalkotása. A szászok hercegsége nem élt elszigetelt életet; mihelyt ott küzdelmeiben megedzett, életrevaló szervezet jött létre, maga alá kellett hajtania az összes törzseket és országokat, melyek előbb a franknak hódoltak. Ha pedig szász hegemonia alatt újra felépül a német birodalom, az ép oly kevésbé törheti meg a magyaroknak minden jólétet és biztonságot veszélyeztető pusztítását, mint azt, hogy egyes fejedelmek vagy vidékek politikai függés árán váltsák meg magukat e függéstől.

A másik jelenség a magánál a magyar nemzetnél beálló változás. Alig tudunk valamit a magyar ügyek vezetéséről azon időben, de az események és még inkább az eredmény világosan mutatják, hogy az nem tűzött ki magának valami nagyobb szerű hatalmi célokat,

hanem tisztán a legkényelmesebb úton haladt, a pillanatnyi haszon elérésén fáradozott. A hol lehetett, bizonyára fenntartották, vagy még súlyosbították a régibb adózási vagy átvonulási szerződéseket. De új hűbérest nyugati Európában már nem szereztek, és a mi még ennél is fontosabb, az egész nemzet már nem úgy tűnik föl, mint egy, minden rémületessége mellett nagyszerű hadi organismus, hanem inkább úgy, mint egy zsákmányra sovár, mással nem törődő, a mellett pusztító és gyujtogató rabló csoport.

És a folytonos zsákmányolás, az igazán katonai szempontok elmellőzése szükségkép megrontotta az egyes harcosok jellemét. Nem hiányzott most sem az a merészség, a halálnak az a megvetése, mely bámulatba ejtette a műveltebb népeket, de most már nem a közösséget szolgálják, hanem az egyesnek érdekét, és alig rejtenek már más morális rúgót, mint a kevélységet és a dicsőség vágyát. Az egyes csapatban megmaradhatott az ősi fegyelem, de meglazult az a kapocs, mely a vezetőket a nemzet egészéhez fűzte. A szerencsés hadi kalandok és prédálások szükségkép függetlenekké és hirben, birtokban kiválókká tették azokat, kik az alkotmány értelmében nem lettek volna vezető szerepre hivatva, és kiknek befolyása ily módon csak bomlasztó lehetett az alkotmányra nézve. A régi törzsi, és hivatalos aristocrata mellé egy új emelkedett, mely talán népszerűbb volt amazoknál: a portyázó vezéréké.

Ezzel a változással pedig szükségkép együtt járt a nemzet megoszlása. Otthon is, bár csendes, de végeredményében annál fontosabb munkásságot kellett kifejtenie a magyar nemzetnek. Ekkor kelle magába olvasztania a morvák és tán a bolgárok harcosabb elemeit, ekkor kelle a gyakorlatban megállapítani a viszonyt a győztesek és a föld népe közt. Nyelvünkön, egész életünkön mai napig meglátszanak e munkásság nyomai. Gondot igényel a család, a föld felhasználása, a szolgák tartása, az egyre szaporodó fogoly-tömegek foglalkoztatása vagy eladása. Vagyis: a nemzet nagy része, bár nem telepedett meg, ezer lánczczal hozzá volt már kötve e földhöz, és valószínű, hogy csak a kisebbség folytatta ezentúl is törhetetlenül a pusztítás és rombolás megszokott gyakorlatát.

987.Jirecek, Gesch. der Bulgaren. 171. l.

988.Theophan. Contin. Bonni kiad. 412. l.

989.Antap. II. 7. fejr.

990.Sigebertus Gemblac. Chron. Mundi.

991.Theophan. Contin. 423 l.

992.Widukind, I. 35. l.

993.Legfőlebb az a későbbi hír volna ide vonható, hogy a magyarok 932-ben a sorabok földjén harcoltak a szászokkal. Hermannus Contractus. Mon. Germ. v. k.

994.Liutprand szerint (II. 25. fejr.) ő is halállal fenyegette az elmaradókat.

995.Ebből származott az a későbbi monda, hogy Henrik a magyaroknak farkavágott kutyát küldött.

996.Hol volt ez a hely, nem tudjuk, sem azt, melyik volt az ostromlott vár. Liutprand Merseburg mellé helyezte a csatát, meglehet azért, mert ott le volt festve az ütközet.

997.Flodoard a 933. évhez. I. 381.

998.Konstantinos. 40. fejr.

999.Widukind. II. k. 5. fejr.

1000. Flodoardi Annales. i. h. 384. Historia Remensis, II. k. 3. fejr.

1001. Leo, Geschichte Italiens, I. k. 304. l.

1002. Chron. Montis Casinensis auctore Leone. Eredeti kézirat Münchenben.

1003. E dél-italiai kalandozásban nehezen vettek részt ugyanazok, kik 937-ben Franciaországban jártak és onnét kerültek vissza, mint Szabó Károly (A vezérek kora, 214. l.) hiszi. Júliusban értek Burgundiába, ha hozzávesszük az aquitániai hadjáratot, alpesi átkelést, az utat Turinból Capuáig, sehogy se futja ki az idő.

IV. FEJEZET.

Az ágostai ütközet.

Kalandozás Spanyolország felé. Taksony Itáliában. A welsi csata. Bajor Henrik. Győzelmei. Ottó Itáliában. A német hercegek és a király. Magyar hadjárat Lotharingiába és Belgiumba. Lobbes. Cambray ostroma. Ottó győzelme. A magyarok betörése. Ágosta ostroma. Udalrik püspök. A Lechfeld. A német és a magyar sereg. A magyar támadás. Annak visszaverése. Az üldözés. A magyar vezérek sorsa. A hazai krónikák. A hét magyar regéje. Összefüggése a magyar énekesek rendjével. Az ágostai csata következményei. Bajor Henrik halála

Ismét néhány csendesebb év következik. 941 és 942-ben Olaszországban járnak a magyarok, eljutnak Rómáig, de aztán Rieti mellett egy József nevű longobard embertől vereséget szenvednek, és többé azon a vidéken nem mutatkoznak.¹ Felső-Olaszországot Hugó király tíz véka pénzen megváltotta. Békét kötött a magyarokkal, túszoikat vett tőlük, azután kalaúzt adva melléjük, Spanyolország felé igazította őket. Mint csilloghatott a kalandosok szeme Cordova kincseinek, gyönyörűségeinek rajzánál! A Pyrenéusokig jól ismerték az utat; Burgundia, Aquitánia még rendes vadászó területükhöz tartoztak. Liutprand, ki ezt elbeszéli, nem is tudja más okát annak, miért nem jutottak az Ommajádok khalifai városába, mint kalaúzuk megbizhatatlanságát. Ez ugyanis három napig száraz, szomjas földön át vezette őket, úgy hogy ők és lovaik majdnem elvesztek. Erre a szerencsétlen vezetőt holtra verték és gyorsan visszatértek.²

Még csak egyszer járt Itáliában nagy magyar sereg, magának Taksonynak, Zsolt fiának vezetése alatt, kit az olaszok királynak neveztek.³ Hugó király 946-ban meghalt, őt az ivreai Berengár követte, ki leginkább Ottó támogatásának köszönte a trónt. Tisztába kellett tehát jönni, vajon adófizető lesz-e, mint elődei, vagy fegyverrel kell-e őt kényszeríteni? Berengár a kényelmesebb módot választotta. „Nem a saját vagyonából, hanem az egyházak és a szegények adójából tíz véka pénzt adott a magyaroknak. Nem azért tette ezt, hogy népét megóvjá, hanem hogy az alkalmat nagy kincs gyűjtésére használja fel. Mert mindenki kor- és nemkülömbsege nélkül, a csecsemőt sem véve ki, egy pénzt adott. Ehhez ő rezet vegyítve, kevésből előteremtette a tíz vékát, a többit pedig, és azt, mit az egyháztól szedett, magának tartotta meg.”⁴ A király tehát egyaránt reászedte a magyarokat és tulajdon népét. Taksony azonban nem elégedett meg ez olcsó babérrel; különben is csak Berengár birtokát védte meg a szerződés. Elvezette hadát déli Itáliába, hol egész Otrantóig száguldottak.⁵ 951-ben újra átkeltek Itálián, az Alpeseiken áthágva, Aquitániában töltik a nyarat és baj nélkül térnek ugyanazon az úton vissza.⁶

Itáliában ez években csorbítatlan maradt a magyar befolyás. Ha voltak is egyes vitéz férfiak vagy törzsek, és ha néhol sikeres volt is az ellenállás, az általános önzés, a pártoskodás, a politikai viszonyok zilált állapota lehetlenné tette a közös fellépést. A sok párt közt az egyik rendszeren a magyart választotta segítségül, míg a másik Burgundiában vagy Németországban keresett támaszt. Még sokkal később is vádoltak egy pápát, hogy a németek ellen a pogány magyarokhoz fordult segítségért. A nép, mely sehogy sem birta magát megvédeni, mely látta, mint égnek porrá hajlékai, mint megy tönkre vagyona, imában keresett menedéket.

„A magyarok nyilától szabadíts meg minket”

hangzott Modena templomaiban az ének Szent-Geminianushoz, a város védszentjéhez, ki a hagyomány szerint Attila pusztításakor megmentette híveit.⁷ Itt a szabadulás nem indulhatott ki magától a nemzettől: mint annyiszor Itália történetében, az egyik ellenségnek kellett kipusztítania a másikat.

Most a német volt a szabadító. Szászország már 938 óta ment volt a magyar pusztítástól. Azóta Ottó rohamosan terjesztette hatalmát a többi törzs fölött. A régi

hercegeket megfosztotta birtokuktól, helyökbe rokonait, megbízottjait ültette. Bajorországban meghagyta ugyan hercegnek Berchtoldot, Arnulf öcsését, ki egyúttal Karinthiát is kormányozta, de hatalmát a palotagróf ellenőrzése és nagy birtokoknak az egyházra való ruházása által lényegesen korlátozta. Arról pedig már éppen nem lehetett szó, hogy a herceg a magyarokkal való jó viszonyt megtartsa, s ezek országán át szabadon járhassanak, kelhessenek. Midőn e miatt 943-ban betörték, a herceg, mindjárt a határhoz közel, Welsnél a Traun vize mellett, augusztus 12-én nagy csatában legyőzte őket. „Soha a mieink annyira nem győngítették őket.”⁸ E csata által elveszett a magyarokra nézve nemcsak a Bajorország fölött eddig gyakorolt befolyás, hanem, mi reájuk nézve még fontosabb volt, megszűnt a lehetőség a Duna vonalán rátámadni a nyugati népekre.

Csak rövid idő választotta el a támadás visszaverését a németek támadásától. Berchtold hercegnek 945 végén történt halála után Ottó király tulajdon öcsésére, Henrikre, Arnulf vejére ruházta Bajorországot. Henrik méltó testvére volt a hatalmas szász uralkodónak: vitéz, nagyravágyó, nyugalmat nem ismerő, a mellett kellemes modorú, a nőknél nagy kegyben álló. Anyja őt szerette legjobban fiai közt, később pedig sógornője Adelheid szintén őt tüntette ki kegyével. Miután 948-ban és 949-ben változó szerencsével harczolt, 950-ben ő kezdte a támadást és benyomult a magyarok országába, mire 907 óta nem is gondolhattak a németek. Kétszer is győzött, és mint egy német költő éneklí: „nagy prédával, az előkelők nejeit és gyermekeit fogságba ejtve, bántatlanul tért vissza.”⁹ Az egész nyugati világban nagy föltűnést keltett, hogy a magyarok ellen, saját hazájukban, sikerrel lehet harczolni. A magyar birtok integritása megszűnt, győzhetetlenségök varázsa szétfoszlott. Franciaországban már azt hitték, hogy Ottó alattvalóivá lettek.¹⁰ Meddig hatolt előre a bajor herceg, azt nem tudjuk, de bizonyos, hogy már örgrófnak is neveztetett, mi csak a magyar terület csökkentésével történhetett. Másrészt némely német írónak az a véleménye, hogy Henrik győzelmes seregével még a Tiszán is átusztatott, tisztán a meseországba való.¹¹ Tetteinek legfőbb eredménye kétségtelenül az, hogy a magyarokat nyugat felől teljesen elzárta. „Becsukta előttük mind a hozzánk vezető út.”¹² E tevékenysége nem szorítkozott Németországra. Később Aquileját is birtokába vette, és így elfoglalta azt a kapút is, melyen át több mint egy félszázadon keresztül történt a magyar berohanás Itáliába.

Ténynye vált egy hatalmas, a birodalom bejáratait őrző uralomnak felállítására országunk nyugati határán. Hanem azért a magyarok ereje korántsem volt megtörve. Az eddigi csapások, úgy látszik, csak egyes hadosztályokat értek. Együtt az egész nemzet sehol sem harczolt. Már 951-ben, tehát egy évvel a bajor háború után elbarangolnak Aquitaniába, mintha mi sem történt volna. Azután meg Henrik hatalma csak addig állhatott fenn, míg bátyja erős kézzel fékezheti a többi német törzset. A magyarok jól tudták, mennyi küzdelembe kerül ez, és minő bizonytalan az egész állapot. Csakhamar úgy alakultak a viszonyok, hogy alapos reményök lehetett az egész német birodalmi rend felforgatására, és egyúttal természetesen saját régi túlsúlyuk visszanyerésére.

Ottó király 951 nyarán, hatalmas sereg élén betört Olaszországba, Berengárt hódolásra kényszerítette és fölvette a lombard koronát. E vállalatának nemcsak politikai tekintetben voltak fontos következményei, hanem családi viszonyaira nézve is. Az akkor özvegy királyt Adelheid, Lothár burgundi király özvegye hívta, kit Berengár, férje halála után, kegyetlen fogságban tartott Garda várában. A hódító, miután Adelheid fogságából kiszabadult, nőül vette a szép és eszes hölgyet, kinek igényei és pártja különben is sokat nyomtak a latban. Ez által az olasz cselszövények és a női ármánykodás megtalálták az utat a német ügyek vezetéséhez. Adelheid igen bizalmas viszonyba lépett Henrik bajor herceggel, Liudolfot ellenben, a király fiát és Konrádot, a vitéz lotharingiai herceget, a király vejét, teljesen elidegenítette az udvartól. A személyes okokhoz politikai okok is járultak. Liudolf maga is készült olasz királynak, Konrád pedig Berengárnak fogta pártját, kinek azonban, Adelheid ellenzése miatt, nem lehetett megtartania az olasz trónt. A sértettek Henrikben látták az

ellenséget, bukására törtek, és minthogy Ottó nem választotta el öccse ügyét a magáétól, pártot ütöttek ellene, atyjok, királyuk ellen. Az összeesküvők 953 husvétján Mainzban hatalmukba ejtették a királyt és kényszerítették föltételeik elfogadására. De mihelyt Ottó haza ért hű szászjaihoz, ismét királynak érezte magát és megkezdte a nyílt harcot a lázadók ellen.

Ezalatt otthon, Bajorországban is, hatalmas párt tört Henrik ellen. Élén Arnulf herceg hasonnevű fia, a palotagróf állott. E családban élt a magyarokkal való szövetség hagyománya, és mi sem természetesebb, mint hogy Ottó ellenei fel akarták használni ezt a hatalmas támaszt. Érdekük teljesen összevágott a magyarokéval. Mi sem lehetett kívánatosabb ezekre nézve, mint Ottó hatalmának megdöntése, az egyes hercegségek különállásának fenntartása; azok közt mindig reájuk szorul majd egyik vagy másik. De még ha nem is sikerül Ottó megbuktatása, roppant haszon reájuk nézve magának a bajor hercegségnek megtörése.

954-ben nagy magyar sereg tört be Bajorországba. Oda vezette hadát a király is, akit Henrik kísért. Ottó nagyon jól belátta, minő erőt ad ügyének, ha hatalmával együtt országát is megvédi a gyűlölt ellenség ellen, és így mindenki előtt világossá teszi, hogy ellenségei egyuttal a honnak is árulói. A magyaroknál ellenben ezt a belátást nem találjuk. Reájuk nézve éppen Bajorország önállásának biztosítása volt a legfőbb érdek, arra kellett volna fordítaniok minden erejüket. De ők másként jártak el. Kitértek a király serege elől és tovább mentek Svábország és a Rajna felé. Nem ítéltünk másképp, mint hogy tanácsukban a kaland és a zsákmány vágya győzött a komoly politikai cél elérése fölött.

Mint a midőn egy hős utolsó tetteivel még egyszer megmutatja a világ előtt mindazon tulajdonokat, melyek életében kiválónak és rettegetté tették őt és maradandóvá emlékét, úgy gyűjti össze ez az utolsó szerencsés hadjárat, mintegy tükörben, mindazt, mi kívánatosná tette a magyarok előtt a kalandozást és dicsővé és hasznossá a benne való részvétet. Liudolf herceg vezéreket adott melléjük, azokkal Frankóniába mentek és ott kimondhatatlanul pusztítottak. Csak egyetlen egy, Erneszt nevű embernek, ki az ellenpárthoz tartozott, ezernél több cselédjét vitték rabságba. Onnét Wormsba mentek, hol Konrád herceg virágvasárnapon nagy lakomával fogadta és aranynyal, ezüsttel dúsan megajándékozta őket, midőn aztán a Rajnán át tovább mentek nyugatra.¹³

Ottó távozásuk alatt meghódította Bajorországot; sváb földön, Lotharingiában is túlsúlyra jutott a királyi párt, melyet nagyon népszerűvé tett az ellenségnek a magyarokkal való nyilvános barátsága. Konrád és a mainzi érsek már meghódoltak és a júniusban Langen Zenn-ben, Nürnberg közelében tartott országgyűlésen még Liudolf is kénytelen volt védekezni azon vád ellen, mintha ő hívta volna be a magyarokat. A királyfi ezt a bűnt is ellenségére, Henrik hercegre hárította és keményen megmaradt gyűlöletében és lázadásában. Az országgyűlésről Regensburgba ment, melyet vitézül védett, azután még hercegségében, Svábországban folytatta az ellenállást, míg végre, a sok csapástól megtörve, atyja lábaihoz borult és bocsánatot nyert. A szörnyű polgárháború még 954-ben be volt fejezve, Ottó ura volt az egész nemzetnek, mely méltán várhatta tőle a megszabadítást a pogányok pusztító hadától.

Könnyű belátni, minő fordulatot adott volna az elkeseredett, mindkét részről teljes erőfeszítéssel vívott, sokáig kétséges harcnak, ha a magyarok hatalmas kézzel benyúlnak a döntésbe, mely határukhoz oly közel ment végbe és őket annyira érdekelte. De ők azalatt már a calaisi csatorna felé jártak, és mire Regensburgot vívták, hadaik zsákmánnyal megterhelve, már a megszokott úton haza felé indultak, Burgundián, Olaszországon keresztül.

E belga és francia táborozásról annyi érdekes tudósítás maradt reánk, hogy nem mellőzhetjük azokat az adatokat, melyek hadviselésük módját, portyázásukat, ostromlásukat megvilágítják.

Konrád herceg, miután hercegségét szövetségeseivel elpusztította, csak Utrechtig kísérté őket, azután visszatért, kibékülni a királylyal. A magyarok ellenben nyugat felé tartottak és Hasbania megyéjét rabolták. Jövetelök hírére a föld népe elmenekül, „a híres lotharingiai lovasság, nem bizva isten ítéletébe, váraiba vonja magát,” a klastromok,

épületeiket, kincseiket féltve, megalkudtak velök. Így tett a sambre-völgyi lobbesi klastrom bölcs apátja is. Hucbert frateret küldte eléjük, megegyezett velök 200 pénzben és túsokat vett tőlük. Hanem az apát, még sem nagyon bizva a hitetlenekbe, gyorsan megerősíti azt a helyet, melyen Szent-Ursmar és Szent-Ermin tetemeit tisztelték, körülvéve azt szekerekkel és fatörzsekkel.

„Ezalatt elmúlt a husvét ünnepe, és a reá következő vasárnapon, (ápril 2-án), ime kora reggel sűrű lett a lég a lovak párájától, és hirtelen, mintegy a föld méhéből, előtűntek a sisakok ezrei. A mieink megrémültek és a halálra készültek. A fürgébbek az erősségbe fölmentek, ha ugyan megérdemelte az erősség nevét, a korosabbak és tehetetlenek otthon maradtak, az otthon maradók fogságba esnek. A többieket körülfogják, kettőt közölök mindnyájok szeme láttára levágnak. Nem is volt más különbség az ostromlottak és a foglyok közt, mint az, hogy némelyek szerint nehezebb a halált bevárni, mint elviselni. Ezalatt az ostromot a nyilak és gépek minden nemével folytatják. A mieinknek kedvére volt a dolog, a vitézekhez csatlakoztak az iskolások és a szerzetesek is, bár e rendnek nem szabad fegyvert viselni, és mindnyájan makacsul védekeztek. Már-már betör az ellenség, már nincs más választás, mint rögtön halál és megadás közt: egyszerre a templom tornáczából előroppen egy galamb-pár és háromszoros körüszállással védi az ostromlottakat. Erre roppant záporosó keletkezett, mely megernyesztve az íjakat, lehetetlenné tette a nyilazást. Oly nagy ijedtség szállotta meg őket, hogy elsiettek, és előljáróik korbáccsal üzték azokat, kik még maradni akartak volna. Magukkal vitték a foglyokat és Szent-Pál templomát felgyújtották.” A foglyok nemsokára jó egészségben mind visszatértek. A klastrom kincsét elásatta az apát, de valamely gyáva fogoly elárulta a helyet, és így feltalálták és elvitték.¹⁴

Lobbestól nyugotra, Cambray hires és gazdag püspöki városa felé tartott a sereg. A püspök már jó eleve bevitette a legfőbb kincset, Szent-Gangerich tetemét, Szűz-Mária templomába. Ápril 13-án oda rohantak a magyarok és három napon át mindenféle romlást okoztak. „A mieink, mivel hozzájuk képest kevesen voltak, a bástyák védelme alá menekültek, ők tehát minden akadály nélkül felgyújtják a külvárosokat és elrabolják a polgárok vagyonát, azután a városa fordítják figyelmöket, rohamot kísértenek meg, de a mieinktől visszaveretnek. Elfáradva, nem messze a várostól, a Selda vize mellett ütik fel sátraikat, hogy nyugalomtól és ételtől megerősödve, újra az ostromhoz foghassanak. De a mieink sem voltak restek és nem hagyták megtorlatlanul a város romlását. Az ellenség távoztával ugyanis azt látták a falról, hogy a király öcscse, egy vitéz férfiú, kinek neve nem maradt fenn, kevesek kíséretében leghátul lovagol. Erre egy Odo nevű gyors eszű ember merész társaival hirtelen reácsap. A sokaság őt körülfogja, de ő, mint nagylelkű férfiú, szégyennek tartja a hátrálást, és mialatt társai elmenekülnek, a csatába ront és drágán adja el életét, míg végre oldalvást is megtámadják és levágják.” Sajnálunk kell, hogy e magyar hősnek, Bulcsu egy rokonának, még nevét sem ismerjük. Mert tette és halála azoknak a lovagi erényeknek mutatja létezését és virágzását, melyek a külföldi kalandokat egyedül emelik magasan a rabló portyázások fölé.

Cambray védői nem mutattak valami nagy műveltséget, sem kegyeletet a vitézség iránt. Az elesettnek fejét dárdahegyen kitűzték a bástyára. „Bulcsu király (Bulgio), így nevezték, nagyon szívére vette atyafia halálát és azonnal visszasiet a város felé. Hatalmas nyilazás és kézi tusa kezdődik. Ezalatt a püspök a boldogságos szűzhöz könyörög, leborul Szent-Gangerich ravatala elé, kérve, legyen védője hiveinek, azután a bástyákat bejárva, férfias kitartásra buzdítja a harcosokat. Az ostromlók, látva, hogy nem sokra mennek, szerződést ajánlanak fel, és azt ígérik, hogy visszaadják a prédát és a rabokat, s felhagynak az ostrommal, ha kiszolgáltatják nekik az elesettnek fejét. A városiak azonban, cseltől félve, ezt visszautasítják. Erre a magyarok, még jobban haragra gerjedve, a templomot igyekeztek felgyújtani. Abba hagyva a falak vívását, tüzes nyilakat röpítenek a templom tetejére.” Ismét csuda történik. Egy Serraldus nevű ember vödörrel kezében jár-kel az égő tetőn, és nyil nem

éri, baja nem történik, mi csak a Szűz-Máriának és Szent-Gangerichnak közbenjárásával történhetett. „Igy az ellenség, látva, hogy nem győzhet, elállott az ostromtól és haragjában elégette, a mit a külvárosokban még meghagyott. A fegyverfogható foglyokat mind leölte, a ki a haláltól megmenekült, rabságba hurczoltatott. Végre sikerült elégetniök Szent-Gangerichnak a városon kívül fekvő gazdag monostorát, azután összeszedve a rabokat, roppant prédával eltávoztak.”¹⁵

Tovább menve Vermandois-n, Laonon, az akkori nyugoti frank királyi városon, Rheims és Chalons vidékén át eljutottak Burgundiába. Útközben sokan elvesztek a csatákban, még többen a betegségektől, de a had zöme Itálián át, meg nem törve, haza tért, roppant nagy zsákmánnyal.

Tisztán a munkát, fáradságot, gyorsaságot, vitézséget tekintve, dicső hadjárat. Nem csuda, ha évkönyveink a külföldiektől éppen ennek leírását vették át.¹⁶ Minő fordulatot adhatott volna ennyi ügyesség és elszántság a német viszonyoknak, ha Bulcs serege nem a lotharingiai és franczia monostorokat rabolja, hanem Ottó király ellen folytat kemény harcot! De ne kívánjunk a régi vitézekről lehetetlent. A távoli portyázás kincse megvesztegette szemöket, nem látták a közeli vészt. És e vészben velök együtt sirba kellett szállaniok a kalandozások kora által fejlődött hibáknak, hogy a nemzet megmaradhasson és újra felvirágozhassék.

Németországon immár teljes nyugalom uralkodott. Ottó a szlávok ellen készült új harczra, Henrik herczeg pedig 955 május elején végkép megtörte a lázadást.¹⁷ Mire a király Bajorországból visszatért a szász földre, július elején, már találkozott ott a magyar követekkel, „kik mintegy a régi jó viszony kedvéért látogatták őt meg, de valójában azért, hogy szemügyre vegyék, mi eredménye volt a polgár-háborúnak.” A király néhány napig magánál tartotta és némi ajándékokkal békén elbocsátotta őket. Egyszerre hír érkezik testvérétől, a bajor herczegtől: „a magyarok előzőnlik határainkat, és csatára készülnek ellened.”

Mai szóval élve, bizonyos diplomateai eljárás előzte meg a háborút, vagyis inkább leplezte annak előkészítését. Már ez is figyelmet gerjeszt, mert azt mutatja, hogy itt maga a nemzet kormánya intézkedik, tehát igazán nemzeti vállalatról van szó, nem pedig törzsek vagy vezérek kalandjáról. Figyelmet érdemel továbbá a háború kezdetének szokatlan ideje. A magyarok rendszeren tél végén indultak el hazulról, úgy hogy márcziusban már ellenséges földön állanak. 955-ben ellenben nyáron szállanak táborba, csak júliusban lépik át a határt. Nem valószínű, hogy ezt a szokottnál nagyobb előkészület okozta: a magyar katonaság egyformán készen állott az év minden szakában. Külső ok sem dönthetett, mert világos, hogy minél előbb jutnak Németországba, annál többet találnak még fegyverben Ottó ellenségei közül. Nem igen lehet másra gondolnunk, mint kormányválságra – talán akkor ült Taksony a fejedelmi székbe – vagy pedig arra, hogy ily szokatlan időben való támadás által még teljesebbé akarták tenni e meglepetést, és bevárták, míg Ottó Bajorországból eltávozott és a szlávok ellen indult.

Bármint történt a dolog, bizonyos, hogy 955 nyarán az eddigieknél hatalmasabb és számosabb magyar sereg tombolt végig délkeleti Németországon. „A magyarok oly nagy sokasággal jöttek, hogy legyőzhetetlennek mondták magokat, ha csak a föld el nem nyeli őket, vagy az égboltozat reájok nem szakad,” mondja az egyik krónikás.¹⁸ „Oly tömegben törtek elő a magyarok, minőt abban az időben élő ember még sehol sem látott”, mondja egy másik kútfő.¹⁹ Az elpusztult, a polgár-háború sebeiből vérző Bajorországon minden akadály nélkül hatoltak át és elfoglalták az egész területet a Fekete-erdőig. Egyes száguldó csapataik szerte raboltak és égettek, a főszereg pedig az addigi háborúban már oly fontos szerepet játszott Ágosta városának ostromához fogott.

Ágosta, a svábok határvárosa a bajorok felé a Lech vizének balpartján, akkori felfogás szerint nem volt erős város. Csak alacsony körfal védte tornyok nélkül. Az előbbi év

viharjaiban külföldben is sokat szenvedett. De éppen a polgár-háborúnak következménye volt, hogy szent életű püspöke, Udalrik, Ottó királynak egyik leghívebb, legbefolyásosabb párthíve, nagy számú vitéz katonaságot tartott maga körül. Az őrség annyira bizott önmagában, hogy kész volt kimenteni a közeledő ellenség elé. De a püspök ezt nem engedte, hanem elrendelte a kapu bezárását. A magyarok oly sűrűn szállották meg a keleti, vízi kaput, hogy azt hitték, mindjárt betörhetnek. Ott a kapu előtt csetepaté fejlődött, és az egyik magyar, ki elől harcolt, a kinek vezetésébe leginkább bizott a többi, elesett. Társai nagy lármával és jajgatással fölvehették a földről és magokkal vitték a táborba. A püspök stolájába öltözve, lóháton, de páncél és sisak nélkül ott állott a csatában övéi közt, és a körülötte repülő nyilak és kövek közepett érintetlen maradt. A csata végével pedig visszament a városba és az egész éjjel át javíttatta a várfalakat. A világi védelemhez az egyház segédeszközei is járultak: az apácák egy része körüljárt a városban, könyörögve az Ur segítségéért, a másik pedig földre borulva imádkozott a boldogságos szűz pártfogásáért. Hajnalban maga köré gyűjti a püspök az őrséget, buzdítja őket szavával, és kiszolgáltatja a szentséget.

Alig sütött ki a nap, mindenfelől nagy tömegben tódultak a magyarok a falak felé, és mindenféle szerszámmal is hozták azokat lerontására. Midőn készen állottak a csatára és a vár falai megteltek védőkkel, néhány magyar korbáccsal fenyegette a többi, hogy induljon, de ezek, látván a védők sokaságát, Isten által megrémítve, nem mertek a falakhoz közeledni. Ezen közben Bertold, Arnulf palotagróf fia, Ulm felől jöve, hírt adta a magyar királynak Ottó király jöveteléről. E hír hallatára a magyar vezér megfuvatta tárogatóját, melynek hangját az egész sereg ismerte. A kürtszó hallatára mindnyájan abba hagyták a vár vívását, és a vezérhez siettek tanácskozás végett. A tanácsban elhatározták, hogy a város ostromától elállanak és Ottó elé sietnek, mert ha ezt legyőzik, úgyis az övék lesz a város és az egész ország.²⁰

Bertold, Ottónak és házának örök ellensége, kinek családját annyi kapocs fűzte a magyarokhoz, igaz hírt hozott. Ottó, a magyar betörés hírére, szász vitézeinek egy részével, – mert a másik a szlávok ellen volt elfoglalva, – szintén Ágosta felé tartott. Útközben hozzá csatlakoztak a bajor és frank hadak és a cseh herceg, és midőn a város közelében tábort ütött, oda jött még Konrád herceg erős lovassággal. A megbékélt pártütő jelenléte nagyon emelte a sereg bizalmát, mert a király veje nem csak rettenthetetlen bajnok volt a csatában, hanem jó tanácsú, híres hadvezér. Magából Ágosta városából, mihelyt az ostrom megszűnt, elküldte a püspök a vitézek legjavát a királyi tábor erősítésére, tulajdon öccsének Thietpald grófnak vezetése alatt. Így – először a német történetben – mind együtt voltak a német törzsek. Csak a lotharingiaiak késtek, mert Bruno kölni érsek, a király öccse, saját tartományában várta az ellenség támadását. Egyek voltak immár a királyhoz való ragaszkodásban és a pusztító pogány gyűlöletében. Oly nagy volt harci vágyuk, hogy mihelyt az előőrsök hírt hozták az ellenség közellétének, a király más napra elrendelte a csatát. A csata előtti napra, Szent-Lőrincz napjának szombatjára, böjtöt parancsolt, az istenség kegyének megnyerésére.²¹

Széles, terjedelmes síkság, a Lechfeld terület el Ágostától, nyugatra és délnyugatra, több mérföldnyi szélességben, csak itt-ott szakítva meg füzesektől és rekettyésektől. Ritka terület alkalmasabb nagy lovas ütközetre, mint ez az akkor alig betelepített róna, melyet keleten a Lech folyó szegélyez, dél felől pedig az Alpesek előágai határolnak. Mindkét sereg teljesen kifejlődhetett, és időben nem volt hiány a győzelmet biztosító intézkedések megtételére.²²

Vitézségben, lelkesedésben egyforma lehetett a két sereg. Az egyik nemzet boszút akart állani félszázados pusztításáért, királyáért, vallásáért küzdött; a másik fegyvereinek dicsőségeért, azért hogy eddigi élete módját megtarthassa, szabad kalandozási vágyát tovább is tölthesse. Valószínű, hogy a magyarok száma sokkal nagyobb volt, de azért azok az adatok, melyek 100,000-re, vagy még többre teszik hadukat, Ottónak 15–20,000-nyi katonájával szemben, nagyon túlzottak.²³ Hanem e különbséget bőven kiegyenlítette a németeknek erősebb, jobb fegyverzete, nagyobb egyneműsége.²⁴ Egyformán hősök, harcban edzetek

voltak a vezérek, de míg Bulcsunak és társainak még nem volt alkalma igazi hadverő nagy ütközetben mutatni erejüket, szerezni tapasztalásokat, Ottó és Konrád már egymás ellen, de dánokkal, szlávokkal, francziákkal szemben is sok ízben törtek lándzsát és intéztek csatarendet. Ebben a tekintetben is megboszulta magát a rabló kalandoknak aránylag olcsó dicsősége.

Ottó elrendezkedését az egykorú Widukind leírása után meglehetősen pontosan ismerjük.²⁵ Kora hajnalban nyolcz hadosztályban (legio) vonult ki a német tábor. Előbb egymásnak és vezéröknek hűséget esküdtek, aztán kibontott zászlókkal indultak útnak. A király járatlan, fáradságos úton vezette őket, hogy menetüket ne zavarja a magyaroknak a bokrok védelme mögül előhulló félelmes nyilzápóra. A három első osztály bajorokból állott, ezeket Henrik herceg tisztjei vezették, mert ő maga betegsége miatt távol maradt. A negyediket a frankok alkották Konrád vezetése alatt. Az ötödikben, mely a legnagyobb volt, minden törzsnek válogatott bajnokai, harczvágyó ifjak, sűrű tömegben övezték a király személyét, ki előtt Szent-Mihály képével ékes zászlót vittek, a diadal biztosítóját. A hatodik és hetedikben a svábok vonultak Burkhard herceg alatt, kit letett fia helyébe nevezett ki oda a király. Végre leghátul 1000 válogatott cseh vitéz képezte a nyolczadik dandárt; reájuk volt bízva a szekerek és a podgyász őrizete. Látjuk, hogy e csatarendben egyformán érvényesül a törzsek különállása és a királynak hatalma, ki a középben a derékhadat, mintegy a csatadöntő tartalékot vezette.

Sokkal kevesebbet tudunk természetesen a magyarokról. Fősergek a város felől ment szembe a királylyal. Hadoknak egy jelentékeny része pedig cselvetés és az ellenség meglepése végett hátulról került az ellenségnek, még pedig, hogy annál észrevétlenebbül érkezhessék, nem a város felől, hanem a Lech vizén átusztatva.²⁶

A magyar támadás gyorsasága és ereje méltó volt a nemzet régi hírnevéhez. A Lechen átkelt osztály hirtelen reácsapott a hátvédre, a csehekre. Előbb csak nyilazással zaklatták, aztán szörnyű lármával neki rontottak az ijedt ellenségnek, sokat bevágtak, másokat elfogtak, és míg a megmaradtak futásnak eredtek, birtokukba ejtették az egész őrizetlen maradt tábori podgyászt. A svábok, kik a csehek előtt vonultak, csakhamar osztoztak azok sorsában. Most a derékhadra, a király csapatára került volna a sor, de Ottó, a ki, mint látszik, észrevette, hogy nem az ellenséges főhad áll vele szemben, korainak tartotta a személyes közbelépést. Maga helyett Konrádot küldte visszafelé a negyedik csapattal. A vitéz hercegnek frankjaival csakhamar sikerült is megfutamítani az ellenséget, kiszabadítani a foglyokat és visszaszerezni a prédát. Konrád diadalmasan tért vissza az ellenségtől elvett győzelmi jelvényekkel. Dicsőségét növelte, hogy nem próbált bajnokokkal, mert azok a király körül maradtak, hanem új vitézekkel vívta ki a győzelmet.

Mialatt ezek történtek, a magyar főserg mozduatlan maradt. Ottó beszédet intézett övéihez, azután paizsot véve és kezébe fogva a szent lándzsát, személyesen vezette csapatját a döntő támadásra. Egy ideig ellenállottak a magyarok, azután a gyávábbak futása magával ragadta a bátrabbakat is. A kézi tusában sokan elestek. A menekülők közt sokan a szomszéd fálvakba vonták meg magukat, hol reájuk gyújtották a házakat. Mások a folyón akartak átusztatni, de a túlsó meredek parthoz érve, visszabuktak és megfulladtak. A győztesek elfoglalják a magyar tábort, kiszabadítják a foglyokat, azután folytatják az üldözést. Egész Németország méltán ünnepelhette Szent-Lőrincz napját, augusztus 10-ét, mint felszabadulásának évfordulóját.

Ki volt tehát víva a diadal – a németek mindjárt a csatatéren mint imperatort, császárt üdvözölték királyukat, – de a magyar fegyver drágára szabta annak az árát. Konrád herceget torkán halálra sebezte egy nyíl, midőn a véres munkától fáradtan és a nagy hőségtől elbágyadva feloldta vértjének csatját, hogy lélekzetet vehessen. Elestett a svábok közül Thietpald gróf, Reginald gróf, a későbbi hires krónikásnak, Hermannus Contraetusnak

rokona,²⁷ és sok más vitéz. De a veszteség még sem volt oly súlyos, hogy a királyt megakadályozta volna az üldözésben, és a győzelem teljes kihasználásában.

Ha számot akarunk adni e roppant következtetésekkel járó csatavesztésnek előidéző okairól, különösen egy tény ötlük szemünkbe. Widukind leírása, mely az író és a szász udvar közti összeköttetésnél fogva némileg hivatalos jellegű, hosszan beszél a magyar cselvetés ellen folytatott harcról, azzal az ütközettel ellenben, melyben maga a király harczolt a magyar főszereg ellen, néhány rövid szóval végez. Megengedett tehát az a következtetés, hogy a németek azt a harczot tartották az igazán döntőnek, melyben Konrád helyre állítja a csatát és visszanyeri a prédát. A másíkról a király híve csak azért emlékezik meg, hogy Ottónak is jusson megfelelő szerep a dicső eseményben. De ebből más, világos és fontos következtetés vonható le. A megkerülő magyar csapat támadása nem állott semmi összeköttetésben magának a főszeregnek mozdulataival. Sem rövid diadalát nem segítette elő, sem vereségét nem osztotta a derékhad. A támadás idő előtti volt, vagy pedig, mi szintén lehetséges, a főszereg késett. A magyar seregnél tehát hiányzott a mozdulatok egybevágása. A kisebb rész legyőzése után a nagyobb, rövid idő múlva, úgy látszik nem is valami jelentékeny veszteséggel, abban hagyja a csatát.

Mert bizonyos, hogy a magyar had meg nem törve, sőt meg sem bontva, még mindig rémületet gerjesztő számban és erőben távozott a Lechfeldről. „Oly nagy volt még mindig a pogány sereg, hogy azok, kik Ágosta városa bástyáiról nézték elvonulását, nem hitték, hogy csatavesztés miatt tért vissza, és csak akkor győződtek meg erről, midőn látták, hogy a város mellett – elhaladva sietve igyekezett a Lech más partjára.”²⁸ Ha a magyar veszteség csak azokra szorítkozik, kik a Lech mezején elhullottak, vagy fogságba estek, az ágostai csata alig hagyott volna jelentékenyebb nyomot, mint a merseburgi vagy a welsi ütközetek.

Ottó magának a győzelemnek kivívásában nehezen játszotta az első szerepet, de a nyert előny kihasználásában első rendű vezérnek mutatta magát. Még este elért Ágostába, reggel pedig már bajor földön üldözte az ellenséget. Mindenüvé gyors futárokat küldött előre, hogy őrizték a folyók átjáróit és gázlóit. Ez meg is történt. Mire a magyarok estére egy folyóhoz értek, valószínűleg az Isarhoz, már várták őket dereglyékkel, azok pedig, a kik mégis átvergődtek a tulsó partra, az oda siető őrségek kezébe jutottak. És ez nemcsak augusztus 11-én történt, és nem csak az Isarnál, hanem végig, mindegyikénél azon számos hegyi folyónak, mely az Alpeseokról lesietve a bajor fensíkot szeli. Így vált az Ágostától még rendben elvonuló hatalmas seregből, rendetlen, akaratlan, védelemre képtelen futó tömeg, melyen könnyen tölthetné boszúját a föld népe. Csak így lehetett némi történeti alapja annak a mondának, hogy Ágostánál még hirmondó is alig maradt a magyar seregből. Egyesek haza kerülhettek, de a vezérek ellenséges kézre jutottak.²⁹ Hogy ez az elfogadás, és így a seregnek teljes széttűllése bajor földön történt, abból is kitűnik, hogy a fogoly magyar vezérek nem a királynak, hanem Henrik hercegnek adattak át, a ki pedig ott sem volt a csatában.³⁰ Sőt valószínű, hogy a futás és az üldözés még tovább tartott, egészen az Ennsig, vagy még azon túl, mert egy teljesen megbízható egykoru adat szerint Lélt a csehek ellen vívott csatában fogták el.³¹

Ez az üldözés semmisítette meg a magyar hadat, ez tette az ágostai csatát Németország és Magyarország történetének forduló pontjává. A német uralkodó tulajdonkép ekkor szerez erkölcsi jogot a császári koronára; csak mint az egyház védője a pogányság ellen, lehetett Nagy-Károly méltó utóda. „Nagy” címét, melylyel őt a történelem minden más német királytól megkülönbözteti, első sorban e győzelmének köszöni. És a német nemzet is, mint egység, csak akkor lép be a történelembe, midőn nemcsak saját nyugalma biztosítja, hanem megvédi az egész nyugatot a szittya vad erő túlcsapásai ellen. Méltán hasonlították az ágostai diadalt már akkor Martell Károly nagy győzelméhez, melyet kétszáz évvel azelőtt Toursnál aratott az arabok fölött.

Nemcsak a komoly történelem, hanem a szálló monda is szívesen foglalkozott azzal az eseménnyel, mely a magyar nemzet epikus korát egy csapással befejezte. Különösen két részlet keltett hosszú időn át nagy érdeket: a fogoly vezérek kivégeztetése és a csatából megmenekültek sorsa.

„Három magyar vezért elfogtak és átadtak Henrik hercegnek, ki őket, mint megérdemeltek, rossz halállal végeztette ki, ugyanis az akasztófán pusztultak el,” mondja az egykorú hivatalos német krónikás, nagy meglepődéssel.³² Udalrik életirója nem határozza meg számukat; ellenben megmondja a helyet, Regensburgot, és hozzáteszi, hogy sorsukban sok földijök osztozott. A kivégzési módjáról megjegyzi, hogy azzal a nemzettel akarták meggyalázni.³³ Nevét először a sanct-galleni évkönyv említi, „Pulszi” király-t, kivel együtt sok más is felakasztottak. Bulcsun kívül, kit már az ágostai csatában elfogtak, említi a később elfogott Lehel is, de annak halála neméről nem szól. E kettőhöz egy sokkal későbbi forrás, II. Henrik császárnak a XII. század végén írott életrajza teszi hozzá harmadiknak Assurt,³⁴ kit egy XIII. századi, mondai alkatrészben bővelkedő bajor krónika Surnak ír.³⁵ Később aztán a tudakos Aventinus még más neveket is adott hozzá, melyeket sem hiteles kútfőből, sem hagyományból nem merített. Az eseménynek történeti magva nem több, mint az, hogy a beteg, különben is bosszúálló és kegyetlen Henrik herceg Regensburgban bitófára ítélte az eléje hozott magyar előkelő foglyokat, köztük a fővezért, a már keresztény Bulcsut, Magyarország karkaszát, Róma patriciusát és talán Lehel is.³⁶ Az áldozatok múltja, rangja és sorsa magyarázza meg, hogy e tényt már Németországban is sok részlettel ékesítették föl, hol a nemzeti gyűlölet talált kielégítést az által, hogy a magyar vezérekkel, a német fejedelmek szövetségeseivel, úgy bántak, mint közönséges útonállók. De elterjedt az esemény híre messze Görögországban is, a hol az írók mind megemlítik Bulcsu halálát.

Magyarországon a monda legszebb virágaival díszítette az ily gyászos véget ért hősök emlékét. Sorsukhoz fűzte az egész ellentétet a magyar és nyugoti népek közt, képviselőivé tette őket a kín és halál által sem hajlítható férfias dacznak, az ősi pogány vadságnak.

Az ágostai ostromnak és a csatának a későbbi viszonyokhoz képest kiszínezett, semmi hazai, hiteles hagyományt nem rejtő előadása után a krónika így folytatja: „Hirtelen rájuk rohant a német és olasz sereg, úgy hogy még ha akarták volna, sem menekülhettek, mert egyik oldalon gátolta őket a néhány nap óta csudálatosan megdagadt Lech folyó, a másikon pedig az ellenséges sereg szorította őket mint egy fal. A mint így körülfogta őket az ellenség, némelyeket közölök elfogott, másokat meg kegyetlenül megölt. Ezen a helyen jutottak fogságba Lehel és Bulcsu, a híres hadnagyok és Konrád császár elé vezettettek.” Következik azután a párbeszéd köztük és a császár közt, melyben kimondják, hogy őket az isten a népek ostorául rendelte, és hogy nemzetük léte a többi népek üldözéséhez van kötve.³⁷

„Válasszatok, a halál mely nemével akartok meghalni, kérdé a császár. Lehel válaszol: előbb hozzák ide kürtömet, ha azt megfűttam, majd felelek. Elhozták neki kürtjét, és a császárhoz közeledvén, a mint kürtölni készül, azt mondják, oly erősen csapta homlokuk a császárt kürtjével, hogy ettől az egy ütéssel meghalt. Így szólt hozzá: előttem mész, és szolgám leszel a más világon. Mert az a szittyák hite, hogy a kiket életöleiben megöltek, azok lesznek a túlvilágon az ő rabjaik. Mindjárt elfogták és Regensburgban felakasztották őket.”³⁸

Kézai krónikájában egyrészt több a történeti elem, másrészt kifejezésre jut a nemzeti bosszú érzete a hős vezérek gyalázatos halála által szenvedett sérelem miatt. Ő p. o. tudja, hogy a császár Ulm felől indult Ágosta felmentésére, a mi úgy is volt. Nem is a csatában fogták el őket, hanem a mint hajóra ülve, lemenekültek a Dunán. Miután megczáfolja a kürtökről és a császár megöletéséről szóló mondát, így folytatja: „De az meg igaz, és benne áll a krónikában, hogy merészen káromkodva gyalázták a császárt. Azt mondták, hogy ha őket megöletik, az ő nemzetéből való foglyok vagy örökös rabszolgaságba taszítatnak, vagy minden ítélet nélkül legyilkoltatnak. Ez meg is történt. Mihelyt a magyarok meghallották,

hogy a császár őket ily módon kivégeztette, leöldösték az összes német foglyaikat, a nőket és gyermekeket sem véve ki, számra vagy 20,000-et.”³⁹

Nem ért meg sehogy a magyarok gondolkodásával, hogy büszke, diadalmas hőseik, kiknek hatalma alatt rengett a föld, szolgál halálával muljanak ki, megtorlás nélkül, hogy dicsőségeknek megfelelő gyászkiséret ne hirdesse vitézségeket még a túlvilágon is. E gondolkodásmód öleti meg a császárt – kit Konrádnak nevez, tán a magyarok ellen elesett frank vezér után, – ez állat kegyetlen boszút a német foglyokon. De az igazi megtorlás csak a győzelem lehet. Ebből származott aztán az a tudákos koholmány, hogy a magyar sereg egy része, mely nem volt ott Ágosténál, a Rajna felé vonulva, elfogott egy nagy német sereget, és ezzel kiváltotta a Regensburgban rabságban levő bajtársakat.⁴⁰ Azután Lotharingia, Franciaország, Burgundia és Itália felé haza jönnek a győztes boszúállók. Látni való, hogy ez elbeszélésnek a 954-iki hadjáratnak az ágostai csata után való helyezése adja meg alapját. Még tudákosabb természetesen az Anonymus, ki elbeszéli, hogy Zsolt fejedelem, Ottó ellenségeinek hívására, nagy sereget küld Németországba, úgy az ő kérésökre és ajándékaik miatt, mint Lehel és Bulcsu halálán keseregve. E seregnek vezérei voltak Botond, Szabolcs és Urkund. Ezek bejárják Thüningiát, Lotharingiát, az Alpesekeket, elfoglalják Turint, elpusztítják Lombardiát. A mint zsákmánynyal megrakodva haza jönnek, Ottó császár a Rajnánál lest vetett nekik, de ők győznek, megölnék egy német főembert és nagy diadallal térnek haza. Itt már a 954-iki hadjárat is föl van forgatva,⁴¹ mondának, hagyománynak semmi nyoma, a nemzeti hiuságnak hizelgő üres koholás az egész.

A bukott hősök szellemét legszebb babérjaival igyekezett kiengesztelni a hagyomány, viszont arra is volt gondja, hogy azok, kik árulás vagy gyávaság által előidézték a nemzeti szerencsétlenséget, méltó módon lakoljanak. Bertold grófot a monda szerint magok a magyarok ölték meg, mint árulót, mert vigyázatlanul vitte őket a veszély elébe.⁴² Ettől a szerencsétlen Bertoldtól, ki különben, mint kimutatható, még 978-ban is élt, származtatták a scheierni grófokat, a Wittelsbach család őseit.

Sokkal nevezetesebb ennél a hét megmaradt magyarnak mondája. Az egykorú kútfők mind csak arról szólnak, hogy kevesen menekültek, számot bennök hiába keresnénk, még a mesebeli egy hirmondó sem fordul elő. Csak a XII. század közepén író freisingi Ottónál, ki sokat foglalkozott a magyarokkal, találjuk azt az adatot, hogy „a barbárokat, mi szinte hihetetlen, mind leölték, úgy hogy csak heten maradtak meg.” Ezt a mondat tovább fejti a XIII. század első felében író francia Alberich. „A magyarok három vezérét felakasztották, és a megmaradt hét magyar közt egy lett a király. Ezek haza térve, az egész népet, mely nem ment ki velök a háborúba, szolgaságba taszították. Csak a megmaradt hét magyartól származnak most a nemesek Magyarországon.”⁴³

Mivel így a hetes szám csak azután említettik, miután az érintkezés a nyugoti népek és a magyarok közt szorosabb lőn, és mivel ez adat csakis azon két írónál fordul elő, kinél ez az érintkezés legbiztosabb, eleve is föl lehet tenni, hogy e szám a magyar mondából ered.

Krónikánk a következő szavakkal beszéli el az esetet: Taksony idejében egy magyar sereg Gallia felé ment zsákmányolni. Visszajövet a Rajnánál három részre oszlott, melyek közül kettő tért haza becsülettel, egy nem.⁴⁴ Ezt a részt a szász herczeg Ysnachnál, Thüningia városánál, mind megölte, a hetet pedig életben hagyva, de fülöket megcsonkítva, haza küldte Magyarországba. Menjetek, így szólt, haza a magyarokhoz, mondjatok el nekik mindent, hogy többé ne jöjjenek a kínzás e helyére. Úgy mondják, hogy a község azon hét magyar fölött, a ki élve, fül nélkül jött haza és nem halt meg a társakkal, ily ítéletet hozott: Elvesztették minden jószágukat úgy ingóban, mint ingatlanban, elválasztották őket nejeiktől és gyermekeiktől, gyalog kellett járniok, saru nélkül, és semmit sem szerezhettek. Mindig együtt kellett járniok, sátorból sátorhoz, koldulva, a mig csak éltek. „Ezt a hetet a botrány miatt Lázároknak nevezték, és a nép róluk beszél, nem a hét első hadnagyról.”⁴⁵ A budai krónika szerint hét magyarnak és gyákoknak nevezték őket.⁴⁶ Legbővebben a pozsonyi

krónika szól róluk. „Ezt a hetet mogorieknek nevezték, kiket mai napig Szent-Lázár szegényeinek mondanak. És pedig azért, mert Szent-István király, a ki megbüntetett mindenkit, ki nem járt a helyes úton, látta az ő nemzetségeket a házakban és csárdákban énekelve körüljárni, és meg akarta ismerni társaságukat és dalaikat. Ők aztán elmondták, hogy bánt a község atyáikkal. Szent-István, meggondolva, hogy fő és előljáró nélkül senki jó nem lehet, meghagyta nekik, hogy az esztergomi Szent-Lázár vezeklőinek vessék magukat alája, és bizonyos, hogy ezért hívják őket Szent-Lázár szegényeinek.”⁴⁷

Szembevetendő mindebből, hogy a hét magyarról szóló monda mit sem tud az ágostai csatáról. Megmaradt egy nagy nemzeti szerencsétlenségnek emléke, arról sem feledkeztek meg, hogy a község halállal vagy szolgasággal büntette a gyávaságot. A magyar hagyomány nem egységes: az egyik szerkezet szerint elválasztották a bűnösöket családjuktól, a másik szerint pedig már nem ők – kik úgysis nehezen éltek Szent-István koráig – hanem utódaik részesültek a szent király gondoskodásában. Talán szabad itt egy igen merész véleményt kockáztatni, melynek csak a hét magyarnak világos összekötése a történeti énekekkel az egyedüli alapja. Úgy látszik, hogy a későbbi jó keresztény felfogás a sátorról sátorra járó énekesekkel érezte megvetését, midőn a gyávák utódainak állította őket. István király gondoskodása és a Szent-Lázár oltalma alá helyezés egy vonalra süllyesztette a bélpoklosokkal azokat, kik minden szavukkal leghőbb dicsőítői voltak a pogány vitézségnek és erkölcsnek. Az idegenek egyaránt hallva a szerencsétlen hét magyarról és a hét vezerről, könnyen összetévesztették őket, mint ahogy Alberich tette, és a mi krónikáinknak aztán, mintegy tiltakozásul, ki kellett emelniök, hogy a nép ugyan a hét gyáváról szól, de azért a hét vezér is énekelte magáról „világi dicsőség” miatt.⁴⁸

Bármily szívhez szólóan hangzott az ének sok változatban a hősök haláláról, a gyávák büntetéséről, az egyszerű történeti tény szavát meg nem másíthatta. Németországnak és királyának hatalma fennen ragyogott, Magyarország súlyos veszteséget szenvedett. Azt a munkát, melyet Henrik király megkezdett: a magyarok kiszorítását, fia most diadalmasan befejezte. „Az a nép, melynek kegyetlenségét addig minden nemzet tapasztalta, most rémültében moczcanni sem mer”, írja az egykorú Liutprand.⁴⁹ „Lehel és Bulcsu halála után a sereg elnémult, és nem lépett be többé Németországba, mert Francia és Germánia egy lélekkel elhatározták, hogy ellenállanak a magyaroknak, ha még egyszer be találának törni. És ezért a magyarok István király idejéig nem is mentek Alemanniába, hogy a nyugoti népek egyesülve, meg ne támadják őket.”⁵⁰ A portyázás az Ennsen túl megszűnt, és már azon innen is lassankint terjed a német uralom és a telepítés. Ép úgy megszűnik a harc Itália felé. Az ágostai csatának épen az volt egyik fő következménye, hogy Ottó kétségtelen politikai és katonai túlsúlyával most megszállhatta Itáliát is. Az aquilejai és friauli határgrófságoknak német kézre kerülése óta e szép ország felé is el volt vágva a magyarok útja.

A merseburgi ütközet először vetett, legalább egy irányban, gátot a magyar pusztítás elé. 933 és 955 közt ez a gát megerősödik, és mindazok a nyugati fejedelmek és tartományok, melyek eddig, akár kénytelenségből, akár önként, fenntartották a jó viszonyt a magyarokkal, elfordulnak tőlük. Még bejárják a világot, csak úgy mint azelőtt, de országuknak nyugot felé már van megerősített, szilárd határa, és nem egyszer rajt vesztenek a portyázáson. Az ágostai csatában ez a határ végkép megszilárdul. A magyar nemzet előbb el lön szigetelve, aztán győzték le. Már számolnia kell azzal a lehetőséggel is, hogy a század elején elfoglalt területét sem tarthatja meg.

Némely osztrák történetíró mint magától érthető dolgot említi, hogy Ottó, ha tovább folytatja a hadjáratot, egészen leverheti, kipusztíthatja a magyar nemzetet.⁵¹ Valószínű, hogy ez nem ment volna oly könnyen. Az a rettegés, mely Szászországban uralkodott, míg a csata sorsáról nem tudtak, az a babonás félelem, a melylyel minden előjeltől szerencsétlenséget jósoltak, mutatják, mily mélyen gyökerezett a magyar fegyver tekintélye.⁵² Csakis ez a félelem adja mértékét a megszabadulás és a győzelem fölötti örömnak. „A barbár népek,” így

ir nemsokára a csata után Vilmos mainzi érsek a pápához, – „annyira szorongatták a kereszténységet, hogy mindnyájunkat meghódítanak, vagy oly rosszul bánnak velünk, hogy egész életünkben jajgathattunk volna, ha az a csata, melyben maga az Isten küzdött értünk, ki nem űzi őket.”³³ De tovább nem mentek. Magyarország megtámadására még csak kísérlet sem történt.

Különben is a háború folytatása, ha a magyarok nyugton maradnak, voltaképp nem felel meg sem Ottó, sem a német nemzet érdekének. Ottó, mint szász fejedelem, a szlávok elleni küzdelmet tartotta fő feladatának. Ellenők harczolt még 955-ben és 960-ig tartott, míg ellenállásukat megtörhette. Elég volt, ha a magyarok őt e kemény munkában nem háborgatják. Mint német király pedig első sorban Olaszországnak és a császári méltóságnak megszerzésére irányozta nagyravágyását. Ezeket 961–962-ben el is nyerte, minden külső háborgatás nélkül. Az a férfiú, ki múltjánál és állásánál fogva mintegy személyesítette a magyarellen harczot, Henrik bajor herczeg, néhány hónappal a csata után, 955 november 1-én meghalt. Utána fia, egy négyéves gyermek következett, és özvegyének Judithnak, a régi Arnulf herczeg leányának, csak kedvére lehetett, ha e határos, még mindig félelmes néppel jó barátságban marad.

Röviden: mihelyt a magyarok az ágostai csatával leszámoltak, és a német határt nem sértették, nem volt semmi igaz akadálya a két nemzet közti békének.

De ily hirtelen megszakítása a megszokott kalandozásnak veszedelmes válságba sodorhatta az egész nemzetet. A további fejlődés szempontjából szerencsének mondható, hogy egy irányban még szabad tér nyílt a portyázásra és a magyarság túlcsapongó ereje és harci kedve arra talált kifolyást.

-
1004. Benedicti Chronicon, 30 fej. Ez adatot 941-re kell tenni s nem 937-re, mert az író hozzá teszi, hogy azóta Itáliában nem jártak. Így is csak az Apenninektől délre eső Itáliát szabad érteni, mert az északiban még többször megfordultak.
  1005. Liutprand V. k. 19. fej.
  1006. Taksony akkor még nem volt fejedelem, hanem mintegy trónörökös. Ez lehetett fegyverpróbája.
  1007. Liutprand V. k. 33. fej.
  1008. Lupus Protospath., Mon. Germ. Script. V. k. 57. l. Ann. Beneventani u.o. III. k. 175. l.
  1009. Flodoardi Ann. 1. 400. l.
  1010. Muratori, Antiquitates Italige medii aevi. I. k. 22. l. „Ab Ungarorum nos defendas iaculis.”
  1011. Contin. Reginonis, a 944. évhez. Az évnél a 956-ban írt, tehát valamivel régebbi sanct-galleni évkönyvek adatát fogadtam el. A napot a freisingi martyrologium jelöli meg.
  1012. Widukind II. k. 36. fej. Hrotsuithae Gesta Oddonis. Mon. Germ. IV. k. 326 l. 379–394 sor.
  1013. Flodoard, i. h. 950.
  1014. E vélemény Widukind azon szavain alapul: „Aquilegium cepit, Ungarios duabus vicibus armis superavit, Ticinum transnavit.” i. h. Csakhogy itt Henrik összes tettei elő vannak sorolva és a Ticinus folyó ép oly kevésbé kereshető Magyarországon, mint Aquileja.
  1015. „Ad nos pergendi calles secluserat omnes.” Hrotsuitha.
  1016. Widukind, III. k. 30. fej.
  1017. Folcuini Gesta Abbatum Lobensium. Brüsseli kézirat. Szent-Ursmar élete a Bollandistáknál, április 18. 564.
  1018. Gesta Episcoporum Cambacensium. Hágai kézirat 303. sz.
  1019. Anonymus 56. fej. Márk krónikája, II. 33. fej.
  1020. Giesebrecht, Geschichte der deutschen Kaiserzeit. I. k. 416. l.
  1021. Regino folytatója. 955.
  1022. Gerhardi Vita S. Oudalrici ep. Mon. Germ. Script. IV. k. 401. l.
  1023. Ruotger, vita Brunonis, Mon. Germ. Script. IV. 268. l. 35. fej.
  1024. Vita Oudalrici, i. h.
  1025. Az ütközet pontos helyét nem tudjuk. Gunzenleenen vagy Kotilának színhelyeül való megjelölése csak jóval későbbi, XIII. századi forrásokban található.
  1026. Az egykorú sanct-galleni évkönyvek 100,000-re teszik a magyarokat, a XII. századi mesés Kaiserchronik 128,000-re, Ottó seregét pedig 26,000-re.
  1027. Ezt emeli ki Ottó a hadseregéhez intézett beszédben Widukindnál.

1028. Chronica, III. 46. fej.
1029. Csak így érthetjük Widukindnak azt az adatát, hogy a magyarok átkeltek a Lech vizén és úgy támadtak, megkerülve a németeket. E hely magyarázása sok fejtörést okozott a német tudósoknak, mint Dümmlernek és Giesebrechtnek. Nem vették tekintetbe azt a könnyedséget, melylyel a magyarok a folyókon átszattak, sem azt, hogy a magyar sereg egy része, midőn a várost körülzárták, valószínűleg a jobb, keleti parton maradt.
1030. Herm. Contr. Chronica Mon. Germ. Script. V. k. 115. l.
1031. Vita Oudalrici, i. h. 402. l.
1032. Világos, hogy ez nem az ágostai csatában történt. Udalrich életirója egyenesen megírja: „non post multos dies reges eorum e principes comprehensi.”
1033. Widukind, III. 48. fej. Erre mutat az Anonymus azon adata is, hogy Bulcsut és Lehelt az Inn mellett akasztották föl. LV. fej.
1034. „Et aliud bellum cum eis gerebatur a Poemanis, ubi comprehensus est rex illorum Lele, extincto exercitu ejus.” Ann. Sangallenses Maiores.
1035. „Suspendio namque crepuerunt,” – ahogy csak barmokról illik írni. Widukind, i. h.
1036. „In ignominiam gentis eorum.”
1037. Adalberti, Vita Henrici II. Imperatoris. Mon. Germ. Script. IV. 792. l. 3. fej.
1038. Chronicon Ebersbergense antiquius. Mon. Germ. Script. XX. 12. l. Minthogy e két forrásban Bulcsu nincs megnevezve, azt hiszik, hogy Súr alatt a magyar Az Úr lappang, vagyis Bulcsu, a fővezér. Igy már Pray, Dissert. IV. 72. l. De a Súr (Τζουρ) mint besenyő név előfordul. Konst. Porph. 37. fej.
1039. „Az ítéletet Kézai a császárnak tulajdonítja, II. Henrik életirója pedig a fejedelmek törvényszékének.
1040. L. fönnebb, 62. l.
1041. Márk krónikája, II. 33. Kézai már kritikát gyakorol e monda ellen; „ez a mese ellenkezik a valószínűséggel, és a ki elhiszi, nem sok ész mutat. Mert a bűnösöket összekötött kezekkel szokás a fejedelmek elé vezetni.” II. 15. fej.
1042. Kézai, i. h.
1043. Márk krónikája, u. o. Kézai itt is vérengzőbb: az elfogottakat, számra 8000-et, egyszerűen lefejezteti. II. 16. fej.
1044. Lombardiából a Rajna felől jönnek haza!
1045. Otto Frisingensis, Chronicon, VI. 20. fej.
1046. Chronicon Alberici Trium Fontium. Script. XXIII. k. 767. l. 957. év alatt.
1047. A krónika megfordítva írja, de ez, a mint a tartalomról kitűnik, íráshiba.
1048. Márk krónikája, II. 19. fej.
1049. Podhradzky kiad. 45. l.
1050. Toldi kiad. 24–25. l.
1051. Nevezetes, hogy hagyományunk a hetet inkább sajnálja mint kárhoztatja. A régi krónikák kéziratában sehol sem fordul elő „gaz magyar” vagy „magyarkák”, mint most szokás nevezni őket. Ez is a mondának valami népszerű eredetére mutat, mert különben csak nem kimélik a gyávát és árulót. Csak később, midőn az írástudók már olvasták a német krónikákat, hozták sorsukat összeköttetésbe a nagy csatavesztéssel. Dümmler, a „Die Sage von den sieben Ungarn” című értekezésében, (Gött. Gelehrt. Anzeigen) e mondát a honfoglalással hozza kapcsolatba. Szerinte a nagy nemzeti szerencsétlenség a besenyő támadás lett volna, mely elől a hét magyar az új hazába menekült. De e véleménynek nincs kellő alapja. Tudjuk, hogy krónikánk és hagyományunk mitsem tud Etelközről, sem a besenyőkről.
1052. Antapod. I. 3. fej.
1053. Kézai.
1054. P. o. újabban Huber, Geschichte Oesterreichs I. 137. „Leider wurde der Sieg zu wenig benützt.”
1055. Widukind, III. 46. fej.
1056. Jaffé, Bibliotheca, III. k. 347. l.

V. FEJEZET.

Kalandozások a görög birodalomban.

A görögök megsarczolása. Magyar vezérek Konstantinápolyban. Bulcs és Gyula. Turkia püspöke. Magyar portyázások és megszállások. Sobamagyarok. Szvjatoszláv Bolgárországban. Tzimiskes császár. A görög birodalom megerősödése. Botond mondája. A népies hagyomány győzelme a tudákosságon

Körülbelül abban az időben, midőn Szászország a magyar felsőség alól felszabadult kezdődik meg a magyarok portyázása Konstantinápoly felé. E távoli hadjáratok szükséges előfeltétele volt, hogy Bolgárország olyas viszonyba jusson hozzájuk, minőben nyugaton Bajorország és Lombardia állottak. 934-ben jelennek meg először a császári város előtt, nagy sarcot kapnak, és azóta rendes időközökben visszatérnek. Ebből azt lehetne következtetni, hogy az adót mindig bizonyos időre, tán előbb kilencz, később 5–5 évre ígérték nekik, és ha a lustrum végére járt, eljöttek azt sürgetni.

A 943-iki hadjáratnak nagyjában az volt a lefolyása, mint az elsőnek Theophanes patriciusnak jutott ismét a feladat őket megbékíteni. A fegyverszünet öt évre szólott.¹ Minthogy több magyar előkelő maradt kezesül, világos, hogy a byzancziak is vállaltak kötelezettséget, még pedig a viszonyoknak megfelelőleg, pénzbelit.

Valószínűleg ezen időbe tehető az a kísérlet: a magyarokat a császár szövetségeseivé tenni, és őket a besenyők ellen felhasználni, melyről Konstantinos megemlékezik. „Midőn egyszer Gábor pap a császár megbízásából a turkokhoz ment azzal az izenettel: támadjátok meg a besenyőket és üzzétek el őket földjükről (úgy is a tiétek volt előbb) közelebb is lesztek hozzám és gyorsan megtalálalak benneteket: a turk fejedelmek egy hanggal mind azt válaszolták: Mi a besenyők ellen nem harczolunk, mert nem birunk velők, oly nagy a földjük, oly számos a népök, és fene gyerekek. Ne is szólj többet róla, mert nem szeretjük.”² Kár hogy e viszonyokról nincs más értesülésünk.

Jóval többet tudunk a 948-iki hadjáratnak ha nem is eseményeiről, legalább következéseiről. Most már Konstantinos Porphyrogennetos volt a császár. A tudós uralkodó elmondja, hogy Termacs, Teveli fia, Árpád unokája csak az imént volt nála, mint vendége, Bulcsuval, Magyarország harmadik fejedelmével és karkhászával együtt.³ E látogatás a legnagyobb valószínűség szerint 948 tavaszán történt, midőn újra békét és szövetséget kötöttek.

Későbbi görög írók többet tudnak e látogatásról, mint a császár.⁴ „A turkok mindaddig folytatták pusztításaikat a római birodalomban, míg Bulesodes, az ő fejedelmök, azt szinelve, hogy keresztény hitre tér, el nem jött Konstantinápolyba. Ott megkeresztelkedett, és Konstantinos császár őt kegyesen fogadta, a patriciusi méltósággal kitüntette és nagy ajándékokkal gazdagította.”⁵ Azután hazatért. Nem sokkal ezután Gylas, szintén turk fejedeleme, ugyanazon okból eljött ide. Ő is keresztény lett, és vele is úgy bántak, mint az előbbivel. Ő azonban magával vitt egy Hierotheos nevű, híres jámbor szerzetest, hit Theophylaktos patriarcha Turkia püspökének jelölt ki. A mint Turkiába jött, ott sokat áttérített a barbár babonától a keresztény hitre. Gylas pedig hű maradt a keresztény valláshoz, többé nem csapott be a római területre, sőt a keresztény rabokat ki szokta váltani, és őket a szabadsággal megajándékozni. Bulesodes ellenben szétépte az istennel kötött szerződését, és gyakran harczolt övéivel a rómaiak ellen. Hanem midőn ugyanezt tette a frankokkal szemben is, Ottó király fogságába jutott és nyársra húzatott.”⁶

Mig Konstantinos uralkodott, nem igen hallunk többé magyar betörésről. Csak 958-ban jutnak, ismét húsvét táján, egész a város közelébe.⁷ Sok foglyot és prédát vittek már magokkal, midőn a császár Pothos Argyros patriciust küldte ellenök, ki éjnek idején meglepte táborukat, felszabadította a foglyokat és sokat közülök leölt.⁸ Körülbelül ép úgy jártak 961-ben, a midőn már Konstantinos fia, Romanos uralkodott. Leon Phokas kis seregével szintén éjjel támadta meg őket, még pedig három oldalról. Csak kevesen menekültek meg közülök.⁹ Máskor azonban szerencsésen harcoltak. Így Liutprand elbeszéli, hogy egy ízben (966 körül) Thessaloniké vidékén 300 magyar elfogott 500 görögöt. Ezeknek példája azután betörésre csábított két más magyar csapatot. Ezek is sok prédát szereztek, de haza térés közben, midőn egy szoroson át vigyázatlanul haladtak, negyvenen közülök görög fogságba estek. Nikephoros Phokas, a vitéz görög császár, ezeket érdemök szerint meg tudta becsülni. Kivezette őket a börtönből, drága ruhába öltöztette, és mint testőreit, magával vitte az arabok ellen az Euphrates vidékére. Midőn a híres cremonai püspök, mint Ottó császár követe 968-ban Konstantinápolyban járt, röviden úgy vázolja a birodalom állapotát: a saracenusok megszállva tartják a tengert, a magyarok pedig a szárazföldet.

Úgy látszik, némely magyar csapatnak – mert igazi háborúról, nagy seregről itt nincs szó – annyira megtetszett a görög birodalom, hogy biztos tábort választva, több éven át is ott maradt, vagy épen egészen megtelepedett. Ilyen turk telepről a Vardar vidékén, tehát Makedóniában, szól Basilio császárnak egy 1020-iki oklevele, egy másikat Ochrida vidékén a XI. század végén említenek.¹⁰ Magyarországon is megmaradt e kivándorlók emléke. Ez szolgáltathatta alapját az Anonymus híres elbeszélésének Zuárd és Kadusa hadjáratáról. „Átnyargaltak Wacil kapuján, (Traján kapuján), elfoglalták Fülöp király várát¹¹ és alávetették magoknak az egész földet Cleopatra városáig.¹² Meghódították az egész vidéket Durazzo városától a rácz földig. És Zuárd azon a földön vett feleséget, és az a nép, melyet most Sobamogerának neveznek, vezérének, Zuárdnak halála után Görögországban maradt. És azért mondják Sobá-nak, vagyis a görögök nyelvén ostoba népnek, mert után nem akart visszatérni hazájába.”¹³ Azért hiszszük, hogy az elbeszélésnek van történeti magva, mert Ochrida csakugyan Durazzo és Ó-Szerbia (terra Rachy) közt fekszik. Más magyar csapatokat megzsoldjukba fogadtak a görög császárok; ezek természetesen még sokkal gyorsabban elvesztették nemzetiségöket.

Nikephoros császár, ki Konstantinos fia után uralkodott, minthogy az arabok elleni harcczal volt elfoglalva, és így a magyar becsapásoknak fegyverrel nem állhatta útját, más módon igyekezett tőlük szabadulni. Péter bolgár czárt vont a felelősségre; miért engedi át a magyarokat területén? (965.) A bolgár fejedelem szívesen lépett volna szövetségre a keresztény császárral, de mivel Byzanczból segítséget nem kapott, mégis csak kénytelen volt újra egyességre lépni a magyarokkal.¹⁴ Erre a császár az orosz varégokat hívta a bolgárok ellen. Szvjatoszláv kievi fejedelem minden elődjét felülmúlta vitézségben és kapzsiságban. Nagy sereggel lehajózott a Deneperen, és a Duna mellett fölhaladva, elfoglalta Szilisztriát (967-ben). A görög császár csakhamar belátta, hogy a szövetséges veszélyesebb lehet az ellenségénél, békét és családi egyességet kötött a bolgár uralkodóval, és háborúra készült az oroszok ellen. Szvjatoszláv azonban sehogy se volt hajlandó könnyen szerzett gyönyörű hódítását a császár kedvéért kibocsátani kezéből. Anyjához és országa nagyjaihoz így szólt: „nekem már nem tetszik Kiev, én Pjerejaszlaveczen akarok lakni a Duna mellett,¹⁵ mert az az én országom szíve. Oda özönlik minden jó, a görögöktől arany, ékes ruha, bor, sokféle gyümölcs, a csehek és magyarok országából ezüst és más fémek, Oroszországból pedig a prém, viasz, méhsőr és a rabszolgák.” Péter czár időközben meghalt, és így az orosz fejedelem annak fiait: Borist és Románt elfogta, és Bulgária urának tekintette magát. Sorban elfoglalta a bolgár városokat, Philippopolt kemény ostrom után feldúlta, és nagy sereg élén megjelent a görög határon.

Akkor már Joannes Tzimiskes volt a császár, hatalmas, harcias férfi, ki egész életét a táborban töltötte, nagy vezéri hírnevet nyert és végre Nikephoros megöletése által megszerezte magának a trónt is. Bár öröme származása volt, vitézsége, elszántsága, rettenthetetlen kitartása és hadi tehetsége méltó utódjává tették őt a régi római imperátoroknak. Mivel Szyjatoszláv hallani sem akart alkuról, sereget vezetett ellene. Az orosz fejedelem viszont besenyő és magyar zsoldosokkal erősítette magát. Minthogy a bolgár nemzet saját erejéből többé fönn nem tarthatta magát, el kellett dőlnie azon kérdésnek: új népvándorlás lépje el észak felől az annyi vérral öntözött területet, vagy pedig újra a császári hatalom legyen-e uralkodó a Balkán lejtőin és a Duna déli partján?

Kemény harcok után a római fegyverzet és kitartás győzött a barbárok vad bátorsága fölött, Szyjatoszláv kétségbeesett ellenállás után kénytelen volt kivonulni Szilisztriából, és kevés megmaradt társával haza hajózni. Nemsokára aztán elesett a besenyők elleni harcban. Az oroszoknak ez az első nagy inváziója a Balkán félszigetre véres kudarczczal végződött. Tzimiskes fényes diadalmenetet tartott. Bolgárország, századokon át a császárság legveszélyesebb ellensége, görög tartomány lett.

E hódítás egyszerre véget vetett a magyar kalandozásoknak is. Mióta a görög határ már a Dunánál kezdődött, és erősen meg volt rakva őrségekkel és várakkal, nagyon is kockázatos volt a hosszú út annyi hegyen és szoroson át Konstantinápoly és Thessaloniké kincses házaihoz.

A görög portyázásoknak egészen más a jellemők, mint a Németország és Itália ellen folytatott hadjáratoknak. A politikai tervnek még látszata is hiányzik bennök, egész meztelen a rablás és sarczolás, mint kitűzött céljok. Csatát nem igen vívnak, várat nem ostromolnak, és a kalandok elhagyása nem valami véres catastrophának volt következése, hanem minden nagyobb válság nélkül egyszerű okozata volt a görög birodalom új megerősödésének. Ehhez képest a császári városhoz, Konstantinápolyhoz járás is egész zavartalan fényben csillog a magyar hagyományban.

„Huszonegyedik évben azután (az ágostai csatát értve), a magyarok bementek Bolgáriába, és onnét Drinápoly elé jutva, azt elfoglalták, végre Konstantinápolyt szállották meg. Mialatt ők az ostrommal voltak elfoglalva, egy óriáshoz hasonló görög, a városból kiküldve, felszólította őket: jelöljenek meg két magyart a vele való birkózásra, ha mindkettőt le nem győzi, a görög császár adófizetője lesz a magyaroknak. Midőn ez a magyarokat szerfölött bosszantotta, találtak egy ellenfélre, ki a göröggel szembe szállva, így szólt: Én vagyok Botond, igaz magyar, a legkisebb a magyarok közül. Végy magadhoz két görögöt, az egyik hadd tartsa vissza kiszálló lelkedet, a másik hadd temesse hulládat. Mert én bizony népem adófizetőjévé teszem a görög császárt. Ekkor Opour,¹⁶ a magyarok hadnagya, kit a község akarata helyezett a sereg élére, meghagyta Botondnak, menjen buzogányával a város érczkapuja ellen, és mutassa erejét. Amint a kapuhoz ért, azt mondják, akkorát ütött és akkora rést vágott benne, hogy azon a lyukon kényelmesen ki és be járhatott volna egy öt éves gyermek. A görögök, a csuda miatt, nem is akarták kijavíttatni a kaput.”¹⁷

„Elkészült a küzdőtér a város kapuja előtt, görögök és magyarok körülállták, hogy nézhessék, a magyarok lóháton, a görögök a bástya fokáról. Botond fegyverzet nélkül állott ki, egyedül. Midőn a görög kijött a városból, felkiáltott, miért nem hívott Botond még valakit segítőnek? Erre Botond neki rontott, s rövid birkózás után úgy földhöz vágta a görögöt, hogy az nem is birt többé fölkelni. A görög császár és a többi főemberek, a császárné udvarhölgyeivel, ennek láttára nagy szégyenökben eltávoztak és visszamentek palotáikba. A görögnek egyik karja eltört, és ebbe belé is halt. A magyarok tehát, kivíván a diadalt, követeket küldtek a császárhoz az adóért. De a császár nevetésre fordította a dolgot és nem válaszolt semmit. Erre a magyarok elindultak onnét, és végig pusztították Görögországot és Bolgáriát, töméntelen aranyat, gyöngyöt, drágakövet rabolnak, számtalan foglyot visznek

magokkal és nagy vigalommal haza térnek Pannoniába. Ez volt az utolsó zsákmány, melyet a magyarok pogány korukban ejtettek.”¹⁸

Meglehet, hogy Botond alakja tisztán mondai. Mindenesetre feltűnő, hogy egyik nemzetséghez sem sorozzák, hogy semmi család sem származtatja magát tőle, és hogy még a mindentudó Anonymus is csak atyját, Culpunt birja megnevezni, de semmiféle ivadékát nem említi. Hanem magának a mondának régiségében és történeti tartalmában nem lehet kételkednünk.¹⁹ A konstantinápolyi kalandot, a város ostromát a magyar krónikák nem írhatták ki a nyugoti évkönyvekből, azok mitsem tudtak felőle. Igazi történeti becsü, szinte homérikus a görög bajnok kihívása, a magyar vitéz önérzetes, büszke válasza, melynek megfelel a tett, végre a görög császár szószegésének, megbizhatatlanságának rajza, melyért aztán a magyarok magul vesznek magoknak elégtételt. A tényeknek megfelelő az is, hogy a keleti portyázás és zsákmányolás még jó ideig tartott, miután nyugot felé már el volt zárva az út. Végre kiemelendő, hogy a magyar ember szervében ez a távoli kincses Konstantinápoly maradt meg az igazi városnak, melynek gazdagsága őt vonzza, mely előtt megmutatja vitézségét és ügyességét, de a melynek elfoglalására komolyan nem is gondolhat.

Hanem az elbeszélésnek értékét nem egyedül történeti alapja adja meg. Egyik részletét birjuk benne a pogány hőskort nagy előszeretettel művelő és dicsőítő népies költészetnek. A nyers testi erő hatalmas nyilatkozata az, mi legkülömbnek tetszik a nép egyszerű fia előtt. Ennek cultusa teremtette meg a popularis hősöket Heraklestől és Sámsonától egész Siegfriedig és a jó Toldi Miklósig. Szívesen mesélt népünk a hatalmas buzogányos birkózóról, ki megijesztette a görög császárt egész udvari népével, és ki erejével becsületet szerzett a magyar névnek. A tudákos írók félművelt elbizakodottságukban lenézték e mondákat. „Ha nem hiszitek a magyarok hős tetteit, a melyek itt e lapon meg vannak írva, higgyétek el a kobzosok csacska énekének és a parasztok hazug meséinek, mert azok mai napig nem feledkeznek meg a magyarok hős tetteiről és harczeitől. Némelyik még azt is mondja, hogy ők eljutottak Konstantinápolyig és hogy Botond buzogányával beverte Konstantinápoly arany kapuját. De mivel én ezt semmiféle történettudós könyvében nem találtam, csak parasztok hazug meséjében hallottam, nem tartottam helyesnek e munkámba bevenni,”²⁰ írja a deák czéhbeli Anonymus. De a nép teljes győzelmet arat költészetének, egyszerű dalának megvetője fölött. A névtelen jegyző a leghíresebb hősöknek, Lehelnek, Bulcsunak társaságába kénytelen bevenni a népszerű bajnokot, és midőn a hatalmas nemes vezérek bitófán vesznek, kivel állat rajtok boszút? Botonddal, „az igaz magyarral, ki legkisebb az ő nemzetében.”

A honfoglaláson kívül nem volt semmi régi történetünkben, mi népünk lelkét annyira foglalkoztatta, elragadta volna, mint a rabló, kalandos korszak gyászos vége. A mondai kor azzal szakad meg, szomoruan, de dicsőséggel, a tisztelet és a boszú hagyományát hagyva az utódokra. Új korszaknak kellett következnie, új feladatokkal, melyekkel a kemény Bulcsu, az elszánt Lehel, az óriást földre terítő Botond meg nem birkózhattak.

1057. Theophanes, Contin. Párisi kiadás, 267. l.

1058. De admin. imp. 7. fej.

1059. De admin. imp. 40. fej.

1060. Konstantinos 951 körül irta művét.

1061. Miért kereste Konstantinos császár, a besenyő szövetség szószólója, oly buzgón a magyar szövetséget? Az olasz ügyek miatt. Lothár, Hugó király fia, akkor névleg Olaszország királya, kit Berengár szorongatott, sógora volt a császár fiának.

1062. Skylitzes.

1063. A byzanci betörések és a térítés chronológiája meglehetősen könnyen állapítható meg. Bulcsu 948-ban járt ott, Gyula ellenben 953-ban, mert Konstantinos könyvében nem említi. Későbbre nem tehető, mert Theophylaktos patriarcha 956-ban meghalt.

1064. Theophanes folytatója, bonni kiadás 462. l.

1065. Leo Diaconus, bonni kiadás 18. l.

1066. Anna Comnena.

1067. Philippopol.

1068. Ennek helyét nem tudom megjelölni.
1069. Anon. 45. fej.
1070. Zonaras, Chron.
1071. Prisztáv Tuldzsa közelében.
1072. Valószínű, hogy a vezér neve későbbi toldás, mert Kézainál nincs meg.
1073. Boleszláv lengyel királyról beszélnek, hogy Kiev városa arany kapuját kardjával átvágta. Gallus, Chronica. Mon. Germ. Scr. IX. 402.
1074. Kézai, II. 19. fej.
1075. Párviadalok akkor gyakoriak voltak a háborúban. A 970-iki háború elbeszélésénél Cedrenos hosszasan elmondja Bardas viaskodását szittyá vitézekkel. Az orosz hagyományban is szerepel egy kis termetű vitéz, ki Nagy-Vladimir alatt páros viadalban legyőz egy óriás besenyőt.
1076. Anon. 45. fej.

VI. FEJEZET.

A nemzet átalakulása a kalandozások korában.

A nemzet helyzetének változása. A vándorlás bomlasztó hatása. Idegen elemek csatlakozása. A patriarchalis kormány hanyatlása. Katonai erények. Új aristocratia emelkedése. A magyarok és az alávetett népek viszonya. Felhasználásuk a háborúban. A veszteségek hatása. Az ősi vallás bomlása. Keresztények, izmaelita bolgárok, zsidók. Térítési kísérletek a kalandozások idején. Görög térítés. Szláv befolyás. Az ősi vallás a kalandos élettel él-hal

Több mint két emberöltő mult el, mióta Árpád nemzetével megszállott a Duna két partján. A honalapító fejedelem és hű társai rég örök nyugalomra tértek, de a sátrak körül és a táborban még hangzott a dal győzelmes csatáikról bolgárok, morvák, frankok és olaszok ellen. Más nemzedék lépett helyökbe, az, mely mint gyermek jött át sietve Etelközből az új hazába, itt nevelkedett már, azután kiszállott prédálásra nyugatnak, északnak, délszakra. Soknak közölök teteme kint fejezett a szász, bajor, burgundi, bolgár csatatéren, mások, boldogabbak, haza kerültek dús prédával, kincscsel, sok lánczra fűzött rabbal, itthon vénültek tisztelve, szeretve nemüktől. Csak kevés élt még közölök 970 táján, az is a sir szélén állott, több kapocs fűzte a múlthoz, mint a jelenhez és jövőhöz.

E nemzedék fiai hasonló bátorsággal, de nem hasonló szerencsével követték az atyák példáját. Ők is bejárták a világot, de alig járhattak már oly országban, hol társaik sirhalmi ne szólították volna őket véres, az ellenség lelkében gázoló boszúra. És e boszú órája egyre késett, azok a karok, melyek egykor erőtől duzzadtak, azok a kardok, melyek előbb az ellenség véréből pirosodtak, kénytelen nyugalomban maradtak. Ismét más volt gondolkodása annak a nemzedéknek, mely 970 körül élte férfikorát. Ez sem volt gyávább apáinál, ez is próbált még szerencsét messze országokban, ez sem mondott le őseinek harczos, pusztító, boszuló hagyományáról. De a régi győzelmi biztosság már nem lehetett meg. Látniok kellett, mint válik reájok nézve egyre szűkebbé a világ. Látniok kellett, mint fölözi a német és olasz tartományokat a császárságnak hatalmas, át nem törhető bástyája, tapasztalniok kellett, mint emelkedik újra félelmes erőre az a görög birodalom, melynek omladékain őseik és ők magok is nemrég még oly bátran tomboltak. És e két hatalmas alkotás árnyában vonulnak meg és kezdenek új életet régi jobbágyaik, bolgárok, morvák, csehek. Előbb kicsiny volt a magyarnak a világ, most éreznie kellett testvértelen voltát, elszigeteltségét.

De nemcsak az emberek lettek mások, nemcsak a nemzet politikai helyzete változott meg szomszédjaival szemben, mások lettek a viszonyok is, melyek közt éltek.

Már maga a vándorlás is megbont minden családi, erkölcsi köteléket. Még az olyan félig nomád népnél is, minő a magyar akkor volt, kifejlődik bizonyos ragaszkodás a megszokott helyhez, a kúthoz, a folyóhoz, a tanyához és legelőhöz, mondák szállanak felölök, tündérek, manók népesítik őket, vadászatok, harczok emléke fűződik hozzájuk, tudják, mitől gyarapszik, mitől fogy a jószág: az ily hagyományok közös kincsét képezik a családnak, a nemzetségnek. Mindettől meg kell válnia, az a megszokott együttlét, a mindennapi foglalkozásban való közös részvétel, mely minden népnél, még a legműveltebbnél is az erkölcs legfőbb alapja, megszűnik. De meg kell lazulnia az erkölcs másik biztos alapjának, a családi életnek is. A vándorlás válságai, veszélyei közt hogyan ügyeljen fel a családapa fiára vagy leányára? A férfit haszon vagy félelem űzi el a sátorból, a nő, a gyermek, idegenek pártfogására, gyámolítására van utalva.¹ Nincs idő, sem alkalom utána járni vagy megtorolni azokat a bűnöket, melyeket rendesebb viszonyok közt elítél és számon vesz a közös erkölcsi

tudat. Minden más tekintetben, mint a katonáiban, hol épen az ellenkező szükséges, szabadosságnak, féktelenségnek kell lábra kapniok.

Mindez szükségkép megtörténnék akkor is, ha a vándorlásban csupán egy nemzetnek közös vallás, nyelv és történelem által összeforrasztott tagjai vennének részt. De ez szinte elképzelhetetlen. Még ha nem is tudnók egyenesen a kabarok csatlakozását, ha kútfőink nem is említenének kúnokat, besenyőket, izmaelitákat, ha nem is szólnának „a szövetségesek megszámlálhatatlan sokaságáról,” eleve föl kellene tenni, hogy az ily vállalathoz szívesen eljött minden szomszéd népnek elégedetlen, barangoló, hazátlan vagy törvényen kívüli eleme.² És ezek mind új erkölcsöt vagy erkölcstelenséget hoztak magokkal, megzavarták a műveltségnek, vallásnak egységét, helyet nyertek nemcsak a seregben, hanem a családokban is. És mennél tovább tartott a vándorlás és annak folytatása a kalandozás, annál nagyobb számra és jelentőségre kelle jutniok ez idegen, nagyrészt bomlasztó elemeknek. Már a honfoglalás idején egy sorban harcolnak a magyarokkal a morvák, azután a bolgárok, és nincs okunk kételkedni abban, hogy a nyereséges és nemzetök jellemének annyira megfelelő portyázásokban a magyar vitéz oldalán ott száguldott régi ellensége, a rabló besenyő.³ Láttuk, a népek minő kavarodása töltötte meg Szvjatoszláv táborát. Ép olyan zagyvának kellett lennie azon tömegeknek is, melyek Szalárd, Taksony vagy Bulcsu zászlaja köré csoportosultak. És minden új jövevénynek társasága, példája, a hadi rendbe vagy a családi közösségbe való fölvétele szükségkép egy-egy rést ütött a százados szokások és erkölcsök finom szövédékebe.

A patriarchalis, pásztori kormány ezt a népet többé össze nem tarthatta. Már előbb meg kellett alkudnia a katonai fegyelem szükséges követeléseivel, most ezekhez képest szelid szabványainak egész jelentéktelenné, üresekké kelle válniok.

Mert új erkölcs, új ideál támad és foglalja el egészen a nemzet lelkét. Ez a katonai dicsőség, az egyesnek kiválása erőben, ügyességben, hadi szerencsében. Ez szerez zsákmányt, foglyot, becsületet, ennek hírét viszi táborhelyről táborhelyre a koboz, ez csődíti a hatalmas dalia köré a viadalában, prédájában, becsületében osztozni vágyók százait meg ezreit.

Valószínű, hogy e vezérek közt a legtöbb ugyanazon körből származott, mely már azelőtt is igazgatta a nemzet sorsát. Árpádnak magának igen számos volt a családja, és nincs okunk feltenni, hogy méltatlanok lettek volna eredetükhöz. A leghiresebb vezérek közt találjuk a karkhászt, az ország harmadik fejedelmét, és az ő rokona is megmutatta Cambraynál, hogy becsületérzésben, hősiességben senkinél alább nem való. Erre mutat az a nagy ragaszkodás is, melylyel a magyarok vezetőik iránt viseltetnek, mint fizetnek érték óriási váltságdíjat Szászországban, mint adnak békét Henriknek egy fogolyért, mint kínálnak minden lehetőt egy holt tetemért Cambraynál, mint hagyják abba azonnal Ágosta ostromát, mihelyt vezérok elesett. Mindezt a katonai fegyelem egyedül nem magyarázza meg, mellette még működnie kellett az ősi, öröklött tekintély megszokott kapcsának is.

De azért a háború természete mégis kizárja azt, mintha csupa előkelő lett volna a hős, a vezér. Ha valahol, ott érvényre kelle jutnia az egyéni érdemnek. És ez az érvényesülés annál könnyebb és természetes volt, mert a hét magyar és fiaik, ez az első nagy oligarchia, a honfoglalásban és az azt követő harcokban bizonyára nagy részben elestek. Ezt nemcsak vakmerő vitézségükből következtetjük; hanem aránylag igen számos adatunk van épen az előkelők elestéről vagy fogságba jutásáról. Még valószínűbbé teszi a törzsfők nagy részének kivészését, hogy az Anonymus még csak kísérletet sem tesz arra, hogy valami nemzetséget származtasson Bulcsutól vagy Leheltől, pedig tudjuk, mennyire kedveli ő a genealogiát, és mennyire büszkélkedtek volna ily származással a nagy családok. Viszont diadallal, kincscsel, számos hű hadi néppel a nemtelen, a jövevény egy sorba emelkedett a törzsökös urakkal. Családja, vére összeolvadt a régi nemzetiségekével.

Még korunkban is, midőn százados civilisatio hagyománya és a csecsemőkortól folyton tartó felügyelet és iskolázás nyüggözi le az indulatokat és szenvedélyeket, ismeretes, és minden újabb háború bizonyítja, mily szabadon nyilatkoznak azok a legszigorúbb katonai

fegyelem alatt is, idegen, legyőzött országban. Akkor pedig irtás, rombolás minden háború; a fogságba ejtés, rabságba hurczolás már számítás, némileg kegyelem ténye volt. Ki parancsolt a természet erőteljes vad fia bujaságának, kapzsiságának? Pedig ez a rablás, gyilkolás, erőszakétel volt akkor a nemzet nagy részének megszokott foglalkozása. Hiheti-e valaki, hogy az ilyenhez szokott lélek azonnal lecsendesedik, korlátot, szabályt ismer, mielőtt a haza földjére lép? Nincs másképp: a katonai erényeknek két emberöltőn át való, szinte kizárólagos, egyoldalú ápolása nemcsak a zaklatott külföldön, hanem itthon is bizonytalanná tette a létet, a vagyont, a női becsületet, megszokottá, legtöbb esetben büntetlenné a törvényteleniséget, az erőszakot.

Eddig csak az idegen országban való harczoknak bomlasztó hatásáról szóltunk. Már az magában véve is érezte befolyását a nemzetnek egy számra is igen jelentékeny részénél. De egy más, állandóbb tényezőről sem szabad megfeledkeznünk, mely reá nyomja bélyegét az egész nép lelkére, férfira, nőre, öregre, aprajára egyaránt. Ez a hódítás ténye.

A magyarok, midőn megszállottak, urai lettek nemcsak e földnek, hanem a rajta lakó népességnek is. E népesség, mely számra nézve valószínűleg felülmúlta a hódítókat, amennyiben nem csatlakozott fegyveresen a magyarokhoz, szolgájuk lőn. Ez történt akkor mindenütt, hasonló viszonyok közt, és semmi okunk nincs föltennünk, hogy a magyarok akár jobban, akár rosszabbul bántak volna szláv alattvalóikkal, mint a szász a magáéival, mint a gót vagy longobard a románnal, vagy mint a bolgár a maga szlávjával vagy görögjével. Valószínű, hogy némelyiket a jószág gondozására használtak, másokat, a kik letelepedettek voltak, természetesen egy részének beszolgáltatására kényszerítettek, ismét másokat pedig jó pénzért eladtak.⁴ Arra, hogy miképen volt az őslakosság felosztva a hódítók közt, nincs semmi adatunk.⁵ Valószínű, hogy a nagy térségeken, a hol gyéribben laktak, mind cselédek lettek, a jószág mellé kerültek és lassankint beolvadtak a magyarságba, a dombosabb, hegyesebb vidékeken pedig, hol számosabban voltak, és hová nem igen telepedtek a magyarok, megmaradtak falvaikban, zsupánjaik alatt, adót fizetve, termést, robotot szolgáltatva. De egyet alig lehet kétségbevonni, t. i. hogy legnagyobb részt nem elkülönítve laktak uraiktól, hanem velök együtt, folytonos érintkezésben. Ennek tanúsága a nyelv, mely igen tetemes ó-szlóven alkotó részt tartalmaz, még pedig, a mit különösen ki kell emelniünk, e tekintetben alig van különbség az egyes nyelvjárások közt. Szláv szóval jelöljük a legtöbb szerszámot, butort, a földművelési és ipari tevékenység legtöbb eszközét és eredményét, számos állatot és növényt. Ily tömeges kölcsönvétel csak huzamos együttlakás magyarázhat meg, és még ha föl is tesszük, hogy a szláv nyelv hatása nyelvünkre még Etelközben kezdődött, még akkor is igen élénk érintkezésnek kellett folyni az új hazában a győztesek és a legyőzöttek közt. Ez az érintkezés nem szorítkozott a békés állapotra. Egyenes adatunk is van arról, hogy a morvák együtt harczoltak a magyarokkal. De mindenesetre még sokkal nagyobb számmal kellett kísérniök a sereget a podgyász mellett, vagy mint a rabok őrzői. Sőt igen valószínűnek kell tartanunk, hogy a magyarok sem tettek másként, mint a tatárok: foglyaikat kergették előre első rohamra az ellenséges vár ellen.⁶ Ennek a folytonos érintkezésnek békében és háborúban volt eredménye egyrészt a magyar nyelv telítése szláv elemekkel, másrészt, mi tán még fontosabb, a morva szlávok teljes beolvadása a magyarságba, nemzetiségök teljes elenyészése, mely, úgy látszik, elég gyorsan ment végbe.

Míg ez a beolvadás, a hódoltsági viszony teljes elismerése bekövetkezett, az egyes magyarnak és családjának őrt kelle állania sátra kapuján, a mezőn és az erdőn, éjjel-nappal. Idegen, ellenséges emberek környezték, kiktől hódolást, szolgálatot követelt, és kiket nem kapcsolt még hozzá a kegyeletnek, a ragaszkodásnak, a megszokásnak semmi kapcsa, mi később tűrhetővé tette a jobbágyságot. Mentől számosabb volt e szolganép, annál jogosultabb a gyanu. És a nemzetre, vallásra különböző alattvalót nem tartja, nem tarthatja még féken más, mint urának erősebb karja, élesebb fegyvere. Erkölcsi viszony még nem fejlődhetett: a rab eszköz volt, nem más. És míg ez meg nem változott, az otthon való megszállás, foglyok,

rabok közt, kincs birtokában, annyi módon keltve a jogtalanban a boszú érzetét, oly erőszakosságot és fegyelmet követelt, mint akár a legtávolabbi országokba való portyázás.

Akár a külső háborút tekintjük tehát, akár az otthon való tantózkodást, a katonai erő és túlsúly mindenben az uralkodó momentum. A magyar status e tekintetben, a hadi erő és nevelés teljes erőfeszítésében, hasonlóvá vált a régi spártai respublicához, a mivel másrészt ott is, mint ismeretes, a család és erkölcs teljes meglazulása járt együtt. „Sehol sem volt az úr annyira úr, sehol a szolga annyira szolga, mint Lakedaimonban.” De a katonai elem ezen túlnyomóságából, melyet a viszonyok parancsoltak, világos, hogy a régi törzsi szervezetnek már el kellett vesztenie régi, összetartó erejét. Tekintélye, működése lassankint a tisztán hadi felosztásra kellett hogy átmenjen. Ez az átmenet annál könnyebben és természetesebben kellett hogy megtörténjék, mert hiszen az ági és nemzetségi összetartozás elejétől fogva hadi célra is szolgált, azután meg, mert az új uralkodó osztály csak lassankint, egyenkint lépett az előbbennek helyébe. A származás és az örökölt tekintély tisztelete követelte, hogy ez az eredetében annyira eltérő kétféle aristocrata – mint hazánk történetében azóta is többször megtörtént – egynek látszó egészsze forradjon össze.

Ilyenmü társadalmi alakulásnak, minő a magyar volt 950 körül, a harcz, a győzelem az egyedüli tápláló forrása. Ez az egykor oly hatalmasan buzgó forrás az ágostai csata után lassan elapadt. A szerzés helyébe a megtartásnak, a lehető ellenséges támadások és a belső zendülések elleni védelemnek gondja lépett. A katonai feladat még mindig igen fontos, de e szempontból egyedül nem lehetett már intézni a nemzet sorsát.

Ugyanakkor, midőn a vándorlás, a portyázás és hódítás következtében megváltoztak a nemzet alkotó elemei, és gyökeresen átalakult annak szerkezete, más irányban is lassu, szinte észrevétlen fejlődés megy végbe az ősi intézmények rovására. Mint a világ minden népénél, úgy a magyaroknál is a vallásos fogalmak szerves összeköttetésben állottak a családdal, a törzsszel, a lakóhellyel, mindazzal, mi a nemzet egyediségét alkotta. Mivel a magyarnak összes működésében hadi tevékenysége volt legkifejlettebb, természetes, hogy vallása is harczos színt öltött. A szittya hit elválhatatlan volt attól a meggyőződéstől, hogy a magyarnak uralkodnia kell a többi ember fölött, ezen és a más világon. De mialatt ez az uralom politikailag egyik vagy másik alakban még fönállott, megrendült már az a hit, mely annak mintegy erkölcsi alapját képezte.

Ebben is a vándorlással együtt járó népkeveredés volt az egyik tényező. És ha a magyar ősvalláshoz valószínűleg igen közel álló besenyő vagy bolgár hit e tekintetben nem is rejtett veszélyt, csatlakoztak oly elemek is, melyeknek vallásos meggyőződése és szertartása nagyon eltért, sőt olyanokban sem volt hiány, melyek mint monotheista tanok hivei, többé-kevésbé kötelességöknek tartották hitök terjesztését. A kozár csatlakozás következtében lehettek a magyarok közt zsidó vallásúak, sőt egy X. századi író szerint az egész nép magát a zsidóktól származtatja.⁷ Már a régi hazában is jártak köztük keresztény hittérítők, és Szent-Methodius egy életrajza szerint a magyar nagyfejedelem is magához hívatta a hires érseket a Duna mellékére. E találkozásnak elbeszélése – bár aligha egészen hiteles – mindenesetre nagyon jellemző arra nézve, mint ítélték a pogány magyarok vallásos közömbösségéről. „A fejedelem úgy társalgott vele, mint ily férfiakhoz illik, és gazdagon megajándékozva őt, bocsátotta ismét útnak, kérve a szentet, imádkozzék érte is.”⁸ Megtérésről azonban szó sem volt. Valószínűleg nagyobb eredménnyel dicsekedhettek a közel rokon, mohamedán vallású volgai bolgárok, kik ide is eljutottak, mint kereskedők és harczosok. Magyarország akkor bizonyára egyik legnagyobb rabszolgavására és nemes fémpiacza volt a világnak, és ezek az ügyes üzleti emberek, kik addig is közvetítették a keleti Európa forgalmát az arabokkal, természetesen ide tették át egyik főtelepöket. Több századon át ők maradtak Magyarország bankárjai, még a keresztény korban is a királyok kiváltságos pénzemberei. Régi hagyomány szerint ők szállották meg Magyarország természetes és kereskedelmi központját, Pestet, már a vezérek korában.⁹ Ők azok, kiket emlékeink izmaelitáknak, khalisziaknak neveznek, és kik,

mint a későbbi kereskedő népek, örmények, görögök, zsidók is tették, külön vallásuk daczára, idővel beleolvadtak a magyarságba.¹⁰

A másik tényező e téren is a külföldön való kalandozás. Bárminő rémületesnek tüntek föl a rabló magyarok a nyugoti népek szemében, mindig akadtak jámbor szerzetesek, kik akár mint foglyok, akár önszántukból, az isten ígését prédikálták a vad pogányoknak. A belgiumi gemblouxi klostrom szent alapítója, Wicbert, midőn a magyarok 954-ben jövet és menet arra jártak, „elébök állott, nem védve anyagi paizsszal és sisakkal, csak Isten szavának kardjával övezve. El volt készülve kiüríteni a szenvedés kelyhét, és életét kockára tenni testvérei lelkének megmentéseért. Krisztus vitéze, először is békét ajánlva nekik, szónokolni kezdett, és lassankint csillapítva dühöket, üdvösségükön fáradozott. Nem is szünt meg a bálványimádás fertőjétől bemocskoltaknak hirdetni a hit tanait és az örök király mysteriumait, míg néhányat közölök az ördög birodalmától el nem vont, és nevöket a keresztény vitézkedők közé be nem vette.”¹¹ Hasonló eredményért dicsőítette egy régi sanct-galleni följegyzés Prunvartot, ki Szent-Gál szolgái közül való volt, és sok magyart, királyukkal együtt, megtérített.¹² De általában az ilyenmü érintkezés nem volt alkalmas arra, hogy nagyobb és általánosabb eredményt létesítsen. Sőt bizonyos, hogy a külföldi kalandozások és az általok keltett szenvedélyek lényegesen erősítették az ősi vallás iránti bizodalmat.

Nagyobb siker volt elérhető, ha az érintkezés a külfölddel békésebb természetű volt. Említettük már, minő diadalt vivott ki a byzanci hitbuzgóság és diplomatia egyaránt, midőn Magyarországnak második és harmadik fejedelme nyíltan fölvtették a keresztény vallást. Úgy látszik, a görögök ép úgy akartak eljárni a magyarokkal, mint egy századdal előbb a bolgárokkal, és alig vonható kétségbe, hogy a Byzanczból kiinduló térítés gyorsabban mutathatott fel jelentékeny eredményt, mint az, mely a nyugoti kereszténység országaiból indult ki. E tény megmagyarázza egyrészt a császári udvar nagyobb méltósága és gazdagsága, másrészt, hogy politikailag korántsem volt vele szemben oly feszült a viszony, mint a szász királyokkal szemben. Bulcsu eljárása pedig tipikus a régi katonára nézve, lett legyen az germán, varég vagy magyar. Szívesen meghallgatja a hosszú, szép beszédet, aláveti magát a szertartásoknak, elfogadja a gazdag ajándékokat, de haza jöve, mégis csak az ősök módjára él és harczol a keresztények ellen.

Végre a harmadik tényező az ősi vallás megrendítésében az alávett népekkel, különösen a szlávokkal való folytonos érintkezés volt. Tudjuk, hogy Szvatopluk keresztény volt, érsekséget, püspökséget alapított, hogy birodalmában a szláv volt az egyházi nyelv, és hogy még fiai alatt is egyre folyt a tárgyalás a pápával a morva egyház szervezése céljából. Másrészt azt is tudjuk, hogy már Methodius térítése előtt, német befolyás alatt, nevezetes haladást ért el a kereszténység a balatonvidéki szlávok közt. Néhol, Pannoniában, különösen a nagyobb telepeken, tán még a római idők óta megmaradt és lappangott a keresztény hit. Igen természetes volt feltételezni, hogy a szláv alattvalók első sorban buzgólkodnak uraik megtérítésén. E nézet megerősítésére szolgál az a tény, hogy számos egyházi vonatkozású szó az ó-szlovén nyelv közvetítésével jutott át a magyarra.

Közelebbről megnézve a dolgot, ezt a belföldi szláv térítést nem ítéltjük valami nagy terjedelműnek és fontosnak. A kereszténység még a morvák közt nem vert elég mély gyökeret, és semmi esetre sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Konstantinos császár Moraviát, „melynek egykor Szfendoplokosz volt az uralkodója,” keresztetlennnek nevezi.¹³ És ha tán túlzott is a bajor püspökök vádja, hogy a morvák, mihelyt a magyarok jöttek, hozzájuk csatlakoztak, velük esküdtek pogány módon, mégis sokkal inkább föltehető, hogy a magyar példa vonzotta a hitben még éppen nem szilárd morvákat, mint megfordítva. A mi kereszténység itt volt, az is elcsenevészett. Általában senki sem alkalmatlanabb arra, hogy egy győztes, büszke nemzetet megtérítsen, mint levert, lenézett alattvalója. Az angolt sem alattvalója, a britt, térítette meg, hanem a szövetséges frank nemzet és a pápa.

A pannoniai műveletlenebb fél-pogány szlávnál bizonyára nagyobb volt a számos német, olasz, francia, görög fogolynak térítő hatása. Nemcsak azért, mert magok is jobb keresztények voltak, és közülök bizonyára kevés esett vissza urai példájára a pogányságba, hanem különösen mert ügyesebb, tanultabb létökre bejuthattak az előkelők sátrába és tanácsába. Közülök kerültek ki a tolmácsok, mint az a pap, ki Sanct-Gallenben járt a magyarokkal, csak ők lehettek az íródeákok, és külföldi követségekben és kémlelésnél bajosan lehetett őket nélkülözni. Arra, hogy őket vallásuktól megfoszsza, senki sem gondolt, legfőleg abban akadályozták meg őket, hogy gyermekeiket nyilvánosan megkereszteljék.¹⁴ Azt hitték felőlük, hogy a lakosságnak ők alkotják nagyobb részét.¹⁵ Ha a férfiak nem is igen hallgattak rájuk, szavuk, példájuk nem maradt bizonyára hatás nélkül az otthon maradt nőkre és gyermekekre.

Mindezek a támadások azonban csak felszínesen, részletekben érték az ősi hitet, annak uralmát a kedély és a gondolkodás módja fölött meg nem tántoríthatták. Az igazi halálos csapást ellene a nemzeti fegyver szerencsétlensége mérte. Mert a hívő a balsorsban is meghajlik Isten akarata előtt, de a pogány, ha áldozatot hozott, a szertartásokat megtartotta, az ígézéseket elmondta, csak istenségeinek gyöngeségét vagy rossz akarátát vádolhatja, ha azok még sem segítik. Az ősi vallás volt a nyugatot romba döntő magyar hadvezetésnek életető lelke; mihelyt ez a hadvezetés kudarcot vallott, a világ ostromozására biztató hit nem maradhatott menten. A pogányság és a folytonos harc egymással szervesen össze voltak nőve, és minthogy emennek meg kellett szűnnie, amarra is ki volt mondva az ítélet.

Ezek az átalakulásokon mehetett át a magyarok lelkét biztató és erősítő eszme, ezeket a változásokat ejthették magának a nemzetnek alkatán és összetételén a 900-tól 970-ig végbe menő események. Alig van egyenes adatunk a nemzet belsejében lefolyó erjedési és vegyi processzus felől: csak előzményei és következményei után igyekeztünk azt, a tényleges viszonyok útbaigazítása mellett lehetőleg rekonstruálni.

Főeredmény gyanánt két igen fontos tényről nyelünk. Először azt, hogy a más nemzetbeliekkel való sokszoros érintkezés és a katonai érdek túlnyomó volta miatt már ekkor meggyöngült a nemzetségi szervezet és a vele kapcsolatos ősi erkölcs és fegyelem. Az előkelő nemzetség-fők sorában különben is nagy részt ütött a háború, és e hiányt a nemzetségi köteléken eredetileg kívül álló, de nagy érdemű férfiakkal kellett pótolni. Másodszor, hogy a külföldi hadmeneteknek szerencsétlen fordulata nemcsak a nemzet anyagi erejét gyöngítette, hanem szívében támadta meg hitét, vallását. De mindez nem hirtelen történik nem valami catastropha következtében, hanem az életviszonyok fokozatos változásának lassan érlelődő gyümölcse. A régi alapok inognak, megdőlnék, azt a processust látjuk eddig, mely a hunnoknál, az avaroknál végső felbomláshoz vezetett. Nálunk azonban a nemzetségi szervezeten és valláson kívül volt más eleven erő is, mely alapjául szolgálhatott a nemzet további haladásának, fejlődésének.

1077. Talán ez állapot magyarázza meg az olyan kifejezést, mint „kisebbik uram”, nem pedig valami ősi nőközösségnek föltételezése, melyre nincs semmi alap. Ha a férj elveszett, öccse lett az özvegynek és gyermekeinek gondviselője, ura.

1078. V. ö. a longobardok sokban hasonló viszonyait: Leo, *Gesch. d. ital. Staaten*, I. k.

1079. Konstantinos egyenesen kimondja, hogy a honfoglalás ideje óta a magyar nem viselt háborút a besenyővel. Lehetséges-e ezt másként megmagyarázni, mint a hogy mi megkísérlettük? Kútöink is szólnak már besenyő telepekről a vezérek korában. A besenyő törzsszerkezet még jobban megkönnyítette ezt a szétforgácsolást, mint a magyar, mert ott fejedelem sem volt.

1080. A *sclavus* szó, mint a rabszolga synonymja, régebb a honfoglalásnál. Ezt a gyakorlatot a németek kezdték.

1081. Huber, i. m. 123. 1. egészen bátran írja: „die Bewohner, meistens den Slavenstämmen angehörig, wurden zu Leibeigenen gemacht, und mit ihren Ländereien an die Häuptlinge vergabt, welche dieselben wieder an die einzelnen Männer ihrer Horde vertheilten” – de bizonyítani nem bírja. Több volt ott az önkény és a véletlen. Csak úgy bántak velük, mint más zsákmánnyal.

1082. Erre mutat az a tudósítás, hogy korbáccsal hajszolnak a rohamra Ágostánál.

1083. Herigeri Gesta Episc. Leodiensium. Mon. Germ. Script. VII. 171–172. A hunnok származásáról szólva: „Ungros denique notum est huic famae assentari velle, qui et jactant se a Judeis originem ducere.”
1084. Vita Methodii, 16. fej.
1085. Anonymus. 57. fej. Taksony idejében: „Nam de terra Bular venerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudine Hismahelitarum, quorum nomina fuerunt Billa et Bocsu. Quibus dux per diversa loca Hungariae condonavit terras, et insuper castrum, quod dicitur Pest.”
1086. Pauler Gyula a mohamedánokat a kabarokkal és székelyekkel azonosítja. (A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I. 215. 1.) E véleményt, mint semmi alapra nem támaszkodót, sőt a kútfőknek ellenmondót, nem tartom elfogadhatónak.
1087. Vita Wicberti. Mon. Germ. Script. VIII. 514. 1.
1088. Necrologium S. Galli IV. Non. Februarii Obitus Prunvarti. id. kézirat.
1089. De admin. imp. 40.
1090. Piligrim passauai püspök levele a pápához.
1091. U. o.

IV. KÖNYV

A FEJEDELEMSÉG ÁTALAKULÁSA

I. FEJEZET.

Géza fejedelemsége.

Árpád utódai. Oligarchicus kormány-forma. Géza és Sarolt. Női uralom a népvándorlás korában. Géza jelleme. Követség Ottóhoz. Bajor viszonyok. Az örgrófság. István és Gizella házassága. A Nibelung ének. A fejedelem és a község. A hadsereg. A limes és a megtelepedés. A vitézek. Küzdelem a nemzetségek ellen. A fejedelem és a főbírák. A község megszűnése

HONSZERZŐ ÁRPÁD UTÁN alig hallunk valamit a magyar fejedelmekről. Sem a történelem, sem a monda nem jegyezte fel semmi kiváló tettöket. Csak azt tudjuk, hogy méltóságuk megmaradt, és hogy a gyula és a karkhász, meg a többi törzsfő ez időben osztozott velök a nemzet igazgatásának munkájában és a hadak vezetésének dicsőségében. Némelyiknek csak nevét tudjuk, még azt se pontosan, némelyiknek még tán neve sem maradt fenn. Személyes kiválóságuk hiánya okozhatta, hogy ez időben Magyarországot nem nézik monarchiának, mint a honfoglalás korában. A görög császár kettős arany súlyú arany pecsétes leveleit a „turkok fejedelmeihez” intézte.¹

Nagyon egyoldalú, modern felfogás az, mely a hadi szervezet túlnyomóságával egy népben, azonosítja a hatalomnak egy kézben való egyesítését. Sem a spartaiak, sem a rómaiak harcos respublicái nem ismerték a monarchiát, és még a középkorban is a legkatonásabb állam, Aragonia volt egyuttal az, melyben leginkább volt korlátozva a királynak hatalma. Nincs tehát mit csodálkoznunk azon a tényen, hogy a magyar nemzet első, tisztán katonai korszaka, némileg olygarchiai kormányformához volt kötve.

Taksony, ki ifju korában maga vezetett sereget Olaszországba, volt a nemzet fejedelme azon időben, midőn a német, olasz és görög hadjáratok szerencsétlen fordulata és másrészt a Konstantinápoly felől az országba hatoló és a gyulában hatalmas pártfogót nyerő térítés új utakat írt elő a magyar nemzet sorsának. Felőle csak igen kétes hagyomány maradt, hogy kegyes jó úr volt, kihez a világ minden tájékáról sereglettek a vendégek, és hogy kún, tehát nem magyar, de nem is keresztény nőtől született fia Géza.² Hitelesebben tudták temetése helyét, mert midőn már túlnyomó volt a magyarok közt a kereszténység, az utolsó pogány Árpádfi, Levente, őse, az utolsó pogány magyar fejedelem sírja mellett jelölte ki a maga nyugvó helyét.³ Halála évét nem tudjuk, csak az akkor feltűnő új irányból következtethetjük, hogy 972-ben vagy 973 elején húnyt el és temették el őt „pogány szertartás” szerint, az utána nevezett helyen, a Duna mellett.

Árpád ivadékai nem voltak hosszú életűek. Géza, Taksony fia alig léphetett a férfi korba, midőn reá szállott atyjának méltósága. Valószínű, hogy már volt neje, Gyulának leánya, Sarolt (a szöke), kiről azután azt mondták, hogy urát és az egész országot kezében tartotta.⁴ „Szép fejedelemasszonynak” is nevezték, de az a hire volt, hogy szerfölött ivott, katona módjára megülte a lovat és egyszer dühös indulatában megölt egy embert. „Bizony pedig illőbb lett volna, ha ez a fertőzött kéz az orsóval vesződik.”⁵ Szépsége, vad erélye által nagy befolyást gyakorolt férjére, úgy hogy annak birtoka, uralma voltaképp az övé volt.⁶ E befolyás, és tán még inkább származása, keresztény hite magyarázzák meg, hogy neki oly fontos szerepet tulajdonítottak a Géza alatt végbemenő nagy átalakulás intézésére. Mindenesetre ő az első magyar nő, ki nevét eltörölhetetlenül bevészte nemzetünk történetébe.⁷

Ez a női uralom a népvándorlás és a kezdődő államalakulás korszakában éppen nem volt ritka tünet. Nem kell éppen az akkori olasz romlottság által előidézett római és lombardiai cselszövényekre, vagy Byzanczra gondolni, hol kéjvágyó, hatalomra sóvár császárnék sorban összeesküdtek férjeik ellen és azon voltalt, hogy a szerencsés, biboros gyilkos aztán velök ossza meg a trónt. Közelebb esik a frank Klotildisnak, Brunhildának, Fredegundának, az angolszász Edburgának példája. Hogy a királynőnek nagy, gyakran

Az ágostai csata idejében a királysággal oly szoros kapocsban álló Bajorország volt, Henrik herceg alatt, a magyarellenés irány legkövetkezetesebb és legerősebb előharczoa. Ez most megváltozott. Henrik fia, a „veszekedő” II. Henrik, a cseh és lengyel hercegekkel összeesküdött rokona, II. Ottó ellen és e miatt egy ideig el is veszítette országát. E viszonyok nem voltak alkalmasak sem arra, hogy a bajorok Magyarország ellen forduljanak, sem pedig arra, hogy a császár őket a magyarok karjaiba üzze, mint az a század elején történt. II. Ottó a bajor hercezség gyöngítésére elválasztotta tőle az újra alakuló, talán a bécsi erdőig terjedő keleti őrgrófságot és azt egy hű frank úrra, Leopoldra ruházta, kinek családját később a régi, híres babenbergiekkal fűzték össze. (976.) Ez Ausztria igazi megalapítása. E határgrófság tehát eredetileg nemhogy gyöngítette volna, hanem inkább erősítette a magyar positiót nyugot felé. Viszont igen valószínű, hogy Henrik herceg a császár ellen igénybe vette a magyarok segítségét. Erre mutat legalább a passauai püspök, a császár hive jószágainak pusztítása, melyről egy 985-iki oklevél emlékezik meg.¹³

A bajor herczegségnek ez a különállása magyarázza meg, hogy Henrik herczeg, miután országát visszanyerte, jó viszonyba igyekezett lépni a szomszéd és még mindig félelmes magyar uralkodóval. E közös törekvés nyert kifejezést ama házasságban, mely valószínűleg 995-ben kötötték Henrik leánya, Gizella és Géza legidősebb fia Vajk közt, kit azután mint keresztényt Istvánnak neveztek.¹⁴ A német herczegasszonyt Magyarország trónján mintegy túsznak tekintették (Geisel) a két nemzet jó barátságára és a kereszténység elterjedésére nézve. Géza diplomatiájának fődiadalául ez tekinthető. Családja összeköttetésbe lépett a nyugoti kereszténység legfényesebb dynastiájával. Ezzel a házassággal kezdődik az a szoros összeköttetés a német nemzettel békében és háboruban, mely akkor mindjárt a nemzeti élet gyökeres megváltozásához vezetett, mely nem egyszer létében támadta meg a magyarságot, de a mely másrészt a legváltásosabb időszakban anyagilag erősítette, szellemileg támogatta nemzetünket. E házasságnak békéltető hatása tükröződik vissza az épen ezen időben, Bajorországban, valószínűleg a passauai püspök udvarában, először írásba foglalt nagy német hőskölteményben, a Nibelungok énekében. A német menyasszony hű kíséretével indul hatalmas férjéhez, a hunnok országába; jól érzik, hogy a két nemzetet sok minden elválasztja, de azért mindegyik meg becsüli a másikat és még mikor véres, irtó harcra kerül is köztük a dolog azt nem országos, nemzeti motívumok idézik elő, hanem személyes szenvedélyek. Attila és udvara kereszténynek tünnek fel, de számos ott még a vad pogány úgy mint ez 995-ben valóban lehetett.

Az Árpádház fölvétele az európai uralkodóházak záródni kezdő sorába Géza külső politikájának legfőbb eredménye. Kettős tény nyer benne kifejezést: először az, hogy a magyar fejedelemség még mindig számot tevő hatalmasságot képvisel a külfölddel szemben, másodszor az, hogy magában az országban igen erős, a külföldön is imponáló tekintélynek és befolyásnak kellett örvendenie.

Géza korszakot alkotó érintkezéseiről a külfölddel nem tudunk többet, mint azok megkezdését: a quedlinburgi követséget, és azok befejezését: a bajor házasságot. Arról, mit tett, mit végzett az ország belsejében, még ennyi pontos adat sem maradt reánk. Csak arra vagyunk utalva: mi volt előtte, milyen állapot mutatkozik utánna. Összevetés, következtetés útján talán megjelölhetjük, milyen rész illeti meg őt az államalkotás és kormányrendezés azon munkájában, melynek fáradságában és küzdelmében ő kétségtelenül megosztzott hiresebb fiával, melyben épen őt illeti meg a kezdés nehézségeivel való megbirkózás érdeme, de melynek dicsősége mégis inkább az utóbbinak szent fejét sugározza körül.

Nagy és hatalmas ur volt a magyarok fejedelme, Árpád ivadéka, Géza előtt is. Kincstárában összefolyt éveken át Európa minden osztályának aranya, drágaköve, éke, akár adó vagy sarcz, akár ajándék vagy zsákmány formájában, ezernyi fogoly- és szolgahad őrizte országrészeket ellepő méneseit, gulyáit, nyájait, kísérte őt vadászaton, töltötte be udvarházainak folyosóit, várta otthon vagy az úton parancsát. Népének áhitatos tiszteletet parancsolt származása, méltósága, a külföld fejedelmei pedig nem mulasztották el követséggel, ajándékkal halmozni el azt a férfit, kinek legfőbb részt tulajdonítottak az országukat egyre fenyegető rombolás intézésében vagy távolmaradásában. Akár lóháton maga vezette a sereget, akár tanácsot ült a nemzet született és választott előjáróival, felé fordult a magyarnak és szomszédjainak reménye, aggodalma.

Még a mai időben is, minden alkotmány, törvénycikk, eskü, szerződés mellett, mindazon korlátok ellenére, melyeket egy sokoldalúan fejlett civilisatio vont, minő nevezetes szerep jut még a legparlamentárisabb államban is az uralkodó személynek, egyéniségének! Minő más volt még e szerep akkor, midőn alig van jog, csak szokás, midőn a természetes, rendes állapot a háboru és midőn a fejedelem első sorban hadvezér. A magyar fejedelemség Árpád kiválóságának köszönhetette létét. Gyöngébb utódai alatt is fennmarad, de jelentőségében, hatalmában mások is osztoznak, részben személyes érdemek, részben méltóságuk révén. A gyula és karkhász szinte önállóknak látszanak és hogy modern szóval

jelöljünk egy eltérő állapotot: a fenség a fegyveres községre szállott. Gézát kell azon uralkodónknak tekinteni, ki kifejtette és teljes virágzásra vezette a fejedelmi hatalom azon csiráit, melyek elejétől fogva megvoltak, és bár idegen alkotások részben elborították azokat, nem szüntek meg élni.

Nagyon félreértenők a kornak és az embernek szellemét, ha Gézának, ki kiválóan a tettnek embere, valami tudatos, következetes, elméleten alapuló tervet tulajdonítánk a fejedelmi hatalom megszilárdítására és az alkotmánynak ebből következő sarkalatos megváltoztatására. Neki nem volt, nem lehetett más a szándéka, mint saját tekintélyét, erejét emelni, családjának jövőjét, méltóságát biztosítani. A vele élő embereket erre akarta felhasználni, vagy ha szembe szálltak vele, megsemmisíteni, az egyes fönnforgó kérdéseket ebből a szempontból igyekezett megoldani. Az eljárás részletes, gyakorlati, csak a sok egyes ténynek végleges eredménye az, mi általános, a nemzet velejéig menő, szinte rendszeres átalakítást mutat föl.

A fönnforgó kérdések közt egyik sem lehetett életbevágóbb annál: mi történjék az eddig más országok prédáján élő, a hadat, pusztítást megszokott, rendes foglalkozás gyanánt üző magyar vitézekkel? Tényleg béke volt minden szomszéd állammal. Az erőszakos lefegyverzés szinte lehetetlen, de még ha megtörténnék is, megbénítja a nemzet erejét és idegen udvarok szolgálatába kergeti fiainak javát.

Szinte általános törvénye a népvándorlásoknak, hogy a midőn a népek előre nyomulásokban át nem törhető akadályra bukkannak, nemcsak megállapodni, megtelepedni kényszerülnek, hanem az új viszonyok kiözé jutás következtében belső szerkezetök, alkotmányuk is átalakul. Most a megállapodás, hatalmas szomszéd mellett, más nehézségeket okoz, más feladatok megoldását követeli, mint a vándorlás és kalandozás. Így jártak a III. és IV. században a germánok a római limes mentén. Törzseik akkor jegeczesednek, frankok, alemannok, burgundok királyságaivá. A magyar nemzet is ily limesre talál 955 óta; nem kerülhetette el többé a szorosabb központosítást, a telepedést, a nyugati szomszéd behatását.

Tudom, hogy ellenmondással fogok találkozni. De én nem birom másként elképzelni Géza szerepét és a magyar monarchia megalapítását, mint úgy, hogy ő az, ki a kalandok régi hőseit és azok fiait szolgálatába fogadja, róluk gondoskodik, nekik a válságos, veszélyes portyázás helyett biztos otthont nyújt e szép hazában, egyszóval elősegíti megtelepedésüket. Mihelyt a magyarok nagy ura, mert a külföldiek így nevezték Gézát,¹⁵ hívja őket szolgálatába, a magyar vitézek magasabb tekintélyt ismernek, mint a minő eddigi vezéreké, előjáróiké volt. Vagy még inkább: a magyar csapatvezérek természetes uroknak ajánlották fel kardjaikat és a magok meg társaik hűségét, a helyett, hogy más fejedelmeknek állottak volna zsoldjába, vagy a magok szakállára folytatták volna a portyázást. A fejedelem pedig részint a végekre telepíti őket, melyeket akkor kezdtek megerősíteni és a hol szükség volt erős őrizetre, részint maga körül tartja őket, mint fegyveres cselédséget, részint pedig az ország belsejében ad nekik alattvalókat és örök-birtokot. Ezért ők és utódaik kötelesek hadba menni Gézáért és utódaiért. Így jött létre a vitézeknek (milites), a király szolgálóinak (servientes) hatalmas rendje, a későbbi magyar nemességnek forrása, melyet Szent-István törvényeiben megtalálunk, de melynek eredetét legnagyobb valószínűséggel Géza kormányára és az akkor szükségessé vált intézkedésekre vihetjük vissza.¹⁶

A harcosoknak letelepítése ezek sorában nehezebben keltett nagyobb ellenállást. Ha valakinek, a fejedelemnek parancsa szent volt a magyar előtt: fegyelmet is inkább szenvedett el tőle, mint mástól. Ha az új alap valami kalandos hősnek nem tetszett, mehetett világgá, mint ahogy abban az időben kóbor német és olasz lovagok viszont Géza zsoldjába szegődnek. Az alattvalókra nézve sem jelentett ez a telepítés valami nagy változást, legföljebb urat cseréltek. De mivel a község, a fejedelem, a törzs és az egyes földje még sehogy sem volt elkülönítve, legerősebben sújtotta az ország legnagyobb részét közlegelőnek használó, még vándor törzseket. Ezekre nézve a vitézek letelepítése, magánbirtokkal való felruházása igazi

jog- és birtokfosztás volt, mely nem mehetett végbe véres harcok és azok kegyetlen elfojtása nélkül. E harcok és annyi magyarnak elveszése vagy elszegényítése homályosították el Géza emlékét a hazai hagyományban. E korszak távoli visszhangjának látszik az az elszigetelt tudósítás, mely szerint az ágostai csatából menekültek haza jöve, urai lettek az országnak. „Szolgásgba hajtották az egész népet, mely nem ment velök háboruba, és csak a tőlük eredők nemesek mostanában a magyarok földjén, bár nemességök kemény szolgásg alatt nyög.”¹⁷

Lényegében ebben állott az a nagy alkotmányos, társadalmi és gazdasági változás, melyet történetiróink rendesen „a nemzetségi szervezet megdöntésének nevével” jelölnek. Azon voltunk, hogy e névnek megfelelő tartalmat találjunk.

Mig a nemzetség rendje egy volt a katonai szerkezettel, szilárdan állott; az alkotta a nemzetet. Láttuk, hogy a honfoglalás és a kalandozások korában bizonyos megoszlásnak kellett végbemennie a kettő közt. Géza nagy fejedelmi cselekedete abban állott, hogy az életképes, védelemre és támadásra alkalmas hadi rendet magához és a földhöz kötötte és szembeállította a törzseknek és nemzetségeknek a régi, pogány hagyományt és erkölcsöt képviselő tömegével és annak jogával. E küzdelem eldőlésétől függött egyuttal: monarchikussá, letelepedetté, kereszténynyé válhatik-e a magyar nemzet, vagy pedig törzsekre oszolva, a földhöz nem kötve folytatja-e haladás nélkül létét, míg el nem vész belső háború, a szomszédok fegyvere, vagy megvetett rabszolgáinak gyilká által. Nemzetünk európai létére nézve Gézának és hadának győzelme volt az első, talán a legfontosabb lépés.

A dolog természetéből folyik, hogy ez a deposedálás, ez a megletelepedés nem ment végbe egyszerre az egész széles országban. Bizonyára először a végeken szállottak meg a fejedelem fegyveres szolgálói, őrei, meg túl a Dunán, hol az ő törzse tanyázott, hol legtöbb volt az ő birtoka. Valószínű, hogy a Tiszán túl még jó soká, Géza után is megmaradt a régi életmód, ott még a pásztornak állott a világ. De az elhatározó lépés megtörtént. A magyar nemzet azon részét, mely háboruban és békében legtöbbet nyomott, már nem igazgatták aggjai, született előjárói, hanem vezérei, tisztjei, kik a fejedelemnek voltak emberei, annak nevében sáfárokodtak. És a fejedelmi had már nem élt portyázásból, nem is a nyájak hasznából, hanem abból, mit a fejedelem neki a föld műveléséből és birtoklásából juttatott.

Íróink úgy szokták feltüntetni a dolgot, mintha a nemzetségi szerkezet megdöntésével együtt Géza az ősi alkotmányt, a gyula és karkhász méltóságát is megszüntette volna. Láttuk, hogy a nemzetségek és törzsek már Géza előtt sem állottak fenn teljes régi erejökben. Megjegyeztük, hogy megszűnésük nem történt egyszerre, sem az ország minden részében. Nem is törekedhetett Géza többre, mint harcosai ellátására, megdöntötte, mi annak útját állotta és a mi magában véve is kemény feladat lehetett, de semmi oka sem volt erejét oly intézmények megsemmisítésére fordítani, melyek őt nem korlátozták, sőt hasznára lehettek. Ne feledjük, hogy a gyula és a karkhász csak oly nemzeti – és nem törzsi – méltóságok, mint maga a fejedelemség. Valószínű, hogy a gyula, mint a fejedelem rokona és keresztény, az ő pártján állott. Semmi esetre sem szűnt meg ez a méltóság, hisz Istvánnak még meg kellett küzdenie vele. Ép úgy megmaradt a karkhász is, mint kisebb birói méltóság; még Szent-László korában is előfordul.¹⁸ A történeti fejlődés nem megy oly egyenletesen és rendszeresen, mint valami matematikai haladvány. Abból, hogy a fejedelmi hatalom képviselőjének erős egyénisége által előtérbe nyomul, még korántsem következik a vele egyívású, növekedését egyideig tartóztató többi nemzeti intézménynek rögtöni eltörlése.

Inkább modern alkotmányos és közjogi szempontok, mint magoknak a tényeknek pontos vizsgálata vezette íróinkat ama viszony jellemzésében, mely a fejedelem és a község közt fennállott.

Mi volt a község? a fegyveresen, nemek és ágak szerint fejedelmei körül csoportosuló fegyveres magyarság. Összehívásának a legtöbb esetben nem lehetett más célja, mint a gyűlésről egyenesen háboruba menni. Az ok megszűnt: a nemzetnek Géza kormányzása idejében nem volt egyetlen nagyobb háboruja sem, a község összehívása feleslegessé lön. A

fejedelemmel már volt hada, melylyel ő maga rendelkezett. Így krónikáink egész helyesen Géza idejére teszik a községek hatalmának megszűnését. Nem is kellett azt eltörölni: a viszonyok változásával magától múlt ki.

Igy kezdődött az az átalakulás, mely a magyar nemzetet pásztorkodó, patriarchalis kormányú, némileg demokratikus törzsekből monarchikus, aristokratikus, katonai állammá tette, és mint ilyet, beillesztette az európai országok sorába. Már nem lobogott szerte a világban a koronás turulmadár, mely a zaklatott népeket Etelére emlékeztette; a magyar nép otthont talált, hazát foglalt. Eljött az idő, midőn a pogány erények félelmes jelképe helyébe a kereszténységnek szelidebb erkölcsöt mutató lobogója lép.

-
1092. Konstantinos az udvar szertartásairól, II. 48. fej. bonni kiadás. I. 691. Azt hiszem, ezen archonok alatt már nemcsak a fejedelem, a gülasz és karkhasz értendők, hanem a törzsfők is. Wert Konst., ki az Etelközben vajdáknak nevezi a törzsfőket, az új hazában „archonnak” nevezi őket. Pedig, ha egyébhez nem, címzéshez csakugyan értett: „εχει δε εκαστη γεηρα αρχοντα.” A címzés ugyanaz, mint a besenyőkhöz intézett levelekben.
1093. Személyleírása, mint a többi Anonymusnál, a trójai hősök képéből van átvéve. Anon. 55 és 57.
1094. Budai krónika.
1095. Bruno, Vita S. Adalberti 23. fej. Script. IV. k. 607.
1096. Thietmar, Krónika VIII. k. 3. fej.
1097. Bruno, u. o.
1098. Saroltát mondják Géza nejének az összes magyar krónikák és az Anonymus, ki Gyulát erdélyi vajdának nevezi, a miben őt még a genealogiai tekintetben oly óvatos Pauler is követi. Később, a XII. sz. óta állítják csak, hogy Adelheid, Miczisláv lengyel herceg testvére, lett volna Szent-István anyja. Thietmár nem mond nevet, de előadása szerint Géza neje magyar volt, és ő a leghitelesebb. Nehézséget csak az okoz, hogy ő szláv névvel, (Bela Knežina) nevezi a fejedelemasszonyt. A lengyel rokonság tényleg megvolt: Géza nővére neje volt Boleszlávnak, Miczisláv fiának, és ennek része lehetett a későbbi fölcserélésben.
1099. Thietmár i. h.
1100. Hartvik, Szent-István legendája, kiadta Mátyás Flórián. 36. 1.
1101. Hildesheimi évkönyvek. Script. III. 62. 1. az elveszett hersfeldi évkönyvekből. A magyar követek számát és rangját csak az altaichi évkönyvek közlik,
1102. Hartvik, i. h. 35. 1.
1103. Mabillon, vetera Analecta. 434. 1. A levél nincs datálva. Brunó 976-ban meghalt, tehát utazása nem sokkal történhetett a magyar követség fogadása után.
1104. Dümmler, Pilgrim von Passau und das Erzbisthum Lorch. 181. 1.
1105. Herm. Contractus, Chronicon. Script. V. 117–18. 1. „995. Huius soror Gisela, Stephano regi Ungariorum, cum se ad fidem Christi converteret quasi vere iuxta nomen suum in conjugium data.”
1106. Bruno, i. h. Adalbert életében. „Ungrorum magnus senior.” Így nevezték a török szultánt is: „grand seigneur.”
1107. Az ország határainak kitűzését az Anonymus Zoltán idejére teszi, a mikor annak semmi értelme. Freisingi Ottó az ágostai csata után említi. „Azóta kezdi ez az ocsmány nemzet mocsaras helyeit ellenünk sánczokkal és palánkokkal megvédelmezni.” Chron. IV. 20
1108. Albericus Trium Fontium, Chronicon. Leibnitz kiad. 1698. 957. 291. 1.
1109. „Judictus Sarchas nomine” Decr. S. Ladisl. III. 2.

II. FEJEZET.

A térítés kezdete.

A kereszténység előhaladása 1000 körül. Géza eljárása. Wolfgang. Pilgrim passauai püspök. Tervei. Levele a pápához. Hitvallása. Vetélkedése a salzburgi érsekséggel. Adalbert. Querfurti Brunó. Szent-Romuald. A hit mint politikai eszköz. Géza történeti szerepe. István nevelése. Clunyi irány. Nyugati és keleti egyház viszonya

A X. század második felében mindenfelé a keresztény egyházi és politikai rendszer haladása tűnik elénk az attól még idegen ősi vallásokkal és népekkel szemben. Spanyolországban 960 körül kezdődik a khalifátus megoszlása és ennek következtében a keresztény fejedelemségek terjeszkedése. A Franciaországba telepedett normanok megtértek és otthon maradt törzsrokonaik is lassankint elfogadták a hittérítők tanait. Épen 1000 körül alakulnak meg Norvégia, Dánia és Svédország, mint keresztény királyságok. Ugyanakkor a német hódítással karöltve előrehalad a térítés is az elbai szlávok közt, végkép urává lesz a cseheknek és eléri a lengyeleket, kiknek Mieszko, Géza sógora, volt az első keresztény fejedelmök. Mindez összefüggött a római császárságnak a szász királyok által való megújításával. De a mellett – és ez különbözteti meg ezt a kort a későbbiektől a kereszténységnek és a római császárságnak Konstantinápolyban kifejlődött alakja sem vesztette még el hódító, beolvasztó hatását. Vladimir alatt a konstantinápolyi térítők tanait fogadják el az oroszok. Már előbb, 970 körül, végbe megy Bolgárország végleges meghódítása és egyuttal addig a rómaihoz szító autonóm egyházának a konstantinápolyi patriarcha alá vetése. Az új hatalomra ébredt császárság diadalmasan folytatja a harcot az arabok ellen Arméniában és déli Itáliában. Láttuk, hogy ha nem is politikai, de egyházi hatása mi mélyen benyulik a magyarok közé is. Ugyanazon időben, midőn egyrészt a németek, másrészt a görögök egyre szűkebbre szorítják a magyarokat, keleten az orosz hatalom méri az első döntő csapásokat a keleti, pusztai népeknek még mindig leghatalmasabbja, a kozár ellen. Szvjatoszláv már 964-ben felszabadította adójuk alól az Oka és Don melléki vjeticseket, 965-ben pedig nagy csatában legyőzte magát a kozár khákánt és elfoglalta Szarkel híres várát (Bjela Vezse). Úgy látszik, az orosz hadak már ekkor a Kaukázusig és a krimi félszigetig törtek előre. Ugyancsak Vladimir 985-ben legyőzte a Volga melléki bolgárokat.

Korántsem elszigetelt tény tehát a magyar pogányságnak és hadi rendszerének visszaszorítása. Géza, ha túlnézett országai határain, mindenfelől új alakulásokat láthatott, melyekben a kereszténység volt már túlnyomó. Másrészt hanyatlani látta azokat az államokat és vallási rendszereket, melyeket bizonyos faji közösség vagy hasonlóság csatolt a magyarhoz, mint p. o. a kozárokét. A IX. század végén a magyarság előre tolt éles éke volt a pusztai népek egész sokaságának, melyek messze Ázsiától kezdve az Alpeselekig betöltötték a rónaságot, és pusztulással, veszéllyel fenyegették a még megmaradt európai kultúrát. Száz évvel később ez a viszony megfordult. Magyarországot mindenfelé idegen jellegű, előrehaladó hatalmak környezik. Csak kelet felé, a besenyők oldalán, függ még össze régi rokonaival, szövetségeseivel. De ezeknek sem példája, sem hatalma vonzó, csábító már nem lehetett.

Géza e helyzetből levonta a következtetést. A kereszténységnek és a vele kapcsolatos állami rendnek előrenyomulását e földre megakadályozni elszigetelt, meggyöngült népével lehetetlen volt. Szabad utat kellett tehát engedni, sőt előmozdítani a térítést, a mennyiben hatalmát nem csökkentti, hanem inkább növeli. Ugy kellett eljárnia, mint Klodvignak, vagy mint az ő korában a cseh, lengyel, dán, orosz, norvég fejedelmeknek, kik a kereszténység befogadása által egyuttal az addig ősi pogány szokás és gyakorlat által korlátolt hatalmukat hasonlóná tették e keresztény, fölönt uralkodókéhoz. Más, akár erkölcsi, akár culturalis szempont, őt alig vezette. Hiszen éppen abban nyilvánul az igazi politikai érzés és belátás,

hogy a közvetlen cél elérése által egyúttal elősegíti más kívánatos és hasznos eszméknek diadalát.

Gézának helyzete sokban hasonlított e tekintetben Szvatoplukéhoz. Egyénisége abban nyilatkozott, hogy a kétféle politikai és vallási rendszer közt, mely birodalmát érintette és már-már abba hatolt, ő tudatosan inkább a nyugotihoz, a szász császárok által képviselthez tartotta magát.

Mihelyt Magyarország nyugoti szomszédjaihoz közeledett és a pogányok barlangjának rettegett kapui megnyitak, eljött ide a svábföldről Wolfgang, a Szent-Udalrik tanítványa, jámbor és tudós férfiú. „Csekély kíséretével jött a régi tévedések bozótjait kiirtani és a korhadtszivek meddő mezejét evangéliumi kapával feltörni, hiába fáradt a hit magjának elvetésén.”¹

Későbbi életírói aztán dicsőítették, hogy ő térítette meg a magyarokat és királyukat,² valójában ő még nehezen járhatott távol a bajor határtól, midőn Piligrim passauai püspök őt visszahívta és a további térítéstől eltiltotta.³

A híres passauai püspöknek sokkal messzebb menő tervei voltak, semhogy bárki által zavarni engedte volna köreit. Lelkét egészen elfoglalta az az eszme, hogy új életre kelti a régi, római időbeli laureacumi (lorchi) egyházat, melyet ő – elég merészen – minden alap nélkül érsekséggé emelt. Mint annak főpapja, függetlenül minden más egyházi hatóságtól, különösen egyházi metropolitájától, a salzburgi érsektől kiterjeszteni szándékozott hatalmát Pannoniára, melynek püspökségei, – szerinte – hajdan a laureacumi dioecesishez tartoztak. Olyanféle állást akart a keletkezendő magyar egyházban, minő a magdeburgi érsekséget, a szász uralkodók e kedvencz alkotását illetve meg az Elba mentén, a szlávok közt. E célra szolgált a régi oklevelek tudatos hamisítása, az igények elismertetése a császári kancelláriával, a folytonos levelezés a pápával, egy szóval egy egész, részben koholt, részben kiigazitott levéltár, melynek megmaradt részei a mai napig is rémei a pontos kutatónak.⁴ Nagy befolyása a császári udvarnál, különösen II. Ottónál, kinek a bajor herceg ellen mindig párthive volt, még inkább a német birodalomra nézve tervei megvalósításától várható haszon, ott is sokat megnyertek szándékainak, kik aztán működését szóval, tettel, hamisítással előmozdították. Reá nézve nem lehetett jobb mód igényei elismerésére és a pápai szék hathatós támogatásának megnyerésére, mintha késedelem nélkül, mielőtt a politikai viszonyok megengedték, kezébe veszi a magyarok térítésének művét. Ezért Wolfgangot magánál tartja, azután elősegíti a regensburgi püspöki székre való emeltetését, a pannóniai missióra pedig, melyre őt úgy látszik már II. Ottó császár is felhívta verdeni Brunó által, a maga embereit küldötte el.

E missiónak eredményéről számol be, valószínűleg 974-ben kelt, VI. Benedek pápához intézett levelében.

A „laureacumi egyház alázatos szolgája” először is hódolatát és hűségét fejezi ki az egyetemes római szék fölként főpapjának. Szívesen látogatta volna már meg személyesen az apostolok küszöbét és jelent volna már a pápa színe előtt, de ebben a magyarok ujonnan megtérő népe gátolta őt meg. „A béke alkalmával szerződést kötve e néppel, bizalommal foghatunk a hittanítás munkájához, mert ama nép elől való félelem hosszú időn át távol tartotta meggyémntől más tartománybeliek oktatóit, a jelen pillanat alkalmatossága pedig oda hívja őket. Most a mindenható isten, ki szokott kegyességében mindig összeszedi a szétszórtakat, megnyitni méltóztatott szívöknek sokáig zárt ajtaját, hogy széttépve makacsságuk takaróját és letéve vadállati kegyetlenségökről, az úr szelid igájába hajtsák nyakukat. Az említett magyar nép sok kéréssel hívott meg, jöjjenek oda magam, vagy utasítsam oda küldöttemet az evangélium munkája végett. Küldtem is hozzájuk nagyon alkalmas szerzeteseket és kánoni papokat és minden egyházi rendből klerikusokat, úgy igazítva egész életöket és társalgásukat, amint ezt az angolok történetéből tanultam.”⁵ Az isteni hegyelem azonnal oly nagy sikert szerzett, hogy csak a mindkét nembeli előbbkelő magyarok közül körülbelül 5000-en nyertek meg Krisztusnak, a katolika hit tanítása és a szent keresztség tisztítása által. A keresztények pedig, kik a népesség nagyobb részét teszik és kik, mint

foglyok, a világ minden tájékáról oda hurczoltattak a rabságba, és kik eddig csak lopva szentelhatték gyermekeiket az urnak, most vetekedve, minden akadály nélkül, viszik őket a keresztelezésre. Mindnyájan örvendenek, mintegy zárandoklásból visszatérve a hazába, mert most már keresztény módra építhetnek imaházat és szabad már nekik eddig megkötött nyelvöket a megváltó dicsőítésére megoldani.”

„Magok a barbárok, a mindenható isten csudálatos kegyelme folytán, bár némelyeket még fogva tart a pogányság, nem tiltják el alattvalóiknak a keresztelest, és a papoknak megengedik köztük a szabad járás-kelest. Annyira egyetértenek a pogányok és keresztények, oly benső köztük a barátság, hogy beteltnek látszik Ézsaiás jóslása: együtt legelnek a farkas és a bárány, az oroszán és az ökör szénát esznek. Majdnem az egész magyar nemzet kész a szent hit befogadására, sőt még más szláv tartományok is hinni készülnek: sok ott az aratás, de kevés a munkás.”

E levélben három adat történeti értékű: az, hogy a Passauból kiinduló térítést valami szerződés-féle előzte meg, a titkos keresztények nagy száma, végre a magyarok nagy vallásos közömbössége. A többi adatot bizvást oda tehetjük Piligrim termékeny agya többi koholmányaihoz. Maga levele mutatja, miért festi oly rózsás színben missiójának eddigi eredményeit.

„Szükséges tehát, így folytatja, hogy szentséged parancsoljon oda néhány püspököt rendelni, mert a rómaiak és gepidák idejében hét főpapja volt a keleti Pannoniának és Moesiának, kik mind az én szent-laureacum egyháznak voltak alája rendelve, melynek én méltatlanul szolgállok. Ezek közül négyen meg is maradtak mindaddig Morvában, míg a magyarok Bajorországba nem nyomultak. Nekem nagyon nehéz és terhes volna ennyi kerületet egyedül bejárnom, és azért, hogy az említett nép megtérését ne késleltessem, még a szentséged elé való borulást is elhalasztottam. Kérem tehát szentségedet, küldje el követeimtől a palliumot (érseki palástot) és a főpapi infulát, melyeket csak ama szék szokott elküldeni a metropolitáknak és melyet elődeim is meg szoktak kapni az első egyház (a római) dicső előjáróitól.” A magyar térítés a nagyravágyó és ügyes férfinak csak lépcső az érseki palást elnyeréséhez, koholt igényei elismeréséhez.

Piligrim jól tudta, minő nehézségeket támasztott száz évvel az előtt Methodius érsekségének korában, a görög hittérítők hitvallása. Épen a salzburgi érsek, tehát az ő főlebbvalója, vonta kétségbe a morvák szent érsekének orthodoxiáját és Methodiusnak e miatt még börtönben is kellett synylódnie. A lehető kételyek és aggodalmak eloszlatására Piligrim teljes, kimerítő hitvallását mutatja be a pápának. „Hiszem, hogy a szent és kimondhatatlan háromság, atya, fiú és szentlélek, természet szerint egy isten, egy állagu, egy természetű, egy felségű és erényű.” Hisz a szent-háromság, a Krisztus születésének és mennybemenetelének mysteriumaiban. Hiszi, hogy a megváltó a világ végén eljő és ítélni fog az élők és holtak fölött. Hiszi, hogy a kath. egyház, melyet ő vére árán megváltott, vele uralkodni fog, mindörökké. Hiszi, hogy az egy keresztelest által megbocsáttatnak minden bűnök. E hitvallás mellett még minden tekintetben való szolgálatát is felajánlja és várja a pápa válaszát.⁶

A nagyravágyó püspök nem érte el célját: a pápa a salzburgi érseket erősítette meg metropolitanus jogaiban. De Piligrim azért nem mondott le terveiről: oly pápai oklevélnek állította ki tervezetét, mely szerint a salzburgi érsek hatósága alá tartozik Felső-Pannónia, de Alsó-Pannónia és Moesia, – azaz Magyarország, – a laureacumi megye alá rendeltessenek. Egyuttal természetesen palástot és infulát nyer és apostoli helyettesnek neveztetik ki megyéjében. Foganatja azonban minde mesterkedésnek nem volt. A passauai szék tovább is alárendelve maradt a salzburginak. De a német egyházak e vetélkedése a magyar egyház vezetése felett – mielőtt még az valóban meg lett volna alapítva, – kétségtelenül javára vált a magyar egyház függetlenségének.⁷ Nem kellett ennek, mindjárt elejétől fogva, oly politikai nehézségekkel megküzdni, mint azelőtt a morva-szláv egyháznak. Hiába, a magyar nemzet

elejétől fogva független volt és így egyházilag sem volt beilleszthető a német igazgatás keretébe.

Piligrim minden adatának nyilvános irányzatossága és nagyon is kétséges hitelessége megakadályozza, hogy pontosan szemügyre vehessük: mekkora rész illeti meg a passauai püspököt és egyházát a magyaroknak és különösen a fejedelmi háznak megtérítésében. Mert hogy volt része, és pedig lényeges, azt csak egy tény bizonyítja: István neve. Szent-István, az első vértanu volt ugyanis védőszentje a passauai egyháznak.⁸ Bizonyos, hogy ez a térítés nem történt mindjárt Géza uralkodása elején: mert különben, hogy hallgatott volna el Piligrim egy reá és terveire nézve annyira kíváncsi eseményt?⁹ Ugy kellett lenni, hogy a bajor herczeggel folytatott küzdelmek között a magyar térítés vezetése kisiklott kezéből és 991-ben bekövetkezett halála teljesen véget vetett Szent-István egyháza metropolitanus törekvéseinek.

A magyarok térítése így szabadabban, külső politikai indokok nélkül mehetett végbe, még a pápa sem avatkozott be. Közreműködtek benne azok a férfiak, kiket hivatás, áldozatkészség, az a remény, hogy itt, a vad nép közt, – Krisztus tanát terjesztve, – a vértanúság koszorúját nyerhetik, vontak ide. A politikai vezetés, mihelyt a fejedelem megtért, egészen annak kezében maradt. És csak is ez a kettős eredet magyarázza meg egyrészt, hogy az új egyház elejétől fogva hasonlíthatatlanul magasabb erkölcsi színvonalon állott, mint más hasonló alkotások, másrészt azt is, hogy, legalább eleinte, nemzeti féltékenységet nem igen kelthetett, mert a nemzet első emberétől indult ki.

Azon férfiak közt, kik a magyar egyház apostolai voltak, hirre, állásra, de még inkább jellemre és erkölcsre nézve a legkiválóbb Adalbert (Vojtech) prágai püspök. Előkelő családból származott, mely rokonságban állott a cseh hercegekkel, sőt a német királyokkal is. Szülei egy fogadalom következtében papi pályára szánták. Magdeburgban tanult, aztán pappá szenteltetett. De még mindég örömet talált a világi gyönyörökben és nem igen különbözött a korabeli többi előkelő származásu paptól. Csak akkor ébredt hivatásának tudatára, midőn tanuja volt az első prágai püspök, a kegyes Thietmár halálának, ki utolsó pillanatában is panaszkodott, hogy az ő bűnei miatt nem szűnt még meg a pogányság az országban. Őt választották meg püspöknek és ekkor élete, példája, tanítása, kérlelhetlen fegyelme által új szellemet igyekezett belehelni a tespedő cseh egyházba. Üldözte a még dívó soknejűséget, a házaspapokat, kétségbe ejtette őt a rabszolgakereskedés, és minthogy meggyőződésével, követelésével szinte egyedül állott, mindenkivel összetűzött. Elhagyta tehát püspöki székét, hogy mint zarándok menjen Jeruzsálembe. Rómába utazott, ott egy klastromban nyugalmat talált és letette a szerzetesi fogadalmat. De Prágában ez alatt felbomlott a rend, a herceg és a mainzi érsek visszatérését követelték és Adalbertnek végre engednie kellett, midőn a pápa parancsolt. De jelenléte nem bírta egyszerre megváltoztatni az erkölcsöket. Ismét visszatért kedves klastromába az Aventinus hegyére. Ott egy látomány a vértanúság jutalmát ígerte neki. A császári sereggel visszament Németországba, hatalmas egyénisége megragadta, meghódította a fiatal III. Ottó császár fogékony lelkét. Itt sem volt maradása, elment a lengyelekhez, onnét a pogány poroszokhoz a keleti tenger partjára. Itt találta az annyira óhajtott martyromságot 997. április 23-án. Ottó 1000-ben elzarándokolt sirjához Gnesenbe.¹⁰ Sirjához, nevéhez fűződik a lengyel egyház megalapítása.

Maga az esztergomi érsekség Adalbertben tiszteli védőszentjét. Nem csuda: alapítása azon időbe esik, midőn e szent élete és a sirjánál történő csudák betöltötték a keresztény világot. Később egyenesen a nagy cseh hitvallónak tulajdonították forrásaink az Árpádok megkeresztelését, Szent-Istvánnak nevelését.¹¹ Hanem egykori, hiteles kutatókból csak az tűnik ki, hogy sok érintkezése volt Magyarországgal, hogy e nemzet új kereszténysége őt nagyon érdekelte, de valami nagy eredményt e földön nem ért el. Második püspöksége idején 994 körül, „majd követeket küld a szomszéd magyarokhoz, majd személyesen is megjelent köztök és kevésben megváltoztatva tévedéseiket, a kereszténységnek valami árnyékát nyomta reájok”.¹² Midőn pedig másodszor tartózkodott Rómában, 996 körül, Sarolttal, a

fejedelemasszonynyal kezdett levelezést. „E nő vezetése alatt kezdődött ott a hit, de a pogánysággal összevegyült ott a megfertőzött vallás és a lagymatag, ernyedtt kereszténység alábbvaló kezdett lenni a barbárságnál.” Egy bizalmas emberét, ki a magyar fejedelmi udvarnál volt, talán Asztrikot, onnét visszahívta.¹³ Inkább ment a vad pogányok közé, hol dicső halál várta, mint félkeresztényekhez, kik nem bántották, de nem hallgattak rá.¹⁴

Hogy Adalbert életirója ily kevés sikert és kedvet tulajdonít a szent férfiúnak a magyar térítés dolgában, annál figyelemre méltóbb, mert ő maga is, nem sokkal mesterének halála után, szintén ide jött, mint a pápa által kinevezett érsek, az úr szavát hirdetni. Querfurti Brúnó, előkelő szász, vallásosságban, önmehtagadásban, alázatosságban méltó követője volt nagy mintaképének, kinek életmódját mindenben utánozta és kinek vértanui dicsőségében sikerült végre osztoznia. De úgy látszik, hiányzott benne az az egyensúly, az a fenség, mely Adalbert személyét oly tiszteletreméltóvá, oktatását oly kívánatosá tette. Magyarországon, mint bevallja, „hosszú időn át (1004–1007.) hiába ült,” onnét Lengyelországba, majd a besenyőkhöz ment, végre a poroszokhoz, kik őt 1009-ben megölték.¹⁵ Egy későbbi irat az ő érdemének tulajdonítja Szent-István megtérését,¹⁶ de amint látjuk, ezt semmi hitelesebb adat nem támogatja, és magának a szentnek élete ellenmond e véleménynek, mert ő csak akkor jött Magyarországra, midőn István már király volt.

Csak egy központot tudunk, hol folytonosan gondoltak e nevezetes ország megtérítésére: Pereoban, Ravenna mellett, Szent-Romuald híres klostromában. Maga a szent útnak indult ide 24 tanítványával, kik közt kettőt érsekké szenteltek. Ő maga nem jutott ide: utközben beteg lett, de 15 tanítványa terjesztette itt az ígét sok fáradalommal és bajjal, de nem érve el a vértanuságot.¹⁷ Hanem e nagy missió, melynek kétségtelenül volt hatása a magyar egyház fejlődése és felvirágoztatására, későbbi; alig indulhatott útnak 1010 előtt, vagyis mielőtt Brúnó halálát megtudták és új érsekről gondoskodtak volna.

Ha tehát így egyenként vesszük szemügyre a valóban hiteles adatokat, arra a következtetésre jutunk, hogy Piligrim, Adalbert, Brúnó, Romuald, társaik és tanítványaik mind közreműködtek ugyan Magyarország megtérítésében, de voltaképp egyiknek sem lehet annak sikerében valami jelentékeny részt kiszabni. Ez tehát az egyik, meglehetősen negatív eredmény.

A másik az, hogy mindazon tudósítások, melyek még a Géza alatti állapotról szólnak, valami közömbös, látszólagos kereszténységet mutatnak, „mely rosszabb a barbárságnál”. Ebben az egy pontban, abban, hogy pogány és keresztény közt akkor itt valami nagy különbség nem volt, egyetértenek mindannyian: Piligrim, Brúnó, Thietmar.

De ez nem is lehetett másként. Mint minden más szellemi és erkölcsi mozgalomnak, a kereszténységnek is, bárhová jutott el történetében, számolnia kellett a tehetetlenség törvényével: a közeg ellenállásával. Elfogadták sokan ezt az idegenen hangzó tant, mert fejedelmök, urok ezt jónak látták, alávetették magokat a kereszténységnek, mert ajándékot kaptak, mert talán egy új, hatalmasabb istenség segítségét remélték; elmondták a hiszekegyet vagy a miatyánkat, mint ahogy annyi más varázsló szót, jós ígét szoktak elimádkozni. A kétféle vallás egy lélekben összeforrt: csak kevesen juthattak talán tudatára annak, hogy egyik a másikat kizárja. A keresztény pap rájok nézve új fajta, talán tudósabb táltos volt, a szentek tisztelete nagyon összefért azzal a hagyományos kultussal, melylyel ők hős apáik, őseik emlékét ünnepelték. Erkölcsre, életmódra, a szív és lélek nemesítésére, mind ennek édes kevés hatása lehetett. Hogyan is hasson a prédikáció idegen nyelven, hogy nemesedjék az erkölcs, mielőtt akár tanításon, akár, mi több, példán épülhetne a lélek? Ne feledjük, minő soká maradt meg pogánynak a római birodalom vidéki népessége, akkor, midőn a városokban már rég uralkodott a kereszt. Hisz paganus, nevét is onnét vette, hogy falusi volt. Ez értelemben pedig pogány volt még majdnem az egész magyar nemzet. Külön-külön éltek, alig érintkeztek egymással máskor, mint vásárkor, vagy ha hadjáratba kellett menni. Soká, igen soká kellett hogy tartson, míg a kereszténység külső jeleinek elfogadásához valami tartalom is

járult, még sokkal több idő kellett ahhoz, míg ez az új tartalom többé-kevésbé kiküszöböli a régi pogány babonák erjesztőjét. Hisz ha valamit ki birt mutatni a népszokások szeretetteljes, szorgalmas gyűjtése és összeálítása, bizonyára azt tette láthatóvá, mennyi pogány felfogás lappang még manapság is közömbösnek látszó, vagy éppenséggel vallásos szertartások és mondások átlátszó meze alatt.

Miután nagy események megrendítették az ősi hitet, miután majdnem egy századja körülfolymta őt az európai élet áramlása: a magyar meg tudta változtatni vallását, nem belső lelki szükségből – ezt ritka nép tette – hanem politikai czélszerűségből, vezére, ura iránti hódolatból, engedelmességből.

És mint e politikai érzék, e tisztán világi felfogás megtestesülése áll előttünk és vívta ki helyét a történelemben Géza fejedelem, Taksony fia. Nem tudjuk, mikor, ki által vette fel a keresztséget, valószínű, hogy Sarolt óhajtatására, és mert ebben a pontban is hasonló akart lenni más uralkodókhoz. De az tudjuk, hogy az új hit mit sem változtatott lényén. Nem szűnt meg ezután sem áldozni a régi isteneknek, kiknek atyái áldoztak, és midőn papja emiatt kérdőre vonta, nagyúri egykedvűséggel válaszolta: elég gazdag és hatalmas vagyok ahhoz, hogy megtehessem!¹⁸ Azt a nagy haragját és dühöngését azok irányában, kik pogányok maradtak, eléggé megmagyarázza az a felfogása, hogy azok ellene szegültek parancsának.

A magyar egyház történetében az a hely illeti őt meg, mely Nagy-Konstantint a római egyházban. Mindegyik legfőbb eszköze volt az új hit uralomra jutásának, de lelkét, politikai létét e diadalhoz egyik sem kötötte: a térítés hatalmi, dynastikus eszköz volt, nem más.

Ha a magyar fejedelmi családban, és így a nemzetben, kizárólagos uralomra jutott volna ez a tisztán czélszerűségi irány, Magyarország hasonlóvá válik azon országokhoz, melyek már magasabb fejlettségű nemzetek intézményeit, szokásait, életmódját készen átveszik, de a műveltség közös munkájában részt nem vesznek. Ez esetben Géza uralma folytatása, betetőzése lett volna a magyar nemzet belső felbomlásának, mert a régi, veszendő alap helyébe nem lépett volna más, és a dynastia külső hatalma és annak elismerése csak rövid ideig fedhette volna el annak belső gyöngeségét.

Nemzetünk szerencséjére a fejedelem családjában képviselve kellett lenni azon iránynak is, mely a keresztény vallásban és a vele kapcsolatos erkölcsben többet látott egyszerű politikai eszköznél, mely nemcsak megkeresztelni akarta a magyart, hanem kereszténnyé is tenni. Talán nem tévedünk, ha Sarolt környezetében, mely már régóta volt buzgóbb keresztény, keressük ennek a törekvésnek gyámlait. Mert az bizonyos hogy Géza és Sarolt fiának Vajknak, nevelésénél oly befolyás észlelhető, minőt abban az időben a híres tudós Gerbert gyakorolt III. Ottó császárára, Theophano császárné felügyelete alatt. A keresztény hit iránti lelkesedés az a meggyőződés, hogy ez a hit az egyedüli üdvös, hogy annak terjesztése a legfőbb kötelesség, de egyuttal az a felfogás is, hogy a hit karöltve jár a régi latin tudománnyal, melynek megmaradt gyér sugarai is annyi világosságot terjesztettek: az az egész életnézet, mely az 1000 körüli időszakot a középkor egyik legfényesebb, legreményteljesebb epochájává teszi, már korán kellett, hogy apostolokra találjon a vallásilag oly alacsonyan álló Géza családjában. Kútfőink Szent-Adalbertet és Deodát sanseverinói gróftól említik mint Szent-István nevelőit.¹⁹ A nevek és személyek nehezen történetiek, de az elbeszélésnek van történeti magva. Akkor különösen két iskolában lobogott a vallásos tűz lángja, két központja volt az egyházi propagandának: hogy úgy mondjuk, két próféta iskola, melyek ifjai a vértanuságban keresték földi pályájuk legméltóbb megkoszoruzását: az egyik Németországban, a császári udvarral kapcsolatban, és ebből került ki Adalbert; a másik Olaszországban, Monte Casinonak és a Monte Garganonak ősi klastromaiban. És ez a két iskola összefolyt: német, francia, görög, cseh, olasz, együtt készült missionáriusnak a pogányok közé a keresztény világ központjában, Rómában, az apostolok sirja körül, Nagy-Gergely, Szent-Nilus, Szent-Alexis példájából nyerve ihletet. A magyar térítés folytatása ennek a római propagandának műve, mely valóban internacionális volt, mint a keresztény

egyház lényege megköveteli, mert nem megsemmisíteni akarta a nemzetek különállását, hanem szép összhangban egyesíteni valamennyinek nyelvét, hangját, az istenség és annak földi helytartói: a császár és a pápa körül. Meglehetős hiú kérdés az: milyen nemzetűek voltak a magyar nemzet első hitoktatói. Volt biz ott minden nemzetbeli, de megbízását, irányát Rómától vette; működése tiszta volt minden politikai mellékiztól.

Sokkal fontosabb kérdés következeseinél fogva az: miért csatlakozott Magyarország, a hol az első nevezetes térítések a görög egyház végezte, utoljára mégis a nyugati római egyházhoz?

Minthogy a kereszténység befogadása, terjedésének előmozdítása Géza szemében kizárólagosan politikai jelentőséggel bírt, világos, hogy azon nemzet térítőinek nyitotta meg országát, melyhez leginkább közeledett, és melynek barátságától legtöbbet remélt. Olyanforma a viszony, mintha mostanában politikai szövetségben levő államok gazdasági, kereskedelmi, vámconventiók által is kifejezik és fentartják a kölcsönös barátságot. E tisztán külső okhoz járult még a nyugati egyháznak akkori lendülete, hasonlíthatatlanul nagyobb expansiv ereje. Úgy látszik, mintha a görögök ebben az időben a Theophylaktos patriarcha idejében megkezdett magyar missióról egészen lemondtak, azt egészen sorsára bízták volna. Az orosz térítés egészen igénybe vette a keleti egyházat, annak vezetőit és missionariusait.

Abban az időben még a két egyház dogmában, kormányban nem volt egészen elválasztva. Déli Itáliában folyton érintkeztek. Szent-Nilus, kinek klostromában érte el akkor a legmagasabb szárnyalását a római szerzetesi szellem, maga is görög volt. Még kétséges lehetett akkor, a római egyház melyik ágzatának lesz fényesebb a jövődjé: azé-e, mely kezdettől fogva a legszorosabb összeköttetésben maradt a római császársággal, vagy azé, mely sorsát inkább a nyugati barbár, új keresztény népekével fűzte össze? Még talán Konstantinápolyban van, a nagyobb gazdagság mellett, a nagyobb tudomány, és a patriarcha alárendelése a császárság alá politikai tekintetben kétségtelenül sok előnnyel dicsekedett. De ép a X. században megy végbe nyugaton, Clunyból kiindulva, a szerzetesség nagy reformja, mely 1000 körül már meghódította. a világot és addig páratlan szellemi és erkölcsi erőt állít a pápaság rendelkezésére. Ez a mozgalom helyreállítja a klostromi fegyelmet, fenséges erkölcsi példákat nyújt szegénynek, gazdagnak egyaránt, kivonja az egyházi ügyeket és azok kezelését a durva világi karok igazgatása alól, hadat indít annak a lealázó, erkölcstelenítő befolyásnak, melyre a világi elemek a püspöki székek betöltése, az egyházi javadalmak eladása és a papok házassága révén tettek szert, és az egész új világrend öre gyanánt az egyelőre még csak ideális hatalommal felruházott pápaságot állítja fel. A mellett, hogy együttesen megújítja a már régebben keresztény országok vallásos és erkölcsi életét, hogy hadat izen minden lanyhaságnak, habozásnak, ingadozásnak a hit és a pogányság közt, elég erővel bír, hogy újra meg újra a Krisztusért élni-halni óhajtó, példa és szónoklat által egyaránt ható térítők raját küldje a még pogány vagy fél-keresztény országokba. Ez a mozgalom teremti meg voltaképp a szellemi egységet az addig nemzeti egyházakra oszlott, egymással gyéren érintkező keresztény népek közt; kiindulását is ép Francziaországból vette, mely azon korban legkevésbé örvendett politikai egységnek, nemzeti hatalomnak. És az így szívből lélekben egyesített, a pápa és a császár által egy értelemben igazgatott kereszténység elé kitűzi már a nagy czélt, melynek elérésén századokon át fáradozott: a pogányok, mohamedánusok elleni küzdelmet, a szent föld, Krisztus sirja felszabadítását, a keresztes háborút. Ily módon elkészülve, megtisztulva, megújítva fejben és tagjaiban, várta az egyház az ezredik évet, melyhez régi szent jóslások fűzték a világ végét, isten birodalmának bekövetkezését.

Ez a részben mysticus, de valójában igen gyakorlati, mindenek fölött erkölcsi irány, melynek diadalához nemcsak az egyház, hanem az egész nyugati emberiség haladása volt fűzve, mely szentekké tette az uralkodókat és fejedelmekké a papokat, utat nyitott magának a magyar fejedelmi család körébe. Nem tudjuk pontosan, kik voltak itt hirdetői, de István művein, tettein megismerjük szellemök lehelletét.

Kétféle, egymástól nagyon különböző befolyás olvadt szerves egységgé Géza fiának fogékony ifjú lelkében. Keresztény akart lenni, mint Adalbert, mint Romuald, mint a hitnek annyi hőse, kik nemcsak e földön nyertek dicsőséget, hanem magoknak és másoknak mennyei koronát is szereztek. Ott állottak előtte a keresztény királyok hatalmas mintaképei: Nagy-Károly és Nagy-Ottó, kik egyaránt vezették diadalra a keresztet és nemzetöket. Ennyiben már meg volt nevelésében az az irány, melyet nyugateurópainak nevezhetünk.

De a mellett, mint Árpád utóda, atyjának fia, egyuttal hatalmas ura akart lenni nemzetének, vitézségre, tanácsra őseihez méltó. Mennél hatalmasabb, annál inkább vezetheti népét jó úton, mennél dicsőbb és hősebb, annál szivesebben fogadja el népe vezetését. A kétféle ideál: az általános egyházi, és a magyar nemzeti benne összefolyt: egyesülésökből született meg a magyar keresztény királyság.

Bár mennyire különbözött is a fiu atyjától, egyet kellett hogy értsenek a nyugati keresztény népekhez való közeledés óhajtatásában. Alig lehetett István 18–20 éves, midőn nevévé lett a legkeresztényebb császári ház sarjadéka, Gizella. E házasság létesítette az első rendes összeköttetést a magyar és a német udvarok közt: ennek volt következménye, hogy Magyarország átalakulásában, ezután, épen német, bajor lovagok és szerzetesek vettek oly kiváló részt.²⁰

-
- 1110. Othloni Vita. S. Wolfgangi. Script. VI. 530. 31
  - 1111. U. o. Bevezetés, 525. 1.
  - 1112. „Prohibitus sit ab adducenda ad eum Pannoniorum gente.” Arnoldi de S. Emmerammo libri II. 556. 1. u. o. Arnold Szent-István korában maga is járt Esztergomban.
  - 1113. L. Dümmler, i. m.
  - 1114. Beda műve az angolszászok megtéréséről, mely azután a többi térítésre nézve is irányt szabott, annál is inkább, mert azon nemzet megnyerése első sorban magának Nagy Gergely pápának volt műve.
  - 1115. Pilgrim levelét kiadta Endlicher, Monum. Arpadiana. 129–133. 1. a hitvallás nélkül. Összehasonlítottam a kölni és bécsi kéziratokat. A levél, Dümmler szerint, 973 végén vagy 974 elején íratott.
  - 1116. „Die beiden Praelaten von Passau und Salzburg wetteiferten (mit Schmerz und Scham zu sagen) in erdichteten Documenten.” Ranke, Weltgesch. VII. k. 74. 1.
  - 1117. Ezt igen helyesen kiemeli Pauler Gyula.
  - 1118. Pauler Géza megtérését 974-re teszi (i. m. 24. 1.), és azt hiszi, hogy a kereszténységben az István nevet kapta. De egyik állításnak sincs semmi alapja. Egyedül a XI. századi chabannesi Adhemárnak egy teljesen interpolált XII. századi kézírata közli. Ez pedig Gouz megtérését és keresztelését III. Ottónak tulajdonítja, ki 983-ban, mint két éves gyermek, jutott a trónra, tehát 974-ben még a világon sem volt.
  - 1119. Giesebrecht, i. m. 683–690. 1.
  - 1120. Vita S. Stephani. (Leg. maior). M. Flor. 14. Hartvik. u. o. 38. 1. Budai krón., Podhr. kiad. 47. 1.
  - 1121. Bruno, Vita S. Adalb. Script. IV. 603. 16. fej.
  - 1122. Csak így érthetem Bruno zavaros elbeszélését, u. o. 23. fej.
  - 1123. Később a XIII. században összeírt csudái közt van egy, a mely arról szól, hogy mint égetett el a magyar fővárosban egy jósló bálványt. De ez sok más legenda mintájára készült monda. Mirac. S. Adalb. Martiris. Script. (IV. 3. 1.)
  - 1124. Brunó levele. II. Henrikhez. Giesebrecht, i. m. II, 689–692.
  - 1125. Ademar Cabanensis interpolatioja.
  - 1126. Vita Romualdi, Petrus Damianustól. Surius, Vita Sanctorum III. 705.
  - 1127. Thietmar i. m. VI. 3.
  - 1128. Budai krón. II. 40.
  - 1129. Későbbi német írók, kiket sok modern is követett, túlságos befolyást tulajdonítottak e házasságnak. Herm. Contr. szerint, (l. fölebb), István csak akkor, 995-ben tért meg. Aurai Ekkehard szerint (Script. VI. 192. 1001-hez), nem is nyerhette el Gizellát, míg meg nem ígérte megtérését és népe megtérítését. III. Eugén pápa egy 1146-iki levelében a térítést II. Henriknek tulajdonítja. Az egykoru Thietmár, ki egyedül ismeri István pogány Vajk nevét, erről nem tud. István egész lelkülete, élete mutatja, hogy gyermekkorától fogva szigoruan keresztény nevelésben részesült.

III. FEJEZET.

István mint fejedelem.

Trónralépése. A pogányok. Kupa, Somogy. Keresztény sereg. Idegen lovagok. A veszprémi csata. Pannonhalma. Pécsvárad. A fejedelem berendezi az egyházat. Papok behívása. Érsekségek és püspökségek. Esztergom és Kalocsa. II. Szilveszter és III. Ottó. A legenda elbeszélése a római követségről. A szent korona

Körülbelül 997-ben sírba szállott Géza, a magyar fejedelemség ujjaalkotója, a letelepítés megkezdője, a kereszténységnek úttörője. Meglehet, hogy sírját egyaránt áldotta meg a püspök és a táltos, de bár valószínűleg keresztény szertartással temették el, nyugvó helyét soha sem említették azok, kik Magyarország keresztény uralkodóinak nekropolisait sorban megjelölték. Hiába, az első nagy szent király atyját még halála után sem lehetett befoglalni az igazhívó fejedelmek koporsójába.

A még fiatal Istvánt a vezérek és a nép elismerték fejedelmöknek.¹ Árpád házából a vezéri székhez legközelebb állott Géza testvére, Mihály, kitől számos sarjadék származott.² Nem találjuk nyomát annak, mintha trónra lépését bármi családi viszály előzte volna meg. A fejedelmi család és Géza vitézei már keresztények voltak.³ Az új fejedelem ifjúságának egész tűzével és hitének egész buzgalmával igyekezett vallását egész országában kiterjeszteni, egyedül uralkodóvá tenni.

A mit a pogányok a hatalmas Gézától eltértek, azt tapasztalatlan fiának nem engedték meg. Külömben is csak most vette kezdetét az igazi üldözés, az ősi szokások és szertartások eltiltása, legalább ott, hol a fejedelem maga tartózkodott. Még másban is különbözött István helyzete atyjáétól. Géza sikereit, győzelmeit magyarokkal vivta ki magyarok ellen. E harcokban nem keserítette az ellenállók az a tudat, hogy veszteségek egyuttal gyűlöltek idegenek diadala. Istvánt ellenben házassága óta bajor vitézek sokasága vette körül. Mert nem képzelhetjük másként, mint hogy Gizellát számos hű lovagja, hölgye kísérte ide; hogy nélkülözhetette volna azok tanácsát, támogatását az idegen, félig pogány országban? De tévednénk, ha ezekben látnók István erejét. Géza alatt, ki a katonaságot tette az országban uralkodóvá és birtokossá, megtért már a vitézi rend, vagy legalább annak előkelő része. A német lovagokat nem számuk, hanem megbízhatóbb hitők és a fejedelemasszonynak hozzájuk való természetes kegyessége tette a bekövetkezendő harcok fontos elemévé.

Merre csak széles Magyarországon eljutott hire annak, hogy keresztény fejedelem, az ősi hit ellensége és megrontója lépett Árpád örökébe, mindenütt tompa megadással fogadták a régi magyarok ezt az annyi változást rejtő, aggasztó ujságot. De ki támadt volna fel Árpád vére ellen, ha nem olyan vezér, kinek szintén örökölt a méltósága?

Ilyen vér volt Kupa, Tar Zerind fia, „ki már Géza idejében vezérkedett.” Azt mondták róla, hogy István özvegy anyjának kezére vágott; Sarolttal pedig meg akarta szerezni a fejedelemséget és letaszítani az ifjú uralkodót székéről.⁴ E hagyomány egyaránt mutatja személyes nagyravágyását és nemének nagyságát. Meglehet hogy Árpád véréből való volt, valóbb színű, hogy valami más híres vezérnek, talán Bulcsunak volt rokona. Erre mutat legalább az a vidék, mely zászlaját követte, a Balaton melléke, a hol a híres karkhasznak törzse táborozott.⁵ Kupát somogyi vezérnek mondták. A Drávától a Balatonig terjedő tájék viseli most is e nevet szláv lakói hatalmas tölgy és bükk erdőségei után nevezték el,⁶ természetes határai, mocsarai, berkei zárt vidékké teszik, melyen át sohasem vezetett a forgalom valami nagyobb útja, és melyben annyi időn és viszontagságon át megtöretlenül fennmaradt az a minden újtól, idegentől irtózó szellem, mely akkor fegyvert adott Kupának és hiveinek kezébe. E kemény, vitéz faj ellen István személyesen szállott a síkra. Magyarjain kívül körüle csoportosultak Esztergomban a bajor vitézek, kiket a harci hire, talán a

fejedelem meghívása, csóditott ide. Első hadjárata volt a magyar kereszténységnek, kimenetelétől nem csak István hadi dicsősége és trónja, hanem a nemzet vallása, Európában való megmaradása függött.

Esztergomból, mely akkor a fejedelmek lakóhelye volt, és a hová Gizella udvarát hozta, indult ki a keresztény sereg délnek, a Bakony felé. Lobogóján már nem fenyegetett a turul; keresztény hősnek, a pannoniai születésű Szent-Mártonnak, ki pogány korában római centurio volt, és a sárkányölő Szent-Györgynek képe lobogott a had előtt.⁷ Ott volt a győzelem legbiztosabb záloga gyanánt a királyi jelvény, Szent-Móricz vértanúnak, a thebai legió tisztjének lándzsája, melybe egy szeg volt erősítve Krisztus keresztfájáról. Ehhez folyamodott Nagy-Ottó nehéz csataiban,⁸ és a magyar és német uralkodóházak belső szövetségét mi sem mutatja jobban, mint hogy Ottó császár, István házassága alkalmával, kedves rokonának e hatalmas erekljét adta nászajándéknak.⁹ Az ifju uralkodót, amint háborúba indult, német kísérei felövezték a lovagi karddal, úgy mint ez a Henrikeknél és Ottóknál volt szokásban.¹⁰ Még azzal is dicsekedtek a sváb lovagok, hogy az ő őrizetökre volt bízva a fejedelem személye. Hunt és Pázmán nemzetsége említette ezt őseiről. Még nagyobb tiszt bízott egy más német úrra: mivel István még tapasztalatlan volt, a vitéz Venczellin, Wasserburg grófja, kitől a Ják nemzetség származott, volt az egész sereg fővezére. Csakugyan a későbbi nemzedék szemében ez a németek harcának látszott a magyarok ellen.¹¹ A győzelem amazoknak juttatott nagy birtokot és örökségeket e hazában, a magyarok legvitézeseiből pedig keserves szolgáltságba taszította.¹²

Kupa volt a támadó. Népe örülhetett az alkalomnak, hogy ismét portyázhat, prédálhat. „Pusztítani kezdték István városait és majorjait, kirabolták jószágait, szolgálait megölték.”¹³ Már Veszprém várát, a fejedelmi örökség egyik központját, hol a monda szerint már Szvatopluk is székelt, vetették ostrom alá, midőn megérkezett a felmentő sereg. Kemény ütközet fejlődik, melyben végre a pogányság vereséget szenved. Úgy mondták, hogy kupát Venczellin vágta le páros viadalban. A holtban nemcsak a pogányt, hanem a trónkövetelőt és felségsértőt sujtották. Hulláját felnégyelték és egy-egy részét Esztergomba, Veszprémbe, Győrbe és Erdélybe küldték, hadd tudja meg mindenki, minő sors vár az ura és az igaz vallás ellen agyarkodóra. Kemény büntetés sujtotta a lázadó népet: minden termésének tizedét Szent-Mártonnak ajánlotta föl István.

Az első pannóniai szent tiszteletére akkor épült a híres monostor a Bakony hármass csúcsú előhegyén, messze láthatóan mutatva a sikság népeinek sudár tornyait. Ide gyülekeztek a térítés bajnokai minden felől; klastromuk körül védett udvarban megtelepedtek a szerzetesek cselédei, vadászok, halászok, ácsok, kádárok, kapások, aratók, méhészek, esztergályosok, sütők, szakácsok, fazekasok, viaszkészítők, ötvösök, kocsigyártók, molnárok, juhászok, lovászok, kanászok. Szent-Benedek követőinek „úgy kellett fogadni a vendéget, mintha maga Krisztus volna”, ezért külön szolgák voltak kijelölve a vendégek részére. Nem hiányozhatott a betegápoló, a fürdős és borbély, a harangozó sem.¹⁴ Egy nagy virágzó gazdaságnak volt ez központja: a szellemi munkáknak és a mesterségeknek első, az egyház szentségével dicsekedő központja hazánkban. E klastrom élére Anastasiust állította, ki talán azonos Ascherik-kel, és ki később még magasabb méltóságra és hatáskörre volt hivatva.¹⁵

Ugyanazon férfúval, mint első apátjával, büszkélkedik a pécsváradi monostor is, szintén valószínűleg ugyanazon időbeli alkotás. Ez a Vasas hegy alatt épült, a Dráva és Duna felé nézve, szintén nem messze Kupa földjétől. E veszedelmes szomszédságra emlékeztet az a kétszáz vitéz, ki a klastromot őrizni tartozik, ha netalán azon a vidéken lázadás ütne ki.¹⁶

A szerzetes akkor a hódító, terjeszkedő, haladó elem a kereszténységben. Mihelyt előkészítette a talajt, melléje, föléje rendezkedik el a világi egyház egész épülete érsekeivel, püspökeivel, espereseivel, plébánosaival. Szent-Benedek népeé a kezdet érdeme, ők azok, kik irtanak, de az új ültetvények gondozása, jó karban tartása oly elméket kíván, melyek a világ

dolgaiban sem járatlanok. Kupa legyőzése után elérkezett az idő: megalapítani a magyar egyházat, beilleszteni azt a római egyház hatalmas, művészi alkotásába.

Ez az alkotás és beillesztés minden idegen beavatkozás nélkül megy végbe. István minden más uralkodótól független: nem is hallunk semmit arról, hogy akár a passauai vagy salzburgi, akár a prágai egyházmegye, melynek határai eredetileg szintén benyúltak Magyarország belsejébe, bárminő módon befolyást gyakoroltak volna a magyar uralkodó egyházi intézkedéseire. Mert István keresztény létére, és bár egyházi és világi ügyekben egyaránt annyira reászorult a külföldiek támogatására, korántsem távolodott el népétől. Maga hirdette az igét és keresztelt: és vajjon ki másra hallgattak volna oly szívesen, mint a hatalmas vezérre, kit téritővé tett szent buzgalma?

„Csodálatos dolog, hogy Pannónia apostoli királyok által kebeleztetett a szent római egyházba.”¹⁷ Az egyetlen teljesen egykorú forrás, Thietmár, kizárólag neki tulajdonította a székesegyházak felállítását.¹⁸ Honi kútfőink szerint, az igen keresztény fejedelem hol egyenkint, hol összehíva őket, beszélte meg az ügyeket a téritőkkel és osztotta fel tartományait 10 püspökségre.¹⁹

Mert az egyház nagy hódításának hírére, István különös meghívására, számosan jöttek mindenfelől kivenni részöket a fáradságból és dicsőségből. „Sok pap és clericus, elhagyva székét, ide zarándokolt. Apátok és szerzetesek semmi tulajdont sem akartak a magok részére, csak azt óhajtották, hogy a hitbuzgó uralkodónak pártfogása alatt szabályaik szerint élhessenek. Köztük volt Ascherik atya tanítványaival, kik közt egy Bonifácus nevű lett később az atya helyett apáttá, és midőn a király őt alsó Magyarországra küldte hirdetni az igét, kardcsapást kapott nyakszirtjére, s bár tovább is élt, még sem fosztatott meg a martýromságtól. A lengyel földről ketten jöttek és szemlélődés végett a remete életet választották. Közülük, mint az úr által tett csodák mutatják, András mint hitvalló az angyalok karába soroztatott. Benedek pedig Krisztusért ontva vérét, csodálatosan dicsőült.”²⁰ Ez volt társainak gondolat- és érzelmi köre; nem lehet kétség a felől, hogy lelkükben Szent-Adalbertnek minden földitől elforduló hagyománya uralkodott. Csak István volt az, ki az égiek mellett nem feledkezett meg a mindennapi életnek bajairól és kötelességeiről sem. Művének tartóssága és áldása egyaránt bizonyítják államférfiúi belátását, és szándékainak szent voltát.

Székesegyházul születése helyét, Esztergomot választotta. Nevezetes és symbolicus, hogy úgy Pannonhalma, mint az új érseki székhely nyugat felé fordulnak, a magyar egyháznak a nyugathoz való csatlakozását jelképezik. Az ország „alsó részeinek,” hová csak később hatolt el az ige, szintén emelt érsekséget, a „sáros” Kalocsát, a Duna mellett, talán azon a helyen, hol akkor legélénkebb volt a közlekedés az alföldről a Dunán át Fejérvár felé. Aránylag a legtöbb székesegyház Dunántúl emelkedett, a régi keresztény, római földön. Itt volt Győr, Pannonhalma közelében, a kis síkság központjában, itt Veszprém, az a püspökség, mely, úgy látszik, különös közeli viszonyban állott Gizellához, és melynek tán emiatt volt védszentje a szász dynastiában annyira tisztelt Szent-Mihály; itt Pécs, hol tán a népvándorlás, a frank és szláv uralom korában sem szűnt meg egészen a keresztény hit világa.

Sokkal gyérebben alakultak a püspökségek az ország keleti részén, hol nem volt semmi keresztény hagyomány, és, mi a fő, hol alig volt város, vagy csak ahhoz hasonló lakóhely. Az ország egész közepe üres marad; csak ott jönnek létre székesegyházak, a hol a hegység érintkezik a síksággal, vagy a hol már közel a határ. Ilyen a helyzete Egernek, Biharnak,²¹ mert ott volt először a váradi püspökség székhelye, és némileg Bácsnak és Csanádnak. Régi római területen állott a gyulafejérvári püspökség is, mely a magyar birodalomnak és a kereszténységnek akkori keleti előbástyája volt.

Tévedés volna azt hinni, hogy mindez egy-két évnek volt műve. Legnagyobb valószínűség szerint előbb alakultak meg a nyugati megyék, és csak később, de még István uralkodása alatt, a későbbiek. Tekintve az ország területét és lakosságát, a dioecesisek száma

nem volt csekélynek mondható: Lengyelország mely ugyanazon időben nyerte egyházi szervezetét, mindössze csak öt székesegyházat számlált. Feltűnő, hogy elejétől fogva két érseke van Magyarországnak. Ezt talán az illető megyék előljáróinak személyes kiválósága okozta. Ugy magyarázták a dolgot, hogy Szent-István előbb egy Sebestyén nevű pannonhalmi szerzetest tett meg esztergomi érseknek, és midőn az egy idő múlva, szeme világának meggyöngyülése miatt, nem tölthette be hivatalát, a kalocsai Ascherikot hívta meg helyettesül. Sebestyén felgyógyult, és ekkor Ascherik visszament régi megyéjébe, de palliumot nyert.²² Bizonyos, hogy mindenfelé ismeretes volt Magyarország két érseksége.²³

Új élet kezdődik itt, minőről eddig magyar embernek nem volt, nem lehetett fogalma. „Mindenütt lerakják a szent házak alapját, a kanonokok klastromai emelkednek, felvirágnak a szerzetes-szabályok szerint élőknek zárdái, mindenünnen összesereglenek az Istent szolgálók, kiket ily bölcs eszű fejedelem vigasztalt meg.”²⁴ Nem sok időbe telt és a magyarok is kivették a magok részét a térítés, a tanítás munkájából. Ha előkelő magyar szülők hozták gyermekeiket a klastromi vagy püspöki iskolába, különös gondot fordítottak rájuk, mert nem idegenek voltak, hanem honfiak, azért hogy annál fenségesebben magasztalják fel isten egyházát.²⁵

A magyar kereszténység külső biztosítása és első oszlopainak lerakása után még hátra volt annak a római egyház rendszerébe való fölvétele.

Akkor, 999 óta, II. Szilveszter volt a római pápa. Francia, aurillaci ember, ki felvette magába azon korszak egész tudományos műveltségét; úgy mondták, hogy még Spanyolországban is járt, hogy az araboktól tanulhasson. Azon korra nézve széles ismereteit, különösen a természeti tudományok terén, nem is bírták másként magyarázni, mint hogy emberfölötti varázsló erővel rendelkezik.²⁶ Mindenek fölött meg volt benne az a varázsoló erő, melylyel a hatalmasabb lélek maga alá veti a gyöngébbet. Tudományának, ügyességének köszönhető, hogy apát, majd rheimsi érsek lett, és a Karolingok és Capetek közti küzdelmekben döntő állást biztosított magának. A fiatal III. Ottót, ki különben is restelte, hogy barbár szász, kinek az volt büszkesége, hogy görög anyától származik és benne is van valamelyes görög szellem, ki élt, halt a római világ megújításának eszméjéért, egészen magához tudta lánczolni. A császár kegye által ravennai érsek lett, majd 999-ben elnyerte a római széket. Ez a francia ember, kit a német császár tesz meg pápának, ki úgy tudományban, mint diplomatiái ügyességben első helyen állott a maga korában, ki azt a személyes, viszonyt, melyben a császárhoz állott, teljes mértékben felhasználta Szent-Péter öröksége növelésére és függetlenítésére, kifejezi a pápaság universalitását, az egész világot felölelő hatalmi törekvését. Addig egyes szentek, klastromok, congregatiók buzgólkodtak csak a propagandáért és az egyházi élet fellendüléséért, most mind e törekvések a pápában találták természetes, hatalmas központjokat, úgy, mint Nagy-Gergely és I. Miklós korában.

Nem igen lehetett másképp, mint hogy István érintkezésbe lépjen a pápával, akár rokona, a császár közvetítésével, akár Adalbert vagy Brúnó körének valamely tagja által. De hogy mikép történt az az érintkezés, arról egyetlen egykorú, hiteles értesítés sem maradt fenn. Szent-István kis legendája mit sem tud az egésről, a nagy legenda csak apostoli áldó levelet említ.²⁷ Az első részletes elbeszélés körülbelül egy századdal későbbi forrásban, Hartvik legendájában található. Ennek hitelességét pedig nemcsak a korbéli távolság csökkenti, mert száz év alatt ritka hagyomány marad meg eredeti formájában, ha íráson vagy legalább kötött beszéden nem alapul, hanem még inkább az, hogy időközben ment végbe a legnagyobb változás a pápai hatalomnak és igényeinek fejlődésében. Minden korban hajlandók voltak a történetírók az elmúlt eseményeket, a régi intézményeket saját koruk, saját felfogásuk szemüvegén át nézni és a teljes történeti objektivitás most is csak ideál, mely csupán nagy tanulmány és elvonás árán közelíthető meg. A XI. vagy XII. században erre nem is törekedtek. Nem szabad tehát szem előtt tévesztenünk hogy Magyarország első összeköttetéséről a római curiával csak VII. Gergelynél későbbi tudósítás maradt fenn; oly

tudósítás, melynek írója, akaratlan is, az apostoli szék és a királyi hatalmak viszonyát Szilveszter korában is olyannak képzelhette csak, minő az ő idejében volt.

Hartvik elbeszélése így hangzik:

„István a negyedik évben atyja halála után az isteni kegyelem intelméből az említett Ascrik főpapot, kit más néven Anastasiusnak neveztek, elküldte az apostolok küszöbéhez, hogy az apostolok fejedelmének, Szent-Péternek, utódjától bő áldását kérje a pannoniai részekben ujonnan támadt kereszténység számára; hogy az esztergomi egyházat aláírásának tekintélyével szentesítse érsekséggé, és a többi püspökséget is erősítse meg áldásával. Egyúttal őt is méltóztassék megszilárdítani királyi diadéma küldése által, hogy e méltósággal ékesítve azt, mit megkezdett, Isten kegyelméből annál biztosabban megállapítsa.”²⁸

A későbbi tradíció tehát a magyar egyház berendezésének szentesítését a római pápa által, mi természetes volt, összeköttetésbe hozta a magyar királyság megalkotásával. Nem gondolt, nem gondolhatott arra, hogy Szilveszter korában a pápaság, minden szellemi és erkölcsi felsősége és e felsőségének lehető erélyes érvényesítése mellett sem rendelkezett világi koronákkal, azokat nem osztogatta, és azoktól senkit meg nem fosztott, mint ez 1075 óta annyiszor megtörtént.

Magyarország uralkodóit királyoknak nevezték nyugoton akkor is, midőn azokat a görögök csak az archon czimmal tisztelték meg. Láttuk, hogy hányszor szólnak az olasz, francia, német kutatók magyar királyokról; nemcsak Taksonyt nevezik annak, hanem a karkhászt, Bulcsút is, Gézá is királynak nevezik a kül- és belföldiek egyaránt,²⁹ és csak Hartvik különbözteti meg Istvánnál „dux” korát, a koronázás előtt, a későbbi „rex” korától. Közjogi jelentősége e címzésnek csak a külső hatalmakkal való érintkezésben lehetett. Midőn a cseh és lengyel keresztény hercegek a császárnak hódoltak, szükséges volt, hogy a magyar független uralkodó czimben is megkülönböztessék amazoktól. Ezért volt fontos, hogy Ottó császár rex-nek, tehát független nemzet urának nevezze Istvánt, mi minden nehézség nélkül megtörtént. A magyar birodalom e kétségtelen elsősége a vele annyi kapcsolattal összefűzött, sokszor versenyző lengyel állammal szemben az igazi történeti alapja a magyar korona adományozásáról szóló régi elbeszélésnek.

Hartvik így folytatja: „Véletlenül ugyanabban az időben Miska lengyel herceg,³⁰ övéivel együtt elfogadva a keresztény hitet, követeket küldött a pápához, hogy támogassa őt apostoli áldásával és tüntesse ki királyi diadémával. A pápa e kérésre hajolva, már készítettett is gyönyörű művi koronát, melyet neki áldásával és a királyság méltóságával együtt el akart küldeni. De az úr, ki ismeri, kik az övéi, inkább akarta kiválasztottját Istvánt kitüntetni e világi koronával, hogy aztán még inkább felékesítse a mennyeivel. Ki volt már tűzve a nap, melyen a már kész koronát elküldendő volt a lengyel hercegnek, midőn előtte való éjjel látományban megjelent a pápának az úr küldöttje ki így szólt: Tudd meg, hogy holnap, az első órában eljönnek hozzád egy ismeretlen nép küldöttjei, kik a magok hercege részére királyi koronát és apostoli áldást kérnek tőled. A kész koronát tehát halogatás nélkül ajándékozd hercegöknek, mert tudd meg, hogy őt illeti meg a királyság dicsőségével együtt érdemeiért. Másnap a kitűzött órában Ascrik járult a pápa elé; okosan eljárva reá bízott tisztében, és rendben elmondva a szent herceg tetteit, kérte az apostoli szent széktől az említett jelvényeket. Elmondta, hogy mennyire méltó e méltóságra az, ki isten segítségével több népet hódított meg, és hatalma által sok hitetlent térített az úrhoz. A római pápa mindent, mit kértek, jóakaróan megadott, azonfölül keresztet is adott, melyet a király előtt vigyenek apostoli jelvény gyanánt. Így szólt: én apostoli vagyok, de ő valóban Krisztus apostola, ki által oly nagy nemzet tért meg. Ezért is az ő rendelkezésére bizzuk: igazgassa az isteni kegyelem útmutatásával isten egyházait és népeit, úgy egyházi mint világi jog szerint.” Látjuk, hogy még a későbbi, az investitúra-harcz izgalmai közt szerkesztett előadásban is tisztán a király műve gyanánt tűnik elő a magyar egyház szervezése, melyhez csak utólag járul a pápai jóváhagyás.³¹

Régi hagyományon alapul tehát az a meggyőződés, hogy István Szilveszter pápától nyerte a királyi czimet és vele együtt a koronát. Bizonyos, hogy 1000-ben, vagy 1001-ben megkoronázták és fölkenték Istvánt királynak „a főpapok, a papok, az urak és a nép üdvkiáltása között,” úgy mint a német vagy franczia keresztény királyokat szokták. A monarchiát már atyja alapította volt meg, de ő szerezte meg annak külső jelét és elismerését, az ő nevéhez van fűzve a magyar fejedelem belépése a keresztény világ önálló, földi urat magok fölött nem ismerő hatalmasságai közé.

Azok a nagy intézmények, melyek századokon át nyugodt hódolatra ragadják az embereket, az őket környező tisztelet egy részét tán azon mysteriosus homálynak köszönik, mely eredetüket körülveszi. A magyar királyság nem tartozik ezekhez: eredete világos, magából a nemzetből fakadt ki, midőn az a nyugathoz közeledett és befogadta a kereszténységet. Ez a lényeges, az egyedüli döntő. A mi pedig létrejöttének külső körülményeit, jelvényeit illeti, mi sem oldhatja fel a tudományt azon kötelesség alól, hogy kutassa eredetüket, és oszlassa el azt a ködöt, melyet későbbi századok irányzatossága vont körülötte.³²

-
- 1130. Favore principum et plebis. Legenda minor, I. 3.
  - 1131. Egy későbbi genealogia a müncheneri krónikában Istvánt Mihály fiának mondja.
  - 1132. A Legenda minor Gézáról „omnes militiae suae comites ad veri dei cultum convertit.”
  - 1133. Budai krónika.
  - 1134. „Verbulchu, qui circa Balaton sua tabernacula fixisse probatur.”
  - 1135. Sumadia.
  - 1136. Szent-Márton különös tiszteletben állott II. Henrik előtt is. Vita H. II. Adalberttől, 31.
  - 1137. Liutpr. IV. 24.
  - 1138. Adhemar, Script. IV. 130–131. 1. Később a lengyelek azt állították, hogy gneseni utazása alkalmával Boleszlónak adta. De ez világos koholás, ép úgy mint Boleszló akkori királysága.
  - 1139. Budai krón. II. 43. 61.
  - 1140. Pannonh. oklevél. „Inter Theotonicos et Ungaros seditio maxima excreverat.”
  - 1141. Budai krón. u. o.
  - 1142. Legenda Minor. II. 5.
  - 1143. A pannonthalmi apátság alapító oklevele nincs meg. Nem ismerünk igazi hiteles alapító oklevelet ez időből, melyben a klastrom javadalmas telkek és foglalkozási ágak szerint pontosan ki ne volna mutatva. Az az oklevél, melyet rendesen annak tartanak, inkább polemia a veszprémi püspökség ellen. A foglalkozások összeállítását a pécsváradi alapító levélből vettük, melyet ugyan szintén nem tartunk autentikusnak, de a mely mintegy ideálját mutatja egy nagy klastrom felszerelésének, fabricájának, mint a franczia mondja.
  - 1144. Bár a pannonthalmi oklevelet nem tartjuk igazinak, abban nem igen kételkedhetünk, hogy később is tudták, ki volt az első apát, és ez ellen nem vétettek.
  - 1145. A pécsváradi alapító levél pápai megerősítést említ, akkor és minduntalan nobilesekről szól. Elég, hogy sokkal későbbinek ismerjük fel. De azért vannak régibb adatai is.
  - 1146. Adalbert, Vita Heinrichi II. 30 p.
  - 1147. IV. 38. „In regno suimet episcopales cathedras faciens.”
  - 1148. Legenda Maior. II. 8
  - 1149. U. o. II. 7.
  - 1150. A bihari egyház alapítását Szent-István által bizonyossá teszi a Fundatio ecclesiae S. Albani Namucenis: kiadta Breslau a Neues Archivban. XII. k. 587. 1.
  - 1151. Eddig a kutatók nem bírták véglegesen eldönteni: Domokos, Sebestyén, vagy Anasztáz volt-e az első esztergomi érsek? mi különben a tudományra nézve meglehetősen közömbös. Hisz csak nevek tartalom nélkül. Szinte sajnálja az ember azt a sok fáradságot és elmésséget, melyet nem csak a mult században, hanem még most is ily kérdések megfajtására vesztegetnek. A lényeges az, hogy az egyes klastromok már régi idő óta vetekedtek azon, melyiknek apátja lett első érsekké, a kalocsai érsekség pedig, a XIII. század elején, midőn versenyez az esztergomival, mindent megtett, hogy Ascherikot magáénak bizonyítsa. E célból interpolálták Hartvik legendáját. Pécsváradi érdek látszik meg az u. n. nagyobb legendán. Bizonyos csak az, hogy 1007-ben Anastasius volt a magyarok érseke, ki mint ilyen van aláírva a bambergi püspökség alapító levelén. (Adalb. V. H. II. Script. IV. 796. 1.) 1012-ben pedig Aschericus a „magyarok érseke” szentelte fel ugyanott a kriptá előtti oltárt. Jaffé. bibl. V. 481. 1.
  - 1152. Vita S. Romualdi 22. és 39 fej.

1153. Leg. Maior. III. 8.
1154. Szent-Gellért élete, 12 pont. Endl. 220. 1.
1155. Werner, Gerbert von Aurillac.
1156. „Benedictionis apostolicae litteris allatis” III. 9.
1157. Hartvik. V. 9.
1158. Legenda minor. „Eius pater rex quidem, sed primum gentilis fuit.”
1159. 999-ben meghalt, 1000-ben már Boleszló uralkodott.
1160. Hartvik i, h. Ezt az elbeszélést vette át az u. n. lengyel-magyar krónika a XIII. században. Szintén Hartvik alapján készült a XVII. században Szilveszternek híres hamisított bullája, mely úgy látszik Levakovics műve.
1161. A tárgy fontossága kimenti, ha tüzetesebben ismertetjük erre nézve a forrásokat. Az egykorú Thietmár ezeket mondja. (IV. 38.): „Az említett császár kegyéből és az ő sürgetésére Vuaic, a bajor herczeg veje, ki birodalmában püspöki egyházakat állított fel, koronát és áldást nyert.” Nem mondja világosan, hogy a pápától, de bajos másra érteni. Maga Szent-István koronája, azaz mostani szent koronánknak felső része nyolcz zománczos lemezből áll, melyek mindegyikén egy-egy apostol alakja van ábrázolva. „A zománczok rajza kétségen kívül helyezi, hogy nem készülhettek későbbben, mint a X. század végén.” (Pulszky Károly, Arch. Értesítő 1880. 192. l.) Szent-István életiratai közt az u. n. kis legenda épen nem említi a római követséget, sem a koronázást. A nagy legenda, mint idéztük, csak apostoli áldásról szól, de a korona küldéséről nem, bár magát a koronázás tényét elbeszéli. A krónikák bár a legendákra hivatkoznak, az egészről teljesen hallgatnak. Az u. n. pozsonyi évkönyv egyszerűen csak azt írja: 1000-ben István magyar királynak koronáztatik. Hartvik egyedül említi, hogy István az áldással együtt királyi jelvényt is kért a pápától. Arról, hogy a korona kérésével együtt a pápa bárminő hatalmát elismerte volna a magyar uralkodó, a Kálmán korabeli püspök mit sem tud, pedig az ő korában már teljesen ki volt fejezve a pápai világuralom eszméje. Az első, ki ezt Magyarországgal szemben kifejezi, maga VII. Gergely 1074 okt. 28-iki levelében, ő azonban a korona küldését nem említi, bár a koronáról megemlékezik. II. Orbán pápa 1096-ban kimondja, hogy Szent-István Rómából érdemelte ki a királyi méltóságot, de koronáról ő sem szól. Közbevetőleg III. Incze az első pápa, ki 1209-iki levelében egyenesen kimondja, hogy a magyar birodalom koronája a szent széktől ered. Látni fogjuk különben, hogy a XI. század első felében a korona, mint közjogi jelvény, még korántsem birt azzal a minden mást elhomályosító jelentőséggel, mint utóbb.

I. FEJEZET.

István törvényei.

A vallásos szempont. Az előszó. Az egyház kiváltsága és annak oltalma. Tized; templomépítés; vasárnap. Templomba járás. Boszorkányok, megrontók, jövendőmondók. Magánvagyon és örökösödés. Királyi birtok. Király és egyház szövetsége. Büntető törvények. Emberölés; nőgyilkosság. A kard kirántása. Fegyveres támadás. Esküszegés, gyújtogatás, leányrablás. Női tolvajok. Rágalmazás. Özvegyek és árvák védelme. Rabszolgaság. A kereszténység törekvése. Szabadon bocsátás. Jogtalan felszabadítás és annak büntetése. Szabadoknak szolgaságba taszítása. Elégtelen jogvédelem. Szolganők cselbe ejtése. Házasság szolganővel. Sikasztás. Főlebbezés. Jövevények

MEGVOLT A MAGYAR KERESZTÉNY királyság, de István koronázása után még csak a betetőzése állott készen: a király és udvara, a püspökök és apátok. Ez új erők szükségéi és követelései szerint kellett aztán építeni lefelé, egész a nép életének mélyéig.

Mindeddig régi szokás intézte a magyarok közös életét, egyházi és világi dolgokban, békében és háboruban. Mert ugyan ki talált volna igazabbat és jobbat az ősök bölcseségénél? Egyes előforduló esetekben, mikre nem volt előzmény, a vezérek vagy a község parancsa rendelkezett. Törvénynek, midőn az írott szó biztosítja a pontosságot, és az egész állami hatalom a végrehajtást, minden népnél csak akkor áll be a szüksége, midőn az eddigi erkölcsét elhagyja, midőn más célok után tör, mint az ősök, midőn új irányt keres, mely jövőjét, nagyságát mindenkorra biztosítsa. Ilyen helyzetben volt Magyarország 1000 körül, midőn a kereszténységnek és a monarchiának meg kellett alkotniuk azon intézményeket, melyek fönmaradásukat, uralmukat biztosítsák.

Sem a kereszténység, sem a királyság nem volt nemzeti eredetű. Mindegyik nagy intézmény idegen talajon gyökerezett meg, idegen talajon nyerte azt a kifejlést, mely átültetését az uralkodóra és nemzetre nézve óhajtottává tette.

Egyházi tekintetben, midőn a törvény egész természete szerint általános, a céllal együtt átvehetők a célhoz vezető eszközök is az egyház berendezésére vonatkozó rendelkezések gyakran szószerint megegyeznek más országok hasonló törvényeivel.¹ Világi tekintetben ellenben nem téveszthető szem elől a nemzetek különossége: „mert ki fogja a latinokat görög, a görögöket meg latin törvények szerint igazgatni.”² Úgy az intézkedés célját, mint a végrehajtás módját illetőleg tehát történeti szempontból kétségtelenül a világi tartalmú törvényeké az elsőség, mert csak belőlük tanuljuk meg azokat a gazdasági, katonai, igazságszolgáltatási állapotokat, melyek Magyarországot szomszédjaitól megkülönböztették, akkor is, midőn hozzájuk leginkább közeledett.

De István előtt nem a világi, hanem az egyházi, a vallási szempont volt a legfontosabb. Gyökeres, szívet-lelket átható változást csak ott létesített, ott szakít egészen a régivel, ott találja egyúttal készen az anyagot, hol végig nézheti, milyen eredményeket értek el hasonló vagy egyenlő parancsokkal más országokban. Ezért nem csoda, ha a magyar törvényhozás zsöngéiben az egyházi, vallásos célú törvények számra, tartalomra oly előkelő helyet foglalnak el.

Nevezetes, hogy ép azon törvényhozási emlékekben, melynek legfőbb célja a keresztény közösség érdekében megszüntetni a nemzeti különbségeket, határozottan, szinte büszkén van hangsúlyozva a magyar király törvényhozási joga. „Mivel minden nemzetnek saját törvényei vannak, mi is, isten ujjmutatása szerint kormányozva monarchiánkat, utánozva a régi és a mostani császárokat, törvényt állapítottunk meg nemzetünknek.”³ Törvényt azonban nem a nemzet szab, hanem az isten szava után induló király, néha saját hatalmánál

fogva, néha tanácsa meghallgatásával. Ő tüzi ki a célzt is: alattvalóinak becsületes, ártatlan életét. Az isteni törvények uralmát akarja megerősíteni a világi törvények iránti engedelmisséggel. „Mert amazok jutalmazták a jókat, emezek pedig a rosszak büntetéséről gondoskodnak.” Milyen egyszerű bevallása és kinyilatkozása az isteni törvény erkölcsi és szellemi fölébvalóságának! „Mert a mennyivel különb az isten az embernél, annyival előbbrevaló a vallás ügye a halandók birtokánál.” (I. 1. pont.)

Először is az egyház javait veszi királyi oltalma alá, bárki ellen, mert azok ép úgy védelme alatt állanak a királynak, mint tulajdon öröksége. Az egyházi javak és az egész egyház igazgatása a püspökökre van bízva. Mindezekben engedeskedjenek nekik a világiak is. De fogadják szavukat az özvegyek és árvák védelmében is, a kereszténység megtartásában, a bírák pedig isteni parancs szerint ítéljenek, és ne tegyék korcsná az egész törvényt hazugság, hamis tanúság, esküszegés és vesztegetés által. (I. 2. pont.) A király által védett egyház rendje teljesen élvezi a Karolingok által adott immunitásokat. Csak becsületes, családós, jó keresztény emberek lehetnek vádlók és tanúk a pap ellenében és az ily ügyeket nem tárgyalhatja világi törvényszék, csak az egyház. (3. pont.)

Ugy látszik, hogy a magyar ember nem látta be mindjárt, miért élvez a pap annyi javadalmat és kiváltságot? Ezért a király nem tartja feleslegesnek népét e felől nyájasan felvilágosítani. „Mert tudjátok, barátaim, hogy mindnyájatok fölött munkálkodik a pap, mert ti mindnyájan a magatok dolgát végezték, de ő a magáét és a többiét is. És úgy, amint ő dolgozik mindnyájatokért, úgy kell nektek is minden igyekezettel fáradni ő érette, annyira, hogy ha szükséges, még lelketeket is föltegyétek érette.” (5. pont.)

Nem is csekélység, mit a király a pap részére minden egyesnek munkájából követel. Behozza a termés dézsmáját, mint a biblia elrendeli, és mint a karoling uralkodók is végrehajtották. Ha valakinek tizedt adott az isten egy évben, adja a tizedet az istennek. Ha a tizedet elrejt, adja a kilenczedet. Ha pedig valaki ellopja a püspök részére félretett tizedet, úgy kell őt elítélni, mint tolvajt, és a birság egészen a püspököt illeti. (52. pont.)

A templomnak építése és felszerelése közös feladata a királynak, a püspököknek és a népnek. Minden tíz falu építsen templomot, és ezt javadalmazza két telekkel, két szolgálval, lóval és kanczával, hat ökrrel, két tehénnel és harmincz apró marhával. Ruhákról és oltártakaróról a király gondoskodik, plébániáról és könyvekről a püspök. (34. pont.)

A törvény már kereszténynek tételezi föl az egész népet, és mindenkitől megköveteli a vallásos gyakorlatok és szertartások szigorú megtartását. Ha valaki vasárnap ökrrel dolgozik, vegyék el tőle az ökröt és adják a helybelieknek, hogy megegyék, ha lóval, azt is vegyék el tőle, de ezt megválthatja egy ökrön; ha más szerszámmal, vegyék el a szerszámot és ruháját, de azt is megválthatja egy bőr árán. (3. pont.) Látjuk, hogy a falusi nép némileg érdekelve van abban, hogy az ily bűnös megfizesse váltságát.

A vasárnapi isteni tiszteletben való részvét a keresztény közösség legbiztosabb jele, a vallásos szellem leghatalmasabb ápolója. Kemény büntetés éri, ki ez alól kivonja magát. Ezért az egyházi és világi előljárók hagyják meg a falusi bíráknak, hogy az egész népség, apraja és nagyja, férfiak és nők menjenek a templomba, kivéve, kik a tüzet őrzik. És ha hanyagságuk miatt valaki elmarad, jól verjék meg és nyírják meg őket. Meg kell tartani a böjtöket is. A ki a kántorböjten húst eszik, egy héten át böjtlőn bezárva, ha pedig pénteken eszik húst, egy héten át böjtöl sötét tömlőczen. Még elég emberséges büntetés, ha meggondoljuk, hogy a lengyel Boleszláv, István kortársa, a fogát törette ki annak, ki megszegte a böjtöt.⁴

Nem elég, hogy az ember templomba járjon: a hely szentségéhez méltóan kell ott viselkednie. „Ha a templomban az isteni tisztelethez jövök a mise idején susognak és a többi is zavarják, üres meséket terjesztve és nem figyelve a vallásos táplálékot nyújtó szent olvasásokra, ha előkelők, dorgáltassanak meg és csúfosan üzessenek ki a templomból, ha a köznépből valók, vakmerőségükért a templom előcsarnokában kössék meg őket mindenki szeme láttára és korbácsos és hajuk levágásával büntetessenek.”⁵ (19. pont.)

A rendek megkülömböztetése tehát az egyházi fegyelem alkalmazásánál is keresztül van víve. Nemcsak a foglalkozás és az egész élet volt alárendelve a vallás szabályainak, hanem a halál is. „Ha valaki makacs szívvel a plébános reábeszélésére sem gyónja meg bűneit, feküdjék szent szertartás és alamizsna nélkül. De ha rokonai és szomszédjai hibájából nem hívtak papot, és ő gyónás nélkül adja ki lelkét, gazdagodjék imával és vigasztaltassék meg alamizsnával, de rokonainak bőjtölniök kell. Ha valakit hirtelen halál ér, tisztességgel kell eltemetni, mert isten ítéletei homályosak.” (12. pont.)

Minden dologban, mely a hit és erkölcs birodalmát érinti, előbb az egyházi bíróság jár el enyhén, szeliden, csak ahol megátalkodott a bűnös, lép végre közbe a királyi bíróság, mint a kereszténység védelmezője. Ha valaki bármiben vétett a kereszténység ellen, a püspök ítéljen fölötte, sérelmének mértéke szerint, mint a kánonok előírják. Hét ízben is ismételve ezt, ha nem veti magát alá a büntetésnek. Ha azután is ellenkezik, adják át a királyi bíróságnak. (13. p.)⁶ A boszorkányt vigyék az egyházhoz és adják át a papnak, ki megbőjtölteti és a hitben oktatja. A bőjt után kereszt formán bélyegezzék meg a templom kulcsával homlokán, mellén és vállai közt. De ha harmadszor is bűnbe esik, adassék át a bíróságnak. A megrontók ellen,⁷ szintugy méregkeverők ellen „a senatus meghallgatásával” erős elrettentést alkalmaz, „hogy senki se foszsa meg megrontás vagy méregkeverés által embertársát eszétől vagy életétől.” Az ilyen bűnöst a sértettnek vagy rokonainak kezébe kell adni, kik kedvök szerint bánhatnak vele. A jövendőmondókat pedig, „kik hamuval, vagy más hasonlóval üzik mesterségüket,” a püspökök korbáccsal javítsák meg.

Ezek azon esetek, melyekben a királyi hatalom kezét fog az egyházzal. Feltűnő, hogy sok igen fontos tárgyban, mint a házasság, keresztelés dolgában nem intézkedik. Ez ügyekben elég volt a kánonok intézkedése is, királyi erősítés és fenyegetés nélkül. A családalapítás szabályozása még egészen a régi szokáson alapúlt. Arra, hogy akár e téren, akár bármi másban összeütközés támadhat a két kard közt, ki gondolt volna akkor, midőn a kettőnek területe még meglehetősen körül volt határolva, és midőn a világi hatalom nem ismert magasabb célt, mint az egyház érdekeinek előmozdítását.

Viszont a saját területén minden korlát nélkül intézkedik, épít és alkot a világi hatalom, számítva az egyház kész közreműködésére és soha sem feledkezve meg annak gyámolításáról.

Talán legfontosabb és legjobban megvitatott törvénye Istvánnak az, melyben a magánvagyon, az örökösödés jogát szabályozza. „Királyi hatalmunknál fogva elrendeltük, hogy mindenkinek szabad legyen a magáét elosztani, nejének, fiainak, leányainak, rokonainak vagy az egyháznak adományozni, és hogy halála után ezt senki megrontani ne merje.” (6. pont.) A nemzetiségi, vérkötélék uralmával együtt járt az ősi időkben a birtoknak kötöttsége. Hogy rendelkezhetett volna valaki egyedül azzal, minek birtoklása nem egyedül őt illette? A mint a nemzetiségi kötelék meglazult, egyre több oly birtoknak kellett létrejönnie, mely tulajdon volt. Géza alatt, mint láttuk, a letelepedés előhaladása által már körülbelül egyensúlyba jöhetett a kétféle rendszer. Mint a kereszténység, mint a monarchia dolgában, úgy ebben is István egészen az újítás részére biztosította a diadalt. Arról, hogy e törvény által ő alapította volna meg a magántulajdont, nem lehet szó. Megvolt az bizonyos mértékben a vezérek korában is, megvolt még fejletlenebb állapotok közt. De ő egyedül uralkodó rendszerré teszi azt: a birtoklás és rendelkezés szabadsága oly teljesen illeti meg a magyar embert, mint akár a római polgárt. Szembetűnő a tiltakozás a lehető sértők: vagyis a vérség ellen. Látjuk egyuttal, hogy a törvény az egyháznak is megnyitja a gazdagság azon forrását, melyből az a hivek könyörületessége, és, a mi szintén gyakran van kiemelve, a haláltól és az örök büntetéstől való félelme folytán minden keresztény országban oly bőven merített.

Ezt a korlátlan tulajdonjogot a király később „egész senatusa kérésére” még jobban körülírja, és némely tekintetben megszorítja. Nyugaton akkor már mindenfelé megvan a gyökeres különbség az örökbirtok, az allodium és a hűbér, a királyi adomány, a beneficium

közt. Egész alkotmányunkra és birtokrendszerünkre kihatott, hogy István ezt a megkülönböztetést nem tette meg, bár természetesen nálunk sem hiányzott a királyi adomány. „Mindenki élethossziglan ura legyen tulajdonának és egyúttal a királyi adományoknak, és halála után fiai hasonló joggal örököljenek”. Kivételt képeztek a tiszthez, mint püspökséghez vagy ispánsághoz kötött birtokok, melyekre természetesen nem terjed ki az örökösödés. A magánbirtok még confiscatio ellen is védve van, kivéve ha a birtokos feloniát követett el, azaz a király élete ellen tört, vagy elárulta az országot, vagy külföldre szökött. De ha valaki az ily bűnért halállal lakolt, ártatlan fiai nyugodtan örökölték jószágát.

Viszont a királyi birtokot is ingatlan tulajdonná teszi. „Azt akarjuk, hogy mindaz, mi a királyi méltósághoz tartozik: jószágok, vitézek, szolgák és bármi más épen megmaradjon, és senki azt megrabolni, vagy abból valamit elvonni ne merjen.” (7. pont.) A bőkezű, könyörületes király e pontban nem bízik egészen magában. Előre tiltakozik az ellen, hogy valaki ennek ellenére is szerezzen valamit kegye által.

Látjuk, hogy csak a közjó, a király és az ország biztossága korlátozza némileg a tulajdon szentségét. Ugyanez az ok az egyetlen, a melyért, az egyháznak engedett menedékjogot is megszorítja: „A ki a király vagy a királyság ellen összeesküdött, ne találjon menedéket a templomban.”

A királyi és egyházi hatalom szoros szövetsége kifejezést nyer abban is, hogy az ily összeesküvő kiközösítették az egyházból; ép úgy jár az is, ki ily összeesküvésről tudott, de azt nem jelentette fel. Látjuk tehát, hogy a királyi hatalom, mely az egyházat ez országban megalapította, le is vonja természetes túlsúlyának következtetését: tisztán politikai célok érdekében egész korlátlanul rendelkezik az egyház fegyelmi, erkölcsi hatalmával.

Következik a büntető igazságszolgáltatás: minden középkori codexnek legterjedelmesebb és legtüzetesebben tárgyalt része. Annál részletesebb, mert egyúttal királyi jóvedelmet állapít meg. A ki haragjában, vagy gőgjében szándékos emberölést követ el, senatusunk parancsa szerint 110 arany pénzt fizessen. Ebből ötven a királyi fiscust illeti, ötven a rokonokat, tíz pedig a közbenjárókat és bírákat. Azonfelül az emberölő a kánonok szerint bűntöljön.” A szabad magyar ember vérdíja, ágdíja meglehetősen magasra van szabva.⁸ Ezen a vérdíjon megosztóznak, a kikhez tartozott: a király és családja; a többi, mint most mondanák, perköltség. Más büntetést mint pénzbelit csak az egyház szab reá, melynek parancsolatát szintén megszegte. Bűntölnie kell annak is, ki véletlenül követett el emberölést, de ez csak 10 pénznyi váltságot fizet. Csekélyebb természetesen a szolgának vérdíja, mert ha szabad ember öli meg másnak a szolgáját, csupán mást kell helyébe adnia, vagy árát megtérítenie. Ha pedig egyik úr szolgája megöli a másikat, őt kell odaadni, vagy megváltani. Később ezt megváltoztatva, nagyobb tekintettel voltak a bűnös szolga urára. Ő a vesztes úrnak megfizethette vesztesége felét, vagy ha nem bírta, eladták a bűnöst, és árán megosztózott a két úr. Csak az egyházi fegyelem marad minden esetben egyenlő. Jellemző, hogy az az eset, a midőn valaki a tulajdon szolgáját öli meg, említve sincs a törvénykönyvben. Hisz csak a maga vagyonát csökkenti: nincs kinek váltságot fizessen.

Emberölés dolgában, midőn a király veszít egy szolgát és kárpótlást követel érte, nincs különbség téve a szabadok különböző osztályai közt. Másként áll a dolog a nőnél: az csak férje és családjaé. Igen tanulságos a családi viszony és a női élet értékének akkori felfogására nézve, mikép intézkedik a törvény „ha valaki szívében megkeményedve, lelkében eltespedve, mi távol legyen mindig a hűséget megtartók szívéből, nejjének megölése által fertőzteti meg magát.” Ha az illető ispán: ötven tinóval engesztelje ki a nő szüleit és bűntöljön, ha vitéz, vagy jobbmódú ember, 10 tinót, ha pedig közember, 5 tinót fizessen a nő szüleinek. Csak a bűnt egyenlő minden rangúra és rendűre nézve. Az előkelő nő ágdíja tehát csak fele akkora, mint a szabad emberé, de ez aztán egészen a családnak jut. Szegény ember feleségét aránylag igen kevésre becsülték. A vérdíj talán azért oly csekély, mert maga a férj is veszített, úgy mint szolgájánál.

Fogalmaink szerint ezek a büntetések nagyon, de nagyon enyhék, különösen, ha tekintetbe vesszük, minő olcsó volt akkor az emberi élet és minő mesterileg kezelték a legkülömbözőbb kínzási módszereket. Igazán katonás, drákói törvénye csak egy van Szent Istvánnak, épen az, mely a fegyverfogásról szól. Harcos, vitéz embereknél könnyen követi egyik sértő szó a másikat, és ha aztán kardhoz nyúlnak, minthogy a becsület is szóban forog, vérese, egész nemzetségeket örökös harcba döntők a következtetések. Ezért, „hogy szilárd és sértetlen maradjon a béke, úgy az előkelőknek, mint a kisebbeknek, bármily rendűek, teljesen eltiltottuk, hogy valaki másnak sértésére kardot rántsón. Ha ezt ezentúl valaki még is meg merészelné tenni: ugyanazon karddal végeztessék ki.” (17. pont.) Később mégis szükségesnek látszott e nagyon is általános parancs részletezése, részben enyhítése. A halálbüntetés csak azon esetben maradt meg, ha valaki kardjával ölt. Ha a másiknak szemét, kezét vagy lábát vágta le: a bibliai talio törvénye szerint ugyanazt tették vele. Ha csak megsebezte, de az áldozat egészen kiépült, váltságul egész vérdíjat fizetett. De még ha csak kardot rántott is, minden sebesítés nélkül, a vérdíj felét vették meg rajta. Látjuk, hogy még a szelidebb formában is a többitől lényegesen elütő, martialis maradt ez a törvény.

Ilyen erőszakos emberek közt vajmi gyakori lehetett a fegyveres támadás és betörés. Pedig a király azt akarja, hogy szilárd béke és egyetértés legyen a nagyok és kicsinyek közt. Ezért, ha „e közönséges gyűlés kijelentése után valamely ispán oly makacs volna, hogy másnak házára törne, őt megölné és vagyonát megsemmisítené, ha otthon a gazda és megvív vele és a támadó őt megöli, úgy lakoljon, mint ahogy a kardot rántókról szóló törvény írja elő.” Ha azonban a támadó esik el, nem jár érte semmi váltság. Ha ő maga nem jött el személyesen, csak vitézeit küldte, 100 tinóért váltsa meg tettét. Ha vitéz tör más vitéznek udvarára, 10 tinót fizet, ha közember nyomul valamely hasonló rendűnek hajlékocskájába, őt tinót. Valóban aristocraticus mérték: a főrangútól, kinek legtöbb eszköze van rosszat tenni, követel legnagyobb fegyelmet.

Nem feledkezik meg a törvény a közönséges, kisebb büntetésekről sem. Ha főember követ el esküszegést, ezért keze elvesztésével lakoljon vagy váltsa azt meg 50 tinón; ha közember, 12 tinón válthatja meg kezét. A gyujtogató köteles minden kárt megtéríteni és azonfelül 16 tinó, „mely 40 solidust ér,” a birsága. A leányrabló vitéz köteles a leányt szüleinek visszaadni, még akkor is, ha erőszakot követett el rajta, és azonfelül 10 tinót fizet, mi alól akkor sem oldatik fel, ha a leány szüleivel megbékült. Ha szegény közember vetemedik ilyen tetre, 5 tinó a büntetése.

A tolvajlásnál nemcsak a bűnös állása jó számba a büntetés kimérésénél, hanem ép úgy a megrögzöttség, a gonosz tett ismétlése. Ez alacsony büntett, és azért minden más törvénytől ellentétben, először történik a megállapítás a szolgára, és csak azután a szabad emberre nézve. Ha szolga lop, először adja vissza amit lopott és váltsa meg, ha birja, az orrát 5 tinón. Ha nem birja, le kell azt vágni. Ha csonkitott orral lop újra, füleit megválthatja 5 tinón. Ha harmadszor is lopott, halállal bünhődik. Ha a tolvaj szabad ember, először megválthatja magát.⁹ Ha nem birja, szolgának adatik el. Ha ebben az állapotban újra lop, egészen úgy kell bánni vele mint más szolgálkkal. A külömbiség tehát abban áll, hogy a szolgát harmadízben, a szabad embert, ki e bűn miatt szolgává aljasodott, negyedízben elkövetett lopásért büntették halállal.

Külön törvény szól a női tolvajokról. „Mindenki előtt borzasztó és utálatos, ha férfi nemből találkozik tolvaj, annál is inkább a női nemből. Ezért a királyi senatus elrendelte, hogy ha egy házasság nő lop, első ízben váltsa meg a férje, ez történetjék másod ízben, de harmadszor el kell adni szolgáltságba.”¹⁰

Igen bölcs megállapítás van arról, mit mi becsületsértésnek, rágalomnak nevezünk. „A hizelkedőkről. Ha valaki mások ellenében hamis tanúságot tett, hizelkedett és azon célból, hogy ördögi ravaszsággal elválaszsa őket egymástól, kölcsönösen megkérte mindegyiket: hallgassanak a dolog felől: hazugságáért fizesse meg kétszer nyelvének váltságát. Ha csak

egynél árulkodott, vágják le nyelvét.” Ez a később oly nagy szerepet játszó „emenda linguae”-nek első előfordulása törvényeinkben.

Sokkal szigorúbb a beszámítás, ha a hírvivés, pletykázás politikai természetű, és pártütésre vezethet. „Ha valaki álnok módon egy ispánnak vagy más hű embernek azt mondja: hallottam, hogy a király vesztetre beszélt, és erre reájönnek: haljon meg.”

A kereszténység szelleméből folyt, hogy a törvényhozás benyúlik a családi életbe is, és azt különösen a gyöngék javára szabályozni igyekszik. „Azt akarjuk, hogy az özvegyek és árvák is részesei legyenek törvényünknek” mondja a kegyes király. „Ha valaki özvegyet és gyermekeket hagyott hátra, és az özvegy megígéri, hogy felneveli őket, és velök marad, míg él, megengedjük neki, hogy ezt tegye és senki se kényszeríthesse új házasságra. De ha fogadalmát megváltoztatva újra férjhez akar menni és elhagyni az árvákat, semmit se vihessen magával az árvák javaiból, mint megfelelő ruhát.” Itt az árvák joga áll első sorban, mint a kik kétségtelenül leginkább szorulnak védelemre. De nevezetes, hogy az egyedül maradt özvegyekre is kiterjeszkedik a királyi gondoskodás, sőt, hogy a királyi kincstár némileg azonosítja érdekét azokéval. „Ha egy özvegy gyermektelenül maradt vissza és megígéri, hogy nem lép második házasságra, tulajdona marad minden jószága és tehet vele, mit akar. Ha meghal, javai férjének közeli rokonaira szállnak, ha azok nincsenek, a királyra.” Tán nem tévedünk, ha ezen intézkedést különösen azon nők érdekében hozottak véljük, kik idegenekhez, jövevényekhez mentek férjhez. Azoknak birtoka adomány volt, és így az özvegy halála után igazságos, hogy ismét a királyra szálljon. Erre mutat az is, hogy a férjről csak föltételezik, hogy vannak rokonai, mi különben egy törvényben sem fordul elő.

Kiterjed a nő védelme azon esetre is, ha férje cserbe hagyja, elmegy világgá.¹¹ „Hogy mindegyik nem biztos törvény szerint, sérelem nélkül élhessen és virágozhasson, elrendeltük: ha valaki szemtelen módon, megutálva nejét, elmegy az országból, a nő ha meg akarja várni férjét, bírja férje egész vagyonát, és senki se kényszerítse őt más házasságra. De ha önszántából akar férjhez menni, csak ruháit viheti magával. Ha a férj ennek hallatára visszajő, nem szabad neki mást nőül venni, ha csak a püspök meg nem engedi.”

A kereszténység tanának kétségtelenül nagy része volt a rabszolgaság megszüntetésében is. Mondhatni, hogy az egyház végkép soha sem mondott le a szentírás által hirdetett emberi egyenlőség elvéről, amint hogy nem is feledkezhetett meg saját, – a rendi hierarchiát tekintve, oly alacsony sorsú – kezdőiről és terjesztőiről. Igazán nagylelkű egyházférfiak minden korban szóval és tettel buzgólkodtak a rabszolgák felszabadításáért. De amint az egyház összeköttetésbe lépett az emberi érdekekkel, megalkudott a tényleges állapotokkal, felhasználta, sőt fejlesztette azokat. Egy kiváló tudós szerint, a gyakorlatban alig javult a rabszolgák sorsa, midőn Nagy-Konstantin által a római birodalomban a keresztény vallás jutott uralomra.¹² A római birodalomban folytonos volt a fejlődés, mely félszabadokká, jobbágyakká tette a rabszolgákat; tudjuk, minő szerepet játszottak a szabadon bocsátottak. Ezt a fejlődést a népvándorlások barbár társadalma megakasztotta, és midőn a germánok vagy szlávok keresztény hitre tértek, ép oly kevésbé lehettek el rabszolgák nélkül, mint régi lakóhelyeiken. A szüntelen háborúk mindig új anyagot szolgáltatnak, új emberi árút hoztak a rabpiaczokra. A történetírásnak nem szabad megfedkeznie arról, mit különösen hazánkban annyi oklevél bizonyít: hogy a középkorban nálunk egész a XIV. századig a gazdasági élet a szolgaságon alapul, csakúgy, mint a régi pogány Hellasban vagy Rómában, és hogy az egyház – mint nagybirtokos – ép oly kevésbé nélkülözhetette azt az emberi vagyont, mint a világi urak.

Szép és megbocsátható illusio, melyet annyi oklevél és első sorban tulajdon törvénykönyve czáfol meg, álitja oda Szent-Istvánt, az első keresztény magyar törvényhozót, mint a rabszolgák felszabadítóját, úgy amint a régi Athénben Solon szüntette meg azt, hogy polgár elveszíthesse szabadságát. Tudjuk, minő egyre szaporodó tömege a rabszolgáknak lepte el hazánkat a fejedelmek korában. E tömegnek hirtelen felszabadítása egyértelmű lett volna – akkor – a magánvagyon legnagyobb részének elkobzásával, a gazdasági munka

megszűnésével, egy az egész társadalmat alapjaiban megrendítő forradalommal. Erre István nem gondolhatott, amint hogy nem gondoltak reá sem Nagy-Károly, sem Nagy-Ottó.

Nézzük, minő szempontból foglalkozik István törvénykönyve ezen, az akkori viszonyok közt, elsőrangú fontosságú kérdéssel.

A szabadon bocsátást istenes és ajánlandó cselekedetnek nyilvánítja. „Ha valaki irgalmasságból végrendeletében szabadnak jelenti ki szolgáit, senki se merje azokat halála után a szolgaságba visszataszítani. Ha azt megígérte, de a halál megakadályozta abban, hogy rendelkezék, özvegye és gyermekei bizonyíthatják ezt és szabadoknak jelenthetik ki őket a meghalt urok lelkének megváltására.” De azért a király maga sem szabadítja fel mind a szolgáját, hisz szól róluk, mint jószágáról, és törvényében, mint láttuk, két-két szolgát rendel minden plébániához.

De a ki megmaradt szolgának, az urával szemben jogtalan állapotban van. „Hogy e monarchia népe nyugton maradjon a szolgák és szolganők vádlásától, a királyi tanács parancsa szerint egészen el van tiltva, hogy bármely bűn ügyében az úr vagy úrnő ellen elfogadják a szolga vádját vagy tanuságát.” Ha valaki felszabadítja másnak rabszolgáját és az urnak tudta nélkül a királyhoz vagy valami előkelő emberhez viszi, ha gazdag ember, 50 tinót fizet: negyvenet a királynak, tizet a szolga urának, ha szegény, 12-öt, ebből tizet a királynak. Így maga a királyi kincstár van első sorban érdekelve abban, hogy törvény ellenére hivatlantól kísérlet ne tétessék rabszolgát szabadítani. Később ezt a törvényt úgy módosították, hogy a ki „másnak rabszolgáit fel akarja szabadítani, annyi szolgát fizessen, a hányat amattól elvonni akart. Ezen birságból két rész a királyé, a harmadik az úré. A király részéből az ispánt illeti a harmad.” Így már az egész közigazgatás talpon áll a rabszolgaszabadítók, vagyis a vagyon megtámadói ellen.

De épen mert a szolgaság oly szörnyű teher, meg kell védeni a szabadon született attól, hogy saját bűnén kívül – mert láttuk, hogy némely bűnnek az eladás volt a büntetése, – ily sanyarú sorsra jusson. „Mivel istenhez méltó, és az emberekre nézve legjobb, ha mindenki szabadságban tölti életét, rendeli a király, hogy ezentúl egy ispán vagy vitéz se merjen szabad embert rabszolgaságba vetni, és ha valaki vakmerő dölýfében ezt mégis meg merné tenni, birságot fizet”, mely a fõntebbi módon osztatik el a király és az ispán közt. Fõltünõ, hogy míg az úr, ki azon veszélyben forog, hogy rabszolgáit felszabadítják, maga is részt kap az arra határozott birságból, az a szabad ember vagy asszony, kit jogtalanul akartak szolgaságba vetni, azzal kénytelen megelégedni, hogy szabadságát megtarthatja. Látjuk továbbá, hogy a törvény a vitézek és ispánok ellen hozatott. A vitéz ellen védelmet nyújthat az ispán, hisz õ is kap részt a birságból. De ki védi meg a szegény szabadot a sokkal hatalmasabb ispán ellen? Ki kell mondanunk: a rabszolgatartónak jogvédelme sokkal nagyobb mint a szabad emberé. Ugyanez a szellem tûnik ki azon megállapításból is, hogy a ki rabszolga létre törvényesen be tudja bizonyítani szabadságát, szabadon elmehet ugyan, de ki õt szolgaságban tartotta, nem fizet semmit.

A rabszolgát meg lehetett fosztani az emberi jogoktól, de semmi törvény nem vehette el tõlük, hogy õk is az emberi fajhoz tartoznak. A törvény még arról is gondoskodik, hogy ebbõl ne háromljon kár a rabszolga birtokosára. „Hogy a szabadok szabadságukat sértetlenül megtarthassák, óvni akarjuk õket attól, hogy másnak szolgálóival ne fajtalankodjanak. Ha pedig valaki vigyázatlanul a tilalmat áthágná, tudja meg, hogy bûnös, és e bûnért elõször vérig botoztassék. Ha másodszor is ugyanazzal fajtalankodik, ismét botozzák vérig és vágják le haját, ha harmadszor, legyen õ is szolga a szolgálóval, vagy pedig váltsa meg magát.”

Világos, hogy mindebben nem az erkõlcsi czél a fõ, – mert arról, hogy az úr ne fajtalankodjék, szó sincs – hanem a tulajdonjog óvása. Még világosabb lesz ez abból a törvénybõl, mely azon esetre rendelkezik, ha egy szolgáló egy szabad embertõl gyermeket szûl, és a szûlésbe beléhal. Itt világos károsítás forog fenn, és ezért a bûnös más szolgát

köteles adni váltság gyanánt. Ha a tettes nem szabad, hanem szolga, el kell őt adni, és árának fele régi uráé, a másik fele a meghalt szolgáló gazdájáé.

Hogy milyen távol áll az erkölcsi szempont e törvényhozástól és mennyire uralkodik abban a birtokosok rideg önzése, kitűnik azon törvényből, mely szabályozza a szabadok házasságát másnak szolgálóival. „Hogy szabadon nevezett ember igazságtalanságot senkin se merjen elkövetni, elrettentést és óvást határoztunk el: ugyanis e királyi tanácsban elrendeltük, hogy ha egy szabad ember másnak szolgálóját választja nejéül, az úr tudtával, elvesztve szabadságát, örök szolgaságba vettessék.” A sérelem abban áll, hogy kétség merülhet fel, ha nem is a szolgák, de a leendő gyermekek jogi állapota felől. A szolgálóval törvényes házasságra lépőnek a büntetése tehát ugyanaz, mint annak, ki már harmadizben fajtalanzkodott.

Ne törjünk pálczát a kor embertelensége, barbársága fölött. Tisztában kell lennünk azzal, minő óriási, nélkülözhetetlen súlylyal kellett birnia a rabszolgaságnak mint vagyonnak, és a rabszolgabirtokosoknak, mint államalkotó elemnek, ha ez intézmény, mely az erkölctől és vallástól ily nagy áldozatokat követelt, még századokon át becikkelyezve s körülsánczolva fenntartotta magát, nemcsak nálunk, hanem minden keresztény államban.

Megmaradt még néhány törvényezik, mely a közigazgatásra, különösen annak lehető visszaéléseire vonatkozik. Ha az ispán a királynak járó részt (valami birságból) elsikkasztja, duplán fizesse meg. Épen erre itéli a törvény az ispánt akkor is, ha valamit igaztalanul elvett katonájától. Viszont a katona is duplán fizet, ha erőszakkal elvettnek mondja azt, mit önszántából adott. A közigazgatás fejeinek visszaélései ellen tehát van megtorlás, de, mint látjuk, meglehetősen enyhe. Ellenben, ha a vitéz ispánjától, „megvetve annak igazságos ítéletét, a királyhoz felebbezett, igazságtalannak akarván őt feltüntetni, ispánjának tiz pensával tartozik.” A királyi felsőség és minden szabadnak joga, hogy ahhoz folyamodjék, meg van óva, de a közbeeső ispáni hatalom már is nyomasztóan nehezedik a szabad rendre.

Bár személyesen szabadok, úgy a belföldi vitézek, mint a külföldi jövevények bizonyos hűséggel tartoznak annak az úrnak, kit szolgálnak, vagy ki őket befogadta. Ezért a király inti az urakat, ne csábítsák el egymástól az vitézeket, „mert ebből pörösködés szokott támadni”, viszont a jövevényeknek is meghagyja, ne forduljanak el ellátójuktól és ne menjenek máshoz, míg az jól bánik velök.¹³

-
1162. Különösen a 847- és 888-iki mainzi zsinati határozatokkal. Kollár, De originibus et usu perpetua potestatis legislativae circa sacra regum Hungariae. 40–50. 1. Nevezetes, hogy az átvétel nem olyan törvénygyűjteményből történik, mely a kereszténység *első* ültetése felől intézkedik, hanem olyanból, mely már sokban felettebb, kész állapotokon épít tovább.
1163. Szent-István intelme fiához, 8. pont.
1164. A Decretum bevezetése az admonti XII. századi kézirat szerint.
1165. Thietmar, VIII. 2.
1166. A figyelmetlenség ellen az isteni tisztelet alatt régi és általános a panasz. Szent-Lajos is atyai intelmében fiához meghagyja neki: „il ne faut pas muser en eglise.”
1167. striga. 33. pont.
1168. malefica 34. pont.
1169. A szabad franké 200 arany volt. Az arany pensa névleges érték volt és 30 ezüst denárral volt egyenlő. Értékben megfelel neki egy tinó.
1170. Mennyin, nincs kitéve a törvényben, valószínűleg a lopott érték szerint.
1171. Az első könyvben csak a női tolvajokról van szó. De a bevezetésből kitűnik, hogy valami rendelkezésnek kellett lenni a férfi tolvajok felől is. Ez nem maradt fenn, és ez is bizonyítja, hogy István törvényeit nem bírjuk egész terjedelmökben.
1172. Pauler Gyula talán kissé egyoldalú, ha ennek okát csak a magyar nők „kardosságában” látja.
1173. Burckhardt, Konstantin d. Grosse, 427. 1.
1174. István megmaradt két törvénykönyve közt az első 35, a második 21 czikkből áll. Az admonti codex a legrégebbi, XII. századbéli, a későbbinek 6 cikkét nem közli. Úgy látszik, hogy az első 14 pont, melyben nincs szó másról, mint az egyház első berendezéséről és a birtokjogról, mindjárt a koronázás után adatott ki, királyi hatalommal. Az utóbbiakban már több ízben előfordul a királyi senatus említése. A II. törvénykönyv későbbi, a mennyiben sokban módosítja az elsőnek határozatait. Még későbbi

eredetűnek látszik a II. könyv 15. pontja, a melyben már udvarnokokról van szó. Ezt úgy látszik a II. könyv 6. pontjának kiegészítése gyanánt igtatták be. Sokat tanakodtak a II. könyv 16. pontjának értelmetlenségén, melynek felirata az: De testimonio *servorum*, regali curiae vel civitati praepositorum.” (V. ö. Szalay L., Magyarország története. I. k. 119. 1. 17. j.) Tartalma az: ha a király egy urat állit egy udvara, vagy városa élére, annak bizonyítása egyenlő lesz az ispánokéval. Világos, hogy a czimben *seniorum*-nak kell állani, mi helyett később, midőn már e szó ama jelentőségben úr, kijött a divatból, mint iráshiba, *servorum* csuszott be. Még bonyolultabbá teszi a dolgot a czikk vége: épp úgy ha a szolga urát, a vitéz ispánját ölte meg. Hogyan, az ily gyilkosoknak bizonyítása ép olyan értékű legyen, mint az ispáné? Lehetetlen. A megoldást abban keresem, hogy az idézett sor nem oda tartozik, hanem a későbbi ponthoz: „De conspiratione regis et regni.” E pontban a király és ország elleni összeesküvés és annak büntetése tárgyalatik, tehát, hogy ez esetben nincs menedék az egyházban és az egyház a bűnöst kiátkozza. Azt hiszem, az „item si servus seniore, si miles suum comitem interfecerit,” ide való, vagyis az ily bűnöst ugyanaz a büntetés éri.

II. FEJEZET.

Az ország állapota és népessége.

Idegen törvények hatása. Királyi tanács. A két párt. A király. A seniorok és comesek. Ispánok, birtokosok. A miles; a polgár; a rabszolga

Ilyenképen tükröződik vissza Magyarország akkori képe azon tiszteletre méltó törvénykönyben, melyben idegen szokást és erkölcsi felfogást, amint az részben a kánoni törvényekben, részben a német jogkönyvekben, – mint a lex Salicában – részben a Karolingok császári és királyi capitulareiben ki volt már fejezve, először alkalmaznak a magyar nemzetre. Első lépés volt ez azon a pályán, melyen azóta Magyarország előre haladott. Oly elveket és szabályokat, melyek idegen, gyakran eltérő viszonyok közt jöttek létre és váltak be, kellett rámérni a nemzeti élet testére. Kettőre volt tehát szükség: az idegen szavak és fogalmak olyatén szabására, hogy azok a hazai viszonyok meztelenségét befödjék, de meg arra is, hogy a nemzetet olyképp hajlítsák, oly helyzetbe hozzák, hogy reá illő legyen az idegen köntös. E kettős munkásságban áll azóta a magyar törvényhozás története.

A törvényt a király hozza, hatalmának teljéből, vagy megkérdezve tanácsát. Tanácsa alatt családjának felnőtt férfi tagjait kell értenünk, az érsekeket, a püspököket, udvarának fő embereit, jobbágyait, végre azokat, kik az országot igazgatták nevében: az ispánokat. Ugy látszik, mint Nagy-Károly birodalmában, itt is szokás volt a királyság főembereinek évi szeptemberi gyűlése a király körül, Esztergomban vagy Fejérvárott, mely azon időben kezdett nagyobb jelentőségre jutni. Itt számot adtak a királynak az elmúlt év eredményeiről és főeseményeiről, tanácskoztak a szükséges intézkedésekről és megállapodtak a teendőkről, miknek végrehajtásához, mihelyt hazatértek, azonnal hozzáfoghattak. Az ilyennemű királyi tanács nemcsak nálunk, hanem ama korban egész Európában azokból állott, kiknek hozzájárulása biztosította a királyi akarat keresztülvitelét, kiknek távolmaradása vagy ellenkezése képes volt az ország egyik vagy másik részében megakasztani minden ujitást. Mert e kezdő társadalomnak jellemző vonása nemcsak nálunk, hanem az egész világon a gazdagságnak, a politikai befolyásnak aránylag csekély számu kézben való egyesítése. Az ország békéje és nyugodt haladása most már attól függ: minő viszonyban állanak ezek a főemberek ahhoz, ki nemcsak hatalmasabb és gazdagabb náluk, hanem egyuttal az egész nemzetnek ura: a királyhoz.

Nincs tudomásunk arról, mikép történt a tanácskozás, kiváló személyiséget sem ismerünk azon korból a királyon és még néhány főpapon kívül, de azért elképzelhetjük, mi körül folyt a vita és mint oszlottak meg a pártok. Árpád családjának tagjai közt nem szüntek meg a fél pogány Géza-féle tradíciók: még sokkal később is teljes erővel törtek azok elő, úgy hogy e körben kell keresnünk a nemzeti szempontok leghatározottabb, legerősebb képviselőit. Velök tartottak a törzsfők ivadékai, „kiket nem szabad kirekeszteni a fejedelem tanácsából”. És hogy is lehetne kirekeszteni azokat, kikben ezernyi vitéz tiszteli még mindig természetes urát, kiknek távoltartása egyenlő a békebontással, belső háborúval? Ezek már belényugodtak a kereszténységbe, de egyaránt irtóztak az idegen szokások befogadásától és az ősi állapotoknak, melyekben hatalmuk gyökerezett, minden megrendítésétől. Másrészt ott van a sok főpap, csupa idegen, ki a kánoni és császári törvényhozáson kívül mást nem ismer, kinek szemében bűn mindaz, mi a kereszténység teljes diadalának útját állhatja, kinek igyekeve az, hogy minden ország, minden nemzet egygyé váljék. Ott vannak az udvari méltóságok közt Gizella földie, ott a pogányok elleni küzdelemre István szolgálatába fogadott pánczélos vitézek előkelői, kiket nagy adományokkal gazdagított, fontos méltóságokra emelt a hálás

király. Ezek nemcsak keresztények, hanem németek is: idegenek az országban, a magyar urakban ellenségeiket látók, a királyban nemcsak urokat, nemcsak a kereszténység előharczosát, hanem oltalmazójukat tisztelők. Az az ellentét, mely azóta mindig uralkodott történetünkön, már István korában teljes erővel kellett hogy nyilatkozzék a királyi tanácsban.

A döntő a király. Ő mindkét tábor fölött áll, mert mindegyikhez tartozik. Mint Árpád utóda, született vezére a magyarnak, kinek hűséggel tartoznak mindnyájan; mint fölkent királyt s a kereszténység védő bástyáját tisztelik a püspökök, kiket ő hívott be, kiknek ő nyújt hatáskört és javadalmat; mint királyuk rokonáért és bőkezű pártfogójukért, kinek hűséget esküdtek, készek érte vérüket ontani a német zsoldosok. Ő maga már nem az a „gyermek”, ki ellen Kupa és a somogyiak fellázadtak. Az ország gondja, az elvállalt magasztos feladat hamar megérlelték. Nyugodt, komoly, igazán magyar természetű férfiú vált belőle, lelkének belső szilárdsága meglátszott külsején is: alig látták őt valaha mosolyogni.¹ Nem tűnt ki hatalmas természetével, mint egyik nagy utóda; az a hatalom, melyet az emberek fölött gyakorolt, szellemi, erkölcsi tulajdonságain alapult. Fáradhatatlanul munkálkodott az isten által reá bízott népek jólétén, emelésén, minek legfőbb eszközét másban mint a kereszténységben nem láthatta. Kereszténynyé, hogy úgy mondjuk: európaivá akarta tehát tenni nemzetét, de nem mint azon kívül álló, az idegenekre hallgató pártfő, hanem mint népének igazi atyja, pásztora. Mig élt és uralkodott, nem lehetett kétség a felől, hogy a nemzet lehetőleg közeledni fog a Karoling mintához, de a felől sem lehetett kétség, hogy hatalmas, önálló, igazságosan kormányzott tagja lesz az európai népcsaládnak és a két császárság közt függetlenül fentartja sajátosságát.

Ilyen tehát a „rex”, kinek czime ugyanaz, mint a frank, olasz, angol vagy német királyoké, de kinek hatalma elejétől fogva más alapon nyugszik. Mig családja egyetért vele, sokkal hatalmasabb, mint amazok, mert oly különálló tekintély, minőnek nyugaton a már örökös hercegek és grófok örvidenek, nálunk már Géza ideje óta nincs. Helyzete sajátságos azon értelemben is, hogy az idegen, általa betelepített és meggyökerezett egyházi és világi erőkkal szinte korlátlanul rendelkezik.

Őt is, a törvény betűi szerint „senior”-ok, „comes”-ek veszik körül, mint a nyugati „rex”-eket. Tudjuk, hogy a szó mit jelent a külföldön: a régi királyi tisztviselőkből fejlődött, de örökössé vált, hűbéres uri osztályt. Mi a szó tartalma nálunk?

A comes, ispán, az a mi a frankok birodalmában volt a Meroving időkben, a minek megmaradt ott Nagy-Károly után is egészen addig, mig a királyi hatalom kezéből kivette a gyeplőt a hercegek és grófok örökössé váló aristocratiája. Németországban épen akkor folytattak a szász királyok küzdelmet azért, hogy e rend ismét az legyen, ami eredetiben volt: az egész népességnek közvetlen a királyhoz csatolója. De e törekvésök csak ott sikerült, hol még volt nagyszámú szabad osztály: mint Bajorországban és Szászországban. Nálunk Géza nagyrészt elhárította azon akadályokat, melyek útját állották volna annak, hogy az egész országot közvetlenül a király emberei igazgassák. Ezek az ispánok kormányozzák a várakat és az azokhoz tartozó területeket, megyéket, ők látnak törvényt, ők vezetik az oda telepített katonákat, reájok van bízva az új törvények végrehajtása. A mellett ők kezelik a király jövedelmeit, úgy a jószágaiból, mint a birságokból befolyókat és tudjuk, hogy a törvény egy bizonyos részt állapít meg e jövedelemből részökre. Az országnak ők alkotják első rendjét: hatóságuk, kiterjed nemcsak tulajdon vitézeikre, hanem a vár megyéjének területén lakó összes népességre. Viszont számadással, felelősséggel tartoznak a királynak, kihez igazságtalan ítéletök ellen mindig fölebbezni lehet.

Ezek a kis királyok, mert a maga területén mindegyik teljes mértékben egyesítette a királyi hatalom minden hatáskörét, Magyarország legkiválóbb, legelőbbkelő férfiai. Azok az urak voltak, kik Géza idejében elfogadták, István alatt már hirdették a kereszténységet, a királynak személyes bizalmasai, békében, háborúban kipróbált férfiak, kiknek becsületességére és igazságosságára volt bízva a királyi vagyon és a nép gondja viselése

egyaránt. Lehetett köztük idegen eredetű is, de legtöbb mégis magyar volt és pedig valószínűleg azon vidék legelső seniorja, melynek kormányzására meghívták. Így eleve is biztosítva volt részére az engedelmesség és a király részére akaratának végrehajtása. A régi pogány aristocratiát összeolvadását a keresztény udvari előkelőséggel jelöli a magyar jobbágy szó, melynek eredete valószínűleg még a vezérek korába vezethető vissza. A jobbágy valószínűleg megfelel a bolgár „boliász”-nak, a melyből a szláv bojár eredt. Ez elnevezésben összeforr a magas származás a király által adományozott méltósággal.

Nem hivatalos, hanem birtokos aristocratiát az, melyet a törvény „senior” névvel jelöl. Nem is fordul elő más összefüggésben, mint úgy, hogy valakinek ura. A rabszolga birtokosát és a fegyveresek bérben tartóját egyaránt seniornak nevezték. Ez osztályhoz tartoznak mindazok, a kik akár nagyobb, akár kisebb birtokot önállóan bírnak és cselédséggel rendelkeznek. Ebbe az osztályba olvadnak belé úgy a régi törzs- és nemzetségfőknek, mint a vezérek korában felemelkedett és meggazdagodott hősöknek és az adományban részesülő idegeneknek előkelő családjai. Az aránylag csekély számú ispánnal szemben, mert alig volt több ötven vármegyénél, ők képviselik az önálló társadalmat. Természetes, hogy a király a comeseket soraikból választja ki. A törvény meg is jelöli némileg a hivatalos emelkedést, a mennyiben kimondja, hogy az a senior, a kit királyi palota, vagy város élére állítanak, ez által az ispánok rendjébe emelkedik.

Mint aránylag szabad osztályról van szó a „miles”-ekről. Ez az osztály akkor külföldön különösen a pánczélos lovasokat foglalta magában: később egyértelmű lett a lovag szóval. Azok tartoztak hozzá, kik szolgálatba léptek valami uralkodóhoz, püspökhöz, herceghez vagy grófhhoz és földbirtok vagy zsold fejében hűséges katonáskodásra voltak kötelezve: Világos tehát, hogy a miles külföldi értelmében akkor nem jelent nemest, de még csak szabad embert sem, hanem némileg kötött viszonyban levőt. Nem szenved ugyanis kétséget, hogy a későbbi lovagi osztály legnagyobb része ministerialisokból, németül Dienstmannokból került ki.²

Nálunk némileg más ezen osztály eredete. A régi vitézi rendből fejlődött, mely Géza és István idejében letelepedett, földet kapott. Ebben állott a nemzet, a királyság igazi ereje. Ezért István, fiához intézett intelmében, egy sorba állítja mileseit a fejedelmekkel és ispánokkal, „mert ők a birodalom bástyái, a gyöngék védői, az ellenség leküzdői, a határok terjesztői, ők, fiam, atyáid és testvéreid, közülök senkit se taszits szolgaságba és ne nevezd szolgának, ők harcoljanak érted, de ne szolgáljanak. Harag, gőg, irigység nélkül, békén, nyájasan, szelíden uralkodjál és soha se feledkezzél meg arról, hogy az emberek mind egy állapotúak.”³

Ha csak e szavakat tekintenők, személyesen szabad, joggal, politikai súlylyal bíró osztályt kellene a vitézekben keresnünk. De a törvények szavai és intézkedései mást is mutatnak. A király jószágai és rabszolgái közt a vitézeket is elsorolja, mint tulajdonát. De nemcsak a királynak van milese, hanem van minden seniornak is. El van tiltva, mint látjuk, hogy az egyik úr a másiknak vitézeit magához csábítsa. De legbiztosabb jele a személyes lekötöttségnek az a törvény, mely elszökésükről és megkeresésükről intézkedik a szolgákéval együtt. „Ha valakinek milese vagy szolgája máshoz szökött és az, kinek milese vagy szolgája megszökött, elküldött érték, hogy hozzák vissza és ezt a küldöttet valaki bántja vagy megveri, az a sértő fizessen tíz tinót.” Ilyen rendelkezést csak bérszerződés és annak egyoldalú megszegése magyaráz meg. A „miles” szó tehát egyaránt magában foglalja a királynak szabad, letelepített katonáit és egyes egyházi és világi uraknak fegyveres cselédségét. Mert abban az időben ki lehetett volna el békében, biztossággal megbízható, fegyveres kíséret nélkül.⁴

A büntetések kiszabásánál a vitéz a jobb módú szabad emberrel áll egy sorban?⁵ Ő is birtokos, sőt elnyomó is lehet, mert arról van szó, hogy más szabad embert rabszolgájává akar tenni.⁶ Voltak tehát más közsabadok is: „a kisebbek, közemberek, polgárok.” Ezek mind meg

vannak különböztetve a szolgálától. Ők a letelepedett, de nem katonáskodó cselédek, az udvarok, a falvak, a majorok lakói. Valószínű, hogy legnagyobb részben a régi szláv lakosság maradványai. Azok, kiket udvarnokoknak, várnépnek szoktak később nevezni.⁷

Valamennyiük alatt nyugszik a szolgaságnak az egész társadalmat hordó rétege. Ők a nem szabad cselédek, pásztorok, mezei munkások, kiknek becsülete, élete egészen urok kényétől függ, legyen az úr akár előkelő, akár közrendű. A nők a kézi malmot forgatják és az isten embere, Szent-Gellért, midőn egy ily rabnő énekét hallja, örvend annak, hogy egy ily szolgáló „másnak hatalma alatt vigan, panasz nélkül teljesíti kötelességét”. Nem is mulasztja el a szegény asszonyt dúsan megajándékozni. De a püspök egyúttal úr is volt és midőn egyszer kocsisa feldöntötte, megparancsolta, hogy korbácsolják meg vagy tegyék bilincsbe. Hogy ezt akkor hogy értették, kitűnik abból, „hogy a szolgák a bűnös embert egy czölöphöz kötötték és meztelen hátát valami állatnak vérével bekenték.” Itt sikerült a kegyes család: a püspök sirt és lábait csókolta az elítéltnak, de hát nem minden senior volt Szent-Gellért.⁸ A jogtalannak vérével és becsületével való kiméletlen és erőszakos rendelkezés, a lelki durvaságnak és erkölcstelenségnek legbővebb forrása tehát, a szent király uralkodása, a kereszténység befolyása alatt sem apadt ki. A lakosság egy nagy része kívül maradt minden jogon, erkölcsön, nevelésen és ez a viszony az örök igazság bölcs rendelkezése szerint egyúttal megmételtyezte a korlátot nem ismerő uralkodó osztályt. És bárminő számos volt a rabszolga, nem szűnt még meg a behozatal. Csehországban egy 1039-iki törvény elrendeli a bűnösöknek Magyarországon való eladását.⁹ Gyér még a népesség: szükség volt új munkáskezekre a föld birtokba vételéhez.

1175. Hartvik, 21.

1176. Nitzsch K. W., Ministerialität und Bürgertum. Lipcse, 1859.

1177. De institutione morum. IV.

1178. Lásd a klastromok alapító leveleit és adományait.

1179. XV. pont a feleséggyilkosságnál „miles, vel alicuius vir ubertatis.”

1180. XII. pont.

1181. Feltűnő, hogy a magyar falusi gazdaember, ellentétben az urral, zsellérrel vagy mesteremberrel, mai napig „polgár”-nak nevezi magát, még pedig az ország több részében. Ez az elnevezés, mint általános volta bizonyítja, igen régi eredetű lehet. Mivel pedig itt római értelemben vett polgárokról nem lehet szó, a német „Bürgerre” kell gondolnunk, eredetileg szintén nem más, mint udvarnok, cseléd, várnépe. Nitzsch, i. m.

1182. Legenda, 14.

1183. A házasságtörők ellen. Cosmae Chron. Mon, Germ. IX. 4.

III. FEJEZET.

Az ország kormányzása.

A törvények hézagossága. Az udvar. A királyi várak. A falu. Nomád életmód fennmaradása. Az életmód. A nemzet megosztása

A gyakorlatban kellett mutatkozni annak: mennyiben felelnek meg az idegen fogalmakon alapuló törvények a nemzet igazi állapotának, szükségleteinek. Sok, elsőrangú fontosságú kérdésre nézve a törvények épen nem intézkednek. Ilyen p. o., hogy csak a leginkább szembetűnőt említsük, a hadügy, a honvédelmi kötelesség, mely e törvényben semmi módon sincs szabályozva. Az ily esetben nem lehet föltennünk mást, min hogy a régi szokásokon nem találtak mit változtatni. Ez az egy példa is bizonyítja, hogy István törvényhozása nem jelöl oly gyökeres szakítást, a régibb, különösen a Géza korabeli viszonyokkal mint ahogy a kormány egész berendezésének változása után képzelni lehetne. Másrészt az István által hozott törvények részben már uralkodása alatt módosultak, részben utódai alatt, de majdnem valamennyien már egy század lefolyása előtt megszűntek. A tételes jogra nézve csak az alapot szolgáltatott, a melyen maga is, mások is tovább építettek. Ellenben állandó értékű, századokra, sokban napjainkig kiható az ország kormányzásának és igazgatásának az a rendszere, melyet ő teremtett meg és törvényei végrehajtása céljából ő léptetett életbe.

Mint annyi másban, az udvar alkotásában is a nyugoti frank minta volt az irányadó. Ősi jószágain, hol nemzedékeken át tartották talán kincseiket az Árpádok, hol körülöttük gyülekezett népek és hol színök előtt megjelentek a külföldi fejedelmek követei, Esztergomban, Fejérváron voltak nagy palotái, körülvéve számos cselédségének kisebb fagy vagy vályogbódéitól.¹ Esztergomot, Géza székhelyét aztán egyházi metropolisznak engedte át, maga a Dunántúlt átvágó hegyes vidék déli lábához költözött, a hol egy széles horpadás összeköti a kis síkságot a nagy alfölddel: Fejérvárba. Mert sehol a világon, kivéve Konstantinápolyt, nem székel együtt király és főpap, nem a két hatalom összeférhetetlensége miatt, hanem azért, mert mindenki a maga földjén volt és lehetett csak igazi úr.² Még nem volt gyakori, sem biztos a közlekedés; mire a királynak és családjának szüksége volt ruházatban, élelemben, azt ott készítették tartózkodása rendes helyén. Így fejlődött a sok mesteremberből, udvarnokból a város. De szállás és ellátás kellett még a számos testőrnek, a szolgáknak, lovászoknak, pohárnokoknak, asztalnokoknak, tárnokoknak, regéseknek vagy hegedősöknek, solymároknak, peczéreknek, mosóknak, pecsenyeforgatóknak stb. Ennek a nagy tömegnek rendben, féken tartására külön mesterek, ispánok kellettek, mindegyik szolgarend igazgatására, azonkívül külön udvarbíró a királynak és külön a királynénak, végre az egész palota ispánja, az udvar főembere: a comes palatinus, vagy mint magyarul mondták, a nádorispán. Ezek az urak voltak a legállandóbban a király mellett, ők élvezték leginkább bizalmát, ők kereshették legbiztosabban kegyét. Természetes, hogy mindezeknek az udvari méltóságoknak egyuttal országos befolyás is jutott. Így történt ez Rómában, Byzanczban, így a frank maior domusokkal, így a német Pfalzgráffokkal. Mert országot, államot a király személyétől elválasztani nagyon is modern, alkotmányos eljárás.

Bár a királynak van már székhelye, a királyságnak központja, az udvar korántsem állandó. A királylyal együtt vándorolnak egyik nagy jószágától, palotájától a másikhoz, a mint az évad, a vadászat, vagy más kedvtelés, a dominiumokról való gondoskodás, a törvénylátás kívánatossá vagy szükségessé tette. Mindezekben a magyar király nem különbözött a karolingi uralkodóktól. De országának nagyobb egyneműsége okozta, hogy neki nincs

szüksége „missus dominicus”-okra, az országnak és saját birtokainak állapotát ő maga veszi számon. Es a mint jár, kél, nemcsak családja, udvari népe kíséri, hanem egyúttal az igazságot vagy kegyet keresők tömege, mert a király maga az élő törvény. Kísérik vagy követik az idegen vendégek, keleti és nyugoti vásárosok, kalandorok. Utazása egész kis népvándorlás. Azután megszáll palotájában, mely a legtöbb helyen alig különb egy terjedelmes majornál. „Az akkori királyi szállás épen nem hasonlított a középkori, harczias kinézésű várakhoz. Terjedelmes épület volt, melyet római minta szerint faragott csarnok vett körül, néha simított fából, melyen alakok voltak kivésve. A főépület körül voltak rendben elszállásolva a palotának magyar vagy idegen eredetű tisztviselői, köztük a testőrség parancsnoka, embereivel. Más egyszerűbb hajlékokban vonult meg sok család, melyekben férj és nő mindenféle mesterséget gyakorolt, az ötvösségtől és fegyvergyártástól a takácsságig és a timárságig és az arany- és selyemhímzésztől a gyapju és len legegyszerűbb elkészítéséig.”³

Hasonló, bár természetesen csekélyebb udvar vette körül a püspököket és az ispánokat. Mindenütt látható még, hogy a vándor életmód kora nem esik igen távol. A királyi udvar vándorlását pedig, minden mástól eltekintve, szükségessé tette annak ellátása is. Mert hogyan tereljük az egész éven át egy helyre azt az óriási mennyiségű életet, takarmányt, húst, mit ez a sokadalom megemésztett? Így sorba járták a legtöbbet termő dominiumokat, az ország különböző részeiben. Még majdnem kétszáz évvel később is mondhatták: a föld népe teljes ellátással szolgálja a királyt.⁴

Némileg más színezetűek, mint a békés lakóhelyek, a királyi várak (castra). Ezek, mint nevök is mutatja, első sorban katonai céloknak szolgálnak. Kell tehát, hogy lakosságuknak legalább egy része állandó, letelepedett legyen. Vagy a határ közelében védték a bejárásokat, mint Sopron, Mosony vagy Pozsony, vagy az ország belsejében épültek, mint a fejedelmi családnak vagy más törzseknek régi központjai, őrhelyei. Kivéve a határvárakat, nem szabad bástyákra, tornyokra gondolni. Erősítéseinke földvárak voltak, árokkal, sánczczal körülvéve, mint az avaroké vagy a besenyőké. Némelyik ilyen vár területéhez egész nemzetség tartozott, ilyenek lehettek Fejérváron kívül Somogy vagy Szabolcs, némelyik a magyar honfoglalásnál régibb időben is szolgált már katonai és közigazgatási célra, mint Nyitra, Pest, talán Esztergom is.⁵ A honvédelmi és gazdasági szempontok, vagyis a katonaság tartása és a királyi jószágok igazgatása teljesen összeestek. Ez annál természetesebb, mert a letelepített, a vár őrizetére rendelt hadi nép a királytól nyeri, szolgálata fejében, ellátását. De ép úgy a vár igazgatása alá tartozik a területnek minden más lakója. Exemptiót erre nézve bármily hatalmas, nagy birtokú földesúr sem élvez. Mint láttuk, a comes nemcsak a vitézeknek parancsol, hanem a falvak biráinak is.

Megjelent tehát e földön, ugyanakkor, midőn a városi élet első csirái mutatkoznak, a magyar telepítés sajátos módja: a falu (villa). De hiányzik még benne, a mi most központját alkotja, a mi létrejöttének, megállapodásának első oka: a templom; hisz István törvénye szerint csak minden tiz falura jutott egy. Az valószínűleg ott épült, hol a birtokosnak udvarháza emelkedett ki a viskók közül. Külömben a villa még nem más, mint majorság. Lakói inkább a mostani tanyai lakosságnak felelnek meg, nincsenek is még szilárd épületeik, hanem nádkunyhóik, és hordozható faházaikat oda hordják, a hol a földművelés vagy a pásztorkodás érdeke ezt megköveteli.⁶ Úgy látszik még divatban volt a vándorláson szokásos, lakásnak is használható szekér, minőt mai napig is használnak Közép-Ázsia és északi Európa nomád népei. Még száz évvel később, Kálmán király korában, az egyház – bár az is többnyire fából készült – volt a telepek egyetlen szilárd pontja. Még akkor is természetesnek tartják, hogy a község ott hagyja a templomot, csak az van kikötve a zsinati törvényben, hogy nagyon is messze ne távozzék, mert különben 10 pensanyi bírságot fizet.⁷ A lakosság számához képest még oly kiterjedt a föld, hogy másként, mint ily félig nomád életmóddal nem is igen lehetett a mezőt, rétet, legelőt kellően gyümölcsöztetni. A hol a földet már művelés alá fogták,

aránylag sűrűn voltak az ily villák, de mindegyikben csak néhány család lakott. Nevöket is leginkább uroknak köszönhatték.⁸

Igen jelentékeny része a népességnek még semmi módon sem volt a röghöz kötve. Igaz, hogy a törvényben hiába keresnők ezeknek nyomát, az nem tud másról, mint a „villa”-ról, „civitas”-ról és „curtis”-ről (udvar házról). Még a legszegényebb embereknél is házról, hajlékról beszél, de nem sátorról. Pedig még másfél századdal később is, hiteles tanu szerint, igen hitványak, csak nádból, vagy ritkán fából valók a házak a falvakban és községekben és a lakosok nyáron és ősszel sátrak alatt tanyáznak.⁹ És mindenek fölött magának a törvénynek az a számos rendelkezése, melyben a birságot tinókban állapítja meg, mutatja, hogy a lábas jószágban áll a vagyon, tehát a lakosság igen jelentékeny részének kellett még pásztorkodással foglalkoznia. Ez pedig a régi életmód folytatását jelenti. Különösen az ország középső és keleti részében kellett ez életmódnak még szinte kizárólagosan uralkodnia.

Ha pedig az életmód nem változott, nem alakulhatott át valami hirtelen az a politikai és társadalmi szervezet sem, mely a vezérek korában fennállott. Az ispánok kormánya mellett is megtartották befolyásukat a családok és nemzetségek fejei, templomot meg hogy lehetett volna építeni ott, hol az előfeltétel, az állandó lakóhely hiányzott?

Mindent összevéve, azt a képet nyerjük, hogy a törvényhozás megfelelt ugyan az akkori külföldi állapotoknak, de a magyar nemzet tényleges viszonyait, szükségleteit csak részben fejezte ki. Egy jövőendő, sok tekintetben magasabban álló, vallásos és társadalmi épületnek mutatja alaprajzát, nem pedig az 1000 körüli magyarságnak képét.

Az átalakítás e munkáját maga a király vezeti, bizva örökölt és szerzett hatalmába, istennek és a boldogságos szűznek oltalmában, kinek felajánlotta országát. Vele vannak mindazok, kiket az új szervezet a nemzet élére helyezett: püspökök, ispánok, idegenek. Ezek részére hozattak a törvények; ők fognak buzgólkodni abban, hogy nyílt és titkos ellenszegülés dacára isten szava és a király parancsa, a meddig csak a királyság határai terjednek, valósággá is váljanak.

Létrejő tehát az a végzetes megoszlás, melynek hatását és következéseit nemzetünkre nézve mai napig sem lehetett egészen megszüntetni. A király és az udvar körül csoportosul az újítás pártja, mely idegen, nem hazai állapotokat tart idealisoknak és azoknak átültetésében látja a kormányzás legfőbb, szinte egyedüli feladatát. Mennél jobban távoznak e központtól, mennél távolabb esnek másrészt az egyes országrészek vagy a nemzet egyes osztályainak állapotai és érzelmei attól, mit fenn egyedül helyesnek tartanak, annál több jelét látjuk az elégedetlenségnek, a rossz akaratnak, az ellenállásnak. Bekövetkezik mindig, matematikai pontossággal, az az időpont, midőn az ellenállás kemény tusára hívja a réginek, a hazainak nevében, az állami hatalmat. Úgy az újítás, a haladás szelleme, mint ez a megoszlás a nemzet keblében, Szent-István törvényének, kormányának következése.

1184. Seholy nincs szó arról, hogy István magának köpalotát építtetett volna. A fejedelmek lakóháza művészi kivitelű pompás faépület lehetett, minő Attilaé volt. Imre legendájából egyenesen kitűnik, hogy a király faházban lakott: „a gerenda hasadéka alatt látta” fiát imádkozni. Leg. S. Emerici ducis, 2.

1185. Páris és Reims, Aachen és Köln, London és Canterbury, Pavia és Milano a főbb példák. III. Ottó római módon Rómában akart ugyan lakni a pápával együtt, de ez igen rövid életű kísérlet volt.

1186. Aug. Thierry, Récits des temps Mérovingiens I. 1. fejelet. A század és az ország más, de a kulturális viszonyok körülbelül megfelelőek.

1187. Annak, hogy nálunk is be lett volna rendezve a klastromok és egyházak kötelezettsége, bizonyos napokon át gondoskodni a palota ellátásáról, mint a Karoling császárságban, nem maradt semmi nyoma. Voltak azonban külön adminisztrációk az élelmi szerekre nézve (administraciones victualium), úgy látszik, kiválóan katonai célokra.

1188. Az ispán szó világosan szlovén, ép úgy a megye szó is, mely azonban még csak Kálmán törvényében fordul elő. De e szavakat, nem vették sem a csehektől, sem a lengyelektől. Chrobry Boleszló, István kortársa, castellaniákra, azaz várkerületekre osztotta országát. Nevezetesen, hogy a régi szláv hagyomány szerint, mely a diocleai presbyter munkájában maradt fenn, Szvatopluk osztotta volna fel birodalmát zsupánságokra.

1189. Még 1295-ben is előfordulnak faházak, miket egy rabló lovag tulajdon birtokára vitetett. Itélet Kázmér fiai ellen. Fejér, Cod. dipl. VI. I. 385.
1190. Synodus altera habita sub Colomanno Rege. Endlicher, i. h. 374.
1191. L. a váradi püspökség jövedelmeinek összeírását a bécsi udv. könyvtár 1062. sz. codexében.
1192. Otto Frising. Gesta Frid. Imp. I. 31.

IV. FEJEZET.

Belső háborúk. A kereszténység terjesztése.

Gyula. Az Anonymus szerint. A képes krónika szerint. Besenyők, fekete magyarok. Ohtum az Anonymus szerint. Szent-Gellért legendája szerint. Csanád. Történeti alap. Thonuzoba. A térítés módja. Gellért gyermekkora, klastromi élete, zárándoklása. Mint csanádi püspök. Iskolák. Magyar születésű papok. Összeköttetés nyugattal. Zárándoklás Magyarországon át. Viszony a görög egyházhoz. Egy nyelvűség. A jövevények. István oktatása a jövevényekről. István alapítványai külföldön. Püspökségek javadalmazása. Gizella királyné. A fejevári bazilika. A magyar nép és az egyház. A pogányság megmaradása

Alig lehetett a koronázás után munkába véve a törvényhozás és az ország átalakítása, midőn az egész monarchiai rendszer ellen fegyvert fogott a régi Magyarországnak leghatalmasabb, még megmaradt képviselője, a Gyula, kit az egykorú külföldi krónikás királynak nevezett. E fölkelés oka nem lehetett a kereszténység: Magyarország főbirája, Saroltnak testvére, vagy közeli rokona, maga is keresztény volt. Hanem a királyság gyakorlatával, felségével nem ért meg, más, egyenlő eredetű hatóságnak fennmaradása. Nem a személyek ütköztek össze, hanem az elvek. Valószínű, hogy a Gyula, kinek különben is az ország keleti részében, Erdély felé lehetett törzsbirtoka, hogy pártját erősítse, kezét fogott az arra felé még nagyon túlnyomó pogánysággal.

István támadott és győzött, bátyját nejével és két fiával együtt elfogta és az országát erőszakkal megtérítette.¹ Gyula aztán Lengyelországba menekült, Boleszlóhoz, kinek szintén rokona lehetett. Ez a magyar főurat szívesen fogadta és reá bízta egy a magyar határ közelében levő várát. István ritka lovagiasságot mutatott legyőzött, de már nem veszélyes ellensége irányában. Visszaküldte neki nejét, váltság nélkül. „Soha sem hallottam másról, ki annyira kímélte volna a legyőzötteket, mint ő, és azért is adott neki az isten győzelmet”, jegyzi meg ez elbeszélés után a szász történetíró.²

Későbbi forrásaink ehhez az eseményhez fűzték Erdélynek, ha nem is meghódítását, de szorosabban a királysághoz csatolását. Az Anonymus szerint az „Erdő elvén” a honfoglalás óta egy mesés hős, Tuhutum, kit ő a hét vezér egyikének tesz meg, uralkodott Árpád felsősége alatt és azután ivadékai István király koráig. „Tuhutum nemzette Horkát, Horka pedig Gyulát és Zombort. Gyulának két leánya volt, Caroldu és Sarolt, és Sarolt volt Szent-István király anyja. Zombor pedig nemzette az ifjabb Gyulát, Bua és Bukna atyját, kinek idejében Szent-István meghódította az erdőn túli földet, Gyulát pedig élethossziglan tömlöczben tartotta, mert hiú volt a hitben, nem akart keresztény lenni és sokat tett Szent-István ellenére, pedig rokona volt.”³ Látjuk, mily kevésbé hiteles a jegyző Gyula fogságára nézve, de még azt sem tudja, hogy keresztény volt. Mennyi hitelt adhatunk tehát genealogiájának, és annak, hogy Gyula családja Erdélyt bírta?⁴

Nagyobb figyelmet érdemel a képes krónika előadása: „Miután Szent-István istentől megnyerte a királyi felség koronáját, híres és nyereséges háborút viselt öreg nagybátyja Gyula ellen, ki abban az időben az egész erdőn túli országot kormányozta. Tehát az Úr 1002. évében István király elfogta Gyula vezért nejével és két fiával együtt. Ezt azért tette, mert bár sokszor meg volt intve, sem meg nem tért, sem a magyarok zaklatását nem hagyta abba. Egész terjedelmes és gazdag országát hozzácsatolta a magyar monarchiához. Ezt az országot magyarul Erdőelőnek mondják. Több folyó öntözi, melynek fővenyéből aranyat szednek és e föld aranya igen jó.”⁵ El van aztán mondva, hogy a király egy ösét, Zoltánt, ki már szörnyű öreg volt, helyezte oda és ezért közönségesen Erdőelvi Zoltánnak szokták azt nevezni. Itt világos, hogy valami Zoltánról tudtak, ki István idejében Erdélyt kormányozta és kit Árpád

fiával, István ösével összecseréltek. A Zoltán név arra mutat, hogy ott törökfajta nép lakott. A kérdések egész tömege úgy látszik legjobban megoldhatónak, ha feltesszük, hogy István, kinek úgy is említik besenyő háborúját, legyőzte a besenyők Gyula nevű törzsét és így teljesen biztosította és kiterjesztette erdőelvi birtokát.⁶ Ezt a besenyő Gyulát pedig, mely törzsnév, és mely épen a Magyarországgal szomszédos besenyő törzsnek volt a neve, később összecserélték a magyar Gyulával, a fejedelmi méltósággal. Különben a krónika is pogánynak nézi Gyulát, elbeszéli, hogy a király a fejérvári pompás egyházban nagybátyját és annak egész családját keresztelésre kényszeríté, de azután becsületben tartotta mint atyját. Az esemény történeti jelentősége abban áll, hogy rövid idővel a királyság megalapítása után, István megszüntette a Gyulának pogány korban gyökerező hatalmát és egyúttal fegyverrel utat nyitott a kereszténységnek az ország keleti részeibe, a besenyő hatalom rovására.

A Gyula elleni háború hagyománya külföldön egy igen furcsa mythosra szolgáltatott alapot: a fekete magyarokról szólóra. A XI. századi francia Ademár krónikáját a XII. században interpolálták, és ez interpolációk közt olvashatjuk: „István haddal támadva Fekete-Magyarországra, azt félelemmel és szeretettel megtérítette.” A fekete szónak értelmet is kellett adni, és mi sem volt könnyebb, mint kijelenteni, hogy népe fekete színű mint a négerek.⁷ Hiába, Magyarország nagyon is messze volt az írótól, A „fekete magyarok” alatt valójában bajos mást érteni, mint a kozárokat, vagy más valami rokon keleti törzset. Az egyetlen egykorú író ugyanis, ki e kifejezést használja, querfurti Bruno, kinek a francia interpolator oly nagy tisztelője, Lengyelországból irt levelében szólt róluk, midőn Magyarországból odament és besenyőkkel, majd poroszokkal bajlódott. Semmi esetre sem szabad őket Magyarországon keresni.⁸

A Gyula elleni harci történetében a hazai hagyomány egészen külföldi tudósításon alapul és csak igen keveset tud hozzáadni a magáéból. István másik harcza ellenben egy pártütő főúr ellen úgy az egyházi, mint a vitézi traditio teljes fényében ragyog. Mert az Ajtony elleni háború leírásában Csanád egyházi megyéjének alapítása és első püspökének, Szent-Gellértnek legendája összefolyik egy hatalmas család alapítójának, a megye neve adójának, hősi tetteivel és azok emlékével.

Mint a Gyula, úgy az Ajtony elleni háborúra nézve is az Anonymus az egyik forrás. A bolgár Gládnak, szerinte a honfoglalás idejében a Maros-Duna köze urának, volt ivadéka Ajtony, „kit sok idővel azután, Szent-István király idejében, Sunad, Dobuka fia, a király rokona, a Maros várában megölt, azért, mert minden módon fellázadt a király ellen. Kinek is az említett király, jó szolgálataiért, odaadta Ohtum nejét és várát minden hozzátartozójával. Mert a jó uraknak az a szokásuk, hogy hiveiket megjutalmazták. Azt a várat most Suvadnak nevezik.”⁹ Az Anonymus e helyéből némely író azt a következtetést akarta levonni, hogy Ajtony bolgár volt.¹⁰ De tudjuk, hogy Glád egészen koholt személy, azt is tudjuk, hogy Magyarország 950 körül a Vaskapuig terjedt, a Dunától északra tehát nem volt helye bolgár fejedelemségnek.

Sokkal bővebb és tartalmasabb Szent-Gellért legendája, melynek illető helyei, minden későbbi átdolgozás és betoldás daczára is, talán a legbecsesebb anyagot nyújtják az akkori Magyarország igazi megismeréséhez.

„Abban az időben volt Maros várban egy igen hatalmas fejedelem, Achtum nevű, ki a görögök szertartása szerint Bodonban megkereszteltetett, és nagyon felfuvalkodott dicsősége és hatalma miatt. Hét neje volt neki, mert nem volt tökéletes a keresztény hitben. István királyt legkevésbé sem tisztelte, bizva vitézeinek és előkelőinek sokaságában, kiken uralkodott. Számtalan vadon legelő lova volt, azokon kívül, melyek csikósaira voltak bizva, gulyásai végtelen sok marháját őrizték, voltak azonkívül majorjai és udvarházai.” Egyszerre feltűnik előttünk a Tisza-melléki nagy síkság, méneseivel, gulyáival, a földművelés csekély kezdeteivel, olyannak, minő a vajdák korában volt.

„Ez az Achtum bitorolni kezdte a király sóját, amelyet leszállítottak a Maroson, vámszedőket és öröket helyezett ama folyam kikötőibe, egészen a Tiszáig és vámja által elzárt mindent. Ő hatalmát a görögöktől nyerte és Maros várában monostort építtetett Keresztelő Szent-János tiszteletére, apátot helyezve oda görög barátokkal az ő rendjük és szokásuk szerint. Uralta őt az egész föld a Körös folyótól az erdélyi részekig és egész Bodonig és Szörényig. Több fegyverese volt, mint a királynak és azért nem is tartott tőle. Volt ennek egy igen előkelő Csanád nevű vitéze, ki méltóságra föllebbvaló volt a többinél és ura ezért előljárójukká tette. Ezt uránál súlyosan bevádolták, úgy hogy Achtum meg akarta őt öletni és tanakodott magában, mikép veszítse el, mi Csanád előtt nem maradt titok. Ezért a királyhoz szökött, ki őt Krisztushoz térítve megkeresztelte. Meg akarván tudni, bizhatik-e benne, kitudakolta urának titkait és hogy nem cselvetésből szökött-e hozzá?”

„Mégismerve tehát az ő hűségét és állhatatosságát, így szólt főembereihez: készüljünk háborúra az én ellenségem, Achtum ellen és foglaljuk el az ő országát. E beszéde közben is vizsgálta Csanádot, hogy annál inkább meggyőződjék hűségéről. És midőn Csanád ezeket hallotta, nagyon megörült. Azután a király még hozzátette: válasszatok egy férfiut, ki vezérünk legyen a csatában. Ők pedig erre azt válaszolták: ki lehetne alkalmasabb Csanádnál? Meg is tették hadnagynak, Csanád pedig így szólt: a mint uramnak a királynak tetszik. Új keresztény vagyok a keresztények közt, mint ujonnan keresztelt, új csatára készülök, kész vagyok élni-halni veletek. Menjünk tehát és harcoljunk uram, királyom ellensége ellen.”

„Összegyűjtve hát a sereget, mind csatába mentek. Es a mint átmentek a Tiszán, megvívta Achtummal és hadával, nagy zaj és lárma kelt, eltartott a viadal délig és sokan megsebesültek mindkét részen. Végre Csanád serege legyőzve a Kökényér nádasában és Szöregen rejtőzött egész Kanizsáig a Tiszánál. Csanád az éjjel tábort ütött egy dombnál, melyet később Oroszlámosnak neveztek, Achtum pedig Nagy-Ősz mezején táborozott. Csanád Szent-Györgyhöz fohászkodott és monostort ígért neki ama helyen, hol most térdet hajt, ha másnap győzelmet ad neki. Álmában megjelenik neki a szent, oroszlán képében és felszólítja, támadjon gyorsan s győzni fog.”

„Csatára indultak tehát győzelmet várva az égtől, boldog György vértanu által, ki oroszlán képében méltóztatott a vezért meglátogatni és ugyan azon éjjel eljött Achtum serege is. Összezsaptak és az ellenség megfutott. Achtumot pedig megölték a csata helyén és fejét levágva diadalmi jelnek elküldték a királynak. Csanád teljesítette fogadalmát és az nap bajtársaival nagy áldomást ült. Azután átkelve a Tiszán, elmentek a királyhoz. Achtum feje pedig már fel volt függesztve a város tornyán. A mint a király meglátta Csanádot, nagyon megörült, de mindenek fölött társát, Gyulát dicsérte. Ennek hallatára Csanád mosolyogva mondá: ha elhozta a főt a királynak, miért nem hozta el a nyelvét is, a ki a király ellenségét levágta? Mert Gyula, átadva a főt, hazudott, azt állítva, hogy ő vágta le a király ellenségét. És midőn a főt megmutatták a királynak és a nyelvet nem találta a szájban, Gyulát hazugság miatt kidobták a király udvarából, Csanádot pedig, ki a nyelvet kivette a tarsolyából, felmagasztalta a király, és megtette őt az udvara és Achtum udvara ispánjának. Azt is mondta a király: mai naptól e várnak nem Marosvár, hanem Csanád lesz a neve, mert ellenségemet kipusztítottad belőle. Te leszel e tartomány ispánja és te utánad fogják nevezni minden nemzedéken át. Ezután Csanád oda menve, ahol az oroszlánt látta álmában, monostort építtetett ott a boldog György vértanu tiszteletére és görög barátokat hívott oda Keresztelő Szent-János klostromából.”¹¹

Ily módon folyik össze ez elbeszélésben a Csanádot dicsőítő költészet, az egyház terjedésének legendája és a tiszta népies mese. Történeti mag gyanánt körülbelül a következőket fejthetjük ki. Az ország délkeleti részében volt birtoka a régi Gyulának, ki Konstantinos császár idejében a keresztény hitre tért. Birtokában, Marosváron volt valószínűleg a görögöknek magyarországi püspöksége. Ennek a Gyulának egy ivadéka megtagadta az engedelmisséget; legyőzése egyúttal a nyugati egyháznak volt diadala a

keleti fölött. Így jött létre mint Istvánnak talán utolsó alkotása, nem a pogányságtól, hanem a konstantinápolyi patriarchatustól hódított földön, a Csanádi püspökség. Ezzel együtt meggyökerezett ott a királyi hatalom is az új ispánnak, Csanádnak kezében. Ez előbb Ajtony embere volt és elpártolásának nagy része volt a marosi fejedelem bukásában. Ugy latszik a királyságnak ez a terjeszkedése az Al-Duna felé szoros összeköttetésben volt a később tárgyalandó bolgár-görög háborúkkal.

Egyesítve volt tehát az ország István kormányja alatt. A stájer hegyektől a székely bérczekig, a lengyel határtól Orsováig, talán Bodonig, nem volt, ki szembe mert volna szállani vele. Egyúttal fegyvereinek, törvényeinek oltalma alatt, óriási terület nyílt meg a térítésnek, az egyház berendezésének. Elérkezett az idő és az alkalom, a király és az udvar vallását szónoklattal, imával, az élő hit minden csodájával, az egész nemzet hitévé tenni.

Úgy látszik, a király, mint Nagy-Theodosius vagy Nagy-Károly tették, egyenesen megtiltotta a pogányság gyakorlását. Törvényeiben ugyan e tilalomnak nincs nyoma: de látjuk, hogy azokban a pogányságnak még neve sem fordul elő és csak a vasárnap megszegői ellen tartalmaznak azok büntetéseket. De fennmaradt egy régi monda, egy öreg besenyő főember szörnyű haláláról, ki még Taksony fejedelem idejében költözött be, Tisza-Abád révnél ütötte fel sátraid és egész István király idejéig kormányozta nemét. „Midőn a boldog István király hirdette az élet ígét és keresztelte a magyarokat, Thonuzoba, mint a hitben hiú, nem akart keresztény lenni és nejével együtt élve eltemettetett az abádi révnél, mert nem akarta, hogy ő és neje Krisztussal örökké éljenek.”¹² Az ilyen elrettentő büntetés csak a főembereket sujtotta és emléke megmaradt azokban a hősi regékben, melyeknek énekeseit István egyházi felügyelet alá vetette.

Bizonyos, hogy a közigazgatásnak a térítés volt a király által kitűzött legfőbb célja. Midőn Szent-Gellért Csanádba jött: „hozzá özőnlöttek előkelők és közemberek, gazdagok és szegények, kívánva, hogy keresztelje meg őket az isteni háromság nevében. Ezeket ő mint fiait fogadta és asztalánál megvendégelte. Sokat pedig a király által kirendelt ispánok vezettek oda. Ezeket Keresztelő Szent-János monostorában keresztelték meg. A nép sokasága ott állott a cziinteremben, az ajtónál, élelmet hozva magával és azoknak, kik kereszteltek, nem vala nyugtok, csak éjjel, és nagy vala az ő munkájuk. De Krisztusnak nevében, kinek dolgában fáradtak, egykedvűen és jó akarattal túrték a munkát. A püspök pedig folytonosan hirdette az isten ígét az azoknak, kik már meg voltak keresztelve.”¹³ Magából a szövegből kitűnik, hogy még ama régi keresztény vidéken is a legtöbb új hívőt a királynak kényszerítő parancsszava hozta meg az egyháznak.

De nemcsak ennyiben állott a térítés műve. Ha a magyarság, mint egy akaratlan csorda, régi isteneitől megfosztva, rettegéssel és haraggal szívében, fogadta volna el az idegen hitet, mint ahogy Vladimir nagyfejedelem abban az időben belékergetteté Kiev népét keresztelőre a Deneper vizébe,¹⁴ a kereszténység tisztán külső, mechanikus maradt volna, gyökeret egyhamar nem ver a nép szívébe, és a legközelebbi trónváltás vagy más politikai fordulat ismét feltámasztja a pogányságot. De a magyar egyház alapítói, elől maga a király, nemcsak szertartást követeltek: a nép közös kincsévé akarták tenni a kereszténység egész erkölcsi és szellemi tartalmát.

Azon férfiak közt, kiket apostoli buzgalom hozott hazánkba, Adalbert után a velencei Gellért volt az erkölcsben, tudományban leginkább kimagasló. Gyermekkorát és ifjuságát legendája az egyházi regélésnek általánosító, hogy ne mondjuk: sablonszerű módjában adja elő. Előkelő atyától származott, némelyek szerint a Sagredo családból, „ki a papokat és klastromokat, barátjaival és szomszédjaival együtt, gazdagon meg szokta vendégelni asztalánál, jámbor anyja pedig alamizsnálkodásban és más jó cselekedetekben felülmulta a többi nőt, és minden nap szolgált az egyházaknak gyertyával vagy más alamizsnával, vagy személyesen, vagy más úri nőktől küldve oda.” Sok ideig nem levén gyermekök, istenhez és szent anyjához folyamodtak örökösiért. Három év multán fiuk született Szent-György napján,

amiért is György névre keresztelték. Beteges volt a gyermek, ezért öt éves korában Szent-György klostromába (San-Giorgio Maggiore) vitték, hol az apát és a szerzetesek imádságai következtében kigyógyult. Szerzetesi ruhába öltöztették és öt éven át a klostrom iskolájában tanult, kitűnve szorgalma és előmenetele által. Ezalatt atyja Jeruzsálembé ment zarándokolni, és ott elhalt; szent földben temettetett el. Gyászos özvegye fiát, atyja neve után, akkor nevezte el Gellértnek. Gellért a klostromban maradt és annak perjele lett. Az apátnak szívében feküdt a tudomány ápolása, „hogy atyáknak, Szent-Benedeknek rendje a szabad tudományokban hátra ne maradjon”; ezért Gellértet egy társával együtt, a szükséges költséggel Bolognába küldték, „hol jelesen a grammatikát, philosophiát, muzsikát és jogot tanulták öt éven át, és a tudományokhoz tartozó könyveket onnét el is hozták magukkal.” Visszajöve, az apát halála után őt választották a klostrom atyjának.

Atyja példájára ő is elhatározta, hogy elzarándokol a szent földre. El is indult zárai kereskedők hajóján, de a vihar partra vetette. Itt Isztria félszigetén találkozott egy régi barátjával Rasinával, Szent-Márton klostroma apátjával, ki őt lebeszélte szándékáról, „mert ha a tengeren ér hajótörés, minden tudományoddal együtt elmerülsz, mert nem vagy Jónás próféta, hogy három napig megmaradj a czethal gyomrában”. Inkább arra buzdította, menjen Magyarországra, kövesse az apostolok példáját, „szabadítsa meg a gonosz szellemek birtokában levő lelkeket.” Gellért hallgatott a tanácsra, elment Zarába, onnét pedig kísérvőivel együtt, az élelmet és könyveit szamarakra rakva, tovább keletre, egy kalauz vezetése alatt. Eljutott végre Pécsre, hol Maurus püspöknél szállott meg. Ott megismerkedett Anastasius pécsváradi apáttal is, és ez a két kiváló főpap, látva tudományát és jámborságát, magánál akarta őt tartani. Pécsen és Pécsváradon már prédikálnia is kezdett, és Mór püspök azt mondta „hogy Gellért ura az igének”. A Boldogasszony ünnepére, midőn a püspökök és apátok évenként a király köré szoktak gyűlni, Gellértet is elvitték, ki félénk modora daczára mint „kitűnő deák”, megnyerte az uralkodó kegyét. Már akkor marosi püspöknek szánta őt István, és Gellért végkép lemondott jeruzsálemi útjáról. A király magánál tartotta és reábizta örökösének, Imre hercegnek nevelését. Ennek befejezése után a szent férfiú, elvonulva a nép zajától, hét éven át Bakonybélien folytatott remete életet. Ott a szemlélődésnek és tudománynak élt, és szentsége még az őserdő vadait is meghatotta: „előtte békén legelt a farkas együtt a szarvas borjával”.

Ezt a férfiut helyezte István, Ajtony bukása után, Csanád püspöki székébe. Dézsmát rendelt részére a gabonából, „hogy a világiakban szükségét ne szenvedjen,” segítőül pedig, mivel elég pap nem volt az országban, barátokat rendelt a klostromokból, kettőt-kettőt Pécsváradról, Zalából és Bélről, négyet pedig Pannónhalmáról.¹⁵ Munkássága azóta kezd önállóvá, egyénivé lenni, és nagy szerencsének kell tartanunk, hogy egy hű dolgozó társa és tanítványa megírta annak szeretetteljes, részletekben gazdag, érdekes rajzát. Belőle ismerhetjük meg, mint haladt előre hazánk a kereszténység útján, mint lőn itt először elvetve a deák tudomány magva, mert bár talán kevesebb buzgósággal és sikerrel, többi püspöktársa is nagyjában bizonyára ugyanazt az eljárást követte.

Gellért maga, hosszú tartózkodása alatt, már megtanult magyarul. A vele jött nyolcz szerzetes közt is heten tudtak már magyarul. Ők lettek a püspökség esperesei, és lakóhelyeiken csakhamar templomok épültek. Szónoklatait szívesen hallgatta a nép. Egyszer harmincz ujonnan megtért férfiu jött a püspökhöz, kérve őt, fogadja el fiaikat, nevelje őket deákoknak, hogy azután papok lehessenek.¹⁶ Ő ezeket elfogadta, és a gyermekeket Walther mesterre bízta, ki őket egy a püspök által e célra rendelt alkalmas házban muzsikára és grammatikára tanította. Amint látszott, hogy rövid idő alatt szépen haladtak, a főemberek és előkelők is sorban elhozták fiaikat nevelőbe. „Belőlük váltak aztán Szent-György monostorának első kanonokjai. A püspök nagy buzgósággal vezette nevelésüket, mert nem idegenek voltak, hanem honfiak, és általuk annál fönségesebben magasztaltatik majd föl az Isten egyháza.”

Jöttek azután papoknak németek, csehek, lengyelek, francziák, olaszok és mások. Az iskola egyre nagybodott; új tanító után kellett nézni, kit a Dunántúlról hoztak, Fejérvárról, ahol, úgy látszik, központi iskolát tartott a király. A papoknak és szerzeteseknek bevándorlása tehát nem szűnt meg. István folytonos érintkezésben állott Clunynek híres apátjával, Odiloval,¹⁷ magánál látta a híres remetét, Gunthert,¹⁸ kinek tanácsára alapította, Szent-Móricz tiszteletére, a bakonybéli apátságot és nagy adományokat küldött a klastromi élet híres szülőföldjére, Monte-Casino apátságába.¹⁹ Tudjuk, hogy püspökei közül Anastasius egyre levelezett Regensburggal, Szent-Emmerám híres püspökségével,²⁰ és megmaradt még egy levél, melyet a chartresi Fulbert püspök, a francia egyház és tudomány egyik oszlopa, irt a pécsi Bonipertnek, ki könyveket kért tőle.²¹ Nyugat minden nagy nemzete részt vett Magyarország térítésének munkájában.

A közösség ezen tudatát egyre táplálta az a tény, hogy akkor kezdtek a nyugati zarándokok hazánkon átmenni Jeruzsálembe. Ez a régente annyira került ország, a kereszténység által megnyitott forgalmuknak és szivesebben jártak a hosszú szárazföldi úton Konstantinápoly felé, mintsem hogy kiállották volna a tengeri hajózás veszélyeit. Így ment át 1026-ban Magyarországon Vilmos, Angouleme grófja, Franciaország nyugoti részéről, számos püspökkel, apáttal, főúrral és nagy nemesi kísérettel. István király szívesen látta őket magánál és nagy ajándékokkal bocsátotta el a nagy utra.²²

Másrészt a görög egyházzal sem szakította meg István az összeköttetést. Épen uralkodása alatt volt egy idő, 1010 körül, midőn a százados viszály a római pápaság és a konstantinápolyi patriarchatus közt lecsendesült, és amidőn Konstantinápoly templomaiban János pápát befoglalták az imádságba.²³ Ha ehhez hozzá vesszük, hogy ugyanezen időben politikai tekintetben szoros szövetség állott fenn a magyar és görög udvar közt, ha meggondoljuk, hogy valószínűleg már István előtt is voltak görög papok a fejedelmek körül, mert Saroltot is csak ők nevelhették a keresztény hitben, világossá válik előttünk, hogy István nem utasíthatta el magától és országától a szellemi és anyagi culturának ama gazdag forrását, melynek Konstantinápolyban volt a kútfeje, hanem hogy inkább igyekezett azt ide irányozni. A természetes közvetítő a politikailag és műveltségben még félig görög Velence volt, melynek akkori kormányzóival István igen szoros viszonyban állott. Ne feledjük, hogy Gellért is onnan került hozzánk. Egyenes tudósításunk van arról, hogy a görög szerzetesek Ajtony bukása után is tovább működtek a Csanádi püspökségben. Megmaradt még Istvánnak egy görög nyelvű oklevele, Kálmán király átiratában, melyben apácák részére alapít klastromot Veszprém közelében, a völgyben, és azt birtokkal, cselédséggel dúsan javadalmazza. Ha meggondoljuk, hogy latin apácákról akkor hazánkban még nincs szó, ha továbbá hozzá vesszük a klastrom helyét, a fejedelmi birtokok közepett, nehéz ez alapításban Sarolt kezére, vagy legalább emlékére nem ismerni. Az első fényesebb egyházi épületek hazánkban szintén görög ízlésre mutattak, és a krónika egyenesen megmondja, hogy a király „köfáragó mestereket hozatott Görögországból.”²⁴

Nyugat minden népe hozta tehát ide szellemi kincsét, és az egyház egysége még a görögöt sem zárta ki, mint később, a gyarmatosítás munkájából és dicsőségéből. A tanítók idegenek voltak, de nem egy nemzetbeliek. Ezt azért fontos kiemelni, mert annak túlsúlya nyomasztóvá válhatik és egyoldalúvá teheti a nemzet fejlődését. Külömben is, mint láttuk, az akkori térítés szemében szinte elenyésztek a nemzeti, nyelvi különbségek. Hanem a magyar szellem önállása és egyúttal a kereszténység befogadása mégis csak akkor volt biztosítva, midőn magyar születésű ifjak is beléptek a papi rendbe, midőn magyar kezek is kezdték forgatni az evangéliumokat, Priscillianust, Donatust, midőn magyar hangon, magyar szívvvel kezdték dicsérni az istent. Így történt, hogy épen az apostolok soknyelvűsége lett a magyar egyház önállóságának és nemzeti voltának legbiztosabb alapja.

Amennyire az idők homályán át, pontos adatok híján, meg bírjuk itélni, Magyarország akkor egyikét érte léte azon ritka korszakainak, midőn egy nyelvű, egy nemzetiségű volt. Az

itt lakó szlávok beolvasztása már végbe ment: a magyar nyelv körülbelül mai alakjában és gazdagságában már megvolt. Viszont a Géza alatt megkezdődött katonai és papi bevándorlás, a minő fontos volt kulturai, alkotmányos és vallásos tekintetben, oly kevésbé hozott mozgásba aránylag nagy tömegeket. A lovagok magyar nőket vettek el, gyermekeik magyarok voltak már,²⁵ a papok is, mint láttuk, megtanultak magyarul és nem véletlen, hogy a legendákban mindig csak magyar szóról, énekről van szó e hazában, és nem másról. Az sem tekinthető véletlennek, hogy István törvényében nem egyszer nemzetnek, „gens”-nek nevezi monarchiája lakosságát.²⁶ Csakis a nemzetnek ez az egyneműsége és szembetűnő képessége, az idegen elemeket magába olvasztani, magyarázzák meg, hogy a bölcs király az idegenek befogadásában és behívásában nem láthatott nemzetére nézve veszélyt. Midőn királysága egyik végétől a másikig magyarul beszéltek: mit változtathatott az állapotokon néhány száz vagy ezer német és olasz harcos, pap és mesterember? Csak ez a szempont magyarázhatja meg kellően Imre fiához intézett oktatásának azt a híres mondatát, melyben a leendő királynak a jövevények és vendégek befogadását köti szívére.

„Oly nagy a haszna a jövevény férfiaknak és a vendégeknek, hogy méltán tehető a királyi ékességek közt hatodik helyre. A római birodalom is az által vált hatalmassá, és királyai az által lettek dicsők és fenségesek, hogy mindenfelől oda özönlöttek a bölcsek és nemesek. Mai napig rabszolga volna Róma, ha Aeneasék nem tették volna szabaddá. Mert amint különböző vidékekről és tartományokból jönnek a vendégek, úgy hoznak magukkal különböző nyelveket és szokásokat, különböző ismereteket és fegyvereket. Mindezek diszitik a királyi udvart, emelik annak fényét és elrémitik a külső hatalmasságok gögjét. Mert az egynyelvű és egyerkölcsű ország gyarló és gyöngye. Azért meghagyom neked, fiam, hogy jóakarattal lásd el és becsületben tartsd őket, hogy szívesebben tartózkodjanak nálad, mint egyebütt.” Magyar királynak volt fenntartva e kiválóan humánus és észszerű elv kimondása. De egész összefüggésében mégis csak úgy érthető meg, ha háttérül az akkor egynyelvű, egyerkölcsű országot tételezzük föl.

Ez annyira hön óhajtott összeköttetés ápolására, gyámolítására szolgáltak a király által Rómában, Ravennában, Konstantinápolyban, Jeruzsálemben, vagyis a zarándoklás célpontjain és fő átkelő helyein alapított és dúsan ellátott, magyarok részére szolgáló egyházak és megszálló helyek. Viszont idegenekre volt szükség az országban, nemcsak a kereszténység terjesztése és a tanítás végett, hanem mindazon épületek és eszközök elkészítése és fentartása céljából, melyekre az egyháznak és udvarnak egyaránt szüksége volt, és melyek nélkül keresztény országot elképzelni már nem lehetett.

„A király az újonnan alapított érsekségek és püspökségek részére kiszabta a megfelelő nagyságú megyét, gondja volt arra, hogy mindegyiknek alkalmas főpapot állítson az élére, rendelt részükre jószágokat, udvarokat, cselédséget és jövedelmet. Felékesítette őket keresztékkel, szent edényekkel és az isteni tisztelethez való ruhákkal. Amíg csak élt, minden évben csatolt még hozzá ajándékot és adományt, hogy ne szoruljanak külső segítségre.”²⁷ Az apátságokról oly bőségesen gondoskodott, hogy a legenda szavai szerint világi javakban bővelkedtek, és nem láttak segítséget másban, mint abban, hogy az evangélium szavai szerint a maguk és mások lábait mindennapi imádsággal és könnyel mossák. „A szerzetesek életére és viseletére majd személyesen, majd mások által felügyelt, sürgetve a lomhákat, kedvelve a buzgókat.” Így állapította meg a magyar hierarchiát, mely minden más nemzet egyházától kezdettől fogva abban különbözött, hogy minden egyes intézménye: püspökség, apátság, káptalan egyenesen a királynak volt fundatiója: magánosok által alapított egyházak nálunk eleinte éppen nem fordultak elő.

Méltó társa volt mindebben neje, Gizella királyné. Az ő buzgóságának, bőkezűségének emlékét is számos egyháznak keresztjei, edényei és más ékességei tartottak fenn. „Különösen híres ezek közt a veszprémi egyház dómja, melyet alapjától fogva ő építtetett és bőven ellátott minden az isteni tisztelethez tartozóval, aranyban, ezüstben, csakúgy mint sokféle ruhával.”

Külföldre is eljutott István neje jámborságának híre. „Alamizsna és más jótétemények közt öregedett meg”, írja a közel egykorú reichenai Herman.²⁸

De legnagyobbyszerű építése a királyi párnak, igazi diadalmi emléke a győzelmes magyar kereszténységnek, a Nagyasszonynak, Magyarország védőjének, fejevári bazilikája volt. „Csudálatos művészettel építetté, külön ívezetekkel a chorus tetőjében, márvány padlóval. Aki csak látta, hitelt fog adni szavainknak. Azonfelül számtalan palástot, a ruházatoknak és ékesítéseknek minden nemét, több oltárképet tiszta aranyból, körülfogalva a drágakövek egész sorától, Krisztus asztalára csodálatos művű szentségtartót adományozott, és a kincstára tele volt mindennemű kristály, onyx, arany és ezüst edényekkel. Ez a pompás egyház lett a magyar királyok házi kápolnája.”²⁹ Ily módon lett a pogány magyarok által fejedelmöknek hozott egyházi zsákmány egy része visszaadva eredeti rendeltetésének. István e pontban is Nagy-Károlyt tartotta szem előtt, ki szintén nem valami cathedralis egyháznál, hanem saját kedvelt tartózkodási helyén emelte gazdagságának és jámborságának legnagyobbyszerű emlékét. Mint Aachenben, úgy Fejérvárott is görög mesterek keze működött;³⁰ mert minden diszmunkában és művészetben azok még felülmúlták a latinokat, egyházi elkülönülésök pedig még nem okozott aggodalmat.

Igy vált Magyarország lassankint külsőleg hasonlónak a többi keresztény országhoz. A magyar ember eddig csak határaitól távol, rabló kalandjain látta a dombokon épült, messze földre tekintő klastromokat sugár templomukkal, bástyával körülvett udvarokkal. Csak kemény ostrom és vérontás után látta előbb a városok belsejében emelkedő, drága kincs gyanánt védett székesegyházakat, melyeknek kelyheit és ereklyetartóit annyira szerette hazavinni, szentségtörő kézzel. Most mindezen épületek és drágaságok, hajdan féktelen indulatának, rabló vágyának tárgyai tiszteletet parancsoltak.

Tiszteletet parancsoltak, mert a király, a törvény, az ispán úgy rendelték, mert hatalmasabbnak látszott a keresztény isten a pogánynál, mert papjait is tán nagyobb erővel vélték felruházottaknak, mint táltosaikat. Mihelyt aztán magyarokból is lettek papok, szerzetesek, azok családja is megnyergetett az új hitnek és szertartásainak; s a család, mihelyt első ámulatát, idegenkedését, félelmét leküzdötte, büszkeséggel vallotta magáénak azt, kinek tudománya és az isten szolgálata a lelkek fölött oly emberfölötti erőt adott. Abban sem lehet kételkedni, hogy egyes szent életű, ékes szavú férfiaknak példája, igéje magával ragadta a sokaságot is, bár alig vehetjük másnak, mint kegyes túlzásnak a legenda szavait, „hogy a nép, bár új ültetésű volt, buzgó lélekkel hallgatta őket, elmélkedve isten törvényén éjjel és nappal.”

Tovább azonban ez a hatás nem ért. Nagyon is ellenkezett a pogány magyarnak lelke, büszkesége, nevelése, mindaz, mi őt magyarrá tette, azzal, mit a kereszténység legfőbb erényének tanított: a szelidséggel, alázatossággal, önmegtagadással. Az urak, habár nem is ültek pogány módon áldomást, éjjel nappal terített asztal mellett szoktak mulatni, hallgatva az igricek dalát, zenéjét, átadva magukat az étel és ital örömeinek, és ha azután feltápáskodtak, nem igen érdekelte őket más, mint az istálló, a ló.³¹ A nép, mint addigi állapota és nevelése után nem is lehetett másként, áhitatos tisztelettel, szinte imádással kísérte a királynak, a főuraknak és a most melléjük emelkedett püspököknek minden léptét.³² Kereste kegyöket, nem is mert hozzájuk közeledni ajándék nélkül. Ezt a távolságot az uralkodó osztály és a sokaság közt nem hidalhatta át sem István jótékonyága és leereszkedése,³³ sem néhány püspöknek igazán emberséges, keresztényi bánásmódja.

Bár tehát Magyarország hivatalosan teljesen keresztény volt, bár királya, királynéja és nemsokára a trónörökös is a keresztény fejedelemnek minden jó tulajdonságával ékeskedtek, bár a püspöki és apáti székeket az egész keresztény világból kiválasztott, részben valódi apostoli lélekkel és tevékenységgel megáldott férfiak foglalták el – a magyar nemzet nagy többsége lélekben megmaradt annak, mi azelőtt volt: pogánynak. Sokan még külsőleg is; mert nem képzelhető el, hogy húsz, harmincz év alatt elég pap jutott volna az ország minden részébe és érintkezhetett volna a még oly kevésbé letelepedett népség minden rétegével.

De még azok is, kik, az ispántól félve, a törvényes büntetéstől rettegve, eljárak vasárnaponként az egyszerű templomokba, meg azok is, a kik ott a pappal imádkoztak, otthon, tanyájukon vagy a cserénynél, régi isteneikhez fohászkodtak, bajban, vesztéségekben régi kipróbált vezetőjükhez, a táltoshoz fordultak. Bántotta lelkeket, hogy a király, az urak idegeneknek fogják pártját a magyar ember ellen, hogy az ő véres verejtékükön kell eltartani oly istennek szolgáit, ki még nem találta meg az útát a szívékhöz. Türték, mert összetartott ellenők, az újítás mellett, mindaz, kinek hatalma, fegyvere van az országban. Türték, mint ahogy utódaiknak később annyiszor kellett eltűnniök idegenek, ellenségek elnyomását. Türték abban a meggyőződésben, hogy mindez múló, mint egy ember élete, és új erőre, fényre derül ismét a magyarok ősi istenének országa.

-
- 1193. Annales Hildesheimenses az 1003-iki évhez. Ebből meritettek az altaichi évkönyvek.
  - 1194. Thietmar. Chron. VIII. 3. Th. Procuinak, megmaradtnak nevezi a Gyulát. Ez is arra látszik mutatni, mint a „rex Julus”, hogy a Gyula méltóság és nem személynév lehetett. Th. különben nem királynak nevezi, hanem „senior”-nak.
  - 1195. 27. pont
  - 1196. Ugy látszik, az egész hagyomány abból származott, hogy az Erdélyben hatalmas Kán család a Gyulákra vitte vissza eredetét.
  - 1197. II. 37.
  - 1198. A képes krónika a Gyula esetének elbeszélésébe beleszővi a bolgár háborút. Gyula kincsét azonosítja azzal, melyet a szlávoktól és bolgároktól vettek el.
  - 1199. Ademar Caban., Hist. Lib. III. Mon. Germ. IV. 129. „pro eo, quod populus est colore fusco, velut Etiopes.”
  - 1200. Brúnó levele II. Henrik császárhoz, 1008. Giesebrecht, Deutsche Kaiserzeit 11. 690. „Audivi etiam de nigris Ungris, ad quos, quae nunquam frustra vadit, sancti Petri prima legatio venit.” Fekete ugrokról szól Nesztor is.
  - 1201. 11. pont.
  - 1202. P. o. Pauler Gy. i. m. I. 94. j. Ez annál különösebb, mert Konstantin épen a Dunát, Temest, Marost jelöli meg, mint azon folyókat, melyek közt külön magyar törzsek tanyáztak.
  - 1203. Sz.-Gellért legendája, 10.
  - 1204. Anonym. 57. p. Van olyan író is, p. o. Pauler Gy., ki a „cum uxore vivus”-ban a nő tulajdonnevét „Vivost” akarja látni, és így azt az értelmet tulajdonítja a mondatnak: nejével *Vivossal* együtt eltemetett. De ennek a felfogásnak nem csak az áll az útjában, hogy a szöveg világosan *vivust*, élőt ír, hanem még inkább, hogy ily egyszerű eltemetés csak nem mehet büntetés számba, és nincs ok, melyért azt a krónika felemlítse. Valószínű hogy egy főúr sirján, régi pogány szokás szerint, megölte magát neje is, és ez az esemény maradt meg emlékezetben. Thonuzobától származtatta magát a Tomaj nemzetség, melyből a most is élő losonczi Bánffy család ered.
  - 1205. Szent-Gellért legendája, 11. p. „In cuius opere desiderabant” helyett „desudabant” olvasandó.
  - 1206. A jeladásra az országnagyok nyakig, mások mellig mentek a vízbe, a fiuk közel a parthoz állottak a vízben, a papok tutajokon állva olvasták fel a keresztlő imákat, Vladimir pedig a parton, térdre borulva, köszöntö meg Isten kegyét.
  - 1207. A nevek szerint ítélve ezek németek és olaszok voltak, de lehetett köztük görög is: Krato.
  - 1208. Úgy látszik, ez is királyi parancsra vihető vissza. Vladimir ilyen parancsot adott főembereinek.
  - 1209. Epitaph. Odilonis. Mon. Germ. XV. 813.
  - 1210. Vita. Mabillon, Acta Sanct. Ord. S. Bened. VI. I. 480.
  - 1211. Chron. Mon. Casinensis auct. Leone. Mon. Germ. VII. 674.
  - 1212. Arnoldus de S. Emmerammo. Mon. Germ. IV. 547.
  - 1213. Bouquet, Recueil des historiens de la France. X. 443.
  - 1214. Ademar Cabanensis. Mon. Germ. Script. IV. 145.
  - 1215. Gfrörer, Byzantz. Geschichten. III. k. 105.
  - 1216. Képes krónika. 39. István építkezéseinek igen kevés emléke maradt korunkra. Ehhez számítják az esztergomi kápolnát, a veszprémi Gizella kápolnát, a német-óvári templomot, és talán a pannonhalmi templom legalsó részét, hol Szent-István székét mutogatják.
  - 1217. A képes krónika 23. pontja Hunt és Pázmánról.
  - 1218. Bevezetés: „Nostrae statuimus genti.” XX. Pont. „Ut gens huius monarchiae.”
  - 1219. Hartvik leg. 10.
  - 1220. Krónika, a 996. évhez. Script. V. 118.
  - 1221. Hartvik, 12.

1222. Krónika. II. 64.
1223. Szent-Gellért művei. Karácsonyi János, Szent-G. élete és műve 213–214
1224. U. o.
1225. Hartvik legendája (14. pont.) elmondja, hogy a király koldusok közé elegyedett, kik megtépázták szakállát.

V. FEJEZET.

István külföldi háborúi.

Viszony Németországban. Chrobry Boleszló. Bolgárok és görögk háborúja. Magyarország részvétele. Velence.
II. Konrád. Magyar-német háború. István győzelme

A magyar fejedelmek országuk átalakítását összeköttetésben a német császári családdal vették munkába. Ez összeköttetés, melyet a kereszténység befogadása következtében családi szövetség is erősített, adta meg Gézának és Isvának a nagy terveik keresztülvitelére szükséges hátsó védet és egyuttal úgy alattvalóik mint a többi fejedelem szemében szükségkép emelte tekintélyöket. Ára e szövetségnek, – mert melyiknek nem volt ára? – a kereszténység elfogadásán és terjesztésén kívül, a béke, a nyugoti határ felé oly gyakran intézett portyázások megszűnése. E béke oltalma alatt foglalja el és telepíti be a némettség a magyarok által már elhagyott, pusztán maradt határvidéket, úgy az Ennstől a Lajtáig és Morváig, mint az Alpesek völgyeiben, a Rába, Mura és Dráva mellékén. Akkor izmosodik meg a keleti határgrófság a Babenbergektől, akkor kezd némileg önállóvá válni Karintiától annak keleti örgrófsága a későbbi Stájerország.

II. Henrik alatt, nemcsak jámborsága miatt, mely őt ép úgy, mint sógorát Istvánt érdemessé tette a szent névre, hanem még inkább, mert egész uralkodása a lengelek és olaszok elleni harczban a német fejedelmek elleni viszályokban folyt le, a két királyság közti viszony mind végig a lehető legbarátságosabb maradt. Nem zavarta azt más, mint gyorsan múló családi perpatvar, melytől István, Gizella férje nem maradhatott egészen távol. Nemsokára Henrik trónralépése után, tulajdon öccse Brunó is a lázadó Henrik örgrófhhoz szitott, és győztes bátyja elől Magyarországra menekült. (1004). István követte kísérte őt vissza Németországba, és e közbenjárásnak nagy része volt abban, hogy Brunó nemcsak kegyelmet nyert, hanem nemsokára, midőn a papi rendbe lépett, a birodalom kancellárja, majd augsburgi püspök lett. A két királyság és a régi német meg az új magyar egyház belső szövetsége nyer kifejezést a bambergi püspökség alapító levelében is, a hol az alapító király adományának tanúi közt alá van írva Anastasius is, „a magyarok érseke.” Egy későbbi krónika fenntartotta azt az adatot is, hogy Henrik Esztergomban tartózkodott, midőn betegeskedni kezdett és onnét visszatérve, halt meg Bambergben.¹

A magyar szövetség akkor körülbelül olyan forma jelentőséggel bírt Németországra nézve, mint Arnulf korában. Boleszlóban, kit hősiessége miatt Chrobrynak (bátornak) neveztek, a lengyeleknek diadalmas hadvezére, hatalmas uralkodója támadt, kinek világos szándéka volt az összes északi és nyugoti szláv törzsek egyesítése saját főnhatósága alatt, és a ki e cél elérésére ép oly mesterien forgatta a háborúnak, mint a békének fegyvereit, az erőszakot csak úgy mint a rábeszélést, a vesztegetést és a ravaszságot. István sógora volt, míg magyar nejét el nem üzte; ő is a kereszténység istápjá, terjesztője, országának bölcs és szigorú berendezője, ki minden áron függetlenné akarta országát tenni a németektől, és a pápának évi adót ígér, ha az megadja neki a királyi koronát. 1003-ban felhasználva a cseh trónviszályokat, ráüt Csehországra és egy ideig bírja ezt az országot is. Később a német támadások elől, és a csehek elégedetlensége miatt el kell hagynia Prágát, de ura marad a Kárpátok északi részén elterülő Horvátországnak azaz Krakó vidékének és Sziléziának, és oda helyezi uralkodói székrét. II. Henrik a háboruban semmire sem ment ellene; a nagy német seregek elernyedtek, míg a pusztaságokon átvergődtek és Boleszló gyors lovassága, rabolva és pusztítva, minduntalan reácsapott Szászországra. 1015-ben ismét szövetségre akarja bírni Odelrik cseh herceget, hisz ők rokonok.² Nem lehet kételkedni abban, hogy mind e harczokban István a németek részén állott az, őt is fenyegető lengyel ellen, ki ellenségét Gyulát befogadta. E harczokban megtörténhetett, hogy egyik vagy másik lengyel csapat betört Magyarországra.

De az a tudósítás, mintha Boleszló idejében egészen a Dunáig és a Mátráig ért volna a lengyel határ, minden alapot nélkülöz és csak a XIII. századi koholmányokban fordul elő először.³ Úgy látszik, hogy miután Henrik 1017-ben békét kötött Boleszlóval, István is közeledett a rossz sógorhoz. A lengyelek dicsőségében, kik Kievet 1018-ban elfoglalták, osztozott az az 500 magyar is, ki Boleszlót oda elkísérte.

Múló ábránd volt csupán az összes szláv törzsek egyesítése és a német és magyar határon egy nagy lengyel birodalom felállítása. Boleszlónak még életében le kellett e tervről mondania. A csehek büszkén mondták, mint verték ki a lengyeleket Morvaországból, és mint adták el a lengyel foglyokat százával Magyarországra, szolgáknak.⁴ Valami lényeges változást Magyarország kiterjedésében és hatalmi állásában e küzdelmek nehezen okoztak.⁵

Sokkal fontosabbak voltak az ország déli részén, a bolgárok és görögök közti nagy háború által okozott, Magyarországra is kiható változások.

Tzimiskes császárnak 972-ben sikerült újra provinciává tenni Bulgáriát. De halála után a római administratio rosszasága és a császárok gyöngesége újra felkelésre buzdították a vitéz népet. Régi dynastiájok sarjai Konstantinápolyban voltak fogságban, de a nemzeti akarat méltó vezéreket talált Sismán czár fiaiban, kik között Sámuei vált a leghiresebbé, és testvéreinek Dávidnak, Mózesnek és Áronnak halála után egyedül uralkodó czárrá. Mint kitűnő hadvezér, nemcsak szabaddá tette népét, hanem a császárság rovására egész Konstantinápoly kapujáig és az adriai tengerig kiterjesztette birodalmát. Maga az annyi adó és teher, egy korhadtt adminisztratio minden átka alatt leroskadó görög népesség is hozzá csatlakozott. A régi Görögország északi része, Epirus, Albánia, Macedónia, mind Sámueit uralta, ki a régi dunamelléki Bulgáriából áttette székhelyét Uj-Bulgáriába, Ochridába, a szerbek, albánok és görögök határain, kik mind neki hódoltak. Még a tengerre is kiterjedt hatalma: ő birta Durazzót és Ragusát.

A diadalmas bolgár czárnak végre méltó ellenfele támadt II. Basiliosban, Konstantinos Porphyrogennetosnak hős unokájában, Tzimiskes halála után, mint tizenhét éves ifjú lépett a trónra 976-ban; egy ideig ő is a puhaság ölébe süllyedt, mint legtöbb trónon született elődje, de a belső zavarok lecsillapítása után, midőn maga vette kezébe a kormányt, egész életét, valódi fanatismussal, a katonaéletnek, birodalma helyreállításának szentelte. Első hadjárata Szófia (Triaditza) ellen nem volt szerencsés. De 996-ban vezérei a Spercheios mellett Thessaliában legyőzték Sámueit, 1000-ben és 1001-ben elfoglalták a dunai Bulgária legnagyobb részét, 1002-ben pedig maga a császár, négy hónapi ostrom után, elfoglalta Bodont. Így lett a görög császárság ismét Magyarország szomszédjává. Hanem azért Sámuel törhetetlen lélekkel folytatta a háborút.

De végre ereje ellankadt. 1014-ben a görögök Filippopol közelében elfogták egy nagy seregét. Basilios császár a 15,000 foglyot megvakíttatta, minden pár vaknak egy félszeműt adott vezetőnek, úgy küldte a szerencsétleneket Sámuelhez Prilepbe, Ochrida közelébe. A látványtól a czárnak megszakadt a szíve. Halála után még négy évig harcoltak a bolgárok, de a görögök egymás után elfoglalták erős váraikat, és megölték vagy megvakították vezéreiket. 1019 elején fényes diadalt ült a bolgárölő császár. A császárság hatalmas volt újra. A horvátok is hódoltak neki és egy vezére csel által elfoglalta Sirmium várát is, a mostani Mitroviczt, mely már a Száván innen fekszik, és úgy látszik, Sámuel idejében szintén bolgár kézre került.⁶

Szinte lehetetlennek látszik, hogy a magyar birodalom ne avatkozott volna ebbe a borzasztó, több mint harmincz éven át dúló déli határa egész mentén át zajló harczba. De Kedrenos, az egyetlen görög történetíró, ki bőven szól e háborúról, említ ugyan oroszokat Basilios seregében, említ besenyőket, kiket a bolgárok segítségül hívtak, de magyarokat sehol. Kútfontok közül csak a krónika emliti röviden István háboruját Keánnal a bolgárok és szlávok fejedelmével. „Ez a nemzet természetből nagyon védett helyen lakik és István csak nagy munka és fáradság után győzte le és ölte meg a vezért, és végtelen kincset nyert különösen

aranyban, gyöngyben és drágakövekben. Ebből a kincsből építtette azután a fejérvári bazilikát.⁷ A bolgár-magyar háború tehát bizonyos, de a krónika meg arról nem tud semmit, hogy ez a görög-bolgár harcokkal függött össze.

Egy szerencsés véletlennek köszönjük egy oly adat fennmaradását mely kétségtelenné teszi István részvétét e harcban, szövetségben Basiliossal. A namuri belga Szent-Alban monostor alapításának történetében olvassuk Leodvin bihari (váradi) püspök elbeszélését. „István magyar király, ki pogányból lett keresztény, igaz hívő volt. Midőn a barbárok hadat viseltek Konstantinápoly városa császára ellen, a császár Istvánt segítségül hívta a barbárság legyőzésére, és az ő segítségével el is foglalta az ellenség fővárosát.”⁸ Valószínű, hogy Ochrida van értve, mert Kedrenos elbeszéli, ennek elfoglalásánál milyen óriási zsákmányt ejtettek.⁹ Másrészt a belga kútfő is elmondja, mennyi gazdagság jutott ott a konstantinápolyiak kezébe. István azonban megelégedett Szent-György ereklyéivel, melyeket a templomból haza vitt és mig élt, magánál nagy tiszteletben tartott. A magyar beavatkozást ez időpontban, 1018 körül, valószínűvé teszi az is, hogy Vladisláv bolgár főnök valamivel előbb segítségre hívta a besenyőket.¹⁰

Magyarország tehát ez időben, 1000-1025 közt, részese, mintegy összekötő kapcsa volt a két császárság szövetségének. A Basiliusok családja egy volt az Ottókéval: a görög császár testvérhuga, Theophanó, volt III. Ottó császár anyja. Magyarországon is tartják ezt a rokonságot: a királyi család egy előkelő tagját Vazulnak nevezték, minek alig lehetett más az oka, mint a hatalmas görög uralkodó iránti tisztelet és atyafiságos érzelmek.

Még egy család jut ugyanazon időben rokonságba úgy a magyar dynastiával, mint a göröggel. Urseolo Péter, Velence dogéje, szerencsés harcok után, melyekben az adriai tenger melléki szlávokat legyőzte és magának a dalmáciai hercegi címet kivívta, fia János részére nőül nyerte Basilios császár unokahugát, Máriát. (1004) János ekkor egyúttal kormánytársnak választott, de még atyja előtt meghalt. Helyébe öccse, Ottó, lett kormánytársa, majd 1009-ben, atyja halála után, doge. A hercegi cím örökösnek látszott az Urseolo családban. Ottó két évvel később István nővérét vette nőül. Egy kapocscsal több, mely a magyar királyi házat a göröghöz kötötte, mert az Urseolok csak byzanci segítségre támaszkodva remélhették nagyraavagyó terveik kivitelét. De Ottó már 1026-ban megbukott. Ő maga Konstantinápolyba menekült; fiát, Pétert István fogadta magához. Igen valószínű, hogy a magyar király nem vonta meg segítségét sógorától s unokaöccsétől, midőn azok, egy még mindig erős velencei pártra támaszkodva, vissza akarták szerezni uralmukat. A velencei kútfők megemlítik, hogy ezen időben magyar seregek nyugtalanították a dalmát városokat.¹¹

Magyarország tehát István alatt hatalmasan, előre törően nyúlik be a Balkán félsziget bonyolódott viszonyaiba. Azok a sikerek, melyeket a király a bolgárok ellen kivívott, kétségtelenül otthon is erősítették hatalmi állását. A délkeleti vidék és Erdély a bolgárok és besenyők fölött kivívott diadalok által csatoltattak szorosabban a királysághoz.

gazan azonban akkor állotta ki tűzpróbáját az új királyság, midőn ellenkezésbe jött a leghatalmasabb szomszéd, a német királylyal.

Az ágostai csata óta Magyarország nem vívott meg a németiség egyesített hatalmával. Ha valaha, most kellett eldőlni: erősítette vagy gyöngítette-e a belsejében végbement átalakulás. Mert az összeütközés idején Németország teljesen egységes és élén az a férfiú áll, kit egy kiváló történetíró valamennyi császár közt legkülönbnek tekint.¹²

II. Konrád, a frank dynastia megalapítója, éppen nem osztozott abban a vallásos buzgóságban, abban a föllengős mysticismusban, mely az utolsó század uralkodónak, III. Ottónak és II. Henriknek életét és jellemét oly érdekessé teszi. Tetőtől talpig gyakorlati, világi ember volt, minden érzék nélkül tudomány vagy műveltség iránt, de első rangú katona és kitűnő kormányzó. Mindjárt uralkodása elején helyre állította a birodalom hatalmát Itáliában és megkoronáztatta magát császárnak (1027). Azután még messzebb menő tervek kivitelén fáradozott. Konstantinápolyi császárlány kezét akarta megnyerni kis fia Henrik részére, hogy

az jogos uralkodója lehessen mindkét császárságnak. Mert Basiliosnak 1025-ben történt halála után bátyjára az öreg VIII. Konstantinosra szállott a trón, és minthogy a makedoni dynastiának más férfi tagja nem volt, az ő, szintén már előre haladott korú, éppen nem épületes viseletű leányaira, Zoéra és Theodorára nézett a császári örökség.

Verner strassburgi püspököt szemelte ki a császár e fontos követségre. A püspök útnak is indult, fényes kísérettel, és a mi az akkori közlekedés nehézségében és a városok ritkaságában leli magyarázatát, egész ménesekkel, csordákkal, nyájakkal. Mintha Jeruzsálembe szándékoznék, Magyarországon át akart eljutni Konstantinápolyba. De István király, ki valószínűleg tudott megbízatása felől, melyet eltagadott, nem bocsátotta át országán, a mi, mint Konrád császár hivatalos életírója Vipo írja, abban az időben még követen meg nem esett.¹³ Verner azután Velence felé volt kénytelen kerülni és nagy bajjal jutott csak Konstantinápolyba. Alkudozása nem vezetett célhoz, de útjának megakadályozását István által, természetesen nem feledte a császár. Viszont István is zokon vehette, hogy Konrád már előbb elősegítette az Urseolók bukását Velencében, az által, hogy ellenök az aquilejai patriarchát, Poppót támogatta egész erejével.

Mindez bizonyos meghidegüléshez vezetett, de háborúra még nem szolgáltatott volna okot. Ezért a német történetírón a XVI. századi Aventinus után, kiről fölteszik, hogy e pontra nézve már elveszett, jó forrásokat használt, komolyabb okot keresnek és találnak Bajorország örökösödésnek kérdésében. E hercegség uralkodó családja II. Henrikben kihalt, 1026 elején meghalt az e király által kinevezett herceg, a császár sógora, luxenburgi Henrik és a bajor főurak 1027 elején, Konrád tulajdon fiát Henriket választották meg fejedelmöknek. E választás, melyet Konrád megerősíteni sietett, törvényes volt ugyan, de István sértve látta általa fiának Imrének jogát, kinek, mint anyai ágon II. Henrik unokaöccsének, örökségi igénye lett volna ez országra.¹⁴ E felfogás azonban nehezen alapos. Ellene szól az, hogy éppen Henrik herceg, a későbbi császár, tehát az, kit az ügy legközelebb érdekelt, jogtalannak tartotta az István ellen viselt háborút.¹⁵

A háború igazi okát a még nem rendezett határviszonyokban kell keresnünk. A német telepítés előre haladt, az ausztriai örgrófok uralma kiterjedt a Lajtáig, azon a területen, melyen lehettek magyar birtokok is, azon a földön, melyről a magyarok még addig nem mondtak le. Akár az ausztriai, akár a karintiai örgrófok ily terjeszkedése bizonyára birta a császár helyeslését; a bajor herceg ellenben nem nagyon örvendett, hűbérese hatalmának gyarapodásán.¹⁶ A végeken napi renden volt akkortájt a magyarok és csehek berontása, „kik csunyán megalázták a népet, sokszor legyőzték, és mindenféle módon zaklatták.”¹⁷ Az ily határszéli villongások nem nagyon jelentősek, míg a központi kormányok el vannak határozva a békét fentartani, de mihelyt ez elhatározásuk megingott, mint minden kor története bizonyítja, a hadüzenetek legtermészetesebb és leggyakoribb okát szokták szolgáltatni. Ez a határszéli viszály a magyarok és bajorok közt egyre jobban elmérgesedett, még pedig, mint Vipo egyenesen kimondja: a bajorok hibájából.¹⁸ Ezért István, bizonyára harcosainak nagy öröme, megengedte, hogy a régi módon portyázzanak és zsákmányoljanak ismét azon a területeken, melyet őseik oly gyakran jártak be. Ilyen előzmények után maga Konrád császár vezetett nagy sereget hazánk ellen, melyhez úgy látszik a birodalom minden törzse járult, mert még lotharingiak is voltak benne. Ő maga Altaichon át körülbelül 1030 július elején lépett át a határon, a Duna déli partján ugyanazon időben pedig Bretiszláv morva herceg, mint a császár szövetségese, északon Pozsony felől nyomult előre.

Magának a háborúnak lefolyásáról alig tudunk valami pontosat. De az egykorú adatokból kitűnik, hogy úgy a támadást, mint a védelmet illetően, mintája a XI. században oly gyakran ismétlődő német hadjáratoknak és nemzetünk sikeres ellenállásának.

A császár túlnyomó serege elől István csata nélkül visszavonult. A jámbor életírók ezt nem is birták másként magyarázni, mint úgy, hogy a kegyes király, bízva ügyének igazságába, nem is fegyverkezett, hanem az Istenre és a Boldogasszonyra bízta országa és kormánya

védelmét. „Böjtöt és könyörgést rendelt egész országában és maga is buzgón imádkozott az úrhoz.”¹⁹ „Kezeit az ég felé emelve, isten anyjának, a boldogságos szűznek, ajánlotta magát ily szavakkal: Nagyasszony, ha azt akarod, hogy örökségednek művét elpusztítsák az ellenségek, és megsemmisítsék a kereszténység új ültetését, a te határozatodnak, ne az én renyheségemnek tulajdonítsák. Ha a pásztor hibás, lakoljon meg érdeme szerint, de kérlek, kiméld ártatlan juhait.”²⁰

Hanem ez a látszólagos tétlenség nem volt más, mint a háború azon módja, melyet csak az imént oly nagy sikerrel alkalmazott Boleszló ugyancsak a németekkel szemben: nem volt más, mint a régi szittyá hadviselés, az, melyet alig két évtizeddel később Endre és Béla oly dicsően folytattak ugyanazon területen a németek ellen. Azért a király nem mulasztotta el a haza védelmére Magyarország összes fegyvereseit zászlaja alá gyűjteni. Konrád Mosony vidékén áttört a határerősítésein és egész a Rábáig hatolt előre.²¹ Hanem a számos mocsár, folyó és erdőség által szeldelt vidéken csak lassan haladhatott, hadának harci kedve csakhamar lelohadt, és a néptelen országban csakhamar áldozatait kezdte szedni az éhség. Vissza kellett vonulnia, örökösen háborgatva az akkor előtörő magyar lovasság által, mely nyomon üldözte a fáradt, elcsigázott ellenséget a Lajtán túl is, és elfoglalta Bécset, mely Vienni név alatt ez alkalommal fordul elő először. „Visszatért katonaság nélkül, mitsem végezve.”²² A német hadjárat e siralmas eredményén mit sem változtatott, hogy Bretiszláv egész a Garamig hatolt előre.²³ Az ő hadára sem várhatott más sors, mint a főseregre.

Sokkal próbáltabb hadvezér, sokkal kitartóbb ember volt Konrád császár, semhogy e kudarc miatt végkép lemondott volna tervéről.²⁴ De fia, Henrik, püspökeinek, különösen a freisinginak és főurainak rábeszélésére maga, atyja tudta nélkül, megkötötte a békét „a jogtalanul sértett királylyal.” A béke bizonyítja, hogy csakugyan a határszél bizonytalansága volt a háború főoka. Németország ugyanis lemondott a Fischa folyótól a Lajtáig és a Fischa torkolatától a Morváig elterülő vidékről „a barátság kedvéért.”²⁵

Ez a német háború teljes fénybe helyezi Istvánnak államférfiúi és hadvezéri tehetségét. Németország Árpád ideje óta nem tett erősebb kísérletet hazánk függetlensége és területi épsége ellen. Most, hogy ezt éppen egyik leghatalmasabb császára alatt megkísérelte, teljes kudarcot vallott és a sértett szomszédnak még – bár nem nagyon jelentékeny – területi engedményt is tett. A vezérek korabeli Magyarország a támadások túlhajtása által gyengült politikailag és katonailag: az új magyar királyság a védelemben legyőzhetetlennek mutatta magát.

1226. Königsbergi világkrónika, közölve Giesebrechtnél, i. m. II. 711.

1227. Thietmar VII. 6.

1228. Cronica Ungarorum. Endl., Mon. Arp. 71–72. és Miracula Sti. Adalberti. Mon. Germ. Script. IV. 615.

1229. Cosmas Pragens. Script. IX. k. 63. Az 1021. évhez.

1230. Némely modern író azt hiszi, hogy a magyarok akkor vesztették el Morvaországot. De ennek egykorú kútfőben semmi nyoma.

1231. Kedrenos, párisi kiadás II. k. 695. 718.

1232. Budai Kr. II. 63.

1233. Fundatio Sti Albini Namucensis. Kiadta H. Bresslau a Neues archiv 1853. folyamában. Ott az áll: „Cesariem sibi infestam sibi debellavit.” Kiepert ezt a Caesareat Makedoniában keresi.

1234. I. h. 713.

1235. Jireček, Gesch. de Bulgaren 198.

1236. Dandolo, Muratorinál XII. k. 240

1237. Ranke, Weltgeschichte VII. 2.

1238. Vita Chuonradi Imp. 22. p. Mon. Germ. Script. XI. 267.

1239. Bresslau H., Jahrbücher des d. Reichs unter Konrad II. I. 296–297.

1240. L. alább.

1241. Hogy mily zavarosak és bizonytalanok voltak az állapotok még a Szárhegytől nyugotra is abban az időben, kitűnik Szent-Colomannus életéből. Ezt a skót barátot, ki arra felé jött, hogy

Jeruzsálembé zárandokoljon, kémnek nézték, Stockerau vidékén elfogták és kegyetlen kínzás után megölték 1013. Ann. Altahenses. Passio S. Cholomanni. Mon. Germ. Script. IV. 675.

- 1242. Passio S. Cholomanni. U. o.
- 1243. Vipo i. m. Script. XI. 268. 1. „Culpa tamen Baioariorum.”
- 1244. Vipo i. h.
- 1245. Legenda Maior, 15.
- 1246. Herm. Contr. Chron. 1030.
- 1247. Ann. Altahenses, 1030.
- 1248. Cosmas Prag. 1030. Script. IX. 64.
- 1249. Vipo, i. h.
- 1250. Ann. Altahenses. 1043.

VI. FEJEZET.

Az örökösödés kérdése és István halála.

Imre. Legendája. A királyi hercegek. Vazul. Urseolo Péter. Gyilkossági kísérlet István ellen. Vazul büntetése, fiainak menekvése. István halála és temetése. Szentsége. Történeti szerepe

István király családja körében megtalálta azt a nyugalmat, és boldogságot, melyre az egyház és országa hatalma iránti szüntelen fáradozása, igazságossága, jótékonyága oly méltóvá tették. Neje, úgy látszik, nemcsak a legenda virágos beszéde szerint, hanem valóban is, mint hű hitvese vett részt örömeiben és bűjében. Több fiuk is született.

„De a szent királyon is betelt az az apostoli mondás, hogy sok zaklatáson át kell bemenni Isten országába és hogy Isten megfenyíti azokat, kiket szeret.” Fiait még zsöngékorukban „elvette, a ki adta.” Halálukon való bánatát a szerető atyának enyhítette egyetlen megmaradt fia, Henrik, magyarosan Imre, ki legfőbb tárgya volt atyai szeretetének, szorgosságának. Ennek nevelésére fordított legnagyobb gondot, neki szemelte ki útmutatóul Gellértet, hozzá intézte atyai szózatát az uralkodónak kötelességeiről, melyben, bár azon idő szokása szerint sok átvétel és vonatkozás található más, hasonló irányú művekből, mégis félreismerhetetlenül kitűnik a csak magyar viszonyokra illő tartalom. Mint atyának és uralkodónak egyiránt az volt legfőbb óhajtása, hogy e kiváló tehetségű, jó indulatú, kegyes ifjú kövesse őt az uralkodásban.¹

Imrét, a szent atya méltó fiát, még atyja életében, ifjúsága virágában elragadta a halál. Nem sokkal azután, hogy Németországgal megkötötték a békét és Henrik bajor herceg, akkor már német király, annak megerősítése végett ellátogatott Magyarországra, siralmasan, vadászaton, egy vadkan agyara alatt vérzett el.² Halálának ez a neme, melyet egykoru hiteles forrás beszél el, már magában véve is ellenkezik az ifjú fejedelem azon képével, melyet több mint egy század múlva készült legendája festett, és az ájtatos hagyomány mindjobban kiszínezett. István minden vallásos buzgósága mellett nem adhatott fiának más nevelést, mint királyit: a világról lemondó, csak imádkozni és térdelni tudó szerzetesnek Imrét nem szánhatta. Meglehet, hogy a fiatal hercegben a környezetnek és különösen Szent-Gellértnek példája és oktatása erősebben fejtette ki a tisztán egyházi erényeket; meglehet, hogy Imrében nem hiányzott a hajlam, mely annyira összefér a szent gyakorlatokkal: puha tétlenség ölében tölteni el a napokat, legalább erre céloz atyja intelme: „te nem vettél részt hadjáratokban és a különböző nemzetek elleni harcokban, melyekben én csaknem egész életemet eltöltöttem.”³

De azért a legenda mégis egyoldalú midőn a királyfit olyannak tünteti fel, mint egy az udvartól és az állam kötelességeitől teljesen elválasztott, csak lelke üdvére gondoló szentet. Hisz még azon kor egyházi rendű szentjei sem mondtak le a világi ügyek igazgatásáról, és hogy azokban minő erélyt és okosságot tanusítottak, elég Odilonak, Gellértnek vagy magának VII. Gergelynek példájára mutatni. Sőt a jámbor utókor, melynek élő hite meg nem szűnő csodatételek színhelyévé tette a korán elhunyt ifjú fejedelem sirját, egy pontban még különbnek akarta tisztelni a fiat atyjánál. Elmondta és elhitte, hogy a magyar trón örököse házasságában is megőrizte szüzességét és hogy neje, ki nem akart jámborságban elmaradni férje mögött, annak halála után, mint hajadon, Krisztusnak szentelte magát.⁴ Ezért nyert az ő sirján meg az olyan bűnös is bocsánatot és lelki nyugalmat, ki hiába fohászzkodott ezekért Jeruzsálemben és Szent-István sirjánál.⁵ Így emeli aztán az emberben is ösztönszerűen a tökéletest kereső idealizmus magasra a szemlélődő és önmagukban elmerülő természeteket: magasabbra azoknál az egyéniségeknél, kik mint férfiak hatalmasan benyúltak koruk történetébe, és mint emberek, még sem maradhattak menten minden földi salaktól.⁶

A későbbi századok e nagy tiszteletének István fia iránt meg van a maga történeti jelentősége és oka. Érezték, hogy az ország sokat, igen sokat veszített vele. Mennyit tett az, hogy egymásután két oly uralkodója volt a magyarnak, mint Géza és István! Mert az uralom, a nemzet igazgatása még egészen személyes: sem az egyházi, sem az állami institúciók nem oly szilárdak, hogy az állam fejének folytonos és hathatós támogatása, közreműködése nélkül, nagy válságok nélkül, megállhatnának. Most az irányban változásnak kelle beállania.

Örömtelenné vált István élete. Nagy művének folytatását olyanra kellett bízni, ki nem volt az ő vére és nevelése. És mivel az örökösödés törvénye sincs világosan megszabva, és sok függ magának az uralmon levőnek rendelkezésétől, tág tere nyílik az udvari ármánynak.

Istvánnak nem volt élő fítestvére. Legközelebbi rokonsága atyja öccsének, Mihály hercegnek nemzetsége volt. A kútfők megegyeznek abban, hogy Mihálynak két fia volt: Vazul és Szár-László. Az első neve által a görög udvarral, a második valamelyik szláv udvarral, tán a lengyelrel való összeköttetést jelezte.

Minthogy Mihály Imre idejében már nehezen élt, a magyar nép régi szokása szerint fiait, első sorban Vazult illette volna meg a királyi hatalom öröklése.⁷ Szinte szabály monarchikus államokban, hogy a trónörökös a legfőbb politikai kérdésekben nem ért egyet az idő szerinti uralkodóval. Megvan ennek a maga pszichológiai oka: mert még a legbölcsebb, a legerendesebb uralkodás is csak egyes oldalait bírja kielégíteni azoknak az óhajításoknak, melyek egy nemzet lelkében laknak, de valamennyit soha. Így azok, kiknek személyes vagy politikai törekvései a jelen uralom alatt nem nyertek kielégítést, a jövőbe helyezik reményöket; a fölkelő nap körül csoportosulnak. Nagyobb jelentőséggel bír ez az ellentét az uralkodó és örököse közt akkor, midőn a most érvényesülő irány ellenkezni látszik a nemzet előbbi életfeltételeivel, midőn gyökerében támad meg régi, jogosult érdekeket, midőn egy szóval más eszmét szolgál, mint a melyeket a nemzet addig magáinak vallott. Ilyenkor az eszmék harcza személyes összeütközéssé válik a jelen birtokos és a jövő reménye között.

Kevés erélyesen újító uralkodót kimélt meg a sors ily tragikus összeütközéstől. Elég Nagy-Pétert említeni, kit különben is annyira szeretnek összehasonlítani Istvánnal, és a ki reformjai érdekében a börtön homályában engedte pusztulni tulajdon fiát. Ha Imre életben marad, ez az ellentét nem áll be és így István meg volt kimélve a legkeserűbb sorstól, mely királyt érhet, kiben a korona birtoka nem ölte el teljesen az atyai érzelmet.

De rokonaiban nem bízhatott. „Nagy volt az ő fájdalma és szomorúsága, mivel hogy az ő véréből senki sem volt méltó a királyi koronával felmagasztaltatni, és a ki halála után ezt az új népet a katolikus hitben meg bírná tartani.”⁸ A krónika e szavai alig engednek kétséget a felől, hogy István a királyi hercegeket, az ő véreit, elől Vazult, az ellenséges, a pogányhoz hajló táborban látta. Ha uralomra jutnak, veszélyeztetve van élete műve, melybe lelkét helyezte, melyért örök üdvösséget remélt.

Különben is nagy lehetett a különbség Imre szigorú, atyjának tetsző erkölce és a királyi hercegek viselete, életmódja közt. Egy későbbi adat arra mutat, hogy Vazulnak családi élete – nem tudjuk, házasságnak nevezzük-e? – nem birta a királynak és a hivatalos világnak helyeslését. Megmaradt annak hagyománya, hogy Vazul fiai: Endre, Béla és Levente, nem törvényes ágyból származtak, hanem egy leány a Tatun nemzetségből szülte őket és e család azért jutott az előkelők sorába.⁹ Vazul kicsapongásai „fiatalos bujasága és ostobasága,” szolgáltatták a látszólagos okot arra, hogy a király eltávolítsa őt az udvartól és Nyitrában tartsa őrizet alatt, „hogy megjavuljon.”¹⁰

A jogos trónörökös e kegyvesztése és eltávolítása tág teret nyitott az udvari cselszövénynek, és megkönnyítette dolgát mindazoknak, kik az által, hogy valamelyik pártfogójukat segítik a királyságra, egyuttal érdemet akarnak szerezni, melyért adandó alkalommal jutalmat vesznek. Nemcsak Vazulnak, hanem az Árpádház egész férfi ágának öröklése jött kérdésbe. Meg fogják-e ők őrizhetni, hajlamaikkal és párhiveik gyűlöletével szemben, a kereszténységet, fenn fogják-e tartani az új törvényeket, nem lesz-e a gyökeres

változással szemben kockára téve mindazoknak élete és vagyona, kik tevékeny részt vettek a dolgok új állapotának létrejöttében? Mindezekben az öreg udvarnak, ha e szóval élünk szabad, minden tagja, idegen és magyar, egyetértett. Nem csak elvi reactio fenyegetett, hanem olyan, mely mindegyikök pályáját, boldogulását, egyszerre elvághatta.

Ily viszonyok között jutott az udvarhoz Urseolo Péter, a Velenczéből elűzött dogenak fia, Istvánnak unokaöccse. Fiatalsága daczára már sokat próbált, ette a száműzetés keserű kenyerét Konstantinápolyban és harczolt szülővárosa ellen, melyet dynastiája hiába akart szolgájává tenni. Félig szerencsését kereső lovag volt, félig rokona a királyi háznak. De jó keresztyén és vitéz ember, mi elég volt ahhoz, hogy a régi udvar belé helyezze reményét. A király megtette őt fővezérnek.¹¹ Külső nagyobb háboruja ez időben nem igen volt, legfőlebb, ha Péter, családi politikájához hiven, Dalmácia felé harczolt Velence ellen. De ismeretes, minő szerepet játszott régi és új időkben minden trónváltás esetén az udvarnál levő fegyveres erő és annak parancsnoka. Elég Rómára, Byzánczra, Pétervárra gondolni. Mindenesetre nagy megnyugvással láthatta az udvar, mely a király betegsége alatt mindinkább Gizella királyné körül csoportosult, hogy e fontos állás ily teljesen megbízható, mindenre kész férfiura van bízva.

István király Imre halála óta sokat betegeskedett. Talán köszvényben szenvedett: három éven át volt lábfejása, úgy hogy alig mozdulhatott. A királynak ez a beteges állapota, folytonos gyöngélkedése, egyre ébren tartotta mindkét pártban a félelmet és a reményt. Nem tudjuk, magánboszú volt-e, vagy valamelyik pártnak, mely nem birta bevárni István halálát, politikai bűne, ami különben évkönyveinkben alig fordul elő és ami magában véve is mutatja, minő izgatott volt akkor az udvar légköre: orgyilkosságot kíséreltek meg az első magyar király ellen. A legenda természetesen a pogányokat vádolja. „Négy igen előkelő udvari embere, látván, mily soká és mily súlyosan szenved, – mert ők még a sziv gonoszságában tévelyegtek, – gonosz határozatra szánta el magát és lenyugvását halálra akarta változtatni. Este felé, lámpagyújtás előtt, egyikök a homályban merészen bement a király hálószobájába és köntöse alatt meztelen kardot vitt be a gyilkolás végett. Midőn a király már lenyugodott, a kard lábába akadt, vagyis inkább mennyei ösztönből a földre esett. A csörömpöléstől felébredt a király, kutatta, mi a zaj oka és meg is tudta. Az az ember nagy rettegve elébe rohan, beismeri dühös szándékát, sajnálja, megbánja, a király elé borul, lába nyomát csókolja, bocsánatot kér. A király nem üzi el a bűnbánót, könnyen megbocsátja a gonosz tettet. Azután a gonosztevő, parancsra, fölfedi az árulás részeseit. Másnap a király rendeletére eléje vezetik a czinkosokat és ő ítélt felettük. Hogy például szolgáljanak a többinek és tanulják meg, hogy kell megtisztelni urokat, megvakittatta őket és levágatta kártévő kezeiket és akik cselet vetettek az igaz életének, azok igaz ítélettel szerencsétlenséget hoztak saját életükre.”¹² Valószínű, hogy ez az esemény összefügg a királyi hercegek későbbi üldözésével.

A hazai hagyomány nem birt kibékülni azzal a gondolattal, hogy a magyar királyságnak nagy és szent megalapítója nemcsak hogy megfosztotta tulajdon vérét a tróntól, nemcsak hogy borzasztó kegyetlenséggel tette a legközelebbi jogos trónörököst az uralomra képtelenné, hanem mindezt azért tette, hogy egy idegen embert, ki nemzetünk ellenségének, a külföld szolgájának bizonyult, tehessen utódjaivá. Elbeszéli tehát, hogy midőn István „érezte testi erejének hanyatlását és betegségének súlyosbodását, gyors követet küldött Vazulhoz, Nyitrába, hogy vezesse hozzá. Utódjává akarta rendelni, mielőtt meghal. A követséggel Buda, Egyruh fia volt megbízva.”¹³ E szándék megghiusításának bűnével a hagyomány Gizelát terheli. Megfelelkezik előbbi kegyes, jótékony életéről, csak azt tartja szem előtt, hogy ő is idegen, német, „ki a nemzetet idegenek alá akarja vetni” és hogy bűnrészességének nagyobb legyen a pszichologiai valószínűsége, Pétert megteszi Gizela testvéröccsének, minek, mint tudjuk nincs semmi alapja.¹⁴ „Gizela királyné tehát, hallván a király szándékáról, tanácsot tartott a gaz Budával és nagy sietséggel Sebus, Budának fiát, elküldte ama tömlöczhöz, hol Vazult őrizték. Sebus tehát megelőzve a király követét, kitolta Vazul szemeit, ólmot öntött

füle barlangjába és elszökött Csehországba. A király követe későn érkezett és csak a megvakított, sebesült Vazult vezette a királyhoz. A szent király ily borzasztóan megnyomorítva látva őt, keserű könyekre fakadt, de betegsége megakadályozta abban, hogy méltóan megbüntesse a gonosztevőket. Magához hívatta nagybátyjának, Szár-Lászlónak fiait: Endrét, Bélát és Leventét és azt tanácsolta nekik, meneküljenek mennél gyorsabban és mentsék meg életüket és testük épségét. Ők pedig a szent király jóakaró tanácsában megnyugodva, a bajok és szenvedések elől Csehországba menekültek.”¹⁵ Szembetűnő itt egyúttal az igyekezet: a szent királyt, mint a későbbi törvényes királyok jóakaró pártfogóját, mutatni be és azok száműzetését kizárólag a királyné műve gyanánt tüntetni elő.

A közel egykoru bel- és külföldi történetírás, melynek jól értesültségében, sőt némileg hivatalos voltában kételkedni nincs okunk, más képét rajzolja az István halálos ágya körül végbement eseményeknek. Meglehet, sőt valószínű, hogy István csak nagy nehezen határozta el magát a trónöröklés erőszakos megváltoztatására, Árpád vérének kizárására, Vazulnak megvakítására, fiainak száműzésére. Valószínű az is, hogy mindebben része volt Gizelának, ki nemcsak a kereszténység jövőjét hordta szíven, hanem saját érdekeiről, özvegyi jogairól sem feledkezett meg, melyeket, mint hihette, a magyar herceg vagy annak utódai nehezen tartottak volna épségben. Megengedjük, hogy sok rossz történhetett, mit a király egyenesen nem parancsolt meg, mert hisz az uralkodóknak soha sem hiányzanak még titkos vágyaik is eltaláló, megelőzni óhajtó szolgálók. De azért a történelem előtt a felelősség azért, ami történt, Istvánt terheli. E felelősséget viselte saját kora előtt is. Nagynak kellett lenni az oknak, mely oly nyugodt, jólelkű, meggondolt férfit, minő a szent király kétségtelenül volt, oly kiméletlen, erőszakos elhatározásra bírhatta. De ez az ok meg volt: még pedig úgy István, mint egész kora szemében a legnyomósabb, minden más meggondolást alábillentő ok. A krónika teljes naivitással mondja ki: minden azért történt, mert a magyar nemzet később és hajlandóbb volt a pogány hitet követni, mint a keresztény vallást. E szempontból kora és saját lelkiismerete előtt véres parancsa nemcsak menthető volt, hanem egyenesen szenthez méltó. Az egyháza iránti kötelesség szentebb volt előtte, mint a családi vonzalom szava. És ha meggondoljuk, hogy az egyházhoz való tartozásban rejlett Magyarország jövője, mi is e tényben csak egyikét látjuk azon politikai okok által sugallt bűnöknek, melyeket minden kor mellőzhetetleneknek tartott a hatalom növelésére és tovább fejlesztésére.

Mint a keresztény udvari párt és király közös művét állítja elénk a legenda Péternek a trónra jutását. „A király lázban sinylődött és nem lehetett kétsége a felől, hogy közel van az átköltözésének napja. Maga köré hívatta ekkor a püspököket és udvarának Krisztust dicsőítő főembereit. Tárgyalt velők arról, hogy helyében Péter, nőtestvérenek fia legyen a király.”¹⁶ Ugyanaz a tartalma a közel egykoru altaichi évkönyvek előadásának. „A jó emlékezetű István király, minthogy fia még az ő életében meghalt és más fia nem volt, Pétert, unokaöccsét fogadta fiául és őt tette meg birodalma örökösének. Testvérenek fiát pedig, kinek több joga volt az országhoz, mivel ebbe a dologba nem egyezett, megvakította és, annak még kiskorú fiait száműzte.”¹⁷ Péter tehát még István életében megszilárdult a királyságban.”¹⁸ Ez előadás szerint tehát nemcsak Péter fölemeltetése, hanem Vazul megvakítása és fiainak száműzetése is a király tette. Az évkönyvek előadása abban tér el a legendáétól, hogy Péternek trónörökössé való nyilvánítását nem közvetlen István halála elé teszi, hanem jóval előbbre és azt a véleményt kelti, mintha a király eleinte a jogos trónörököst ki akarta volna békíteni a dolgok új rendjével.

Magyarország részére tehát biztosítva volt, bár igen nagy áron, a keresztény király, midőn István 1033. augusztus 15-en behunyta fáradt szemeit. Halála kegyes, istenfélő volt, mint élete. „A püspököket és a főembereket intette: tartsák meg az igaz hitet, melyet elfogadtak, szeressék az igazságot, ápolják a testvéri ragaszkodást, legyenek szüzek, alázatosak, de mindenek fölött őrizzék a kereszténység új ültetését. E szavak után kezét és szemét a csillagok felé fordítva, így kiáltott fel: Egek királynéja! a te pártfogásodba bizom

utolsó imámban a szent egyházat püspökeivel és a papsággal és a királyságot főembereivel és a néppel, kiktől elbucsuzva, lelkemet kezeidbe ajánlom.” Épen Boldogasszony mennybemenetelének volt napja és azt remélte, hogy inkább várhat kegyelmet, ha e napon történik végső lehelése. „Körülötte állott a papokkal a püspökök atyasága, a fejedelmek, szolgálóktól környezve, az ispánok kara¹⁹ és az istentől kedvelt király, középen fekve, fölvetve az utolsó szentség kenetét és szent lelkét felüdítve urunk Jézus Krisztus testének és vérének táplálékául, átadta a boldogságos szűznek és a szent angyaloknak kezébe, hogy vigyék azt a mennyei boldogság nyugalmába, az úr testté válásának 1038-ik évében.” Gyászünnepekre összegyűltek Pannónia minden vidékéről. Tetemét elvitték Székes-Fejérvárra és mivel a Boldogasszony temploma, melyet ő alapított, még nem volt fölszentelve, a püspökök elhatározták, hogy előbb beszentelik a basilikát és azután temetik el testét. A szent test a dóm közepén fehér márvány sarcophagban helyeztetett el.²⁰

Népének jámbor hite szerint, még életében meg volt áldva azon isteni erővel, hogy a betegeket meggyógyíthatta, „küldvén nekik orvosságul, ami épen nála volt, egy darab kenyeret, almát vagy szagos fűvet azzal az üzenettel, hogy egészségesen keljenek föl.”²¹ A nyomor túlélte őt, ép úgy a vágy és remény, érdemei szentsége által gyógyulást nyerhetni. „Sirjánál az úr éveken át az ő érdemei mián sok nyavalyában szenvedőknek, lázas betegeknek, bújokat és nyomorúságot nyilvánítóknak, súlyos ítélete alatt nyögőknek, végtelen jótéteményeket adományozott. Éjjel gyakran hallották ott az angyalok énekének zenéjét és a templom szárnyait a legédesebb illat töltötte be.” Mint később – nem épen pontosan véve a chronológiát – megírták, ép annyi ideig viselte a földi koronát, mint a mennyi idő múlva fölemelték tetemeit és a szentek közé sorozták. (1083.)

Nagy volt a gyász a krónikák szerint és „Magyarország cziterája mindjárt gyászba borult és az egész nép jajgatással siratta szent királyát. A legények és leányok három évig nem táncoltak és diszes ruhát nem öltöttek.”²²

Igy tisztelte a hagyomány az első keresztény magyar uralkodót, kit az egyház szentjei közé sorozott. Híre az egész keresztény világban elterjedt, adományai és alapításai életében, csodatételének híre halála után, meg vannak örökítve a franczia, olasz és német krónikákban. A keresztény monarchikus magyar állam megalapítója előtt tisztelettel meghajlik a komoly, az ideális célok után törekvő férfiakat méltányoló történetírás is.

Nagy ítéletű, óriási tevékenységű, mindenkifölött lelkes embernek kellett lennie annak, ki Magyarország fejlődésének új pályát nyitott. Azt hitték fölöle, hogy isteni látomással, jósló erővel van megáldva, mint amidőn megjövendölte a besenyők betörését erdélyi birtokába.²³ Igazságszeretetéhez, jótékonyágához menekültek az üldözöttek a világ minden részéből. Felkeresték őt a besenyők a bolgár szélekről²⁴ és udvarába jöttek Edmond király száműzött gyermekei a távoli Angliából.²⁵

Kár, hogy az egyházi történetírás azáltal, hogy a vallási tökéletesség mintaképének akarta őt bemutatni a hálás utókornak, letörölte lényének egyéni vonásait. Személyiségét inkább tetteiből, egész munkájából ítélhetjük meg, mint a forrásokból. És tettei őt valóban királynak, békében nemzete urának és harczban vezérének mutatják, nemcsak szentnek.

Ahhoz a hatalomhoz, melyet Árpád kardja alapított meg, ahhoz a tekintélyhez, melyet Géza erőszakosságától és politikai lángeszétől örökölt, hozzáadta a törvényhozónak nyugodt méltóságát, az apostolnak szentségét. Nevezetes és figyelemre méltó dolog, hogy a legharczosab nemzet első királya dicsőségét, világtörténeti hírnevét nem a háboru, hanem a béke műveinek, nem a rombolásnak, hanem az alkotásnak köszöni. Mintegy jelképileg mutatja, hogy nemzete előtt más útja is nyílik a nagyságnak, mint az, melyen addig szerezte babérait.

Nemzete szavában, énekében a hatalmas, ujitó király nem igen hagyott nyomot. A regösök Árpádot, Bulcsut, Botondot dicsőítették, a nemzet képzelete fölött a pogány kor, őseinek emléke uralkodott mindaddig, míg föl nem tűnt Szent-Lászlónak lovagi alakja.

És a magyar nép lelkének e hálátlansága a magyar állam megteremtője iránt nagy és mély történeti tanulságot rejt magában. István egyéniségének egész tüzével karolva fel az idegent, nemcsak a pogány vallást taposta el, hanem nemzetének azt az egész ideális kincsét, mely a régi hithez fűződött. Nagy-Alfréd, Nagy Károly több tiszteletet tanusíthattak a régi germán nyelv, monda, költészet iránt. Nálunk még a kereszténység megalapításáról, nem fejlesztéséről van szó; igen is nagy volt az eltérés, és csak az ujnak kizárólagos, egyoldalú érvényesítése biztosíthatta a keresztény királyság jövőjét.

Erkölsileg, szellemileg István magasan fölötté állott népének. Nem csak vezetni, uralkodni akart, hanem, mint igazi király, neki jobb utat mutatni; magához akarta felemelni. Nemcsak egyesek, népek is hálátlanként tanítóik iránt. De a késő utókor, midőn már áttekinthette művét és mérlegelhetette, mivel növelte nemzetének szellemi, erkölcsi erejét, – ünnepelte emlékét, áldotta jobbkezeit, mely mint annyi üdvösnek alkotója, a régi mély értelmű legenda szerint nem osztozik minden földinek sorsában; az elenyészésben.

-
1251. Hartvik, 20.
1252. Ann. Hildesheimenses. 1031.
1253. „De institutione morum,” előszó.
1254. Világos itt, mire Bresslau is utal (i. m. 314. 1. 3. j.), hogy a legenda írója II. Henrik császárnak, Imre nagybátyjának, ki után nevezték, és nejének Kunigundának példáját tartotta szem előtt. II. Henrik és neje felől is különben csak a század végén tűnik elő ez a történetileg nem igazolható felfogás.
1255. A német Konrád esete. Imre legendája, 8.
1256. A hildesheimi évkönyvek Imrét dux Ruizorumnak nevezik. Történetíróinkat nagyon foglalkoztatta az a kérdés, mit kell az alatt érteni. Némelyik Erdélyre, más meg Szlavóniára magyarázza. A dolog annál fontosabb, mert a lengyel évkönyvek, midőn Boleszló herceg testvérének meneküléséről szólnak, szintén Ruziat emlitenek, Magyarország gyanánt. Véleményem szerint Ruzia, Ruiz nem jelent mást, mint a későbbi Ausztriát. Ne feledjük, hogy az Ausztria név még nincs forgalomban, és az Ennstől lefelé határtartományának még nincs elfogadott neve. E véleményt arra alapítom, hogy ez a rugok régi földje, melynek később is megmaradt a „Rugia”, „Rugiland” neve; így nevezi p. o. Paulus Diaconus a longobárd történetben, így Szent-Severinusnak nagyon elterjedt legendája. Még jobban megerősíti ezt a véleményt, hogy az osztrákokat még a XII. században is „ruzarii”-nak nevezték Oroszországban, amely egyúttal kizárja azt a lehetőséget, hogy a ruiz = orosz. (Strahl, Gesch. des russ. Staates, I. 449.) Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Henrik, vagyis Imre herceg, 1024 után örökös jogot tartott erre a vitás határterületre, mind valószínűbbé válik, hogy Ruzia csakugyan nem vonatkozhatik másra, mint Magyarországnak akkori legnyugotabbik részére. A nyugatiak, kik erre felől jöttek, használhatták aztán a rész nevét az egésznek megjelölésére, mint ahogy a francziák „allemand”-oknak nevezik a németeket, a latinok „graecus”-oknak a helleneket.
1257. Két Vazult fölteni épen nem szükséges: nincs is arra semmi alap, sőt ellenkezik a valószínűséggel is. Mihály ifjabb volt Gézánál: Vazul és Szár-László meg Istvánnál. Nem valószínű, hogy akármelyiknek még Szent-István korában lett volna felnőtt fia. Ép oly hiu kísérlet Vazul nevét valami Vanczul – Venczelin – névből magyarázni, csak azért, hogy az igen természetes görög elnevezést el lehessen tagadni.
1258. Kézai, II. 1.
1259. Kézai III. 3. A hivatalos történetírás később Endrét, Bélát és Leventét, a királyokat és a királyok őseit Szár-László fiainak mondta. Az ok igen átlátszó: Vazulnak, hogy úgy mondjuk, veszett volt a hire, Szár-Lászlónak csak nevét ismerték. Nem akarták elhinni, hogy István ily nagy keresztény uralkodók őseit, tulajdon vérrokonát üldözte volna, még kevésbé azt megírni. Különben is látni fogjuk a tendenciát: Istvánt ez irányban kimenteni. Endrét a Szent-Gellért legendája, melynek egy része igen régi, mondja Vazul fiának. A krónika ismeri e véleményt és vitatkozik ellene. Jellemző, hogyan. Nem vonja kétségbe Vazul viszonyát a Tatum leánynyal, csak azt állítja, „hogy ez a nemzetség különben is Scythiából származó és nemes.” Ebből aztán hivatalos logikával levonja a következtetést: tehát ők Szár-László fiai.”
1260. „Propter iuvenilem lasciviam et stultitiam, ut corrigeretur.” Budai krón. II. 68.
1261. „Jam dudum exercitui suae praefecerat ducem.” Leg. Maior 15. p.
1262. Leg. Winor 6. fej. A Leg. Major ez esetről nem szól. Hartvik elmondja, de a büntetést elhallgatja, csak azt írja: a gonoszok méltó büntetésüket vették.
1263. Budai krónika, 68.
1264. U. o. 71.
1265. Budai krón. i. h.

1266. Hartvik, 22. pont. Jellemző, hogy a legendák Vazulról és megvakításáról nem szólnak. Hallgatásuk nem oly bizonyító erejű, mint az, hogy Péter kinevezését egyenesen Istvánnak tulajdonítják.
1267. Ann. Altahenses 1041. V. i. Herm. Contr. Chron. „1038. Stephanus rex ... obiit post se regem constituens Petrum.”
1268. B. Kr. 67. pont végén.
1269. Sz. Gellért legendája szerint 8. fej. épen ez ünnep idején szoktak a király köré gyűlni a püspökök és apátok, valószínűleg a világi főurak is.
1270. Hartvik legendája, 22. pont.
1271. Ismeretes, hogy a franczia királyok, Szent-Lajos ivadékai, kezök feltevésével gyógyítottak.
1272. Kézai, II. 1.
1273. Hartvik, 17. pont.
1274. Leg. Minor 8. pont.
1275. Freeman, History of the Norman Conquest, I. 455.

